निर्मलं परमार्थतः। तमेवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतः स्थितः। निर्विशेषचिन्मात्रं ब्रह्मैवानाद्य-मार्थस्त्वमेवैको नान्योऽस्ति जगतः पते ! ।", (वि. पु. 1. 4. 3९) इत्यवगम्यते। यथोक्तम्—मूर्तमेतद् ज्ञानात्मनस्तव। भ्रान्तिज्ञानेन पश्यन्ति जगद्रूपमयोगिनः [illegible]र्तिर्न तु वस्तुभूतः। मखिलं जगदेतदबुद्धयः। अर्थस्वरूपं पश्यन्तो भ्राम्यन्ते मोहसंप्लवे ॥ [illegible] निजरूपि शुद्धचेतसः तेऽखिलं जगत्। ज्ञानात्मकं प्रपश्यन्ति त्वद्रूपं परमेश्वर !॥", (वि. पु. 2[illegible]) वस्तुषु "तस्यात्मपरदेहेषु सतोऽप्येकमयं हि यत्। विज्ञानं परमार्थो हि द्वैतिनोऽतथ्यदर्शिनः ॥ ; (वि. पु. 2. 13. 90.) "यद्यन्योऽस्ति परः कोऽपि मत्तः पार्थिवसत्तम ! । तदैषोऽहमयं चान्यो वक्तुमेवमपीष्यते ॥", (वि. पु. 2. 14. 32.) "वेणुरन्ध्रविभेदेन भेदः षड्जादिसंज्ञितः। अभेदव्यापिनो वायोस्तथाऽसौ परमात्मनः ॥", (वि.पु. 2. 16. 23.), "सोऽहं स च त्वं स च सर्वमेतदात्मस्वरूपं त्यज भेदमोहम्। इतीरितस्तेन स राजवर्यस्तत्याज भेदं परमार्थ-दृष्टिः ॥", (वि. पु. 6. 7. 96.) "विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते। आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥", (गी. 10. 20.) "अहमात्मा गुडाकेश ! सर्वभूता-शयस्थितः ॥", (गी. 13. 3.) "क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ! ॥", (गी. 10. 19.) "न तदस्ति विना यत् स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥" इत्यादिभिर्वस्तुस्वरूपो-पदेशपरैः शास्त्रैः, 'निर्विशेषचिन्मात्रं ब्रह्मैव सत्यम्, अन्यत् सर्वं मिथ्या' इत्यभिधानात् ॥

मिथ्यात्वं नाम प्रतीयमानत्वपूर्वकयथावस्थितवस्तुज्ञाननिवर्त्यत्वम्; यथा रज्ज्वा-

---

मित्यादि जगन्मिथ्यात्वे प्रमाणम्। तमेवेत्यस्य, विष्णुं प्रणम्य जगतामीशं कथयामीत्युपर्यन्वयः। पते [illegible]दनन्तरमुत्तरार्धम् अननुकूलत्वात् त्यक्तम्। अर्थस्वरूपं जगद्रूपेण। त्वद्रूपं-त्वदभिन्नम्। प्रतिसेर्थ[illegible]त्यादि आत्मैक्ये प्रमाणम्। मत्तः इति मदपेक्षयेति जडभरतद्विजग्रहणम्; पार्थिवसत्तमेति [illegible]नुष्ठत्वा[illegible]। सोहं स च त्वम्—अहं गुरुस्तव ऋभुः, त्वं निदाघो राजा च सः=परमात्मै-[illegible] वक्ष्यमाणवचनञ्च जीवब्रह्मैक्ये भेदमिथ्यात्वे च प्रमाणम्। अथ गीता—अह-[illegible]वब्रह्मैक्यमुक्तम्। आत्मा जीवात्मा। न तदस्तीति प्रपञ्चमिथ्यात्वम्। वस्तुस्व-[illegible]। उपासनपर-स्वरूपपरवाक्ययोर्मध्ये स्वरूपपरवाक्यमेव तत्त्वपरमिति भावः।

[illegible]कथं द्वैतापलापः, सर्वस्य ब्रह्मणि कल्पितत्वेपि अन्यत्रावश्यं सद्भावात्; रज्जुप्रभृतिषु [illegible]त्वादीनामेव ह्यारोप इत्यत्र स्वाभिमतं वक्ष्यन् मिथ्यात्वं निर्वक्ति मिथ्यात्वमिति। [illegible]नेत्यादिना स्वाभिमतं कथ्यते। दृष्टस्यैवाऽऽरोप इति न। न हि यादृशस्थौल्यदैर्घ्या [illegible]दृशाकारः सर्पः क्वचित् दृष्टः। अतोऽपूर्व एवायं सर्पो भासते, बाध्यते च। (तथा [illegible]थैवासत्त्वे शशविषाणवन्न प्रतीयेत; सर्वथैव सत्त्वे च न बाध्येत; अतो दोषाधीनं [illegible]ज्ञानानन्तरमप्रतीत्या ज्ञानाधीना निवृत्तिश्च सर्पान्तरवैलक्षण्येन स्वीक्रियत इति भावः। [illegible]निवर्त्यत्वमात्रोक्तौ रज्ज्वा अपि छेदनेन निवर्त्यत्वान्मिथ्येति व्यवहार्यतापत्तिः; अतो

... तत्कल्पनम् ; एवं चिन्मात्रवपुषि परे ब्रह्मणि दोष-
... स्थावरादिभेदं सर्वं जगत् यथावस्थितब्रह्मस्वरूपावबोध-

... स्वरूपतिरोधान-विविधविचित्रविक्षेपकरी सदसदनिर्वचनीयाऽनाद्यविद्या ।
...) "अनृतेन हि प्रत्यूढाः", (छा. 8.3.1.) "तेषां सत्यानां सतामनृतम-
...नम्", (तै. अ. 2. 8. 9.) "नासदासीन्नो सदासीत् तदानीं तम आसीत्। तमसा
गूढमग्रे प्रकेतम्", (श्वे. 4. 10.) "मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्", (बृ.4.5.19.)
"इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते", (गी. 7. 14.) "मम माया दुरत्यया", (गौ.का.1.16.)

ज्ञाननिवर्त्यत्वमिति। निवर्त्यत्वं नास्तीतिप्रतीतिविषयत्वम्; तत् रज्जावेव सर्पभ्रमे, नेयं रज्जुरिति भवतीति तद्वारणाय यथावस्थितवस्तुज्ञानेति। तत्र सर्पभ्रमो हि न यथावस्थितवस्तुविषयकः; सर्पस्यासत्यत्वात्। यथावस्थितेति ज्ञानविशेषणे सर्पभ्रमस्य सत्यतया न तद्दोषपरिहार इति वस्तुनि सत्यत्वनिवेशं दर्शयितुं वस्तुपदम्। कल्पितस्य सर्पस्य भूदलनादिभ्रमेण क्वचिन्निवृत्तावपि तत्त्वज्ञानतो निवृत्तियोग्यताऽस्त्येवेति तत्रापि समन्वयः। नन्वीश्वरसंकल्पनिवर्त्ये सत्यवस्तुन्यतिव्याप्तिः। न। ज्ञानमात्रेति निवेशात्। संकल्पश्च शक्तिसहकृत एव कार्यकर इति न दोषः। वस्तुज्ञानोत्पादकादृष्टस्य वस्तुज्ञाननिवर्त्यत्वादतिव्याप्तिरिति प्रतीयमानत्वपूर्वकेति। अदृष्टश्च न प्रतीयते। नन्वहमज्ञ इति अज्ञाने प्रतीयमाने तत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वसत्त्वादतिव्याप्तिरिति चेन्न; नियमेन प्रतीयमानत्वविवक्षणात्। अथवा रज्जौ रज्जुत्वादेः नियमेन प्रतीयमानस्य नेयं रज्जुत्वमिति प्रतीत्या मिथ्यात्वापत्तिः। अतः येन संबन्धेन यत्र यस्य निषेधः, तत्र तेन संबन्धेन प्रतीयमानत्वमपेक्षितम्। न चाज्ञानादिकं तादात्म्येन प्रतीयत इति न दोषः। स्वप्रकारतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्न–यथावस्थितवस्तुज्ञानप्रयोज्य स्व... निष्ठाभावीय प्रतियोगिताश्रयत्वं मिथ्यात्वमित्युक्तं भवति। स्वं मिथ्यावस्तु। अयं सर्प इ... संबन्धः; अत्र जलमिति मरीचिकादावन्यादृश इति यथायथम्। निवर्त्यत्वमित्यत्र मि... रपायरूपाया एव विवक्षणे तस्याः मिथ्यावस्तुमात्रगतत्वात् निवर्त्यत्वमात्रं लक्षणं पर्या... दुर्बोधत्वात् नास्तीतिप्रतीतिविषयत्वमेवेह निवर्त्यत्वम्। एवञ्चेदं निर्वचनं तार्किका... भवितुमर्हति। इदमेव शाङ्कराध्यासभाष्यनिष्कृष्टम्॥ स्वमते समन्वयप्रकारमुपपाद...

ननु स्वयम्प्रकाशतया ब्रह्मस्वरूपे प्रकाशमाने कथं कल्पना? दोषात् पूर्वं स्थित... प्रकाशस्य कथं लोपः? दोषस्य सत्यत्वेन द्वैतापत्तिश्चेत्यत्राह दोषश्चेति। तिरोधानं विक्षे... द्वयमविद्यायाः। तत्र तिरोधाने प्रमाणमाह अनृतेनेति। विक्षेपे प्रमाणं वक्ष्यते इन्द्रो मा... अनृतेन मिथ्याभूतया अविद्यया तिरोहिताः अपहतपाप्मत्वादयः स्वरूपात्मकधर्माः। ... हतपाप्मत्वादीनाम्। नासदासीन्नो सदासीत्; सदसदनिर्वचनीयमासीदित्यर्थः। तम... प्रकेतम्–निकेतरूपं ब्रह्म सर्वाधिष्ठानम्। मिथ्यात्वकण्ठोक्तिर्माययामिति। इन्द्रः परमा...

"अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते" इत्यादिभिः निर्विशेषचिन्मात्रं ब्रह्मैवानाद्यविद्यया सदसदनिर्वाच्यया तिरोहितस्वरूपं स्वगतनानात्वं पश्यतीत्यवगम्यते। यथोक्तम्—(वि. पु. 2. 12. 39, 40.) "ज्ञानस्वरूपो भगवान् यतोऽसावशेषमूर्तिर्न तु वस्तुभूतः। ततो हि शैलाब्धिधरादिभेदान् जानीहि विज्ञानविजृम्भितानि ॥ यदा तु शुद्धं निजरूपि सर्वकर्मक्षये ज्ञानमपास्तदोषम्। तदा हि सङ्कल्पतरोः फलानि भवन्ति नो वस्तुषु वस्तुभेदाः ॥", (वि. पु. 2.12.43,44,45.) "तस्मान्न विज्ञानमृतेऽस्ति किञ्चित् क्वचित् कदाचिद् द्विज! वस्तु जातम्। विज्ञानमेकं निजकर्मभेदविभिन्नचित्तैर्बहुधाऽभ्युपेतम् ॥ ज्ञानं विशुद्धं विमलं विशोकमशेषलोभादिनिरस्तसङ्गम्। एकं सदैकं परमः परेशः स वासुदेवो न यतोऽन्यदस्ति ॥ सद्भाव एवं भवतो मयोक्तो ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत्। एतत्तु यत् संव्यवहारभूतं तत्रापि चोक्तं भुवनाश्रितं ते ॥" इति।

अस्याश्चाविद्यायाः निर्विशेषचिन्मात्रब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेन निवृत्तिं वदन्ति, "न पुनर्मृत्यवे तदेकं पश्यति", "न पश्यो मृत्युं पश्यति" (छा 7. 26. 2.), "यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते, अथ सोऽभयं गतो भवति" (तै. आनं. 7. 2.), "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे" (मु. 2. 2. 9.), "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" (मु. 3. 2. 9.), "तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति नान्यः पन्थाः" (श्वे. 3. 8.) इत्याद्याः (दयः) श्रुतयः। अत्र मृत्युशब्देनाविद्याऽभिधीयते। यथा सनत्सुजातवचनम्, (भा. उद्यो. 41. 4.) "प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि; सदाऽप्रमादममृतत्वं ब्रवीमि" इति। प्रतिसे... (तै. आनं. 1. 1.) "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म", (बृ. 5. 9. 25.) "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म", ...त्रात्कवाक्यावसेयनिर्विशेषस्वरूपब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं च, (बृ. 3. 4. 10.) "अथ ...ताम्रुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति, न स वेद", (बृ. 3. 4. 7.) "अकृत्स्नो

...ति गौडपादकारिका तैः श्रुतित्वारोपेणोपन्यस्यते। विज्ञानविजृम्भितानि विविध... ...काविद्याकल्पितानि। संकल्पः एकीकरणस्य आरोपस्य हेतुरविद्या। विभिन्नं ...विज्ञानम्; संकल्प्यते अनेनेति संकल्पः। संव्यवहारभूत व्यावहारिकसत्यम् यत्, ...अविद्याख्यं कारणतया सर्वभुवनापेक्षितमुक्तमित्यर्थः। आत्म्यं—व्याप्यं-शरीरम्; तद्र... ...रुक्ते शब्दागोचरे। अनिलयने आधाररहिते। अभयम् निर्भीकम्; अभयाय वा। ...द्धस्वरूपे। सदाऽप्रमादम्—आत्यन्तिकं प्रमादाभावम्। मृत्युः प्रमादः अज्ञानं संसृतिहेतुः, ...अन्यथाज्ञानमिति सनत्सुजातोक्तम्। अन्यथाज्ञानस्यापि मूलमज्ञानमिति। अन्याम् ... एतद्विवरणम् अन्य इत्यादि। अत्र पूर्वम्, अहं ब्रह्मास्मीतिवेदनं प्रतिबोध्य, भेदो... ...कृतम्। समनन्तरञ्च, 'यथा पशुः, एवं स देवानाम्' इति स निन्द्यते ॥ भेदोपासननिन्दकं

ह्येषः", (बृ. 3. 4. 7.) "आत्मेत्येवोपासीत", (छा. 6. 8. 7.) "तत्त्वमसि", (जाबाल) "त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते, अहं वै त्वमसि भगवो देवते", (ऐत. 4. 2.) "तद्योऽहं सोऽसौ, योऽसौ सोऽहम् [अस्मि]" इत्यादिवाक्यसिद्धम्। वक्ष्यति चैतदेव (शा. 4. 1. 3.) "आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च" इति। तथा च वाक्यकारः (वाक्यग्रन्थ), "आत्मेत्येव तु गृह्णीयात् सर्वस्य तन्निष्पत्तेः" इति॥

अनेन च ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेन मिथ्यारूपस्य सकारणस्य बन्धस्य निवृत्तिर्युक्ता।

ननु च—सकलभेदनिवृत्तिः प्रत्यक्षविरुद्धा कथमिव शास्त्रजन्य[वि]ज्ञानेन क्रियते?॥ कथं वा 'रज्जुरेषा न सर्पः' इति ज्ञानेन प्रत्यक्षविरुद्धा सर्पनिवृत्तिः क्रियते? ॥ तत्र द्वयोः प्रत्यक्षयोर्विरोधः; इह तु प्रत्यक्षमूलस्य शास्त्रस्य प्रत्यक्षस्य च इति चेत्—तुल्ययोर्विरोधे वा कथं बाध्यबाधकभावः? ॥ पूर्वोत्तरयोर्दुष्टकारणजन्यत्वतदभावाभ्यामिति चेत्—शास्त्र-

---

पूर्वोक्तवाक्यादपि पूर्वं स्थितं वाक्यान्तरमुद्धरति अकृत्स्नो ह्येषः इति। 'अकृत्स्नो ह्येषोऽत एकैकेन भवती'ति पूर्णं वाक्यम। एतत्पूर्वम्, 'स योत एकैकमुपास्ते, न स वेद' इति भेदोपासनरूपप्रत्येकोपासननिन्दाश्रवणात् तत्तदुपास्यप्राप्त्या पूर्णता न भवतीति अत्रोच्यते। भेदनिन्दां प्रदर्श्य अभेदं वेद्यं दर्शयति आत्मेति। अहमिति ब्रह्मोपासीतेत्यर्थः। त्वं वा इति ब्रह्मसंबोधनेनोक्तिः। तत् योहमिति परोक्षवचनम्। नात्र दृष्टिविधिः, दृष्टिविधौ परस्परव्यतिहारायोगादिति भावः। वक्ष्यति चेति। सूत्रव्याख्यारूपत्वादस्य ग्रन्थस्य सूत्रकार इत्यर्थसिद्धम्। उपगच्छन्ति—उपासते। ग्राहयन्ति च—श्रुतयश्च बोधयन्ति। सर्वस्य प्रपञ्चस्य तन्निष्पत्तेः—तत्र आत्मनि कल्पितत्वादित्यर्थः।

स्वपक्षेऽनुपपत्तिमुद्भाव्यं परिजिहीर्षन् श्रौतत्वमिव युक्तत्वमप्यस्तीत्याह अनेन चेति। एतेन—सगुणब्रह्मोपासनात् तत्प्राप्तिर्मुक्तिरिति पक्षे ध्यानमोक्षयोरदृष्टघटितकार्यकारणभावेऽपि श्रुति[illegible] कल्पनीयम्। तत्त्वज्ञानात् मिथ्याभूतबन्धनिवृत्तिर्मुक्तिरिति अस्मत्पक्षे तु न तथा[illegible] मिथ्यावस्तुनिवृत्त्योः कार्यकारणभावस्य लोकक्लृप्तत्वादिति लाघवमपि सूचितम्। अ[illegible] ननु चेति। प्रमाणसंप्रदायविरोधः पृष्टः परिहृतः; युक्तिविरोधोपि पृच्छ्यत इत्या[illegible] प्रत्यक्षविरुद्धा-प्रबलप्रत्यक्षविषयप्रतियोगिका। अयं प्रष्टुराशयः—लौकिकसंनिकर्षाजन्य[illegible] जन्यबुद्धिं प्रति बाधनिश्चयो विरोधीति तार्किकाः। तादृशस्थल एव बाधेन [illegible] सुवचा। अत्र च भेदरूपप्रपञ्चज्ञानं प्रत्यक्षम्। अप्रत्यक्षस्य कतिपयस्य भेदस्य निवृत्ताव[illegible] वृत्तिर्घटते। अन्यथा परोक्षप्राबल्ये, आदित्यो यूप इति श्रुतिरैक्यं यथाश्रुतं बोधयेदि[illegible] पृच्छति कथं वेति। अन्य आह तत्रेति। अद्वैती पृच्छति तुल्ययोरिति। अन्य [illegible] अद्वैत्याह शास्त्रेति। समानमेतत्। प्रत्यक्षपरोक्षयोर्विरोधे प्रत्यक्षं बलीयः, प्रत्यक्षयोर्म[illegible] कारणजन्यं बलीय इति नियमद्वयं विहाय, सामान्यत एव ज्ञानयोर्विरोधे अदुष्टकारणज[illegible] स्वीकार्यम्। एवञ्च प्रत्यक्षस्य दोषजन्यत्वादिद्धिरिति भावः। एवं स्वीकारा[illegible]

प्रत्यक्षयोरपि समानमेतत्। एतदुक्तं भवति—बाध्यबाधकभावे तुल्यत्व-सापेक्षत्वनिरपेक्षत्वादि न कारणम्; ज्वालाभेदानुमानेन प्रत्यक्षोपमर्दायोगात्। तत्र हि ज्वालैक्यं प्रत्यक्षेणावगम्यते। एवं च सति द्वयोःप्रमाणयोर्विरोधे यत् संभाव्यमानान्यथासिद्धि, तद् बाध्यम्; अनन्यथासिद्धमनवकाशमितरत् बाधकम् इति सर्वत्र बाध्यबाधकभावनिर्णयः—इति॥ तस्मादनादिनिधन-अविच्छिन्नसम्प्रदाय-असम्भाव्यमानदोषगन्ध-अनवकाशशास्त्रजन्यनिर्विशेषनित्यशुद्धमुक्तबुद्ध (बुद्धमुक्त) स्वप्रकाशचिन्मात्रब्रह्मात्मभावावबोधेन सम्भाव्यमानदोषसावकाशप्रत्यक्षादिसिद्धविविधविकल्परूपबन्धनिवृत्तिर्युक्तैव। सम्भाव्यते च विविधविकल्पभेदप्रपञ्चग्राहिप्रत्यक्षस्यानादिभेदवासनादिरूपाविद्याख्यो (ख्य) दोषः।

ननु—अनादिनिधनाविच्छिन्नसम्प्रदायतया निर्दोषस्यापि शास्त्रस्य, "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" (पू. मी. श्रुति.) इत्येवमादेर्भेदावलम्बिनो बाध्यत्वं प्रसज्येत॥

शास्त्रजनितैक्यज्ञानस्यादुष्टकारणजन्यत्वञ्च दर्शयितुं प्रवृत्तः, शास्त्राधीनभेदज्ञानस्य बाधः कथम्, अदुष्टकारणजन्यत्वाविशेषादित्याशङ्कापरिहारानुगुणं निष्कृष्योपपादयति एतदुक्तं भवतीति। तुल्यत्वेति। दुष्टकारणजन्यस्य बाध्यत्वे अदुष्टकारणजन्यस्य बाधकत्वे च ज्ञानयोस्तुल्यप्रमाणकत्वं प्रयोजकम्; अन्यत्र सापेक्षत्वं बाध्यत्वे, निरपेक्षत्वञ्च बाधकत्वे प्रयोजकमिति नानाप्रकारता नेत्यर्थः। आदिना दुष्टकारणजन्यत्वतदभावग्रहणम्। न कारणम् अप्रयोजकम्। ज्वालेति। अन्यथेत्यादिः। ननु ज्वालाप्रत्यक्षं नैवोपमृद्यत इत्यत्राह तत्र हीति। ऐक्यप्रत्यक्षमुपमृद्यत इति भावः। दीपमारोप्य शयितः प्रभाते उत्थाय सेयं दीपज्वालेति पूर्वरात्रदृष्टज्वालयैक्यं साक्षात्करोति। वस्तुतस्तत्र ज्वाला भिन्नैव! आरोपकालोत्पन्नाया एव ज्वालाया आप्रभातस्थायित्वे तदैव शिष्टवर्तितैलापगमे[illegible]पि तत्सद्भावप्रसंगात्। प्रतिक्षणमभिनवज्वालोत्पादनादेवं क्रमेण वर्तितैलक्षयः। तत्र प्रथमक्षण[illegible]तणज्वालानामुत्पत्तिः, अन्तिमज्वालावत् पूर्वज्वालानां प्रतिक्षणविनाशश्चानुमीयते। [illegible]नेकज्वालोपलम्भप्रसङ्गः। अतः ज्वाला प्रतिक्षणं भिन्ना भिन्नसामग्रीजन्यत्वादिति [illegible]नैकगम्यः। प्रत्यक्षस्य निरपेक्षतया प्राबल्ये च तेनैक्यप्रत्यक्षोपमर्दो न स्यादिति यावत्। [illegible] नियममाह एवञ्चेति। प्रमाणयोः प्रमात्वेनाभिमतयोः। विरोधे। उत्सर्गापवा[illegible]सर्वभिन्नविषयकत्वान्न विरोध इति भावः। संभाव्यमानान्यथासिद्धि। अन्यथा विषय[illegible]पि सिद्धिः स्वरूपलाभः यस्य ज्ञानस्य इतरप्रमाणानन्यथासिद्धि दृष्ट्वा ऊह्यते, तादृशम्। [illegible]सिद्धिश्च तस्यानवकाशत्वात्=अन्यबाधं विनोत्पत्तुमनर्हत्वादिति भावः। अनादि[illegible]चतुष्कं शास्त्रविशेषणम्। जन्येति अवबोधविशेषणम्। भेदवासनादीत्यादिपदेन [illegible]हणम्। भेदवासनायाः दोषत्वं न युक्तमिति शङ्कते नन्विति। दुष्टकारणजन्यमन्येन [illegible]त्वा अन्यथासिद्धमनन्यथासिद्धेन बाध्यत इत्युक्तावपि बाध्यस्य दोषमूलकत्वमवश्य[illegible] निर्दोषशास्त्रजन्यभेदज्ञानस्य दोषजत्वं व्याहतम्। अतो बाध्यत्वं नैषितुं शक्यमिति

सत्यम्; पूर्वापरापच्छेदे पूर्वशास्त्रवत् मोक्षशास्त्रस्य निरवकाशत्वात् तेन बाध्यत एव। वेदान्तवाक्येष्वपि सगुणब्रह्मोपासनपराणां शास्त्राणामयमेव न्यायः; निर्गुणत्वात् परस्य ब्रह्मणः॥

भावः। बाध्यत्वमिषितुं शक्यमेव। शास्त्रस्य निर्दोषत्वमपौरुषेयतया पुरुषदोषमूलकत्वाभावमात्रेण। भेदवासनादिरूपदोषकल्पितत्वं तु सर्वस्येव तस्याप्यक्षतम्। भेदवासनाया दोषत्वञ्चानवकाशमोक्षशास्त्रबलसिद्धम्। न च, शास्त्रञ्चेत्, न बाध्यत इति नियमः; अपच्छेदस्थले तद्दर्शनात् तन्न्यायस्यैवात्राप्यादरणादित्याशयेनाह सत्यमिति। पूर्वापरापच्छेदे पूर्वापच्छेदोत्तरापच्छेदयोरेकप्रयोगे समाहारे। एकापच्छेदस्य पूर्वत्वे अन्यापच्छेदस्योत्तरत्वे च सतीत्यर्थः। पूर्वशास्त्रवत् पूर्वापच्छेदनिमित्तकप्रायश्चित्तविधायकशास्त्रमिव। बाध्यते ज्योतिष्टोमादिशास्त्रमिति शेषः। अपच्छेदविषयस्तावदेवम्—ज्योतिष्टोमे, 'अध्वर्युं विनिष्क्रामन्तं प्रस्तोता संतनुयात्, तं प्रतिहर्ता, तमुद्गाता, तं यजमानः, तं प्रशास्ता' इति अध्वर्युप्रभृतिकच्छग्रहणपूर्वकं प्रस्तोत्रादीनामुत्तरेषां बहिष्पवमानस्तोत्रार्थं गमनमुक्तम्। तत्र च मध्ये कच्छग्रहणरूपान्वारम्भविच्छेदे प्रायश्चित्तमाम्नायते, "यदि प्रस्तोताऽपच्छिन्द्यात, ब्रह्मणे वरं दद्यात्। यदि प्रतिहर्ता, सर्ववेदसं दद्यात्। यद्युद्गाता, अदक्षिणं तं यज्ञमिष्ट्वा तेन पुनर्यजेत; तत्र तद् दद्यात्, यत् पूर्वस्मिन् दास्यन् स्यात्" इति। तत्रैकैकापच्छेदे तत्तन्निमित्तकं प्रायश्चित्तमसंदिग्धम्। यत्र चोभाभ्यां युगपद्विच्छेदः, तत्र नैमित्तिकद्वयानुष्ठानस्य शक्यत्वे न कस्यचिद्बाधः। यत्र तु विरोधः, यथा उद्गातृप्रतिहर्त्रपच्छेदयौगपद्ये, तत्र युगपदेव नैमित्तिकवाक्यद्वयप्रवृत्तेः अविशेषाद्विकल्पः। यदा त्वपच्छेदयोस्तयोः क्रमेण प्रवृत्तिः, तत्र विरोधात् कस्यचिदेव नैमित्तिकस्यानुष्ठाने कर्तव्ये कतरस्येति चिन्ता। तत्रोपक्रमाधिकरणनयेन पूर्वापच्छेदप्रायश्चित्तशास्त्रार्थानुष्ठानमिति पूर्वपक्षः। उत्तरापच्छेदज्ञानाधीनं यत् प्रायश्चित्तज्ञानम्, तस्य पूर्वप्रायश्चित्तज्ञानबाधेनैवोदितत्वात् पूर्वस्य बाध इति सिद्धान्तः। तथा च सूत्रम्, "पौर्वापर्ये पूर्व[illegible] प्रकृतिवत्" (पू. मी. 6. 5. 54.) इति। तद्वदिह ज्योतिष्टोमादिपूर्वशास्त्रार्थबा[illegible] शास्त्रार्थज्ञानस्योदितत्वादिदं प्रबलम्। ज्योतिष्टोमादिविधिर्हि त्रिवर्गफलप्रावण्यस्य[illegible] पूर्वभावित्वात् पूर्वशास्त्रम्, तदधिकारिविषये सावकाशश्च। न चैवं तत्तदधिका[illegible] दुपयोगान्न कस्यापि बाध इति शङ्क्यम्; मोक्षस्य सर्वभेदनिवृत्तिरूपतया तदर्थतत्त्वज्ञान[illegible] बाधकतया ज्योतिष्टोमादिवाक्यस्य बाध्यार्थपरत्वावश्यम्भावात्। तथापि बाध इष्यत ए[illegible] येनेति भावः। कर्मकाण्डविधिपूक्तं औपनिषदोपासनविधिष्वप्यतिदिशति वेदान्तेति[illegible] वाक्यानामयथार्थविषयकत्वस्वीकारेऽपि नोपासनविधिभङ्गः। अथापि यथोपासनं फलस्य[illegible] उपासनविषयोऽप्यबाध्य इव। परन्तु तत्र 'जक्षत् क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिः' इति वै[illegible] रूपफलनिर्देशात् तत्प्रावण्यं पूर्वम्, मोक्षप्रावण्यं पश्चादिति सगुणशास्त्रस्य पूर्वत्वात् बाध्य[illegible] ननु सगुणब्रह्मोपासनशास्त्रमेव मोक्षशास्त्रम्। तत्फलं जक्षणादिकञ्च ब्रह्मानुभवगर्भं न कै[illegible] तर्हि भेदस्याबाध्यत्वात् भेदवासना दोषो न भवेदिति चेत्; मा भूदित्यत्रोपपादयति

ननु च–(मु. 1. 10.) "यः सर्वज्ञः सर्ववित्", (श्वे. 6. 8.) "पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च", (छा. 8. 1. 5.) "सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः" इत्यादि-ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपराणां शास्त्राणां कथं बाध्यत्वम्? ॥ निर्गुणवाक्यसामर्थ्यादिति ब्रूमः। एतदुक्तं भवति (बृ. 5. 8. 8.) "अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घम्", (तै. आनं. 1.) "सत्यं ज्ञान-मनन्तं ब्रह्म', (मन्त्रि.2.2;4.) "निर्गुणम्", (श्वे. 6. 19.) "निरञ्जनम्" इत्यादिवाक्यानि निरस्तसमस्तविशेषकूटस्थनित्यचैतन्यं ब्रह्म इति प्रतिपादयन्ति; इतराणि च सगुणम्। उभयविधवाक्यानां विरोधे तेनैवापच्छेदन्यायेन निर्गुणवाक्यानां गुणापेक्षत्वेन परत्वात् बलीयस्त्वमिति न किंचिद्प(व)हीनम् ॥

ननु च–"सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यत्र सत्यज्ञानादयो गुणाः प्रतीयन्ते ॥ नेत्युच्यते, सामानाधिकरण्येनैकार्थत्वप्रतीतेः ॥ अनेकगुणविशिष्टाभिधानेऽप्येकार्थत्वम-

---

दिति। अवरब्रह्मणः सगुणत्वेऽपि परस्य निर्गुणत्वादित्यर्थः। निर्गुणब्रह्मबोधकवाक्यसत्त्वात् निर्गुण-ब्रह्मभावस्य फलत्वे सिद्धे, स एव मुख्यमोक्ष इति तत्प्रावण्यस्य पश्चात्तनत्वात् सगुणब्रह्मानुभव-शास्त्रं पूर्वमेवेति तद्बाध एष्टव्य इति भावः। नन्वेवं विधिविषयाणां बाध्यत्वस्य फलप्रावण्य-पूर्वत्वचिन्तनया सुवचत्वेऽपि स्वरूपोपदेशरूपसगुणवाक्यार्थबाधो निर्युक्तिकः। अत एव भेदवासना न दोषः, ब्रह्मगुणानां सत्यत्वस्वाभाविकत्वश्रवणाद्दोषमूलकत्वायोगाच्चेति शङ्कते ननु चेति। निर्गुणवाक्यसामर्थ्यादिति। गुणसामान्यनिषेधपरत्वस्वरसादित्यर्थः। स्वाभिमतापच्छेदनयावतारमत्र विशदयितुमाह एतदिति। कूटस्थेति। कूटं नाम यत्रायःपिण्डे तप्तं अयः निक्षिप्य प्रह्रियते, तत् स्वयमविकृतं परविकारहेतुः। तद्वत् तिष्ठतीति कूटस्थम्। गुणापेक्षत्वेन। अभावज्ञाने प्रतिसत्येरिज्ञानस्य कारणत्वात्; प्रसक्तस्यैव प्रतिषेध्यत्वादिति भावः। तथा च गुणवाक्यजातं पूर्वम्, निष्ठत्वा[illegible]जातं परम्। ननूपासनापरवाक्येषु गुणश्रवणमुपासनार्थतया सफलम्। गुणानादरणे [illegible]प्रसगुणवाक्यानां नैष्फल्यमेवेति चेन्न–'यन्न दुःखेन' इत्यादिस्वर्गस्वरूपशोधकवाक्यवत् [illegible] स्वरूपप्रकारबोधकत्वेनोपयोगात्। इममर्थं सूचयितुमाह न किञ्चिदपहीनमिति। [illegible]वाक्येषु सत्यज्ञानादिवाक्यगणनमयुक्तमिति सिद्धान्ती शङ्कते ननु चेति ॥ सत्य-[illegible]सत्यत्वज्ञानत्वादयः। तथाऽनुक्तिश्च अद्वैतिभिस्तथोक्तेः; यथा न्यायमकरन्दे, धर्मस्य [illegible]तथा प्रकारवाचिनां प्रकारिपर्यन्तार्थकत्वात्, 'सत्याः कामाः,' 'सत्यकामः' [illegible] सत्यपदमनेकसत्यविशिष्टार्थकं ज्ञानपदञ्च ज्ञानविशिष्टार्थकं भवतीति सत्यज्ञानगुण-[illegible]सुवचमिति सूचनायाप्येवम्। अत एव अनन्तपदाप्रयोगेणादिपदप्रयोगः। त्रिविध-[illegible]स्य परमात्ममात्रवृत्तितया तत्र तादृशप्रकाराभावेन सत्यज्ञानानन्तत्वादिगुणा इत्येव [illegible]द्दा च विवक्षितस्फोरणं शिथिलमिति। अत्रादिना अनन्तत्वग्रहणम्। शब्दस्यान्यत्र [illegible]भाव्येऽपि समानाधिकरणवाक्यघटकपदानां तन्नेत्याह नेति। पदानां समानाधि-

विरुद्धमिति चेत्—अनभिधानज्ञो देवानांप्रियः। एकार्थत्वं नाम सर्वपदानामर्थैक्यम्; विशिष्टपदार्थाभिधाने विशेषणभेदेन पदानामर्थभेदोऽनर्जनीयः। ततश्चैकार्थत्वं न सिध्यति॥ एवं तर्हि सर्वपदानां पर्यायता स्यात्, अविशिष्टार्थाभिधायित्वात्॥ एकार्थाभिधायित्वेऽप्यपर्यायत्वमवहितमनाः शृणु—एकत्वतात्पर्यनिश्चयादेकस्यैवार्थस्य तत्तत्पदार्थविरोधिप्रत्यनीकत्वपरत्वेन सर्वपदानामर्थवत्त्वमेकार्थत्वमपर्यायता च। एतदुक्तं भवति—

करणत्वं नाम एकार्थवृत्तित्वम्। गुणगुण्युभयाभिधाने च तद्भङ्गः स्यादित्यर्थः। अविरुद्धम्। अभिन्नत्वाद् धर्मिण इति भावः। अनभिधानज्ञ इति। अभिधानं हि बोधनमात्रम्; न तु विशेष्यबोधनम्। गुणे गुणिनि चाभिधीयमाने कथमेकपदाभिहितमेवान्यपदाभिधेयं स्यात्। अतोऽभिधानपदस्यार्थं न जानातीत्यर्थः; समानाधिकरणवाक्यमखण्डाभिधायि, व्यधिकरणवाक्यमेवान्विताभिधायीत्यभिधानविधां न जानातीति च। देवानांप्रियः। मूर्खरूपार्थे अलुक्समासः। अखण्डपरवाक्यानामपि विशेष्यविशेषणरूपानेकार्थपरत्ववादी हि, अन्योऽसौ अन्योऽहमिति रीत्या देवोपासक एव भवति। तथाच, यथा पशुरेवं स देवानां प्रिय इति पशुरेवेति हृदयम्। अर्थैक्यम्—अर्थस्याभिन्नत्वम्। पृच्छति एवमिति। एवं तर्हि—विशेषणानभिधायित्वे। पर्यायता स्यादिति। अत एकातिरिक्तपदानां वैयर्थ्यं स्यादिति। समाधत्ते एकेति। अपर्यायत्वम् अवैयर्थ्यसंपादकमपर्यायत्वम्। निश्चयादिति। समानविभक्तिकत्वबलेनेत्यादिः। निश्चयादित्यस्य परत्वेनेत्यत्रान्वयः। पदार्थेति; पदयथाश्रुतार्थेत्यर्थः। स च ऋतादिः। तद्विरोधि अनृतजडादि। अर्थस्येत्यस्य प्रत्यनीकत्वेऽन्वयः। प्रत्यनीकत्वं= व्यावृत्तत्वम्, विलक्षणत्वम्। तत्परत्वेन तदनभिधानेन धर्मिमात्राभिधानेपि तत्र तात्पर्यस्वीकारेण अर्थवत्त्वं सप्रयोजनत्वम्। सर्वमिदं सर्वज्ञात्ममुनिप्रणीतसंक्षेपशारीरकादौ विस्तरेण द्रष्टव्यम्। ननु सर्वेषां पदानां केवलव्यक्तिमात्रपरत्वे अस्य पदस्येदृशप्रत्य[illegible] त्वमिति कथमवगम्यते? प्रत्यनीकत्वस्याबोधनेपि ब्रह्मणि तत्स्वीकारात् तस्य सविशेषत्व[illegible] एवंसति किमपराद्धं सत्यत्वादियथाश्रुतधर्मेण? इयान् विशेषः—प्रत्यनीकत्वमभावः, [illegible] इति। सधर्मत्वं सर्वत्राविशिष्टम्—इत्यत्र विवृणोति एतदिति। अयं भावः—[illegible] परमित्युपक्रान्तम्। किं ब्रह्मेति जिज्ञासा प्रवृत्ता। तत्र लक्षणकथनं युक्तम्। तच्चे[illegible] तज्ज्ञापनार्थम्। तत्र वरं प्रथममेवेतरव्यावृत्ततया ज्ञापनमिति तत् क्रियतेऽनेन वाक्येन[illegible] करणवाक्यत्वात्तु एकार्थबोधकत्वरक्षायै धर्मस्याभिधेयत्वं त्यक्तम्। एवमपि सत्यश[illegible] सत्यत्वविशिष्टोपस्थापकत्वस्वाभाव्यात् तस्यानृतव्यावृत्तत्वज्ञापकत्वमेव युक्तमित्येवं [illegible] ज्ञानादिपदानामनृतजडादिव्यावृत्तिपरत्वं यथासंख्यमिष्यते। अनन्तपदस्य साक्षादेव [illegible] व्यावृत्त्यर्थकत्वेऽपि समानाधिकरणपदत्वात् तत्त्यागेन व्यक्तिमात्रबोधकत्वमेव। व्यावृत्ती[illegible] स्वीकारे, तासामनृतजडादितत्तदर्थघटिततया तेषामपि बोधे प्रवेशादेकार्थकत्वभङ्गः [illegible] कार्यस्य व्यावृत्तत्वस्यावश्यं ज्ञेयतया चापि यथाश्रुतसत्यत्वादित्यागेन व्यावृत्तत्वग्रहणम्।[illegible]

लक्षणतः प्रतिपत्तव्यं ब्रह्म सकलेतरपदार्थविरोधिरूपम् । तद्विरोधिरूपं सर्वमनेन पदत्रयेण फलतो व्युदस्यते । तत्र सत्यपदं विकारास्पदत्वेनासत्यात् वस्तुनो व्यावृत्तब्रह्मपरम् । ज्ञानपदं चान्याधीनप्रकाश-जडरूपात् वस्तुनो व्यावृत्तपरम् । अनन्तपदं च देशतः कालतो वस्तुतश्च परिच्छिन्नाद् व्यावृत्तपरम् । न च व्यावृत्तिर्भावरूपोऽभावरूपो वा धर्मः । अपि तु सकलेतरविरोधि ब्रह्मैव । यथा शौक्ल्यादेः कार्ष्ण्यादिव्यावृत्तिः तत्पदार्थस्वरूपमेव ; न धर्मान्तरम् । एवमेकस्यैव वस्तुनः सकलेतरविरोध्याकारतामवगमयत् अर्थवत्तरमेकार्थ-मपर्यायं च पदत्रयम् । तस्मादेकमेव ब्रह्म स्वयंज्योतिर्निर्धूतनिखिलविशेषमित्युक्तं भवति ।

एवं वाक्यार्थप्रतिपादने सत्येव, (छा. 6. 2. 1.) "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" इत्यादिभिरैकार्थ्यम् । (तै. भृ. 1.) "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते", (छा. 6. 2. 1.) "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्", (ऐत. 1. 1. 1.) "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" इत्यादिभिर्जगत्कारणतयोपलक्षितस्य ब्रह्मणः स्वरूपमिदमुच्यते, (तै. आनं 1. 1.) "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति । तत्र सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेन कारणवाक्येषु सर्वेषु सजातीयविजातीयव्यावृत्तमद्वितीयं ब्रह्म अवगतम् । जगत्कारणतयोपलक्षितस्य ब्रह्मणोऽद्वितीयस्य प्रतिपिपादयिषितं स्वरूपं तदविरोधेन वक्तव्यम् । अद्वितीयत्वश्रुतिर्गुणतोऽपि सद्वितीयतां न सहते । अन्यथा, (श्वे. 6. 19.) "निरञ्जनम्", (मं. 1. 2; 2. 4.) "निर्गुणम्" इत्यादिभिश्च विरोधः । अतश्चैतत् लक्षणवाक्यमखण्डैकरसमेव प्रतिपादयति ।

ननु च सत्यज्ञानादिपदानां स्वार्थप्रहाणेन स्वार्थविरोधिव्यावृत्तवस्तुस्वरूपोपस्था-

---

च सत्यत्वादिकं ब्रह्मणि नेष्यते । तर्हि व्यावृत्तत्वेष्टावपि सधर्मत्वं स्यादिति चेन्न; तस्य धर्मत्वाभावात् । [illegible]निष्ठत्वा[illegible]त्वात् ; यथा शुक्ले कृष्णव्यावृत्तिर्धर्मरूपापि शौक्ल्ये स्थिता कार्ष्ण्यव्यावृत्तिः धर्मि-[illegible] [illegible]व, तद्वत् । अत आसां व्यावृत्तीनां ब्रह्मरूपत्वान्न सधर्मकत्वापत्तिः । नापि वैयर्थ्यादयो [illegible] सकलेति । सकलाः इतरपदार्थाः—अनृतजडपरिच्छिन्नाः, तेषां विरोधिरूपं [illegible]रूपम् । पदार्थविरोधीत्यत्र पदार्थविरोधिकमिति बहुव्रीहिर्वा । तद्विरोधिरूपमित्यत्र [illegible]र्थस्तु ब्रह्मस्वरूपविरोधी अनृतजडादिः । फलतः । व्यावृत्तीनां शब्दार्थत्वाभावात् [illegible]ऽपि पदावैयर्थ्याय तत्र तात्पर्यकल्पनादिति भावः । व्यावृत्तिरिति । व्यावृत्तिर्भाव-[illegible] सिद्धान्ती ; अभाव एव सन् धर्म इति तार्किकः । नोभयथाऽपि; धर्मिभिन्नत्वानङ्गीकारा-[illegible] अपर्यायमिति । न विद्यते पर्यायभूतपदान्तरं स्वमध्ये यस्य पदत्रयस्य, तत् अपर्यायम् । [illegible] पाठे मिथः पर्यायो न भवतीत्यर्थः । पर्यायत्वं नाम अभिन्नार्थकत्वमात्रं न ; किं तु [illegible]द्वित्यमपीति भावः । कारणतयोपलक्षितस्य कारणत्वरूपोपलक्षणलक्षणवत्तया [illegible] यतोवा ' इति वाक्यमुपलक्षणत्वदर्शकमिति भावः ।

पनपरत्वे लक्षणा स्यात् ॥ नैष दोषः, अभिधानवृत्तेरपि तात्पर्यवृत्तेर्बलीयस्त्वात्। सामानाधिकरण्यस्य ह्यैक्य एव तात्पर्यमिति सर्वसंमतम् ॥ ननु च—सर्वपदानां लक्षणा न दृष्टचरी ॥ ततः किम्? वाक्यतात्पर्याविरोधे सति एकस्यापि न दृष्टा। समभिव्याहृतपदसमुदायस्यैतत् तात्पर्यमिति निश्चिते सति, द्वयोः त्रयाणां सर्वेषां वा तदविरोधाय एकस्येव लक्षणा न दोषाय। तथा च शास्त्रस्थैरभ्युपगम्यते—कार्यवाक्यार्थवादिभिर्लौकिकवाक्येषु सर्वेषां

तात्पर्यवृत्तेः तात्पर्यमूलकलक्षणावृत्तेः। ऐक्य एवेति। अन्यथा समानाधिकरणपदानां विशिष्टपरत्वे विशेषणभेदेन विशिष्टस्यापि भिन्नत्वात् अभेदान्वयानुपपत्तिरिति भावः। ततः किमिति। अन्यत्रादृष्टाऽप्यत्र स्वीकार्येति भावः। वस्तुतो दृष्टैवेत्याह तथा चेति। तथाऽभ्युपगम्यते चेत्यन्वयः। तथा शास्त्रस्थैश्चाभ्युपम्यत इत्यन्वये, न केवलं लौकिकैः, शास्त्रस्थैरपीत्यर्थः। विषं भुङ्क्ष्वेत्यत्र सुबन्तं तिङन्तञ्च पदं लाक्षणिकमिति सर्वलक्षणा; द्विषदन्नभोजननिवृत्त्यनुकूलनिवर्तनाख्यव्यापारबोधनात्। द्वितीयाविभक्ताविह न लक्षणेति चेत्-विभक्तीनां संबन्धतात्पर्यग्राहकतया न कुत्राप्यर्थवत्त्वमितिपक्षे तथाऽस्तु। तथा चेत्यस्य सर्वपदलाक्षणिकत्वेनापीत्यर्थे यथास्थलमेव चकारः। ननु अन्विताभिधायकत्वं पदानामिष्टम्। लाक्षणिकं पदञ्च नानुभावकम्। अतो वाक्येऽन्ततः एकं पदं शक्तं स्वीकार्यम्। तदैव तत्रान्विताभिधायकत्वसिद्धिरिति शङ्कायाम्, अन्विताभिधानवादिभिः प्राभाकरैरेव सर्वपदलक्षणा स्वीकृतेति दर्शयति कार्येति। तन्मते हि वेदे लिङोऽपूर्वाख्यकार्यवाचित्वम्, पदानां तदन्विताभिधायकत्वञ्च स्वीकृत्य लोके तदभावाल्लक्षणेष्टा। तथा हि—गामानयेति कार्यपरव्यवहारादेव व्युत्पत्तिर्भवतीति पदानां कार्यान्विताभिधायित्वं सिद्धम्। तच्च कार्यं लिङर्थः क्रियारूपम्; गवानयनं कार्यमिति लोके बोधात्। एवं लोकाद् व्युत्पन्नस्य पश्चात्, यजेत स्वर्गकाम इत्यत्र यागः कार्यं इति बोधः प्रसक्तः। स च स्वर्गकामपदोक्तस्य नियोज्यस्यानन्वयादनुत्पन्नः। न हि कालान्तरभाविस्वर्गकामनावतः क्षणप्रध्वंसिनि यागे कार्ये नियोजनं भवितुमर्हति। अतः यागज[illegible] कार्यं कल्प्यम्। तत्र चास्य नियोजनम्। अस्य चापूर्वस्य क्रियातिरिक्तस्य लोकतोऽनव[illegible] स्वेन रूपेण तत्र व्युत्पत्तिर्न जाता। कल्पितस्य चापूर्वस्य वाचकपदान्तराभावात् स्वर्ग[illegible] यार्थश्च वैदिकलिङादिवाच्यत्वमेवेष्यते। अथ वेदोक्तमपूर्वं वा लोकोक्तं क्रियाकार्यं वा [illegible] विचारे, वेदवाक्यानामेव मुख्यप्रमाणत्वात् लौकिकवाक्यानाञ्च वक्त्रभिप्रेतार्थानुवाद[illegible] प्रामाण्याभावात् लिङो वैदिककार्यभूतमपूर्वमेवार्थ इति निश्चीयते। एवञ्च तदन्विताभि[illegible] न्येषां पदानां पश्चान्निर्धार्यते। ततश्च गामानयेत्यादौ लिङः क्रियात्मककार्ये लक्षणा, [illegible] तदन्विते लक्षणेति सर्वं लाक्षणिकमेव लोके इति। तर्हि शक्त्या प्रतिपादनरूपाभिधा[illegible] कथमन्विताभिधानमिति चेत्—न हि तत्राभिधानपदार्थे नैर्भर्यम्। अन्वितमेवाभिधेयमि[illegible] त्वांशे एव। तर्हि समानाधिकरणवाक्ये अखण्डार्थबोधस्वीकारे अन्वितबोधनं कथमिति[illegible] प्राभाकरोक्तं सर्वमेष्टव्यम्, तथापि कार्यान्विताभिधायित्वस्यैव तदिष्टस्य, सर्वं [illegible]

पदानां लक्षणा समाश्रीयते। अपूर्वकार्य एव लिङादेर्मुख्यवृत्तत्वात् लिङादिभिः क्रिया कार्यं लक्षणया प्रतिपाद्यते—कार्यान्वितस्वार्थाभिधायिनां चेतरेषां पदानामपूर्वकार्यान्वित एव मुख्यार्थ इति क्रियाकार्यान्वितप्रतिपादनं लाक्षणिकमेव। अतो वाक्यतात्पर्याविरोधाय सर्वपदानां लक्षणाऽपि न दोषः।

अत इदमेवार्थजातं प्रतिपादयन्तो वेदान्ताः प्रमाणम् ॥

प्रत्यक्षादिविरोधे च शास्त्रस्य बलीयस्त्वमुक्तम्। सति च विरोधे बलीयस्त्वं वक्तव्यम्; विरोध एव न दृश्यते, निर्विशेषसन्मात्रब्रह्मग्राहित्वात् प्रत्यक्षस्य ॥ ननु च—'घटोऽस्ति', 'पटोस्ति' इति नानाकारवस्तुविषयं प्रत्यक्षं कथमिव सन्मात्रग्राहीत्युच्यते। विलक्षणग्रहणाभावे सति सर्वेषां ज्ञानानामेकविषयत्वेन धारावाहिकविज्ञानवदेकव्यवहारहेतुतैव स्यात् ॥ सत्यम्; तथैवात्र विविच्यते ॥ कथम् ॥ घटोऽस्तीत्यत्रास्तित्वं तद्भेदश्च व्यवह्रियते। न च द्वयोरपि व्यवहारयोः प्रत्यक्षमूलत्वं संभवति, तयोर्भिन्नकालज्ञानफलत्वात्; प्रत्यक्षज्ञानस्य चैकक्षणवर्तित्वात्। तत्र स्वरूपं वा भेदो वा प्रत्यक्षस्य विषय इति विवेचनीयम्। भेदग्रहणस्य स्वरूपग्रहण-तत्प्रतियोगिस्मरणसव्य-

---

परवाक्यस्याबोधकत्वापत्तेः। अतः कार्यान्वितविषयनियमवत् अन्वितविषयनियमोऽपि त्यज्यत इति सारम्। अपूर्वकार्ये अपूर्वाख्ये कार्ये। क्रिया कार्यं क्रियारूपं कार्यम् ॥

'प्रत्यक्षस्य भेदग्राहित्वे हि ऐक्यग्राहिशास्त्रविरोधः। तदेव न। किंतु अद्वैतशास्त्रवत् सन्मात्रग्राह्येव प्रत्यक्षमपि' इत्युपपादयितुमारभते प्रत्यक्षेति। 'नासतो विद्यते भावः' इति गीताशाङ्करानुसारि ब्रह्मसिद्धिमुखग्रन्थनिरूपितमेतत्। एकविषयत्वेन सन्मात्रविषयकत्वेन। धारावाहिकविज्ञानवत्। धारावत् अविच्छिन्न-घटादि किञ्चिद्विषयकत्वाभिमत-ज्ञान संततिवत्। धारावाह्येव धारावाहिकम्। [illegible]च्यते। घटोऽस्तीत्यादिज्ञाने प्रत्यक्षमेकविषयकत्वेन एकव्यवहारहेतुत्वेन च परिशील्यते। [illegible] रूपम्। सचेति धर्मान्तरमितिमतिनिवृत्तये तथा प्रयोगः। तद्भेदः तद्विशेषः, तत्संबन्धी [illegible]पनिष्ठः घटस्वरूपः पटादिभेदः। स्वरूपपदस्येहोपरि अस्तित्वे घटव्यक्तौ च प्रयोगः [illegible]। अस्तित्वं भेदश्चेत्यनुक्त्वा तद्भेद इत्युक्तिः वक्ष्यमाणानुपपत्तिस्फोरणाय। स्वरूपविषयत्वं हि भेदस्य वक्ष्यते। तत्प्रतियोगीति; भेदरूपाभावप्रतियोगीत्यर्थः। घट [illegible] भिन्नग्रहणमानुभविकम्। तत्र भेदाश्रयस्वरूपम् अस्तीति सत्स्वरूपञ्चैकम्, सामा- [illegible] एवञ्च स्वरूपं पटादिभेदश्चेतिद्वितये स्वरूपमितरनिरपेक्षं प्रत्यक्षेण सुग्रहम्; भेदस्तु [illegible]प्रतियोग्युभयज्ञानानन्तरग्राह्यत्वात् स्वरूपेण सह न गृह्यते। स्वरूपग्राहिप्रत्यक्षञ्च पश्चा- [illegible]ति, क्षणिकतया नष्टत्वात्। अन्यत् प्रत्यक्षं जायमानमप्येवमेव स्वरूपग्रहणो- [illegible]पि केनापि भेदग्रहसंभवः। अतो भेदरूपं [illegible] वक्तव्यम्। [illegible] इदं रजतमितिज्ञाने इदमंशप्रत्यक्षसहभूता रजतस्मृतिर्भ्रान्तिः, एवमिह भेद-

पेक्षत्वादेव स्वरूपविषयत्वमवश्याश्रयणीयम्—इति न भेदः प्रत्यक्षेण गृह्यते। अतो भ्रान्तिमूल एव भेदव्यवहारः ॥

किंच भेदो नाम कश्चित् पदार्थो न्यायविद्भिर्निरूपयितुं न शक्यते—भेदस्तावन्न वस्तुस्वरूपम्; वस्तुस्वरूपे गृहीते स्वरूपव्यवहारवत् सर्वस्माद्भेदव्यवहारप्रसक्तेः। न च वाच्यम्, स्वरूपे गृहीतेऽपि भिन्न इति व्यवहारस्य प्रतियोगिस्मरणसव्यपेक्षत्वात् तत्स्मरणाभावेन तदानीमेव न भेदव्यवहारः इति; स्वरूपमात्रभेदवादिनो हि प्रतियोग्यपेक्षा च नोत्प्रेक्षितुं क्षमा; स्वरूपभेदयोः स्वरूपत्वाविशेषात्—यथा स्वरूपव्यवहारो न प्रतियोग्यपेक्षः, भेदव्यवहारोऽपि तथैव स्यात्; 'हस्तः, करः' इतिवत् 'घटः, भिन्नः' इति पर्यायत्वं च स्यात्।

नापि धर्मः; धर्मत्वे सति तस्य स्वरूपाद्भेदोऽवश्याश्रयणीयः, अन्यथा स्वरूपमेव स्यात्। भेदे च, तस्यापि भेदस्तद्धर्मः, तस्यापीत्यनवस्था।

किंच जात्यादिविशिष्टवस्तुग्रहणे सति भेदग्रहणम्, भेदग्रहणे सति जात्यादिविशिष्टवस्तुग्रहणमित्यन्योन्याश्रयणम्।

अतो भेदस्य दुर्निरूपत्वात् सन्मात्रस्यैव प्रकाशकं प्रत्यक्षम् ॥

किंच 'घटोऽस्ति', 'पटोऽस्ति', घटोऽनुभूयते', 'पटोऽनुभूयते' इति सर्वे पदार्थाः

स्मृतिरपि भ्रान्तिरिति घट्टार्थः। अस्तित्वं तद्भेदश्चेत्यस्य सन्मात्रं तत्र कल्पितभेदश्चेत्यन्तर्मतोऽर्थः। भ्रान्तिमूल एवेत्येवकारः प्रत्यक्षमूलत्वव्यवच्छेदाय। अत्रैव प्रकृतवाक्यतात्पर्यम्।

अस्तु स्मृतित्वम्; कथं भ्रान्तित्वनिश्चय इति चेत्—भेदस्य प्रत्यक्षाविषयत्वमेव प्रकृतम्। तच्च सिद्धम्। भ्रान्तित्वनियामकं तस्यासत्यत्वं त्वेवमित्याह किञ्चेति। न्यायविद्भिरिति। भेदसाधको न्यायः सर्वोऽप्यपन्याय इति भावः। स्वरूपत्वाविशेषादिति हेतुः पूर्वान्व[illegible] अस्य हेतोरुत्तरत्र, तथैव स्यात्, पर्यायत्वञ्च स्यादिति वाक्यद्वयेऽप्यन्वयः॥ धर्म[illegible] तस्य पटभेदस्य घटधर्मस्य घटात् भेदोऽवश्याश्रयणीयः; भेदे च एवं तस्य घटात् भे[illegible] तस्यापि घटभेदस्यापि पटभेदधर्मस्य पटभेदात् यो भेदः सः तद्धर्मः घटभेदधर्मः, अथ [illegible] पटभेदभेदस्यापि स्वधर्मिणो भेदः स्वधर्म इत्येवं धर्मभूतस्य भेदस्य स्वधर्मिणो भेदपरम्प[illegible] स्थेत्यर्थः। तस्यापीति पुनर्वचनं तस्यापि भेदस्तद्धर्म इति वाक्यस्य उपर्युपरि आवर्त[illegible] धर्मपक्षे अनवस्थामुक्त्वा अन्योन्याश्रयमाह किञ्चेति। घटस्य स्वेतरसर्वभेदवत्त्व[illegible] जातिविशिष्टघटाख्यवस्तुरूपानुयोगिग्रहसापेक्षः। तथा पूर्वं पटभेदाग्रहणे च पट इत्यग्र[illegible] इति ग्रहणञ्च कथमिति भावः।

ननु भेदस्य दुर्निरूपत्वेपि घटपटादिसत्स्वरूपाणां प्रत्यक्षविषयत्वात् कथं ब्रह्मैक[illegible]मिति शंकायां घटादीनामपारमार्थ्ये प्रत्यक्षविषये सन्मात्रे कल्पितत्वञ्च हृदतमाह किं[illegible]

सत्तानुभूतिघटिता एव दृश्यन्ते । अत्र सर्वासु प्रतिपत्तिषु सन्मात्रमनुवर्तमानं दृश्यत इति तदेव परमार्थः, विशेषास्तु व्यावर्तमानतया अपरमार्थाः, रज्जुसर्पादिवत्—यथा रज्जुरधिष्ठानतयाऽनुवर्तमाना परमार्थसती ; व्यावर्तमानाः सर्पभूदलनाम्बुधारादयः अपरमार्थाः ॥

ननु च—रज्जुसर्पादौ, 'रज्जुरियम्, न सर्पः' इत्यादिरज्ज्वाद्यधिष्ठानयाथार्थ्य(त्म्य)-ज्ञानेन बाधितत्वात् सर्पादेरपारमार्थ्यम् ; न व्यावर्तमानत्वात् । रज्ज्वादेरपि पारमार्थ्यं नानुवर्तमानतया ; किंत्वबाधितत्वात् । अत्र तु घटादीनामबाधितानां कथमपारमार्थ्यम् ?॥

—उच्यते । घटादौ दृष्टा व्यावृत्तिः ; सा किंरूपेति विवेचनीयम् । किं घटोऽस्तीत्यत्र

सन्मात्रसिद्धावपि तस्यानुभवेनैव साधनीयत्वात् सन्मात्रमनुभवश्चेति द्वैतापत्तिरिति शंकायां तयोरैक्यं वक्ष्यति ; तदुपयोगाय घटोनुभूयत इत्यादिकथनम् । अत्र अस्तीत्याकारिकासु । रज्जुसर्पादिवत् रज्जुवत्, सर्पभूदलनादिवच्चेत्यर्थः । अनुवर्तमाना ; अयं सर्पः, इदं भूदलनम्, इयमम्बुधारेति ज्ञानेषु इदंशब्देनोल्लिख्यमानत्वात् । ननु पटोस्तीति यत्र भवति, तत्र घटस्यापि सह सद्भावसंभवात् व्यावर्तमानत्वमसिद्धम् । किञ्च इयं रज्जुः, इयं दृढा, इयं गोबन्धनीति प्रतीतिषु व्यावर्तमानत्वात् रज्जुत्वदृढत्वादिरपरमार्थः स्यात् । रज्जुसर्पं गृहीत्वा, सर्पोयं सुदीर्घः, सर्पोयं भयङ्करः इत्येवमनुवर्तमानत्वाच्च रज्जुसर्पः सत्यः स्यात् । अतः सत्यत्वे प्रयोजकमबाधितत्वम्, असत्यत्वे प्रयोजकञ्च बाधितत्वमिति, सत् परमार्थः अनुवर्तमानत्वादित्यत्राबाधितत्वमुपाधिः; घटादयोऽपरमार्थाः व्यावर्तमानत्वादित्यत्र च बाधितत्वमुपाधिरिति सिद्धान्ती शंकते ननुचेति । रज्जुसर्पादौ-रज्ज्वादौ सर्पादौ च । रज्ज्वाद्यधिष्ठानेति ; रज्ज्वादिरूपाधिष्ठानेत्यर्थः । व्यावर्तमानत्वरूपहेतुस्वरूपशोधने तदपि सिद्ध्यति, तेन सह बाधितत्वमपि सेत्स्यतीति न तस्योपाधित्वमिति वक्तुमाह उच्यत इति ।

पटोऽस्तीत्यत्र सह घटस्यापि संभवात् व्यावर्तमानत्वमसिद्धमित्युक्तम्-तन्न; त्वयापि, न व्यावर्त-[illegible]तिष्ठत्वा[illegible]ति तदिष्टेः, पटोऽस्ति, कटोऽस्ति इत्यादिप्रतीतौ घटव्यावृत्तेरनुभूयमानत्वाच्चेत्याह घटादौ [illegible]वृत्तिरिति वाक्येन । व्यावृत्तिः पटादिव्यावृत्तिः घटादिनिष्ठा दृष्टेत्यर्थः; पूर्वानुसारात् । [illegible] गृह्यमाणे, घटोस्तीत्यादिप्रतीतौ पटादिगता व्यावृत्तिर्दृष्टेत्यर्थः ; उत्तरानुसारात् ॥ [illegible]पासिद्धिः ; सोपाधिकत्वात् व्याप्यत्वासिद्धिरित्युक्तं परिहरति सेत्यादिना । किंरूपा; [illegible]वा प्रामाणिकी वेत्यर्थः । किञ्चित्प्रतीत्यविषयत्वादिरूपा वा अभावप्रतियोगित्वरूपा [illegible] । अस्ति हि तद्व्यावृत्तिः तदवृत्तित्वम्, तदविषयत्वम्, तदविषयकप्रतीतिविषयत्व-[illegible]कारा । किमित्यादिना स्वीकर्तव्यरूपप्रदर्शनम् । किमित्यस्य चेदित्यर्थे पर्यवसानम् । [illegible]विवेचनीयमित्युक्त्वा, किं तद्रूपम्, ब्रूहीति पृच्छति किमिति । एवमेव वक्तव्यमित्याह [illegible]त्यादिना । अयं भावः—व्यावृत्तिर्भ्रान्तिसिद्धेत्यत्र न किञ्चित् प्रमाणम् । यत्किञ्चित्प्रती-[illegible]व्यावर्तमानत्वमित्युक्तौ रज्ज्वादेरपि तत्सत्त्वात् अपारमार्थ्यं स्यात् । किञ्च घटपटादे-[illegible]त् सर्पभूदलनादितुल्यत्वं युक्तम्; सतश्च रज्जुतुल्यत्वमिति ते प्रष्टुराशयः । अतो

पटाद्यभावः ? सिद्धं तर्हि घटोऽस्तीत्यनेन पटादीनां बाधितत्वम् । अतो बाधफलभूता विषयनिवृत्तिर्व्यावृत्तिः । सा व्यावर्तमानानामपारमार्थ्यं साधयति । रज्जुवत् सन्मात्रमबाधितमनुवर्तते । तस्मात् सन्मात्रातिरेकि सर्वमपरमार्थः ॥

प्रयोगश्च भवति—सत् परमार्थः, अनुवर्तमानत्वात्, रज्जुसर्पादौ रज्ज्वादिवत्; घटादयोऽपरमार्थाः, व्यावर्तमानत्वात्, रज्ज्वाद्यधिष्ठानसर्पादिवत्—इति ।
एवं सति अनुवर्तमानाऽनुभूतिरेव परमार्थः ॥

सैव सती । ननु च–सन्मात्रमनुभूतेर्विषयतया ततो भिन्नम् ॥ नैवम् । भेदो हि प्रत्यक्षाविषयत्वात् दुर्निरूपत्वाच्च पुरस्तादेव निरस्तः । अत एव सतोऽनुभूतिविषयभावोऽपि न प्रमाणपदवीमनुसरति । तस्मात् सत् अनुभूतिरेव ।

सा च स्वतस्सिद्धा, अनुभूतित्वात् । अन्यतस्सिद्धौ घटादिवत् अननुभूतित्व-

---

घटोऽस्तीति प्रतीतिविषये पटादेर्व्यावृत्तिः पटादितादात्म्याभाव एव । स च वास्तवः । अन्यथा हि घटः पटः स्यादिति विवेचयाम इति । तर्हि व्यावृत्तेरेतद्रूपत्वे । सिद्धं बाधितत्वम्—उपाधिरयं पक्षेऽस्त्येवेत्यर्थः । बाधफलभूता बाधेन सिद्ध्यन्ती; बाधितत्वाविनाभूतेति यावत् । विषयनिवृत्तिः विषयतादात्म्याभावः । अयं भावः—घटादयः सन्मात्रे कल्पिताः सद्विषयककिञ्चित्प्रतीतिविशेष्यत्वे सति तद्विषयककिञ्चित्प्रतीतिविषयव्यावृत्तत्वात् । यत् यद्विषयकत्वघटितप्रकृतहेतुमत्, तत् तत्र कल्पितम्. यथा रज्जौ सर्प इत्यनुमानम् । प्रतीतिविषयव्यावृत्तत्वं नाम प्रतीतिविषयानुयोगिकभेदप्रतियोगित्वम्; बाधितत्वञ्चैवंरूपेण गृह्यमाणत्वम् । पूर्वोक्तदृढत्वगोबन्धनत्वादौ च प्रतीतिविशेष्यत्वरूपदलाभावान्न व्यभिचारः । एकस्यां रज्जौ दृढत्वादिसमुच्चयवत् एकस्मिन् सति घटपटादितादात्म्यसमुच्चयाभावात् इहैवं व्यावृत्तिरवश्यस्वीकार्येति ॥

सन्मात्रातिरेकीति । सदभिन्नत्वेन प्रतीयमानानामपि घटादीनां कल्पितत्व सद्भिन्नत्वमेवेति भावः । एवं निरुपाधिकत्वस्थापनसिद्धं प्रयोगद्वयं प्रदर्शयति प्रयोग सति पारमार्थ्यानुमानं सिद्धसाधनमिति चेत्—घटादयश्चेदपरमार्थाः, सदपि तथैव स्यादि वादिनः, शून्यवादिनश्च निरसितुमेवं प्रदर्शनात् । अनुवर्तमानत्वं नाम मिथोविरोध्यनेकवस्तु पृथक्पृथग् गृह्यमाणत्वम् । एवं सति-अनुवर्तमानत्वे पारमार्थ्यसाधके सति ।

सैव सतीति । अनुभूतिरेव सन्मात्रमित्यर्थः । सन्मात्रमनुभूतिभिन्नं अनुभूति त्यनुमाने साध्याभावं हेत्वभावञ्च क्रमेण वाक्यद्वयेनाह भेदो हीति, अतएवेति च ।

शास्त्रवत् प्रत्यक्षमप्यद्वैतवस्तुविषयकमिति वक्तुं सन्मात्रग्राहित्वमुक्तम् । तद्वत् अ ग्राहित्वस्यापि सत्त्वात् द्वैतमेवेति शङ्कायाम्, सदनुभूत्योरैक्यं स्थापितम् । एवमपि, से धीनसिद्धिकत्वात् भेद एष्टव्यः; अतः अनुभूतिसाधकानुभवान्तरापेक्षायां पुनर्द्वैत मानान्तरं विनैव तत्सिद्धिमाह सा चेति । स्वतस्सिद्धा स्वयंप्रकाशा अनुभूतित्वादि

प्रसङ्गः। किञ्च अनुभवापेक्षा चानुभूतेर्न शक्या कल्पयितुम्, सत्तयैव प्रकाशमानत्वात्। न ह्यनुभूतिर्वर्तमाना घटादिवदप्रकाशा दृश्यते, येन परायत्तप्रकाशाऽभ्युपगम्येत।

अथैवं मनुषे—उत्पन्नायामप्यनुभूतौ विषयमात्रमवभासते 'घटोऽनुभूयते' इति—न हि कश्चित् 'घटोऽयम्' इति जानन् तदानीमेव अविषयभूताम् अनिदम्भावाम् अनुभूतिमप्यनुभवति। तस्मात् घटादिप्रकाशनिष्पत्तौ चक्षुरादिकरणसन्निकर्षवत् अनुभूतेः सद्भाव एव हेतुः। तदनन्तरम् अर्थगतकादाचित्कप्रकाशातिशयलिङ्गेनानुभूतिरनुमीयते॥ 'एवं तर्ह्यनुभूतेरजडाया अर्थवत् जडत्वमापद्यत' इति चेत्—किमिदमजडत्वं नाम? न

क्यनुमानमिदम्। अनुकूलतर्कमुखेनोपरि तदुपपादनम्। येन; अप्रकाशमानत्वे सति हीत्यर्थः।

ज्ञानं ज्ञाततालिङ्गकानुमानगम्यमिति वदन् भाट्टः स्वयम्प्रकाशत्वमाक्षिपति। अथेति। घटोनुभूयत इति। न हि घटानुभवोऽनुभूयत इति वदतीति भावः। ननु घटोनुभूयत इत्युक्त्या घटस्यानुभवस्य चोल्लेखात् उभयमेवानुभूतमस्त्वित्याशंकायाम्, घटोऽयमित्येवानुभवः संप्रतिपन्न इति दर्शयति नहीति। एतद्वाक्येऽपि घटोनुभूयत इतीत्यस्यानुषङ्गे घटोनुभूयत इति न हि प्रथमज्ञानाकार इत्यर्थः। घटोऽयमितीति। न ह्यनुभूतिः घटो वा इदमर्थो वा भवति। इदम्भावः पुरोवर्तित्वम्; तद्रहिता हि अनुभूतिः। तदानीमेवेत्यनेन, मानान्तरेण अनुभूतेर्ग्रहणात् पश्चादेव घटोनुभूयत इति कामं भवेदिति ज्ञाप्यते। अनुभूयते इति वर्तमाननिर्देशस्तदा स्थूलकालविवक्षया। ननु अनुभूतिः स्वयं गृह्यमाणैव परप्रकाशिका प्रकाशकत्वात् आलोकादिवत् इत्यत्राह—तस्मादिति। इन्द्रियं तत्संनिकर्षश्च स्वयमज्ञायमानतयैव प्रकाशके इति स हेतुरनैकान्तिक इति भावः। एतावदुक्तं भाट्ट-तार्किक-मुरारिमिश्रादिसाधारणम्। अथ भाट्टः अनुभूतिग्राहकप्रमाणमनुमानमित्याह तदनन्तरमिति। कादाचित्केति। चक्षुस्संनिकर्षात् घटानुभूतौ जातायां घटे ज्ञातता उत्प[illegible] एवाह घटो ज्ञात इति। सैव ज्ञातता प्रकाश इति प्राकट्यमिति च व्यपदिश्यते। अथ [illegible] जन्या कादाचित्कत्वादित्यनुमाने सति तत्तज्ज्ञातता तत्तत्पुरुषमात्रग्राह्यत्वात् तत्त[illegible] गुणजन्येत्यनुमीयते इत्यनुभूतेरनुमानमूलैव सिद्धिरिति। प्रकाशातिशयेति। प्रकाशः ज्ञातता; स एवातिशयः विशेषः। एवं तर्हि-स्वयम्प्रकाशत्वाभावे, ज्ञानान्तरवेद्यत्वे। [illegible] । स्वयम्प्रकाशत्वमजडत्वमितीदमप्रसिद्धम्। जडत्वं ज्ञानानाश्रयत्वमिति लोकप्रसिद्धम्। [illegible] टादाविव सर्वेष्टमेवेति भावः। ननु यावत्क्षणमस्ति, तावत्क्षणमपि प्रकाशमानत्वमजड[illegible] अनुभूतेः पश्चादनुमेयत्वाङ्गीकारे न स्यादिति शंकां परिहरति न तावदिति। ताव[illegible] णे; न प्राथम्ये; पक्षान्तरोल्लेखस्यास्पष्टत्वात्। यदीदमनुभूतौ स्वीक्रियते, सुखदुःख[illegible] कर्तव्यम्; अनुभवार्थमेव तदुत्पादनात्। सुखदुःखे च ज्ञानेनैव प्रकाशेते, न तु [illegible] यानुभाव्यस्य सुखादेरेव जडत्वे, अनुभूतौ तदिष्टौ को दोषः? नन्वनुभवकाले सुख[illegible] तव्यम्; पूर्वमपि कञ्चित्कालमननुभूतमस्तु; किं तेनेति चेत्—तर्हि अनुभूता-

तावत् स्वसत्तायाः प्रकाशाव्यभिचारः ; सुखादिष्वपि तत्सम्भवात् ; न हि कदाचिदपि सुखादयः सन्तः नोपलभ्यन्ते । अतोऽनुभूतिः स्वयमेव नानुभूयते ; अर्थान्तरं स्पृशतोऽङ्गुल्यग्रस्य स्वात्मस्पर्शवत् अशक्यत्वादिति—

तदिदमनाकलितानुभवविभवस्य स्वमतिविजृम्भितम्; अनुभूतिव्यतिरेकिणो (रेकेण) विषयधर्मस्य प्रकाशस्य रूपादिवत् अनुपलब्धेः ; उभयाभ्युपेतानुभूत्यैवाशेषव्यवहारोपपत्तौ प्रकाशाख्यधर्मकल्पनानुपपत्तेश्च । अतो नानुभूतिरनुमीयते ; नापि ज्ञानान्तरसिद्धा । अपि तु सर्वं साधयन्ती अनुभूतिः स्वयमेव सिध्यति ।

प्रयोगश्च—अनुभूतिरनन्याधीनस्वधर्मव्यवहारा ; स्वसम्बन्धादर्थान्तरे तद्धर्म-

---

वप्येवमस्त्वित्याशयेनाह सुखादिष्विति । सत्त्वादित्यनुक्त्वा संभवादित्युक्त्या प्रत्यक्षे विषयस्य कारणतया सुखादिकमपि न प्रथमक्षणे उपलभ्यते इति स्वपक्षो द्योत्यते । अद्वैतिमते तु सुखादेः, सर्वासां वृत्तीनाम्, प्रातिभासिकरजतादीनाञ्च जडानामेव यावत्सत्त्वं प्रकाशमानत्वमस्तीति नेदं लक्षण मिति भावः । एवञ्च सत्तयैवप्रकाशमानत्वरूपपूर्वोक्तहेतोर्दुष्टतया अनुभवस्यानुभवान्तरवेद्यत्वमेवेति पूर्वोक्तं स्वतःसिद्धत्वरूपं साध्यं दुःसाधमित्याह अत इति । बाधकहेतुमप्याह अर्थेति । स्वात्मस्पर्शवत्—स्वस्पर्शवत् । न स्वेन स्वमेव स्पृश्यत इति भावः । यथोक्तम्—"अङ्गुल्यग्रं यथात्मानं नात्मना स्प्रष्टुमर्हति । स्वांशेन ज्ञानमप्येवं नात्मानं स्प्रष्टुमर्हति ॥" इति । अनुभूतिः न स्वकर्तृकस्पर्शकर्म कर्तृत्वात् अंगुल्यग्रवदिति ।

एवं भाट्टोक्तं क्षिपति तदिति । अनुभवस्य विभवः इतरनिरपेक्षं प्रकाशमानत्वम् । प्रकाशस्य ज्ञाततायाः । घटो ज्ञात इत्यस्य घटो ज्ञानविषय इत्येवार्थः । अतः अनुभूतिरेव ज्ञानं प्रतीयते, न तु ज्ञाततेत्यपूर्वो धर्म इति । अनुपलब्धेरिति । ज्ञाततां चक्षुरादिना पश्यामीति रूपादिवत् [illegible] ग्रहणाभावादित्यर्थः । अनुपपत्तेश्चेति । घटः कृतः, अन्नं भुक्तमित्यादावपि क्रि[illegible] धात्वर्थातिरिक्तस्य विषये कल्पनप्रसंगादिति भावः ।

मा भूदनुमानगम्यत्वम् ; सुखादिवत् मानसप्रत्यक्षविषयोऽस्तु इति तार्किकस्य मी[illegible] रिमिश्रस्य च मतं निरस्यति नापीति । अनुभूतिग्राहकज्ञानस्यानुभूत्यतिरिक्तत्वानुपलब्धेः [illegible] गौरवाच्चेति हेतुविवक्षया अत इत्यनुषञ्जनीयम् । तर्हि सुखादिकमपि स्वयम्प्रकाशमस्तु इ[illegible] त्यिति । सर्वं साधयन्तीति हेतुगर्भविशेषणम् । परप्रकाशकत्वात् स्वयमेव प्रकाशत [illegible]

पूर्वं स्वतस्सिद्धत्वानुमानस्यान्येन दूषितत्वात् संप्रति तदेवानुमानप्रयोगेण द[illegible] गश्चेति । धर्मश्च व्यवहारश्च धर्मव्यवहारौ ; स्वौ धर्मव्यवहारौ यस्या अनन्याधीनौ सा । [illegible] ज्ञातता विवक्ष्यते । यद्यपि वेदान्ती ज्ञाततां नेच्छति, अथापि तत्स्वीकारेपि अ[illegible] स्वस्मिन्नपि स्वयमेव ज्ञाततामुत्पादयेदिति ज्ञापनायेदम् । ज्ञाततायाः अनुभूत्यनुमाप[illegible]

अथापि घटं जानातीत्यादौ घटस्य क्रियाजन्यफलशालित्वरूपकर्मत्वरक्षणाय तत्स्वीका[illegible]

त्यैवमुक्तिः। वस्तुतस्तदस्वीकारसूचनायैव धर्मेति विहाय व्यवहारघटितानुमाननिर्देशः। अनुभूतिः स्वसंबन्धात् घटे ज्ञातताख्यं धर्मं जनयति, अतः स्वस्मिन्नपि स धर्मः स्वमात्राधीन इति धर्मघटितानुमाने समन्वयः। अनुभूतिः स्वसंबन्धात् घटे तद्व्यवहारमिव स्वस्मिन् स्वव्यवहारमपि करोति; घटमनुभवामीति घटतदनुभवोभयविषयव्यवहार एव जायत इति व्यवहारघटितानुमाने समन्वयः। अत्र धर्ममात्रस्य साध्यत्वे अनुभूतित्वादिधर्ममादायार्थान्तरात् विवक्षितासिद्धिः। अतोऽनन्याधीनत्वविशेषणम्। अनुभूतित्वस्य अनुभूतिसामग्र्यधीनत्वात् तद्वारणम्। अनन्याधीनधर्मेत्युक्तौ घटगतज्ञाततायाः अनुभूत्यन्यानधीनायाः ग्रहणेन स एव दोष इति स्वेति। स धर्मः नानुभूतिगतः।

अत्र रूपादिः दृष्टान्तः। रूपं घटगतं घटे स्वसंबन्धवशात् चाक्षुषत्वं जनयति; स्वस्य चाक्षुषत्वमपि स्वयमेव जनयति। घटे रूपसमवायरूपसंबन्धस्येव रूपस्य चाक्षुषत्वाय रूपे रूपसमवायो हि नापेक्षितः। एवं स्पर्शेऽपि त्वाचप्रत्यक्षविषयत्वजननं द्रष्टव्यम्। रूपगतस्य चाक्षुषत्वस्य चक्षुरधीनत्वात् कथमनन्याधीनत्वमिति चेत्—अनन्याधीनत्वं नाम स्वसजातीयानधीनत्वमेव; चक्षुरपेक्षत्वेपि अनुभूतिसजातीयमनुभूत्यन्तरं नापेक्षितमिति न साध्यवैकल्यम्। नन्वेवमनुभूतौ अनुभूत्यन्तरानधीनानुभूतित्वरूपधर्ममादाय सिद्धसाधनमिति चेत्—स्वधर्मेत्यस्य हेतुघटकधर्मसजातीयधर्मेत्यर्थः। हेतौ तद्धर्मपदेन प्राकट्यस्य ग्रहणादत्रापि तदेव ग्राह्यमिति। तथाच स्वसजातीयपदार्थानधीन-किञ्चिद्धर्मसजातीयधर्मवती, स्वसंबन्धादर्थान्तरे तद्धर्महेतुत्वादित्यनुमानम्। हेतौ तत्पदेन साध्यघटक किञ्चिद्धर्मपदोक्तं गृह्यते। हेतुघटकदलकृत्यं तु—हेतुत्वमात्रोक्तौ सर्वत्र मृदादावपि घटादिहेतुत्वसत्त्वात् साध्याभावाद् व्यभिचारः स्यात्। अनुभूतावपि ज्ञानत्वरूपधर्मसजातीयानुभूतित्वादिधर्ममादायार्थान्तरं स्यात्। अतस्तद्धर्महेतुत्वमुक्तम्। वृक्षः स्वस्मिन् अङ्कुरादिहेतुः; तस्यानन्याधीनमङ्कुरादिमत्त्वसजातीयं धर्मान्तरं नास्तीति व्यभिचारात् अर्थान्तर इत्युक्तम्। तत्र स्वस्मिन्नेव [illegible]नुष्ठत्वा[illegible]त न दोषः। पिता पुत्रे पुत्रत्वहेतुः; स्वगतपुत्रत्वं तु तस्य स्वपित्रधीनमिति अनन्या[illegible] [illegible]त्वाद् व्यभिचारः; अतः स्वसंबन्धादित्युक्तम्। न हि पुत्रजननानन्तरं तेन सह [illegible]न्धवशात् पिता पुत्रत्वं जनयति। अतो न तत्र हेतुरिति न व्यभिचारः। संबन्धपदेन [illegible] ग्राह्यमिति स्पष्टत्वाय अर्थान्तर इत्युक्तम्। नन्वग्निर्घटादौ स्वसंबन्धात् पाकजरूपर[illegible]ति; न तस्य स्वस्मिन् रूपादिधर्मवत्त्वमिति व्यभिचार इति चेत्—अनुभूतिः स्वसजातीय[illegible]ती स्वसंबन्धादर्थान्तरे स्वगतधर्मसजातीयधर्महेतुत्वादिति परिष्करणात्। साध्ये [illegible], स्वगतधर्मेति हेतुघटकधर्मपरम्। अग्नेश्च न स्वपदेन ग्रहणम्, स्वगतपाकजधर्माप्रसिद्धेरिति [illegible]ः। अनुभूतिः सजातीयनिरपेक्षव्यवहारविषयः स्वसंबन्धप्रयोज्य-स्वभिन्नार्थविषयकव्यव[illegible] व्यवहारानुमानम्। अत्र हेतुत्वादिति वा पदार्थत्वादिति वा हेतुरलम्; आत्मसिद्ध्यनु[illegible]मिः टीकातत्त्वटीकादौ। अनुभूतिप्राकट्यं स्वाश्रयसजातीयानपेक्षं स्वाश्रयोत्पाद्य[illegible]धर्मसजातीयत्वात् रूपादिगतचाक्षुषत्वादिवत्, अनुभूतिविषयकव्यवहारः स्वविषयानु-

व्यवहारहेतुत्वात्। यः स्वसम्बन्धादर्थान्तरे यद्धर्म-व्यवहारहेतुः, स तयोः स्वस्मिन्अनन्याधीनो दृष्टः; यथा रूपादिश्चाक्षुषत्वादौ। रूपादिर्हि पृथिव्यादौ स्वसम्बन्धात् चाक्षुषत्वादि जनयन्, स्वस्मिन्न रूपादिसम्बन्धाधीनश्चाक्षुषत्वादौ। अतोऽनुभूतिः आत्मनः प्रकाशमानत्वे प्रकाशत इति व्यवहारे च स्वयमेव हेतुः।

सेयं स्वयंप्रकाशाऽनुभूतिर्नित्या च; प्रागभावाद्यभावात्। तदभावश्च स्वतस्सिद्धत्वादेव। न ह्यनुभूतेः स्वतस्सिद्धायाः प्रागभावः स्वतोऽन्यतो वाऽवगन्तुं शक्यते। अनुभूतिः स्वाभावमवगमयन्ती, सती तावन्नावगमयति। तस्याः सत्त्वे विरोधादेव तदभावो नास्तीति, कथं सा स्वाभावमवगमयति ?। एवमसत्यपि नावगमयति; अनुभूतिः स्वयमसती स्वाभावे कथं प्रमाणं भवेत् ?। नाप्यन्यतोऽवगन्तुं शक्यते; अनुभूतेरनन्यगोचरत्वात्। अस्याः प्रागभावं साधयत् प्रमाणम् अनुभूतिम्, 'इयम्' इति ('अनुभूतिरियम्' इति) विषयीकृत्य तदभावं साधयेत्। स्वतस्सिद्धत्वेन इयमिति विषयीकारानर्हत्वात् न तत्प्रागभावोऽन्यतः शक्यावगमः। अतोऽस्याः प्रागभावाभावादुत्पत्तिर्न शक्यते वक्तुमित्यु-

---

भूतिसजातीयनिरपेक्षः स्वविषयो(यानुभूत्यु)त्पाद्य-स्वविषयभिन्न(घटादि) विषयकव्यवहारसजातीयत्वादित्यादि च भाव्यम्॥

अत्र विशेषव्याप्त्ययोगात् सामान्यमुखीं व्याप्तिमाह य इति। आत्मनः स्वस्य। प्रकाशमानत्वे प्राकट्ये। प्रकाशत इति व्यवहारे चेति व्यवहारघटितानुमानसमन्वयाय। ननु प्रकाशत इत्यस्य प्राकट्यवदिति नार्थः। तदनङ्गीकार एवैतदनुमानप्रवृत्तेः; किं तु व्यवहारानुगुणीभवतीत्यर्थः। तथाच घटानुभूतिमात्रं घटः प्रकाशत इति व्यवहारकारणं न भवति, किंतु घटो व्यवहारानुगुण इत्यनुभूतिरेव। तथा अनुभूतिः प्रकाशत इति व्यवहारे चानुभूतिगतव्यवहारानुगुण्यविषयकानु[illegible]भूतिरेव कारणम्, न घटानुभूतिमात्रमिति कथं स्वसजातीयनिरपेक्षत्वमिति चेत्—प्रका[illegible] व्यवहारे इत्यस्य, घटो मे प्रकाशते, घटोनुभूयते, घटं जानामीति व्यवहारे इत्यर्थः। तत्र[illegible] हारांशे स्वव्यवहारांशे च अनुभूतेः कारणत्वात्। हेतुसमन्वयाय घट इति घटादिविषय[illegible] साध्यसमन्वयाय प्रकाशते इति अनुभूतिविषयकव्यवहारश्च ग्राह्य इत्यलम्। स्वयमे[illegible] स्वप्रकाशत्वस्य परप्रकाश्यत्वस्य चास्माभिरनुभूततया अन्याधीनस्वव्यवहारवत् अन[illegible] व्यवहारोऽस्तीति नानुपपत्तिः। अद्वैतिमते परप्रकाश्यत्वं कदापि नैवेष्टम्, तदा अन्याधी[illegible] न भवतीत्यर्थोऽपि स्यात्॥ स्वात्मस्पर्शः कथमिति चात्र समाहितप्रायम्; स्वस्पर्शं विनैव [illegible] कारणत्वमात्रस्येष्टत्वात्।

अथानुभूतेर्नित्यत्वं साधयति सेति। सेयं स्वयंप्रकाशा परमार्थत्व-सन्मात्रत्व[illegible] त्ववती। आदिना ध्वंसग्रहः। नित्या पूर्वोत्तरावधिरहिता; उत्पत्त्यादिषड्भावविक[illegible] उत्पत्तिरहितेत्येव वा; उत्तरानुसारात्। ध्वंसाभावस्याप्युत्पत्त्यभावसाधकत्वं संभवति [illegible]

त्पत्तिप्रति[सं]बद्धाश्चान्येऽपि भावविकारास्तस्या न सन्ति ।

अनुत्पन्नेयमनुभूतिः आत्मनि नानात्वमपि न सहते ; व्यापकविरुद्धोपलब्धेः । न ह्यनुत्पन्नं नानाभूतं दृष्टम् । भेदादीनामनुभाव्यत्वेन च रूपादेरिवानुभूतिधर्मत्वं न सम्भवति । अतोऽनुभूतेरनुभवस्वरूपत्वादेवान्योऽपि कश्चिदनुभाव्यो नास्याः धर्मः । यतो निर्धूतनिखिलभेदा संवित्, अत एव नास्याः स्वरूपातिरिक्त आश्रयो ज्ञाता नाम कश्चिदस्तीति स्वप्रकाशरूपा सैवाऽऽत्मा ; अजडत्वाच्च । अनात्मत्वव्याप्तं जडत्वं संविदि व्यावर्तमानम्, अनात्मत्वमपि संविदो व्यावर्तयति ॥

राहित्यं तूत्पत्त्यभावहेतुना साधयिष्यते । उत्पत्तिप्रतिबद्धा इति । प्रतिबन्धो व्याप्तिः । उत्पत्तिव्याप्या इत्यर्थः । भावविकाराः—परिणामवृद्धिक्षयादयः । तदभावः प्रागभावादेरभावः । अन्यतः ज्ञानान्तरेण । अनुभूतिरिति । अनुभूतिकाले प्रागभावाद्यभावात् प्रागभावादिकाले चानुभूत्यभावात् स्वतो न तद्ग्रहणमिति भावः । प्रमाणं ज्ञानम् ।

अथानुभूतेरनानात्वं साधयति अनुत्पन्नेति । व्यापकविरुद्धोपलब्धेः—नानात्वव्यापकमुत्पन्नत्वम् ; तद्विरुद्धश्चोत्पत्त्यभावः ; तस्य साधितत्वादित्यर्थः । न हीति । यत्रानुत्पन्नत्वम्, तत्र न नानात्वमिति अन्वयव्याप्तिपरं न भवतीदं वाक्यम् ; अनुभूत्यतिरिक्तानुत्पन्नवस्त्वभावात् व्याप्तिग्रहणासंभवात् । अतः, न हि नानाभूतमनुत्पन्नं दृष्टमिति योजना । यत्र नानात्वम्, तत्रोत्पन्नत्वमिति व्यतिरेकव्याप्तिः । नानात्वपक्षकानुमानेन पुनः साधयति भेदेति । नानात्वेत्यर्थः । अत्रानुभाव्यत्वादिति हेतुः । अन्वयव्याप्तिरिह । ननु नित्यत्वस्वयंप्रकाशत्वादीनामिदानीमनुमिततया अनुभाव्यानामेषामनुभूतिधर्मत्वाद् व्यभिचार इत्यत्राह अत इति । अनुभूतिर्न परमार्थतो नित्यत्वादिधर्मवती अनुभवस्वरूपत्वादित्यनुमाने अन्वयव्याप्तेर्व्यतिरेकव्याप्तेर्वा दुर्वचत्वात् नित्यत्वादयो नानुभूतिधर्माः [illegible]त्वादित्यन्वय्यनुमानं ग्राह्यमिति सूचनाय अन्योपि कश्चिदिति शैल्यन्तरादरणम् । नन्वनुनुष्ठुत्वा[illegible] [illegible]स्यायोगेपि अनुभूतेराश्रयः सुवचः, अनुभूतिवत् तस्यापि स्वयम्प्रकाशतया ज्ञानान्तरमन- [illegible]ज्ञानामीति द्वयस्यापि भानसंभवादित्यत्र तमपि निरस्यति यत इति । भेदस्य दुर्निरूपत्वं [illegible]मेवेति भावः । तर्ह्यात्मनोऽस्वीकारे बन्धमोक्षौ कस्येत्यत्राह इति स्वप्रकाशेति । [illegible] निर्भेदत्वहेतुरात्मत्वसाधक उक्तः । स्वप्रकाशत्वरूपं हेत्वन्तरमभिप्रेत्य स्वेत्यादि । [illegible] स्वाधीनस्वव्यवहारकत्वम् । हेत्वन्तरञ्चाह अजडत्वाच्चेति । अजडत्वं अन्याधीन[illegible]यम् । व्यतिरेकव्याप्तिरिह सर्वत्र । व्याप्तमिति कर्तरिक्तप्रत्ययः, व्यापकमित्यर्थः । [illegible]त्वात्मा ज्ञातेति सर्वलोकप्रसिद्धं नापलपनीयम् । अद्वैतमतेऽप्येवं युक्तं स्वीकर्तुम्—घटो- [illegible]मनुवर्तमानत्वाद्धि अनुभूतिः परमार्थ इत्युक्तम् । घटो मयाऽनुभूयते, घटमहं जानामीति [illegible]स्यानुभविकतया अहमर्थ एव परमार्थ इत्यस्तु । एवञ्च लोकप्रसिद्धात्मस्वीकारः, [illegible] ज्ञातृत्वञ्चेति महान् गुणः । निर्भेदत्वादियुक्त्या घटादीनामिवानुभूतीनामपि

ननु च अहं जानामीति ज्ञातृता प्रतीतिसिद्धा ॥

नैवम्; सा भ्रान्तिसिद्धा, रजततेव शुक्तिशकलस्य; अनुभूतेः स्वात्मनि कर्तृत्वायोगात्। अतो मनुष्योऽहमित्यत्यन्तबहिर्भूतमनुष्यत्वादिविशिष्टपिण्डात्माभिमानवत् ज्ञातृत्वमप्यध्यस्तम्। ज्ञातृत्वं हि ज्ञानक्रियाकर्तृत्वम्। तच्च विक्रियात्मकं जडं विकारि-

---

निषेधात् अहमर्थमात्रस्वीकाराच्च नाद्वैतहानिः। एवं हि व्यवहारकाले ज्ञातृत्वमबाध्यं तन्मतेपि स्थास्यतीति कश्चित् शङ्कते ननु चेति। एवमेतत्पङ्क्त्यवतरणाच्च—'निर्भेदत्वादियुक्त्या सर्वापारमार्थ्ये कथिते कथं ज्ञातृत्वादिसत्यत्वविषयकशंका? तर्केण बाधेऽपि प्रत्यक्षप्रसिद्धं न त्याज्यं चेत्, जगदसत्यत्वमपि न त्याज्यं स्यादिति क इह विशेष' इति शङ्काया नावकाशः। रजततेव शुक्तिशकलस्येति समाधानवाक्यञ्च व्यावहारिकसत्यतयापि वा ज्ञातृत्वं स्वीकार्यमिति पूर्वपक्षं द्योतयति। अत एव प्रमितिसिद्धेत्यनुक्त्वा प्रतीतिसिद्धेत्याह। प्रतीतिसिद्धेत्यस्य सर्वलोकप्रसिद्धिसिद्धेत्येवार्थः; अथापि कदाचिद्बाध्यतापि सूच्यते। तेन—कामं ब्रह्मज्ञानबाध्यत्वमस्तु; तावत्कालाबाध्या तु ज्ञातृता स्वीकार्येत्यभिसंधिरिति।

अहमर्थात्मवादं परित्यज्य अनुभूत्यात्मवादी अद्वैती प्रत्याह नैवमिति। अनुभूतेरिति। सत्यमहमर्थस्यानुवृत्तिरस्ति। अथापि तस्यात्मत्वे स्वयम्प्रकाशत्वादनुभूतित्वमेष्टव्यम्। एवञ्चानुभूत्यन्तरकल्पने मानाभावात् तस्या एवानुभूतेर्विषयग्राहित्वादिकं स्वीकर्तव्यम्। एवञ्च अहं जानामीत्यस्य, अहमर्थभूतानुभूतिः विषयग्राह्यनुभूत्यात्मकस्वकर्त्री इत्यर्थः आपतति। न च स्वस्य स्वकर्तृत्वं घटते। अतो भ्रान्तिरेव त्वयाप्येष्टव्या। अतः त्वद्रीत्यापि—अहमर्थो नानुभूतिः, अननुभूतितया स्वयम्प्रकाशत्वाभावाच्चाहमर्थो नात्मेति सिद्ध्यतीति। नन्वेवमात्मनि ज्ञातृत्वाभावविवेके सत्यपि अहं जानामीति प्रत्ययः कथमनुवर्तत इत्यत्र समुचितदृष्टान्तप्रदर्शनपूर्वकं ज्ञातृत्वस्य प्रातिभासिकत्वं निगमयति अत इति। अत्यन्तबहिर्भूतेति। देहो बाह्यः; अहङ्कार आन्तरः आत्मसंनि[illegible] देहो नात्मेति विवेकोऽतिविशदः। तस्मिन् सत्यपि पिण्डात्माभिमानरूपवासनावशात् [illegible] मनुष्यत्वादिभ्रान्तिरनुवर्तते। तद्वत् अहमर्थात्माभिमानवशात् आत्मनि ज्ञातृत्वाध्यासः। तत्र[illegible] बहिर्भूतविषयभ्रान्तिरेव चेन्नापैति, इयं कथमपेयादिति भावः। मनुष्यत्वादीति वि[illegible] मनुष्यत्वादिकमध्यस्यत इति ज्ञापनाय। आदिना स्थौल्यादिग्रहः। अभिमानस्तत्र कारण[illegible] अभिमानवदिति। अभिमानस्याध्यस्तत्वाभावात् कथं वतिप्रत्यय इति चेत्—अभिम[illegible] सप्तम्यन्ताद्वतिः। अहमर्थात्माभिमानो दार्ष्टान्तिकः। ज्ञातृत्वमपीत्यपिना मनुष्यत्वादि[illegible] ननु रजतत्ववत् ज्ञातृत्वस्य क्वचित् प्रसिद्धत्वे ह्यध्यासः स्यात्। ज्ञातृत्वं हि अनुभूतिकर्तृत्वम् [illegible] शशविषाणायमानमिति प्राक् ज्ञापितमित्यत्राह ज्ञातृत्वं हीति। तदप्रसिद्धावपि ज्ञा[illegible] प्रसिद्धमिति भावः। तर्हि तत् मदुक्ताहमर्थात्मनि कल्पनां विनैवास्त्वित्यत्राह तच्चे[illegible] धारत्वमनात्मन एव; न त्वात्मन इति भावः।

द्रव्याहंकारग्रन्थिस्थस्य अविक्रिये साक्षिणि चिन्मात्रात्मनि कथमिव संभवति ? दृश्यधीनसिद्धित्वादेव रूपादेरिव कर्तृत्वादेर्नात्मधर्मत्वम्। सुषुप्तिमूर्च्छादावहंप्रत्ययापायेऽप्यात्मानुभवदर्शनेन नाऽऽत्मनोऽहंप्रत्ययगोचरत्वम्। कर्तृत्वेऽहंप्रत्ययगोचरत्वे चाऽऽत्मनोऽभ्युपगम्यमाने देहस्येव जडत्वपराक्त्वानात्मत्वादिप्रसङ्गो दुष्परिहरः। अहंप्रत्ययगोचरात् कर्तृतया प्रसिद्धात् देहात् तत्क्रियाफलस्वर्गादेर्भोक्तुरात्मनोऽन्यत्वं प्रामाणिकानां प्रसिद्धमेव; तथाऽहमर्थात् ज्ञातुरपि विलक्षणः साक्षी प्रत्यगात्मेति प्रतिपत्तव्यम्।

अथ सिद्धान्ते करिष्यमाणानुवादानुसारेण सा भ्रान्तिसिद्धेत्यादेरेवमर्थोऽस्तु-सा भ्रान्तिसिद्धा—अहं जानामीति ज्ञाधातूक्तायामनुभूतौ अहमर्थाहङ्काराध्यासः। अहंशब्दस्य च ज्ञातेत्यर्थः। एवञ्च इदं रजतमित्यत्र रजततेव ज्ञातृत्वमध्यस्तम्। मनुष्यत्वादीति। मनुष्योहमित्यादौ आत्मनि मनुष्यत्वस्थूलत्वाद्यध्यासवत् अहं जानामीत्यत्र ज्ञाधात्वर्थतया प्रागुक्तनिर्विशेषात्मनि ज्ञानक्रियाकर्तृत्वरूपज्ञातृत्वाश्रयभूताहमर्थात्माभिमानकृतः तादृशज्ञातृत्वाध्यास इत्यर्थः। अहंकारपदेन न गर्वग्रहणमिति ज्ञापनाय विकारिद्रव्येति। ग्रन्थिः दुर्मोचग्रथनं वस्तु। रागद्वेषादयो ग्रन्थिगताः। साक्षित्वं न द्रष्टृत्वम्, किंतु परप्रकाशरूपत्वमिति ज्ञापनाय साक्षिणि चिन्मात्रात्मनीति। एवञ्च विक्रियात्वात् जडत्वाच्च ज्ञातृत्वं न निर्विकारा[illegible]त्मनिष्ठमित्यर्थः। नन्वात्मनः कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरभावे विधिनिषेधादिवैयर्थ्यम्; तत्स्वीकारे च तदर्थं ज्ञातृत्वमप्येष्टव्यमिति अहमर्थ एवात्मेत्यत्राह दृशीति। दृशिः अनुभूतिः। दृश्यधीनसिद्धित्वं नाम प्रागुक्तमनुभाव्यत्वमेव। कर्तृत्वादेरिति। नेदं ज्ञानकर्तृत्वम्। अनन्तरवाक्ये देहे तदुक्तेः। अतः सर्वक्रियाकर्तृत्वम्। तत्सहचरितभोक्तृत्वाहंत्वादिरादिशब्दार्थः। नन्वनुभाव्यमात्मनि किञ्चिन्मास्तु; अहंत्वं तु स्यात्, स्वयम्प्रकाशत्वादित्यत्र तन्निषेधति सुषुप्तीति। सुषुप्तौ अहंप्रत्ययापायः आत्मानुभवश्चात्रैव दर्शयिष्येते। तन्न्यायेन [illegible]मृति-मुक्तिष्वपि तत्स्वीकारः। न केवलमनुभाव्यत्वहेतुना, विपरीतप्रसंगभियाऽपि कर्तृत्वाहम्प्रत्य[illegible]ते नात्मन इत्याह कर्तृत्वे इति। नन्वात्मनः प्रत्यक्त्वं सर्वेष्टम्। तच्च स्वस्मै भासमानत्वम्; [illegible]लभोक्तृत्वमिति यावत्। भोक्तृत्वञ्च सर्वं पुरुषस्येति, "फलञ्च पुरुषार्थत्वात्" इति सूत्र[illegible]वं भोक्तृत्वे सति, 'शास्त्रफलं प्रयोक्तरि' इति न्यायेन कर्तृत्वमप्येष्टव्यम्। मयेदं कर्तव्य[illegible]ायाच्च ज्ञातृत्वमपि सह सिद्ध्यति। एवं सर्वलोकप्रसिद्ध्यनुसारेण एषां सिद्धौ एतदात्म[illegible]ाधकानां हेतूनामेवाभासत्वमित्यत्राह अहम्प्रत्ययेति। अहं कर्तेत्यनुभवो देहमादाय [illegible] 'कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते। पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते" [illegible]दिप्रमाणसिद्धमेतत्। एवञ्च कर्तृत्वभोक्तृत्वयोः सामानाधिकरण्यं त्यक्तं भवति। तच्च [illegible]क्तृत्वञ्चाहङ्कारस्यैवेष्यते, नात्मनः। न च तावता प्रत्यक्त्वहानिः, अनन्यार्थतया भास[illegible] प्रत्यक्त्वस्याऽऽत्मन्यक्षतेरिति भावः। भोक्तुरात्मन इत्यत्र, "तत्संगतोऽहंकर्ता; [illegible]ये तस्यैव। न चाहंकर्तैनात्मा, तत्साक्षित्वात्" इति समन्वयाधिकरणभाष्यमनु-

एवमविक्रियानुभवस्वरूपस्यैवाभिव्यञ्जको जडोऽप्यहंकारः स्वाश्रयतया तमभिव्यनक्ति। आत्मस्थतयाऽभिव्यङ्ग्याभिव्यञ्जनमभिव्यञ्जकानां स्वभावः। दर्पणजलखण्डादिर्हि मुखचन्द्रबिम्ब-गोत्वादिकमात्मस्थतयाऽभिव्यनक्ति। तत्कृतोऽयम्, 'जानाम्यहम्' इति भ्रमः। स्वप्रकाशायाः अनुभूतेः कथमिव तदभिव्यङ्ग्यजडरूपाहङ्कारेणाभिव्यङ्ग्यत्वमिति मा वोचः; रविकरनिकराभिव्यङ्ग्यकरतलस्य तदभिव्यञ्जकत्वदर्शनात्। जालकरन्ध्रनिष्क्रान्तद्युमणिकिरणानां तदभिव्यङ्ग्येनापि करतलेन स्फुटतरप्रकाशो हि दृष्टचरः।

संधेयम्। प्रत्यगात्मेत्यनेन भोक्तृत्वाभावेऽपि प्रत्यक्त्वं भवितुमर्हतीति ज्ञाप्यते। एवं देहादिगतस्य पूतिकूश्माण्डायितस्याहंत्वस्य नात्मनिष्ठतेति सिद्धम्।

नन्वेवमहङ्कारे ज्ञानक्रियाकर्तृत्वं अहं जानामीत्यनेन गृह्यते चेत्, अत्रानुभूतेर्न भानम्। अतः अनुभूत्यनुवृत्तिरिह पूर्वोक्ता न घटते। यदि वृत्तिरूपक्रियायाः जडायाः वस्तुप्रकाशकत्वाभावात् वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यपर्यन्तं ज्ञाधातुवाच्यम्; अतोऽनुभूत्यनुवृत्तिरित्युच्यते—तर्हि तस्य चैतन्यस्य त्वन्मते आत्मत्वात् अहंकारात्माभिमानस्य त्वदिष्टतया अहं ज्ञानमित्येव प्रतीतिः स्यात्, न तु जानामीति। चैतन्यकर्तृत्वञ्चाप्रसिद्धमिति तस्य आत्मनीवाहंकारेऽप्यसिद्धिश्चेत्यत्राह एवमिति। एवं उक्तरीत्या। स्वरूपस्येत्यत्रान्वयः। जडोपीति व्यञ्जकत्वासंभवशंका प्रदर्श्यते; अभिव्यञ्जक इति वस्तुवैलक्षण्यप्रयुक्तव्यञ्जकत्वमाह। यथा सूर्यव्यञ्जकत्वं जलस्य, तद्वदिति भावः। स्वाश्रयतयेति बहुव्रीहिः; स्वनिष्ठतयेत्यर्थः। खण्डः गोविशेषः। बिम्बशब्दः मुखचन्द्रयोरेव बिम्बता, न गोत्वस्येति ज्ञापनाय। न हि दर्पणमात्रं व्यञ्जकम्, किंतु जलादिकमपि; न च प्रतिबिम्बकरमेव व्यञ्जकम्, खण्डादिरन्योऽपीति प्रतिबोधयितुमेतावदुक्तिः। एवञ्च जानामीति वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यकथनात् तत्कर्तृत्वस्याभावेऽपि तदाश्रयत्वमहमर्थे भवतीत्युक्तम्। नन्वेतावता ज्ञातृत्वमहङ्कारे उपपादितम्; आत्मनि ज्ञातृत्वभ्रम इह कथं सिद्ध्यति? मा भूदिति चेत्—सा भ्रान्तिसि... पूर्वोक्तविरोधः; अहं ब्रह्मास्मीत्यादौ अहमित्यात्मग्रहणानुभवविरोधश्च; बन्धमोक्षयोरात्मनि उप... सिद्धिश्चेत्यत्राह तत्कृत इति। दर्पणव्यङ्ग्ये मुखे दर्पणमालिन्यमिव, अहंकारनिष्ठा ज्ञातृता ... आत्मनि भातीति सा भ्रान्तिसिद्धा। अथवा, अहम्पदेनाहमर्थतयारोपितचैतन्यग्रहणे तत्र ... ज्ञातृत्वस्य भ्रान्तिरित्याशयः। रविकरेति। जलस्य रविप्रतिबिम्बव्यञ्जकत्वेऽपि रविव्यञ्जकत्वाभ... मुदाहृतम्। करतलस्य रविकरव्यंग्यत्वं प्रत्यक्षे आलोकस्य कारणत्वात्।

नन्वात्मनः प्रमाणतः साधने, 'कामं प्रथमतः तत्तद्धर्मविशिष्टतयैव सिद्धिः स्यात्, ... पश्चात् तेषां धर्माणां यौक्तिको वा, नेतीति शाब्दो वा बाधः' इति संभाव्यते। स्वानुभवसि... यथानुभवमेव वस्तुसिद्धिः। तत्रात्मनः अहमित्येव स्वानुभवः, नान्यथा। अत एव अहं ... तत्त्वग्रहः। अतोऽहंत्वं दुर्निषेधम्। यदि ज्ञातृत्वं ज्ञानक्रियाकर्तृत्वं निर्विकारे मा भूदिति ... हङ्कारोपि सह ग्राह्यः, तर्हि अहमर्थावच्छिन्नचैतन्यमेवाहंत्वविशिष्टं ...

यतः अहं जानामीति ज्ञाताऽयमहमर्थश्चिन्मात्रात्मनो न पारमार्थिको धर्मः, अत एव सुषुप्तिमुक्त्योर्नान्वेति। तत्र ह्यहमर्थोल्लेखविगमेन स्वाभाविकानुभवमात्ररूपेणाऽऽत्माऽवभासते। अत एव सुप्तोत्थितः कदाचित्, 'मामप्यहं न ज्ञातवान्' इति परामृशति॥

तस्मात् परमार्थतो निरस्तसमस्तभेदविकल्प-निर्विशेषचिन्मात्रैकरसकूटस्थनित्य-संविदेव भ्रान्त्या ज्ञातृज्ञेयज्ञानरूपविविधविचित्रभेदा विवर्तत इति तन्मूलभूताविद्यानिबर्हणाय नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावब्रह्मात्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये सर्वे वेदान्ता आरभ्यन्ते इति—

तथैव स्यात्। अयञ्चाहमर्थः चैतन्यविशेषणतया तद्धर्मत्वेन व्यपदिश्यमानः पारमार्थिकः कश्चित्। एवं तर्हि अद्वैतहानिरिति चेत्—यावदाकारविशिष्टमनुभवसिद्धम्, तावदधिकनिषेधे यादृशमद्वैतम्, तादृशमेव ग्राह्यम्। अतो ज्ञातृत्वमनिच्छताऽप्यहन्त्वादि नापह्नोतुं शक्यत इत्यन्तरङ्गाक्षेपे, पूर्वं सुषुप्तिमूर्छादावहम्प्रत्ययाभावेऽपीत्युक्तं विवृण्वन् तत्त्वं शोधयति यत इति। एवमवतरणे च न अहमर्थादिपदे लक्षणा, न वा धर्मपदानन्वयः। सिद्धान्तेऽपि, 'अहमर्थो धर्म' इत्यनुवदिष्यति। सुषुप्त्यादावहम्प्रत्ययाभावादहमर्थाभाव इति न ज्ञातुरहमर्थस्याहंत्वस्य चात्मपारमार्थिकधर्मतेति शुद्धं चिन्मात्रमेवात्मेत्यर्थः। यदि पारमर्थिकं स्यात, सुषुप्तिमुक्त्यन्वयि स्यात्। "नाह खल्वयं भगव एवं संप्रत्यात्मानं जानाति अयमहमस्मीति" इति सुषुप्तौ, 'अहंकारं बलं दर्पं....विमुच्य....ब्रह्मभूयाय कल्पते' इति मुक्तौ च तदनन्वयः कथ्यते। अत एव प्रतिसुषुप्ति अहमर्थविनाश इष्यतेऽस्माभिः। सुप्तोत्थितस्य लौकिकानुभवोऽपि अहमर्थस्य सुषुप्तावभावसाधकः। पारमार्थिकत्वे आत्मप्रकाशेनैव तत्सर्वप्रकाशः सर्वदा स्यादिति भावः। अत्राहंत्वादिकं नात्मधर्मः, सुषुप्त्यादावभावादिति प्रयोगस्य विवक्षितत्वात् यतइतिवाक्यं साध्यपरम्, अत इति वाक्यं हेतुपरम्। कथं यतःपदघटितस्य साध्यपरतेति चेत्—उक्तमेवात्र वक्तव्यं सर्वैः, अग्निमत्त्वेनधूमवत्त्वमितिवत् [illegible]नुष्ठुत्वा हेतुं प्रति कारकविधया प्रयोजकत्वसद्भावान्न दोष इति। यद्यपि—आत्मा पारमार्थिकः [illegible]न्वयित्वादिति हेतुसाध्यभावे स्थिते पारमार्थिकत्वाभावरूपस्य साध्याभावस्य व्याप्यत्वं [illegible]नन्वयरूपस्य हेत्वभावस्य व्यापकत्वञ्च सिद्धयति। एवञ्च व्याप्यपरं वाक्यं यत इत्यारभ्यत [illegible]षः—अथाप्यत्र सुषुप्त्याद्यनन्वयं पूर्वमुपपाद्य तेनापारमार्थिकत्वमेव साध्यत इति ध्येयम्। [illegible]तवान् इति अहमर्थस्य चाहंत्वस्य च ज्ञानाभावः कथ्यते। अहमित्यनेनात्मस्वरूपमात्र-[illegible]ष्यते। अतश्चिन्मात्रमेवात्मस्वरूपमिति॥

[illegible] निर्विशेषं सन्मात्रं चिन्मात्रमात्मस्वरूपं सत्यम्, अन्यन्मिथ्येति लोकतोपि सिध्यतीति न [illegible]विरोधः; विरोधेपि शास्त्रप्राबल्यं प्रागेव प्रत्यपादीति महापूर्वपक्षमुपसंहरति तस्मादिति। [illegible]ष्यते। ब्रह्म सर्वविवर्तोपादानम्। शुद्धम् अविद्यारहितम्। बुद्धं ज्ञानस्वरूपम्, [illegible]मिति वा। मुक्तं बन्धरहितम्। विद्याप्रतिपत्तये। कर्मणामनुपयोगात् कर्मविचारो सिद्धमेतत्।

(महासिद्धान्तः)

तदिदम्—औपनिषदपरमपुरुषवरणीयताहेतुगुणविशेषविरहिणाम्, अनादिपापवासनादूषिताशेषशेमुषीकाणाम्, अनधिगत-पदवाक्यस्वरूप-तदर्थयाथात्म्य-प्रत्यक्षादिसकलप्रमाणवृत्त-तदितिकर्तव्यतारूपसमीचीनन्यायमार्गाणां विकल्पासहविविधकुतर्ककल्ककल्पितमिति, न्यायानुगृहीतप्रत्यक्षादिसकलप्रमाणवृत्तयाथात्म्यविद्भिरनादरणीयम्। तथाहि—

निर्विशेषवस्तुवादिभिः निर्विशेषे वस्तुनीदं प्रमाणमिति न शक्यते वक्तुम्; सविशेषवस्तुविषयत्वात् सर्वप्रमाणानाम्।

यस्तु स्वानुभवसिद्धमिति स्वगोष्ठीनिष्ठः समयः, सोऽप्यात्मसाक्षिक सविशेषानुभवा-

---

संसारस्य सत्यत्वात् ज्ञानाबाध्यत्वात् न ब्रह्मजिज्ञासा समारम्भणीयेति प्रथमाधिकरणे पूर्वपक्षे, असत्यत्वात् ज्ञानबाध्यत्वादारम्भणीयेति तैः कृतः सिद्धान्तोपि इहार्थात् सूचितो भवति। उपरि सत्यत्वस्थापनेन तदधिकरणरचनानिरासोऽर्थसिद्धः।

महासिद्धान्तमारभते तदिदमिति। पूर्ववाक्यस्थस्य इतिशब्दस्य इत्याकारकवाक्यजातबोध्यमित्यर्थः। तादृशवाक्यगम्यं यत् विषयजातमाहुर्बहवो बहुभिर्ग्रन्थैः, इदम् अस्मद्वाक्यसंगृहीतं तत् विषयजातमनादरणीयमिति विशिष्टार्थः। वरणीयतेत्यनेन, 'नायमात्मा प्रवचनेन' इति श्रुतिर्ज्ञाप्यते। गुणविशेषो भक्तिः। न हि परमपुरुषस्य प्राप्यत्वं तैरध्यवसीयते; किंतु जगदविशेषं तत्त्वज्ञानेन निवर्त्यत्वमिति भावः। अनधिगतत्वं स्वरूपे, याथात्म्ये, प्रमाणवृत्ते, न्यायमार्गे च। विकल्पासहत्वम् एवं वा तथा वेति विकल्पकाल एवाऽऽभासत्वेन सुग्रहत्वात्। कुतर्काः वेदबाह्यतर्काः। त एव कल्काः आत्तसाराः असारांशाः। इतीति; इतिहेतोरित्यर्थः। न्यायानुगृहीतत्वं तर्केतिकर्तव्यताकत्वम्। उक्तविधं कल्पितत्वमुपपादयति तथाहीति॥

परैः, निर्भेदसत्यत्व-निखिलमिथ्यात्व-तन्मूलाविद्या-तन्निवर्तकतत्त्वज्ञानादिकमुक्त्वा
त्वात् शास्त्रं प्रत्यक्षादिविरुद्धमर्थं बोधयतीति पूर्वमुपवर्ण्य, 'विरोध एव न; प्रत्यक्षस्यापि
विषयकत्वात्' इत्युपपादयद्भिः सर्वं प्रमाणं निर्विशेषे प्रसरतीति निगमनं चिकीर्षितम्।
तया निर्विशेषविषयकं न किमपि प्रमाणं संभवतीति प्रथमं निरूप्य, शास्त्रस्य तदि
प्रत्यक्षादिविरोधं प्रतिष्ठाप्य, ततः असत्यात् सत्यायोगादिनाऽपि शास्त्रस्य बाधकत्वासंभ
शास्त्रवचनमपि तदुपात्तं श्रुतिस्मृत्यात्मकं सर्वं सविशेषपरमेवेत्युपपाद्य, सप्तविधानुपप
विद्यामपि निरसिष्यति। आदौ सामान्यतः प्रमाणाभावमाह निर्विशेषेति। न शक्य
ननु सिद्ध्यसिद्धिभ्यां व्याघातः; निर्विशेषसिद्धौ तन्निषेधायोगात्, असिद्धौ चाप्रसिद्ध्या
योगादिति चेन्न—प्रतियोगितया सर्वविशेषप्रकारकाभावप्रकारककिञ्चिद्विशेष्यकज्ञानं प्रमा
तात्पर्यात्। निर्विशेषस्य भवद्वाक्यज्ञाप्यत्वे सति च न निर्विशेषत्वम्, तदभावे च निर्विशेषा

ननु मा भूत् प्रमाणम्, स्वयम्प्रकाशतया निर्विशेषस्य स्वतः सिद्धेरितीदमनुवदति

देव निरस्तः ; 'इदमहमदर्शम्' इति केनचिद्विशेषेण विशिष्टविषयत्वात् सर्वेषामनुभवानाम् ।

सविशेषोऽप्यनुभूयमानोऽनुभवः केनचित् युक्त्याभासेन निर्विशेष इति निष्कृष्यमाणः सत्तातिरेकिभिः स्वासाधारणैः स्वभावविशेषैर्निष्कृष्टव्य इति निष्कर्षहेतुभूतैः सत्तातिरेकिभिः स्वासाधारणैः स्वभावविशेषैः सविशेष एवावतिष्ठते । अतः कैश्चिद्विशेषैर्विशिष्टस्यैव वस्तुनोऽन्ये विशेषा निरस्यन्त इति, न क्वचिन्निर्विशेषवस्तुसिद्धिः ।

एतत्पक्षखण्डनं पश्चात् कर्तुं युक्तम् ; सर्वप्रमाणानामित्येतदनन्तरं शब्दस्य तु इत्यादिवक्ष्यमाणप्रमाणविशेषचिन्ताक्रमस्य युक्तत्वात्—अथापि स्वतस्सिद्धिपक्षदूषणप्रकारः सर्वप्रमाणसविशेषविषयकत्वोपपादको भवतीत्याशयेनात्रोक्तिः । निरस्त इति । निर्विशेषस्य प्रकाश इति गोष्ठीसंकेतमात्रम् ; सविशेषस्यैव प्रकाशः स्वस्वविदित इत्यर्थः । उपपादयति इदमिति ! अयं भावः—तन्मते जानामि, अनुभवामीति प्रकाशमानातिरिक्तस्वप्रकाशवस्त्वभावात् प्रमाणजन्याः धात्वर्थभूता अनुभवा एव ग्राह्याः । ते च प्रत्यक्षानुमानादिभेदभिन्नाः । तेषां सर्वेषां दृशित्वञ्चेष्टम् । दृश्यत्वात् दृश्यधीनसिद्धित्वान्मिथ्येति व्यवहारात । तादृशदर्शनविषयकश्च व्यवहारः दर्शनानन्तरम्, इदमहमदर्शमिति भवति । स च दृश्यद्रष्टृदर्शनत्रितयविषयकः । किं तत्र निर्विशेषम् ; इदमित्यत्र पुरोवर्तित्वादि, आत्मनि अहंत्वम्, दर्शने अनुभवत्वातीतत्वादि च हि भासत इति । अत्र अदर्शमिति सर्वानुभवग्रहणम् ; सर्वेषामित्युक्तेः । भूतकालनिर्देशश्च अदर्शमितीति इतिशब्देन दर्शनजन्यव्यवहारविवक्षणादुपपन्नः । तेन अनुभवानामनित्यत्वमपि तदनिष्टं ज्ञापितं भवति । इति...विशेषेण—एतद्व्यवहारगम्यविशेषेण । विशिष्टत्वादनुभवानामित्यनुक्त्वा विशिष्टविषयत्वादित्युक्त्या अनुभववत् अनुभवविषयभूतमपि न निर्विशेषमिति ज्ञाप्यते । विशिष्टविषयत्वात् ; विशिष्टव्यवहार्यकत्वादित्यर्थः । नन्वेषु अनुभवेषु प्रतीयमानानां सविषयत्वसाश्रयत्वादिधर्माणामनुभाव्यतया स्वयम्प्रकाशानुभवनिष्ठत्वायोगस्य परिशीलनान्निर्विशेषत्वसिद्धिरिति शंकते सविशेष इति । सविशेषोऽप्यनुभूयमानः- [illegible] तेन प्रकाशमानोपीत्यर्थः । युक्त्याभासः अनुभूतित्वादिः । केनचिदित्युक्त्वा पश्चाद् बहु- [illegible] गः कथम्, सत्तातिरेकिभिरित्यादेर्द्विःपाठश्च कुत इति चेत—उच्यते । अनुभवो [illegible] अनुभवत्वादिति प्रयोगे, अनुभवः न विशेषसामान्याभाववान् तत्तद्विशेषाभावरूपयावदभाव- [illegible] म्, अनुभवत्वरूपहेत्वादिकतिपयविशेषवत्त्वादिति शंकायाम्, विशेषाभावरूपैः स्वभावैरेव [illegible] हेत्वन्तरैर्वा तत्साधनं कार्यम् । तेषां च नानुभवस्वरूपमात्रता, तन्निष्ठसत्तारूपधर्ममात्रता [illegible] ज्ञाने सत्यप्येतद्धेतुज्ञानाभावात् । नापि सविशेषसाधारणता, हेतोरसाधकत्वापातात् । [illegible] आदाय सविशेषत्वम् । अथ तेषां हेतूनामप्यसिद्धिशंकायां तत्साधकानि हेत्वन्तराणि [illegible] येवं हेतुधारायां प्रवहन्त्यां कथं तस्य निर्विशेषतेति सूक्त्यर्थ इति । द्विःपाठेन [illegible] यते । अत्र स्वभावविशेषैरिति बहुवचनेन हेतुसाध्यपक्षतावच्छेदकरूपधर्मत्रयमवर्जनी- [illegible] यते । निर्विशेषत्वनिष्कर्षकत्वाभिमतमनुभूतित्वं स्वप्रकाशत्वं वा, इदमदर्शमिति

धियो हि धीत्वं स्वप्रकाशता च ज्ञातुर्विषयप्रकाशनस्वभावतयोपलब्धेः । स्वापमद-मूर्च्छासु च सविशेष एवानुभव इति स्वावसरे निपुणतरमुपपादयिष्यामः । स्वाभ्युपगताश्च नित्यत्वादयो ह्यनेके विशेषाः सन्त्येव । ते च न वस्तुमात्रमितिशक्योपपादनाः । वस्तुमात्राभ्युपगमे सत्यपि विधाभेदविवाददर्शनात्; स्वाभिमततद्विधाभेदैश्च स्वमतोपपादनात् । अतः प्रामाणिकविशेषैर्विशिष्टमेव वस्त्विति वक्तव्यम् ॥

शब्दस्य तु विशेषेण सविशेष एव वस्तुनि अभिधानसामर्थ्यम्, पदवाक्यरूपेण प्रवृत्तेः । प्रकृतिप्रत्यययोगेन हि पदत्वम् । प्रकृतिप्रत्यययोरर्थभेदेन पदस्यैव विशिष्टार्थप्रतिपादनमवर्जनीयम् । पदभेदश्चार्थभेदनिबन्धनः । पदसंघातरूपस्य वाक्यस्यानेकपदार्थसंसर्गविशेषाभिधायित्वेन निर्विशेषवस्तुप्रतिपादनासामर्थ्यात् न निर्विशेषवस्तुनि शब्दः प्रमाणम् ।

प्रत्यक्षस्य निर्विकल्पकसविकल्पकभेदभिन्नस्य न निर्विशेषवस्तुनि प्रमाणभावः । सविकल्पकं जात्याद्यनेकपदार्थविशिष्टविषयत्वादेव सविशेषविषयम् । निर्विकल्पकमपि सविशेषविषयमेव; सविकल्पके, स्वस्मिन्ननुभूतपदार्थविशिष्टप्रतिसंधानहेतुत्वात् । निर्विकल्पकं

गृहीतस्य सविषयकत्वस्यास्वीकारे न सिध्येदित्याह धिय इति । सविषयकत्वमेव धीत्वं चेत्, विषयप्रकाशनस्वभावत्वादितिहेत्वविशेषः स्यात् । अतो धीत्वं धीशब्दवाच्यत्वम् । परप्रकाशकत्वात् अनुभूतित्वं स्वप्रकाशत्वञ्च वदद्भिरेव परप्रकाशत्वरूपविशेषापलापे स्वप्रकाशत्वस्याप्यसिद्धौ तत् शशविषाणावत् इति भावः । ननु न जागरकालिकानुभवमादाय निर्विशेषत्वं ब्रूमः, किंतु स्वापे, 'मामपि न ज्ञातवान्' इति अहम्भानं विनैव भानात् तत्र विशेषास्फूर्तेः तत्र निर्विशेषमितीत्यत्राह स्वापेति । स्वावसरे अहमर्थनिरूपणावसरे । सुखमहमस्वाप्सम्, मामप्यहं न ज्ञातवान् इति भवत्प्रदर्शिताकारत एव तदा सविशेषस्फूर्तिं वक्ष्याम इत्याशयेन निपुणतरमित्युक्तम् । अस्मत्प्रकाशस्य ज्ञाधात्वर्थप्रकाशरूपत्वस्य तन्मात्रघटत्वादपि पूर्वं स्वगोष्ठीनिष्ठ इत्युक्तम् । अत इति । स्वानुभवसिद्धत्वशोधनव्याजेन सर्वप्रमाणसविशेषविषयकत्वस्याप्युपपादितत्वादित्यर्थः ।

स्वाभिमतेन शास्त्रनलीयस्त्वेन स्वमतसाधनमन्ततो मन्येतेति तदसंभवमेव विशिष्य धयति शब्दस्यत्विति । पदसंघातेति । अत इत्यादिः ।

अथ प्रत्यक्षादौ विशिष्याप्युपपादयति । तत्र मानान्तरस्य सविशेषविषयकत्वनियमे स नास्ति, निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्य सर्वसंमतत्वात् । तत एव सिध्यतु निर्विशेषमिति परे तच्छोधनमारभते प्रत्यक्षस्येति । एवं प्रत्यक्षविचारस्य प्राप्तत्वादपि भेदग्राहित्वसन्मात्रग्रा सर्वनिरूपणानन्तरमेव शास्त्रवाक्यार्थशोधनम् । जात्यादीत्यादिपदेन रूपादिग्रहणम् । स इति । स्वस्मिन् निर्विकल्पकज्ञाने पुरुषेणानुभूतो यः पदार्थः, तस्य विशिष्टतया प्रतिस सविकल्पके क्रियमाणं यत्, तत्र निर्विकल्पकस्य हेतुत्वादित्यर्थः । निर्विकल्पके विशिष्टवस्तु तत्प्रतिसंधानं सविकल्पके भवेदिति भावः । अयं भावः—इन्द्रियसंनिकृष्टे वस्तुनि सत्य

नाम केनचिद्विशेषेण वियुक्तस्य ग्रहणम्; न सर्वविशेषरहितस्य, तथाभूतस्य कदाचिदपि ग्रहणादर्शनात्; अनुपपत्तेश्च। केनचिद्विशेषेण इदमित्थमिति हि सर्वा प्रतीतिरुपजायते; त्रिकोणसास्नादिसंस्थानविशेषेण विना कस्यचिदपि पदार्थस्य ग्रहणायोगात्। अतो निर्विकल्पकमेकजातीयद्रव्येषु प्रथमपिण्डग्रहणम्, द्वितीयादिपिण्डग्रहणं सविकल्पकमित्युच्यते। तत्र प्रथमपिण्डग्रहणे गोत्वादेरनुवृत्ताकारता न प्रतीयते; द्वितीयादिपिण्डग्रहणेष्वेवानुवृत्तिप्रतीतिः। प्रथमप्रतीत्यनुसंहितवस्तुसंस्थानरूपगोत्वादेरनुवृत्तिधर्मविशिष्टत्वं द्वितीयादिपिण्डग्रहणावसेयमिति, द्वितीयादिग्रहणस्य सविकल्पकत्वम्। सास्नादिवस्तुसंस्थानरूपगोत्वादेरनुवृत्तिर्न प्रथमपिण्डग्रहणे गृह्यत इति, प्रथमपिण्डग्रहणस्य निर्विकल्पकत्वम्; न पुनस्संस्थानरूपजात्यादेरग्रहणात्। संस्थानरूपजात्यादेरप्यैन्द्रियकत्वाविशेषात्, संस्थानेन विना संस्थानिनः प्रतीत्यनुपपत्तेश्च प्रथमपिण्डग्रहणेऽपि ससंस्थानमेव वस्तु, इत्थमिति गृह्यते। अतो द्वितीयादिपिण्डग्रहणेषु गोत्वादेरनुवृत्तिधर्मविशिष्टता संस्थानिवत् संस्थानवच्च सर्वदैव गृह्यत इति तेषु सविकल्पकत्वमेव। अतः प्रत्यक्षस्य कदाचिदपि न निर्विशेषविषयत्वम्॥

अतएव सर्वत्र भिन्नाभिन्नत्वमपि निरस्तम्। इदमित्थमितिप्रतीतौ इदमित्थंभाव-

---

यावन्तो धर्माः, तावद्विशिष्टतद्वस्तुग्रहणमेव पूर्वभावि। तदनन्तरं तत्सजातीयवस्त्वन्तरग्रहणे सति सेयं गौरिति साजात्यविषयकं दर्शनं भवति। तत्र पूर्वगृहीतगोत्वविशिष्टव्यक्तिप्रतिसंधानेन सह तद्गोत्वानुवृत्तेरन्यत्र गवि ग्रहणं भवतीति इदं सविकल्पकम्। कल्पः कल्पनाविषयः चिन्तागोचरः मानसप्रतिसंधानपदं वस्तु; इन्द्रियसंनिकृष्टभिन्नतदंशविषयकं सविकल्पकम्। संस्कारसहकृतेन्द्रियजन्यज्ञानमिति यावत्। केवलं तु निर्विकल्पकम्। यदा चैक एव गोपिण्डः पूर्वं दृष्टः पुनरपि दृश्यते, तदा तस्य पूर्वदेशकालस्थताप्रतिसंधानेन सहोत्तरदेशकालसंबन्धग्रहणे तु तदपि सविकल्पकमेव। अत्र व्यक्ते[illegible] अनु कालान्तरानुवृत्तिग्रहणम्, पूर्वत्र जातेरिति विवेकः। त्रिकोणमिति गोमुखस्य नाम। [illegible]त्यादिपिण्डग्रहणमित्यादौ प्रथमादिपदं पिण्डे अथवा ग्रहणेऽन्वेति। गोत्वादेरित्यादिपदेन [illegible]न्तरानुवृत्तव्यक्तिग्रहणम्। नैयायिकाः विशिष्टज्ञानं प्रति विशेषणज्ञानं कारणमिति [illegible]भावं वृथैव परिकल्प्य विशिष्टज्ञानशेषतया कथञ्चित् अनुभवागोचरमपि निर्विकल्पकं [illegible]। विशिष्टप्रत्यक्षं सर्वथैवापलपतस्तु निर्विशेषनिर्विकल्पकल्पनं निष्प्रमाणकमित्याशयेनो[illegible] अतः प्रत्यक्षस्येति। कदाचिदपि प्रथममपि। यदि विशिष्टप्रत्यक्षं पश्चादिष्यते, तर्हि [illegible]के तदग्रहणेपि वस्तु सविशेषमेव सर्वत्रेति ध्येयम्।

[illegible] सर्वत्र धर्मधर्मिणोर्भेदवत् अभेदस्यापि स्वीकारात् इन्द्रियेण अविशेषात् सर्वग्रहणेऽपि [illegible]ग्रहणे सविकल्पता, अभेदग्रहणे च निर्विकल्पतेति स्यादिति वादं निरसितुमाह अत[illegible] विशिष्टवस्तुग्राहित्ववर्णनादेवेत्यर्थः। सर्वत्रेति। भिन्नाभिन्नत्वं कुत्रापि नास्तीति यावत्।

योरैक्यं कथमिव प्रत्येतुं शक्यते ? तत्रेत्थंभावः सास्नादिसंस्थानविशेषः, तद्विशेष्यं द्रव्यमिदमंश इति अनयोरैक्यं प्रतीतिपराहतमेव ।

तथाहि—प्रथममेव वस्तु प्रतीयमानं सकलेतरव्यावृत्तमेव प्रतीयते । व्यावृत्तिश्च गोत्वादिसंस्थानविशेषविशिष्टतया इत्थमिति प्रतीतेः । सर्वत्र विशेषणविशेष्यभावप्रतिपत्तौ तयोरत्यन्तभेदः प्रतीत्यैव सुव्यक्तः । तत्र दण्डकुण्डलादयः पृथक्संस्थानसंस्थिताः स्वनिष्ठाश्च कदाचित्कचित् द्रव्यान्तरविशेषणतयाऽवतिष्ठन्ते । गोत्वादयस्तु द्रव्यसंस्थानतयैव पदार्थभूतास्सन्तो द्रव्यविशेषणतया अवस्थिताः । उभयत्र विशेषणविशेष्यभावः समानः । तत एव तयोर्भेदप्रतिपत्तिश्च । इयांस्तु विशेषः—पृथक्स्थितिप्रतिपत्तियोग्याः दण्डादयः, गोत्वादयस्तु नियमेन तदनर्हाः इति । अतः, 'वस्तुविरोधः प्रतीतिपराहतः' इति प्रतीतिप्रकारनिह्नवादेवोच्यते । प्रतीतिप्रकारो हि, इदमित्थमित्येव सर्वसंमतः । तदेतत् सूत्रकारेण, "नैकस्मिन्नसम्भवात्" (ब्र. मी 2. 2. 31.) इति सुव्यक्तमुपपादितम् ॥

अतः प्रत्यक्षस्य सविशेषविषयत्वेन प्रत्यक्षादिदृष्टसम्बन्धविशिष्टविषयत्वादनुमानमपि सविशेषविषयमेव । प्रमाणसङ्ख्याविवादेऽपि सर्वाभ्युपगतप्रमाणानामयमेव विषय इति न केनापि प्रमाणेन निर्विशेषवस्तुसिद्धिः । वस्तुगतस्वभावविशेषैः तदेव वस्तु

भेद एवास्ति, नाभेद इति भावः । ननु शौक्ल्यं कार्ष्ण्यव्यावृत्तमिति व्यावृत्तेरित्थंभावस्य यथा शौक्ल्यादभिन्नता, तथाऽत्र स्यादित्यत्रोपपादयति तथा हीति । शौक्ल्यमात्रदर्शनेपि इतरव्यावृत्तिग्रहात् तत्राभेद एव, न भिन्नता । अत्र व्यक्तिमात्रग्रहणे शुक्त्यादौ व्यावृत्तबुद्ध्यनुदयात् इत्थम्भावस्य धर्मितो भेद एव; नाभेद इति भावः । व्यावृत्तमेव प्रतीयते; इतरपदार्थसंशयविपर्ययवारकग्रहविषयीभवतीत्यर्थः । तर्हि दण्डीत्यादिवत् कुतो न मतुप्प्रत्यय इत्यत्राह तत्रेति । स्वनिष्ठाः पुरुषादिपृथग्भूताः । तत्र हेतुः पृथगित्यादि । वस्तुविरोधः प्रतीतिपराहत इतीति; इत्ययं पक्ष इत्यर्थः । वस्तुनोः धर्मधर्मिणोः विरोधः=अत्यन्तभेदः अयं गौरित्यैक्यप्रतीतिनिराकृत इ[illegible] पक्षः । नैकस्मिन्निति भेदाभेदवादिजैनखण्डनसूत्रम् ।

एवं शब्दस्य प्रत्यक्षस्य च निर्विशेषविषयत्वं न भवतीति विशिष्योक्तम् । अथ शिष्टे स्व[illegible] अनुमाने तदाह अत इति । प्रत्यक्षादीत्यादिपदेन अनुमानागमपरिग्रहः । दृष्ट[illegible] संबन्धः हेतुव्यापकत्वम्; तद्विशिष्टसाध्यविषयकत्वादित्यर्थः । अनुमानम् अनुमितिः । [illegible] अर्थापत्त्यादिकं निर्विशेषे प्रमाणमित्यत्राह प्रमाणेति । संख्येति । अत्र, प्रत्यक्षमेकं [illegible] काणादा अनुमानमपि । आक्षपादास्तु चत्वारि षण्मीमांसाविदो विदुरित्येवं भाव्यम् । अ[illegible] अतिरिक्तप्रमाणानङ्गीकारिणां प्रत्यक्षानुमानागमविषयत्वाभिमतो यः, स एव; सविशेष [illegible] नन्वस्तु सर्वेषां प्रमाणानामुत्सर्गतः सविशेषविषयकत्वम् । अथापि तदेव सविशे[illegible] निर्विशेषत्वं युक्त्या साध्यत इत्यत्राह वस्तुगत [illegible]

निर्विशेषमिति वदन् जननीवन्ध्यात्वप्रतिज्ञायामिव स्ववाग्विरोधमपि न जानाति ॥

यत्तु (पृ. 35.) प्रत्यक्षं सन्मात्रग्राहित्वेन न भेदविषयम्, भेदश्च विकल्पासहत्वाद् दुर्निरूपः इत्युक्तम्—तदपि जात्यादिविशिष्टस्यैव वस्तुनः प्रत्यक्षविषयत्वात् जात्यादेरेव प्रतियोग्यपेक्षया वस्तुनः स्वस्य च भेदव्यवहारहेतुत्वाच्च दूरोत्सारितम्। संवेदनवद् रूपादिवच्च परत्र व्यवहारविशेषहेतोः स्वस्मिन्नपि तद्व्यवहारहेतुत्वं युष्माभिरभ्युपेतं भेदस्यापि सम्भवत्येव। अत एव च नानवस्थाऽन्योन्याश्रयणं च (पृ. 36.)। एकक्षणवर्तित्वेऽपि प्रत्यक्षज्ञानस्य तस्मिन्नेव क्षणे वस्तुभेदरूपतत्संस्थानरूपगोत्वादेर्गृहीतत्वात् क्षणान्तरग्राह्यं न किञ्चिदिह तिष्ठति। अपि च सन्मात्रग्राहित्वे 'घटोऽस्ति' 'पटोऽस्ति' इति विशिष्टविषया प्रतीतिर्विरुध्यते। यदि च सन्मात्रातिरेकिवस्तुसंस्थानरूपजात्यादिलक्षणो भेदः प्रत्यक्षेण न

एवमाक्षेपस्य परिहारो दर्शित एवेति सूचयितुं वस्तुगतस्वभावविशेषैरिति पदप्रयोगः। पूर्वानुक्तमुभयत्र भवत् दोषान्तरं प्रतिज्ञाविरोधादिकमाह जननीत्यादिना।

एवं निर्विशेषस्य सामान्यतः सर्वप्रमाणाविषयत्वं पूर्वमुक्त्वा, स्वानुभवसिद्धत्वखण्डनसरण्या तदुपपाद्य, विशिष्यैकैकप्रमाणासंभवञ्च शब्दस्यतु इत्यादिना विशदमवगमय्य, तत्र निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्यापि सविशेषविषयकत्वे स्थापनीये वृत्ते, तदनुरुध्य निर्विशेषस्य प्रत्यक्षादिविषयत्वप्रकारं परोक्तं विस्तरेण खण्डयितुमारभते यत्तु इत्यादिना। प्रत्यक्षादेस्तद्विषयकत्वस्य तैरन्ते उक्तत्वेऽपि, तस्य पूर्वं खण्डने सत्येव शास्त्रस्य प्रत्यक्षविरुद्धत्वेन वास्तवार्थान्तरपरिशीलनौचित्यं स्यादिति तत्खण्डनं पूर्वम्; अथ बलाबलम्, शास्त्रस्य तत्संमतार्थकत्वेऽपि बाधकत्वायोगः, श्रुतिपुराणादितदुदाहृतशास्त्रवचनवास्तवार्थश्च क्रमात्; ततः सप्तविधानुपपत्तिप्रपञ्चनेनाविद्यादूषणम् इति महासिद्धान्तगमनिका। तत्र निर्विशेषस्य प्रत्यक्षविषयत्ववादिना तस्य सन्मात्रविषयकत्वं भेददुर्निरूपत्वं घटाद्यपारमार्थ्यसाधकव्यावर्तमानत्वम् अनुभूतेः सन्मात्रैक्यं स्वयमेव प्रकाशत्वं नित्यत्वं निर्विकारत्वम् आत्मत्वम् अनुभाव्यानाश्रयत्वञ्च क्रमेणोक्तमिति, तावतां क्रमेणाऽऽदौ खण्डनमिह। जात्यादीत्यादिना [illegible]त्यादिगुणग्रहणम्। वस्तुनः स्वस्य चेति; धर्मिणो जात्यादिधर्मस्य चेत्यर्थः। गवि गोत्वे [illegible] गवि वा गोत्वे वा इतरभेदसंदेहानुदयात् भेदग्रहोऽस्तीति वक्तव्यम्। अतो गोत्वमेव भेद[illegible]। गोत्वं स्वस्मिन् भेदव्यवहारे अनन्याधीनम्, स्वसंबन्धात् गवि भेदव्यवहारहेतुत्वादि[illegible] संवेदनवदिति। अत एव—गोत्वात्मके इतरभेदे प्रतीयमानस्येतरभेदस्य गोत्वातिरिक्त[illegible]त्व। अन्योन्येति। गोत्वविशिष्टग्रहणातिरिक्तस्य इतरभेदग्रहणस्याभावादिति भावः। [illegible]पीत्यपिना अनेकक्षणवर्तित्वेष्टिः सूच्यते।

[illegible]पक्षेऽनुपपत्तिं परिहृत्य परपक्षेऽनुपपत्तीर्दर्शयति अपि चेति। विरुध्यत इति। भेदस्य [illegible]ऽपि सन्मात्रे तद्वैशिष्ट्यप्रतीतिः कथम्; घटं साक्षात्करोमीत्यनुसंधानञ्च न स्यादिति भावः। [illegible] भेदग्रहत्वव्युत्पादनौपयिकं प्रसञ्जनं यदि चेति। घटोस्तीति प्रतीतेर्घटाविषयकत्वे

गृहीतः, किमिति अश्वार्थी महिषदर्शने(नेन) निवर्तते । सर्वासु प्रतिपत्तिषु सन्मात्रमेव विषयश्चेत्—तत्तत्प्रतिपत्तिविषयसहचारिणः सर्वे शब्दा एकैकप्रतिपत्तिषु किमिति न स्मर्यन्ते ?

किञ्च, अश्वे हस्तिनि च संवेदनयोरेकविषयत्वेन उपरितनस्य गृहीतग्राहित्वात् विशेषाभावाच्च स्मृतिवैलक्षण्यं न स्यात् । प्रतिसंवेदनं विशेषाभ्युपगमे प्रत्यक्षस्य विशिष्टार्थविषयत्वमेवाभ्युपगतं भवति । सर्वेषां संवेदनानामेकविषयतायामेकेनैव संवेदनेनाशेषग्रहणादन्धबधिराद्यभावश्च प्रसज्येत ।

न च चक्षुषा सन्मात्रं गृह्यते; तस्य[रूप]रूपिरूपैकार्थसमवेतपदार्थग्राहित्वात् । नापि त्वचा; स्पर्शवद्वस्तुविषयत्वात् । श्रोत्रादीन्यपि न सन्मात्रविषयाणि; किन्तु शब्दरसगन्धलक्षणविशेषविषयाण्येव । अतः सन्मात्रस्य ग्राहकं न किञ्चिदिह दृश्यते ।

निर्विशेषसन्मात्रस्य[च]प्रत्यक्षेणैव ग्रहणे तद्विषयागमस्य प्राप्तविषयत्वेनानुवादकत्वमेव स्यात्; सन्मात्रब्रह्मणः प्रमेयभावश्च । ततो जडत्वनाशित्वादयस्त्वयैवोक्ताः ।

अतो वस्तुसंस्थानरूपजात्यादिलक्षणभेदविशिष्टविषयमेव प्रत्यक्षम् । संस्थानातिरेकिणः अनेकेष्वेकाकारबुद्धिबोध्यस्यादर्शनात्, तावतैव गोत्वादिजातिव्यवहारोपपत्तेः, अतिरेकवादेऽपि संस्थानस्य संप्रतिपन्नत्वाच्च संस्थानमेव जातिः । संस्थानं नाम स्वासाधारणं रूपमिति यथावस्तु संस्थानमनुसन्धेयम् । जातिग्रहणेनैव भिन्न इति व्यवहारसंभवात्,

---

घटशब्दो न स्मर्येत । विना कारणं स्मरणे पटादिशब्दा अपि स्मर्येरन्नित्याह तत्तदिति । गृहीतग्राहित्वं घटोयमितिज्ञानानन्तरे नीलो घट इति ज्ञानेप्यस्ति; तद्वारणाय विशेषाभावाच्चेति । स्मृतित्वं स्यादिति नोक्तम्: संस्काराजन्यत्वात् । अशेषग्रहणात् संवेदनान्तरग्राह्ययावदंशग्रहणात् । अन्धेति । चक्षुष्मद्ग्राह्ययावद्ग्राहित्वमन्धे यदि, स कथमन्धः ? श्रोत्रवद्ग्राह्ययावद्ग्राहित्वे सति कथं कश्चिद् बधिर इति ।

चक्षुरादिकरणकल्पनाऽपि तन्मते न स्यादितीदं मुखान्तरेणाह न चेति । रूपीति; रूपतदाश्रयेत्यर्थः । रूपरूपीति पाठान्तरम् ।

तार्किकाः आकृतिव्यङ्ग्या जातिः, जात्या इतरभेदग्रहः इति वर्णयन्तः संस्थानजातिभे[…] भेदमाहुः । मीमांसका अप्यर्वाञ्चो जातिरूपाः कृतिशक्तिवादिनो जाते संस्थानस्य […] मन्यन्ते । अस्य वेदान्त्यनभिमतत्वात् अतोवस्तुसंस्थानेतिनिगमनं साधिष्ठमेवेत्य[…] संस्थानातिरेकिण इत्यादिना । नन्वात्मादिद्रव्येषु गुणादिषु चावयवसंनिवेशरूपसंस्था[…] कथं संस्थानमेव जातिरित्यत्राह संस्थानं नामेति । रूपमिति । स्वरूपनिरूपकधर्मविशेष[…] विवक्षितः । अवयवसंनिवेशस्थले स एव स प्रायो भवति । ब्राह्मणक्षत्रियादिषु सत्त्वादि[…] तम्यादिः, आत्मादिषु चैतन्यधर्मवत्त्वादिः अखण्डः सखण्डो वा धर्मविशेषः संस्थानमिति […] गोत्वादिस्तु न जातिः; आकृत्यतिरेके मानाभावात् । आकृतिश्च संस्थानमेवेति भावः । […]

एवं जातिसंस्थानैक्यं प्रसाध्य जातिभेदयोरैक्यमपि साधयति जातीति । गोत्वादे[…]

पदार्थान्तरादर्शनात्, अर्थान्तरवादिनाऽप्यभ्युपगतत्वाच्च गोत्वादिरेव भेदः। ननु च—जात्यादिरेव भेदश्चेत्, तस्मिन् गृहीते तद्वद्यवहारवत् भेदव्यवहारः स्यात् ॥ सत्यम्; भेदश्च व्यवह्रियत एव; गोत्वादिव्यवहारात्। गोत्वादिरेव हि सकलेतरव्यावृत्तिः; गोत्वादौ गृहीते सकलेतरसजातीयबुद्धिव्यवहारयोर्निवृत्तेः। भेदग्रहणेनैव ह्यभेदनिवृत्तिः। 'अयमस्माद्भिन्नः' इति तु व्यवहारे प्रतियोगिनिर्देशस्य तदपेक्ष(क्ष्य)त्वात् प्रतियोग्यपेक्षया भिन्न इति व्यवहार इत्युक्तम् ॥

यत् पुनः (पृ. 37.) घटादीनां विशेषाणां व्यावर्तमानत्वेनापारमार्थ्यमुक्तम्—तत् अनालोचितबाध्यबाधकभावव्यावृत्त्यनुवृत्तिविशेषस्य भ्रान्तिपरिकल्पितम्। द्वयोर्ज्ञानयोर्विरोधे हि

मात्रग्रहेऽपि व्यक्त्यन्तरैक्यबुद्ध्यनुदयात् सजातीयेति। महिषत्वाद्यवच्छिन्नाभेदबुद्धिव्यवहारयोरित्यर्थः। गोत्वं महिषादिभेदः महिषाद्यभेदधीनिवर्तकत्वादित्यनुमानम्। अभेदनिवृत्तिः अभेदबुद्धिव्यवहारनिवृत्तिः। ननु भेदगोत्वयोरेकत्वे गोत्वग्रहणसमनन्तरमेव गौरिति व्यवहारवत् अयमस्माद् भिन्न इति व्यवहारोऽपि स्यादित्यत्राह अयमिति। तत्र अस्मादिति प्रतियोगिनिर्देशात् तस्य प्रतियोगिज्ञानजनकशब्दप्रयोगस्य प्रतियोगिज्ञानसापेक्षत्वात् प्रतियोग्यपेक्षया प्रतियोगिज्ञानप्रतीक्षया किञ्चिद्विलम्बेन भिन्न इति व्यवहार इत्यर्थः। एतावता गोपदभिन्नपदयोर्न पर्यायत्वप्रसंगः; गोभिन्न इत्यपि तदर्थसंभवादित्यपि दर्शितम्। एवं वा—ननु भेदगोत्वयोरेकत्वे अयमस्माद्भिन्न इतिवत् अयमस्माद् गौरित्यपि व्यवहारापत्तिरित्यत्राह अयमिति। प्रतियोगिवाचकपदप्रयोगस्य भिन्नपदापेक्षत्वात् प्रतियोग्यपेक्षया प्रतियोग्यन्वयानुरोधेन भिन्न इत्येव व्यवहार इत्यर्थः। तदपेक्ष्यत्वादिति पाठे भिन्नपदेन प्रतियोगिनिर्देशस्यापेक्षितत्वादित्यर्थः। अयमस्माद् भिन्न इति व्यवहारे यः प्रतियोगिनिर्देशः, तस्य भिन्नपदेनापेक्षितत्वात् स्वरसतः तं विना न भिन्नपदप्रयोग इत्युक्तं भवति। इत्युक्तमिति; "जात्यादेरेव भेदव्यवहारहेतुत्वात्" इति वाक्येनोक्तमित्यर्थः। स्वरूपतो गोत्वबोधः प्रतियोगिनिरपेक्षः; भेदत्वेन ...बोधस्तु तत्सापेक्ष इति व्यवस्था ॥ भेददुर्निरूपत्वे स धर्मो धर्मी वेति विकल्पोऽपि दुःस्थः ॥

एवं भेदस्य प्रत्यक्षसिद्धतया सुनिरूपत्वस्य घटादेर्भ्रान्तिसिद्धत्वाभावस्य चोपपादनात् तन्मूलको ... पारमार्थ्यनिश्चयो निरस्तः। अथ व्यावर्तमानत्वहेतुना तत्साधनं कृतं दूषयति यत्पुनरिति। ...मित्यनेन सर्वविशेषनिषेधे सामान्यमपि न भवति; निर्विशेषं न सामान्यमिति न्यायादिति ... तत् अपारमार्थ्यम्। बाध्यत्वं बाधकत्वं व्यावृत्तिविशेषः अनुवृत्तिविशेषश्च सम्यग् ... चेत्, एवं साधनं न भवतीति। अनुवृत्तिविशेषस्याप्यत्र घटनं तत्स्वरूपशोधने घटादेरपि ...मार्थ्यमेवेति ज्ञापनाय। एकत्र दृष्टस्य रज्जुसर्पस्य अन्यत्र रज्जुरस्तीतिदर्शनेन निवृत्त्यभावात् ...द्विशेष्यनिष्ठ-तत्कालावच्छिन्नतदभावज्ञानस्य तत्र तद्वत्ताज्ञानस्य च बाध्यबाधकभावः, ...द्विशेष्यनिष्ठतत्कालावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वरूपा व्यावृत्तिरेव च मिथ्यात्वसाधिकेति ... स तदत्र एकत्र 'घटोस्ती'ति ज्ञाने, अन्यत्र 'पटोस्ती'ति ज्ञाने च न तत्प्रसंग इति

बाध्यबाधकभावः ; बाधितस्यैव व्यावृत्तिः । अत्र घटपटादिषु देशकालभेदेन विरोध एव नास्ति । यस्मिन् देशे यस्मिन् काले यस्य सद्भावः प्रतिपन्नः, तस्मिन् देशे तस्मिन् काले तस्याभावः प्रतिपन्नश्चेत् , तत्र विरोधात् बलवतो बाधकत्वं बाधितस्य च निवृत्तिः । देशान्तरकालान्तरसंबन्धितयाऽनुभूतस्य अन्यदेशकालयोरभावप्रतीतौ (प्रतिपत्तौ) न विरोध इति कथमत्र बाध्यबाधकभावः ? अन्यत्र निवृत्तस्यान्यत्र निवृत्तिर्वा कथमुच्यते ? रज्जुसर्पादिषु तु तद्देशकालसंबन्धितयैवाभावप्रतीतेः विरोधः, बाधकत्वम्, व्यावृत्तिश्चेति, देशकालान्तरदृष्टस्य देशकालान्तरव्यावर्तमानत्वं मिथ्यात्वव्याप्तं न दृष्टमिति, न व्यावर्तमानत्वमात्रमपारमार्थ्यहेतुः ॥

यत्तु (38) अनुवर्तमानत्वात् सत् परमार्थः इति—तत् सिद्धमेवेति न साधनमर्हति । अतो न सन्मात्रमेव वस्तु ॥ अनुभूतिसद्विशेषयोश्च विषयविषयिभावेन भेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादबाधितत्वाच्च, अनुभूतिरेव सतीत्येतदपि (38) निरस्तम् ॥

यत्तु(38) अनुभूतेः स्वयंप्रकाशत्वमुक्तम्—तत् विषयप्रकाशनवेलायां ज्ञातुरात्मनस्तथैव; न तु सर्वेषां सर्वदा तथैवेति नियमोऽस्ति; परानुभवस्य हानोपादानादिलिङ्गकानुमानज्ञानविषयत्वात् , स्वानुभवस्याप्यतीतस्य 'अज्ञासिषम्' इति ज्ञानविषयत्वदर्शनाच्च । अतः, अनुभूतिश्चेत् , स्वतस्सिद्धेति वक्तुं न शक्यते ॥

'अनुभूतेरनुभाव्यत्वे, अननुभूतित्वम्' इत्यपि (39) दुरुक्तम् ; स्वगतातीतानुभवानां परगतानुभवानां चानुभाव्यत्वेनाननुभूतित्वप्रसङ्गात् । परानुभवानुमानान-

---

भावः । मिथ्यात्वव्याप्तं मिथ्यात्वव्याप्यम् । व्यावर्तमानत्वमात्रम् देशकालाघटितं केवलं अभावप्रतियोगित्वम् । एवञ्च पारमार्थ्यसाधकोऽनुवृत्तिविशेषो नाम प्रतिपन्नोपाधौतदभावरूपोक्तविधव्यावृत्त्यभाव एवेति ध्येयम् ॥ ईदृशेनानुवर्तमानत्वेन पारमार्थ्यसाधनसंभवेऽपि तत् सति न साधनीयम्, सिद्धसाधनादित्याह यत्त्विति । सत् अस्तिशब्दार्थः । प्रत्युत घटादौ अनेनानुवर्त[illegible]मानत्वेन पारमार्थ्यं परान् प्रति अस्माभिः साध्यते इति न सन्मात्रसत्यतेत्याह अत इति । सन्[illegible] पदेन निर्विशेषसत्पक्षीकरणे आश्रयासिद्धिः; अनुवर्तमानत्वपदेनानेकप्रतीतिविषयत्वादिरू[illegible] ग्रहणे च अपरमार्थेपि तत्सत्त्वादसद्धेतुतेत्यपि ध्येयम् । एवं पूर्वपक्ष्युक्तव्यावर्तमानत्व[illegible] व्यभिचारादप्रयोजकत्वाच्चाहेतुत्वं मन्तव्यम् ।

अनुभूतिपारमार्थ्यसाधनेऽप्येवं सिद्धसाधनदोषः स्पष्ट इति तदुपेक्षणेन सैव [illegible] खण्डयति अनुभूतीति । तत् अनुभूतिस्वयम्प्रकाशत्वम् । ज्ञातुरात्मनः स्वाश्रयमात्मानं[illegible] तथैव निर्बाधम् । सर्वान् प्रत्यपीति नियमो नास्तीत्युपपादयति परेति ; सर्वदेति नियम[illegible] स्वेति । उपादानादीत्यादिपदेन वाचिकव्यवहारग्रहणम् । अनुभूतिश्चेदिति ; अनुभूति[illegible] स्वतस्सिद्धेतीति ; स्वयमेवप्रकाशमानेति, अन्याप्रकाश्येति इत्यर्थः । अननुभूतित्वप्र[illegible]

भ्युपगमे च शब्दार्थसम्बन्धग्रहणाभावेन समस्तशब्दव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः। आचार्यस्य ज्ञानवत्त्वमनुमाय तदुपसत्तिश्च क्रियते; सा च नोपपद्यते। न च अन्यविषयत्वेऽननुभूतित्वम्। अनुभूतित्वं नाम वर्तमानदशायां स्वसत्तयैव स्वाश्रयं प्रति प्रकाशमानत्वम्; स्वसत्तयैव स्वविषयसाधनत्वं वा। ते चानुभवान्तरानुभाव्यत्वेऽपि स्वानुभवसिद्धे नापगच्छत इति नानुभूतित्वमपगच्छति। घटादेस्त्वननुभूतित्वम्, एतत्स्वभावविरहात्; नानुभाव्यत्वात्।

तथा अनुभूतेरननुभाव्यत्वेऽपि, अननुभूतित्वप्रसङ्गो दुर्वारः; गगनकुसुमादेरननुभाव्यस्याननुभूतित्वात्॥ गगनकुसुमादेरननुभूतित्वमसत्त्वप्रयुक्तम्, नाननुभाव्यत्वप्रयुक्तमिति चेत्—एवं तर्हि, 'घटादेरप्यज्ञानाविरोधित्वमननुभूतित्वनिबन्धनम्; नानुभाव्यत्वम्' इत्यास्थीयताम्॥ अनुभूतेरनुभाव्यत्वे अज्ञानाविरोधित्वमपि तस्याः घटादेरिव प्रसज्यत इति चेत्—अननुभाव्यत्वेऽपि गगनकुसुमादेरिवाज्ञानाविरोधित्वमपि प्रसज्यत एव।

अतोऽनुभाव्यत्वेऽननुभूतित्वमित्युपहास्यम्॥

यत्तु(42)संविदः स्वतस्सिद्धायाः प्रागभावाद्यभावादुत्पत्तिर्निरस्यते—तदन्धस्य जात्यन्धेन यष्टिः प्रदीयते। प्रागभावस्य ग्राहकाभावादभावो न शक्यते वक्तुम्; अनुभूत्यैव

अननुभाव्यत्वानुमानं बाधितमिति यावत्। संबन्धेति। प्रयोज्यवृद्धज्ञानमनुमाय हि व्युत्पत्तिसंपादनमिति भावः। वर्तमानेति। स्वसत्तयैव प्रकाशमानत्वमात्रमनुभूतित्वमिति नेष्यते। अतो न दोष इति भावः। वस्तुत एवं न निर्वचनीयम्—अनुभूतित्वस्वयम्प्रकाशत्वयोरैक्यप्रसंगात्, तेन स्वयं प्रकाशत्वसाधनानुपपत्तेः; अस्वयम्प्रकाशत्ववादिभिरपि अनुभूत्यादिशब्दव्यवहारात् सर्वसंमताकारस्य तच्छब्दार्थतया स्वीकार्यत्वादित्याशय्य, अन्यथा निर्वक्ति स्वेति। अननुभूतित्वम् अनुभूतिशब्दावाच्यत्वम्। एतत्स्वभावेति; प्रकाशकत्वेत्यर्थः। इदमज्ञानविरोधित्वञ्चैकमेवेति न वक्ष्यमाणविरोधः।

यदि अप्रयोजकमनुभाव्यत्वं अननुभूतित्वप्रयोजकं मन्यते, अननुभाव्यत्वमेव तथा किं न [illegible] प्रतिबन्द्या दूषयति तथेति। अज्ञानाविरोधित्वमेवेति। खपुष्पादौ अननुभूतित्वे असत्त्वं [illegible]; घटादावननुभूतित्वे अनुभाव्यत्वं प्रयोजकमिति प्रयोजकद्वयकल्पनानुपपत्त्या सर्वत्रा[illegible]रोधित्वमेकं प्रयोजकं युक्तम् (एवञ्चात्मनोऽप्यनुभूतिशब्दत्वं घटते) इति भावः। उपहा[illegible]; मुख्यविषये हास्यत्वमन्यदस्ति; अत्रोपहास्यत्वम्। कथञ्च अननुभाव्यानुभूतिविषये एतावान् [illegible] भवद्भिः क्रियत इति।

[illegible]भूतिर्नित्या प्रागभावाभावादित्युक्तं खण्डयितुमनुवदति यत्त्विति। निरस्यते। निरस्यत [illegible]तदिति योजना। खण्डनमिदं यदप्यस्या इत्येतद्वाक्यावधि। प्रदीयते; प्रदीयत इत्येत[illegible] संविदोऽवस्थारूपत्वे अवस्थाया एवोत्पत्तिरूपतया पृथगुत्पत्त्यभावः उच्येतापि; प्राग-

ग्रहणात् ॥ कथमनुभूतिः सती तदानीमेव स्वाभावं विरुद्धमवगमयतीति चेत्—न ह्यनुभूतिः स्वसमकालवर्तिनमेव विषयीकरोतीत्यस्ति नियमः; अतीतानागतयोरविषयत्वप्रसङ्गात् । अथ मन्यसे—अनुभूतिप्रागभावादेः सिद्ध्यतः तत्समकालभावनियमोऽस्तीति, किं त्वया क्वचिदेवं दृष्टम्, येन नियमं ब्रवीषि । हन्त तर्हि तत एव दर्शनात् प्रागभावादिः सिद्ध इति न तदपह्नवः (तदभावनिह्नवः) ।

तत्प्रागभावं च तत्समकालवर्तिनमनुभवः को ब्रवीति ? इन्द्रियजन्मनः प्रत्यक्षस्य ह्येष स्वभावनियमः, यत् स्वसमकालवर्तिनः पदार्थस्य ग्राहकत्वम्; न सर्वेषां ज्ञानानां प्रमाणानां च; स्मरणानुमानागमयोगिप्रत्यक्षादिषु कालान्तरवर्तिनोऽपि ग्रहणदर्शनात् ।

अत एव च प्रमाणस्य प्रमेयाविनाभावः । न हि प्रमाणस्य स्वसमकालवर्तिना

भावाभावस्तु दुर्वच इति भावेन अन्धज्ञात्यन्धविभागः । तदानीमेवेत्यस्य एवकारे नैर्भर्यम् । तेनासत्त्वात् पूर्वकालेऽवगमयितुमनर्हा तदानीमपि नेति सर्वानुवादो भवति । विरुद्धमित्यस्य स्वसमकालवर्तिनमित्यर्थः । स्वकाले प्रागभावाभावात् प्रागभावकाल एव तं गृहीत्वा पश्चादनुभूतिर्भवतीति वक्तुं न शक्यते, स्वयमसती कथं गृह्णीयादिति । अतस्तदानीमेवावगमयतीति वक्तव्यम् । तच्च न भवति, प्रागभावाभावादिति भावः । अत्र काचिदनुभूतिर्जायमाना अनुभूत्यन्तरप्रागभावं स्वसमकालवर्तिनं गृह्णातीति न विरोध इति समाधानं सुवचम्—अथापि पूर्वपक्षिणा अनुभूतेरनुभूत्यन्तरग्राह्यत्वस्यास्वीकारात्, स्वाभावः स्वयं कथं गृह्यत इति पृष्टत्वाच्च तथा स्वाभावग्रहणमेव भवतीति प्रतिवदति न हीति । अथेत्यादि । इतरवैलक्षण्येनानुभूतेः स्वयमेव प्रकाशमानत्वात्, अनुभूतिप्रागभावस्यापीतरवैलक्षण्येन (स्वानुयोगिक) स्वसमकालवर्त्यनुभूत्यैव ग्राह्यत्वमिति यदि वदसि, तर्हि दृष्टैव तथा वक्तव्यमिति तदेव दर्शनं प्रागभावसाधकमित्यर्थः । एवं दृष्टम्-समकालसिद्धत्वेन प्रागभावादि दृष्टम् । येन-यत् दर्शनमनुरुध्य । वयं तु न समकालवर्तित्वं स्वीकृत्य प्रागभावग्राहित्वं ब्रूम इत्याह तत्प्रागिति ।

तर्हि ज्ञानस्य वर्तमानग्राहित्वनियमाभावे अतीतादेरचाक्षुषं कथमित्यत्र ऐन्द्रियकप्र[illegible] स नियम इत्याह इन्द्रियेति । प्रमाणानाम् प्रमितिरूपज्ञानविशेषाणाम् । अनुमानम[illegible] आगमशब्दः आगमस्यायम् आगम इति शब्दजन्यबोधपरः । आदिपदमीश्वरादिप्रत्यक्षपरम्[illegible] प्रमाणस्य प्रमेयाव्यभिचारित्वमिष्टम् । अव्यभिचारित्वञ्चाविनाभूतत्वम् । यदि प्रमेयेऽतीतेऽ[illegible] प्रमा जायेत, तर्हि विनाभाव एवेत्यत्राह अत एव चेति । अतः असमकालवर्तिग्रा[illegible] एवकारः तस्याविनाभावाविरोधित्वसूचकः । चकारः समकालवर्तिग्राहकत्वसमुच्चायकः[illegible] वर्तिग्राहित्ववत् असमकालवर्तिग्राहित्वे सत्येव=तस्मिन् सत्यपि अविनाभावो भवती[illegible] प्रमेयशून्यकालवर्तिन्याः प्रमायाः प्रमेयाविनाभावः कथमित्यत्र व्युत्पादयति न हीति ।[illegible]

अविनाभावोऽर्थसम्बन्धः ; अपि तु यद्देशकालादिसम्बन्धितया योऽर्थोऽवभासते, तस्य तथाविधाकारमिथ्यात्वप्रत्यनीकता ।

अत इदमपि निरस्तम्—स्मृतिर्न बाह्यविषया नष्टेऽप्यर्थे स्मृतिदर्शनात्—इति ॥

अथोच्येत—न तावत् संवित्प्रागभावः प्रत्यक्षावसेयः, अवर्तमानत्वात् । न च प्रमाणान्तरावसेयः लिङ्गाद्यभावात् । न हि संवित्प्रागभावव्याप्तमिह लिङ्गमुपलभ्यते । नानुपपत्तिरपि कस्यचिद्दृश्यते । न चाऽऽगमस्तद्विषयो दृष्टचरः । अतस्तत्प्रागभावः

संबन्धरूपोऽविनाभावः स्वसमकालवर्तिना पदार्थेन विनाऽभावरूपो न भवतीत्यर्थः । आदिशब्दः प्रकारपरः । अवभासते प्रमाणेन गृह्यते । तस्य अर्थस्य । तथाविधाकारमिथ्यात्वप्रत्यनीकता प्रमाणगृहीतदेशकालप्रकारासंबन्धाभावः । अर्थनिष्ठः प्रमाणग्राह्याकारासंबन्धाभाव एव प्रमाणस्यार्थसंबन्धोऽविनाभाव इत्यर्थः । अन्यत्रेव प्रमाणप्रमेययोरपि संबन्ध उच्यमानः एकनिष्ठः अन्यप्रतियोगिक एव भवति । स प्रमाणनिष्ठो वा कथ्यताम्, प्रमेयनिष्ठो वेत्याशयेनैवमुक्तम् । एतदर्थमेव अर्थसंबन्ध इति पदम् । स्वग्राह्ययत्संबन्धितया प्रमाणग्राह्यत्वं यत्रयत्र, तत्रतत्र तथा स्वग्राह्यतत्संबन्धित्वमित्येवं स्वव्यापकप्रमेयकत्वमेव प्रमाणस्य प्रमेयाविनाभाव इत्युक्तं भवति । तथाविधाकारवत्त्वमित्येवालम्, किमिति मिथ्यात्वप्रत्यनीकत्वपर्यन्तमिति चेत्—अविनाभाव इत्यत्राभावद्वयघटनात् तदनुसारेण । वस्तुनि प्रकारसंबन्धस्य कादाचित्कत्वेऽपि प्रामाण्यं भवति, मिथ्यत्वनामकोऽत्यन्ताभावो न चेत्, अलं तावदिति च ज्ञाप्यते । एतावता कालान्तरस्थितस्य ग्रहणेऽपि न नियमभङ्ग इत्युक्तम् ।

ननु तर्हि स्मृतेरपि प्रामाण्यं स्यात्, उक्ताविनाभावसत्त्वात् । अतोऽर्थसंबन्धोऽन्य एव वक्तव्यः । अतीतादावपि स्मृतिदर्शनात् तत्रार्थसंबन्धायोगात् संबन्धं विनापि भानमिति, तथैव वर्तमानार्थस्मृतावपीष्यत इति सर्वत्रार्थसंबन्धो नास्तीत्युपपादनीयम् । यथैवं स्मृतौ, तथाऽनुमानादावपि अर्थसंबन्धाभावश्चिन्त्यते, अतीतादिरूपेऽप्यर्थे तद्दर्शनात् । तर्हि प्रत्यक्षातिरिक्तं सर्वममानं स्यादिति चेत्—नेदं चार्वाकसोदरस्य नेष्टम् । अतः प्रत्यक्षमेव मानमिति समकालवर्तिनाऽविनाभाव एव मेयसंबन्ध इति मन्यमानं प्रत्याह अत इति । इतीदमपि निरस्तमित्यन्वयः । स्मृतिसामान्य-[संब]न्धरहितम्, स्मृतित्वात्, अतीतेऽर्थे जायमानस्मृतिवदितीदं न युक्तम्—उक्तविधार्थसंबन्ध-[...]ाभावरूपत्वात् स्मृतावपि तस्येष्टत्वात् । तस्याः बाह्यविषयकत्वेऽनुपपत्त्यभावात् । प्रामाण्यं [...]गार्थ्यरूपं स्मृतावस्त्येव । अनुभवत्वागृहीतग्राहित्वादिघटितयाथार्थ्यरूपं तु प्रामाण्यं मा भूत् । [...]लापेनानुमानादिसर्वाप्रामाण्ये कल्पिते प्रत्यक्षविरोध एव । अन्यथा शुक्तिरजतविभ्रमदर्श-[...]क्षमपि अर्थसंबन्धं विनैव भवतीति ज्ञानसामान्यमप्रमा स्यादिति भावः ।

[...]वतु भिन्नकालपदार्थग्राहित्वमनुभूतेः । अथापि स्वप्रागभावग्राहिणी अनुभूतिरुच्यमाना [...]जन्येति शङ्कामनुवदति अथोच्येतेति । आदिशब्देनार्थापत्तिशब्दयोर्ग्रहणम् ; तद् विवृ-[णो]ति नेत्यादिना । संवित्प्रागभावं विना यदि किञ्चिदनुपपन्नं भवेत्, ततोऽर्थापत्त्या स सिद्ध्येत्

प्रमाणाभावादेव न सेत्स्यति—इति—यद्येवम्, स्वतस्सिद्धत्वविभवं परित्यज्य प्रमाणाभावे (प्रमाणभावे) अवरूढश्चेत्, योग्यानुपलब्ध्यैवाभावः समर्थित इत्युपशाम्यतु भवान् ॥

दित्यर्थः। उपमानं तु सादृश्यादिमात्रविषयकत्वात् इहासंभावितमित्युपेक्षितम्। **प्रमाणाभावादेवेति**। अनुपलब्धिर्नाम षष्ठं प्रमाणम्। पूर्वपञ्चविधप्रमाणजन्यप्रमित्यभाव एव सः। तेन वस्त्वभावसिद्धिः। इह च संवित्प्रागभावविषये सर्वप्रमित्यभावस्योक्तत्वात् प्रागभावाभाव एव सेत्स्यति। न च संवित्प्रागभावाप्रसिद्ध्या तदभावः कथं सिद्ध्येदिति वाच्यम्—संवित् प्रागभावरहितेत्युक्तेः। अतः प्रागभावो न सेत्स्यतीत्याशयः। परिहरति यद्येवमिति। यद्येवमित्यस्य प्रागभावासिद्धिश्चेदित्यर्थकत्वभ्रमवारणाय तत् विवृणोति स्वत इत्यादिना चेदित्यन्तेन। संवित् प्रागभावरहिता स्वतस्सिद्धत्वादित्यारब्धं परित्यज्य, संवित् प्रागभावरहिता प्रमाणाभावादित्युच्यते चेदित्यर्थः। **प्रमाणभावेऽवरूढश्चेत्** इति पाठे, सति प्रमाणे प्रागभाव इष्यत इति प्रमाणभावविचारप्रवृत्तश्चेदित्यर्थः। चेदितिपदस्य पाठाभावे यद्येवमित्यादि एकं वाक्यम्। **योग्यानुपलब्ध्यैवेति**। प्रागभावानुपलब्ध्या तदभाव उच्यते भवता। अस्माभिश्च संविदनुपलब्ध्या संवित्प्रागभाव इति भावः। **समर्थित इति**। नन्वात्मसिद्धौ अत्र संदर्भे, "योग्यानुपलब्ध्यैवाभावस्य समर्थितत्वात्" इत्युक्तं युक्तम्, ततः प्रागेव, "योग्यानुपलम्भनिराकृतस्तत्सद्भावः" इति, "इयन्तं कालं न किञ्चिदहमज्ञासिषमिति प्रबुद्धः प्रत्यवमृशति" इति चोक्तत्वात्। अत्र तु इतः परमेव तत् वक्ष्यत इति कथं भूतकालनिर्देश इति चेत्—न; अनुभूतेरनुभवान्तरानुभाव्यत्वस्य, तदतीतत्वे अज्ञासिषमिति प्रतीतेश्च प्रागुक्त्या तुल्यनयात् नाज्ञासिषमित्यभावप्रतीतेरप्युक्तप्रायत्वात्।

अत्रेदं निगूढम्—स्वतस्सिद्धत्वमजन्यत्वं स्वयंप्रकाशत्वञ्च। प्रमाणेत्यस्यानुमित्यादिरूपानुभूतिकरणेत्यर्थः। संविदोऽनादित्वविभवम्, अन्याप्रकाश्यत्वरूपस्वयम्प्रकाशत्वविभवञ्च स्वसंमतं संप्रति त्यक्तवानसि। संवित्प्रागभावसाधकलिङ्गाद्युपलम्भे तदिष्टेः संविदो ज्ञानान्तरवेद्यत्वसंभवस्य त्वयाऽऽविष्कारात्। तदर्थं प्रमाणाभावमुपन्यस्यता त्वया योग्यानुपलब्धेः सारितत्वात् तयैव संवित्प्रागभावस्त्वयैव साधितप्राय इति। एवकारः पूर्ववाक्यसारितत्वदर्शकः; न तु मानान्तरव्यवच्छेदकः। नन्वनुपलब्धिप्रमाणजन्यं ज्ञानमैन्द्रियकमिव प्रत्यक्षं, प्रत्यक्षतुल्यं वा तदिष्टम्। एव[illegible]पलब्धिजन्यानुभूतिः स्वासमकालवर्तिनं स्वप्रागभावं न साधयेत्। अत एव प्रत्यक्षस्यासा[illegible] कथनेनैवानुपलब्धेरप्रमाणत्वं सिद्धमिति लिङ्गादिमात्रस्य पूर्वपक्षे तेनोक्तिरिति चेत्—उच्यते। [illegible]भूतिः स्वसमकालवर्त्येकग्राहिणीति व्यवस्थाखण्डनमेवेह चिकीर्षितम्। स्वत एव स्वप्रागभावग्रहण[illegible] नीयमिति नास्माकमाग्रहः। यदि त्वया अनुभूतेरजन्यत्वाननुभाव्यत्वपक्षग्रहं परित्यज्य तदनुभूति[illegible] विचारः क्रियते, तर्हि अस्माभिरपि स्वतः स्वप्रागभावग्रहं परित्यज्यैवमुच्यते—त्वयैव भंग्यन[illegible] भावश्चिन्तितः; घटप्रत्यक्षानुपलब्ध्या घटप्रत्यक्षप्रागभावज्ञाने जाते तेन स्वप्रागभाव[illegible] प्रत्यक्षप्रागभावो गृह्यत एवेति। अत एव, उपशाम्य तु भवानित्युच्यते। स्वतः स्वप्रागभाव[illegible]

किंच प्रत्यक्षज्ञानं स्वविषयं घटादिकं स्वसत्ताकाले सन्तं साधयत्, तस्य न सर्वदा सत्तामवगमयद् दृश्यत इति घटादेः पूर्वोत्तरकालसत्ता न प्रतीयते। तदप्रतीतिश्च संवेदनस्य कालपरिच्छिन्नतया प्रतीतेः। घटादिविषयमेव संवेदनं स्वयं कालानवच्छिन्नं प्रतीतं

चिन्ता नः पृथगस्तु नाम ; भवतस्तूपशम एवेति।

इदमपि बोध्यम्—अहं सुषुप्तिकाले ज्ञानाभाववान् आसं ज्ञानाश्रयतथाऽनुपलब्धेरिति अनुपलब्धिर्ज्ञायमाना प्रागभावज्ञानकारणम्। अनुपलब्धेः सत्तया प्रत्यक्षकरणत्वेऽपि ज्ञायमानतया परोक्षज्ञानकरणत्वात्। तच्च ज्ञानसामान्याभावज्ञानं स्वप्रागभावमपि विषयीकरोति। एवमनुभवाभावस्यानुमानं प्रतिसंधानञ्चोपरि वक्ष्यमाणमपि ग्राह्यम् ; ताभ्यामपि स्वप्रागभावग्रहणात्। एवमानुमानिकसिद्धिमाश्रित्य च समर्थित इति पदप्रयोग इति।

लिङ्गाद्यभावादित्युक्तमप्ययुक्तम् ; अनुपलब्ध्यतिरिक्तस्यापि प्रागभावसाधकस्य सत्त्वादिति दर्शयितुमाह किञ्चेत्यादि। घटः प्रकृतप्रत्यक्षकालवर्ती तद्विषयत्वादिति सर्वसंमतम्। अत्र घटोऽस्तीति जानामीति प्रत्यक्षे च घटस्यापि कालसंबन्धः स्पष्टः। न—दृश्यत इतीत्यनेन प्रकृतकालपूर्वोत्तरकालावच्छिन्नघटसत्ताविषयकत्वेनादृश्यमानत्वादिति, तादृशकालावच्छिन्नघटसत्ताव्यवहारजनकत्वेनादृश्यमानत्वादिति वा हेतुरुक्तः। अनेन तथाघटसत्त्वाविषयकत्वं तद्व्यवहाराजनकत्वं वा साध्यते। तदाह प्रतीयत इत्यन्तेन। उक्तसाध्ये ज्ञापकहेतुः प्रागुक्तः ; कारकहेतुमाह तदप्रतीतिश्चेति। संवेदनगतं यत् कालपरिच्छिन्नत्वम्, तत्प्रयोज्यं पूर्वोत्तरकालसत्त्वव्यवहाराजनकत्वमिति तदर्थः। अतः प्रयोज्येन प्रयोजकस्यानुमानम्। तथाच घटसंवेदनं प्रकृतकालपूर्वोत्तरकालावच्छिन्नघटसत्त्वव्यवहाराजनकं तथा दृश्यमानत्वाभावात्, घटसंवेदनं प्रकृतकालपरिच्छिन्नं घटादिपूर्वोत्तरकालव्यवहाराजनकत्वादित्यनुमानद्वयम्। अत्र द्वितीयं प्रागभावसाधकं भवति। ननु कालपरिच्छिन्नत्वादित्येतावति पर्याप्ते, 'कालपरिच्छिन्नतयाप्रतीते'रिति प्रतीतिपदं किमर्थमिति चेत्—कालपरिच्छिन्नत्वं प्रतीयते=ज्ञानेन स्वप्रागभावोऽपि गृह्यत इति ज्ञापनायेदम्। तदेवम्—यो हि घटमहं न पश्यामीति गृह्णन्नेव यदृच्छया तं पश्यति, तस्य तस्मिन् दर्शने उपस्थित-पूर्वकालिका-[illegible]ष्टप्रकृतकालसंबन्धभानमानुभविकम्। तथाच तेन दर्शनेन स्वप्रागभावोऽपि गृह्यत इति [illegible]गः। एवं घटसंवेदनानि किञ्चित्कालसंबन्धित्वे सति तत्पूर्वोत्तरकालासंबन्धीनि तत्काल[illegible]वहाराजनकत्वादित्यनुमानजन्यानुमितेरपि घटसंवेदनरूपतया स्वप्रागभावग्राहित्वं ग्राह्यम्। [illegible]त्यक्षस्य स्वस्मिन् प्रकृतकालसंबन्धित्वविषयकत्वरूपप्रकृतसाध्यापलापेऽनिष्टमाह घटेति। [illegible]च्छिन्नं—तथासत्। कालसंबन्धित्वं विनेति यावत्। प्रत्यक्षस्य प्रकृतकालसंबन्धे गृहीते [illegible]कालसंबन्धः सिद्ध्यति। यदि, अहं घटज्ञ इति ज्ञानाकारः, तत्र न ज्ञानस्य काल[illegible]तीति, तावताऽनुभूतिर्नित्येति च मन्यते—तर्हि घटादेरपि कालपरिच्छेदासिद्ध्या [illegible]त्यक्षविषयस्य सर्वकालवर्तित्वावश्यकतया च नित्यत्वं स्यादिति।

चेत्, संवेदनविषयो घटादिरपि कालानवच्छिन्नः प्रतीयेतेति नित्यस्स्यात्। नित्यं चेत् संवेदनं स्वतस्सिद्धं नित्यमित्येव प्रतीयेत। न च तथा प्रतीयते। एवमनुमानादिसंविदोऽपि कालानवच्छिन्नाः प्रतीताश्चेत्, स्वविषयानपि कालानवच्छिन्नान् प्रकाशयन्तीति ते च सर्वे कालानवच्छिन्नाः नित्यास्स्युः, संविदनुरूपस्वरूपत्वाद्विषयाणाम्।

न च निर्विषया काचित् संविदस्ति, अनुपलब्धेः। विषयप्रकाशनतयैवोपलब्धेरेव हि संविदः स्वयंप्रकाशता समर्थिता। संविदो विषयप्रकाशनतास्वभावविरहे सति स्वयंप्रकाशत्वासिद्धेः, अनुभूतेरनुभवान्तरानुभाव्यत्वाच्च संविदस्तुच्छतैव स्यात्।

न च स्वापमदमूर्च्छादिषु सर्वविषयशून्या केवलैव संवित् परिस्फुरतीति वाच्यम्, योग्यानुपलब्धिपराहतत्वात्।

तास्वपि दशास्वनुभूतिरनुभूता चेत्, तस्याः प्रबोधसमयेऽनुसंधानं स्यात्; न च तदस्ति॥ नन्वनुभूतस्य पदार्थस्य स्मरणनियमो न दृष्टचरः। अतः स्मरणाभावः

एवं घटादिनित्यत्वापत्त्या संवेदनानित्यत्वमुक्तम्। आपत्त्यन्तरेणापि तदाह **नित्यञ्चेदिति**। स्वतस्सिद्धत्वादनुभवान्तरागोचरत्वात्, संवेदननित्यत्वे तदेव संवेदनं मानं वक्तव्यमिति नित्यत्वेन प्रतीतिर्भवेदित्यर्थः। न चानित्यत्वेऽप्यनित्यमिति प्रतीयेतेति दोषः; अनुभवान्तरागोचरत्ववादिनो ह्ययं दोषः। वयं तु संवेदनस्य स्वरूपतः स्वयम्प्रकाशत्वम्, अनित्यत्वादिरूपेण तस्यैव ज्ञानान्तरवेद्यत्वञ्चाऽऽतिष्ठामहे इति। एवं वाऽर्थः—संवेदनं नित्यं चेत्, नित्यम्=इदानीमिव सर्वदा, इत्येव प्रतीयेत—घटं संवेद्मीत्याकारकप्रतीतिर्भवन्त्येव स्यादिति। पटमहं साक्षात्करोमीति प्रत्यक्ष इव अनुमिनोमीत्येवं परोक्षज्ञानेऽपि कालपरिच्छिन्नत्वमानुभविकम्। तदस्वीकारेऽप्येष दोष इत्याह **एवमिति**। **कालानवच्छिन्नाः प्रतीताश्चेत्**—कालावच्छेदमन्तरा प्रकाशन्ते चेत्। ननु प्रत्यक्षस्य वर्तमानग्राहित्वात् तत्रापत्तिः कृता युज्यते; न त्वत्रेति चेत्—उच्यते। अनुमितेर्नित्यत्वेऽनुमितिप्रयोजकस्य हेतुदर्शनस्य नित्यतया तद्विषयस्य हेतोर्नित्यत्वे तस्य साध्याधीनतया साध्यस्यापि नित्यत्वम्; तथा तदाश्रयस्य पक्षस्यापि। अतः प्रत्यक्षोपजीवित्वादनुमानादेः, प्रत्यक्षविषयनित्यत्वे अनुमितिविषयनित्यत्वमपि प्रायः प्राप्तमेवेति।

ननु सविषयकसंविन्नित्यत्वे खल्वयं दोषः; निर्विषयाया एव तु नित्यत्वं ब्रूम इत्य[illegible] चेति। **अनुपलब्धेरिति**। स्पष्टमेवेदं सूत्रितम्, "न भावोऽनुपलब्धेः" इति। [illegible] आश्रयेणापि रहिता। **पराहतत्वादिति**। स्वापे घटाद्यनुपलब्धिरनुभवसामग्र्यभावात् [illegible] स्वयम्प्रकाशायास्तु संविदः सत्त्वेऽनुपलब्धिर्न भवतीति भावः। ननु तदाऽनुपलब्धि[illegible] तत्स्फुरणस्यैवोच्यमानत्वात्। न चोपलब्ध्यन्तरप्रसंगः, तस्या अनन्यगोचरत्वात्, निद्रा[illegible] त्रोपपादयति **तास्वपीति**। यथा पश्चात् स्मरणाभावात् प्रातश्चत्वरे गजो नानुभूत[illegible] तथा संविदः स्वापकालिकप्रकाशाभावोऽपि पश्चात्तदस्मरणादेवानुमीयत इति भावः। न च [illegible]

कथमनुभवाभावं साधयेत्? ॥ उच्यते। निखिलसंस्कारतिरस्कृतिकर-देहविगमादिप्रबलहेतु-विरहेऽप्यस्मरणनियमोऽनुभवाभावमेव साधयति।

न केवलमस्मरणनियमादनुभवाभावः; सुप्तोत्थितस्य, 'इयन्तं कालं न किंचिदहमज्ञासिषम्' इति प्रत्यवमर्शेनैव सिद्धेः। न च सत्यप्यनुभवे तदस्मरणनियमो विषयावच्छेद-विरहादहंकारविगमाद्वेति शक्यते वक्तुम्; अर्थान्तराननुभवस्यार्थान्तराभावस्य च अनुभूतार्थान्तरास्मरणहेतुत्वाभावात्। तास्वपि दशास्वहमर्थोऽनुवर्तत इति च वक्ष्यते।

ननु स्वापादिदशास्वपि सविशेषोऽनुभवोऽस्तीति पूर्वमुक्तम् ॥ सत्यमुक्तम्; स तु आत्मानुभवः। स च सविशेष एवेति स्थापयिष्यते। इह तु सकलविषयविरहिणी निराश्रया च संविन्निषिध्यते॥ केवलैव संवित् आत्मानुभव इति चेत्[न]—सा च साश्रयेति ह्युपपादयिष्यते।

विषयत्वादेव न स्मर्यत इति वाच्यम्—तर्हि तत एव सुषुप्तौ प्रकाशितत्वस्यापि प्रतिपादनायोगात्। देहविगमादीति। तदुक्तं संवित्सिद्धौ, "प्रायणात् नरकक्लेशात् प्रसूतिव्यसनादपि। चिरानुवृत्ताः प्राग्जन्मभेदाः न स्मृतिगोचराः" इति। प्रसूतिव्यसनम्—जननकालिकशिशुक्लेशः। तथाच, स्मरणप्रतिबन्धकाभावे सति अस्मर्यमाणत्वादिति विशिष्टो हेतुरिति भावः। साधकाभाव उक्तः, बाधकमप्यस्तीत्याह न केवलमिति। अनुभूतिः सुषुप्तिकालिकप्रकाशाभाववती तत्कालिकाभावप्रतियोगितयाऽनुसंधीयमानत्वादित्यनुमानं बाधकम्। ननु पूर्वप्रकृतास्मरणनियमविचारेऽवशिष्टे सति मध्ये एतदुक्तिः कुत इति चेत्—प्रतिसंधानानुभवः, अस्मरणेनानुपलब्ध्यनुमानसत्तां सूचयतीति न स हेतुर्दुष्ट इति ज्ञापनाय। एवमनुमानेन प्रतिसंधानेन चानुपलब्धिर्दर्शिता। तत्राप्रतिसंधाने विपरीतप्रतिसंधाने च कारणमन्यत् शङ्कते न चेति। सुषुप्तौ विषयाणामभानमिव वृत्तिज्ञानाश्रयस्याहमर्थस्य नाशोऽपि तैरिष्यते; तदनुसारेणेदम्। अर्थान्तराभावस्य अहमर्थनाशस्य। अभानादिति। सुषुप्तिप्राक्कालानुभूतानां पश्चात् स्मरणवत् सुषुप्तिकालप्रकाशितानुभूतिस्मरणमप्यावश्यकमिति भावः। ...र्थविलयस्तदेत्यपि दुर्वचमित्याह तास्विति।

...ननु सुषुप्तावनुभवनिरासेऽपसिद्धान्त इति पृच्छति नन्विति। आत्मानुभव इति। आत्म-...भवः, आत्मभानं वा; न तु ज्ञानात्यर्थ इति भावः। आत्ममात्रभाने कथं सविशेषतेत्यत्राह ...सविशेष इति। सुखमहमस्वाप्समिति पश्चात् सुखत्वविशिष्टप्रतिसंधानादिति भावः। ...आत्मरूपोऽनुभवोऽयं निर्विषयनिराश्रयसंविदेवेति कथं तन्निषेध इति पृच्छति केवलैवेति। ...श्रयेति। आत्मेत्यनुक्त्वा आत्मानुभूतिः आत्मसंविदिति व्यवहारो हि आत्मनः स्फूर्तिरूपधर्म-... सा चात्मनिष्ठत्वात् साश्रयैवेति। का नाम स्फूर्तिरिति चेत्—या घटादिषु जागरदशायां ...यते, तादृशी। आत्मानुभव इतीत्यत्र आत्मानुभवे(-स्वापे) इति ससम्यन्तपदच्छेदोऽपि ...कृतः। स्वापे धर्मभूतज्ञानस्य निर्विषयत्वेऽपि निराश्रयत्वं न भवतीति तदा विवक्षितार्थः।

अतः, अनुभूतिस्सती स्वयं स्वप्रागभावं न साधयतीति प्रागभावासिद्धिर्न शक्यते वक्तुम्। अनुभूतेरनुभाव्यत्वसंभवोपपादनेन अन्यतोऽप्यसिद्धिर्निरस्ता। तस्मान्न प्रागभावाद्यसिद्ध्या संविदोऽनुत्पत्तिः उपपत्तिमती।

यदप्यस्या अनुत्पत्त्या विकारान्तरनिरसनम् (43); तदप्यनुपपन्नम्, प्रागभावे व्यभिचारात्। तस्य हि जन्माभावेऽपि विनाशो दृश्यते। भावेष्विति विशेषणे तर्ककुशलताऽऽविष्कृता भवति। तथा च भवदभिमताऽविद्याऽनुत्पन्नैव विविधविकारास्पदं तत्त्वज्ञानोदयादन्तवती चेति तस्यामनैकान्त्यम्॥ तद्विकाराः सर्वे मिथ्याभूता इति चेत्—किं भवतः परमार्थभूतोऽप्यस्ति विकारः, येनैतद्विशेषणमर्थवद्भवति। न ह्यसावभ्युपगम्यते॥

यदपि (43) अनुभूतिरजत्वात् स्वस्मिन् विभागं न सहते इति—तदपि नोपपद्यते; अजस्यैवाऽऽत्मनो देहेन्द्रियादिभ्यो विभक्तत्वात्। अनादित्वेन चाभ्युपगतायाः अविद्यायाः आत्मनो व्यतिरेकस्यावश्याश्रयणीयत्वात्। स विभागो मिथ्यारूप इति चेत्; जन्मप्रतिबद्धः परमार्थविभागः किं क्वचिद् दृष्टस्त्वया? अविद्यायाः आत्मनः परमार्थतो विभागाभावे (वेहि) वस्तुतो ह्य (तोऽ) विद्यैव स्यादात्मा। अबाधितप्रतिपत्तिसिद्धदृश्यभेदसमर्थनेन दर्शनभेदोऽपि समर्थित एव, छेद्यभेदात् छेदनभेदवत्॥

पश्चात् 'आत्मनोऽनुभवः' इति प्रथमान्ततैवेष्टा। आत्मस्फुरणमप्यात्मैवेति पूर्वपक्ष्याशयः। सविशेषात्मवादे तदपि धर्म एवेति सिद्धान्ती। प्रकारान्तरेणापि सविशेषत्वान्न पक्षद्वयैक्यमिति तु तत्त्वम्। ज्ञादिधात्वर्थभूतानुभूतिरेवात्मा संविदिति तदुक्त्या सा नैव निराश्रयेति विवक्षितम्।

अत इति। निर्विषयानुभूतौ मानाभावात् सविषयानुभूतीनाञ्च विषयनित्यत्वादिपरिहाराय कालपरिच्छिन्नत्वस्यावश्यकतया स्वप्रागभावग्राहित्वस्य संविदुपपादनादित्यर्थः। एवं स्वस्य स्वप्रागभावग्राहित्वमुपसंहृतम्। अथ परेणापि प्रागभावग्रहमाह अनुभूतेरिति। अनुभूतिर्निर्विकारा अजडत्वादित्यनुमाने स्वरूपासिद्धिर्बाधश्चोक्तावेवेति दोषान्तरमपि दर्शयति प्रागभावे इति। तथा च—भावरूपा च। भावत्वे सति अजत्वादिति दलान्तरेण प्रागभाववारणेऽप्यविद्यायां व्यभिचार इति तन्मतरीत्याऽनुमानं दुष्टमिति भावः। अनुभूतिर्न नाना अजत्वादित्यनुमाने साध्यमनानात्वं किम्? सजातीयभेदराहित्यमिति चेत्—सजातीयेतिविशेषणं व्यर्थम्; भेदान्तरसद्भावश्[illegible] अतो भेदराहित्यमेव साधनीयमिति मत्या दूषयति अजस्येति। विभक्तत्वं भिन्नत्वम्। ज[illegible] बद्धः हेत्वभावरूपोत्पन्नत्वव्याप्यः। विभागः साध्याभावरूपो भेदः। एवं विजातीयभेद[illegible] अजत्वादिधर्मोक्त्यैव स्वगतभेदराहित्यमपि बाधितमित्यर्थसिद्धम्। सजातीयभेदराहित्यमपि[illegible] मिति दर्शयति अबाधितेति। सन्मात्रप्रत्यक्षखण्डनावसरे घटादेरपि विषयत्वस्य, अ[illegible] ज्ञानानां विभिन्नतया वस्तुविषयकत्वस्य च स्थापनात् घटोऽस्तीतिज्ञानं पटोऽस्तीतिज्ञानभिन्नं[illegible] विषयकत्वात्, यथा एकच्छेदनविषयविषयकं छेदनान्तरमित्यनुमानं सुगममिति भावः [illegible]

यदपि (43) नास्या दृशेर्दृशिरूपाया दृश्यः कश्चिदपि धर्मोऽस्ति ; दृश्यत्वादेव तेषां न दृशिधर्मत्वम् इति च—तदपि स्वाभ्युपगतैः प्रमाणसिद्धैर्नित्यत्वस्वयंप्रकाशत्वादिधर्मैरुभयमनैकान्तिकम् । न च ते संवेदनमात्रम् ; स्वरूपभेदात् । स्वसत्तयैव स्वाश्रयं प्रति कस्यचिद्विषयस्य प्रकाशनं हि संवेदनम् ; स्वयंप्रकाशता तु स्वसत्तयैव स्वाश्रयाय प्रकाशमानता ; प्रकाशश्च चिदचिदशेषपदार्थसाधारणं व्यवहारानुगुण्यम् ; सर्वकालवर्तमानत्वं हि नित्यत्वम् ; एकत्वमेकसंख्यावच्छेदः इति । तेषां जडत्वाद्यभावरूपतायामपि तथाभूतैरपि चैतन्यधर्मभूतैः तैरनैकान्त्यमपरिहार्यम् । संविदि तु स्वरूपातिरेकेण जडत्वादिप्रत्यनीकत्वमित्यभावरूपो भावरूपो वा धर्मो नाभ्युपेतश्चेत्, तत्तन्निषेधोक्त्या किमपि नोक्तं भवेत् ।

अपिच संवित् सिध्यति वा न वा ; सिध्यति चेत्—सधर्मता स्यात् ; न चेत्—तुच्छता ; गगनकुसुमादिवत् ॥ सिद्धिरेव संविदिति चेत्—कस्य कं प्रतीति वक्तव्यम् । यदि न कस्य चित् कंचित्प्रति—सा तर्हि न सिद्धिः । सिद्धिर्हि पुत्रत्वमिव कस्यचित् कंचित्प्रति भवति ॥ आत्मन इति चेत्—कोऽयमात्मा ? ॥ ननु संविदेवेत्युक्तम् ॥ सत्यमुक्तम् ; दुरुक्तं तु तत् । तथाहि—कस्यचित् पुरुषस्य किंचिदर्थजातं प्रति सिद्धिरूपतया

एकेनैव समूहालम्बनज्ञानेन नानादृश्यग्रहणात् दर्शनभेदाभावात् कथमेवमिति न शङ्क्यम् ; उक्तरीत्या एकसंविद्दृश्यभिन्नविषयकसंविद्येव ततो भेदस्य भाषितत्वात् ।

दृशिर्दृश्यधर्मरहिता दृशित्वात्, दृश्याः न दृशिधर्माः दृश्यत्वादिति व्यतिरेकिहेतुद्वयमनैकान्तिकम् ; नित्यत्वादिदृश्यधर्मवत्यां दृशौ दृशित्वाभावाभवात्, दृशिधर्मेषु तेषु दृश्यत्वाभावाभावाच्चेत्याशयेनाह । तदपीति । तदुभयमपीत्यन्वयः । प्रकाशनं प्रकाशकम् । स्वाश्रयायेति । इदं संवेदनगतस्वयम्प्रकाशत्वानुसारेण वैशद्यायोक्तम् ; शिष्टस्यैव पर्याप्तत्वात् । ज्ञाततानङ्गीकारात् प्रकाशशब्दार्थमन्यरूपमाह प्रकाशश्चेति । स्वयम्प्रकाशत्वादीनामभावरूपत्वे अधिकरणात्मकतया न धर्मत्वप्रसक्तिरिति मतिमपाकरोति तेषामिति । नोक्तं भवेदिति । स्वरूपविषये विवादाभावेऽपि विधाभेदेषु विवाददर्शनात् स्वाभिमतैर्विधाभेदैः स्वमतोपपादनान्न स्वरूपेणैक्यं धर्माणामिति हि प्रागेवोक्तम् ।

संविदो निर्धूतनिखिलभेदत्वेनाश्रयस्य ज्ञातुरप्यभावात् आत्मत्वमित्युक्तं खण्डयिष्यन्, नित्यत्व-[illegible]नीति स्वप्रकाशत्वादिस्वगतभेदवत्त्वस्योपपादितत्वात् स्वगतभेदान्तरप्रस्तावमुखेन सजातीयविजातीय-[illegible]कारि[illegible]वमप्युपपादयितुमाह अपिचेति । सिद्ध्यति प्रकाशते । न चेत्—न प्रकाशते चेत् । [illegible]द्धिरेवेति । प्रकाशो नाम व्यवहारानुगुण्यम्, व्यवहारपूर्वकालसंबन्धः । स च संबन्धः प्रा[illegible]ानतिरिक्त इति न तेन सधर्मत्वमिति भावः । तर्हि व्यवहारकालादिविजातीयभेदवत्त्वं [illegible]मिति दूषणस्य सत्त्वेऽपि संविदित्युक्तयैव स्वीकर्तव्यं विजातीयभेदमाश्रयविषयरूपं दर्शयितु-[illegible] कस्येति । कस्य किंनिष्ठा । कं प्रति किंविषयिका । न सिद्धिरिति ; न संविदित्यर्थः । [illegible]स्य तदुक्तत्वात् तत्पदप्रयोगः । दुरुक्तमिति । संविदः संविन्निष्ठत्वाभावादिति भावः ।

तत्संबन्धिनी सा संवित् स्वयं कथमिवात्मभावमनुभवेत् ? एतदुक्तं भवति--अनुभूतिरिति स्वाश्रयं प्रति स्वसद्भावेनैव कस्यचिद्वस्तुनो व्यवहारानुगुण्यापादनस्वभावो ज्ञानावगति-संविदाद्यपरनामा सकर्मकोऽनुभवितुरात्मनो धर्मविशेषः, 'घटमहं जानामि,' 'इममर्थमव-गच्छामि,' 'पटमहं संवेद्मि' इति सर्वेषामात्मसाक्षिकः प्रसिद्धः। एतत्स्वभावतया हि तस्याः स्वयंप्रकाशता भवताऽप्युपपादिता। अस्य सकर्मकस्य कर्तृधर्मविशेषस्य कर्मत्ववत् कर्तृत्वमपि दुर्घटमिति ॥

तथा ह्यस्य कर्तुः स्थिरत्वं कर्तृधर्मस्य संवेदनाख्यस्य सुखदुःखादेरिवोत्पत्तिस्थि-तिनिरोधाश्च प्रत्यक्षमीक्ष्यन्ते। कर्तृस्थैर्यं तावत्--'स एवायमर्थः पूर्वं मयाऽनुभूतः' इति

एवंवाऽर्थः—सिद्धिः प्रकाशः कस्य पदार्थस्य भवति, कस्मै च भवतीति प्रश्नः। प्रतिशब्दप्रयोग-साम्यात् पुत्रत्वदृष्टान्तीकरणम्। आत्मन इति चेदिति। आत्मन इत्यावर्तते। आत्मनः—स्वस्य, संविदः सिद्धिः आत्मने--आत्मशब्देन लोकप्रसिद्धायेति चेदित्यर्थः। तत्र चतुर्थ्यन्तात्म-शब्दवाच्यः क इति पृच्छति कोऽयमिति। विषयाश्रयरूपविजातीयद्वयं विना संविन्न सिद्ध्यतीत्युप-पादयति तथाहीति। प्रथमव्याख्या तथाहीत्युपपादनानुगुणा। प्रतीतिसामान्यस्य इदमित्थ-मित्याकारतया प्रकारप्रकार्यनेकविषयकत्वमेकैकसंविद्यपीति वक्तुं जातपदम्। तत्संबन्धिनी पुरुष-निष्ठा। कर्मत्ववदिति। विषयापलापेन विज्ञानमात्रस्वीकारिणो योगाचारस्य, 'नाभाव उपलब्धेः' इति सूत्रे भवद्भिरपि निराकृतत्वात् ज्ञानातिरिक्तविषयसत्त्वं भवत्संमतम्; तत एव ज्ञातृसत्त्वमपीति भावः।

ननु तस्मिन्नेवाधिकरणे साक्षी कश्चित् शांकरभाष्ये स्थापितः—साक्षी च संविदेव। ज्ञानावगत्यादिशब्दानामन्तःकरणवृत्तिपरत्वात् वृत्तीनामेव विषयसंबन्धित्वात् सविषयकवृत्ती-नाञ्च स्वयम्प्रकाशसंवित्प्रकाश्यत्वात् संविदेव एवं वस्तुप्रकाशकत्वात् वस्तुग्राहिणीति ज्ञातृत्वेन व्यवह्रियत इत्येवम्। अतो विषयग्रहणकर्तृत्वात् कर्तृत्वं सुवचमित्यत्रोपपादयति तथा ह्यस्येति। विषयो ज्ञानं ज्ञातेति त्रयं तावत् सर्वसंमतम्। तत्र विषयो योगाचारनिरसनेन स्थापितः। ज्ञानञ्च सविषयकं विषयप्रकाशकमनुभवसिद्धम्। तद्विरोधेन अप्रकाशिकाः वृत्तीः परिकल्प्य तासां विषय-संबन्धमभिमत्य जडानां तासां संविद्रूपज्ञानान्तरबलात् विषयप्रकाशकत्वकल्पनं ज्ञानानाश्रयस्य संवि[illegible] तन्मुखेन अमुख्यज्ञातृत्वकल्पनं चायुक्तम्। किं तु यथानुभवं ज्ञानानां वस्तुप्रकाशकत्वम्, [illegible] तानि प्रकाशन्ते, साक्षात् तेषां तन्निष्ठत्वञ्च स्वीकर्तव्यमिति स एवाश्रय आत्मेति भावः। अनु[illegible] न विषयग्राह्यनुभवः स्थिरत्वात्, प्रत्यभिज्ञाश्रयत्वात्, ज्ञानाधारत्वेन विषयत्वादिति हेतुत्रयमत्र [illegible] विवक्षितम्। तत्र प्रथमहेतुः संविद्यप्यस्तीति भ्रमवारणाय अहंजानामीत्यादिवाक्यमिति वि[illegible] स एवायमर्थ इति विषयस्थैर्यकथनम्। तच्च, बाधकाभावेपि ज्वालाभेदनयेन प्रकृतज्ञानविषयस्य [illegible] र्यस्यापलापे तुल्यरीत्या विषयस्थैर्यस्याप्यपलाप इति बौद्धमतक्षणिकत्वापत्तिरिति सूचनाय। पूर्वे[illegible] य इति आदिः। अयमिति इदानीं स्वेन दृश्यमानस्याऽपि विषयीकरणात् पूर्वोत्तरकालद्व[illegible]

प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षसिद्धम् । 'अहं जानामि', 'अहमज्ञासिषम्', 'ज्ञातुरेव ममेदानीं ज्ञानं नष्टम्' इति च संविदुत्पत्त्यादयः प्रत्यक्षसिद्धा इति कुतस्तदैक्यम् । एवं क्षणभङ्गिन्याः संविद आत्मत्वाभ्युपगमे पूर्वेद्युर्दृष्टमपरेद्युः इदमहमदर्शम् इति प्रत्यभिज्ञा च न घटते ; अन्येनानुभूतस्य न ह्यन्येन प्रत्यभिज्ञानसंभवः । किञ्च अनुभूतेरात्मत्वाभ्युपगमे तस्याः नित्यत्वेऽपि प्रतिसंधानासंभवस्तदवस्थः । प्रतिसन्धानं हि पूर्वापरकालस्थायिनमनुभवितारमुपस्थापयति—नानुभूतिमात्रम्—'अहमेवेदं पूर्वमप्यन्वभूवम्' इति । भवतोऽप्यनुभूतेर्न ह्यनुभवितृत्वमिष्टम् ; अनुभूतिरनुभूतिमात्रमेव ।

संविन्नाम काचिन्निराश्रया निर्विषया वा(चा)त्यन्तानुपलब्धेर्न संभवतीत्युक्तम् । उभयाभ्युपेता संविदेवाऽऽत्मेति उपलब्धिपराहतम् । अनुभूतिमात्रमेव परमार्थ इति निष्कर्षकहेत्वाभासाश्च निराकृताः ॥

ननु च (43) 'अहं जानामि' इत्यस्मत्प्रत्यये योऽनिदमंशः प्रकाशैकरसश्चित्पदार्थः, स आत्मा । तस्मिन् तद्बलनिर्भासिततया युष्मदर्थलक्षणः, अहं जानामीति सिध्यन् अहमर्थ-

---

स्थैर्यं कर्तृनिष्ठमप्यत्र विषयीभवतीति न हेत्वसिद्धिरिति भावः । संविदां स्थिरत्वे सति प्रकृतहेतोर्विपक्षगामित्वेनासाधकत्वात् तदस्थैर्यमाह अहमिति । अत एवास्थिरत्वात् प्रत्यभिज्ञाश्रयत्वमप्यनुपपन्नमिति एवं प्रत्यभिज्ञाप्रसंगादाह एवमिति । पूर्वेद्युरित्याकारभेददर्शनात् पूर्वप्रत्यभिज्ञायाः प्रकृतानुपयोगोऽभिमत इति न मन्तव्यम् । सैव प्रत्यभिज्ञा संविदस्तदाश्रयत्वासंभवकथनाय प्रकृतेऽनूद्यते । तर्हि किमिति आकारस्यैवं लेखनमिति चेत्-एवं कश्चिदद्वैती कथयेत्—संविदां भङ्गुरत्वेपि अहंकारस्य ज्ञातृत्वाभिमतस्य स्थिरत्वात् कर्तृस्थैर्यविषयकप्रत्यभिज्ञोपपत्तिरिति । तदर्थं पूर्वेद्युरित्येवं पूर्वप्रत्यभिज्ञाविवरणम् । तन्मते प्रतिस्वापमहङ्कारप्रलयात् स्थैर्यं न घटत इति भावः । दृष्टमित्यत्र प्रति इत्यध्याहारो वा ; दृष्टमिदमित्यन्वयेन पूर्वेद्युरित्यारभ्य प्रत्यभिज्ञाकारो वा । अथवा पूर्वेद्युर्दृष्टत्वेनापरेद्युरदर्शमिदमिति तदर्थः । तेन प्रत्यभिज्ञाश्रयत्वस्यापि प्रत्यभिज्ञान्तरविषयतया विषयान्तरवत् अवश्याङ्गीकार्यत्वं ज्ञाप्यते । अस्थिरस्याश्रयत्वायोगमुपपादयति अन्येनेति । तृतीयं हेतुमाह किञ्चेति । प्रतिसंधानेतिपदं तस्य प्रकृतत्वात् । ननु साक्षिण एव ज्ञातृत्वं ब्रूमः, न वृत्तीनामित्यत्राह संविन्नामेति । अहं जानामीत्यत्र स . साक्षी किमहम्पदेनोच्यते, उत ज्ञाधातुना । आद्येऽहमर्थ एव सः । द्वितीये विषयविषयकसंविदेव ! अन्यस्तु नोपलभ्यते । वृत्तिसाक्षिरूपानुभवद्वये च मानाभाव इति ॥

एवं निर्धूतनिखिलभेदत्वं निराकृत्य ज्ञातुरात्मत्वं वदन्, 'स्वप्रकाशस्वरूपा सैवात्मा' इति खण्डयितुमनुवदति ननुचेति । अस्मत्प्रत्यये अहमित्युल्लिख्यमानान्तर्गतः । अहमित्यनेन अन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यं ग्राह्यम् । तत्रान्तःकरणमहङ्कारं विना नान्यत् । अनिदमंशः प्रत्यग्भूतः । तद्बलनिर्भासिततया युष्मदर्थलक्षणः—चिद्भास्यत्वरूपं युष्मदर्थस्य लक्षणं प्राप्तः । सिद्ध्यन् ...यतया प्रतीयमानः । अनुभूतिरात्मा प्रत्यक्त्वात्, अनुभूतिः प्रतीची स्वयम्प्रकाशत्वात्,

श्चिन्मात्रातिरेकी युष्मदर्थ एव ॥ नैतदेवम्; 'अहं ज्ञानामि' इति धर्मधर्मितया प्रत्यक्ष-प्रतीतिविरोधादेव ॥ किञ्च—

अहमर्थो न चेदात्मा, प्रत्यक्त्वं नात्मनो भवेत् । अहंबुद्ध्या परागर्थात् प्रत्यगर्थो हि भिद्यते ॥
निरस्ताखिलदुःखोऽहमनन्तानन्दभाक् स्वराट् । भवेयमिति मोक्षार्थी श्रवणादौ प्रवर्तते ॥
अहमर्थविनाशश्चेन्मोक्ष इत्यध्यवस्यति । अपसर्पेदसौ मोक्षकथाप्रस्तावगन्धतः ॥
मयि नष्टेऽपि मत्तोऽन्या काचिज्ज्ञप्तिरवस्थिता । इति तत्प्राप्तये यत्नः कस्यापि न भविष्यति ॥
स्वसम्बन्धितया ह्यस्याः सत्ता वि(ऽपि)ज्ञप्तितादि च । स्वसम्बन्धवियोगे तु ज्ञप्तिरेव न सिद्ध्यति ॥
छेत्तुश्छेद्यस्य चाभावे छेदनादेरसिद्धिवत् । अतोऽहमर्थो ज्ञातैव प्रत्यगात्मेति निश्चितम् ॥
'विज्ञातारमरे केन,' 'जानात्येवे'ति च श्रुतिः । 'एतद्यो वेत्ति तं प्राहुःक्षेत्रज्ञ' इति च स्मृतिः ॥
'नाऽत्मा श्रुते'रित्यारभ्य सूत्रकारोऽपि वक्ष्यति ।
'ज्ञोऽत एवे' त्यतो नात्मा ज्ञप्तिमात्रमिति स्थितम् ॥

अनुभूतिः स्वयम्प्रकाशा चित्त्वादिति व्यतिरेक्यनुमानत्रयम्, अहमर्थो नात्मा पराक्त्वात् घटवत्, अहमर्थः पराक् ज्ञानाधीनप्रकाशत्वात्, अहमर्थो ज्ञानाधीनप्रकाशः चिद्भिन्नत्वादित्यन्वय्यनुमानत्रयञ्च पूर्वपक्षीष्टमिह दर्शितम् । धर्मधर्मितयेति । अहमित्युभयोल्लेखो न प्रामाणिकः । उल्लेखेऽपि तत्र चिदंशः किं धात्वर्थानुभूतेरन्यः, अनन्यो वा । आद्योऽनुपलब्धिहतः । अन्त्ये धर्मतया प्रतीतस्य न शेषित्वेनोल्लेखप्रसक्तिः । उक्तानुमानेषु अनुभूतिस्वयम्प्रकाशत्वानुमानमेकमेव निर्दुष्टम् । अनुभूतिर्न प्रत्यक् धर्मतयैव भासमानत्वात्, अहमर्थः प्रत्यक् अन्यशेषत्वेनाभासमानत्वादिति प्रत्यक्षानुगुणमनुमातव्य-मिति भावः ।

अहङ्कारस्याहंशब्दमुख्यार्थत्वं खण्डयति किञ्चेति । आत्मा अहमर्थः प्रत्यक्त्वादित्यनुमानम् । तत्रानुकूलतर्कः श्लोकेनोच्यते । परागर्थस्य इदमित्युल्लेखवत् प्रत्यगर्थस्याहमित्युल्लेख इति व्यक्तम् । उल्लेखान्तरञ्च न लक्ष्यते । यदि प्रत्यगर्थस्याहंशब्दो न वाचकः स्यात्, स कथं तदभिलापकशब्दः स्यात् । ननु वाच्यत्वं ब्रह्मणो न युक्तमिति वाच्यमन्यत् परिकल्प्य तस्य लक्ष्यत्वमुच्यत इति चेत्—कुतो न युक्तम् ? सधर्मकत्वापत्तेरिति चेत्—लक्ष्यत्वेऽपि तुल्यम् । अविद्यासंबन्धः, अधिष्ठानत्व-मित्याद्यपि च हि एवमयुक्तं स्यादिति । अहंशब्दमुख्यार्थो नाहङ्कारः, नित्यत्वेन मोक्षभा[...] -चेष्यमाणत्वादित्याह निरस्तेति । अहमर्थो ज्ञानाधीनप्रकाशः अनुभूतिभिन्नत्वादित्यनुमानं बाधि[...] ज्ञानमहमर्थाधीनसत्ताप्रकाशोभयवत् तद्धर्मत्वादित्यनुमातव्यत्वादित्याह स्वेति । विज्ञप्तिता[...] विषयप्रकाशत्वं स्वयम्प्रकाशत्वञ्च । तदधीनत्वे स्वयमिति कथमिति चेत्—ज्ञानान्तरानपेक्षणमात्र[...] धर्मस्य धर्म्यायत्तत्वं ह्युचितमिति भावः । छेत्तुरित्यादि । अत्र, 'नाभाव उपलब्धेः' इत्यत्रत्यभा[...] "यथा छेत्ता छिदया छेद्यं वृक्षादि व्याप्नोति, न तु छिदां छिदान्तरेण, नापि छिदैव छेत्री—एवं [...] प्रमेयं नीलादि प्रमया व्याप्नोति । न तु प्रमा प्रमान्तरेण, नापि प्रमैव प्रमात्री" इत्यादिरनु[...]

अहम्प्रत्ययसिद्धो ह्यस्मदर्थः ; युष्मत्प्रत्ययविषयो युष्मदर्थः । तत्र, अहं जानामीति सिद्धो ज्ञाता युष्मदर्थ इति वचनं जननी मे वन्ध्येतिवद्व्याहतार्थं च ।

न चासौ ज्ञाताऽहमर्थोऽन्याधीनप्रकाशः ; स्वयंप्रकाशत्वात् । चैतन्यस्वभावता हि स्वयंप्रकाशता । यः प्रकाशस्वभावः, सोऽनन्याधीनप्रकाशः, दीपवत् । न हि दीपादेः स्वप्रभाबलनिर्भासितत्वेनाप्रकाशत्वमन्याधीनप्रकाशत्वं च । किं तर्हि ? दीपः[स्वयं]प्रकाशस्वभावः स्वयमेव प्रकाशते ; अन्यानपि प्रकाशयति स्वप्रभया ।

एतदुक्तं भवति—यथैकमेव तेजोद्रव्यं प्रभाप्रभावद्रूपेणावतिष्ठते—

उक्तकारिकार्थमाह अहम्प्रत्ययेत्यादिना । आत्मा जडः स्यात् अनुभूतिभिन्नत्वादित्यत्राह न चेति । **नान्याधीनप्रकाशः** ; अन्यमात्राधीनप्रकाशो न ; स्वाधीनप्रकाशरहितो नेत्यर्थः । सिद्धान्ते धर्मभूतज्ञानाधीनप्रकाशस्यापीष्टतया यथाश्रुतानुपपत्तेः । आत्मनि ज्ञाननिरपेक्षप्रकाशत्वापरपर्यायस्वयम्प्रकाशत्वरूपहेतोरसिद्धिरित्यत्राह चैतन्येति । स्वयम्प्रकाशत्वं नाम स्वाधीनप्रकाशकत्वम् । इदञ्चाहमर्थस्य चैतन्यगुणकत्वात् चैतन्याधीनस्य विषयप्रकाशादेर्धर्मिभूतस्वाधीनत्वात् दुरपह्नवम् । अतश्चैतन्यस्वभावत्वं स्वाधीनसर्वप्रकाशत्वं प्रकृतसाध्यविलक्षणं सद्धेतुरिति । स्वयम्प्रकाशशब्दस्यात्रत्यस्यायमर्थ इति, "अन्यानपि प्रकाशयति स्वप्रभया" इत्युपरितनवाक्येन स्पष्टम् । उक्तमर्थमुदाहरणप्रदर्शनेन मनसि लम्भयति य इति । अत्र सिद्धिग्रन्थे, "चैतन्यस्वभावतया स्वयञ्ज्योतिष्ट्वात्" इति हेतुः प्रयुक्तः । अत्र भाष्ये तृतीयान्तपाठाभावात् चैतन्यस्वभावतेति वाक्ये यथाश्रुतानन्वयात् क्लिष्टनिर्वाहः टीकादौ कृतः । स्वरसार्थस्तु दर्शितः । सिद्धिग्रन्थेपि तृतीयायाः अभेदादिपरता भाष्यकृदिष्टा स्यात् । ननु दीपे आत्मनि च प्रकाशस्वभावत्वमेकरूपं न भवति ; ज्ञानगतमेव तु प्रकाशकत्वम्, दीपे तु व्यवहारयोग्यतापत्तिरूपप्रकाशजनकज्ञानप्रतिबन्धकतमोनिरासकत्वमात्रं प्रकाशकत्वमिति भावरूपाज्ञानानुमानावसरे वक्ष्यमाणत्वात् । तत् कथं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरेकरूपहेतुमत्त्वमिति चेत्—नात्र हेतुना साधनार्थं दीपदृष्टान्तः ; किन्तु ज्ञानजनकत्वरूपप्रकाशकत्वं यथा दीपे, तथा व्यवहारयोग्यत्वरूपप्रकाशकत्वमात्मनि संभाव्यत इति औचित्यमात्रप्रदर्शनम् । [illegible]—औष्ण्यादेरुपलब्धिव्यवस्थाप्यत्ववत् चतुरङ्गुलमुद्गम्य विशरणमुपलब्धिव्यवस्थाप्यमस्तु ; मणिद्यु[illegible]नामपि मौक्तिकवत् रत्नाकरादिजलोद्भवोपपत्त्याद्यस्तु ; विशीर्णावयवरूपप्रभाकत्वादि वैज्ञानि[illegible]ु; सूर्यदीपादितेजसि स्थैर्यास्थैर्यादिक्रमपि यथायथम्; तस्मादद्वैतिसंमतमपि नान्यैरेष्टव्यं प्रभाया[illegible]त्वम्—इत्यपि निरस्तम्—आत्मतद्धर्मज्ञानरूपप्रामाणिकार्थस्य मनसि लम्भनायोदाहरणप्रदर्शनेपि [illegible]भावात्, सुदीर्घप्रसरणार्हप्रभाद्रव्यस्याश्रयावयवत्वायोगाच्चेति । प्रकाशस्वभावः विषय[illegible]विशिष्टः । निर्भासितत्वेनाप्रकाशत्वमिति । दीपस्य प्रभानिर्भासितत्वं नेष्टम् । अतोऽस्य [illegible]निष्टया प्रभानिर्भासितत्वप्रयुक्तास्वयम्प्रकाशत्वं न ; नापि दीपान्तराधीनप्रकाशत्वमित्यर्थः । [illegible]ष्टान्तेऽपि द्रव्यद्वयं नेत्यत्रोपपादयति एतदुक्तमिति । यथा—अवतिष्ठते इति वाक्यस्य

यद्यपि प्रभा प्रभावद्द्रव्यगुणभूता—तथाऽपि तेजोद्रव्यमेव ; न शौक्ल्यादिवद् गुणः ; स्वाश्रयादन्यत्रापि वर्तमानत्वात् रूपवत्त्वाच्च शौक्ल्यादिवैधर्म्यात् । प्रकाशवत्त्वाच्च तेजोद्रव्यमेव ; नार्थान्तरम् । प्रकाशवत्त्वं च स्वस्वरूपस्यान्येषां च प्रकाशकत्वात् । अस्यास्तु गुणत्वव्यवहारो नित्यतदाश्रयत्व-तच्छेषत्वनिबन्धनः । न च आश्रयावयवा एव विशीर्णाः प्रचरन्तः प्रभेत्युच्यन्ते, मणिद्युमणिप्रभृतीनां विनाशप्रसङ्गात् । दीपेऽप्यवयविप्रतिपत्तिः कदाचिदपि न स्यात् । न हि विशरणस्वभावावयवाः दीपाश्चतुरङ्गुलमात्रं नियमेन पिण्डीभूता ऊर्ध्वमुद्गम्य ततः पश्चात् युगपदेव तिर्यगूर्ध्वमधश्चैकरूपा विशीर्णाः प्रचरन्तीति शक्यं वक्तुम् । अतः सप्रभाका एव दीपाः प्रतिक्षणमुत्पन्ना विनश्यन्तीति पुष्कलकारणक्रमोपनिपातात् तद्विनाशे विनाशाच्चावगम्यते । प्रभायाः स्वाश्रयसमीपे प्रकाशाधिक्यमौष्ण्याधिक्यमित्यादि उपलब्धिव्यवस्थाप्यम् ;अग्न्यादीनामौष्ण्यादिवत्—एवमात्मा चिद्रूप एव चैतन्यगुणक इति । चिद्रूपता हि स्वयंप्रकाशता ॥

तथा हि श्रुतयः—"स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एव, एवं वा अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नःप्रज्ञानघन एव" (बृ. 6. 5. 12.), (बृ. 4. 4. 12.)"विज्ञानघन

"एवमात्मा चिद्रूप" इति वक्ष्यमाणवाक्येन संबन्धः । एकमेव तेजोद्रव्यमिति । तेजस्त्वेनैकजातीयं द्रव्यमित्यर्थः । तेजोद्रव्यमेवेति द्विःप्रयोगे पूर्वत्र तेज इत्यविवक्षितम् ; परत्र द्रव्यमित्यविवक्षितम् । दीपस्य तेजस्त्वेपि मणिद्युमणिवैषम्यमाह अतः सप्रभाका इति । पुष्कलकारणक्रमः तैलवर्त्याद्यंशघटितसामग्रीक्रमिकता । आश्रयनाशनाश्यानां विशरणमप्यशक्यवचनमिति भावः । विशरणाभावे मूलभागे अवयवबाहुल्यम्, अग्रे वैरल्यमित्यादि कथमित्यत्राह प्रभाया इति । व्यवस्थाप्यम्; तथाभावस्तत्स्वभाव इति उपलम्भबलात् स्वीकार्यमित्यर्थः । एवं प्रभाप्रभावद्द्रव्यभेदोदाहरणञ्च, "गुणाद्वाऽऽलोकवत्" इति सूत्रे सर्वसंमतेः । ननु चित्त्वं ज्ञानत्वं विषयप्रकाशकत्वम्, तत् यदि आत्मन इष्टम, तर्हि चैतन्यगुणकत्वं व्यर्थमित्यत्राह चिद्रूपता हीति । श्रुतौ ज्ञानमिति व्यपदेशः आत्मनो न विषयग्राहित्वप्रयुक्तः, किन्तु स्वयम्प्रकाशत्वरूपानुभूतिसाधर्म्यप्रयुक्त इति भावः ।

तथा हि श्रुतय इति । आत्मनः स्वयम्प्रकाशत्वमद्वैतिनोऽपीष्टम् । ज्ञातुरात्म[illegible] प्रकृतम् । चैतन्यगुणकत्वे चिद्रूपत्वं न स्यादिति शङ्कायां चिद्रूपस्यैव चैतन्यगुणकत्वमुप[illegible] एवम्भूतस्य चैतन्यगुणकत्वमेव, 'विज्ञातारमरे' इति पूर्वश्लोकाभिप्रेतसर्वश्रुत्युदाहरणेन स्प[illegible] 'ज्ञोत' इति सूत्रमपि दर्शयिष्यति । अतः श्लोकानुसारात् ज्ञातृत्वस्थापनार्थमेव सर्वमिदम् । [illegible] इति पदं गुणगुणिनोर्भेदात् रसाश्रयत्वे स्वरसमिति दार्ष्टान्तिके प्रज्ञानघनशब्दोऽपि [illegible] अन्तर्बहिरित्यनुक्त्वा अनन्तरोऽबाह्य इति व्यतिरेकमुखेनोक्तिः निरवयवे आत्मनि [illegible] प्रदेशाभावात् ; तदानुरूप्याय । दृष्टान्तेऽपि सैव रीतिः । इदं द्वितीये मैत्रेयीब्राह्मणे । प्रथमे [illegible] विज्ञानघन एवेति पदम् । तदेतदनुसारात् एतत्समानार्थकम् । अत्रेति वाक्य स्वम[illegible]

एव", (बृ. 6. 3. 9.) "अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति", "न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते" (बृ. 6. 3. 30.), "अथ यो वेद, इदं जिघ्राणीति, स आत्मा" (छा. 8. 12. 4.), "कतम आत्मेति । योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः" (बृ. 6. 3. 7.), "एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः" (प्रश्न. 4. 9.), "विज्ञातारमरे केन विजानीयात्" (बृ. 4. 4. 14.), जानात्येवायं पुरुषः" (?...), "न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखताम्" (छा. 7. 26. 2.), "स उत्तमः पुरुषः"......"नोपजनं स्मरन्निदं शरीरम्" (छा. 8. 12. 3.), "एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति" (प्रश्न 6. 5.), "तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयात् अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः" (तै. आनं 4) इत्याद्याः । वक्ष्यति च "ज्ञोऽत एव" (शारी. 2. 3. 19.) इति ।

अतः स्वयंप्रकाशोऽयमात्मा ज्ञातैव ; न प्रकाशमात्रम् । प्रकाशत्वादेव कस्यचिदेव भवेत् प्रकाशः, दीपादिप्रकाशवत् । तस्मान्नात्मा भवितुमर्हति संवित् । संविदनुभूतिज्ञानादिशब्दाः संबन्धिशब्दा इति च शब्दार्थविदः । न हि लोकवेदयोः जाना[ती]त्यादेरकर्मकस्याकर्तृकस्य च प्रयोगो दृष्टचरः ॥

यच्चोक्तम् (43.), अजडत्वात् संविदेवाऽऽत्मेति-तत्रेदं प्रष्टव्यम्-अजडत्वमिति किम-

---

अत्र स्वप्नेऽयमात्मा स्वयंज्योतिरित्युक्ते स्वयम्प्रकाश इत्यर्थो न स्वरसः ; सर्वदैव स्वयम्प्रकाशत्वात् । 'स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपिती'ति च पूर्ववाक्यम् । आदित्यादिज्योतिष्ट्वं जागरे आत्मनोऽस्ति ; स्वप्ने तु तन्निरपेक्षेण ज्योतिषा स्वप्नमनुभवतीति कथनात् धर्मभूतज्ञानविवक्षा युक्ता । आदित्यादिकं क्रियानुष्ठापकज्ञानसाधनं जागरे ; स्वप्ने स्वयमेव ज्योतिः ज्ञानसाधनमित्यर्थात् । अन्तर्ज्योतिः स्वयंप्रकाशः । जानात्येव ; न तु ज्ञानस्य कदाचिदभाव इत्यर्थः । पश्यः साक्षात्कर्ता । दुःखताम्—कुत्रापि प्रतिकूलतां न पश्यति । विशेषनिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञानार्थतया मुक्तावपि ज्ञानविशेषसिद्धिरिति ज्ञापयितुमेतदादिवाक्यम् । स उत्तम इति । 'स उत्तमः पुरुषः । स तत्र पर्येति जक्षत् क्रीडन् [रम]माणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा नोपजनं स्मरन्निदं शरीरम्' इति वाक्यानुपूर्वी । उत्तमः पुरुषः [...]ती[...] । तत्र पुरुषोत्तमे सः मुक्तः भक्षयन् रममाणश्च सन्, इदं प्राकृतम् उपजनं स्त्रीपुंससा[...]क्रीडि[...]तं बन्धुजनसमीपे स्थितञ्च हेयं शरीरं अस्मरंश्च सन् पर्येति परितो गच्छति । एवमेवेति । [...]द्यः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति, एवमेवास्य परिद्रष्टुः सर्वविषयज्ञानवत एव मुक्तस्य [...]प्राप्य [क]लाः—कलाः षोडश भूतानि प्राणः श्रद्धेन्द्रियं मनः । अन्नं वीर्यं तपो मन्त्रः कर्म लोकाश्च [...]—पुरुषं परमात्मानं जीवे प्राप्नुवति सह प्राप्तुं प्रस्थायास्तंगच्छन्तीत्यर्थः । प्रकाशः [...]संविदिति ; विदिप्रभृतिधातव इत्यर्थः । संबन्धिशब्दाः विषयाश्रयसंबन्धिवाचकाः । एवं [...]दिः ।

भिप्रेतम् ? स्वसत्ताप्रयुक्तप्रकाशत्वमिति चेत्—तथा सति दीपादिष्वनैकान्त्यम् । संविदतिरिक्तप्रकाशधर्मानभ्युपगमेनासिद्धिर्विरोधश्च । अव्यभिचरितप्रकाशसत्ताकत्वमपि सुखादिषु व्यभिचारान्निरस्तम् ।

यद्युच्येत—सुखादिः अव्यभिचरितप्रकाशोऽपि अन्यस्मै प्रकाशमानतया घटादिवत् जडत्वेन अनात्मा—इति—ज्ञानं वा किं स्वस्मै प्रकाशते ? तदपि ह्यन्यस्यैवाहमर्थस्य ज्ञातुरवभासते, अहं सुखीतिवत्, जानाम्यहमिति । अतः स्वस्मै प्रकाशमानत्वरूपमजडत्वं संविदि असिद्धम् । तस्मात् स्वात्मानं प्रति स्वसत्तयैव सिध्यन् अजडोऽहमर्थ एवात्मा । ज्ञानस्यापि प्रकाशता तत्संबन्धायत्ता । तत्कृतमेव हि ज्ञानस्य सुखादेरिव स्वाश्रयचेतनं प्रति प्रकटत्वम्, इतरं प्रति अप्रकटत्वं च । अतः न ज्ञप्तिमात्रमात्मा ; अपि तु ज्ञातैवाहमर्थः ॥

अथ यदुक्तम् (44), अनुभूतिः परमार्थतो निर्विषया निराश्रया च सती भ्रान्त्या ज्ञातृतयाऽवभासते, रजततयेव शुक्तिः ; निरधिष्ठानभ्रमानुपपत्तेः—इति—तदयुक्तम् । तथा

ज्ञानस्यात्मत्वसाधकं हेत्वन्तरमजडत्वम् । स्वसत्ताप्रयुक्तेति ; स्वाभाविकेत्यर्थः । असिद्धिर्विरोधश्चेति । संवित् आत्मा स्वसत्ताप्रयुक्तप्रकाशवत्त्वादित्युक्तौ प्रकाशस्य धर्मस्याभावात् स्वरूपासिद्धिः । दीपादौ अनात्मन्येव हेतुसत्त्वात् साध्याभावसाधकत्वञ्चेत्यर्थः । चार्थः अप्रयोजकत्वम् । प्रयुक्तत्वस्थाने व्यापकत्वनिवेशे सुखादौ व्यभिचारमाह अव्यभीति । अव्यभिचरितप्रकाशा सत्ता । स्वस्मै प्रकाशमानत्वरूपाजडत्वविवक्षया व्यभिचारपरिहारेऽपि स्वरूपासिद्धिरित्याह यद्युच्येतेत्यादिना । ज्ञानं वेत्यतः प्राक् तत्रेदं प्रष्टव्यमित्यस्यानुषङ्गः ; अतो यदिशब्दोपपत्तिः । एवं ज्ञानस्य स्वस्मै प्रकाशमानत्वं नेत्युक्तम् ; स्वयंप्रकाशत्वमपि अन्यानधीनप्रकाशत्वं स्वस्वधर्म्युभयातिरिक्तानधीनप्रकाशत्वरूपमेव वाच्यम् ; उक्तं हि श्लोके प्राक्, 'स्वसंबन्धितया ह्यस्याः' इति, धर्मिणं प्रत्येव प्रकाशमानतया धर्म्यधीनत्वस्याऽऽवश्यकत्वादित्याह ज्ञानस्यापीति । अनेन अनुभूतौ हेतुतया साध्यतया वोच्यमानं स्वयम्प्रकाशत्वम्, अनन्याधीनप्रकाशत्वमात्रञ्चेत्, अनन्वितमित्युक्तं भवति ।

ज्ञप्तिमात्रमात्मेति वदता ज्ञातृता भ्रान्तिसिद्धा, रजततेव शुक्तिशकलस्येत्युक्तं खण्डयितुमनुवदति अथ यदुक्तमिति । नात्र पुरोवादवैरूप्यं मन्तव्यम् ; एवमाशयात्—अहं जानामीत्यत्र मित्युल्लिख्यमाना तावत् अहमर्थावच्छिन्नानुभूतिः । न च कथमनुभूतेर्विषयाश्रयौ विना शङ्क्यम्—तस्याः परमार्थतो निर्विषयत्वान्निराश्रयत्वाच्च यथास्थिति मानसंभवात् । त महमर्थः । तत्रत्या ज्ञातृता भ्रान्त्याऽनुभूतौ भासते । न च-अहमर्थमात्रमहमिति गृह्यताम् ; ज्ञातृत्वभ्रमैवेति वाच्यम्-अहमर्थस्य कल्पिततया तज्ज्ञानस्यापि भ्रमतयाऽधिष्ठान-तद्धान कत्वात् । न च चिदंशस्यापि विषयाश्रयवत् कल्पितत्वं युक्तम्-निरधिष्ठानभ्रमायोगेन क श्यकत्वे अप्रकाशस्याधिष्ठानत्वे ज्ञानकल्पनाक्लेशात् स्वयम्प्रकाशायास्तस्या एवाधिष्ठानत्वस्य दिति । एतत्खण्डने हेतुमाह तथासतीति ।

सति अनुभवसामानाधिकरण्येनानुभविताऽहमर्थः प्रतीयेत, 'अनुभूतिरहम्' इति ; पुरोवस्थितभास्वरद्रव्याकारतया रजतादिरिव। अत्र तु पृथगवभासमानैवेयमनुभूतिः अर्थान्तरमहमर्थं विशिनष्टि, दण्ड इव देवदत्तम्। तथा हि, 'अनुभवाम्यहम्' इति प्रतीतिः। तदेवमस्मदर्थमनुभूतिविशिष्टं प्रकाशयन् अनुभवाम्यहमिति प्रत्ययः, दण्डमात्रे 'दण्डी देवदत्तः' इति प्रत्ययवत् विशेषणभूतानुभूतिमात्रावलम्बनः कथमिव प्रतिज्ञायेत ?

अयमाशयः—अहं जानामीत्यत्रात्मनि ज्ञातृत्वग्रहणं भ्रान्तिरिति वदता, इदं रजतमित्यत्राधिष्ठानारोप्ययोर्वाचकपदवत् आत्मज्ञातृत्वयोर्वाचके पदे के इति वक्तव्यम्। किं जानामीति ज्ञातृत्ववाचि अहमिति चात्मवाचीति, किं वा अहमिति ज्ञातृवाचि जानामीति च ज्ञानवाचीति। उभयमपि न भवतीति प्रदर्शयामः। तथा आत्मनि अहङ्कारगतज्ञातृत्वमोक्तृत्वाध्यासस्य मूलमहङ्कारात्माभिमानः। अयमभिमानरूपोऽध्यासोपि इदं रजतमितिवत् उद्देश्यविधेयरूपेण पदद्वयाभिलापे सति संमन्तव्यः। तत्रानिदमंशत्वेन संमताया अनुभूतेः इयमिति ग्रहणायोगात् सामान्यधर्मान्तरानङ्गीकाराच्च अनुभूतिरित्येव प्रथा वाच्येति अनुभूतिरहमिति तदध्यासाकारो वक्तव्यः। एवमनुल्लेखात् अहमर्थाध्यासोऽनुभूतावित्यत्र मानाभावेन अहमुल्लेखः न युष्मदर्थावच्छिन्नप्रत्यगर्थरूपार्थद्वयविषयक इत्येक एवाहमर्थस्तत्र विषय इति।

अहमित्युल्लेखान्तःप्रवेशोऽनुभूतेर्नास्तीत्यत्र तस्याः पृथगवभासोपि मानमित्याह अत्रत्विति। त्वन्मते च नेयमनुभूतिरन्या ; जानामि, अनुभूयत इत्यादौ तद्भानस्यैव तवेष्टत्वात्। अथवा अहमनुभवामीति पदद्वयमेवाध्यासाभिलापकमस्त्वित्यत्राह अत्रत्विति। पृथक् अहमित्यत्रानन्तर्गततयेत्यर्थः ; अभेदं विनेत्यर्थो वा। अनुभूतिमात्रावलम्बनः परमार्थतयाऽनुभूत्येकविषयकः ; तदाश्रयत्वाविषयक इति वा। घटोऽस्तीत्यत्र सन्मात्रं विषयः अन्यद् भ्रान्तिमात्रमितिवत्, अहमनुभवामीत्यनुवर्तमानानुभूतिमात्रं विषयः अन्यद् भ्रान्तिमात्रमिति न युक्तम्। आख्यातार्थाश्रयाभानञ्च न युक्तम्। एवं अहमिति अनुभूतिरेव विशेष्यतया भासते, अनुभवामीति सैव प्रकारतया चेत्यपि न युक्तम्। एकस्यैवाधाराधेयभावायोगात्। स्वरूपेणाधारत्वम्, सविषयकानुभूतित्वेन चाधेयत्वमिति चेत्—तर्हि रजतत्ववत् भ्रान्तिसिद्धता कथम् ? आधारत्वमहमर्थस्यैवेति चेत्, विशेष्यतयाऽनुभूतिभानमप्रामाणिकम्।

एतेन—अनुभवस्य वस्तुतो निर्धर्मकत्वात् धर्माभावे च पृथगुल्लेखायोगात् अहमित्येतदन्तर्भूत-[illegible]गीति [illegible]ानमिति निरस्तम्—स्वरूपमात्रस्य प्रकाशमानत्वेऽध्यासस्य सर्वात्मनाऽनुपपत्तेश्च। अनुभूताव-[illegible]काशमा[illegible]नस्याहमर्थस्य धर्मोऽहन्त्वञ्च किंरूपम् ? न तावत् प्रत्यक्त्वम्, अनुभ्युपगमात्। न च कर्तृ-[illegible]क्तृत्वादिरूपम्, अहं जानामीत्येतावता तादृशधर्माणामनुभवादर्शनात्। न चान्यभास्यत्वरूपे-[illegible]प्रा[illegible]वः, तस्यापि भवदभिमतेऽहमर्थेऽनिष्टेः। अनुभूतावेव तत्संभवात् अहमनुभव इति प्रतीत्यापत्तेः। [illegible]वयम्भासमाना अनुभूत्यादयोऽपि यदधीनसत्ताप्रकाशाः, तस्मिन् धर्मिण्यात्मन्येवाहन्त्वं साक्षा-[illegible]नुभूतिविशिष्टाहमर्थप्रतीतिरियं प्रमैवेति। ईदृशार्थं मनसिकृत्याह कथमिव प्रतिज्ञायेतेति। [illegible]च्छामि, करोमि, भुञ्जे इत्यादौ अध्यासोपपादनमशक्यमित्यपि ध्येयम्।

यदप्युक्तम् (44), स्थूलोऽहमित्यादिदेहात्माभिमानवत एव ज्ञातृत्वप्रतिभासनात् ज्ञातृत्वमपि मिथ्येति—तदयुक्तम् ; आत्मतया अभिमताया अनुभूतेरपि मिथ्यात्वं स्यात् ; तद्वत एव प्रतीतेः ॥ सकलेतरोपमर्दितत्त्वज्ञानाबाधितत्वेनानुभूतेर्न मिथ्यात्वमिति चेत्—हन्तैवं सति तदबाधादेव ज्ञातृत्वमपि न मिथ्या ॥

✓ यदप्युक्तम् (45) अविक्रियस्याऽऽत्मनो ज्ञानक्रियाकर्तृत्वरूपं ज्ञातृत्वं न संभवति। अतो ज्ञातृत्वं विक्रियात्मकं जडं विकारास्पदाव्यक्तपरिणामाहङ्कारग्रन्थिस्थम्-इति न ज्ञातृत्वमात्मनः ; अपित्वन्तःकरणरूपस्याहङ्कारस्य । कर्तृत्वादिर्हि रूपादिवद् दृश्यधर्मः । कर्तृत्वे अहंप्रत्ययगोचरत्वे चाऽऽत्मनोऽभ्युपगम्यमाने, देहस्येव अनात्मत्वपराक्त्वजडत्वादिप्रसङ्गश्चेति—

नैतदुपपद्यते; देहस्येवाचेतनत्वप्रकृतिपरिणामत्वदृश्यत्वपराक्त्वपरार्थत्वादियोगात् अन्तःकरणरूपस्याहङ्कारस्य; चेतनासाधारणस्वभावत्वाच्च ज्ञातृत्वस्य । एतदुक्तं भवति—यथा-देहादिर्दृश्यत्वपराक्त्वादिहेतुभिः तत्प्रत्यनीकद्रष्टृत्वप्रत्यक्त्वादेर्विविच्यते, एवमन्तःकरण-रूपाहङ्कारोऽपि तद्वद्व्यत्वादेव तैरेव हेतुभिः तस्माद्विविच्यते—इति । अतो विरोधादेव न ज्ञातृत्वमहङ्कारस्य, द्रष्टृत्ववत् । यथा द्रष्टृत्वं तत्कर्मणोऽहङ्कारस्य नाभ्युपगम्यते, तथा ज्ञातृत्वमपि न तत्कर्मणोऽभ्युपगन्तव्यम् ॥

न च ज्ञातृत्वं विक्रियात्मकम् । ज्ञातृत्वं हि ज्ञानगुणाश्रयत्वम् । ज्ञानं चास्य नित्यस्य स्वाभाविकधर्मत्वेन नित्यम् । नित्यत्वं चाऽऽत्मनः, "नात्मा श्रुतेः" (शा. 2.3.18.) इत्यादिषु वक्ष्यति । "ज्ञोऽत एव" (शा. 2. 3. 19.) इत्यत्र ज्ञ इति व्यपदेशेन ज्ञाना-

---

मनुष्यत्वादिविशिष्टपिण्डात्माभिमानवदिति पूर्वपक्षिवचनाशयमुद्घाट्य दूषयति यदपीत्यादिना । पूर्वं देहात्माभिमानस्य दृष्टान्तप्रदर्शनमात्रेण ज्ञातृत्वस्याध्यस्तता न सिद्ध्येत् ; साधकप्रमाणस्यापेक्षितत्वात् । यदि—अभिमानवज्ज्ञातृत्वमित्यस्य अभिमानवत्पुरुषनिष्ठज्ञातृत्वमित्यर्थः ; हेतुगर्भविशेषणम् ; ज्ञातृत्वमपि मनुष्यत्वस्थूलत्वादिवदध्यस्तमित्यत्र अभिमानवन्निष्ठत्वस्य हेतुत्वविवक्षेति मन्यते, तच्चायुक्तमित्यर्थः । ज्ञातृत्वं नात्मनिष्ठं विक्रियात्मकत्वात्, कर्तृत्वादिर्दृश्यधर्मः धर्म-
त्वात् इत्यनुमानद्वयम् । द्वितीये दृश्येति परिशेषादहङ्कारग्रहणं त्वदभिमतम् । तत्रानुकूलतर्क
कर्तृत्वइत्यादिना । अत्र प्रत्यनुमानानि, अहङ्कारो न ज्ञाता, नाहम्प्रत्ययगोचरः अचेतनत्वात्
परिणामत्वादित्यादीनि । एषामनुमानानामप्रयोजकत्वं त्वया दुर्वचम्, देहे तन्निषेधाय त
त्वयैव हेतुत्वेन संमतत्वादित्याह एतदुक्तमिति । एवञ्च धर्मत्वादिति हेतुरेवाप्रयोजक इति भ
विक्रियात्मकत्वादिति हेतुं दूषयति न च ज्ञातृत्वमित्यादिना । अयं संदर्भ एवमिह व्याख्या
ज्ञानगुणाश्रयत्वमिति । न हि ज्ञानं व्यापाररूपक्रिया । जानातीत्यस्य च ज्ञानाश्रय इत्यर्थ
तत्कर्तेति । ज्ञाधातुना अनित्यज्ञानग्रहणेऽप्येवमेव ; वस्तुतस्तु तन्नित्यमित्याह ज्ञानञ्चेति

श्रयत्वं च स्वाभाविकमिति वक्ष्यति । अस्य ज्ञानस्वरूपस्यैव, मणिप्रभृतीनां प्रभाश्रयत्वमिव, ज्ञानाश्रयत्वमप्यविरुद्धमित्युक्तम् । स्वयमपरिच्छिन्नमेव ज्ञानं संकोचविकासार्हमित्युपपादयिष्यामः । अतः क्षेत्रज्ञावस्थायां कर्मणा संकुचितस्वरूपं तत्तत्कर्मानुगुण-तरतमभावेन(तारतम्येन ?)वर्तते । तच्चेन्द्रियद्वारेण व्यवस्थितम् । तमिममिन्द्रियद्वारा ज्ञानप्रसरमपेक्ष्य उदयास्तमयव्यपदेशः प्रवर्तते । ज्ञानप्रसरे तु कर्तृत्वमस्त्येव । तच्च न स्वाभाविकम्; अपि तु कर्मकृतम्—इत्यविक्रियस्वरूप एवाऽऽत्मा । एवंरूपविक्रियात्मकं ज्ञातृत्वं ज्ञानस्वरूपस्यात्मन एवेति न कदाचिदपि जडस्याहङ्कारस्य ज्ञातृत्वसम्भवः ।

जडस्वरूपस्याप्यहङ्कारस्य चित्संनिधानेन तच्छायापत्त्या तत्सम्भव इति चेत्—

"उत्पत्तिविनाशादयः प्रत्यक्षमीक्ष्यन्ते" इति पूर्वोक्तव्याघात इत्यत्राह स्वयमिति । स्वयमपरिच्छिन्नं प्रयत्ननिरपेक्षसर्वव्यापनशीलम् । संकोचः प्रलयादाविव विषयाग्रहणम्; न तु किञ्चिद्विषयकसंयोगः । विकासः यथायथं प्रसरणम्, विषयसंयोगः । वर्तते; "यया क्षेत्रज्ञशक्तिः सा........तारतम्येन वर्तते" इति विष्णुपुराणात् । तच्च—तथावर्तनञ्च; न्यूनाधिकविषयकत्वमिति यावत् । इन्द्रियद्वारेण व्यवस्थितम्—मनआदिसापेक्षं कतिपयैकग्राहि । ननु पश्यः, ज्ञः, जानात्येवायं पुरुषः इत्यादौ नित्यज्ञानग्रहणेन कर्तृत्वायोगेऽपि, अनित्ये प्रसरे कर्तृत्वं तत एव सविक्रियत्वञ्चात्मनः स्यादित्यत्राह ज्ञानप्रसरे त्विति । तुशब्देन अनित्येऽपि यत्नानपेक्षे प्रसरे आश्रयत्वातिरिक्तं कर्तृत्वं नेति ज्ञाप्यते । क्वचित्तु कर्तृत्वं ज्ञानोपधायकमनःप्रणिधानादिव्यापारविषयकयत्नवत्त्वरूपमस्ति । एवकारेण, 'स न दोषाय; कर्तृत्वस्य परिणामरूपत्वाभावात्' इति ज्ञाप्यते । मुक्ताविदं ज्ञानार्थं नापेक्षितमिति दर्शयितुमाह तच्चेति । तच्च—पूर्वोक्तं तारतम्येनवर्तनमिव इदं यत्नवत्त्वमपि । कर्मकृतमिति । उपकरणसापेक्षे प्रसरे कदाचित् यत्नस्याप्यपेक्षा । मुक्तौ तु प्रतिबन्धकाभावात् स्वत एवादौ प्रसरः; अथ च न तदपाय इति । इत्यविक्रियेति । आश्रयत्वरूपज्ञातृत्वपक्षे विक्रियात्मकत्वादिति हेतोरसिद्धिः । कर्तृत्वरूपत्वेऽप्यप्रयोजकत्वम्; विकारित्वानापादकत्वात् । अवस्थाश्रयज्ञानवत्त्वेऽपि स्वरूपेणावस्थाश्रयत्वाभावादिति भावः । सद्वारकावस्था-[illegible]त्वमपि मास्तु इत्यत्राह एवंरूपेति ।

[illegible] अहङ्कारे ज्ञानक्रियारूपवृत्तिज्ञानकर्तृत्वं वदन्त एव वृत्तेर्जडत्वात् स्वरूपभूतज्ञानमादायैव ज्ञातृ-[illegible]ाद्यमिति तत्र छायापत्तिं संपर्कं व्यञ्जकत्वं च हेतुं वर्णयन्तः, एवं अत्र वृत्तिज्ञाने प्रमाणाभावात् [illegible]तधर्मभूतं नित्यं ज्ञानमेकमेव संकोचविकासावस्थत्वादनेकरूपमिति नित्यानित्यसर्वज्ञानवत्त्वमप्यात्मन[illegible]रू दर्शिते, स्वयंप्रकाशज्ञानमादायैव संभवति ज्ञातृत्वमित्याक्षिपन्ति; तद्दूषणमारभते जडस्व-[illegible]यापीत्यादिना । एवमविक्रियानुभवस्वरूपस्यैवेति पूर्वमुक्तस्य खण्डनमेतत् । तच्छाया-[illegible]तत्प्रतिबिम्बप्राप्त्या । तत्संभवः ज्ञातृत्वसंभवः । भवद्भिरादौ आत्मनि ज्ञातृत्वाध्यास[illegible] इदानीमहङ्कारे स उच्यते । उभयं छायापत्त्या यद्युपपाद्यते, तत्र नैकमपि भवतीत्यभि-

केयं चिच्छायापत्तिः ? किमहङ्कारच्छायापत्तिः संविदः, उत संविच्छायापत्तिरहङ्कारस्य ? न तावत् संविदः; संविदो(दि)ज्ञातृत्वानभ्युपगमात्। नाप्यहङ्कारस्य; उक्तरीत्या तस्य जडस्य ज्ञातृत्वायोगात्। द्वयोरप्यचाक्षुषत्वाच्च। न ह्यचाक्षुषाणां छाया दृष्टा।

अथ अग्निसंपर्कात् अयःपिण्डौष्ण्यवत् चित्संपर्कात् ज्ञातृत्वोपलब्धिरिति—नैतत्[चित्]—संविदि वास्तव(वस्तुतो)ज्ञातृत्वानभ्युपगमादेव न तत्संपर्कादहङ्कारे ज्ञातृत्वं तदुपलब्धिर्वा। अहंकारस्य त्वचेतनस्य ज्ञातृत्वासंभवादेव सुतरां न तत्संपर्कात् संविदि ज्ञातृत्वं तदुपलब्धिर्वा॥

यदप्युक्तम् (46) उभयत्र न वस्तुतो ज्ञातृत्वमस्ति। अहङ्कारस्तु अनुभूतेरभिव्यञ्जकः स्वात्मस्थामेवानुभूतिमभिव्यनक्ति; आदर्शादिवत् इति—तदयुक्तम्; आत्मनः स्वयंज्योतिषो जडस्वरूपाहङ्काराभिव्यङ्ग्यत्वायोगात्। तदुक्तम्—"शान्ताङ्गार इवाऽऽदित्यमहङ्कारो जडात्मकः। स्वयंज्योतिषमात्मानं व्यनक्तीति न युक्तिमत्॥" (आत्मसिद्धिः) इति। स्वयंप्रकाशानुभवाधीनसिद्धयो हि सर्वे पदार्थाः। तत्र तदायत्तप्रकाशोऽचित् अहङ्कारः अनुदितानस्तमितस्वरूपप्रकाशम् अशेषार्थसिद्धिहेतुभूतमनुभवमभिव्यनक्तीति आत्मविदः

संधायाह केयमिति। तच्छायापत्त्या इत्यस्य चिच्छायापत्त्या इत्येवार्थः। परंतु अहङ्कारस्येतिपदं संनिधानेनेत्यत्र परमन्वितश्चेत्, उपरि तत्संभव इत्यस्य अहङ्कारस्य चितो वा ज्ञातृत्वसंभव इत्यर्थसंभवात् तदनुसारेण तच्छायापत्त्येत्यस्य तस्याः चितः अहङ्कारच्छायापत्त्या, तच्छायाया अहङ्कारे आपत्त्येत्यर्थद्वयसंभव इति एवं विकल्पितम्। अहंकारच्छाया—अहंकारप्रतिबिम्बः। संविच्छाया संवित्प्रतिबिम्बः। आपत्तिः प्राप्तिः। जलगतचलत्वादेः प्रतिबिम्बे आरोपवत् अत्र ज्ञातृत्वारोप इति तदा स्यात्, यदि एकत्र चलत्वादिवत् ज्ञातृत्वं वास्तवं स्यात्; अतो नैवमिति दूषयति नेति। छायाशब्देन जले मणिप्रभावेधवत् तत्तदंशप्रवेशविवक्षायामप्येष एव दोषः। नन्वहङ्कारस्य चित्प्रतिबिम्बमादाय मुकुरस्य मुखवत्त्वमिव ज्ञातृत्वमिष्यताम्; अस्य ज्ञातृत्वस्य संविद्यारोपः इत्यत्र दोषान्तरमाह द्वयोरिति।

संपर्कपक्षं दूषयति अथाग्नीति। अग्निस्थानापन्नत्वं किं चितः उताहङ्कारस्येति वि[...] मत्वा दूषयति संविदिति। न ज्ञातृत्वमिति पृथङ् न वक्तव्यम्; अथापि रुमाक्षिप्तकाञ्चन[...] ज्ञातृत्वोत्पत्तिपक्षशंकासंभावनया तस्यापि निरसनम्।

अद्वैतिप्रागुक्तं तृतीयं व्यञ्जकत्वपक्षमनूद्य निरस्यति यदपीति। परमाचार्यप्रदर्शित[...] तद्ग्रन्थानुवादेनैव दर्शयति तदुक्तमिति। न युक्तिमदिति; अनन्वितमित्यर्थः। व्यनक्तीत्यनु[...] असंभावितत्वस्फोरकविशेषणपूर्वकं व्यनक्तीत्यनुवादः अर्थस्य परिहास्यत्वगमक इत्यभिप्रेत्य[...] स्वयमिति। अहङ्कारो न प्रकाशव्यञ्जकः अप्रकाशत्वात् शान्ताङ्गारवदित्यनुमानम्। अथ-तद्[...]

परिहसन्ति ॥ किंच अहङ्कारानुभवयोः स्वभावविरोधात् अनुभूतेरननुभूतित्वप्रसङ्गाच्च न व्यङ्क्तृव्यङ्ग्यभावः; यथोक्तम्—"व्यङ्क्तृव्यङ्ग्यत्वमन्योन्यं न च स्यात् प्रातिकूल्यतः। व्यङ्ग्यत्वेऽननुभूतित्वमात्मनि स्यत् यथा घटे ॥" (आत्मसिद्धि) इति।

न च रविकरनिकराणां स्वाभिव्यङ्ग्यकरतलाभिव्यङ्ग्यत्ववत् संविदभिव्यङ्ग्याहङ्काराभिव्यङ्ग्यत्वं संविदः साधीयः; तत्रापि रविकरनिकराणां करतलाभिव्यङ्ग्यत्वाभावात्। करतलप्रतिहतगतयो हि रश्मयो बहुलाः स्वयमेव स्फुटतरमुपलभ्यन्त इति तद्बाहुल्यमात्रहेतुत्वात्करतलस्य नाभिव्यञ्जकत्वम् ॥

किंचास्य संवित्स्वरूपस्याऽऽत्मनोऽहंकारनिर्वर्त्या अभिव्यक्तिः किंरूपा? न तावदुत्पत्तिः; स्वतस्सिद्धतयाऽनन्योत्पाद्यत्वाभ्युपगमात्। नापि तत्प्रकाशनम्; तस्यानुभवान्तराननुभाव्यत्वात्।

तत एव च न तदनुभवसाधनानुग्रहः। स हि द्विधा; ज्ञेयस्येन्द्रियसंबन्धहेतुत्वेन वा—यथा जातिनिजसुखादिग्रहणे व्यक्तिदर्पणादीनां नयनादीन्द्रियसंबन्धहेतुत्वेन; बोद्धृगतकल्मषापनयनेन वा—यथा परतत्त्वावबोधनसाधनस्य शास्त्रस्य शमदमादिना। यथोक्तम्—"करणानामभूमित्वान्न तत्संबन्धहेतुता। [अहमर्थस्य बोद्धृत्वान्न स तेनैव शोध्यते]" (आत्मसिद्धि) इति।

किंच अनुभूतेरनुभाव्यत्वाभ्युपगमेऽप्यहमर्थेन न तदनुभवसाधनानुग्रहः सुवचः। स ह्यनुभाव्यानुभवोत्पत्तिप्रतिबन्ध[क]निरसनेन भवेत्—यथा रूपादिग्रहणोत्पत्तिनिरोधिसंतमसनिरसनेन चक्षुषो दीपादिना। न चेह तथाविधं निरसनीयं संभाव्यते। न

तद्व्यञ्जकत्वमयुक्तम्; संविद्व्यङ्ग्यत्वरूपस्याहंकारस्वभावस्य विरुद्धं तस्य तद्व्यञ्जकत्ववर्णनम्; स्वेतरसर्वव्यञ्जकत्वरूपस्य च संवित्स्वभावस्य विरुद्धं तस्याः किञ्चिद्व्यङ्ग्यत्ववर्णनमित्याह किञ्चेति। अन्योन्यमिति अहंकारे व्यङ्ग्यत्वस्य संविदि व्यञ्जकत्वस्य च पूर्वमेव स्थितत्वात् तद्विरुद्धसमुच्चयनमयुक्तमिति भावः। शेषमस्मद्गूढप्रकाशे।

एवमहङ्कारस्य व्यञ्जकत्वं व्युदस्तम्; अथाभिव्यक्तिस्वरूपशोधनेनापि तदाह किञ्चास्येति। …चेति चकारस्य अनुग्रह इत्यनेनान्वयः। स हि द्विधेति। स हि त्रिधेति वक्तव्ये द्विधे… उदाहरिष्यमाणश्लोकेन तृतीयपक्षांस्पर्शात् तस्य किञ्चेति पृथक्खण्डनाभिप्रायेण। शमदमा…त्। अस्मत्पक्षे भक्त्यादिच ग्राह्यम्। करणानामभूमित्वात् अनुभूतेरिन्द्रियागोचरत्वात्। हेतुता …रूपसाधनानुग्रहः। अहमर्थस्येत्युत्तरार्धस्थमत्राप्यन्वेति। न स तेनैव शोध्यते। स्वस्वरूप…वकल्मषप्रतिभटत्वे कल्मषप्रसक्त्यभावादिति भावः। अनुभूतिविषयकानुभवाभावादेव तृतीय…द्धोऽपि निरस्त एव; अथापि निरसनीयार्थाभावेनापि बोद्धृगतदोषनिरासकत्वपक्षमिव बोध्य…धकनिरासपक्षमपि निरसितुमाह किञ्चानुभूतेरिति। दीपादिनेति। अनुग्रह इति

तावत् संविदात्मगतं तज्ज्ञानोत्पत्तिनिरोधि किंचिदप्यहंकारापनेयमस्ति । अस्ति ह्यज्ञानमिति चेत्; न, अज्ञानस्याहंकारापनोद्यत्वानभ्युपगमात् । ज्ञानमेव ह्यज्ञानस्य निवर्तकम् । न च संविदाश्रयत्वमज्ञानस्य संभवति; ज्ञानसमानाश्रयत्वात्, तत्समानविषयत्वाच्च । ज्ञातृभावविषयभावविरहिते ज्ञानमात्रे साक्षिणि नाज्ञानं भवितुमर्हति; यथा ज्ञानाश्रयत्वप्रसक्तिशून्यत्वेन घटादेः नाज्ञानाश्रयत्वम्, तथा ज्ञानमात्रेऽपि ज्ञानाश्रयत्वाभावेन नाज्ञानाश्रयत्वं स्यात् ।

संविदोऽज्ञानाश्रयत्वाभ्युपगमेऽपि आत्मतयाऽभ्युपगतायाः तस्याः ज्ञानविषयत्वाभावेन ज्ञानेन न तद्गताज्ञाननिवृत्तिः । ज्ञानं हि स्वविषय एवाज्ञानं निवर्तयति, यथा रज्ज्वादौ । अतो न केनापि कदाचित् संविदाश्रयमज्ञानमुच्छिद्येत । अस्य च सदसद्-

शेषः । अनवहितविशेषणपदः पृच्छति अस्ति हीति । ज्ञानमेव हीति । अन्यथा प्रागेव सर्वमुक्तिप्रसंग इति भावः । संविदात्मगतमित्युक्तमपि दूषयति न चेति । गतमिति तन्निष्ठत्वं वा विवक्षितम्, तद्विषयकत्वं वा; उभयमपि न संभवतीत्यर्थः । तन्निष्ठत्वखण्डनमेव प्रकृतम्; अनुभाव्यत्वपक्षान्वारोहेणेदानीं दूषणात् अनुभवविषयभावराहित्यवर्णनायोगाच्चैवम् । अथापि वस्तुस्थितिमनुसृत्य तदप्युक्तम् । अनुभाव्यत्वस्य यथा वस्तुतोऽभावः, तथाऽनुभवितृत्वस्याप्यभावात् नाज्ञानाश्रयत्वमिति भावः । आधाराधेयभावखण्डनस्यैवात्र विवक्षितत्वादेवोपरि यथेत्यादिना तन्मात्रनिदर्शनम् । घटादेरिति । ज्ञानात्यन्ताभावरूपमज्ञानं यद्यपि घटादावस्ति—अथापि निरसनीयतया वर्ण्यमानमज्ञानं तत्र न प्रसजतीति भावः ।

ननु संवित् खल्वात्मा । आत्मनिष्ठमात्मविषयकञ्चाज्ञानमिष्यते । तस्य च ज्ञानादेव निवृत्तिः । अहंकारस्य तु तादृशज्ञानजनकत्वादेवाज्ञाननिवर्तकत्ववाचोयुक्तिरिति शङ्कां परिहरति संविद् इत्यादिना साधनानुग्रह इत्यन्तेन । अयमाशयः—भावरूपमज्ञानमुपरि निरसिष्यते । ज्ञानप्रागभावस्तु ज्ञानोत्पत्तिविरोधी न भवति । अज्ञानविषयश्चात्मा वस्तुगत्या त्वन्मते ज्ञानविषयो न भवति; तथात्वे जडत्वमिथ्यात्वाद्यापत्तेः । शुद्धात्मविषये ह्यज्ञानं संसारिणाम् । तद्विषये ज्ञानं तव नेष्टमित्याश्चर्यम् । एवं वस्तुस्थितावपि त्वयेदानीं संविदनुभवसाधनानुग्राहकत्वमहङ्कारस्योपपाद... यदुच्यते, दीपः प्रभया संतमसनिरोधमिव अहंकारः ज्ञानेनाज्ञानं निवर्तयतीति, तावत... साधनानुग्राहकत्वं प्रकृतं कथमुपपादितं भवति । न हि अहंकारजन्यज्ञानेनाज्ञाने निवर्तिते... बन्धनिरासः संपन्न इति तदनन्तरं किञ्चित् साधनम्, चक्षुरिव प्रत्यक्षम्, संविद्विषयं ज्ञा... संसारनिवर्तकं जनयिष्यति, प्रागेव मूलच्छेदात् । अतो नायमवसर एतदुपन्यासस्येति । ए... सर्वभाष्यवाक्यनिर्वाहात्, अनुभाव्यत्वाभ्युपगमेऽपीत्यारभ्य प्रवृत्ते भाष्येऽस्मिन् अनुभवि... निरासः कथमिति शङ्काया नावसर इति ध्येयम् । अज्ञानमिदं भावरूपं वा ज्ञानप्रागभा...

नाद्य इत्याह—अस्य चेति । प्रागभावस्तु कार्यं प्रति कारणत्वात् विरोधित्वमेव नास्ती...

निर्वचनीयस्याज्ञानस्य स्वरूपमेव दुर्निरूपमित्युपरिष्टात् वक्ष्यते। ज्ञानप्रागभावरूपस्य चाज्ञानस्य ज्ञानोत्पत्तिविरोधित्वाभावेन न तन्निरसनेन तज्ज्ञानसाधनानुग्रहः।

अतो न केनापि प्रकारेणाहङ्कारेणानुभूतेरभिव्यक्तिः।

न च स्वाश्रयतयाऽभिव्यङ्ग्याभिव्यञ्जनमभिव्यञ्जकानां स्वभावः; प्रदीपादिष्वदर्शनात्; यथावस्थितपदार्थप्रतीत्यनुगुणस्वाभाव्याच्च ज्ञानतत्साधनयोः, अनुग्राहकस्य च। तच्च स्वतःप्रामाण्यन्यायसिद्धम्। न च दर्पणादिर्मुखादेरभिव्यञ्जकः, अपि तु चाक्षुषतेजःप्रतिफलनरूपदोषहेतुः। तद्दोषकृतश्च तत्रान्यथावभासः। अभिव्यञ्जकस्तु आलोकादिरेव। न चेह तथाऽहङ्कारेण संविदि स्वप्रकाशायां तादृशदोषापादनं संभवति। व्यक्तेस्तु जातिराकार इति तदाश्रयतया प्रतीतिः; न तु व्यक्तिव्यङ्ग्यत्वात्।

अतोऽन्तःकरणभूताहङ्कारस्थतया संविदुपलब्धेर्वस्तुतो दोषतो वा न किंचिदिह कारणमिति नाहङ्कारस्य ज्ञातृत्वं तथोपलब्धिर्वा। तस्मात् स्वत एव ज्ञातृतया सिद्ध्यन् अहमर्थ एव प्रत्यगात्मा; न ज्ञप्तिमात्रम्। अहंभावविगमे तु ज्ञप्तेरपि न प्रत्यक्त्वसिद्धिरित्युक्तम्।

तमोगुणाभिभवात् परागर्थानुभवाभावाच्च अहमर्थस्य विविक्तस्फुटप्रतिभासाभावेऽपि आप्रबोधादहमित्येकाकारेणाऽऽत्मनः स्फुरणात् सुषुप्तावपि (पृ. 47.) नाहंभावविगमः। भवदभिमताया अनुभूतेरपि तथैव प्रथेति वक्तव्यम्। न हि सुषुप्तोत्थितः कश्चित्, 'अहंभावविमुक्तार्थान्तरप्रत्यनीकाकारा ज्ञप्तिरहमज्ञानसाक्षितयाऽवतिष्ठे' इत्येवंविधां स्वापसम-

---

इत्याह ज्ञानेति। प्रागभावनिरसनस्य ज्ञानेनैव कार्यतयाऽहङ्कारतः तन्न भवति। तस्य ज्ञानोत्पादकत्वमेव ज्ञानप्रागभावनिरासकत्वमिति चेत्, नायं ज्ञानोत्पत्त्युपयोगी साधनानुग्रहः। ज्ञानमेवानुभूतिविषयकं न भवतीति वस्तुतत्त्वञ्च प्रागेवोक्तमिति भावः। एवमभिव्यक्तिस्वरूपशोधनेनापि अहङ्कारस्य व्यञ्जकत्वं दूषितम्। व्यञ्जकत्वेऽपि अनुभूत्याश्रयतया ज्ञातृतया प्रतीतिर्दुर्निर्वहेत्याह न चेति। तदर्थं व्यञ्जकत्वेन तत्प्रदर्शितानामनुपपादकत्वमाह न च दर्पणेति।

प्रत्यक्त्वेन यदिष्यते, तस्याहन्त्वमपि मुख्यमेषितव्यमिति स्मारयति अहम्भावेति। अह-
स्य स्वाभाविकत्वे सुषुप्तौ अहमिति भानापत्तिरित्यत्रेष्टापत्तिमाह तम इति। तमोगुणाभिभवात्
ऽपि सुषुप्तौ न नित्यत्वादिविशिष्टशुद्धात्मविषयकं विविक्तं ज्ञानम्; अर्थान्तराग्रहणाच्च न
मादिविशिष्टस्फुटज्ञानम्, किंतु उभयविलक्षणमिति भावः। अहमित्येकाकारेण प्रत्यक्त्वानुकूल-
मात्रविशिष्टतया। तथैव प्रथा-अहन्त्वेन रूपेणैव स्फुरणम्। सुषुप्तिकालिकस्फुरणप्रकारः
कालिकपरामर्शत एव निष्कृष्टव्यः। तत्राहंभावादिवियुक्ततया स्फुरणपरामर्शो नास्तीति कथं तद-
द्धिरिति दर्शयति न हीति। अवतिष्ठ इत्यस्य अवातिष्ठे, अवास्थिषि इत्यर्थः। "अवतिष्ठ
तोक्तिः तत्सामीप्यात्" इति तत्त्वटीका। प्रतिस्वापमेवमनुवृत्तिचिन्तया वा प्रवाहनित्य-

कालामनुभूतिं परामृशति। एवं हि सुप्तोत्थितस्य परामर्शः, सुखमहमस्वाप्समिति। अनेन प्रत्यवमर्शेन तदानीमप्यहमर्थस्यैवाऽऽत्मनः सुखित्वं ज्ञातृत्वं च ज्ञायते। न च वाच्यम्—यथेदानीं सुखं भवति, तथा तदानीमस्वाप्समिति एषा प्रतिपत्तिरिति; अतद्रूपत्वात् प्रतिपत्तेः। न चाहमर्थस्याऽऽत्मनोऽस्थिरत्वेन तदानीमहमर्थस्य सुखित्वानुसंधानानुपपत्तिः; यतः सुषुप्तिदशायाः प्राक् अनुभूतं वस्तु सुप्तोत्थितः, 'मयेदं कृतम्, मयेदमनुभूतम्, अहमेतदवोचम्' इति परामृशति।

'एतावन्तं कालं न किंचिदहमज्ञासिषम्' इति च परामृशतीति चेत्—ततः किम्?॥ 'न किंचित्' इति कृत्स्नप्रतिषेध इति चेत्—न, 'अहमवेदिषम्' इति वेदितुरहमर्थस्यैवानुवृत्तेः वेद्यविषयो हि स प्रतिषेधः। 'न किंचित्' इति निषेधस्य कृत्स्नविषयत्वे भवदभिमतानुभूतिरपि प्रतिषिद्धा स्यात्। सुषुप्तिसमये त्वनुसंधीयमानमहमर्थमात्मानं ज्ञातारम्, अहमिति परामृश्य, 'न किंचिदवेदिषम्' इति वेदने तस्य प्रतिषिध्यमाने, तस्मिन् काले निषि-

---

त्वाभिप्रायेण वर्तमानप्रयोगः। अहम्भाववियुक्तत्वानुसंधाने, अहमित्यस्य कथमाकारे प्रवेश इति चेत्—ज्ञप्तेः प्रत्यक्त्वस्येष्टत्वात् तत्स्फुरणम् अहमित्येव भवेदिति ज्ञापनार्थम्। आत्मसिद्धौ तु, 'नाहम्, नाप्यर्थान्तरम्, अपित्वनुभूतिमात्रमज्ञानसाक्षितयाऽवतिष्ठत' इति परामर्शाकारोऽदर्शि। स्वोक्तविशेषपरामर्शे अद्वैत्यभिमतपरामर्शमेव प्रमाणयति एवं हीति। प्रत्यवमर्शेनेति। अत्र तार्किकैः, स्वापकाले कस्याप्यनुभवाभावात् आत्मनश्च जडत्वात् ज्ञानमिदं सर्वांशेऽप्यनुमित्यादिरूपम्; सुखपदञ्च तात्कालिकदुःखाभावपरमिति मन्यते। अद्वैतिनां प्रत्यवमर्शत्वमेवेष्टम्। अतस्तैः स्वापकाले किञ्चिद् भातमिति स्वीकर्तव्यम्। तत्र सविषयकज्ञानसत्त्वे स्वापविरोधात् स्वापः तद्विशेषणं कालश्च न भाति; अत एव भातं सुखत्वं न स्वापीयम्। तदा सुखभानं च प्रतीतिस्वारस्यसिद्धम्। अत एव सुखमिति न दुःखाभावमात्रम्। आत्मनश्च सुखरूपत्वमानुभविकम्, स्वं प्रति स्वस्य सर्वदाऽनुकूलत्वात्; कदाऽप्यननुकूलत्वाग्रहात्। अतः सुखभाने सिद्धे सुखरूपाहमर्थभानमेव तदेति तद्विषय एवायं प्रत्यवमर्शः। सुखत्वमनुकूलत्वम्; अहन्त्वं प्रत्यक्त्वम्, तच्च स्वस्य स्वभानशेषित्वम्। तथैकत्वमपि अहमनेक इति भ्रमाभावात् जागरे भातीति इहापि भात्येवेति प्रत्यक्त्वैकत्वानुकूलत्वविशिष्टाहमर्थभानं तदेति। सुखित्वं ज्ञातृत्वञ्चेति। वैषयिकस्य सुखस्य ज्ञानस्य च तदानीमसंभवस्योक्तत्वात् … स्यापि धर्मभूतज्ञानस्य विषयप्रकाशनवेलायामेव प्रकाशस्य प्रागेव भाषितत्वाच्चात्र सुखरूपज्ञा… त्मभानमेव विवक्षितम्। आत्मनो ज्ञानानन्दस्वरूपत्वात्। सुखं ज्ञानञ्च सर्वदा भासमानमेवा… तद्भानवत्त्वमित्यर्थे सुखित्वं ज्ञातृत्वमिति निर्देशः। अस्थिरत्वेन। अद्वैतिभिरहङ्कारलयस्यैव … त्वात्। यत इति। अतो नाहमर्थस्य लयः सुक्च इति भावः। कृतम्, अनुभूतम्, अवोच… कायिकमानसवाचिकव्यापारकथनम्। अनुसंधीयमानम् तदास्थितत्वेन पश्चादनुसंधीय… अनुसंधीयमानपदप्रयोगः। अहमर्थस्थितिसिद्धौ तद्भानमपि सदा सेत्स्यतीत्यभिप्रायेण।

ध्यमानाया वित्तेः सिद्धिम्, अनुवर्तमानस्य ज्ञातुरहमर्थस्य चासिद्धिम्, अनेनैव, 'न किंचिदहमवेदिषम्' इति परामर्शेन साधयन् तमिममर्थं देवानामेव साधयतु ॥ 'मामप्यहं न ज्ञातवान्' इति अहमर्थस्यापि तदानीमननुसंधानं प्रतीयत इति चेत्—स्वानुभवस्ववचनयोर्विरोधमपि न जानन्ति भवन्तः। 'अहं मां न ज्ञातवान्' इति ह्यनुभववचने ॥ मामिति किं निषिध्यत इति चेत्—साधु पृष्टं भवता। तदुच्यते—अहमर्थस्य ज्ञातुरनुवृत्तेः न स्वरूपं निषिध्यते; अपितु प्रबोधसमयेऽनुसंधीयमानस्याहमर्थस्य वर्णाश्रमादिविशिष्टता। अहं मां न ज्ञातवानित्युक्ते विषयो विवेचनीयः। जागरितावस्थानुसंहितजात्यादिविशिष्टोऽस्मदर्थो मामित्यंशस्य विषयः। स्वाप्ययावस्थाप्रसिद्धाविशदस्वानुभवैकतानश्चाहमर्थः अहमित्यंशस्य विषयः। 'अत्र सुप्तोऽहम्', ईदृशोऽहमिति च मामपि न ज्ञातवानहमित्येव खल्वनुभवप्रकारः।

किंच सुषुप्तावात्मा अज्ञानसाक्षित्वेनाऽऽस्त इति हि भवदीया प्रक्रिया। साक्षित्वं च साक्षाज्ज्ञातृत्वमेव। न ह्यजानतः साक्षित्वम्। ज्ञातैव हि लोकवेदयोः साक्षीति व्यपदिश्यते; न ज्ञानमात्रम्। स्मरति च भगवान् पाणिनिः, (अष्टा. 5. 2. 19.) "साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम्" इति साक्षाज्ज्ञातर्येव साक्षिशब्दम्। स चायं साक्षी, जानामीति प्रतीयमानः अस्मदर्थ एवेति कुतस्तदानीमहमर्थो न प्रतीयेत। आत्मने स्वयमवभासमानः अहमित्येवावभासत इति स्वापाद्यवस्थास्वप्यात्मा प्रकाशमानः अहमित्येवावभासत इति सिद्धम्।

यत्तु (47), मोक्षदशायामहमर्थो नानुवर्तते—इति—तदपेशलम्। तथा सति आत्म-

---

तदा अहमर्थस्य लयं परित्यज्य साक्षिभास्यत्वं स्वीकुर्म इति वाच्यम्—तावदिष्टौ साक्षिणोऽन्यस्यास्वीकारेणाहमर्थस्वयम्प्रकाशत्वस्यैव स्वीकार्यत्वात्। विषयार्थातिरिक्तसाक्ष्यभावेन वेदननिषेधे साक्षिनिषेधस्यापि सिद्धत्वाच्च। देवानामिति। अत्र 'देवानांप्रिय'इत्येवात्मसिद्धौ प्रयोगः। एवं प्रयोगस्तु पञ्चिकायां वाक्यार्थमातृकावृत्तौ, "लिङादिव्यापारस्य तु प्रवृत्तिहेतुत्वं देवाः प्रतिपद्यन्ताम्; पिशितचक्षुषो मानुषा वयं नेयतीं प्रमाणभूमिमवगाहितुं क्षमाः" इति। देवाः प्रत्यक्षद्विषः विपरीतवादिनमन्यथोक्तिरासिक्यादभिनन्देयुरपि, न वयमिति वा भावः। अत्रभवन्त इत्यर्थे भगवन्त [illegible]तात् देवा इति प्रयोगो वा; द्रामिड्यां देवरीर् देवर् इतिवत्। स्वानुभवेति, स्वानुभवः स्ववचनश्च [illegible]कारे मां न ज्ञातवानित्याकारके। अहम्—सुखसुप्तोऽहम्। तयोर्विरोधः अहमर्थाभावतदननुसंधानवचनेन [illegible]। किं निषिद्धयते; किं ज्ञानाविषयत्वेन बोध्यत इत्यर्थः। अनुवृत्तेरिति। तदाऽहमर्थसद्भा[illegible]श्यकत्वात् सुखमहमस्वाप्समिति सुखभानात् तदभिन्नाहमर्थभानस्याप्यनुमन्तव्यत्वादित्यर्थः। [illegible] सुषुप्तौ स्वरूपभानवत् अज्ञानभानस्यापि भवदिष्टत्वात् ज्ञातृत्वम्, स्वसा एव तद्भानादहन्त्वश्च [illegible]वतामवर्जनीयमित्याह किञ्चेति।

[illegible]हमर्थश्चिन्मात्रात्मनो न पारमार्थिको धर्मः' इति प्राक् पूर्वपक्ष्युक्तमहमर्थस्यानुभूतिपरमार्थ-

नाश एवापवर्गः प्रकारान्तरेण प्रतिज्ञातः स्यात् । न चाहमर्थो धर्ममात्रम् ; येन तद्विगमेऽपि अविद्यानिवृत्ताविव स्वरूपमवतिष्ठेत । प्रत्युत स्वरूपमेवाहमर्थ आत्मनः । ज्ञानं तु तस्य धर्मः, 'अहं जानामि', 'ज्ञानं मे जातम्' इति चाहमर्थधर्मतया ज्ञानप्रतीतेरेव ॥

अपि च यः परमार्थतो भ्रान्त्या वाऽऽध्यात्मिकादिदुःखैर्दुःखितया स्वात्मानमनुसंधत्ते 'अहं दुःखी' इति, 'सर्वमेतद् दुःखजातमपुनर्भवमपोह्य कथमहमनाकुलः स्वस्थो भवेयम्' इत्युत्पन्नमोक्षरागः स एव तत्साधने प्रवर्तते । स साधनानुष्ठानेन, यदि, अहमेव न भविष्यामीत्यवगच्छेत् ; अपसर्पेदेवासौ मोक्षकथाप्रस्तावात् । ततश्चाधिकारिविरहादेव सर्वं मोक्षशास्त्रमप्रमाणं स्यात् ॥ अहमुपलक्षितं प्रकाशमात्रमपवर्गेऽवतिष्ठत इति चेत्—किमनेन ? मयि नष्टेऽपि किमपि प्रकाशमात्रमपवर्गेऽवतिष्ठत इति मत्वा न हि कश्चित् बुद्धिपूर्वकारी प्रयतते । अतोऽहमर्थस्यैव ज्ञातृतया सिद्ध्यतः प्रत्यगात्मत्वम् । स च प्रत्यगात्मा मुक्तावप्यहमित्येव प्रकाशते, स्वस्मै प्रकाशमानत्वात् । योयः स्वस्मै प्रकाशते, स सर्वोऽहमित्येव प्रकाशते; यथा तथावभासमानत्वेनोभयवादिसम्मतः संसार्यात्मा । यः पुनः अहमिति न चकास्ति, नासौ स्वस्मै प्रकाशते, यथा घटादिः । स्वस्मै प्रकाशते चायं मुक्तात्मा । तस्मादहमित्येव प्रकाशते ।

न चाहमिति प्रकाशमानत्वेन तस्याज्ञत्वसंसारित्वादिप्रसङ्गः ; मोक्षविरोधात्, अज्ञत्वाद्यहेतुत्वाच्चाहंप्रत्ययस्य । अज्ञानं नाम स्वरूपाज्ञानमन्यथाज्ञानं विपरीतज्ञानं वा । अहमित्येवाऽऽत्मनः स्वरूपमिति, स्वरूपज्ञानरूपोऽहंप्रत्ययो नाज्ञत्वमापादयति; कुतः संसारित्वम् ? अपि तु तद्विरोधित्वात् नाशयत्येव ।

ब्रह्मात्मभावापरोक्ष्यनिर्धूतनिरवशेषाविद्यानामपि वामदेवादीनाम् अहमित्येवात्मानुभवदर्शनाच्च । श्रूयते हि—(बृ. 3. 4. 10.) "तद्धैतत् पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्चेति", (अथर्वशिरः 9.) "अहमेकः प्रथममासं वर्तामि च भविष्यामि च",

---

धर्मत्वाभावेऽप्यपरमार्थधर्मतयाऽनुभूतिविशेषणतयैवाहमित्युल्लिख्यमानत्वं खण्डयति न चेति । ज्ञानंत्विति । धातूपात्तज्ञानातिरिक्तं अहङ्कारधर्मितया अहमित्युल्लिख्यत इत्यत्रानुभवलेशोऽपि नास्ती... भावः । अपसर्पेदेवेति । स्वनाशार्थमेवोद्बन्धनादौ प्रवृत्तिस्तु देहात्माभिमानिनः, अवश्यं न... देहस्याद्यैव मरणं वरमिति धिया । देहनाशेऽप्यात्मानुवृत्तिं मन्वानो बुद्धिपूर्वकारी, स्वयमविना... सुख एव यतेत । इयमेव लोकशास्त्रानुमता गतिरिति भावः । अहमुपलक्षितम्—अहमर्थं वि... पञ्चावयवन्यायप्रयोगं दार्ढ्याय करोति स च प्रत्यगात्मेति । अन्वयव्यतिरेकोदाहरणद्वयमाह... इति, यः पुनरिति च । अप्रयोजकत्वमाह अज्ञत्वादीति । स्वरूपज्ञानेति ; तत्त्वज्ञाने... 'योयो देवानां प्रत्यबुध्यत ; तथर्षीणा'मिति श्रुतिः । तत्र ऋषिवामदेवप्रतिपत्तिमुदाहृ... वामदेवप्रतिपत्तिमुदाहरति अहमेक इति । वाक्यमिदमथर्वशिरस्थं रुद्रस्य स्वान्तर्यामित...

इत्यादि । सकलेतराज्ञानविरोधिनः सच्छब्दप्रत्ययमात्रभाजः परस्य ब्रह्मणो व्यवहारोऽप्येवमेव–(छा. 6. 3. 2.) "हन्ताहमिमास्तिस्रो देवताः", (तै. 6. 2.) (छा. 6. 2. 3. "बहु स्यां प्रजायेय", "स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति" (ऐतरेय. 1. 1. 1.), तथा (गीता. 15. 18.) "यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः" (गीता. 10. 20.) "अहमात्मा गुडाकेश", (गी. 2. 12.) "न त्वेवाहं जातु नासम्", (गी. 7.6.) "अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा", (गी. 10. 8.) "अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते", (गी. 12. 7.) "तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात्", (गी. 14. 4.) "अहं बीजप्रदः पिता", (गी. 7. 26.) "वेदाहं समतीतानि" इत्यादिषु ॥

यदि अहमित्येवात्मनः स्वरूपम्, कथं तर्ह्यहङ्कारस्य क्षेत्रान्तर्भावो भगवतोपदिश्यते, (गी. 13. 5.) "महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च" इति ॥ उच्यते –स्वरूपोपदेशेषु सर्वेषु अहमित्येवोपदेशात् तथैवात्मस्वरूपप्रतिपत्तेश्च अहमित्येव प्रत्यगात्मनः स्वरूपम् । अव्यक्तपरिणामभेदस्याहंकारस्य क्षेत्रान्तर्भावो भगवतैवोपदिश्यते । स त्वनात्मनि देहेऽहंभावकरणहेतुत्वेन अहंकार इत्युच्यते । अस्य त्वहंकारशब्दस्य अभूततद्भावेऽर्थे च्विप्रत्ययमुत्पाद्य व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या । अयमेव त्वहंकारः उत्कृष्टजनावमानहेतुर्गर्वापरनामा शास्त्रेषु बहुशो हेयतया प्रतिपाद्यते । तस्माद् बाधकापेताऽहंबुद्धिः साक्षादात्मगोचरैव । शरीरगोचरा त्वहंबुद्धिरविद्यैव । यथोक्तं भगवता पराशरेण—"श्रूयतां चाप्यविद्यायाः स्वरूपं कुलनन्दन ! । अनात्मन्यात्मबुद्धिर्या" (वि. 6. 7. 10.) इति । यदि ज्ञप्ति-

---

दनुसंधानप्रतिपादकम् । इतराज्ञानेति ; स्वेतरजीवगताज्ञानेत्यर्थः । सच्छब्दप्रत्ययमात्रभाजः सदितिशब्दितस्य सदिति च प्रतीतस्य ; महदहङ्कारादिमदिति शब्दप्रत्ययाविषयस्य । प्रलये हि नाहङ्कारोऽस्ति ।

'अथातोऽहङ्कारादेशः' इति भूमविद्यावाक्यात् अहमर्थाहङ्कारयोरैक्यं प्रतीयते । अहङ्कारश्च क्षेत्रे भगवता परिगणितः । हेयत्वञ्चाहङ्कारस्य, 'अहंकारं बलं दर्पम्' इति गीतम् । अतोऽहमर्थो नात्मेति शङ्कितं प्रतिवक्तुमाह—यदीति । भगवतैवेत्येवकारः भेदस्येत्यत्राऽऽकृष्टव्यः । भूमविद्यायामहङ्कार-[illegible]तः अहमितिगृह्यमाणात्मस्वरूपार्थकः, अहमिति ग्रहणमात्रार्थको वा । अहमादेश इत्यनुक्त्वा [illegible]कार[illegible]रादेश इत्युक्तिः स्वप्रकाशात्मभानस्य जीवात्मनि विश्रमेऽपि धर्मभूतज्ञानमन्तर्यामिपर्यन्ते [illegible]गीयमिति ज्ञप्तये । अन्यत्राहङ्कारशब्दः लुप्तच्विप्रत्ययोऽर्थान्तरपर इति विशेषं दर्शयति स प्रो[illegible] । अनहमर्थं देहादिकम् अहमर्थं कारयति, करोतीति वा (कल्पयतीति) अहङ्कारः महज्जन्य-[illegible] । अहम्भावः अहम्बुद्धिः । अस्य अनात्मनि आत्मबुद्धिबोधनपरस्य । अयमेव अहम्भाव[illegible]र्वं करणे घञ् ; इदानीं भावे । आत्मनीव देहेऽप्यहंप्रत्ययः प्रमैव भवतु इत्यत्रा[illegible] अविद्यैव; न तु प्रमेत्यर्थः ।

मात्रमेवात्मा, तदा अनात्मनि आत्माभिमाने शरीरे ज्ञप्तिमात्रप्रतिभासः स्यात्; न ज्ञातृत्वप्रतिभासः। तस्मात् ज्ञाताऽहमर्थ एवाऽऽत्मा। तदुक्तम्—

"अतः प्रत्यक्षसिद्धत्वादुक्तन्यायागमान्वयात्।
अविद्यायोगतश्चाऽऽत्मा ज्ञाताऽहमिति भासते॥" (आत्मसिद्धि) इति॥ तथा च—
"देहेन्द्रियमनःप्राणधीभ्योन्योऽनन्यसाधनः।
नित्यो व्यापी प्रतिक्षेत्रमात्मा भिन्नः स्वतस्सुखी॥ (आत्मसिद्धि) इति॥

अनन्यसाधनः-स्वप्रकाशः। व्यापी=अतिसूक्ष्मतया सर्वाचेतनान्तःप्रवेशनस्वभावः॥

यदुक्तम् (पृ. 29) दोषमूलत्वेनान्यथासिद्धिसंभावनया सकलभेदावलम्बिप्रत्यक्षस्य शास्त्रबाध्यत्वम्—इति—कोऽयं दोष इति वक्तव्यम्, यन्मूलतया प्रत्यक्षस्यान्यथासिद्धिः। अनादिभेदवासनैव हि दोष इति चेत्; भेदवासनायास्तिमिरादिवत् यथावस्थितवस्तु-

---

आत्मा नाहमर्थः, न ज्ञातेति तत्राहंत्वज्ञातृत्वभ्रान्तिवादिनां खण्डनमेवं विवृतं सर्वं संग्रहीतुं आत्मसिद्धिनिगमनश्लोकमुदाहरति तदुक्तमिति। प्रत्यक्षसिद्धत्वं ज्ञानाहमर्थयोर्धर्मधर्मिभावस्य। न्यायः—'प्रत्यक्त्वं नात्मनो भवेत्,' इति; पूर्वोक्तप्रबुद्धप्रतिसंधानादिश्च। आगमः—योगिपरमात्मादिविषयकोपि। अविद्यायोगः स्थूलोऽहमिति देहे आत्मभ्रमः। शुक्तौ रजतमितिप्रतीतिः वास्तवरजतस्य रजतशब्दमुख्यार्थतां दर्शयति; तद्वत् अहमित्यपि। न हि स्थूलोऽनुभव इति देहात्मभ्रमो जायत इति भावः। देहवत् अन्तःकरणस्य ज्ञानस्य चानात्मत्वेऽपि श्लोकमुदाहरति तथा चेति। अनन्यसाधनः। साधनं=प्रकाशकम्, प्रकाशो वा। नात्र अन्यसाधनत्वप्रतिषेधः; आत्मनो धर्मभूतज्ञानवेद्यत्वात्, परात्मनापि ज्ञेयत्वाच्च। अतः अनन्यपदेन स्वं ग्राह्यमित्याह स्वप्रकाश इति। विभुत्वरूपव्यापित्वस्यासंमतत्वादाह व्यापी अतीति।

एतावता शास्त्रप्रत्यक्षयोर्विरोध एव नेत्यारभ्योक्तं सर्वं निरस्तम्। शास्त्रेणाद्वैतं साधयितुं प्रवृत्तैः प्रत्यक्षादेरपि स्वानुकूलत्ववर्णनेन स्वबलस्य पुष्टौ कृतायाम्, तत्परिहारेण प्रतिकूलपक्ष एव प्रत्यक्षादिकं स्थापितम्। अन्यथा हि शास्त्रगतस्याद्वैतपरस्य वाक्यस्य भेदानुकूलार्थवर्णने, प्रमाणभूतप्रत्यक्षादिविरुद्धमिदमिति ते प्रत्यवतिष्ठेरन्। एवमेकाकिनि शेषितेऽपि शास्त्रे, तादृशम[illegible] परपक्षप्रतिक्षेपे पर्याप्तं प्राबल्यादित्युद्धतप्रवृत्तिमुन्मूलयितुमनुवदति यदुक्तमिति। एवं व्युत्[illegible] पूर्वपक्षनिरासे हि, शास्त्रस्याद्वैतपरतायाः स्वरसत्वेऽपि अर्थान्तरमेव वर्णनीयमिति निष्कृष्[illegible] एवंरीतिरनुसृता। एवंसत्यपि अद्वैतवाक्यमन्यपक्ष एवास्वरसार्थम्, न तु स्वपक्ष इति तत्त्वरि[illegible] दर्शयिष्यति। इति वक्तव्यम्—इति प्रश्ने उत्तरं वक्तव्यम्। भेदवासनाया इति। [illegible] हि स्मृतिमात्रे हेतुः। तस्याः प्रत्यक्षादिहेतुत्वमेव नास्ति; नतरां विपरीतज्ञानहेतुत्वम्। भेदवास[illegible] भेदज्ञानाधीना। भेदज्ञानञ्च प्रत्यक्षादि। तस्य विपरीतत्वमज्ञातमिति च कथं वासनाया देह[illegible] अयमन्यो देवदत्त इति भेदभ्रमजन्या भेदवासना यदि कश्चित् दोषः, [illegible]

विपरीतज्ञानहेतुत्वं किमन्यत्र ज्ञातपूर्वम् ?॥ अनेनैव शास्त्रविरोधेन ज्ञास्यत इति चेत्; न, अन्योन्याश्रयणात् । शास्त्रस्य निरस्तनिखिलविशेषवस्तुबोधित्वनिश्चये सति भेदवासनायाः दोषत्वनिश्चयः, भेदवासनाया दोषत्वनिश्चये सति शास्त्रस्य निरस्तनिखिलविशेषवस्तुबोधित्वनिश्चय इति ।

किञ्च, यदि भेदवासनामूलत्वेन प्रत्यक्षस्य विपरीतार्थत्वम्, शास्त्रमपि तन्मूलत्वेन तथैव स्यात् ॥ अथोच्येत—दोषमूलत्वेऽपि शास्त्रस्य प्रत्यक्षावगतसकलभेदनिरसनज्ञानहेतुत्वेन परत्वात् तत् प्रत्यक्षस्य बाधकमिति—तन्न; दोषमूलत्वे ज्ञाते सति परत्वमकिंचित्करम् । रज्जुसर्पज्ञाननिमित्तभये सति, भ्रान्तोऽयमिति परिज्ञातेन केनचित् 'नायं सर्पः; मा भैषीः' इत्युक्तेऽपि भयानिवृत्तिदर्शनात् । शास्त्रस्य च दोषमूलत्वं श्रवणवेलायामेव ज्ञातम् । श्रवणावगतनिखिलभेदोपमर्दिब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानाभ्यासरूपत्वात् मननादेः ॥

अपि च—इदं शास्त्रम्; एतच्चासंभाव्यमानदोषम्; प्रत्यक्षं तु संभाव्यमानदोषमिति केनावगतं त्वया ? न तावत् स्वतस्सिद्धा निर्धूतनिखिलविशेषाऽनुभूतिरिममर्थमवगमयति; तस्याः सर्वविषयविरक्तत्वात्, शास्त्रपक्षपातविरहाच्च । नाप्यैन्द्रियकं प्रत्यक्षम्; दोषमूलत्वेन विपरीतार्थत्वात् । तन्मूलत्वादेव नान्यन्यपि प्रमाणानि । अतः स्वापक्षसाधनप्रमाणानभ्युपगमान्न स्वाभिमतार्थसिद्धिः ॥

ननु व्यावहारिकप्रमाणप्रमेयव्यवहारोऽस्माकमप्यस्त्येव ॥ कोऽयं व्यावहारिको नाम ? ॥ आपातप्रतीतिसिद्धो युक्तिभिर्निरूपितो न तथाऽवस्थित इति चेत्—किं तेन प्रयोजनम्; प्रमाणतया प्रतिपन्नेऽपि यौक्तिकबाधादेव प्रमाणकार्याभावात् ॥ अथोच्येत—शास्त्रप्रत्यक्षयोः द्वयोरप्यविद्यामूलत्वेऽपि प्रत्यक्षविषयस्य शास्त्रेण बाधो दृश्यते । शास्त्र-

---

अभेदवासनाऽपि दोष इति तुल्यमिति भावः । अभेदशास्त्रप्रामाण्याय कल्प्यत इति शंकते अनेनेति । बोधित्वनिश्चये-निर्विशेषबोधः प्रमा भवितुमर्हति, शास्त्रञ्च तज्जननक्षममिति निश्चये ।

एवमन्यथासिद्धिसंभावना निरस्ता । अनेन दोषमूलकत्वेन हेतुना, परत्वप्रयुक्तप्राबल्यमपि निरसितुमाह अथेति । एकतरप्रामाण्यप्रसक्तौ किल परत्वस्य तन्नियामकता । अप्रामाण्ये सिद्धे ...किञ्चित्करम्, सर्पभ्रमानन्तरभूदलनभ्रमवदित्याशङ्क्याह दोषेति । ननु रज्जुसर्पज्ञानं वस्तुतो दोष...मपि तथा न गृहीतम् । नायं सर्प इति बाधेव तु भ्रान्तत्वेन गृहीतः । अतस्तत्र तज्ज्ञानमात्रे ...मूलत्वावधारणात् सर्पज्ञानं यावद्बाधं भयादिकार्यकरमिति युक्तम् । इह तु शास्त्रस्य दोषमूलकत्वं ...प्रक्रियया, तथैव प्रत्यक्षादेरपि दोषमूलकत्वावधारणात् बाधज्ञाननिरपेक्षमेव प्रत्यक्षादेस्त्याज्यत्वं ...तीति चेन्न—दोषमूलकत्वावधारणस्यापि दोषमूलकत्वावधारणमविशेषादिति तस्य प्रत्यक्षादि...भावात् । इममेवार्थं मुखान्तरेण दर्शयति अपिचेति । अथोच्येतेति । गीताशांकर...ब्रह्मविद्याविधिश्रुत्याद्यप्रामाण्यमाशंक्य परिहृतमिहानुसंधेयम् । बाध इति । बाधदर्शनं

विषयस्य सदद्वितीयब्रह्मणः पश्चात्तनबाधादर्शनेन निर्विशेषानुभूतिमात्रं ब्रह्मैव परमार्थः— इति—तदयुक्तम् ; अबाधितस्यापि दोषमूलस्यापारमार्थ्यनिश्चयात् ।

एतदुक्तं भवति–यथा सकलेतरकाचादिदोषरहितपुरुषान्तरागोचरगिरिगुहासु वसतः तैमिरिकजनस्याज्ञात (स्य ज्ञात) स्वतिमिरस्य सर्वस्य तिमिरदोषाविशेषेण द्विचन्द्रज्ञानमविशिष्टं जायते । न तत्र बाधकप्रत्ययोऽस्तीति न तन्मिथ्या न भवतीति तद्विषयभूतं चन्द्रद्वित्व (द्विचन्द्रत्व) मपि मिथ्यैव । दोषो ह्ययथार्थज्ञानहेतुः–तथा ब्रह्मज्ञानमविद्यामूलत्वेन बाधकज्ञानरहितमपि स्वविषयेण ब्रह्मणा सह मिथ्यैव–इति । भवन्ति चात्र प्रयोगाः– विवादाध्यासितं ब्रह्म मिथ्या, अविद्यावत उत्पन्नज्ञानविषयत्वात् प्रपञ्चवत् । ब्रह्म मिथ्या, ज्ञानविषयत्वात् प्रपञ्चवत् । ब्रह्म मिथ्या असत्यहेतुजन्यज्ञानविषयत्वात्, प्रपञ्चवदेव ।

न च वाच्यम्—स्वाप्नस्य हस्त्यादिविज्ञानस्यासत्यस्य परमार्थशुभाशुभप्रतिपत्तिहेतुभाववत् अविद्यामूलत्वेनासत्यस्यापि शास्त्रस्य परमार्थभूतब्रह्मविषयप्रतिपत्तिहेतुभावो न विरुद्ध इति–स्वाप्नज्ञानस्यासत्यत्वाभावात् । तत्र हि विषयाणामेव मिथ्यात्वम् ; तेषामेव हि बाधो दृश्यते ; न ज्ञानस्य । न हि, 'मया स्वप्नवेलायामनुभूतं ज्ञानमपि न विद्यते' इति

नाम तदभावज्ञानम् । निर्विशेषब्रह्मण्यपि बाधदर्शनं पश्चात् ज्ञापयिष्यति । अभ्युपेत्यापि बाधादर्शनं वस्त्वसिद्धिं विस्तरेणाह अबाधितस्यापीति । अर्थान्यथात्वं सर्वत्र दोषमूलकम् । बाधज्ञानं तु तस्यान्यथात्वस्य ग्राहकमात्रम् ; न तु कारकम् । तत् दोषे सति अपारमार्थ्यं विषयस्य दुर्वारमिति उदाहरणेन विशदयति एतदुक्तमिति । बाधकज्ञानं उपदेशकपुरुषमूलकमप्यसंभाव्यमिति ज्ञापनाय अगोचरेत्यन्तम् । अनुपदेष्टृयोगिप्रभृत्यनेकपुरुषगोचरत्वेपि न दोष इति तद्व्यवच्छेदाय अन्तरशब्दः । स्वयं दोषमूलकत्वज्ञानाभावे अपारमार्थ्यज्ञानाभावमात्रम्, न तु विषयापारमार्थ्याभावः ; दोषस्यैव कारणत्वादिति सूचयितुं अज्ञातस्वतिमिरस्येति। ज्ञातस्वतिमिरस्येति पाठे स्वतिमिरदोषस्य स्वयं ज्ञानात् तैर्यथा दोषमूलकत्वज्ञानेनापारमार्थ्यमनुमीयते, तथेहापीति भावो वाच्यः । तदा, 'न तत्र बाधकप्रत्ययोऽस्ति' इत्यस्य प्रकारान्तरंमूलकं प्रत्यक्षादिबाधज्ञानं नास्तीत्यर्थः । तत् ज्ञानम् । मिथ्या भ्रमः । मिथ्या अपरमार्थः । ब्रह्मणा सह मिथ्येति । दोषः ज्ञानमिथ्यात्वस्य भ्रमत्वस्य, विषयमिथ्यात्वस्यापारमार्थ्यस्य च प्रयोजकः । दोषमूलकत्वज्ञानेन च ब्रह्मज्ञा... भ्रमत्वज्ञानात् विषयतथात्वबाधः । बाधज्ञानेन साक्षाद् विषयान्यथात्वग्रहः ; दोषज्ञानेन ... जन्यज्ञानस्य भ्रमत्वज्ञानद्वारा अन्यथात्वग्रह इति विशेष इति भावः । मिथ्यैवेति । स्यादिति शेष... अविद्यास्वीकारे, शास्त्रस्य ब्रह्मप्रतिपादकत्वे, शास्त्रस्यासत्यत्वे च सति त्वया त्वत्संमतहेतुभिः ... मिथ्यात्वमेव शंकनीयं स्यादिति प्रयोगत्रयेण दर्शयति भवन्ति चेति ।

स्वाप्न-मायामय-रज्जुसर्प-शंकाविष-प्रतिबिम्ब-रेखावर्ण-प्रतिकृति-नादस्फोटरूप ब्रह्मसि... दिदर्शितनानोदाहरणमुखेनानितमहेतोः भासमानैकान्तिकत्वशंकां परिहर्तुं प्रारभते नचेव...

कस्यचिदपि प्रत्ययो जायते। 'दर्शनं तु विद्यते, अर्था न सन्ति' इति हि बाधकप्रत्ययः।

मायाविनो मन्त्रौषधादिप्रभवं मायामयं ज्ञानं सत्यमेव प्रीतेर्भयस्य च हेतुः; तत्रापि ज्ञानस्याबाधितत्वात्।

विषयेन्द्रियादिदोषजन्यं रज्ज्वादौ सर्पादिविज्ञानं सत्यमेव, भयादिहेतुः।

सत्यैवादष्टेऽपि स्वात्मनि सर्पसन्निधानात् दष्टबुद्धिः। सत्यैव शङ्काविषबुद्धिर्मरणहेतुभूता।

वस्तुभूत एव जलादौ मुखादिप्रतिभासो वस्तुभूतमुखगतविशेषनिश्चयहेतुः।

एषां संवेदनानामुत्पत्तिमत्त्वादर्थक्रियाकारित्वाच्च सत्यत्वमवसीयते। हस्त्यादीनामभावे[ऽपि]कथं तद्बुद्धयःसत्या भवन्तीति चेत्—नैतत्, बुद्धीनां सालम्बनत्वमात्रनियमात्। अर्थस्य प्रतिभाससमानत्वमेव ह्यालम्बनत्वेऽपेक्षितम्; प्रतिभाससमानता चास्त्येव दोषवशात्। स तु बाधितोऽसत्य इत्यवसीयते। अबाधिता हि बुद्धिः सत्यैवेत्युक्तम्।

रेखया वर्णप्रतिपत्तावपि नासत्यात् सत्यबुद्धिः, रेखायाः सत्यत्वात्॥ ननु वर्णात्मना प्रतिपन्ना रेखा वर्णबुद्धिहेतुः। वर्णात्मता त्वसत्या॥ नैवम्, वर्णात्मताया असत्याया उपायत्वायोगात्। असतो निरुपाख्यस्य ह्युपायत्वं न दृष्टमनुपपन्नं च॥ अथ तस्यां वर्णबुद्धेरुपायत्वम्। एवं तर्ह्यसत्यात् सत्यबुद्धिर्न स्यात्; बुद्धेः सत्यत्वादेव। उपायोपेययोरेकत्वप्रसङ्गश्च; उभयोर्वर्णबुद्धित्वाविशेषात्। रेखाया अविद्यमानवर्णात्मनोपायत्वे च, एकस्यामेव रेखायामविद्यमानसर्ववर्णात्मकत्वस्य सुलभत्वादेकरेखादर्शनात् सर्ववर्णप्रतिपत्तिः स्यात्। अथ पिण्डविशेषे देवदत्तादिशब्दसंकेतवत् चक्षुर्ग्राह्यरेखाविशेषे श्रोत्रग्राह्यवर्णविशेषसंकेतवशात् रेखाविशेषो वर्णविशेषबुद्धिहेतुरिति—हन्त तर्हि सत्यादेव सत्यप्रतिपत्तिः, रेखायाः संकेतस्य च सत्यत्वात्॥

विद्यत इत्यादिवर्तमाननिर्देशः स्वप्नस्य प्रवाहनित्यत्वात्। शंकाविषं शंक्यमानं विषम्। वस्तुभूतः इति प्रतिभासविशेषणम्। मुखादेर्जलादिस्थत्वेन ज्ञानं प्रतिभासः।

अर्थक्रिया—प्रयोजनरूपं कार्यम्। ज्ञाने विषयस्य कारणत्वात् स्वप्नादौ हस्त्यादिज्ञानं सत्यं हस्त्यादेरसत्याज्जायत इति समर्थनमपि न भवतीत्याह हस्तीति। असिद्धः स कार्यकारणभावः; ...ीतानागतविषयेऽपि ज्ञानोदयात्; भवद्भिः शशविषाणादिविषयेऽपि ज्ञानांगीकारादिति भावः। का... असत्यस्य कारणत्वे कार्यप्राक्कालसत्त्वमेव कारणत्वमिति असत्यत्वभङ्ग इत्याहासत इति। ...पाख्यस्य व्यवहाराविषयस्य शशविषाणादेः। असत इति हेतुगर्भविशेषणम्। सत्यबुद्धिर्न प्रो... —सत्यबुद्धिरिति न भवति। उपायोपेययोः हेतुफलयोः। अविद्यमानवर्णात्मना; ...मानो यो वर्णस्यात्मा स्वरूपं कत्वादि, तेन रूपेण। तस्य रेखायामविद्यमानत्वात् तद्विशिष्टकारणत्वायोगात् ककारादिवर्णतादात्म्याभावविशिष्टरेखा कारणमित्येव वाच्यम्। तत् ...त्वमिति भावः। संकेतवशादिति। भाषादिभेदेनैकवर्णेऽपि रेखाणां भेदात् अनादिवा-

रेखागवयादपि सत्यगवयबुद्धिः सादृश्यनिबन्धना । सादृश्यं च सत्यमेव ।

न चैकरूपस्य शब्दस्य नादविशेषेणार्थभेदबुद्धिहेतुत्वेऽपि असत्यात् सत्यप्रतिपत्तिः ; नानानादाभिव्यक्तस्यैकस्यैव शब्दस्य, तत्तन्नादाभिव्यङ्ग्यस्वरूपेणार्थभेदबुद्ध्युत्पत्तिहेतुत्वात् । शब्दस्यैकरूपत्वमपि न साधीयः ; गकारादेर्बोधकस्यैव श्रोत्रग्राह्यत्वेन शब्दत्वात् ।

अतोऽसत्याच्छास्त्रात् सत्यब्रह्मविषयप्रतिपत्तिर्दुरुपपादा ॥

ननु न शास्त्रस्य गगनकुसुमवदसत्यत्वम् ; प्रागद्वैतज्ञानात् सद्बुद्धिबोध्यत्वात् । उत्पन्ने तत्त्वज्ञाने ह्यसत्यत्वं शास्त्रस्य । न तदा शास्त्रं निरस्तनिखिलभेदचिन्मात्रब्रह्मज्ञानोपायः । यदोपायः, तदा अस्त्येव शास्त्रम्, अस्तीति बुद्धेः ॥

नैवम्, असति शास्त्रे, अस्ति शास्त्रमिति बुद्धेर्मिथ्यात्वात् ॥ ततः किम् ? ॥ इदं ततः—मिथ्याभूतशास्त्रजन्यज्ञानस्य मिथ्यात्वेन तद्विषयस्यापि ब्रह्मणो मिथ्यात्वम् ; यथा धूमबुद्ध्या गृहीतबाष्पजन्याग्निज्ञानस्य मिथ्यात्वेन तद्विषयस्याग्नेरपि मिथ्यात्वम् ।

च्यवाचकभावायोगेपि टिघुभादौ पाणिनिसंकेतस्येवात्रापि संकेतस्य रेखारूपार्थबोधकत्वम् ; संकेताज्ञाने तदप्रतीतेरिति भावः । रेखागवयादावेवं संकेतापेक्षाविरहात् तस्य पृथक्चिन्तनम् ।

नादविशेषेणेति । एकोपि स्फोटः नादगतकत्वखत्वादिविशिष्टरूपेण विभिन्नार्थबुद्धिहेतुरित्यर्थः । तत्तन्नादेति । न कत्वादिविशिष्टतया कारणत्वम् ; किंतु ककारादिनादाभिव्यङ्ग्यत्वविशिष्टस्फोटरूपेण । तत्तु सत्यमिति । इदमप्यभ्युपेत्योक्तम् ; स्फोटस्यैवासिद्धेः, तत्तद्वर्णानां भिन्नानामेवानुपूर्वीविशिष्टतया स्मृतानामर्थबुद्धिहेतुत्वादित्याह शब्दस्येति । विशिष्य गकारेत्युक्तिः, "अथ गौरित्यत्र कः शब्दः" इति प्राचां गोशब्दग्रहणपूर्वकविचारमनुसृत्य ।

एवमसत्यात् सत्यविषयकप्रतिपत्त्यसंभवस्योपपादितत्वात् पूर्वोक्तः असत्यहेतुजन्यज्ञानविषयत्वादिति असत्यत्वे हेतुः सुस्थ इति निगमयति अत इति । न च शास्त्रस्यासत्यत्वेपि तद्विषयकज्ञानस्य स्वाप्नहस्त्यादिज्ञानस्येव सत्यत्वात् सत्यमेव ज्ञानं हेतुरिति पुनर्हेत्वसिद्धिरिति वाच्यम्—मन्मते तथावैलक्षण्येपि त्वन्मते शास्त्रस्येव तज्ज्ञानस्यापि मिथ्यात्वादसत्यत्वाविशेषात् । मन्मते तु उभयमपि सत्यम् । स्वप्नादिस्थले तु नैवम् । इह त्वद्रीत्याऽनिष्टप्रसंग एव क्रियत इति दोषस्तदवस्थ इति ।

हेतौ निविष्टमसत्यत्वमसिद्धमिति पुनः शङ्कते नन्विति । मिथ्यात्वात्—बाध्यार्थविषयक त्वात् । असतीत्यनेन सदसद्विलक्षणे सत्त्वं दुर्वचमिति ज्ञापितम् । एवमपि सत्त्वेन प्रतीयमान नासत्यत्वमिति पृच्छति ततः किमिति । न सत्यमिति असत्यं=मिथ्येत्यर्थात् मिथ्याहेतुजन्यत्वघटि प्रकृतहेतुः मिथ्यात्वसाधक एवेत्याह इदं तत इति । मिथ्यात्वम् मिथ्यात्वसिद्धिः । अग्ने मिथ्यात्वमिति । इदं ज्ञानं बाध्यार्थविषयकं मिथ्याविषयकज्ञानजन्यत्वादित्यनुमाने सति, मिथ्यात्वं सिद्ध्यत्येव । तदेवार्थपक्षकानुमानेनैव स्पष्टमुच्यत इति भावः । ननु क्वचित् बा ज्ञानजन्याग्निज्ञानमबाध्यार्थविषयकमपि दृष्टमिति चेत्—न । मिथ्याहेतुजन्यज्ञानमा

पश्चात्तनबाधादर्शनञ्चासिद्धम्; शून्यमेव तत्त्वमिति वाक्येन तस्यापि बाधदर्शनात् ॥ तत्तु भ्रान्तिमूलमिति चेत्—एतदपि भ्रान्तिमूलमिति त्वयैवोक्तम्। पाश्चात्त्यबाधादर्शनं तु तस्यैव—इत्यलमप्रतिष्ठितकुतर्कपरिहसनेन।

श्रुतिघट्टः

यदुक्तम् (पृ. 24.), वेदान्तवाक्यानि निर्विशेषज्ञानैकरसवस्तुमात्रप्रतिपादनपराणि, "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इत्येवमादीनि इति—तदयुक्तम्, एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपादनमुखेन सच्छब्दवाच्यस्य परस्य ब्रह्मणो जगदुपादानत्वं जगन्निमित्तत्वं सर्वज्ञता सर्वशक्तियोगः सत्यसङ्कल्पत्वं सर्वान्तरत्वं सर्वाधारत्वं सर्वनियमनमित्याद्यनेककल्याणगुणविशिष्टताम्, कृत्स्नस्य जगतः तदात्मकतां च प्रतिपाद्य, एवंभूतब्रह्मात्मकस्त्वमसीति श्वेतकेतुं प्रति उपदेशाय प्रवृत्तत्वात् प्रकरणस्य। प्रपञ्चितश्चायमर्थो वेदार्थसंग्रहे। अत्राप्यारम्भणाधिकरणे निपुणतरमुपपादयिष्यते।

(24) "अथ परा यया तदक्षरम्" इत्यत्रापि प्राकृतान् हेयगुणान् प्रतिषिध्य नित्यत्वविभुत्वसूक्ष्मत्वसर्वगतत्वाव्ययत्वभूतयोनित्वसार्वज्ञ्यादिकल्याणगुणयोगः परस्य ब्रह्मणः प्रतिपादितः।

(24) "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यत्रापि सामानाधिकरण्यस्यानेकविशेषणविशिष्टैकार्थाभिधानव्युत्पत्त्या न निर्विशेषवस्तुसिद्धिः। प्रवृत्तिनिमित्तभेदेनैकार्थवृत्तित्वं हि सामानाधिकरण्यम्। तत्र सत्यज्ञानादिपदमुख्यार्थैर्गुणैः तत्तद्गुणविरोध्याकारप्रत्यनीकाकारैर्वा एकस्मिन्नेवार्थे पदानां प्रवृत्तौ निमित्तभेदोऽवश्याश्रयणीयः। इयांस्तु विशेषः—एकस्मिन् पक्षे पदानां मुख्यार्थता, अपरस्मिंश्च तेषां लक्षणा। न चाज्ञानादीनां प्रत्यनीकता वस्तुस्वरूपमेव; एकेनैव पदेन स्वरूपं प्रतिपन्नमिति पदान्तरप्रयोगवैयर्थ्यात्। तथा सति सामानाधिकरण्यासिद्धिश्च; एकस्मिन् वस्तुनि वर्तमानानां पदानां निमित्तभेदानाश्र-

---

विषयमिथ्यात्वध्रौव्यादित्यलम्। एवं शाक्याद्यागमजन्यज्ञानविषयोऽपि दृष्टान्तो भाव्यः। तदागमविषयाणां मिथ्यात्वं दुष्टहेतुजन्यज्ञानविषयत्वेनैव निश्चेयम्; तदुक्ताहश्यार्थविषये बाधदर्शनस्य [illegible]चत्वादिति व्यक्तं पूर्वमीमांसायाम्। एवं तावत्—अबाधितस्यापि इत्यादिना बाधादर्शनमभ्युपेत्य [illegible] उक्तः। अथ बाधदर्शनमेवास्तीति वदन् तदुक्तेः परपक्षसाधकत्वमेवेत्याह पश्चात्तनेति।

[illegible] एवं शास्त्रस्य तदुक्तार्थपरत्वेपि बाधकत्वायोगः प्रपञ्चितः। अथ शास्त्रस्य तदभिमतार्थपर[illegible]व नेति वदन् वेदान्तवाक्यानि प्रथमं तदुदाहृतानि क्रमेण व्याख्यातुमाह यदुक्तमिति। [illegible]णस्य सद्विद्याप्रकरणस्य। निपुणतरम्—अद्वैतिमुखेनैव, तार्किकमुखेन चाद्वैतप्रक्रियाखण्डनेन। [illegible]न् गुणनिमित्तकत्वरूपे। अपरस्मिन् व्यावृत्तिनिमित्तकत्वरूपे। असत्यव्यावृत्त्यैक्यम[illegible]वृत्तौ न भवतीति दर्शयितुम् असत्यादीनामित्यनुक्त्वा अज्ञानादीनामिति। ननु निमित्त-

यणात् । न च एकस्यैवार्थस्य विशेषणभेदेन विशिष्टताभेदादनेकार्थत्वं पदानां सामानाधिकरण्यविरोधि ; एकस्यैव वस्तुनोऽनेकविशेषणविशिष्टताप्रतिपादनपरत्वात् सामानाधिकरण्यस्य । "भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यम्" (कैयटे वृद्धयाह्निके) इति हि शाब्दिकाः ।

यदुक्तम् (पृ. 33.), 'एकमेवाद्वितीयम्' इत्यत्राद्वितीयपदं गुणतोपि सद्वितीयतां न सहते ; अतः सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेन कारणवाक्यानामद्वितीयवस्तुप्रतिपादनपरत्वमभ्युपगमनीयम् । कारणतयोपलक्षितस्याद्वितीयस्य ब्रह्मणो लक्षणमिदमुच्यते, "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति । अतो लिलक्षयिषितं ब्रह्म निर्गुणमेव । अन्यथा "निर्गुणम्", "निरञ्जनम्" इत्यादिभिर्विरोधश्च—इति—तदनुपपन्नम् ; जगदुपादानस्य ब्रह्मणः स्वव्यतिरिक्ताधिष्ठात्रन्तरनिवारणेन विचित्रशक्तियोगप्रतिपादनपरत्वादद्वितीयपदस्य । तथैव विचित्रशक्तियोगमेवावगमयति, (छा. 6. 2. 3.) "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति ; । तत् तेजोऽसृजत" इत्यादि ॥ अविशेषेणाद्वितीयमित्युक्ते निमित्तान्तरमात्रनिषेधः कथं ज्ञायत इति चेत्—सिसृक्षोर्ब्रह्मण उपादानकारणत्वम्, "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेव" इति प्रतिपादितम् । कार्योत्पत्तिस्वाभाव्येन बुद्धिस्थं निमित्तान्तरमिति तदेवाद्वितीयपदेन निषिद्ध्यत इत्यवगम्यते । सर्वनिषेधे हि स्वाभ्युपगताः सिषाधयिषिताः नित्यत्वादयश्च निषिद्धाः स्युः । सर्वशाखाप्रत्ययन्यायश्चात्र भवतो विपरीतफलः ; सर्वशाखासु कारणान्वयिनां सर्व-

---

भेदाश्रयणे तत्तद्व्यावृत्तिविशिष्टत्वाकारेणार्थभेदात् अभिन्नार्थप्रतिपादकत्वं न भवतीति शङ्कां निरस्यति न चेति । अद्वितीयश्रुतिबलात् सत्यं ज्ञानमिति निर्विशेषस्वरूपपरमितीदं निरसितुमनुवदति यदुक्तमिति । उपलक्षितस्येति । कारणत्वस्य विशेषणत्वे हि सद्वितीयत्वापत्तिः । अतस्तस्य तटस्थलक्षणत्वात् स्वरूपलक्षणं सत्यादि । अत एव, 'आनन्दादयः प्रधानस्य' इति सूत्रमिति भावः । इत्यादिभिरिति आदिपदेन, 'यतो वाच' इति वाक्यग्रहणम् ; उपरि तदर्थवर्णनात् । अधिष्ठात्रन्तरं निमित्तान्तरम् । कतिपयकार्योपयोगिनित्यसूरिरूपनिमित्तान्तरसत्त्वस्य प्रलये संभवेऽपि न तेषां स्वानधीनत्वं स्वपृथक्सिद्धत्वमिति ज्ञापनाय अन्तरपदमप्यधिकं प्रयुक्तम् । विचित्रेति । तत्तत्कार्यप्रस्तावे कारणे प्रयुक्तमद्वितीयपदं हि तत्तत्कार्यौपयिकद्वितीयवस्तुनिरपेक्षत्वपरमिति भावः उपादानकारणत्ववत् सत्त्व-इदमर्थाभिन्नत्व-कालसंबन्ध-एकत्वाश्रयत्वञ्च प्रतिपादितमिति सर्वद्विती राहित्यं दुर्वचमिति च ध्येयम् । अविशेषेणेति । अद्वितीयमित्यस्य स्वसजातीयद्वितीयरहितमित्य उक्तः संवित्सिद्धौ ; अत्र शाङ्करोपनिषद्भाष्योक्तार्थस्वीकारेणैवार्वाचीनाद्वैत्यभिमतार्थखण क्रियते । लोके मृदादिकमुपादानं कारणत्वेन सजातीयनिमित्तकारणसहितमेव दृष्टम् ; ब्रह्म तु तथेति प्रकरणानुसारात् उक्तरीत्या प्रकृतार्थपर्यवसानमेव संवित्सिद्ध्यभिमतमपीत्याशयः । निषि स्युरिति । अद्वितीयपदेनैव सर्वनिषेधे एवकारवैयर्थ्यमपि । अत्रभवतो विपरीतफल इति

ज्ञत्वादीनां गुणानामत्रोपसंहारहेतुत्वात् । अतः कारणवाक्यस्वभावादपि, 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यनेन सविशेषमेव प्रतिपाद्यत इति विज्ञायते ।

न च (पु. 33.) निर्गुणवाक्यविरोधः, प्राकृतहेयगुणविषयत्वात् तेषाम्, "निर्गुणम्", 'निरञ्जनम्', "निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्" इत्यादीनाम् ।

ज्ञानमात्रस्वरूपवादिन्योऽपि श्रुतयो ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपतामभिदधति । न तावता निर्विशेषज्ञानमात्रमेव तत्त्वम्; ज्ञातुरेव ज्ञानस्वरूपत्वात् । ज्ञानस्वरूपस्यैव तस्य ज्ञानाश्रयत्वं मणिद्युमणिदीपादिवत् युक्तमेवेत्युक्तम् । ज्ञातृत्वमेव हि सर्वाः श्रुतयो वदन्ति । (मुण्ड 1. 1. 10.) "यः सर्वज्ञः सर्ववित्", (छा. ०. 2. 3.) "तदैक्षत", (छा. 6. 3. 2.) "सेयं देवतैक्षत", (ऐ. 1.) "स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति", (कठ 5. 13.) "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्", (श्वे. 1. 9.) "ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशौ", (श्वे. 6. 7, 8.) "तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च दैवतम् । पतिं पतीनां परमं परस्तात् विदाम देवं भुवनेशमीड्यम् ॥ न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते । पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च", (छा 8. 1. 5.) "एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः" इत्याद्याः श्रुतयो ज्ञातृत्वप्रमुखान् कल्याणगुणान् ज्ञानस्वरूपस्यैव ब्रह्मणः स्वाभाविकान् वदन्ति; समस्तहेयरहिततां च ।

निर्गुणवाक्यानां सगुणवाक्यानां च विषयम्—अपहतपाप्मेत्याद्यपिपासइत्यन्तेन हेयगुणान् प्रतिषिद्ध्य, 'सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः' इति ब्रह्मणः कल्याणगुणान् विदधती इयं श्रुतिरेव विविनक्तीति सगुणनिर्गुणवाक्ययोर्विरोधाभावादन्यतरस्य मिथ्याविषयता-

---

निर्गुणवादे । अत्रभवत इति एकपदं वा; तदा उपालम्भः । न हि धर्मिस्वरूपप्रतिपत्तये स न्यायः; किंतु धर्मिणि सर्वत्रोक्ते धर्माणामपि ग्रहणाय । अतो नाद्वितीयस्वरूपसंग्रहस्तेन । किंतु तेनाद्वितीयपदघटितविद्यायामपि तत्रोक्तगुणानामिव अन्यत्रोक्तानामन्यादृशगुणानामप्युपसंहार एवेति भावः । निरञ्जनमिति तदनूदितमिहानूद्य तद्घटितार्धारम्भं दर्शयति निष्कलमिति ।

ज्ञातृत्वमेवेति । ज्ञानमात्रवादितयाऽभिमतानामपि शब्दव्युत्पत्ति-लोकन्याय-भूयसांन्यायैः [illegible]कर्तृत्वपरत्वमेव स्वरसम्; स्वयम्प्रकाशत्वस्यापि सत्त्वात्तु सविषयकगुणवाचिज्ञानपदस्योपचारेणात्मनि [illegible]योगदृष्ट्या ज्ञानरूपत्वव्यवहार इति भावः । 'अनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव' इति प्रा[illegible]स्वरूपत्वावधारणमात्रेण निर्गुणपदस्य ज्ञानगुणकत्व-तदन्यसर्वगुणनिषेधपरत्वस्वीकारे नानाश्रुति[illegible]धः; ताभिरेव श्रुतिभिः निर्गुणपदस्य हेयरहितेत्यर्थलाभश्चेत्याह यः सर्वज्ञ इति । एतदर्थं [illegible]परश्रुत्युदाहरणात् सर्वाः श्रुतयः का इति चोत्तरितं भवतीति तत्पृथगनुक्तिः । कार्यं प्रवर्त्यं [illegible] करणमिन्द्रियादि । विषयं विवक्षितार्थम्; विविनक्तीत्यत्रैतदन्वयः । विरोधाभा-

श्रयणमपि नाशङ्कनीयम् ।

(तै. आनं. 8.) "भीषाऽस्माद्वातः पवते" इत्यादिना ब्रह्मगुणान् आरभ्य, "ते ये शतम्" इत्यनुक्रमेण क्षेत्रज्ञानन्दातिशयमुक्त्वा, "यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्" इति ब्रह्मणः कल्याणगुणानन्त्यम् अत्यादरेण वदतीयं श्रुतिः । (तै. आनं. 1.) "सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता" इति ब्रह्मवेदनफलमवगमयद्वाक्यं परस्य विपश्चितो ब्रह्मणो गुणानन्त्यं ब्रवीति । विपश्चिता ब्रह्मणा सह सर्वान् कामान् समश्नुते—काम्यन्त इति कामाः-कल्याणगुणाः; ब्रह्मणा सह तद्गुणान् सर्वान् अश्नुते इत्यर्थः । दहरविद्यायाम्, (छा. 8. 1. 1.) "तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्" इतिवद् गुणप्राधान्यं वक्तुं सहशब्दः । फलोपासनयोः प्रकारै-

---

वादिति । विरोधे ह्येकतरबाधो विचार्य इति भावः । सगुणवाक्यस्येत्यनुक्त्वा अन्यतरस्येत्युक्तिः—अपच्छेदनयात् निर्गुणवाक्यं प्रबलमिति भवद्भिरुच्यते । असंजातविरोधन्यायेन सगुणवाक्यमेव ग्राह्यम्, निर्गुणवाक्यानां सगुणवाक्यार्थावगत्यनन्तरमेवार्थबोधकत्वात् । अश्वप्रतिग्रहेष्टिन्यायेन चोपक्रमप्राबल्यात् सगुणवाक्यमेवादरणीयम् । अपच्छेदन्यायश्चानियतपौर्वापर्यक्रियाविषयो नात्र प्रवर्तते । अतो विरोधात् निर्गुणवाक्यमेव बाध्यमिति पक्षस्यापि ज्ञसये । सति हि विरोधे एवं विचारप्रसक्तिः । विरोध एव न; विषयस्य व्यवस्थितत्वादिति स्वाशयः । एतद्विचारविस्तरः टीका-शतदूषणी-परमार्थभूषणादौ द्रष्टव्यः । मिथ्याविषयताश्रयणमपि नेति । अपच्छेदस्थले प्रयोगभेदेन वाक्यप्रामाण्यं रक्ष्यते; अत्र तु विरुद्धार्थवर्णने श्रुतिवाक्यजातमन्यतरत् सर्वथैवाप्रमाणं भवतीति अविरोधनिर्वाह एव कार्य इति भावः ।

निरञ्जनादिवाक्यं निर्गुणपदस्य हेयनिषेधपरत्वव्युत्पादनार्थं प्रवृत्तम्; न तत् अद्वितीयपदस्य त्वदभिमतार्थसाधकमित्युक्तप्रायम् । यतोवाच इत्यपि न साधकम्, तस्य सर्वथा वेद्यत्वादिधर्मप्रतिषेधकत्वाभावादित्यभिप्रयन्नाह भीषेति । कल्याणगुणानन्त्यमिति । आनन्दस्यापरिच्छिन्नस्योक्तिर्हि सर्वपरिपूर्णत्वदर्शिनी । आनन्दातिशयश्च, 'युवा स्या'दित्यादिना गुणविभूतिपौष्कल्यमूल एवोक्तः । अनुकूलस्वविधेयसर्वकत्वमेव महानन्दत्वम् । अत ऐश्वर्यादिसर्वगुणकथनमपि तत एवेति भावः । किं वाक्यान्तरगवेषणया, सत्यज्ञानादिवाक्यमेव गुणानन्त्यमादरेण वदत् सत्यादिपद[illegible] निर्गुणपरत्वनिवारकमित्याह सोऽश्नुत इति । फलमवगमयदिति । उपासनान्वयितया गुणक[illegible] कथञ्चिदारोपितगुणपरतया नयने प्रयत्येत । फलमपि गुणानुभव एव चेत्, वस्तुतत्त्वमेव तदि[illegible] ह्यकामेनाप्यभ्युपेत्यमिति भावः । कथं कामशब्दो गुणपरः, गुणानां धर्मत्वेन धर्म्यपेक्षया प्राधा[illegible] निर्देशायोगादित्यत्राह दहरेति । इतिवदिति । तत्र, 'तस्मिन् कामाः समाहिताः' इति कु[illegible] पदेनैव गुणाः कथिताः; प्राधान्येन च । अत्र 'सहयोगेन ब्रह्मणोऽप्राधान्यकरणम्, '[illegible]

परम्' इति प्रागेव ब्रह्मनासेः ज्ञातत्वात् अज्ञातस्य सर्वकामानुभवस्यापूर्वतया ज्ञाप्यत्वादित्यपि [illegible]

क्यम्, (छा. 3. 14. 1.) "यथाक्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति, तथेतः प्रेत्य भवति" इति श्रुत्यैव सिद्धम् ।

"यस्यामतं तस्य मतम्...अविज्ञातं विजानताम्" इति (बृ. 24.) ब्रह्मणो ज्ञानाविषयत्वमुक्तं चेत्—(तै. आनं. 1.) "ब्रह्मविदाप्नोति परम्", (मुण्ड. 3. 2. 9.) "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इति ज्ञानान्मोक्षोपदेशो न स्यात् । (तै. आनं. 6.) "असन्नेव स भवति असद् ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद् वेद सन्तमेनं ततो विदुः" इति, ब्रह्मविषयज्ञानासद्भावसद्भावाभ्यामात्मनाशमात्मसत्तां च वदति । अतो ब्रह्मविषयवेदनमेवापवर्गोपायं सर्वाः श्रुतयो विदधति । ज्ञानं चोपासनात्मकम्, उपास्यं च ब्रह्म सगुणमित्युक्तम् ।

(तै. आनं. 8.) "यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह" इति ब्रह्मणोऽनन्तस्यापरिच्छिन्नगुणस्य वाङ्मनसयोरेतावदिति परिच्छेदायोग्यत्वश्रवणेन ब्रह्मैतावदिति ब्रह्मपरिच्छेदज्ञानवतां ब्रह्माविज्ञातममतमित्युक्तम्, अपरिच्छिन्नत्वाद् ब्रह्मणः । अन्यथा "यस्यामतं तस्य मतम्", "विज्ञातमविजानताम्" इति मतत्वविज्ञातत्ववचनं तत्रैव विरुध्यते ।

यत्तु (बृ. 24.) "न दृष्टेर्द्रष्टारं....न मतेर्मन्तारम्" इति श्रुतिः दृष्टेर्मतेर्व्यतिरिक्तं द्रष्टारं मन्तारं च प्रतिषेधति इति—तत्—आगन्तुकचैतन्यगुणयोगितया ज्ञातुरज्ञानस्वरूपतां

न तु दहरवाक्ये तथा । अतस्तत्र चेत् प्राधान्यसंभवः, कुतो नात्रेति भावः । सर्वमिदं धर्म्यपेक्षया गुणेष्वादरातिशयं दर्शयतीति तात्पर्यम् । यथाक्रतुः यत्प्रकारकोपासनवान् । निर्गुणत्वेनोपासने गुणप्राप्तिर्दुर्लभेति उपासनार्थनिर्गुणत्वारोपवादोवा, सगुणोपासने निर्गुणप्राप्तिवादोवा न युक्त इत्याशयः ।

ब्रह्मविषयज्ञानासद्भावेति । 'असद् ब्रह्मेति वेद चेत्' इत्यस्य ब्रह्म नास्तीति ज्ञानवानित्यर्थस्वीकारे, अस्तीति नास्तीति वा यो न जानाति, तस्य क्रोडीकारो न स्यात् । अतः ब्रह्म वेदेत्येतत् असच्चेदित्यर्थः । अथवा 'असदित्यत्र अकारः पृथक्पदं वेदेत्यत्रान्वेति । 'अमानोनाः प्रतिषेधवचनाः ।' ब्रह्म सदिति न वेद चेदित्यर्थः । एवञ्च न सन् असन् इत्यसत्पदार्थोऽप्याञ्जस्येन गृहीतो भवति । अतो ब्रह्मज्ञानाभावः पूर्वार्धविवक्षित इति भावः । भवन्मते तु अज्ञानी प्रशंसनीयः, न त्वेवं निन्दनीय इति च भावः । अमतमित्यादेः कोऽर्थ इत्यत्र श्रुतिरेवार्थं दर्शयतीत्याह [illegible]कोरे वाच इति । इतीत्यस्य परिच्छेदायोग्यत्वश्रवणेनेत्यत्रान्वयः । तदैकार्थ्यं प्रकृतवाक्यस्या-[illegible]स्वति भावः । पूर्वं यतोवाचइत्यर्धस्यानन्दान्वयपरो मन्त्रो गृहीतः, इह तु ब्रह्मान्वयपर इति भेदः [illegible]शब्दव्युत्पत्तिरत्र श्रुतिहृद्गता । तत्रैव स्ववाक्य एव । अस्य मतत्वविज्ञातत्ववचनमित्यनेनान्वयः । [illegible] पूर्वपक्ष्युपात्तस्य वाक्यान्तरस्यार्थं वक्तुमाह यत्त्विति । न दृष्टेर्द्रष्टारमित्यस्य भर्तृप्रपञ्चोक्तमर्थं [illegible]शांकरोपनिषद्भाष्ये, दृष्टेः=अन्तःकरणवृत्तेः द्रष्टारं=भासकमात्मानं साक्षिणं न पश्येः=न [illegible]कुर्या इति तस्याविषयत्वमुच्यत इति व्याख्यातम् । तत्तु यस्यामतमित्येतदर्थदूषणादेव दूषितं

कुतर्कसिद्धां मत्वा, 'न तथाऽऽत्मानं पश्येः, न मन्वीथाः ; अपि तु द्रष्टारं मन्तारमप्यात्मानं दृष्टिमतिरूपमेव पश्येः' इत्यभिदधातीति परिहृतम् । अथवा दृष्टेर्द्रष्टारं मतेर्मन्तारं जीवात्मानं प्रतिषिध्य सर्वभूतान्तरात्मानं परमात्मानमेवोपास्स्वेति वाक्यार्थः । अन्यथा (बृ. 4.4.14.) "विज्ञातारमरे केन विजानीयात्" इत्यादिज्ञातृत्वश्रुतिविरोधश्च ।

"आनन्दो ब्रह्म" इति आनन्दमात्रमेव ब्रह्मस्वरूपं प्रतीयत इति (पु. 24.) यदुक्तम् ; तत्—ज्ञानाश्रयस्य ब्रह्मणो ज्ञानं स्वरूपमिति वदतीति परिहृतम् । ज्ञानमेव ह्यनुकूलमानन्द इत्युच्यते । (बृ. 5. 9. 2.8) "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इति, आनन्दरूपमेव ज्ञानं ब्रह्मेत्यर्थः । अत एव भवतामेकरसता । अस्य ज्ञानस्वरूपस्यैव ज्ञातृत्वमपि श्रुतिशतसमधिगतमित्युक्तम् । तद्वदेव, (तै. आनं.) "स एको ब्रह्मण आनन्दः", "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्" इति व्यतिरेकनिर्देशाच्च नानन्दमात्रं ब्रह्म ; अपित्वानन्दि ; ज्ञातृत्वमेव ह्यानन्दित्वम् ।

भवतीति अद्वैत्यभिमतमर्थान्तरमनूद्य निरस्यत इह । दृष्टेरिति पञ्चमी ल्यब्लोपे ; व्यतिरिक्तपदाध्याहारो वा । दृष्ट्यतिरिक्तं द्रष्टारं न पश्येः इत्युक्तौ द्रष्टृत्वं नास्तीति कथितं भवतीति पूर्वपक्ष्याशयः । तथैवार्थवर्णनेऽपि द्रष्टृत्वमङ्गीकृत्यैव, द्रष्टारमेव सन्तं दृष्टिव्यतिरिक्ततया—ज्ञानस्वरूपत्वविहीनतया जडतया न पश्येरिति भाववर्णनं संभवतीति सिद्धान्त्याशयः । अत्र पक्षे अध्याहारादिक्लेशात् दृष्टिमित्यादिविशेषशब्दानां ज्ञानस्वरूपेत्यर्थवर्णनक्लेशाचार्थान्तरमाह अथवेति । भर्तृप्रपञ्चयोजनैवेयम् । दृष्टेर्द्रष्टारमिति पाकंपचतीतिवन्निर्देशः । दृष्टेरिति षष्ठी । दृष्ट्यादेः कर्तारमिति वाक्यार्थः । श्रवणमननध्यानदर्शनकर्ता जीवः न तत्कर्मतया मयोच्यते, अपि तु परमात्मेति याज्ञवल्क्यवचनमिदं प्रकृतसंगतम् । प्रतिषिद्ध्येत्यस्य दृष्ट्यादिविषयभावाद् व्यावर्त्येत्यर्थः । यद्वा भाष्ये दृष्टेरिति पञ्चमी । दृष्टेःप्रतिषिद्ध्य= दृष्टिविषयमकृत्वा इत्येवमर्थः । श्रुतौ च पञ्चम्येव वा तृतीयार्थे । तदा दृष्ट्यादिपदानां ज्ञानविशेषपरत्ववत् ज्ञानकरणपरत्वमपि संभवति । तदा दृष्टेर्द्रष्टारं करणविशेषायत्तज्ञानवन्तं जीवात्मानं न पश्येः ; किं तु करणनिरपेक्षं द्रष्टारमित्यर्थः अन्तराभूतग्रामाधिकरणभाष्यानुसारात् । विस्तरोऽस्मत्परमार्थप्रकाशिकायाम् ।

आनन्दशब्दप्रयोगे ज्ञानं स्वरूपमिति कथं लभ्यत इत्यत्राह—ज्ञानमेवेति । सुखादीनां ज्ञानविशेषत्वं वेदार्थसंग्रहे उक्तम् । उभयोरेकत्वे कथं विज्ञानमानन्दमिति सहप्रयोग इत्यत्राह विज्ञ[illegible]मिति । आनन्दस्य ज्ञानातिरिक्तत्वभ्रमव्युदासः फलम् । एकरसता भवदभिमततत्त्वस्यैकसारभूतत[illegible] अथवा एकरसता अद्वैते रुचिमत्ता । वस्तुतत्त्वमेवं कथितम् । ज्ञानानन्दयोर्भेदे ज्ञानपदमानन्दपदं[illegible] गुणविशिष्टार्थपरं सुयोजम् । सगुणत्वादस्मद्ब्रह्मण इत्याशयानः, आनन्द इत्यस्य आनन्दमय इत्ये[illegible] कार्थ्यम्, आनन्दमितिनपुंसकत्वेन अर्शआद्यचि आनन्दविशिष्टं ब्रह्मेत्यर्थलाभश्च मनसिकृत्याह अ[illegible]

तद्वदेवेत्यस्य नानन्दमात्रमित्यादिनाऽन्वयः । तद् विवृणोति ज्ञातृत्वमेव हीति ।

यदिदमुक्तम् (24), 'यत्र हि द्वैतमिव भवति', 'नेह नानाऽस्ति किञ्चन। मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति', 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्, तत् केन कं पश्येत्' इति भेदनिषेधो बहुधा दृश्यत इति—तत्—कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मकार्यतया तदन्तर्यामिकतया च तदात्मकत्वेनैक्यात् तत्प्रत्यनीकनानात्वं प्रतिषिद्ध्यते ; न पुनः "बहु स्यां प्रजायेय" (छा. 6.) इति बहुभवनसङ्कल्पपूर्वकं ब्रह्मणो नानात्वं श्रुतिसिद्धं प्रतिषिध्यत इति परिहृतम् ॥ नानात्वनिषेधादियमपरमार्थविषयेति चेत्—न। प्रत्यक्षादिसकलप्रमाणानवगतं नानात्वं दुरारोहं ब्रह्मणः प्रतिपाद्य तदेव बाध्यत इत्युपहास्यमिदम्।

"यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते, अथ तस्य भयं भवति" इति ब्रह्मणि नानात्वं पश्यतो भयप्राप्तिरिति (24.) यदुक्तम्—तदसत्—(छा. 3. 14.) "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत" इति तन्नानात्वानुसन्धानस्य शान्तिहेतुत्वोपदेशात्। तथा हि सर्वस्य जगतस्तदुत्पत्तिस्थितिलयकर्मतया तदात्मकत्वानुसंधानेनात्र शान्तिर्विधी-

---

द्वैतनिषेधवाक्यानामपि सगुणनिर्गुणवाक्यन्यायेनाविरोधेनार्थो वक्तव्य इत्याशयेनाह यदिदमिति। कृत्स्नस्य समष्टिव्यष्टिरूपस्य, चेतनाचेतनरूपस्य जगतः जगद्वाचिपदार्थस्य ब्रह्मकार्यतया ब्रह्मोपादानकतया। तदात्मकत्वेन तदात्मकत्वनिश्चयेन—ब्रह्मात्मकतया शब्दबोध्यत्वेन। ऐक्यात् विशिष्टस्य वस्तुन एकत्वात्। अयमर्थः—'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान्', 'सदेव सोम्येदम्', 'य आत्मनि तिष्ठन्' इत्यादितः प्रथमतः कार्यस्य जगतः ब्रह्मोपादानकत्वम्, नित्यस्यानित्यस्य च सर्वस्य तदन्तर्यामिकत्वमपि प्रतीयते। उपादानोपादेयभावश्च वस्त्वभेदं विना न भवतीति जगत्पदेन ब्रह्मपर्यन्तार्थविवक्षा सिद्धा। तत्रान्तर्यामित्वश्रवणात् तस्यैवोपादानत्वनिर्वाहकत्वाच्च जगद्वाचिपदं ब्रह्मात्मकजगत्परम्, अर्थात् अन्तर्यामितया जगद्विशिष्टब्रह्मपरमिति निश्चीयते। एवञ्च सर्वस्य तत्प्रकारत्वात् विशिष्टमेकमेव तत्त्वं शास्त्रार्थ इति सिद्ध्या-द्वैतनिषेधवाक्यानि न प्रकाराणां प्रकारिणो वा निषेधकानि, किंतु विशिष्टवस्त्वैक्यप्रत्यनीकं यत् नानात्वं ईदृशविशिष्टवस्त्वनेकत्वम्, एतद्विशिष्टवस्त्वनन्तर्गतत्वं वा, तत्प्रतिषेधकानीति भाव्यते। अतः सर्वं कर्तृकर्मकरणादिकं स्वतन्त्रमेतदनात्मकं नास्ति ; स्वतन्त्रतत्तद्दर्शनं तु अन्तरात्मज्ञानहीनानामेवेति निषेधश्रुत्यर्थ इति। जगद्वाचिपदानां तदात्मकत्वपर्यन्तार्थनिश्चये कार्यत्वतदन्तर्यामिकत्वोभयं हेतुरित्येतज्ज्ञापकहेतुसमुच्चयार्थः [illegible]कारः। एतद्भाष्यार्थप्रपञ्चनं टीकायाम्, तत्तच्छ्रुतिप्रत्येकार्थप्रपञ्चनञ्चोपनिषद्भाष्यपरिष्कारादिषु द्रष्टव्यम्। सर्वत्रार्थसिद्धस्वतन्त्रपदपूरणेन निषेध्यविशेषलाभः सुग्रहः। इयं बहुस्यामित्यादिनानात्वश्रुतिः।

द्वैतनिषेधश्रुत्यन्तररीत्यैव, 'अन्तरं कुरुते' इत्यत्रापि अन्तरं भेदमित्यर्थस्वीकारेणैव समा-[illegible] संभवेऽपि वस्तुतः प्रकरणानुगुणमर्थान्तरं वर्णनीयमित्याशयेन तद्वाक्यविषयशंकां पृथगनु-[illegible]यदा हीति। तन्नानात्वानुसंधानस्य—बहु स्यामिति ब्रह्मैव नानाभूतमित्यनुन्धानस्य। [illegible] ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये—एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम्' इति। 'इति शान्त

यते। अतो यथावस्थितदेवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरादिभेदभिन्नं जगत् ब्रह्मात्मकमित्यनुसंधानस्य शान्तिहेतुतया अभयप्राप्तिहेतुत्वेन न भयहेतुत्वप्रसङ्गः ॥ एवं तर्हि, "अथ तस्य भयं भवति" इति किमुच्यते ॥ इदमुच्यते, "यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते, अथ सोऽभयं गतो भवति" इत्यभयप्राप्तिहेतुत्वेन ब्रह्मणि या प्रतिष्ठाऽभिहिता, तस्याः विच्छेदे भयं भवतीति। यथोक्तं महर्षिभिः—"यन्मुहूर्तं क्षणं वाऽपि वासुदेवो न चिन्त्यते। सा हानिस्तन्महच्छिद्रं सा भ्रान्तिः सा च विक्रिया ॥" (गा. पु. 2. 22. 22.) इत्यादि। ब्रह्मणि प्रतिष्ठाया अन्तरम्=अवकाशः—विच्छेद एव।

यदुक्तम् (24) 'न स्थानतोऽपि' इति सर्वविशेषरहितं ब्रह्मेति च वक्ष्यतीति—तन्न। सविशेषं ब्रह्मेत्येव हि तत्र वक्ष्यति। 'मायामात्रं तु' इति च स्वाप्नानामप्यर्थानां जागरितावस्थानुभूतपदार्थवैधर्म्येण मायामात्रत्वमुच्यत इति जागरितावस्थानुभूतानामिव पारमार्थिकत्वमेव वक्ष्यति।

स्मृतिपुराणघट्टः

स्मृतिपुराणयोरपि निर्विशेषज्ञानमात्रमेव परमार्थः, अन्यदपारमार्थिकमिति प्रतीयत इति (24; 25) यदभिहितम्—तदसत्—

(गी. 10. 3.) "यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम्।", (गी. 9.4-5.) "मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे

उपासीते'त्यस्य शान्तिकाम एवमुपासीतेति नार्थः; तथाऽन्यैरप्यवर्णनात्। शांकरोपनिषद्भाष्ये, 'यस्मात् सर्वमिदं ब्रह्म, तद्व्यतिरेकेण न किञ्चित्, अतः शान्तः रागद्वेषादिदोषरहितः यत्तत् सर्वं ब्रह्म, तद् वक्ष्यमाणैर्गुणैरुपासीते'त्यर्थो वर्णितः। एवञ्च इति—इत्यनुसंधानेन शान्तः=शान्तिं प्राप्तः सन् उपासीतेत्यर्थं तथैव स्वीकृत्य अनुसंधानमिदं न सर्वाभावविषयकम्, किंतु नानात्मना ब्रह्मस्थितिविषयकमिति अत्र भाष्यते। स्वाभिमतं योजनान्तरम्, शान्तो भूत्वा तज्जलानितिसर्वभूतं ब्रह्मोपासीतेति अन्यत्र दर्शयिष्यते। अदृश्ये— दृश्याचेतनविलक्षणे। आत्म्यं—शरीरम्; अनात्म्ये सात्म्यबद्धविलक्षणे। अनिरुक्ते—पूर्वकाले देवादिशब्दनिरुक्तमुक्तविलक्षणे। अनिलयने परमात्मरूपाधारविशिष्टनित्यविलक्षणे। अभयम् अभयार्थम्। प्रतिष्ठां निष्ठां ध्यानम्।

इति—इत्यनेन। वक्ष्यतीत्यत्रान्वयः। चकारः सविशेषत्वस्येव निर्विशेषत्वस्यापि सूत्रणात् तदेव सत्यमिति स्वाशयज्ञप्तये। मायामात्रत्वम् अत्याश्चर्यैकरूपत्वम्। उच्यते इति श्रुत्येतिशेषः। एवं श्रुतितन्मीमांसावाक्यानां तदुदाहृतानामद्वैतपरत्वाभावः प्रतिपादितः

अथ तदुदाहृतस्मृतिपुराणवचनेषु तं प्रतिपादयितुमुपोद्घातरूपं किञ्चिदाह स्मृतीति। स्मृ शब्दस्य पूर्वं प्रयुक्तत्वात्, सूचीकटाहन्यायात्, साक्षाद् भगवदुक्तत्वाच्च गीतामादौ दर्शयति स दिना। तदुदाहृतगीतावचनवाक्यार्थश्च तदुदाहरणक्रमेण पुराणार्थमुक्त्वैव वक्ष्यति लोकेति

योगमैश्वरम्। भूतभृन्न च भूतस्थो ममाऽऽत्मा भूतभावनः॥", (गी. 7. 6, 7.) "अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा॥ मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय। मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव॥", (गी. 10. 42.) "विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्॥", (गी. 15. 17, 18.) "उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः। यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः॥ यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः। अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः।",

(वि. 6. 5. 83—87.) "स सर्वभूतप्रकृतिं विकारान् गुणादिदोषांश्च मुने! व्यतीतः। अतीतसर्वावरणोऽखिलात्मा तेनास्तृतं यद् भुवनान्तराले॥ समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ स्वशक्तिलेशोद्धृतभूतव(स)र्गः। इच्छागृहीताभिमतोरुदेहः संसाधिताशेषजगद्धितोऽसौ॥ तेजोबलैश्वर्यमहावबोधसुवीर्यशक्त्यादिगुणैकराशिः। परः पराणां सकला न यत्र क्लेशादयः सन्ति परावरेशे॥ स ईश्वरो व्यष्टिसमष्टिरूपोऽव्यक्तस्वरूपः प्रकटस्वरूपः। सर्वेश्वरः सर्वदृक् सर्ववेत्ता समस्तशक्तिः परमेश्वराख्यः॥ सं[स]ज्ञायते येन तदस्तदोषं शुद्धं परं निर्मलमेकरूपम्। संदृश्यते वाऽप्यधिगम्यते वा तद् ज्ञानमज्ञानमतोऽन्यदुक्तम्।",

(वि. 6. 5. 72–75.) "शुद्धे महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्मणि शब्द्यते। मैत्रेय भगव-

---

महेश्वरत्वेन वेदने असंमूढत्ववचनात् सर्वसत्यत्वमेव। 'न च मत्स्थानि भूतानि' इत्यनेन भूतानां मिथ्यात्वं न सुवचम्; तथावचनव्यक्त्यभावात्। सन्त्यपि भूतानि न मत्स्थानीत्यर्थस्तु सम्यक्छ्रुतिविरुद्धः। अतो नाहं सर्वं शिरसि निक्षिप्य प्रयस्य धारयामि, किंतु लोकविलक्षणतयाऽहमाधारभूतः संकल्पमात्रेण धारयामीत्युच्यते। अत एव, पश्य मे योगमैश्वरमितीदमप्यन्वेति। ममात्मा मम संकल्प इति पूर्वानुसारेणार्थः। भावनः सत्ताहेतुः। परतरं नान्यदिति। अन्यत् सर्वं मदवरतयाऽस्तीति ज्ञाप्यते। लोकत्रयम्; लोक्यन्ते प्रमाणैरिति लोकाः अचेतनाः बद्धाः मुक्ताश्च तत्त्रयम्। लोके स्मृतौ।

सर्वभूतप्रकृतिं सर्वमूलं [प्रकृतिम्], गुणादिदोषान् सत्त्वरजस्तमोमूलान् दोषान् व्यतीतः; प्रकृत्याद्यवश्यः। तत्र हेतुः अतीतसर्वावरणः अपहतपाप्मत्वादिमान्। आस्तृतमिति। यत् भुवनान्तरालगम्, तत् सर्वं तेन व्याप्तमित्यर्थः। उरुदेहः मत्स्यत्रिविक्रमाद्यवतारः। क्लेशादयः क्लेशकर्मविपाकाशयाः। व्यष्टिः विशेषरूपाप्तिः-ब्रह्माण्डादिसृष्टिः। समष्टिः ततः पूर्वसृष्टिः। अव्यक्तं प्रकृतिः। प्रकटं व्यक्तं महदादि। स्वरूपं शरीरम्। सर्ववेत्ता अवाप्तसमस्तः। एवं तत्त्वमुक्तम; अथोपाय उच्यते संज्ञायत इति। संज्ञायते श्रवणादिना ज्ञायते। तत् ब्रह्म। तद्विशेषणम् अस्ताशेषमित्यादि। येनेत्यस्य येन ज्ञानेनेत्यर्थः। एतत्प्रतिसंबन्धी तच्छब्दः तज्ज्ञानमिति। स [illegible]यते इति पाठे तु, स सर्वेश्वरः येन ज्ञायते तत् ज्ञानमस्तदोषत्वादिविशिष्टमित्यर्थः; तज्ज्ञानमिति [illegible]वाक्यम्। अतोऽन्यत् ब्रह्मज्ञानव्यतिरिक्तम्। महाविभूत्याख्ये लीलाभोगविभूतिद्वय-[illegible]या महाविभूतीत्याख्यायुक्ते। परे ब्रह्मणि। अनेन सम्यक् शब्दवाच्यं गुणविभूतिविग्रहादि-

च्छब्दः सर्वकारणकारणे ॥ संभर्तेति तथा भर्ता भकारोऽर्थद्वयान्वितः। नेता गमयिता स्रष्टा गकारार्थस्तथा मुने ॥ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा ॥ वसन्ति तत्र भूतानि भूतात्मन्यखिलात्मनि। स च भूतेष्वशेषेषु वकारार्थस्ततोऽव्ययः ॥", (वि. 6. 5. 79.) "ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः। भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः ॥," (वि. 6. 5. 76, 77.) 'एवमेष महाशब्दो मैत्रेय! भगवानिति। परमब्रह्मभूतस्य वासुदेवस्य नान्यगः ॥ तत्र पूज्यपदार्थोक्तिपरिभाषासमन्वितः। शब्दोऽयं नोपचारेण त्वन्यत्र ह्युपचारतः ॥",

(वि. 6. 7. 70, 71, 72.) "समस्ताः शक्तयश्चैता नृप यत्र प्रतिष्ठिताः। तत् विश्वरूपवैरूप्यं रूपमन्यद्धरेर्महत् ॥ समस्तशक्ति रूपाणि तत् करोति जनेश्वर। देवतिर्यङ्मनुष्याख्याचेष्टावन्ति स्वलीलया ॥ जगतामुपकाराय न सा कर्मनिमित्तजा। चेष्टा तस्याप्रमेयस्य व्यापिन्यव्याहतात्मिका।",

(वि. 1. 22. 53.) "एवंप्रकारममलं नित्यं व्यापकमक्षयम्। समस्तहेयरहितं विष्ण्वाख्यं परमं पदम् ॥" (वि. 1. 2. 10—14.) "परः पराणां परमः परमात्माऽऽत्मसंस्थितः। रूपवर्णादिनिर्देशविशेषणविवर्जितः ॥ अपक्षयविनाशाभ्यां परिणामर्द्धिजन्मभिः।

विशिष्टब्रह्मैव परम्; न निर्गुणमिति ज्ञायते। भगवच्छब्दघटकाक्षराणामर्थान् आह संभर्तेति। संभर्ता उपकरणसंमेलकः। गमयिता संहर्ता। इतीरणा। ईरणा—आख्यानम्। तथाचैश्वर्यादिषट्कवान् इति मतुप्प्रत्ययः। एवं भगशब्दे अक्षरार्थः समुदायार्थश्चोक्तः। अथ वकारार्थः। शिष्टम् अन् इति। इदं विपर्यस्तं नकारः। अस्य हेयरहित इत्यर्थः। तद् दर्शयिष्यति विना हेयैरिति। मध्ये ज्ञानेत्यादिना भगवच्छब्दरूढिरुच्यते। हेयराहित्यस्यापि रूढ्यर्थनिवेशाय मध्ये एतदुक्तिः। पूर्वं भगशब्दरूढिरुक्ता; इदानीं भगवच्छब्दस्य। शब्दवाच्यानि-प्रवृत्तिनिमित्ततया वाच्यानि। परिभाषा रूढिः। तदेवं भगवच्छब्देन अक्षरशो योगेन रूढ्या च विष्णुरुच्यते।

अयमत्र संग्रहश्लोकः—संभृत्या भर्तृभावात् भ इति गमयितृस्रष्टृनेतृत्वतो गः, वासात् वासस्थलत्वात् व इति च भगवान् अन् हरिर्हेयहानात्। वीर्यैश्वर्ये विरक्तिर्मतिरपि च यशः श्रीर्भगैर्युक्त एभिःषाड्गुण्याढ्येऽत्र शुद्धे भवति तु भगवन्नाम; गौणं परत्र ॥

भगवद्वासुदेवेति पदाभ्यां पररूपविशिष्टस्य विवक्षितत्वाभिप्रायेणाह समस्ताः इति। शक्तयः मुक्तबद्धतत्कर्मरूपाः। 'भूषणास्त्रस्वरूपस्थं यथेदमखिलं जगत्' (वि. 1. 22. 66.) इतीदमिहानुसंधेयम्। विश्वरूपवैरूप्यम्—अन्यसर्वविलक्षणम्। देवेति। देवादिरूपत्वाभावे तदाख्यातचेष्टोभयवन्तीत्यर्थः। परमं पदम्—पद्यमानं प्राप्यं परमात्मस्वरूपम्। आत्मसंस्थि[illegible] स्वनिष्ठः; अनाधारः। रूपेति। परमात्मस्वरूपं संस्थान-नीलादिवर्ण-गुणान्तरादिवाचक[illegible] साक्षाद्विशेषणरहितमित्यर्थः। अपक्षयेति। षड् भावविकाराः। तन्त्र पञ्च न सन्ति प[illegible]

वर्जितः शक्यते वक्तुं यः सदाऽस्तीति केवलम् ॥ सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः । ततः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते ॥ तद् ब्रह्म परमं नित्यमजमक्षर(य)-मव्ययम् । एकस्वरूपं च सदा हेयाभावाच्च निर्मलम् ॥ तदेव सर्वमेवैतत् व्यक्ताव्यक्त-स्वरूपवत् । तथा पुरुषरूपेण कालरूपेण च स्थितम् ॥",

(वि. 6. 4. 39, 40.) "प्रकृतिर्या मयाऽऽख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी । पुरुष-श्चाप्युभावेतौ लीयेते परमात्मनि । परमात्मा च सर्वेषामाधारः परमेश्वरः । विष्णुनामा स वेदेषु वेदान्तेषु च गीयते ॥",

(वि. 1. 22. 55-57.) "द्वे रूपे ब्रह्मणस्तस्य मूर्तं चामूर्तमेव च । क्षराक्षरस्वरूपे ते सर्वभूतेषु च स्थिते ॥ अक्षरं तत् परं ब्रह्म क्षरं सर्वमिदं जगत् । एकदेशस्थितस्याग्नेर्ज्योत्स्ना विस्तारिणी यथा ॥ परस्य ब्रह्मणः शक्तिस्तथेदमखिलं जगत् ॥ ",

(वि. 6. 7. 61—63.) "विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथाऽपरा । अविद्या कर्मसंज्ञाऽन्या तृतीया शक्तिरिष्यते ॥ यया क्षेत्रज्ञशक्तिः सा वेष्टिता नृप सर्वगा । संसारतापान् अखिलान् अवाप्नोत्यतिसंततान् ॥ तया तिरोहितत्वाच्च शक्तिः क्षेत्रज्ञसंज्ञिता । सर्वभूतेषु भूपाल तारतम्येन वर्तते (लक्ष्यते) ॥", (वि पु. 2.7.29-31.) "प्रधानं च पुमांश्चैव सर्वभूतात्मभूतया । विष्णुशक्त्या महाबुद्धे वृतौ संश्रयधर्मिणौ ॥ तयोः सैव पृथग्भावकारणं संश्रयस्य च । ....यथा सक्तं जले वातो बिभर्ति कणिकाशतम् । शक्तिः साऽपि तथा विष्णोः प्रधानपुरुषात्मनः ॥", (वि. पु. 1. 22. 6.) "तदेतदक्षयं (रं) नित्यं जगन्मुनिवराखिलम् । आविर्भावतिरोभाव-जन्मनाशविकल्पवत् ॥ "

इत्यादिना परं ब्रह्म स्वभावत एव निरस्तनिखिलदोषगन्धं समस्तकल्याणगुणात्मकं जगदुत्पत्तिस्थितिसंहारान्तःप्रवेशनियमनादिलीलं प्रतिपाद्य, कृत्स्नस्य चिदचिद्वस्तुनः

अत एव सत्तापि केवला अविकारभूता । एवं स्वरूपगुणविग्रहा उक्ताः । प्रकृतिपुरुषकालशरीर-कत्वमाह तदेवेति । लीयेते एकीभवतः । अमूर्तमक्षरं ब्रह्म गुणतो बृहत् मुक्तस्वरूपम् । शक्ति-त्रयाश्रयतया भाष्ये शुभाश्रयो वासुदेवविग्रहोऽत्राभिप्रेतो वक्ष्यते । तद्विग्रहाभिप्रायेण एकदेशस्थि-तस्येति पदम् । पूर्वोक्ततच्छक्तिविस्तार एवायं विभूतिद्वयभूमेति । शक्तिरिव कार्योपयोग्यपृथक्सिद्ध-त्वद्विशेषणमिति अत्र सर्वत्र शक्तिव्यपदेशः । शक्तिरित्युक्तं विवरीतुमाह विष्णुशक्तिरिति । मुक्त-[illegible]स्वरूपपरापरभेदेन विष्णुशक्तिर्द्विधेत्यर्थः । तृतीया शक्तिः कर्म । विष्णुशक्त्या विष्णोः संकल्प-प्राप्[illegible]या । शोधने कर्माख्यशक्तिरेवेयम् । संश्रयधर्मिणौ मिथः संबन्धभाजौ । पृथग्भावः विभागः [illegible]युक्तयोः प्रधानपुरुषयोः, मोक्षः । संश्रयः संपर्कमूलः संसारः । आविर्भावेति । तैलकूर्मपादादौ [illegible]भावाविर्भावौ ; महदादौ जन्मनाशौ ; एवं भेदवत् ।

[illegible] करिष्यमाणखण्डनोपयोगितया उदाहृत सर्ववचननिष्कृष्टार्थमाह इत्यादिनेति ।

सर्वास्ववस्थास्ववस्थितस्य पारमार्थिकस्यैव, परस्य ब्रह्मणश्शरीरतया रूपत्वं शरीररूपतन्वंश-शक्तिविभूत्यादिशब्दैः तत्तच्छब्दसामानाधिकरण्येन चाभिधाय, तद्विभूतिभूतस्य चिद्वस्तुनः स्वरूपेणावस्थितिमचिन्मिश्रतया क्षेत्रज्ञरूपेण स्थितिं चोक्त्वा, क्षेत्रज्ञावस्थायां पुण्य-पापात्मककर्म[स्व]रूपाविद्यावेष्टितत्वेन स्वाभाविकज्ञानरूपत्वाननुसन्धानम् चिद्रूपार्थाकार-तयाऽनुसन्धानं च प्रतिपादितमिति—परं ब्रह्म सविशेषम्; तद्विभूतिभूतं जगदपि पार-मार्थिकमेवेति ज्ञायते ॥

(24.) "प्रत्यस्तमितभेदम्" इत्यत्र देवमनुष्यादिप्रकृतिपरिणामविशेषसंसृष्टस्या-प्यात्मनः स्वरूपं तद्गतभेदरहितत्वेन तद्भेदवाचिदेवादिशब्दागोचरं ज्ञानसत्तैकलक्षणं स्वसंवेद्यं योगयुङ्मनसो न गोचर इत्युच्यत इति, अनेन न प्रपञ्चापलापः ॥

कथमिदमवगम्यत इति चेत्—तदुच्यते—

अस्मिन् प्रकरणे संसारैकभेषजतया योगमभिधाय, योगावयवान् प्रत्याहारपर्यन्तां-श्चोक्त्वा, धारणासिद्ध्यर्थं शुभाश्रयं वक्तुं परस्य ब्रह्मणो विष्णोः शक्तिशब्दाभिधेयं रूपद्वयं मूर्तामूर्तविभागेन प्रतिपाद्य, तृतीयशक्तिरूपकर्माख्याविद्यावेष्टितम् अचिद्विशिष्टं क्षेत्रज्ञं मूर्ताख्यविभागं भावनात्रयान्वयादशुभमित्युक्त्वा, द्वितीयस्य कर्माख्याविद्याविर-हिणोऽचिद्वियुक्तस्य ज्ञानैकाकारस्यामूर्ताख्यविभागस्य निष्पन्नयोगिध्येयतया, योगयुङ्मन-सोऽनालम्बनतया, स्वतश्शुद्धिविरहाच्च शुभाश्रयत्वं प्रतिषिध्य, परशक्तिरूपमिदममूर्तम् अपरशक्तिरूपं क्षेत्रज्ञाख्यमूर्तं च परशक्तिरूपस्याऽऽत्मनः क्षेत्रज्ञतापत्तिहेतुभूत-तृतीय-शक्त्याख्यकर्मरूपाविद्या चेत्येतच्छक्तित्रयाश्रयो भगवदसाधारणम्, "आदित्यवर्णम्" इत्यादिवेदान्तसिद्धं मूर्तरूपं शुभाश्रय इत्युक्तम्। अत्र परिशुद्धात्मस्वरूपस्य शुभाश्रयता-नर्हतां वक्तुम् 'प्रत्यस्तमितभेदं यत्' इत्युच्यते।

एवं विष्णुपुराणप्रतिपाद्यमुदितम्। अथ परोक्तवचसां स्वसंमतमर्थमभिधातुमारभते प्रत्य-स्तमितेति। श्लोकेऽत्र मुक्तस्वरूपमुच्यते योगगोचरत्वप्रतिषेधायेत्यर्थः। योगयुक् योगारम्भे स्थितः। कथमिदमवगम्यते इति; ब्रह्म शब्दे सत्यपि श्लोकोऽयं न परमात्मविषयक इति, मुक्तस्य योगागोचरत्वविषयक इति च कथं ज्ञायत इत्यर्थः। भावनात्रयान्वयात्—ब्रह्म-भावना, कर्मभावना, उभयभावनेति भावनात्रयम्; तदन्यतमान्वयात्। "सनन्दनादयो ब्रह्मन्! ब्रह्मभावनया युताः। कर्मभावनया चान्ये देवाद्याः स्थावरावराः। हिरण्यगर्भादिषु च ब्रह्मकर्मात्मिका द्विधा" इति ह्युक्तम्। निष्पन्नयोगिध्येयतया; योगी द्विविधः प्रक्रमी निष्पन्नश्च। त[त्र] द्वितीयेन योगिनैव ध्यातुं शक्यतयेत्यर्थः। स्वतः शुद्धिविरहादिति। 'अशुद्धास्ते समस्तास्तु' इत्युक्तत्वादिति भावः।

एवं प्रकरणं प्रदर्श्य प्रत्यस्तमितेतिश्लोकस्य प्रागुक्तार्थं संगमयति अत्रेति। ननु

तथा हि—(वि. पु. 6. 7. 55.) "न तत् योगयुजा शक्यं नृप चिन्तयितुं यतः ।" (69) "द्वितीयं विष्णुसंज्ञस्य योगिध्येयं महामते (परं पदम्) ।" (70) "समस्ताः शक्तयश्चैताः नृप यत्र प्रतिष्ठिताः । तद्विश्वरूपवैरूप्यं रूपमन्यद्धरेर्महत् ॥" इति च वदति ।

तथा चतुर्मुखसनकसनन्दनादीनां जगदन्तर्वर्तिनामविद्यावेष्टितत्वेन शुभाश्रयतानर्हतामुक्त्वा, बद्धानामेव पश्चात् योगेनोद्भूतबोधानां स्वस्वरूपापन्नानां च स्वतश्शुद्धिविरहात् भगवता शौनकेन शुभाश्रयता निषिद्धा, "आब्रह्मस्तम्बपर्यन्ताः जगदन्तर्व्यवस्थिताः । प्राणिनः कर्मजनितसंसारवशवर्तिनः ॥ यतस्ततो न ते ध्याने ध्यानिनामुपकारकाः । अविद्यान्तर्गताः सर्वे ते हि संसारगोचराः ॥ पश्चादुद्भूतबोधाश्च ध्याने नैवोपकारकाः । नैसर्गिको न वै बोधस्तेषामप्यन्यतो यतः ।" (भविष्य. वि. ध. 104. 23—26). । "तस्मात् तदमलं ब्रह्म निसर्गादेव बोधवत् ॥" इत्यादिना परस्य ब्रह्मणो विष्णोस्स्वरूपं स्वासाधारणमेव शुभाश्रय इत्युक्तम् ।

अतोऽत्र न भेदापलापः प्रतीयते ।

मितेतिश्लोकस्य परमात्मस्वरूपपरत्वमेवास्तु । तावता न प्रपञ्चापलापप्रसक्तिः ; प्रागुक्तगुणविभूतीनां बाधाभावात् परमात्मस्वरूपं जीववत् देहभेदेन भिन्नं न भवतीति प्रत्यस्तमितभेदमित्युच्यताम् । सत्तामात्रमिति अपक्षयेतिप्रागुक्तश्लोकरीत्या भवत्येव । 'यतो वाचो निवर्तन्त' इतिवत् स्यात् अगोचरं वचसामिति । तत् ब्रह्मसंज्ञितमिति सुष्ठुसंगतमित्यत्रोपपादयति तथाहीति । मूर्तरूपं यथा क्षेत्रज्ञशरीरं परमात्मविग्रह इति द्वेधा, तथा अमूर्तमपि मुक्तस्वरूपं परमात्मस्वरूपञ्चेति द्विविधमस्त्येव । तत्र मुक्तस्वरूपग्रहणे पूर्वं पश्चाच्च शक्तिशब्दव्यपदेशो घटते ; परमात्मन एव स्वं प्रति शक्तित्वायोगात् । सर्वशक्त्याश्रयतया तद्दिव्यमंगलविग्रहकथनमपि तदैव घटते । पूर्वं देवादिभेदप्रस्तावात् प्रत्यस्तमितभेदमिति तद्भेदनिषेधस्तच्छुद्धस्वरूपे समञ्जसः । अमूर्तमिति चोपरि पूर्वममूर्ततयोक्तं मुक्तं परामृशति । अवश्यञ्च जीवात्मध्यानमारभमाणेन भगवद्दिव्यमङ्गलविग्रहध्यानं कार्यमिति गीतम् । अत औचित्यात् मुक्तात्मस्वरूपविषयमित्युच्यते । एवञ्च ब्रह्मपदम्, "ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा" इत्यादाविव जीवविषये सुस्थमेवेति भावः ।

उक्तमर्थं शौनकग्रन्थसंवादेन द्रढयति तथेत्यादिना । बद्धानामेव-बद्धत्वात् शुभाश्रयतानर्हतया प्रागुक्तानामेव । पश्चादिति श्लोकस्थं पदम् । उद्भूतबोधानामिति व्याख्येयविवरणं [illegible]स्वरूपापन्नानाञ्चेति । चकारोऽप्यर्थः । स्वस्वरूपापन्नत्वेऽपीत्यर्थः । धर्मभूतज्ञानस्य स्वभावत्वात् प्राप्[illegible]र्गिको नेति कथमित्यत्र विव्रियते तेषामप्यन्यतो यतः इति । अन्यतः परमात्मतः । अर्थात् [illegible]न्यावृत्तिरपि सिद्धा । यत इत्येतदनन्तरम् इतिपदमध्याहर्तव्यम् ; निषिद्धेति प्रागुक्तस्यात्र [illegible] । अथ विष्णुपुराण इव तत्रापि शुभाश्रयः अयमिति दर्शित इति वक्तुं तस्मादिति [illegible]म् ।

(24) 'ज्ञानस्वरूपम्' इत्यत्रापि ज्ञानव्यतिरिक्तस्यार्थजातस्य कृत्स्नस्य न मिथ्यात्वं प्रतिपाद्यते ; ज्ञानस्वरूपस्याऽऽत्मनो देवमनुष्याद्यर्थाकारेणावभासो भ्रान्तिरित्येतावन्मात्रवचनात् । न हि शुक्तिकाया रजततयाऽवभासो भ्रान्तिरित्युक्ते, जगति कृत्स्नं रजतजातं मिथ्या भवति ॥

जगद्ब्रह्मणोः सामानाधिकरण्येनैक्यप्रतीतेः, ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपस्यार्थाकारता भ्रान्तिरित्युक्ते सति अर्थजातस्य कृत्स्नस्य मिथ्यात्वमुक्तं स्यादिति चेत्—तदसत् ; अस्मिन् शास्त्रे परस्य ब्रह्मणो विष्णोर्निरस्ताज्ञानादिनिखिलदोषगन्धस्य समस्तकल्याण-

---

पूर्वपक्ष्युक्तद्वितीयश्लोकस्यार्थं प्रतिपादयति ज्ञानेति। स्वाभिमतार्थ उपरि वक्ष्यते। तदभिमतार्थशोधनं प्रथमतः। तन्मतरीत्या ज्ञानस्वरूपे आत्मनि जडरूपतादर्शनं भ्रान्तिरिति वाक्यार्थः। तत्र ब्रह्मणि सर्वजगदाकारतादर्शनमित्यर्थ एव ग्राह्य इति कुतः; जीवात्मनि देवाद्यर्थाकारतादर्शनं भ्रान्तिरित्येवार्थसंभवात्। तेन देहात्मभ्रमानुवादमात्रमिह कृतं भवति। तावता देवाद्याकारमिथ्यात्वमपि न सिद्ध्येदित्याह नहीति। देवादिदेहाः सर्वेषां प्रत्यक्षाः आपणादिस्थरजतादिवत् सत्याः। तत्तत्पुरुषस्य स्वात्मनि स्वदेहतादात्म्यकल्पनासिद्धस्त्वनिर्वचनीयदेहोऽन्य एव त्वन्मते युक्तः। अन्यात्मनामप्रत्यक्षतया च न तत्रान्यदेहभ्रान्तिरिति भावः।

इदमत्र बोध्यम्—'अनात्मन्यात्मबुद्धिर्या अस्वे स्वमिति या मतिः' इति देहादौ आत्मभ्रम एव दर्शितः। इह तु आत्मनि देवादिदेहभ्रम उच्यते। शुक्तिरजतस्थले शुक्तेरेव प्रत्यक्षत्वात् तत्रैव रजतभ्रान्तिः। इह पुनरुभयोरपि प्रत्यक्षत्वात् यथायथमुभयमपीत्याशयः। स्पष्टदृश्यमानेऽपि देहे आत्मतादात्म्यानर्हत्वरूपाकारविशेषाग्रहणादात्मभ्रमः; एवमात्मन्यपि। प्रत्यक्षस्येन्द्रियग्राह्यविशेष्यकत्वनियमात् आत्मनि देहभ्रमस्वीकारे कथमयं चाक्षुषभ्रमः स्यादिति चेत्—देहविशेष्यकेऽपि चाक्षुषे अचाक्षुषात्मतादात्म्यभ्रमः कथमिति तुल्यम्। अतिरिक्तत्वाग्रहे चाक्षुषाचाक्षुषत्वादिकमप्यगृहीतमेवेति मन्तव्यम्। तत्रानात्मनि आत्मबुद्धिं वदन् पराशरः, 'पारमार्थिकमधिष्ठानम्, अपारमार्थिकं भ्रान्तिविषयः' इति सत्यासत्यकल्पनां न स्वीकरोतीति ज्ञायते। तथा हि सति देहस्य सत्यत्वम् आत्मनश्चानिर्वचनीयत्वमेषितव्यम्। अतो नानिर्वचनीयख्यातिरित्यलम्।

शङ्कते जगदिति। अयं भावः—'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इत्यादितः यज्जगत्तादात्म्यं ब्रह्मणि भासते, तज्जगदाकारताया एव तत्र भ्रान्तिसिद्धत्वं वर्ण्यते चेत्—जगन्मिथ्यात्वसिद्धौ न कश्चित् क्लेशः; जगदन्तराभावात्। एवमेव ह्यत्र 'जगच्च सः' इत्यैक्यमुक्त्वाऽत्र श्लोके भ्रान्तिरित्युच्यते। जगत्पदं सर्ववाचि। शुक्तिरजतस्थले तु नैवापणस्थितरजततादात्म्येन पुरोवर्तिधर्मिग्रहणम्, नेदमापणस्थरजतमिति भेदग्रहात्। तथाच ज्ञानस्वरूपमिति प्रकृतश्लोकोऽपि अविशेष[illegible] सर्वजगद्रूपार्थभ्रान्तेर्ब्रह्मणि प्रतिपादक एवास्तु इति। अस्मिन्निति। भ्रान्तिदर्शनमिदं किं[illegible] न तावत् जीवनिष्ठम्, तस्य भ्रान्तिरूपकल्पनाधीनतया प्रथमभ्रान्त्याश्रयस्य वक्तव्यत्वात्, न[illegible]

गुणात्मकस्य महाविभूतेः प्रतिपन्नतया तस्य भ्रान्तिदर्शनासम्भवात् । सामानाधिकरण्येनैक्यप्रतिपादनं च बाधासहमविरुद्धं चेत्यनन्तरमेवोपपादयिष्यते । अतोऽयमपि श्लोको नार्थस्वरूपस्य बाधकः । तथाहि—

(तै. भृ.) "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति, तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म" इति जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्मेत्यवसिते सति—

"इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् । बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रतरिष्यति ॥"

(भा. आदि. 1. 275) इति शास्त्रेणार्थस्य इतिहासपुराणाभ्यामुपबृंहणं कार्यमिति विज्ञायते । उपबृंहणं नाम—विदितसकलवेदतदर्थानां स्वयोगमहिमसाक्षात्कृतवेदतत्त्वार्थानां वाक्यैः स्वावगतवेदवाक्यार्थव्यक्तीकरणम् । सकलशाखागतस्य वाक्यार्थस्य अल्पभागश्रवणाद्दुरवगमत्वेन तेन विना निश्चयायोगादुपबृंहणं हि कार्यमेव । तत्र—

चैतन्यनिष्ठम्, असंभवात् । न च विष्णुनिष्ठम्, तस्य तत्प्रत्यनीकत्वात् । तदभेदादेव च जीवचैतन्ययोरपि तदयोग इति भावः । जगच्च स इत्यस्यार्थश्च वक्ष्यते । इदमपि 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'त्यादिकमिवैक्यपरमित्यद्वैती न वक्तुमर्हति, परमार्थापरमार्थयोस्तदयोगात् । अतो बाधार्थसामानाधिकरण्यमित्येव वाच्यम् । तदयुक्तम्, सुतरामैक्यप्रतीतिभङ्गात् समञ्जसार्थान्तरसत्त्वाच्चेत्याह सामानेति । अर्थस्वरूपस्य जगतः ।

ननु ज्ञानस्वरूपमित्यस्मिन् श्लोके तमेवेति विष्णोरुक्तत्वात् न जीवे देवादिदेहभ्रमपरत्वमस्य युक्तम्; किंतु ब्रह्मणि जगद्भ्रमपरत्वमेव । तस्य च जगन्मिथ्यात्वमन्तरा न निर्वाहः, जगच्च स इति वाक्यस्यापि पूर्वं भावात् इत्याशङ्कायाम्, जगद्बाधवर्णनं प्रष्टुः उपदेष्टुः उपबृंहणीयस्य उपबृंहणस्य पूर्वसंदर्भस्य च विरुद्धमिति प्रदर्शनपूर्वकं श्लोकविवक्षितार्थं वक्तुमारभते तथाहीति । इत्यवसिते सति—इति जगत्कारणत्वेन ब्रह्मणि सांगवेदाध्ययनविचारमूलं निश्चिते सति । अस्य विज्ञायत इत्यनेन नान्वयः; इतिहासेतिश्लोकार्थज्ञानस्य एतदवसायसापेक्षत्वाभावात् । अतः कार्यमित्यत्रान्वयः । अवसिते सति अर्थस्येतिहासपुराणाभ्यामुपबृंहणं कार्यमिति इतिहासपुराणाभ्यामिति शास्त्रेण विज्ञायत इति यथार्हं योजनीयम् । योजनान्तरमपि—अवसिते सति पुलस्त्यवसिष्ठ........मैत्रेयः परिपप्रच्छेति । अवसायानन्तरपरिप्रश्नकरणहेतुश्च उपबृंहणकर्तव्यताज्ञानम् । तद्धेतोर्मध्येऽपेक्षितत्वात् मध्ये अवान्तरवाक्यानि बहूनि घटयन् तत्रेति तदुपसंहरन् महावाक्यशेषमाहेति वक्तव्यम् । एवं वाक्यशैल्याः बहुत्र दर्शनात् । यथा, प्राक्, 'यथैकमेव तेजोद्रव्य'मित्यारब्धवाक्यस्य'एवमात्मा चिद्रूप एवे'ति प्रापैक्येन समापनीयस्य मध्ये (70) यद्यपीत्यादीनि बहूनि वाक्यानि । अवसिते सति इत्यस्य [illegible]न्येणावसिते सतीत्यर्थे टीकास्वारस्यादप्येवं योजनैवावसीयते । समुपबृंहयेत्—विस्पष्टावगतार्थकं [illegible] । अल्पश्रुतात्—अल्पं श्रुतं श्रवणं यस्य तस्मात्; किञ्चिच्छाखायामधीतिनः पुरुषात् । अत्र [illegible]ध्याहारेण, मामयमल्पश्रुतः प्रतरिष्यति वञ्चयिष्यतीति वेदो बिभेतीति योजना । वेदशब्दो

पुलस्त्यवसिष्ठवरप्रदानलब्धपरदेवतापारमार्थ्यज्ञानवतो भगवतः पराशरात् स्वावगतवेदार्थोपबृंहणमिच्छन् मैत्रेयः परिपप्रच्छ—(वि. पु. 1. 1. 4, 5.) "सोऽहमिच्छामि धर्मज्ञ श्रोतुं त्वत्तो यथा जगत्। बभूव, भूयश्च यथा महाभाग भविष्यति ॥ यन्मयं च जगद् ब्रह्मन् यतश्चैतच्चराचरम्। लीनमासीत् यथा यत्र लयमेष्यति यत्र च ॥" इत्यादिना।

अत्र ब्रह्मस्वरूपविशेष-तद्विभूतिभेदप्रकार-तदाराधनस्वरूप-फलविशेषाश्च पृष्टाः। ब्रह्मस्वरूपविशेषप्रश्नेषु, यतश्चैतच्चराचरमिति निमित्तोपादानयोः पृष्टत्वात् यन्मयमित्यनेन सृष्टिस्थितिलयकर्मभूतं जगत् किमात्मकमिति पृष्टम्। तस्य चोत्तरम्, 'जगच्च सः' इति। इदं च तादात्म्यमन्तर्यामिरूपेणाऽऽत्मतया व्याप्तिकृतम्; न तु व्याप्यव्यापकयोर्वस्त्वैक्यकृतम्; यन्मयमिति प्रश्नस्योत्तरत्वात्, जगच्च स इति सामानाधिकरण्यस्य। यन्मयमिति मयट् अत्र न विकारार्थः; पृथक्प्रश्नवैयर्थ्यात्। नापि प्राणमयादिवत् स्वार्थिकः, जगच्च स इत्युत्तरानुपपत्तेः। तदा हि, विष्णुरेवेत्युत्तरमभविष्यत्। अतः प्राचुर्यार्थ एव।

वेदान्तपरः। पुलस्त्येति विश्वामित्रप्रयुक्तरक्षोभक्षितः पितेति श्रुत्वा सर्वराक्षसविनाशिसत्रकारिणि पराशरे वसिष्ठोपदेशादुपरते, 'देवतापारमार्थ्यञ्च यथावद् वेत्स्यते भवान्' इत्यनुजग्राह पुलस्त्यः; 'पुलस्त्येन यदुक्तं ते तत् तथैव भविष्यति' इति च पितामहो वसिष्ठः। पारमार्थ्यं पूर्णयाथात्म्यम्। ज्ञानवत इति अतिशायने मतुप्। अर्थोपबृंहणम् अर्थवैशद्यकरणम्; त्वत्तः श्रोतुमिच्छामि। किम्; तदाह यथेत्यादिना। प्रश्नवाक्यानां 'यतो वा' इति श्रुतिसरूपत्वात् तदैकार्थ्यं जगच्च स इत्यस्य वक्तव्यमित्येतदर्थमेवं विस्तरः।

पुरोवादात्मककारणवाक्येषु लयपूर्वकसृष्टिकथनात्, यतो वा इत्यनुवादिवाक्येऽपि संविशन्तीत्येवं लट्प्रयोगाच्च जन्मादिकमनेकं प्रवाहरूपमिति स्वज्ञातमिति ज्ञापयितुमप्यत्र बभूव भविष्यतीत्युक्तिः। जन्मलयमध्यगतं यन्मयमिति स्थितिविषयकम्। इत्यादिनेत्यादिपदविवक्षितश्लोकार्थं संगृह्णाति अत्रेति। इदञ्च निर्गुणतत्त्वविषयकाभिप्रायाभावज्ञापनाय। कर्मभूतमिति; सृष्टिरुत्पत्तिः; जन्मस्थितिलयैः फलैः स्वगतैः कर्तृव्यापारकर्मभूतमित्यर्थः। यत इति निमित्तोपादानक्रोडीकारात् जननकर्ता पृष्ट एव। स्थितौ संयमे च कर्तृप्रश्नोऽप्यत्र यथेत्यत्र हृद्गत इति उत्तरतो ज्ञायते। उत्तरवाक्ये तत्रैव च स्थितमिति प्रलयस्थितिरौचित्यादभिप्रेतां। परिशेषात् यन्मयमित्येतदुत्तरं जगच्च स इति॥ अस्तु; तत एव जगद्ब्रह्मैक्यं ब्रूम इति शङ्कायाम्, किमात्मकमिति स्वप्रयुक्तात्मशब्दस्य स्वरूपैक्यशरीरात्मभावसाधारणत्वात विवृणोति इदञ्च तादात्म्यमिति। मयडर्थशोधनेनोपपादयति यन्मयमिति। तदेति। जगत् किमस्तीति प्रश्नार्थोऽभविष्यदित्यादिः। विष्णुरेवेति। स्वार्थिकत्व[illegible] सत्यं मिथ्या वेत्येव प्रश्नपर्यवसानस्येष्टत्वात्, रजतमिति गृह्यमाणं रजतमेव न वेति प्रश्ने शुक्तिरेवेत्यु[illegible] वत्, जगत किमस्तीति प्रश्ने विष्णुरेवेत्युत्तरमेव युक्तम्। एवकारेण च जगन्निषेधः। स्पष्टविवक्ष[illegible] विष्णुरेव, न जगदिति वक्तव्यम्; प्रत्युत जगच्चेति चकारेण पूर्वोक्ताकारैः सह जगद्रूपत्व[illegible]

(अष्टा. 5. 4. 21.) "तत्प्रकृतवचने मयट्" इति मयट्। कृत्स्नं च जगत् तच्छरीरतया तत्प्रचुरमेव। तस्मात् यन्मयमित्यस्य प्रतिवचनं जगच्च स इति सामानाधिकरण्यं जगद्-ब्रह्मणोः शरीरात्मभावनिबन्धनमिति निश्चीयते। अन्यथा—निर्विशेषवस्तुप्रतिपादनपरे शास्त्रेऽभ्युपगम्यमाने, सर्वाण्येतानि प्रश्नप्रतिवचनानि न संगच्छन्ते; तद्विवरणरूपं कृत्स्नं च शास्त्रं न संगच्छते। तथा हि सति, प्रपञ्चभ्रमस्य किमधिष्ठानमित्येवंरूपस्यैकस्य प्रश्नस्य निर्विशेषज्ञानमात्रमित्येवंरूपमेकमेवोत्तरं स्यात्। जगद्ब्रह्मणोरेकद्रव्यत्वपरे च सामानाधिकरण्ये, सत्यसङ्कल्पत्वादिकल्याणगुणैकतानता निखिलहेयप्रत्यनीकता च बाध्येत; सर्वाशुभास्पदं च ब्रह्म भवेत्। आत्मशरीरभाव एवेदं सामानाधिकरण्यं मुख्य-वृत्तमिति स्थाप्यते॥ अतः—

(वि. 1. 1. 31.) "विष्णोः सकाशादुद्भूतं जगत् तत्रैव च स्थितम्। स्थितिसंयमकर्ताऽसौ जगतोऽस्य जगच्च सः॥" इति संग्रहेणोक्तमर्थम्, "परः पराणाम्" इत्यारभ्य विस्तरेण वक्तुं परब्रह्मभूतं भगवन्तं विष्णुं स्वेनैव रूपेणावस्थितम्, "अविकाराय" इति श्लोकेन प्रथमं प्रणम्य, तमेव हिरण्यगर्भस्वावतारशङ्कररूपत्रिमूर्ति-प्रधान-काल-क्षेत्रज्ञसमष्टि-व्यष्टिरूपेणावस्थितं च नमस्करोति। तत्र, 'ज्ञानस्वरूपम्' इत्ययं श्लोकः क्षेत्रज्ञव्यष्ट्या-त्मनाऽवस्थितस्य परमात्मनः स्वभावमाह। तस्मान्नात्र निर्विशेषवस्तुप्रतीतिः॥

यदि निर्विशेषज्ञानरूपब्रह्माधिष्ठानभ्रमप्रतिपादनपरं शास्त्रम्, तर्हि—(वि. 1. 3. 1.) "निर्गुणस्याप्रमेयस्य शुद्धस्याप्यमलात्मनः। कथं सर्गादिकर्तृत्वं ब्रह्मणोऽभ्युपगम्यते॥" इति चोद्यम्, (श्लो. 3. 1. 2, 3.) "शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोचराः। यतोऽतो ब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्याः भावशक्तयः॥ भवन्ति तपतां श्रेष्ठ पावकस्य यथोष्णता।"

न तन्निषेध इति भावः। तत्प्रकृतवचने मयडिति। प्रकर्षेण कृतं प्रकृतम्। प्रचुरमिति यावत्। प्रकृत्यर्थस्य प्रचुरतया वचने, प्रकृत्यर्थेन प्रचुरमिति वचने वा मयट्। तदत्र यन्मयमित्यस्य यत्प्रचुर-मित्यर्थः। एवं स्थितिप्रश्ने, केवलाधाराधेयभावकथने सर्वप्रकारेण तदधीनसत्ताकत्वं न लभ्येतेति शरीरात्मभावेनोत्तरमुक्तम् जगच्च स इति। जगदन्तर्यामी च स इत्यर्थः। तेन नित्याधारत्वशेषित्वनि-यन्तृत्वलाभः। सामानाधिकरण्यं समानविभक्तिः। अन्यथेति पदं शाङ्करभास्करपक्षद्वयग्राहकम्। अस्य प्राथमिकार्थो निर्विशेषेत्यादिः। द्वितीयार्थो जगद्ब्रह्मणोरित्यादिः। स्थाप्यते स्थापयिष्यते।

स्वेनैव रूपेणावस्थितम्-सदैकरूपरूपायेत्युक्ततया नित्यसिद्धस्वासाधारणदिव्यमङ्गलविग्रह-विशिष्टतया स्थितं वासुदेवम्। तमेव वासुदेवमेव। त्रिमूर्तिविषयकः नम इति श्लोकः। प्रधानविषयकः ...केति। कालविषयकः सर्गेति। क्षेत्रज्ञसमष्टिविषयकः आधारेति। क्षेत्रज्ञव्यष्टिविषयकः ज्ञान-...पमिति प्रकृतः। अस्यायमर्थः—परमार्थतः—प्रमात्मकज्ञानविषयतया अत्यन्तनिर्मलज्ञानरूपजी-...म् भ्रान्तिविषयतया तु देवाद्यर्थाकारविशिष्टजीवशरीरकं तं विष्णुमिति। उत्तरश्लोकेऽन्वयः।

इति परिहारश्च न घटते । तथा हि सति—'निर्गुणस्य ब्रह्मणः कथं सर्गादिकर्तृत्वम्', 'न ब्रह्मणः पारमार्थिकः सर्गः; अपि तु भ्रान्तिपरिकल्पितः' इति चोद्यपरिहारौ स्याताम् । उत्पत्त्यादि कार्यं सत्त्वादिगुणयुक्तापरिपूर्णकर्मवश्येषु दृष्टमिति सत्त्वादिगुणरहितस्य परिपूर्णस्याकर्मवश्यस्य कर्मसम्बन्धानर्हस्य कथं सर्गादिकर्तृत्वमभ्युपगम्यत इति चोद्यम्; दृष्टसकलविसजातीयस्य ब्रह्मणो यथोदितस्वभावस्यैव, जलादिविसजातीयस्याग्न्यादेरौष्ण्यादिशक्तियोगवत्, सर्वशक्तियोगो न विरुध्यत इति परिहारः ।

(25) "परमार्थस्त्वमेवैकः" इत्याद्यपि न कृत्स्नस्यापारमार्थ्यं वदति; अपि तु कृत्स्नस्य तदात्मकतया तद्व्यतिरेकेणावस्थितस्यापारमार्थ्यम् । तदेवोपपादयति—(वि. 1. 4. 38.) "तवैष महिमा येन व्याप्तमेतच्चराचरम्" इति । येन त्वयेदं चराचरं व्याप्तम्, अतः त्वदात्मकमेवेदं सर्वमिति त्वदन्यः कोऽपि नास्ति । अतः सर्वात्मतया त्वमेवैकः परमार्थः । अत इदमुच्यते—तवैष महिमा, या सर्वव्याप्तिः—इति । अन्यथा तवैषा भ्रान्तिरिति वक्तव्यम् । जगतः पते, त्वमित्यादीनां पदानां लक्षणा च स्यात् । लीलया महीमुद्धरतो भगवतो महावराहस्य स्तुतिप्रकरणविरोधश्च ॥

यतः कृत्स्नं जगत् ज्ञानात्मना त्वयाऽऽत्मतया व्याप्तत्वेन तव मूर्तम्, तस्मात् त्वदात्मकत्वानुभवसाधनयोगविरहिणः एतत् केवलदेवमनुष्यादिरूपमिति भ्रान्तिज्ञानेन पश्यन्तीत्याह, "यदेतद्दृश्यते" (25) इति ॥

न केवलं वस्तुतस्त्वदात्मकं जगत् देवमनुष्याद्यात्मकमिति दर्शनमेव भ्रमः, ज्ञानाकाराणामात्मनां देवमनुष्याद्यर्थाकारत्वदर्शनमपि भ्रम इत्याह, "ज्ञानस्वरूपमखिलम्" (25) इति ॥ ये पुनर्बुद्धिमन्तो ज्ञानस्वरूपात्मविदः सर्वस्य भगवदात्मकत्वानुभवसाधनयोगयोग्यपरिशुद्धमनसश्च, ते देवमनुष्यादिप्रकृतिपरिणामविशेषशरीररूपमिदमखिलं जगत् शरीरातिरिक्तज्ञानस्वरूपात्मकं त्वच्छरीरं च पश्यन्तीत्याह, "ये तु ज्ञानविदः" (25) इति । अन्यथा श्लोकानां पौनरुक्त्यम्, पदानां लक्षणा, अर्थविरोधः, प्रकरणविरोधः, शास्त्रतात्पर्यविरोधश्च ॥

"तस्यात्मपरदेहेषु सतोऽप्येकमयम्" (25) इत्यत्र, सर्वेष्वात्मसु ज्ञानैकाकारतया

उत्पत्त्यादीत्यादिना स्वाभिमतचोद्यपरिहारवर्णनम् । सत्त्वादिगुणरहितस्येत्यादिपदैः क्रमेण निर्गुणस्येत्यादिपदानामर्थः । येन त्वयेति । येनेति परमात्मपरं वा; यस्मात् कारणादित्यर्थकं वा । पूर्वार्धे उत्तरार्धे वा तच्छब्दाध्याहारः । चराचरमेतत् व्याप्तमित्येष यस्मात् कारणात् तव महिमा, अतस्त्वं परमार्थ इत्यन्वय एव तात्पर्यं वा ।

त्वदात्मकं जगदित्येतदनन्तरं अधिकृत्येति शेषः । अन्यथाऽनन्वयात् । त्वच्छरीर[illegible] त्वद्रूपमित्यस्यार्थः । अनेन जीवशरीरमपि परमात्मशरीरमिति स्पष्टम् ।

समानेषु सत्सु देवमनुष्यादिप्रकृतिपरिणामविशेषरूपपिण्डसंसर्गकृतमात्मसु देवाद्याकारेण द्वैतदर्शनमतथ्यमित्युच्यते। पिण्डगतम् आत्मगतमपि द्वैतं न प्रतिषिध्यते। देवमनुष्यादिविविधविचित्रपिण्डेषु वर्तमानं सर्वमात्मवस्तु सममित्यर्थः—यथोक्तं भगवता, (गी. 5. 1.) "शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः", (गी. 5. 16.) निर्दोषं हि समं ब्रह्म" इत्यादिषु—"तस्यात्मपरदेहेषु सतोऽपि" इति देहातिरिक्ते वस्तुनि स्वपरविभागस्योक्तत्वात्।

"यद्यन्योऽस्ति परः कोऽपि" (25) इत्यत्रापि नात्मैक्यं प्रतीयते; 'यदि मत्तः परः कोऽप्यन्यः' इत्येकस्मिन्नर्थे परशब्दान्यशब्दयोः प्रयोगायोगात्। तत्र परशब्दः स्वव्यतिरिक्तात्मवचनः। अन्यशब्दः तस्यापि ज्ञानैकाकारत्वादन्याकारत्वप्रतिषेधार्थः। एतदुक्तं भवति—यदि मद्व्यतिरिक्तः कोऽप्यात्मा मदाकारभूतज्ञानाकारादन्याकारोऽस्ति, तदा, अहमेवमाकारः, अयं चान्यादृशाकार इति शक्यते व्यपदेष्टुम्। न चैवमस्ति; सर्वेषां ज्ञानैकाकारत्वेन समानत्वादेवेति।

"वेणुरन्ध्रविभेदेन" (25) इत्यत्रापि—आकारवैषम्यमात्मनां न स्वरूपकृतम्; अपितु देवादिपिण्डप्रवेशकृतमित्युपदिश्यते; नात्मैक्यम्। दृष्टान्ते चानेकरन्ध्रवर्तिनां वाय्वंशानां न स्वरूपैक्यम्; अपित्वाकारसाम्यमेव। तेषां वायुत्वेनैकाकाराणां रन्ध्रभेदनिष्क्रमणकृतो हि षड्जादिसंज्ञाभेदः; एवमात्मनां देवादिसंज्ञाभेदः। [यथा] तैजसाऽऽप्यपार्थिवद्रव्यांशभूतानां पदार्थानां तत्तद्द्रव्यत्वेनैक्यमेव; न स्वरूपैक्यम्—तथा वायवीयानामंशानामपि स्वरूपभेदोऽवर्जनीयः।

"सोऽहं स च त्वम्" (25) इति सर्वात्मनां पूर्वोक्तं ज्ञानाकारत्वं(रं) तच्छब्देन परामृश्य तत्सामानाधिकरण्येन अहंत्वमित्यादीनामर्थानां ज्ञानमेवाऽऽकार इत्युपसंहरन्

देवाद्याकारेण द्वैतदर्शनम् पिण्डगतानां देवाद्याकाराणामात्मसु भ्रान्त्या कृतमात्मनानात्वज्ञानम्। आत्मगतमपि द्वैतम् पिण्डव्यक्तिवत् आत्मव्यक्तीनामप्यनेकत्वम्। एकमयं समानाकारप्रचुरम्। विज्ञानं स्वरूपं गुणो वा। 'तथासौ परमात्मन' इत्यस्य एकस्वरूपभेद इत्युत्तरश्लोको विवरणम्। परमात्मा जीवः। परं आत्मन इति छेदो वा। वायोरप्रत्यक्षत्वात् प्रत्यक्षतेजःप्रभृतितौल्येन सांशत्वं दर्शयति तैजसेति। ज्ञानाकारमिति। ननु, 'एकः समस्तं यदिहास्ति किञ्चित् तदच्युतो नास्ति परं ततोऽन्यत्' इति पूर्वार्धेन सर्वस्याच्युतात्मकत्वस्योक्तत्वात स इति अच्युतपरामर्श एव युक्तः; अत एव 'स च सर्वमेतत्' इति पुल्लिङ्गमपि घटत इति चेत्—उच्यते। प्राग्आदिभरतेन, 'पिण्डः पृथग् यतः' इति देहातिरिक्तज्ञानैकाकारजीवात्मोपदेशस्यैव कृतत्वात् तत्रैव ऋभुनिदाघसंवादस्यापि साक्षितया गृहीतत्वात् ऋभुणा वासुदेवरूपत्वस्याप्यत्मसु उपदिष्टत्वेऽपि तस्य, [illegible]च्युत' इति पूर्वार्धेनैवोपसंहृतत्वसंभवात उपक्रान्तज्ञानैकाकारोपसंहारस्य कर्तव्यत्वाच्च भाष्योक्त[illegible]साधीयान्। उक्तं वासुदेवरूपत्वमपि तच्छरीरत्वं वा ज्ञानैकाकारत्वादिना तत्साम्यं वेत्य-

देवाद्याकारभेदेनाऽऽत्मसु भेदमोहं परित्यजेत्याह । अन्यथा देहातिरिक्तो(क्तात्मो)पदेश्य-स्वरूपे, अहं त्वं सर्वमेतदात्मस्वरूपमिति भेदनिर्देशो न घटते । अहंत्वमादिशब्दानामुप-लक्ष्येण सर्वमेतदात्मस्वरूपमित्यनेन सामानाधिकरण्यादुपलक्षणत्वमपि न संगच्छते । सोऽपि यथोपदेशमकरोदित्याह, "तत्याज भेदं परमार्थदृष्टिः" इति । कुतश्चैष निर्णय इति चेत्—देहात्मविवेकविषयत्वादुपदेशस्य । तच्च, "पिण्डः पृथक् यतः पुंसश्शिरः-पाण्यादिलक्षणः" (2. 13. 89.) इति प्रक्रमात् ।

"विभेदजनकेऽज्ञाने" (25) इति च नात्मस्वरूपैक्यपरम्; नापि जीवपरयोः । आत्म-स्वरूपैक्यमुक्तरीत्या निषिद्धम् । जीवपरयोरपि स्वरूपैक्यं देहात्मनोरिव न संभवति—तथा च श्रुतिः, (मु. 3. 1. 1.) "द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति, अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति", (कठ. 3. 1.) ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके

न्यदेतत् । वक्ष्यते च, ज्ञानैकाकारतया ब्रह्मप्रकारतेति । एवं सति स इति कथं पुल्लिङ्गमित्येव प्रश्नः शिष्यते । तत्रोच्यते—पूर्वं परमार्थः क इत्येव विचारस्य वृत्तत्वात्, 'विज्ञानं परमार्थो हि' इत्युक्तत्वात् उपरि परमार्थदृष्टिरित्यनुवादाच्च विज्ञानरूपपरमार्थः स इति परामृश्यत इति । स इत्यस्य अच्युत इत्यर्थकत्वेपि ज्ञानैकाकारत्व-प्रक्षीणाशेषभावनत्वादिसाम्यकथन एव पर्यवसानमिति वा । अन्यथा स्वरूपैक्योपदेशपरत्वे । ननु अहंत्वमादिशब्दार्थाः देहान्तःकरणादय एव । तन्निबन्धनो भेदनिर्देशः । तत्तदुपलक्ष्यमात्मस्वरूपं त्वेकमित्यत्राह अहमिति । आदिपदेन एतदितिशब्दग्रहणम् । अयमर्थः—आत्मस्वरूपमिति पदस्य सर्वमेतदितिपदसामानाधिकरण्यदर्शनेन तुल्यरीत्या अहमात्म-स्वरूपं सः, एतदात्मस्वरूपं सर्वं सः इत्येवार्थावगत्या स्वरूपेषु भेदनिर्देशोऽस्तीति ह्यस्मदुक्तम् । तत्राहमादिशब्दा उपलक्षणवाचिन इति वदता भवता उपलक्ष्यवाचिना आत्मस्वरूपपदेन अहमादीनां सामानाधिकरण्यं दुर्वचम्; उपलक्षणोपलक्ष्ययोः शाखा चन्द्र इति सामानाधिकरण्याभावादिति । उप-लक्ष्येणेत्यस्य स्वार्थोपलक्ष्यवाचिनेत्यर्थः । यद्वाऽयमर्थः—सर्वमेतदात्मस्वरूपमिति सर्वपदेनात्म-स्वरूपपदस्यान्वितत्वात् अहमादिपदस्याप्यात्मस्वरूपपदसामानाधिकरण्ये अहमादिपदानामप्या-त्मस्वरूपलक्षकत्वे पर्यायतया सामानाधिकरण्यायोगात् लक्षकत्वं न भवतीति । अहंशब्दादेरह-मर्थाद्युपलक्षितमित्यर्थोऽपि न । अखण्डार्थवादिभिस्तदसंमतेः । आत्मैक्यपक्षे पृथक्पृथक्कथनानपेक्ष-णात्, लक्षणाया अयुक्तत्वात्, अहंत्वरूपप्रत्यक्त्वादेरन्यत्रायोगात्, स्वरससिद्धभेदत्यागायोगाच्च । कुतश्चैष इत्यादिना चकारतः परपक्षे उपक्रमानुगुण्यरूपहेतोरप्यभावः स्वपक्षे सत्त्वञ्चोच्यते । तथा च लोकसिद्धात्मभेदानुपमर्देन देहातिरेकोपपादनपूर्वकं देहेष्विवात्मसु मिथो वैलक्षण्यस्याभाव एव प्रकरणार्थ इति भावः ।

भेदव्यपदेशात्, निर्णयादित्युपरितनयोः न संभवतीत्यधस्तादन्वयस्यैव स्वरसत्वात् तथ[illegible] श्रुतिरिति प्रथमवाक्येऽपि चो हेतौ । श्रुतिपुराणसूत्रवचनैः भेदस्य निश्चयात् जीवपरैक[illegible]

गुहां प्रविष्टौ परमे परार्ध्ये। छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः ॥", (यजुरारण्य. 3. 20.) "अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा" इत्याद्या। अस्मिन्नपि शास्त्रे, (वि. 6. 5. 83—85.) "स सर्वभूतप्रकृतिं विकारान् गुणादिदोषांश्च मुने व्यतीतः। अतीतसर्वावरणोऽखिलात्मा तेनाऽऽस्तृतं यद् भुवनान्तराले॥ समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ...परः पराणां सकला न यत्र क्लेशादयः सन्ति परावरेशे", (वि. 6. 7. 61.) "अविद्या कर्मसंज्ञाऽन्या तृतीया शक्तिरिष्यते। यया क्षेत्रज्ञशक्तिः सा वेष्टिता नृप सर्वगा" इति भेदव्यपदेशात्; (शारी. 1. 2. 21.) "उभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते", (शारी. 1. 1. 22.) "भेदव्यपदेशाच्चान्यः", (शारी. 2. 1. 22.) "अधिकं तु भेदनिर्देशात्" इत्यादिसूत्रेषु च, (बृ. माध्यं. 6. 7.) "य आत्मनि तिष्ठन् आत्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्याऽऽत्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति", (बृ. 6. 3. 21.) प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः", (बृ. 6. 3. 35.) "प्राज्ञेनाऽऽत्मनाऽन्वारूढः" इत्यादिभिरुभयोरन्योन्यप्रत्यनीकाकारेण स्वरूपनिर्णयात्।

नापि साधनानुष्ठानेन निर्मुक्ताविद्यस्य परेण स्वरूपैक्यसंभवः; अविद्याश्रयत्वयोग्यस्य तदनर्हत्वासंभवात्। यथोक्तम्—(वि. 2. 14. 27.) "परमात्मात्मनोर्योगः परमार्थ इतीष्यते। मिथ्यैतत्; अन्यद्द्रव्यं हि नैति तद्द्रव्यतां यतः॥" इति।

संभवतीत्यर्थः। जागर इव सुषुप्तिमरणयोरपि जीवपरभेदः प्राज्ञेनेत्यादिनोक्तः। मुक्तावपि तमाह। तत्र उक्तप्रमाणानां संसारे जीवपरभेदसाधकत्वमिष्ट्वा मुक्तावभेदमनादिसिद्धभेदयोस्तयोर्वदताम्, "उत्क्रमिष्यत एवम्भावात्"इति रीतिभाजां पक्षमपि पराशरवचनेनैव निरसितुमाह नापीति। योग इति। अत्र एकस्य द्रव्यस्य द्रव्यान्तरैक्यासंभवेन हेतुनोत्तरार्धोक्तिन योगपक्षस्य खण्डनात् योगशब्द ऐक्यपर इति मन्तव्यम्। विष्णुनामसहस्रशांकरभाष्ये, 'योगो योगविदाम्' इत्यत्र, 'ज्ञानेन्द्रियाणि सर्वाणि निरुध्य मनसा सह। एकत्वभावना योगः क्षेत्रज्ञपरमात्मनोः' इत्युक्तम्। ईदृशार्थखण्डनमत्र श्लोके इति सुवचम्। तत्र श्रीभाष्यकारैः भिन्नस्यैव जीवस्योपासनया परैक्यं मुक्ताविति पक्षखण्डन एवैतदुदाहरणात् सार्वकालिकस्वरूपैक्यं तयोः सर्वथैवासंभावितमिति प्रागुपन्यासावसरे एतदनुदाहरणात् योगशब्दस्वारस्यमिह लक्षितमिति ज्ञायते। श्रीधरीयेऽपि उपासनाधीनतादात्म्यलक्षणयोगखण्डनपरमेवेदं व्याख्यातम्। नित्यभिन्नवस्तुगतैक्यविवक्षायां योगशब्दानाञ्जस्यञ्चोक्तम्। परमात्मात्मनोरिति द्विवचनञ्च प्राग्भेदसद्भावं सूचयति। तदिह योगः, अप्राप्तस्य तु या प्राप्तिः स संयोग इति तार्किकैरुक्तः संयोगविशेषः। परं स नश्वरः, अयं तु मुक्तिकालिकः यावद्द्रव्यभावी पृथग्भावानर्हः संयोगः। एवञ्चोदकेसिक्तस्योदकस्येवायं योगः ऐक्यविशेषः ऐक्य-[illegible] इति मतमेषाम्। तदत्र खण्ड्यते—श्रुत्युक्तैक्यनिर्वाहप्रवृत्तैः सार्वकालिकस्वरूपैक्यं दुर्वचमिति [illegible]। पूर्वं भिन्नयोः पश्चात् स्वरूपैक्यमपि दुर्वचमेव। न ह्यन्यद् द्रव्यं तद्द्रव्यतामेति। उदके

मुक्तस्य तु तद्धर्मतापत्तिरेवेति भगवद्गीतासूक्तम्—(गी. 14. 2.) "इदं ज्ञानम(मु)पाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः। सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥" इति। इहापि—

(वि. 6. 7. 30.) "आत्मभावं नयत्येनं तद् ब्रह्म ध्यायिनं मुने। विकार्यमात्मनः शक्त्या लोहमाकर्षको यथा॥" इति। आत्मभावम् आत्मनः स्वभावम्। न ह्याकर्षकस्वरूपापत्तिराकृष्यमाणस्य। वक्ष्यति च, (शारी. 4. 4. 17.) "जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च", (शारी. 4. 4. 21.) "भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च", (शारी. 1. 3. 2.) "मुक्तोपसृप्यव्यपदेशाच्च" इति। वृत्तिरपि, "जगद्व्यापारवर्जं समानो ज्योतिषा" इति। द्रमिडभाष्यकारश्च, "देवतासायुज्यादशरीरस्यापि देवतावत् सर्वार्थसिद्धिः स्यात्" इत्याह। श्रुतयश्च, (छा. 8. 1. 6.) "य इहाऽऽत्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामान्, तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति", (तै. आनं. 1.) "ब्रह्मविदाप्नोति परम्........सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता", (तै. भृ.) "एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य, इमान् लोकान् कामान्नी कामरूप्यनुसंचरन्", (छा. 8. 12. 3.) "स तत्र पर्येति", (तै. आनं 7.) "रसो वै सः। रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति", (मु. 3. 2. 8.) "यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रे अस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय। तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्", (मु. 3. 1. 3.) "तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" इत्याद्याः।

उदकमासिक्तमपि हि नैकं भवति; किन्तु नित्यसंसृष्टम्। तादृशश्च योगोऽभ्युपगम्यमानो नैक्यश्रुतिनिर्वाहक्षम इति किं तेन कामरूपसंचारादिश्रुत्यर्थविरुद्धेन स्वीकृतेन। न च जातः संयोगो न नश्यतीत्यत्र प्रबलं प्रमाणमस्ति। न च परमात्मानुभवाविच्छेदातिरिक्तः अविनाशिसंयोगात्मक एवाविभाग इत्यत्र प्रमाणमिति श्लोकतात्पर्यम्। अत्र हेतूपन्यासे जीवपरयोर्विभिन्नद्रव्यतायाः कण्ठोक्तत्वादयमैक्यशब्दोपचरितार्थ इव मुख्यार्थश्च नेत्युक्तमेव। एतदभिप्रायेण निवृत्त्यनुपपत्तौ एतद्वचनोपादानम्। प्रकरणेऽत्र पुराणेन कः परमार्थः इति विचारप्रवृत्तेन, धनं पुत्रः राज्यं काम्यकर्म अकाम्यकर्म आत्मान्तरापरामर्शेन स्वात्मध्यानम् जीवपरयोर्भिन्नयोरपि मोक्षे ऐक्यापरपर्यायः संयोगविशेषः इत्येषां यथायथं नाशित्व-साधनत्व-मिथ्यात्वान्वयादपुरुषार्थत्वेनापरमार्थत्वमुपपाद्य जीवात्मनां मिथः, परमात्मना च परिशीलनीयं साम्यरूपमैक्यमेव परमोऽर्थ इति प्रतिपादितमिति ध्येयम्। तदर्थसंग्रहः—

धनपुत्रराज्यकाम्यान्यकाम्यकर्माऽऽत्मयोग ऐक्यमिति।
न फलं नाशि मृषा वेत्यैक्ये परमार्थताऽऽत्म साम्याख्ये॥

तर्हि मुक्तावैक्यपरवाक्यार्थः क इत्यत्राह मुक्तस्य त्विति। विकार्यम् सविकारं शक्यम्। आकर्षकः अयस्कान्तः। ज्योतिषा परंज्योतिरित्युक्तेन परमात्मना। ननु स

'परविद्यासु सर्वासु सगुणमेव ब्रह्मोपास्यम्; फलं चैकरूपमेव; अतो विद्याविकल्पः' इति सूत्रकारेणैव, (शारी. 3. 3. 11.) "आनन्दादयः प्रधानस्य", (शारी. 3. 3. 75.) "विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात्" इत्यादिषूक्तम्। वाक्यकारेण च सगुणस्यैवोपास्यत्वं विद्याविकल्पश्चोक्तः, "युक्तं तद्गुणकोपासनात्" इति। भाष्यकृता व्याख्यातं च, "यद्यपि सच्चित्तः" इत्यादिना। (मु. 3. 2. 9.) "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इत्यत्रापि, (मु. 3. 2. 8.) "नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्", (मु. 3. 1.) "निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति", (छा. 8. 12.) "परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" इत्यादिभिरैकार्थ्यात् प्राकृतनामरूपाभ्यां विनिर्मुक्तस्य निरस्ततत्कृतभेदस्य ज्ञानैकाकारतया ब्रह्मप्रकारतोच्यते। प्रकारैक्ये च तत्त्वव्यवहारो मुख्य एव, यथा सेयं गौरिति।

अत्रापि, (6. 7. 93.) "विज्ञानं प्रापकं प्राप्ये परे ब्रह्मणि पार्थिव। प्रापणीयस्तथैवाऽऽत्मा प्रक्षीणाशेषभावनः॥" इति परब्रह्मध्यानात् आत्मा परब्रह्मवत् प्रक्षीणाशेषभावनः कर्मभावाना ब्रह्मभावनोभयभावनेति भावनात्रयरहितः प्रापणीय इत्यभिधाय, (वि. 6. 7. 94.) "क्षेत्रज्ञः करणी ज्ञानं करणं तस्य तेन तत् (वै द्विज)। निष्पाद्य मुक्तिकार्यं वै (हि) कृतकृत्यं निवर्तते(येत)" इति करणस्य परब्रह्मध्यानरूपस्य प्रक्षीणाशेषभावनात्म-

---

पासनफलमर्वाङ्मोक्षोऽयम्; न निर्गुणविद्यारूपपरविद्याफलमित्यत्राह परेति। युक्तम्-गुणयुक्तमेव प्राप्यम्। सच्चित्त इत्यादि। सद्विद्यानिष्ठः यद्यपि दहरविद्यानिष्ठ इव न पृथक् गुणगणमनुसंधत्ते, अथापि गुणगर्भपरदेवतोपासनमेव करोति, अतः सद्विद्यापि सगुणविद्यैवेति युज्यत एव विद्याविकल्प इत्यर्थः। इदं द्रमिडभाष्यवाक्यं वेदार्थसंग्रहे पूर्णमुपात्तम्। एतावत्प्रमाणगणाविरोधाय ब्रह्मैव भवतीत्यत्र ईषदमुख्यार्थस्वीकारो न दोषायेत्याह ब्रह्म वेदेति। ब्रह्मप्रकारता ब्राह्मेण जैमिनिरित्युक्तरीत्या ब्राह्मप्रकारविशिष्टता। तत्त्वव्यवहारः तद्भाववत्त्वोक्तिः। एवममुख्यार्थस्वीकारार्थमेव एवकारः। अन्यथा तद्वैयर्थ्यात्। अत एव पूर्वमीमांसायाम्, (3. 2. 5.) 'सूक्तवाक एव याज्या' इति यागलिङ्गं प्रस्तुत्य, "एवकारोपबद्धत्वेनैतल्लिङ्गस्य याज्यात्वासाधकत्वात्" इत्युक्तं भाट्टदीपिकायाम्। विष्णुरेव भूत्वेत्यादि च भाव्यम्। एवकारः सादृश्यार्थक इति च कोशसिद्धम्। सेयं गौरिति पूर्वदृष्टभिन्नगवीविषयकव्यवहार उदाहरणम्। तत्र प्रकारैक्यमेव, न व्यक्त्यैक्यमिति।

विभेदजनक इति प्रकृतश्लोकसमनन्तरपूर्वश्लोकान् गृहीत्वाऽपि प्रकारैक्यं प्रतिष्ठापयति अत्रापीति। तथा ब्रह्मवत्। वत्यर्थः प्रक्षीणाशेषभावनत्वम्। प्रापणीय इत्यत्र णिजन्ताच्चेत् अनीयर्, प्राप्तृप्राप्यभेदलाभः; अणिजन्ताच्चेत् प्राप्यद्वयलाभः। ननु कर्मभावनाक्षयो युक्तः, न ब्रह्मभावनाया [illegible]याशंकां शमयितुम्, तद्भावेतिवक्ष्यमाणश्लोकस्थतदाशब्दव्याख्यानार्थञ्च क्षेत्रज्ञ इति श्लोकम[illegible]य व्याचष्टे क्षेत्रज्ञ इति। तेन करणत्वेन। तत् करणम्। तस्य मुक्तिरूपं कार्यं निर्वर्त्य स्वयं [illegible]त् निवर्तत इत्यर्थः। भाष्यविष्णुचित्तीयानुरोधादेवमेव भाष्ये पाठ्यम्। करणनिवृत्तिवचनं

स्वरूपप्राप्त्या कृतकृत्यत्वेन निवृत्तिवचनात्, 'यावत्सिद्धचतुष्टय' मित्युक्त्वा (6. 7. 95.) "तद्भावभावमापन्नस्तदाऽसौ परमात्मना। भवत्यभेदी; भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवेत् ॥" इति मुक्तस्य स्वरूपमाह। तद्भावः=ब्रह्मणो भावः–स्वभावः, न तु स्वरूपैक्यम्, तद्भावभावमापन्न इति द्वितीयभावशब्दानन्वयात्; पूर्वोक्तार्थविरोधाच्च। यद् ब्रह्मणः प्रक्षीणाशेषभावनत्वम्, तदापत्तिः तद्भावभावापत्तिः। यदैवमापन्नः, तदाऽसौ परमात्मना अभेदी भवति=भेदरहितो भवति। ज्ञानैकाकारतया परमात्मनैकप्रकारस्यास्य तस्माद्भेदो देवादिरूपः। तदन्वयोऽस्य कर्मरूपाज्ञानमूलः; न स्वरूपकृतः। स तु देवादिभेदः परब्रह्मध्यानेन मूलभूताज्ञानरूपे कर्मणि विनष्टे हेत्वभावान्निवर्तत इत्यभेदी भवति। यथोक्तम्–(वि. 2. 14. 33.) "एकस्वरूपभेदस्तु बाह्यकर्मवृतिप्रजः। देवादिभेदो(दे)ऽपध्वस्ते नास्त्येवावरणे(स्त्यनावरणो) हि सः ॥" इति।

एतदेव विवृणोति, 'विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते। आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति' (25) इति। विभेदः=विविधो भेदः–देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरात्मकः। यथोक्तं शौनकेनापि, (वि. ध. 100. 21.) "चतुर्विधोऽपि भेदोऽयं मिथ्याज्ञाननिबन्धनः" इति। आत्मनि ज्ञानरूपे देवादिरूपविविधभेदहेतुभूतकर्माख्याज्ञाने परब्रह्मध्यानेनात्यन्तिकनाशं गते सति हेत्वभावादसन्तं परस्मात् ब्रह्मण आत्मनो देवादि-

---

पूर्वं ब्रह्मभावनाप्रक्षयवचनञ्चोपायार्थपरिश्रमस्य पश्चादनपेक्षत्वपरमिति भावः। अत्र उपासनानिवृत्तिर्न जीवस्य पृथगभावात्, किंतु कृतकृत्यत्वादिति इतोऽवगमात् जीवपरभेदसिद्धिः; यावन्मुक्ति सगुणोपासनाविधानात् निर्गुणव्यवधानाभावसिद्धिश्च। 'भेदश्च तस्याज्ञानकृतः' इत्यस्य ज्ञानतारतम्यदेवादिभेदः कर्मायत्त इत्यर्थो यथाश्रुतः; भावरूपाज्ञानकृता आत्मभेदबुद्धिरिति परसंमतार्थस्तु न यथाश्रुतः। **तद्भावभावम्** ब्राह्मस्वभावेन सत्तामिति स्वपक्षेऽर्थः। अथवा ब्रह्मगतभावाभिन्नभावमापन्न इत्यर्थः। द्वितीयभावशब्दप्रयोगादेव भावयोरभेदः सौसादृश्यमिति ज्ञायते। तस्य भावो यस्य, स तद्भावः मुक्तः, तस्य भावः, तमिति वा विग्रहः।

भेदशब्दस्यात्मभेदरूपार्थं परित्यज्य देवादिदेहरूपभेदपरत्वेऽपि श्लोकं दर्शयति **यथोक्तमिति**। भाष्ये भेदशब्देन देवादिभेदस्यैवेह सर्वत्र ग्रहणात् तदनुरोधी विष्णुचित्तीयसंमतः, 'देवादिभेदोऽपध्वस्ते नास्त्येवावरणे हि सः' इति पाठः। देवादिभेदोऽयं ध्वस्ते इत्यपि वा। अर्थस्तु देवादिभेदहेतौ कर्मरूपावरणेऽपध्वस्ते हि स देवादिभेदो नास्तीति। पूर्वार्धान्वयि स्यात् देवादिभेद इति पदम्। **कर्मवृतीत्यत्र** कर्मावृतीति पुराणव्याख्यासंमतपाठः। कर्मप्रवृत्तिज इति पाठोऽपि कश्चित्। टीकोक्तार्थस्तत्रैव द्रष्टव्यः। तत्र अनावरणो हि स इति पठितम्। एवं भेदशब्दार्थं प्रक[illegible] प्रदर्श्य विवादविषयश्लोकार्थमाह **एतदेवेति**। स हि नास्त्येवेति पूर्वं हिशब्दैवकाराभ्यामभि[illegible] विक्रियत इति भावः। **ब्रह्मण इति** पञ्चमी। **कः करिष्यतीति** 'अनवृत्तिः शब्दात्' इत्य[illegible]

रूपभेदं कः करिष्यतीत्यर्थः। 'अविद्या कर्मसंज्ञाऽन्या' इति [हि]अत्रैवोक्तम्।

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' (25) इत्यादिनाऽन्तर्यामिरूपेण सर्वस्याऽऽत्मतयैक्याभिधानम्। अन्यथा, (गी. 15. 16.) "क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते। उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः" इत्यादिभिर्विरोधः। अन्तर्यामिरूपेण सर्वेषामात्मत्वं तत्रैव भगवताऽभिहितम्, (गी. 18.61.) "ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति", (गी. 15. 15.) "सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टः" इति च। 'अहमात्मा गुडाकेश! सर्वभूताशयस्थितः' (25) इति च तदेवोच्यते। भूतशब्दो ह्यात्मपर्यन्तदेहवचनः। यतः सर्वेषामयमात्मा, तत एव सर्वेषां तच्छरीरतया पृथगवस्थानं प्रतिषिध्यते, 'न तदस्ति विना यत् स्यात्' (25) इति; भगवद्विभूत्युपसंहारश्चायमिति तथैवाभ्युपगन्तव्यम्। तत इदमुच्यते, (गी. 10. 41.) "यद्यत् विभूतिमत् सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा। तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंशसंभवम्॥ विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्॥" इति॥

अतः शास्त्रेषु न निर्विशेषवस्तुप्रतिपादनमस्ति; नाप्यर्थजातस्य भ्रान्तत्वप्रतिपादनम्; नापि चिदचिदीश्वराणां स्वरूपभेदनिषेधः॥

(अविद्याविषयसप्तविधानुपपत्त्यारम्भः)

यदप्युच्यते (26)—निर्विशेषे स्वयंप्रकाशे वस्तुनि दोषपरिकल्पितम् ईशे(श्वरे) शितव्याद्यनन्तविकल्पं सर्वं जगत्। दोषश्च स्वरूपतिरोधानविविधविचित्रविक्षेपकरी सदसदनिर्वचनीयाऽनाद्यविद्या। सा चावश्याभ्युपगमनीया; (छा. 8. 3. 2.) "अनृतेन हि प्रत्यूढाः" इत्यादिभिः श्रुतिभिः; ब्रह्मणः तत्त्वमस्यादिवाक्यसामानाधिकरण्याव-

'अज्ञानकृतः' 'कर्मावृतिप्रजः' इत्येवं ति स्थानसाम्यात् अज्ञानमविद्या आवरणं कर्मेति पदानि समानार्थानीति सुग्रहम्; व्यक्तश्चैक्यमुक्तमित्याह अविद्येति। इदं कर्म शौनकोक्तं मिथ्याज्ञानञ्च द्वारद्वारिभावापन्नम्। एवं पुराणार्थ उक्तः।

पूर्वपक्ष्युपात्तगीतावाक्यार्थमाह क्षेत्रेति। वाक्यमिदं परैः प्रधानतयाऽभिमतमिति एतदर्थं क्रमोल्लङ्घनेन पूर्वमाह। श्लोके चकारः क्षेत्रसमुच्चये। अपिना अचेतनस्यैव चेतनाधिष्ठानापेक्षा, न तु जीवस्येति न मन्तव्यमित्युच्यते। अहमात्मेतिश्लोकेन शरीरगतजीवात्मैक्यमहमर्थे परमात्मनीति न मन्तव्यमित्याशयेनाह अहमिति। 'सर्वभूतहिते रतः' इत्यादिप्रसिद्ध्या भूतशब्देन जीवात्मनां ग्रहणात् पुनः आत्मपदं न तदर्थकमिति भावः। विनेति। मया विनेत्यस्य, मां विहाय, मत्साहित्यहीनतयेत्यर्थः। न केवलं भेदशास्त्राविरोध-स्वोक्तिस्वरसाभ्याम्; प्रकरणादप्ययमेवार्थ इत्याह भगवदिति। तेजः संकल्पः।

अथ महापूर्वपक्षे 'दोषश्चे'त्यादिनोक्तं निरसितुमनुवदति यदपीति। जीवैक्यानुप-पत्त्या ... श्रुत्यर्थापत्तिरुक्ता। जीवेश्वरयो विरुद्धधर्माक्रान्तयोरैक्यश्रवणं धर्ममिथ्यात्वेन स्वरूपमात्रशे-

गतजीवैक्यानुपपत्त्या च। सा तु न सती; भ्रान्तिबाधयोरयोगात्। नाप्यसती; ख्यातिबाधयोश्चायोगात्। अतः कोटिद्वयविनिर्मुक्तेयमविद्येति तत्त्वविदः—इति—तदयुक्तम्—सा हि किमाश्रित्य भ्रमं जनयति? न तावत् जीवमाश्रित्य; अविद्यापरिकल्पितत्वात् जीवभावस्य। नापि ब्रह्माश्रित्य; तस्य स्व[यं]प्रकाशज्ञानस्वरूपत्वेनाविद्याविरोधित्वात्। सा हि ज्ञानबाध्याऽभिमता।

"ज्ञानरूपं परं ब्रह्म तन्निवर्त्यं मृषात्मकम्। अज्ञानं चेत् तिरस्कुर्यात् कः प्रभुस्तन्निवर्तने॥
ज्ञानं ब्रह्मेति चेत् ज्ञानमज्ञानस्य निवर्तकम्। ब्रह्मवत् तत्प्रकाशत्वात् तदपि ह्यनिवर्तकम्॥
ज्ञानं ब्रह्मेति विज्ञानमस्ति चेत् स्यात् प्रमेयता। ब्रह्मणोऽननुभूतित्वं त्वदुक्त्यैव प्रसज्यते॥"

ज्ञानस्वरूपं ब्रह्मेति ज्ञानं तस्या अविद्याया बाधकम्, न स्वरूपभूतं ज्ञानमिति चेत् न—उभयोरपि ब्रह्मस्वरूपप्रकाशत्वे सति (सत्यपि) अन्यतरस्याविद्याविरोधित्वम्, अन्यतरस्य नेति विशेषानवगमात्। एतदुक्तं भवति—ज्ञानस्वरूपं ब्रह्मेत्यनेन ज्ञानेन ब्रह्मणि यः स्वभावोऽवगम्यते, स ब्रह्मणः स्वयंप्रकाशत्वेन स्वयमेव प्रकाशत इति अविद्याविरोधित्वे न कश्चिद्विशेषः स्वरूपतद्विषयज्ञानयोः इति। किं च—अनुभवस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽनुभवान्तराननुभाव्यत्वेन भवतो न तद्विषयं ज्ञानमस्ति। अतो ज्ञानमज्ञानविरोधि चेत्, स्वयमेव विरोधि भवतीति नास्याः ब्रह्माश्रयत्वसंभवः। शुक्त्यादयस्तु स्वयाथात्म्यप्रकाशे स्वयमसमर्थाः स्वाज्ञानाविरोधिनः; तन्निवर्तने च ज्ञानान्तरमपेक्षन्ते। ब्रह्म तु स्वानुभवसिद्धस्वयाथात्म्यमिति स्वाज्ञानविरोध्येव; तत एव निवर्तकान्तरं च नापेक्षते।

अथोच्येत—'ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य मिथ्यात्वज्ञानमज्ञानविरोधि' इति। न। इदं ब्रह्मव्यतिरिक्तमिथ्यात्वज्ञानं किं ब्रह्मयाथात्म्याज्ञानविरोधि, उत प्रपञ्चसत्यत्वरूपाज्ञानविरो-

---

षणेन निर्वाह्यम्; तन्मिथ्यात्वञ्च दोषायत्तमिति दोषकल्पनेति भावः। भ्रान्तिबाधयोरयोगात्; अविद्यायाः सत्त्वे तद्विषयज्ञानं न भ्रान्तिर्भवेत्, बाधश्च न स्यादित्यर्थः। ख्यातिबाधयोश्चेति। असिद्धं शशविषाणं न सत्त्वेन ख्यायते, न च ख्यातिपूर्वं बाध्यत इति भावः। कोटीति; सदसद्रूपेत्यर्थः। अथ सप्तविधानुपपत्तिप्रदर्शनम्। तत्क्रमसंग्रह एवम्—

आश्रयोऽस्यास्तिरोधिः स्वरूपं सदसदन्यता। मानं निवर्तकश्चैवं निवृत्तिर्नोपपद्यते॥ इति। इमा अनुपपत्तीः सप्त प्रपञ्चयिष्यन् आह तदयुक्तमिति। प्रथमामाश्रयानुपपत्तिमाह सा हीति। भगवन्नाथमुनिकारिकाः ज्ञानेत्यादयः। ब्रह्मेति कर्म। ज्ञानं ब्रह्म निर्विशेषचिन्मात्रं ब्रह्म। चेदित्यस्य, निवर्तकं चेदित्यन्वयः। तदुपरि नेति खण्डनमध्याहार्यम्। उत्तरश्लोकौ व्याख्याति ज्ञानेत्यादिना। वृत्तिज्ञानमधिकप्रकाशकमिति मतिमपाकर्तुमाह एतदुक्तं भवतीति। ब्रह्मातिरिक्तप्रकाशकत्वे तत्त्वज्ञानत्वहानिः। प्रकाशितस्य सर्वस्य ब्रह्मत्वे स्वयम्प्रकाशब्रह्माविशेष इति भावः।

सत्यत्वरूपाज्ञानेति। ज्ञानस्याज्ञानविरोधित्वमेव दृष्टम्, न वस्तुविरोधित्वमित्यत्र स

धीति विवेचनीयम् । न तावत् ब्रह्मयाथात्म्याज्ञानविरोधि; अतद्विषयत्वात् । ज्ञानाज्ञानयोरेकविषयत्वे(त्वेन) हि विरोधः । प्रपञ्चमिथ्यात्वज्ञानं तत्सत्यत्वरूपाज्ञानेन विरुध्यते । तेन प्रपञ्चसत्यत्वरूपाज्ञानमेव बाधितमिति ब्रह्मस्वरूपाज्ञानं तिष्ठत्येव ॥ ब्रह्मस्वरूपाज्ञानं नाम तस्य सद्वितीयत्वमेव । तच्च तद्व्यतिरिक्तस्य मिथ्यात्वज्ञानेन निवृत्तम् । स्वरूपं तु स्वानुभवसिद्धमिति चेत्—न—ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वं स्वरूपं स्वानुभवसिद्धमिति तद्विरोधिसद्वितीयत्वरूपाज्ञानं तद्बाधश्च न स्याताम् ॥ अद्वितीयत्वं धर्म इति चेन्न—अनुभवस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽनुभाव्यधर्मविरहस्य भवतैव प्रतिपादितत्वात् । अतो ज्ञान[स्व]रूपस्य ब्रह्मणो विरोधादेव नाज्ञानाश्रयत्वम् ।)

२ (किंच—अविद्यया प्रकाशैकस्वरूपं ब्रह्म तिरोहितमिति वदता स्वरूपनाश एवोक्तः स्यात् । प्रकाशतिरोधानं नाम प्रकाशोत्पत्तिप्रतिबन्धः, विद्यमानस्य विनाशो वा । प्रकाशस्यानुत्पाद्यत्वाभ्युपगमेन प्रकाशतिरोधानं प्रकाशनाश एव ॥)२

३ (अपि च निर्विषया निराश्रया स्व[यं]प्रकाशेयमनुभूतिः स्वाश्रयदोषवशादनन्ताश्रयमनन्तविषयमात्मानमनुभवतीत्यत्र किमयं स्वाश्रयदोषः परमार्थभूतः, उतापरमार्थभूत इति विवेचनीयम् । न तावत् परमार्थः, अनभ्युपगमात् । नाप्यपरमार्थः । तथा सति [हि] द्रष्टृत्वेन वा दृश्यत्वेन वा दृशित्वेन वाऽभ्युपगमनीयः । न तावद् दृशिः, दृशिस्वरूपभेदानभ्युपगमात्; भ्रमाधिष्ठानभूतायास्तु साक्षाद्दृशेः माध्यमिकपक्षप्रसङ्गेनापारमार्थ्यानभ्यु-

---

देरज्ञानविक्षेपरूपत्वेनाज्ञानकार्यतया कार्यकारणयोरैक्येन तन्निरोधित्वमेवेति परोत्तरम्; तदा विष्कर्तुमज्ञानपदम् । सद्वितीयत्वमेवेति । स्वरूपाज्ञानं नाम तदद्वितीयत्वाज्ञानमेव । ब्रह्मव्यतिरिक्तमिथ्यात्वज्ञानं नाम तदद्वितीयत्वज्ञानमेव । तेन स्वरूपाज्ञानं निवर्तते; तदज्ञानकार्यसद्वितीयत्वकल्पनासिद्धं सद्वितीयत्वमपि तदज्ञानमेवेति तन्निवृत्तिरपि भवतीति भावः । अद्वितीयत्वं स्वरूपं वा धर्मो वेति विकल्प्य दूषयति नेति ।

आश्रयानुपपत्तिरुक्ता; तिरोधानानुपपत्तिमाह किञ्चेति । प्रकाशतिरोधानमिति । वस्तुतिरोधानं नाम वस्तुनेन्द्रियसंनिकर्षप्रतिबन्धः; वस्तुविषयकप्रकाश(ज्ञान)प्रतिबन्ध एव वा । ब्रह्मणश्च ज्ञानाविषयत्वात् प्रकाशतिरोधानमेव ब्रह्मतिरोधानमिति निष्कृष्यैवमुक्तम् । ब्रह्मविषयकवृत्तिज्ञानप्रतिबन्धः तिरोधानमित्यपि न भवति । आदावन्तःकरणादिरूपवृत्तिज्ञान कारणाभावादेव तदनुदयात् अविद्यायाः प्रतिबन्धकत्वाप्रसक्तेः । उपरि प्रमाणानुपपत्तिमध्ये, 'तिरोधानहेतुभूतमेतदज्ञानं स्वयमनुभूतं सद् ब्रह्म तिरस्करोति, ब्रह्म तिरस्कृत्य स्वयमनुभवविषयो भवति' इति विकल्प्य करिष्यमाणं दूषणजातमप्यत्र तिरोधानानुपपत्तावाकृष्यानुसंधेयम् ।

अथ स्वरूपानुपपत्तिमाह अपिचेति । दोषः परमार्थोऽपरमार्थो वा; आद्ये ब्रह्म वाऽन्यद्वा; दृशिर्वा द्रष्टा वा दृश्यं वेति विकल्प्य स्वरूपदूषणमनुसंधेयम् । भेदानभ्युपगमात्; पार-

पगमाच्च। द्रष्टृदृश्ययोस्तदवच्छिन्नाया दृशेश्च काल्पनिकत्वेन मूलदोषान्तरापेक्षया अनवस्था स्यात्॥ अथैतत्परिजिहीर्षया परमार्थसती अनुभूतिरेव ब्रह्मरूपा दोष इति चेत्—ब्रह्मैव चेत् दोषः, प्रपञ्चदर्शनस्यैव तत् मूलं स्यात्; किं प्रपञ्चतुल्याविद्यान्तरपरिकल्पनेन? ब्रह्मणो दोषत्वे सति तस्य नित्यत्वेनानिर्मोक्षश्च स्यात्। अतः यावत् ब्रह्मव्यतिरिक्तपारमार्थिकदोषानभ्युपगमः, न तावत् भ्रान्तिरुपपादिता भवति॥)३

४ (अनिर्वचनीयत्वं च किमभिप्रेतम्। सदसद्विलक्षणत्वमिति चेत्, तथाविधस्य वस्तुनः प्रमाणशून्यत्वेन अनिर्वचनीयतैव स्यात्। एतदुक्तं भवति— सर्वं हि वस्तुजातं प्रतीतिव्यवस्थाप्यम्। सर्वा च प्रतीतिः सदसदाकारा। सदसदाकारायास्तु प्रतीतेः सदसद्विलक्षणं विषय इत्युभ्यपगम्यमाने सर्वं सर्वप्रतीतेर्विषयस्स्यात्—इति।)४

अथ स्यात्—

५ वस्तुस्वरूपतिरोधानकरम् आन्तरबाह्यरूपविविधाध्यासोपादानं सदसदनिर्वचनीयम् अविद्याऽज्ञानादिपदवाच्यं वस्तुयाथात्म्यज्ञाननिवर्त्यं ज्ञानप्रागभावातिरेकेण भावरूपमेव

मार्थिकब्रह्मरूपदृश्यतिरिक्त दृशिशब्दमुख्यार्थास्वीकारादित्यर्थः। ब्रह्मरूपदृशिरेवास्तु इति चेत् न; अपारमार्थिकविकल्पो ह्ययमित्याह भ्रमेति। अमुख्य वृत्तिरूप दृशिपक्षं द्रष्ट्रादिपक्षसमुच्चयेन दूषयति द्रष्ट्रिति। काल्पनिकत्वेनेत्येतदनन्तरम्, प्रकृतदोषस्य द्रष्टृत्वे दृश्यत्वे आश्रयविषयावच्छिन्नदृशिरूपत्वे वेति शेषः। जडस्याहङ्कारस्य द्रष्टृत्वं जडायाः वृत्तेरवच्छिन्नदृशित्वञ्चाद्वैतीष्टमिति प्रकृताविद्यायामपि दृश्यत्ववत् द्रष्टृत्वदृशित्वशिरसोरप्युद्भावनम्। एतत्परिजिहीर्षया—अनवस्थापरिहाराय। दोषः अविद्यारूपस्य प्राक्स्वीकृतदोषस्य कल्पको दोषः। एवं तर्हि प्रथमदोषोऽपि मास्त्वित्याह ब्रह्मेति। एवं दोषाख्यधर्मिस्वरूपानुपपत्तिरुक्ता।

अथानिर्वचनीयत्वानुपपत्तिमाह। अनिर्वचनीयत्वञ्चेति। ननु ख्यातिभ्रान्तिबाधायोगात् सदसदनिर्वचनीयत्वं पूर्वमुक्तमिति कथं प्रमाणाभावः इत्यत्रोपपादयति एतदुक्तमिति। लोके प्रतीतिः, अस्तीति वा नास्तीति वा भवति; न विलक्षणा। एवञ्च प्रमाणेनानिर्वचनीयं अस्तीति ज्ञाप्यते वा, नास्तीति ज्ञाप्यते वा। आद्ये सत्त्वमेव; अन्त्ये चासत्त्वम्। किञ्चिद्रूपेण सत्त्वे च नासत्त्वम्; अन्यरूपेणासत्त्वसमुच्चये च सदसत्त्वमेव; न विलक्षणत्वमिति भावः। सदसदाकारा—इदं सदिति वा, इदमसदिति वा आकारवती। सदसदाकारायाः सदसदन्यतराकारं नियमेन भजन्त्याः। अनुल्लिखितस्यापि विषयत्वे घटादिप्रतीतिरपि पटादिविषयिणी स्यादिति भावः। अथ यदि नित्यसद्विलक्षणं नित्यासद्विलक्षणञ्चेत्यर्थः, तर्हि किञ्चित्कालसत्त्वकिञ्चित्कालासत्त्वोभयवदित्यर्थे पर्यवसानात् सदसत्त्वमेव। प्रतीतिश्च सदसदाकारेति प्रतीतिकालेऽप्यभावरूपबाधो नैव भवेत्। बाधे त्वसत्त्वमेवेति न सदसद्विलक्षणत्वम्। शेषमनुमानप्रमाणानुपपत्त्यनन्तरवक्ष्यमाणानिर्वचनीयानुपपत्तौ।

अथ प्रमाणानुपपत्तिं वक्तुं विस्तरेण प्रमाणोपपत्तिमनुवदति अथ स्यादिति। अस्य इति वि

किंचिद्वस्तु प्रत्यक्षानुमानाभ्यां प्रतीयते । तदुपहितब्रह्मोपादानश्च अविकारे स्वप्रकाशचिन्मात्रवपुषि तेनैव तिरोहितस्वरूपे प्रत्यगात्मनि अहङ्कारज्ञानज्ञेयविभागरूपोऽध्यासः । तस्यैवावस्थाविशेषेण अध्यासरूपे जगति ज्ञानबाध्यसर्परजतादिवस्तु-तत्तज्ज्ञानरूपा(पोऽ)-ध्यासोऽपि जायते । कृत्स्नस्य मिथ्यारूपस्य तदुपादानत्वं च मिथ्याभूतस्यार्थस्य मिथ्याभूतमेव कारणं भवितुमर्हतीति हेतुबलादवगम्यते ।

कारणाज्ञानविषयं प्रत्यक्षं तावत्—'अहमज्ञः, मामन्यं च न जानामि' इत्यपरोक्षावभासः । अयं तु न ज्ञानप्रागभावविषयः । स हि षष्ठप्रमाणगोचरः । अयं तु अहं सुखीतिवदपरोक्षः । अभावस्य प्रत्यक्ष[गोचर]त्वाभ्युपगमेऽपि अयमनुभवो नात्मनि ज्ञानाभावविषयः; अनुभववेलायामपि ज्ञानस्य विद्यमानत्वात्; अविद्यमानत्वे ज्ञानाभावप्रतीत्यनुपपत्तेश्च । एतदुक्तं भवति—अहमज्ञ इत्यस्मिन् अनुभवे अहमिति आत्मनोऽभावधर्मितया, ज्ञानस्य च प्रतियोगितयाऽवगतिरस्ति वा, न वा । अस्ति चेत्, विरोधादेव न

मित्यन्तेनान्वयः । पञ्चपादिकाविवरणाद्यनुवाद इह । तदुपहितब्रह्मेति; अज्ञानविशिष्टब्रह्मेत्यर्थः । वैशिष्ट्यमाश्रयतया वा विषयतया वेत्यन्यदेतत् । अवस्थाविशेषेणेत्यस्य जायत इत्यत्रान्वयः । तस्य पल्लवाज्ञानमिति तूलाज्ञानमिति च नाम । ननु वक्ष्यमाणप्रत्यक्षानुमानाभ्यां तत्सिद्धावपि तस्य जगदुपादानत्वं न सिद्ध्यतीत्यत्राह कृत्स्नस्येति । कारणाज्ञानेति । यत् कारणमिष्टम्, तदेवाज्ञानमिति प्रत्यक्षविषयः, नान्यदिति भावः । अज्ञः इत्यनेन आत्माज्ञानापरपर्यायब्रह्माज्ञानग्रहणमिति विशदयितुं मामित्यादि तद्विवरणम् । नञुल्लेखात् स्वरसतो भावरूपाज्ञानविषयकत्वादर्शनात् उपपत्त्या तत्समर्थनमारभते अयंत्विति । षष्ठप्रमाणम्—अनुपलब्धिः । अभावस्य प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमेपीति; षष्ठप्रमाणस्याभावाख्यस्यापि इन्द्रियवत् प्रत्यक्षकरणत्वाभ्युगमेऽपीति, षष्ठप्रमाणास्वीकारेण अभावरूपप्रमेयस्येन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविषयत्वाभ्युपगमेपीति वाऽर्थः । नन्वेकविषयकज्ञानसत्त्वेपि अन्यविषयकज्ञानाभावप्रतीतौ को दोष इत्यत्रानुपपत्तिं विशदयति एतदिति । अहमज्ञ इत्यस्य अहं न जानामीति ह्यर्थः । तत्र प्रतीतौ आत्मा अहमिति धर्मितया भासते; ज्ञानञ्च प्रतियोगितया । एवं सति कथं ज्ञानाभावः । न भासते चेत्—कथमेवमाकारतेत्यर्थः ।

एवम् अहमज्ञ इत्यनुभवस्यापि ज्ञानत्वात् तस्मिन् सति ज्ञानाभावः कथम् । तदभावे च तदनुभवः कथमित्यपि द्रष्टव्यम् । न च एकविषयकज्ञानेऽप्यन्यविषयकज्ञानाभावो भवतीति वाच्यम्—अज्ञ इति ज्ञानसामान्याभावस्यैवोक्ततया तदयोगात् । अज्ञ इत्यस्य, मामन्यञ्च न जानामीति विवरणरीत्याऽपि ज्ञानाभावानुभवासंभव एव; अहमिति धर्मिज्ञानात् मदर्थज्ञानस्य, ज्ञानरूपप्रतियोगिग्रहात् तस्य ज्ञानस्यैव मदन्यतया मदन्यज्ञानस्य च सत्त्वात्; ज्ञानरूपप्रतियोगिनश्च विषयं विना भानायोगेन मां मदन्यञ्चेत्युक्तविषयाणामपि ज्ञेयतया तज्ज्ञाने सति तज्ज्ञानाभावायोगाच्च । एवमभावप्रतियोगिज्ञानादेः कारणत्वादपि न ज्ञानाभाव इति । अभावज्ञाने धर्मिज्ञानं प्रतियोगिज्ञानञ्च

ज्ञानाभावानुभवसंभवः। नो चेत्, धर्मिप्रतियोगिज्ञानसव्यपेक्षो ज्ञानाभावानुभवः सुतरां न संभवति। ज्ञानाभावस्यानुमेयत्वे अभावाख्यप्रमाणविषयत्वे चेयमनुपपत्तिः समाना। अस्याज्ञानस्य भावरूपत्वे धर्मिप्रतियोगिज्ञानसद्भावेऽपि विरोधाभावात् अयमनुभवो भावरूपाज्ञानविषय एवाभ्युपगन्तव्यः— इति।

ननु च—भावरूपमप्यज्ञानं वस्तुयाथात्म्यावभासरूपेण साक्षिचैतन्येन विरुध्यते॥ मैवम्—साक्षिचैतन्यं न वस्तुयाथात्म्यविषयम्; अपि तु अज्ञानविषयम्; अन्यथा मिथ्यार्थावभासानुपपत्तेः। न ह्यज्ञानविषयेण ज्ञानेनाज्ञानं निवर्त्यते इति न विरोधः॥ ननु चेदं भावरूपमप्यज्ञानं विषयविशेषव्यावृत्तमेव साक्षिचैतन्यस्य विषयो भवति। स विषयः प्रमाणा[न]धीनसिद्धिरिति कथमिव साक्षिचैतन्येनास्मदर्थव्यावृत्तमज्ञानं विषयी-

---

कारणम्, तयोरभावे च नाभावानुभव इति सव्यपेक्ष इत्यत्र विवक्षितम्; अभावानुभवः धर्मिविषयकत्वप्रतियोगिविषयकत्वे विना न संभवतीति च। नन्वपरोक्षत्वायोगे परोक्षतैव, अहं मां न जानामीत्यस्यास्तु इत्यत्राह—ज्ञानाभावस्येति। तर्हि ज्ञानाभावरूपपदार्थ एव कथं सिद्ध्यतीति चेन्न—वर्तमानतया ग्रहणायोगेपि अतीततया ज्ञानाभावस्यानुमानादिगम्यत्वात्। **प्रतियोगीति**। ज्ञानाभाव प्रतियोगीत्यर्थः। **विरोधाभावादिति**। तस्य तदभावेन साकं विरोधः, नानेनेति भावः।

ननु भावरूपत्वादज्ञानस्य ज्ञानेनाविरोधे अज्ञाननिवृत्तिः कदापि न स्यात्। अतो यद्विषयकमज्ञानम्, तद्विषयकज्ञानं तन्निवर्तकमिति विरोध एष्टव्यः। प्रकृते च भावरूपमज्ञानमात्मयाथात्म्यविषयकाज्ञानमेव। अहमज्ञ इत्यज्ञानस्य प्रत्यक्षता च तस्य साक्षिभास्यत्वात्। साक्षि च चैतन्यं स्वयम्प्रकाशत्वात् आत्मयाथात्म्यावभासरूपम्। तथाच तस्मिन् सति कथं तदज्ञानमिति शङ्कते **ननु चेति**। **न वस्तुयाथात्म्यविषयमिति**। स्वयम्प्रकाशतया आत्मरूपवस्त्ववभासरूपत्वेऽपि न तद्याथात्म्यावभासरूपमित्यर्थः। अथवा तस्य स्वयम्प्रकाशत्वेपि वस्तुयाथात्म्यविषयकवृत्तिरूपं तन्न भवति; वृत्तेरेवाज्ञानविरोधित्वमिष्यत इति। **अन्यथा**—याथाम्यविषयकत्वे। स्वरूपात्मकज्ञानस्यापि स्वयम्प्रकाशतया अज्ञानविरोधित्वे अज्ञानप्रसक्त्यभावेन मिथ्याभूतजगत्प्रतीत्यसंभवापत्तेः वृत्तेरेव याथात्म्यविषयकत्वं विरोधित्वञ्चेष्यत इति भावः।

ननु न जानामीत्यस्य ज्ञानाभावविषयकत्वे भावरूपाज्ञानविषयकत्वे वा, किमिति विषयापेक्षाया वर्तमानत्वात् विषयावच्छिन्नमेवाज्ञानं साक्षिभास्यं वाच्यम्। वस्तुयाथात्म्यमेवाज्ञानविषयः। याथात्म्यञ्च वृत्तिज्ञानविषय इष्यते। वृत्तेश्च प्रमाणजन्यतया स विषयः प्रमाणाधीनसिद्धिकः। यावच्च प्रमाणं तत्र न प्रवर्तते, तावत् तद्विषयवृत्त्यभावात् तस्य विषयस्याभाने तदवच्छिन्नमज्ञानं न साक्षिभास्यम्, विशेषणज्ञानाभावात्। अतः कथम्, अहं मां न जानामीति प्रत्यक्षमिति शङ्कते **ननु चेदमिति**। **विषयविशेषव्यावृत्तं** वस्तुयाथात्म्यरूपविषयावच्छिन्नम्। **प्रमाणाधीनसिद्धिः** प्रमाणजन्य... वृत्तिविषयः। **अस्मदर्थव्यावृत्तम्**=आत्मयाथात्म्यावच्छिन्नतया। वस्तुयाथात्म्यविषयकवृत्त्यभा...

क्रियते ॥ नैष दोषः । सर्वमेव वस्तुजातं ज्ञाततया अज्ञाततया वा साक्षिचैतन्यस्य विषयभूतम् । तत्र जडत्वेन ज्ञाततया सिध्यत एव प्रमाणव्यत्रधानापेक्षा । अजडस्य तु

स्वयम्प्रकाशं वस्तु स्वरूपत एवाज्ञानविशेषणं भवतीतीष्यत इत्याशयेन परिहरति नैष इति । साक्षिविषयविशेषणं वृत्तिज्ञानाभावेपि भासते चेत्, घटादिकमपि भासतामिति शंकां परिहरन् उपपादयति सर्वमिति । साक्षिभास्यमेव सर्वम् । परं तत्र प्रत्यग्वस्तु अज्ञानविशेषणतया-अज्ञाततया साक्षिभास्यम्; घटादिकं तु अहं घटज्ञानवानित्येवं ज्ञाने साक्षिभास्ये तद्विशेषणतया—ज्ञाततया तद्भास्यम् । तत्र घटादिजडविषये प्रमाणापेक्षायामपि अज्ञानविशेषणतया स्वयम्प्रकाशात्मभाने न तदपेक्षेति ।

इत्थं भाष्ययोजना च घटादेरज्ञानविषयत्वाभावपक्षेण । पञ्चपादिकाकृता प्रत्यग्वस्तुविषयकमेवाज्ञानं स्वीकृतम्; न तु घटादिजडविषयकम्; जडस्यापरमार्थतया तद्विषयाज्ञानस्य दोषत्वायोगात्; जडस्य प्रामणप्रसरणसमय एव ज्ञेयतया तदभावकाले कारणाभावादेव तज्ज्ञानाभावसमर्थनसंभवात् जडावारकस्याज्ञानस्यानावश्यकत्वाच्च । आत्मा तु स्वप्रकाश इति तत्र विपरीतभ्रमप्रसक्त्यभावे जगदसिद्ध्या तदाच्छादकमज्ञानमावश्यकमिति । अतो वस्तुजातमित्यस्य विभज्य ज्ञाततयाऽज्ञाततया वेत्यत्र संगमनमिति ।

अन्योऽपि पक्षः—"जडेषु वस्तुषु तत्स्वरूपावभासं न प्रतिबध्नाति" इत्येतत्पूर्वोत्तरग्रन्थः पञ्चपादिकायामपि जडस्याप्यज्ञानसंबन्धं दर्शयत्येव । अज्ञानस्यानात्मविषये आच्छादकत्वाभावेऽपि तद्विषयकत्वमिष्यत एव । जडं प्रति अज्ञानस्याच्छादकत्वाभावेऽपि घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यं प्रति आच्छादकत्वस्वीकारात् घटादेरप्याच्छाद्यकोटिनिविष्टत्वादपि घटादेरज्ञानविषयत्वमक्षतम् । एवं विवरणव्याख्यानतत्त्वदीपनमतम् । एतदनुरोधेन ननु चेदमित्यादिप्रकृतभाष्ययोजना चैवम्—ननु भावरूपमप्यज्ञानं घटपटादिविषयं वा आत्मयाथात्म्यविषयं वा तत्तद्विषयावच्छिन्नमेव साक्षिभास्यम्; विषयानुपरक्ताज्ञानभानस्यानानुभविकत्वात् । स सर्वोपि विषयः प्रमाणाधीनवृत्तिग्राह्यः आत्मयाथात्म्यस्यापि तथात्वस्योक्तत्वात् । एवञ्च तत्तद्विषयवृत्तिसत्त्वे तदज्ञानं विरोधान्न भवति । वृत्त्यसत्त्वे च विषयाभानात् तत्तदवच्छिन्नाज्ञानं न साक्षिणा भास्येतेति चेन्न-घटं जानामि, आत्मानं जानामीत्येवं सर्वं वस्तु ज्ञाततया साक्षिभास्यम्; एवं घटं न जानामि, मां न जानामीत्येवमज्ञाततयाऽपि । साक्षिभास्यवृत्तिज्ञानविशेषणत्वं तद्भास्याज्ञानविशेषणत्वञ्च सर्वस्याप्यस्त्येव । तत्र वृत्तिज्ञानविशेषणतया भाने प्रमाणापेक्षा । यथा परमाण्वादेरप्रत्यक्षत्वेपि परमाणुज्ञानं मेऽस्तीति मानसप्रत्यक्षविषयज्ञानद्वारा परमाणोरपि प्रत्यक्षभास्यत्वं तार्किकेष्टम्, तथा साक्ष्यभास्यस्यापि घटादेर्वृत्तिविशेषणतया तद्भास्यत्वमिति तत्र प्रमाणापेक्षा । अज्ञानविशेषणतया कस्यचिद्भाने च नैव प्रमाणापेक्षेति ।

भाष्ये प्रमाणानधीनसिद्धिरिति पाठश्चेत्, प्रमाणाधीनसिद्धेरिदानीमभावात् कथमज्ञान-[illegible]मित्यर्थः । प्रमाणाधीनसिद्धिरिति पाठः पञ्चपादिकाविवरणानुगुणः । प्रमाणेनैव वेद्यः स

ज्ञानाभावानुभवसंभवः। नो चेत्, धर्मिप्रतियोगिज्ञानसव्यपेक्षो ज्ञानाभावानुभवः सुतरां न संभवति। ज्ञानाभावस्यानुमेयत्वे अभावाख्यप्रमाणविषयत्वे चेयमनुपपत्तिः समाना। अस्याज्ञानस्य भावरूपत्वे धर्मिप्रतियोगिज्ञानसद्भावेऽपि विरोधाभावात् अयमनुभवो भावरूपाज्ञानविषय एवाभ्युपगन्तव्यः–– इति।

ननु च—भावरूपमप्यज्ञानं वस्तुयाथात्म्यावभासरूपेण साक्षिचैतन्येन विरुध्यते॥ मैवम्—साक्षिचैतन्यं न वस्तुयाथात्म्यविषयम्; अपि तु अज्ञानविषयम्; अन्यथा मिथ्यार्थावभासानुपपत्तेः। न ह्यज्ञानविषयेण ज्ञानेनाज्ञानं निवर्त्यते इति न विरोधः॥ ननु चेदं भावरूपमप्यज्ञानं विषयविशेषव्यावृत्तमेव साक्षिचैतन्यस्य विषयो भवति। स विषयः प्रमाणा[न]धीनसिद्धिरिति कथमिव साक्षिचैतन्येनास्मदर्थव्यावृत्तमज्ञानं विषयी-

---

कारणम्, तयोरभावे च नाभावानुभव इति सव्यपेक्ष इत्यत्र विवक्षितम्; अभावानुभवः धर्मिविषयकत्वप्रतियोगिविषयकत्वे विना न संभवतीति च। नन्वपरोक्षत्वायोगे परोक्षतैव, अहं मां न जानामीत्यस्यास्तु इत्यत्राह—ज्ञानाभावस्येति। तर्हि ज्ञानाभावरूपपदार्थ एव कथं सिद्ध्यतीति चेन्न—वर्तमानतया ग्रहणायोगेपि अतीततया ज्ञानाभावस्यानुमानादिगम्यत्वात्। **प्रतियोगीति।** ज्ञानाभाव प्रतियोगीत्यर्थः। **विरोधाभावादिति।** तस्य तदभावेन साकं विरोधः, नानेनेति भावः।

ननु भावरूपत्वादज्ञानस्य ज्ञानेनाविरोधे अज्ञाननिवृत्तिः कदापि न स्यात्। अतो यद्विषयकमज्ञानम्, तद्विषयकज्ञानं तन्निवर्तकमिति विरोध एष्टव्यः। प्रकृते च भावरूपमज्ञानमात्मयाथात्म्यविषयकाज्ञानमेव। अहमज्ञ इत्यज्ञानस्य प्रत्यक्षता च तस्य साक्षिभास्यत्वात्। साक्षि च चैतन्यं स्वयम्प्रकाशत्वात् आत्मयाथात्म्यावभासरूपम्। तथाच तस्मिन् सति कथं तदज्ञानमिति शङ्कते **ननु चेति। न वस्तुयाथात्म्यविषयमिति।** स्वयम्प्रकाशतया आत्मरूपवस्त्ववभासरूपत्वेऽपि न तद्याथात्म्यावभासरूपमित्यर्थः। अथवा तस्य स्वयम्प्रकाशत्वेपि वस्तुयाथात्म्यविषयकवृत्तिरूपं तन्न भवति; वृत्तेरेवाज्ञानविरोधित्वमिष्यत इति। **अन्यथा**—याथाम्यविषयकत्वे। स्वरूपात्मकज्ञानस्यापि स्वयम्प्रकाशतया अज्ञानविरोधित्वे अज्ञानप्रसक्त्यभावेन मिथ्याभूतजगत्प्रतीत्यसंभवापत्तेः वृत्तेरेव याथात्म्यविषयकत्वं विरोधित्वञ्चेष्यत इति भावः।

ननु न जानामीत्यस्य ज्ञानाभावविषयकत्वे भावरूपाज्ञानविषयकत्वे वा, किमिति विषयापेक्षाया वर्तमानत्वात् विषयावच्छिन्नमेवाज्ञानं साक्षिभास्यं वाच्यम्। वस्तुयाथात्म्यमेवाज्ञानविषयः। याथात्म्यञ्च वृत्तिज्ञानविषय इष्यते। वृत्तेश्च प्रमाणजन्यतया स विषयः प्रमाणाधीनसिद्धिकः। यावच्च प्रमाणं तत्र न प्रवर्तते, तावत् तद्विषयवृत्त्यभावात् तस्य विषयस्याभाने तदवच्छिन्नमज्ञानं न साक्षिभास्यम्, विशेषणज्ञानाभावात्। अतः कथम्, अहं मां न जानामीति प्रत्यक्षमिति शङ्कते **ननु चेदमिति। विषयविशेषव्यावृत्तं** वस्तुयाथात्म्यरूपविषयावच्छिन्नम्। **प्रमाणाधीनसिद्धिः** प्रमाणजन्यवृत्तिविषयः। **अस्मदर्थव्यावृत्तम्**—आत्मयाथात्म्यावच्छिन्नतया। वस्तुयाथात्म्यविषयकवृत्त्यभा[illegible]

क्रियते ॥ नैष दोषः । सर्वमेव वस्तुजातं ज्ञाततया अज्ञाततया वा साक्षिचैतन्यस्य विषयभूतम् । तत्र जडत्वेन ज्ञाततया सिध्यत एव प्रमाणव्यवधानापेक्षा । अजडस्य तु

स्वयम्प्रकाशं वस्तु स्वरूपत एवाज्ञानविशेषणं भवतीतीष्यत इत्याशयेन परिहरति नैष इति । साक्षिविषयविशेषणं वृत्तिज्ञानाभावेपि भासते चेत्, घटादिकमपि भासतामिति शंकां परिहरन् उपपादयति सर्वमिति । साक्षिभास्यमेव सर्वम् । परं तत्र प्रत्यग्वस्तु अज्ञानविशेषणतया-अज्ञाततया साक्षिभास्यम्; घटादिकं तु अहं घटज्ञानवानित्येवं ज्ञाने साक्षिभास्ये तद्विशेषणतया—ज्ञाततया तद्भास्यम् । तत्र घटादिजडविषये प्रमाणापेक्षायामपि अज्ञानविशेषणतया स्वयम्प्रकाशात्मभाने न तदपेक्षेति ।

इत्थं भाष्ययोजना च घटादेरज्ञानविषयत्वाभावपक्षेण । पञ्चपादिकाकृता प्रत्यग्वस्तुविषयकमेवाज्ञानं स्वीकृतम्; न तु घटादिजडविषयकम्; जडस्यापरमार्थतया तद्विषयाज्ञानस्य दोषत्वायोगात्; जडस्य प्रामणप्रसरणसमय एव ज्ञेयतया तदभावकाले कारणाभावादेव तज्ज्ञानाभावसमर्थनसंभवात् जडावारकस्याज्ञानस्यानावश्यकत्वाच्च । आत्मा तु स्वप्रकाश इति तत्र विपरीतभ्रमप्रसक्त्यभावे जगदसिद्ध्या तदाच्छादकमज्ञानमावश्यकमिति । अतो वस्तुजातमित्यस्य विभज्य ज्ञाततयाऽज्ञाततया वेत्यत्र संगमनमिति ।

अन्योऽपि पक्षः—"जडेषु वस्तुषु तत्स्वरूपावभासं न प्रतिबध्नाति" इत्येतत्पूर्वोत्तरग्रन्थः पञ्चपादिकायामपि जडस्याप्यज्ञानसंबन्धं दर्शयत्येव । अज्ञानस्यानात्मविषये आच्छादकत्वाभावेऽपि तद्विषयकत्वमिष्यत एव । जडं प्रति अज्ञानस्याच्छादकत्वाभावेऽपि घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यं प्रति आच्छादकत्वस्वीकारात् घटादेरप्याच्छाद्यकोटिनिविष्टत्वादपि घटादेरज्ञानविषयत्वमक्षतम् । एवं विवरणव्याख्यानतत्त्वदीपनमतम् । एतदनुरोधेन ननु चेदमित्यादिप्रकृतभाष्ययोजना चैवम्—ननु भावरूपमप्यज्ञानं घटपटादिविषयं वा आत्मयाथात्म्यविषयं वा तत्तद्विषयावच्छिन्नमेव साक्षिभास्यम्; विषयानुपरक्ताज्ञानभानस्यानानुभविकत्वात् । स सर्वोपि विषयः प्रमाणाधीनवृत्तिग्राह्यः आत्मयाथात्म्यस्यापि तथात्वस्योक्तत्वात् । एवञ्च तत्तद्विषयवृत्तिसत्त्वे तदज्ञानं विरोधान्न भवति । वृत्त्यसत्त्वे च विषयाभानात् तत्तदवच्छिन्नाज्ञानं न साक्षिणा भास्येतेति चेन्न-घटं जानामि, आत्मानं जानामीत्येवं सर्वं वस्तु ज्ञाततया साक्षिभास्यम्; एवं घटं न जानामि, मां न जानामीत्येवमज्ञाततयाऽपि । साक्षिभास्यवृत्तिज्ञानविशेषणत्वं तद्भास्याज्ञानविशेषणत्वञ्च सर्वस्याप्यस्त्येव । तत्र वृत्तिज्ञानविशेषणतया भाने प्रमाणापेक्षा । यथा परमाण्वादेरप्रत्यक्षत्वेपि परमाणुज्ञानं मेऽस्तीति मानसप्रत्यक्षविषयज्ञानद्वारा परमाणोरपि प्रत्यक्षभास्यत्वं तार्किकेष्टम्, तथा साक्ष्यभास्यस्यापि घटादेर्वृत्तिविशेषणतया तद्भास्यत्वमिति तत्र प्रमाणापेक्षा । अज्ञानविशेषणतया कस्यचिद्भाने च नैव [प्र]माणापेक्षेति ।

[भ]ाष्ये प्रमाणानधीनसिद्धिरिति पाठश्चेत्, प्रमाणाधीनसिद्धेरिदानीमभावात् कथमज्ञान[...]मित्यर्थः । प्रमाणाधीनसिद्धिरिति पाठः पञ्चपादिकाविवरणानुगुणः । प्रमाणेनैव वेद्यः स

प्रत्यग्वस्तुनः स्वयंसिध्यतो न प्रमाणव्यवधानापेक्षेति सदैवाज्ञानस्य व्यावर्तकत्वेनावभासो युज्यते। तस्मात् न्यायोपबृंहितेन प्रत्यक्षेण भावरूपमेवाज्ञानं प्रतीयते ॥

तदिदं भावरूपमज्ञानमनुमानेनापि सिध्यति—विवादाध्यासितं प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरिक्त–स्वविषयावरण–स्वनिवर्त्य–स्वदेशगतवस्त्वन्तरपूर्वकम्; अप्रकाशि-

---

विषयः; प्रमाणञ्च नेदानीमिति भावः। अस्मदर्थव्यावृत्तमिति। प्रकृताभिप्रायेण प्रयुक्तमस्मदर्थपदं जडावच्छिन्नाज्ञानभानायोगस्यापि शंकितव्यत्वात् जडस्याप्युपलक्षकम्। अस्मत्संबन्धी अर्थः=तद्याथात्म्यं तत्र कल्पितो घटादिश्चेति वा तदर्थः। ज्ञाततयेति। ज्ञाततायाः ज्ञानजन्यत्वात् वृत्त्यभावे ज्ञाततया ग्रहणमशक्यम्; अज्ञाततायाश्च कारणनिरपेक्षत्वात् न तत्र प्रमाणाद्यपेक्षेति। तत्रेत्यादेरयमर्थः—जडमजडं वा अज्ञानविशेषणतया प्रमाणनिरपेक्षमेव साक्षिभास्यम्। ज्ञाततया सिद्धयत्त्वे, साक्षिभास्यत्वे जडविषये प्रमाणापेक्षा। अजडविषये अयमहमस्मि, अहं मां जानामीति भानं वृत्तिं विना साक्षिमात्रेणापि भवति; स्वरूपस्वयम्प्रकाशत्वस्येष्टत्वात्। याथात्म्यभाने तु स्याद् वृत्त्यपेक्षा। एवं ज्ञाततया भाने वैषम्यसत्त्वेपि अज्ञानविशेषणतयाऽवभासः सदैव युज्यते, कारणापेक्षाविरहात्। अतो भावरूपाज्ञानपक्षे मामन्यञ्च न जानामीति अज्ञानविशेषणतया आत्मनः अन्यस्य सर्वस्य च भानं घटत एवेति।

एवं प्रत्यक्षविषये स्थाणुर्वा पुरुषो वेति विवादे उपपत्त्याऽन्यतरविषयकत्वनिर्णयवत् इहापि उपपत्तिसहितेन अहमज्ञ इति प्रत्यक्षेण भावरूपाज्ञाननिर्णय इति साधितम्। अथानुमानमपि विवरणोक्तमाह तदिदमिति। विवादाध्यासितं विवादगतम्; प्रकृतसाध्यवत्त्वविवादविषयभूतमित्यर्थः। सर्वं प्रमाणज्ञानं न पक्षः, किंतु तत्रतत्र प्रथमज्ञानमात्रमिति ज्ञापनायेदं दलम्। द्वितीयादिज्ञानस्यापि ग्रहणे तु तत्र साध्याभावाद् बाधः, हेत्वभावात् भागासिद्धिश्च स्याताम्। प्रमाणज्ञानं प्रमाभूतज्ञानमित्यर्थः। शुक्तिरजतज्ञानादिरूपभ्रमस्य अज्ञाननिवर्तकत्वानङ्गीकारात् तद्वारणाय प्रमाणेति। शुक्तिरजतवत् जगतोऽपि मिथ्यात्वात् तज्ज्ञानमप्यज्ञाननिवर्तकं न भवेदिति चेत्—इष्टमिदं जडविषयकमज्ञानं नास्तीति वदतामद्वैतिनाम्। तदा च अखण्डाकारब्रह्मतत्त्वज्ञानरूपवृत्तिमात्रं पक्षः स्यात्। घटादिविषयेऽप्यज्ञानमस्तीति प्रागुक्तमते च तत्प्रमाऽपि पक्ष एव। साध्यञ्च वस्त्वन्तरं भावरूपाज्ञानम्। ज्ञानप्रागभावमादाय सिद्धसाधनवारणाय व्यतिरिक्तान्तं तद्विशेषणम्। स्वोत्पादकादृष्टम्, स्वप्रतिबन्धकादृष्टञ्चादाय तद्दोषापत्तिरिति क्रमेण आवरणत्व-निवर्त्यत्वरूपविशेषणे। घटप्रमया पुरुषनिष्ठाज्ञानस्येव घटगताया अज्ञाततया अपि निवर्तनात् सिद्धसाधनमेवेति स्वदेशगतत्वरूपं चतुर्थं विशेषणम्। स्वदेशगतं स्वसमानाधिकरणम्। प्रागभावातिरिक्तत्वेऽप्यभावान्तरं स्यादिति भ्रमवारणाय वस्त्वन्तरेति। प्रतियोगिज्ञाननिरपेक्षत्वादिरूपवैलक्षण्यज्ञापनाय अन्तरेति निर्देशः। अर्थप्रकाशकत्वरूपहेतोर्धारावाहिद्वितीयादिज्ञानेष्वपि सत्त्वात् [illegible] ज्ञानेनैवाज्ञानस्य निवृत्ततया तेषामज्ञानानिवर्तकत्वात् तत्र व्यभिचार इति अप्रकाशितेति आ[illegible]

तार्थप्रकाशकत्वात्; अन्धकारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभावत् इति।

आलोकाभावमात्रं वा रूपदर्शनाभावमात्रं वा तमः; न द्रव्यान्तरम् (द्रव्यम्)। तत् कथं भावरूपाज्ञानसाधने निदर्शनतयोपन्यस्यत इति चेत्—उच्यते। बह(हु)लत्वविरलत्वाद्यवस्थायोगेन रूपवत्तया चोपलब्धेर्द्रव्यान्तरमेव तमः— इति निरवद्यमिति—अत्रोच्यते—

("अहमज्ञः, मामन्यं च न जानामि" इत्यत्रोपपत्तिसहितेन केवलेन च प्रत्यक्षेण न भावरूपमज्ञानं प्रतीयते। यस्तु ज्ञानप्रागभावविषयत्वे विरोध उक्तः, स हि भावरूपाज्ञानेऽपि तुल्यः। विषयत्वेनाश्रयत्वेन चाज्ञानस्य व्यावर्तकतया प्रत्यगर्थः प्रतिपन्नो वा, अप्रतिपन्नो वा। प्रतिपन्नश्चेत्—तत्स्वरूपज्ञाननिवर्त्यं तदज्ञानं तस्मिन् प्रतिपन्ने कथमिव तिष्ठति? अप्रतिपन्नश्चेत्—व्यावर्तकाश्रयविषयज्ञानशून्यमज्ञानं कथमनुभूयेत? ॥

णम्। उदाहरणमाह अन्धकार इति। प्रभायां साध्यसंगमनं वस्त्वन्तरपदेनान्धकारग्रहणेन कार्यम्। द्वितीयादिप्रभायाः, आलोकमध्ये प्रथमोत्पन्नायाश्च प्रभायाः वस्त्वन्तरनिवर्तकत्वाभावात् ईदृशदृष्टान्तानुधावनम्।

ननु दृष्टान्ते साध्यवैकल्यम्, तमसोऽभावरूपत्वादित्यत्राह आलोकेति। "भाऽभावस्तमः" इति वैशेषिकसूत्रे। तद्भाष्यव्याख्याता कन्दलीकारः रूपदर्शनाभावस्तम इति मेने। आलोके सत्यपि अन्धादेरन्धकारानुभवात् रूपदर्शनाभावादरणम्। चाक्षुषदर्शनं सर्वं नियमेन रूपविषयकम्। रूपदर्शनमेव रूपिरूपैकार्थसमवेतादिदर्शनरूपं भवति। तादृशस्य रूपदर्शनस्य यत्र देशेऽभावः, तत्र तमः। मात्रपदं सर्वसंमतैतदतिरिक्तं भावरूपं न कल्प्यमिति ज्ञापनाय। प्रथमपक्षे स्वप्रागभावव्यतिरिक्तत्वमपि नास्ति। द्वितीये वस्तुत्वं नास्ति। न भाव इति वक्तव्ये न द्रव्यान्तरमिति कथनं मीमांसकैर्द्रव्यत्वद्रव्यान्तरत्वयोः साधितत्वात् तथानुवादाशयेन। बहलत्वं निबिडत्वम्। आदिना विभक्तत्वसंयुक्तत्वपरत्वापरत्वक्रियावत्त्वग्रहणम्। रूपस्यावस्थानन्तर्भावात् पृथक्करणम्; प्रथमप्रतीततया वा। द्रव्यमेवेति वक्तव्ये द्रव्यान्तरमेवेति कथनं क्लृप्तद्रव्यवैलक्षण्याददद्रव्यमिति शङ्कानुन्मेषाय। नेदम्, 'तमः परे देव एकीभवती'त्युक्तं मूलतत्त्वम्, स्थूलतमत्वात्। अथापि तत्कार्यपृथ्वीरूपभूतपरिणामविशेष इति भावः। एवं भावान्तराभाववादितया अधिकरणात्मकद्रव्यत्वमुच्यत इत्येव न; किंतु अन्यदेवेति च ज्ञाप्यते अन्तरपदेन। सिद्धान्तेऽपीदं श्रुतिप्रामाण्यादेवं द्रव्यत्वेनैव मतमिति ज्ञापनाय एवकारः।

एवमविद्यायां प्रत्यक्षमनुमानञ्च संप्रति दर्शिते। मिथ्याभूतस्य मिथ्योपादानकत्वमिति युक्तिरपि प्रत्यक्षानुमानसिद्धस्योपादानत्वसिद्ध्यर्थं प्राक् दर्शिता। एतत्सर्वनिरसनानन्तरमेव महापूर्वपक्षावसरोपन्यस्तश्रुतितदर्थापत्तिरूपप्रमाणशोधनं कार्यमिति प्रथमत इह प्रतिवक्तुमारभते अत्रोच्यत इति। [केव]लेन चेति। यथा केवलं न साधकम्, तथोपपत्तिसहितमपीति दृष्टान्तीकरणायेदम्। [व्यावर्त]काश्रयविषयज्ञानशून्यमिति; व्यावर्तकौ यौ आश्रयविषयौ तयोर्ज्ञानेन सहावर्तमान-

अथ विशदस्वरूपावभासोऽज्ञानविरोधी ; अविशदस्वरूपं तु प्रतीयत इति आश्रयविषयज्ञाने सत्यपि नाज्ञानानुभवविरोधः—इति—हन्त तर्हि ज्ञानप्रागभावोऽपि विशदस्वरूपविषयः ; आश्रयप्रतियोगिज्ञानं तु अविशदस्वरूपविषयमिति न कश्चिद्विशेषोऽन्यत्राभिनिवेशात् ।

भावरूपस्याज्ञानस्यापि ह्यज्ञानमिति सिध्यतः प्रागभावसिद्धाविव सापेक्षत्वमस्त्येव । तथा हि—अज्ञानमिति ज्ञानाभावः, तदन्यः, तद्विरोधी वा । त्रयाणामपि तत्स्वरूपज्ञानापेक्षा

मित्यर्थः । विशिष्टज्ञानस्य विशेषणविशेष्यग्रहणमन्तरेणानुदयादिति भावः । कथमनुभूयेतेति । अज्ञाततया साक्षिभास्यतायां विषयज्ञानं नापेक्षितमित्युक्तं न युक्तम् ; एवं तर्हि अभावप्रतियोगिज्ञानविशेषणतया विषयभाने तज्ज्ञानं नापेक्षितमित्येव कल्पनासंभवात् अतिरिक्तवस्तुकल्पनागौरवस्यायोगात् । यदि च घटपटादीनां ज्ञानाभावेऽप्यज्ञानविशेषणतया भानम्, देशान्तरकालान्तरवर्तिसर्वपदार्थविशेषनिर्देशपूर्वकं तदज्ञानव्यवहारः सर्वकर्तव्यः स्यात् । वस्तुभानेऽपि शब्दाज्ञानादव्यवहार इति तु न ; वाचकशब्दानामप्यज्ञानविशेषणतया भानात् तत्प्रयोगापत्तेः । अतो ज्ञानविशेषणत्व इवाज्ञानविशेषणत्वेऽपि तत्तद्ग्रहणापादनं सममेवेति । ज्ञानमावश्यकमिति स्वीकृत्य कृतं प्रकारान्तरेण दोषपरिहारमाशङ्क्य तदपि तुल्यमित्याह अथेति । ननु आश्रयभानमविशदरूपविषयकमस्तु । अज्ञानविशेषणीभूतस्य विषयस्य केन रूपेण भानम् ? अविशदस्वरूपेणेति चेत्—तर्हि कथं तद्विषयाज्ञानम् । कथञ्चाविशदविषयकाज्ञानस्य विशदावभासेन पश्चान्निवृत्तिरिति चेत्—उच्यते—प्रतीतिविषयाकारभिन्नस्याकारस्य प्रतीतिविषयभिन्नत्वेन रूपेण विना स्वरूपतोऽज्ञानमेव वस्तुयाथात्म्याज्ञानम् । एवञ्च भिन्नत्वानवच्छिन्नाकारनिष्ठविषयताकाज्ञानवानहमिति वक्तव्यम् । तादृशविषयताकज्ञानाभाववानहमित्यपि तुल्यरीत्या सुवचमिति वृथैवाज्ञानकल्पनेति भाष्यार्थः । शेषं जिज्ञासादृष्टान्तीकरणपूर्वकपरिमलोक्तिखण्डनावसरे अस्मत्परमार्थभूषणे द्रष्टव्यम् । विशदस्वरूपविषयः विशदस्वरूपविषयकज्ञानैकनिवर्त्यः । आश्रयेति । अहमित्याश्रयस्य ज्ञानम् अविशदतद्विषयकम् ; यत्किञ्चिद्रूपावच्छिन्नतद्विषयकमिति यावत् । मां न जानामीति मज्ज्ञानरूपस्य प्रतियोगिनो ज्ञानमपि अविशदमदंशावच्छिन्नज्ञानविषयकम् ; प्रतीतिविषयाकारभिन्नत्वानवच्छिन्ना या भिन्नाकारनिष्ठा विषयता तन्निरूपकज्ञानस्य प्रतियोगितया तादृशज्ञानविषयकमिति यावत् । मामित्यसदर्थे ज्ञातव्या आकाराः ज्ञातभिन्नत्वरूपेणैव गृह्यन्ते, न तु स्वरूपत इति तादृशज्ञानाभाववानहमिति ज्ञानं नानुपपन्नमिति भावः । यत्र तु घटविषयकस्मरणात्मकज्ञाने सत्यपि घटसाक्षात्काराभाववानहमिति ज्ञानम्, तत्र साक्षात्कारस्याभावेपि साक्षात्काररूपप्रतियोगिस्मरणं सुलभमिति न विरोधगन्धोऽपि । अन्यत्राभिनिवेशात्—अभिनिवेशं विना । तद्विषयत्वमेव विशेष इति ।

एवं तावत् भावरूपाज्ञानस्य स्वरूपतो भानेऽपि विषयाद्यवच्छिन्नतया भानं ध्रुवमिति ज्ञान[illegible] भावतौल्यमुक्तम् । अथ तस्याज्ञानस्य ज्ञानघटिततयैव भानमेव वस्तुतोऽस्तीति तत्कल्पनाव[illegible] शोऽपि निरभिनिवेशस्य न भवतीत्याह भावरूपस्येति । नेति । 'तदन्यतद्विरुद्धतदभावे[illegible]

अवश्याश्रयणीया। यद्यपि तमस्स्वरूपप्रतिपत्तौ प्रकाशापेक्षा न विद्यते—तथाऽपि प्रकाशविरोधीत्यनेनाऽऽकारेण प्रतिपत्तौ प्रकाशप्रतिपत्त्यपेक्षाऽस्त्येव। भवदभिमताज्ञानं न कदाचित् स्वरूपेण सिध्यति; अपित्वज्ञानमित्येव। तथा सति ज्ञानाभाववत् तदपेक्षत्वं समानम्। ज्ञानप्रागभावस्तु भवताऽप्यभ्युपगम्यते, प्रतीयते चेत्युभयाभ्युपेतो ज्ञानप्रागभाव एव 'अहमज्ञो मामन्यं च न जानामि' इत्यनुभूयत इत्यभ्युपगन्तव्यम्।

नित्यमुक्तस्वप्रकाशचैतन्यैकस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽज्ञानानुभवश्च न संभवति, स्वानुभवस्वरूपत्वात्॥ स्वानुभवस्वरूपमपि तिरोहितस्वरूपमज्ञानमनुभवतीति चेत्—किमिदं तिरोहितस्वरूपत्वम्? अप्रकाशितस्वरूपत्वमिति चेत्—स्वानुभवस्वरूपस्य कथमप्रकाशितस्वरूपत्वम्? स्वानुभवस्वरूपस्याप्यन्यतोऽप्रकाशितस्वरूपत्वमुपपद्यत इति चेत्—एवं तर्हि प्रकाशाख्यधर्मानभ्युपगमेन प्रकाशस्यैव स्वरूपत्वात् अन्यतः स्वरूपनाश एव स्यादिति पूर्वमेवोक्तम्।)

किंच—ब्रह्मस्वरूपतिरोधानहेतुभूतमेतदज्ञानं स्वयमनुभूतं सत् ब्रह्म तिरस्करोति, ब्रह्म तिरस्कृत्य स्वयं तदनुभवविषयो भवतीत्यन्योन्याश्रयणम्॥

इति हि स्मरणम्। न कदाचिदिति। न च मुग्धोऽस्मीति मोहरूपेण सिद्ध्यतीति वाच्यम्—मोहो विपरीतज्ञानमज्ञानञ्चेति द्विरूप इति तत्र प्रथमवारणायाज्ञानमित्येव ज्ञेयत्वात्। अज्ञानिनस्तन्निवर्तकज्ञानार्थप्रवृत्त्या ज्ञानेच्छोत्पत्तये ज्ञानज्ञानस्यावश्यकत्वाच्च। तथासतीति; तत इत्यर्थः। अभ्युपगम्यते। ज्ञानोत्पत्त्यभ्युपगमे पूर्वं तदभावस्येष्टत्वादिति भावः।

एवं तावद् अज्ञानस्याभावत्वे वा भावत्वे वा तदनुभवासंभवरूपदोषतत्परिहारौ समाविति अतिरिक्तकल्पनागौरवमेव परमते इत्युक्तम्। अथ तन्मत एवाज्ञानानुभवासंभव इत्याह नित्यमुक्तेति। अज्ञानानुभवस्य हेयस्य बन्धरूपस्य मुक्ते कथं संभवः? स्वप्रकाशरूपे स्वाज्ञानानुभवः कथम्? चैतन्यैकस्वरूपे अज्ञानानुभवितृत्वञ्च कथमित्यर्थः। स्वानुभवस्वरूपत्वात् अपरमार्थविषयानुभवविरोधिस्वानुभवरूपतायाः नित्यत्वादित्यर्थः। तेन पूर्वोक्तसर्वानुपपत्तिरत्र गर्भिता। शंकते स्वेति। किमिदं तिरोधानम्, सर्वप्रकाशनिवर्तनं वा, अवैशद्यावहत्वं वा। तिरोधान—अज्ञानानुभवयोश्च क्रमिकत्वं वा यौगपद्यं वा। क्रमिकत्वे, अनुभवो वा पूर्वम्, तिरोधानं वेति विकल्पान् हृदि कृत्वा दूषयितुमारभते किमिदमिति। आद्यपक्षमुद्भावयति अप्रकाशितेति। स्वानुभवस्वरूपस्येति; अनुभवस्याऽऽद्यन्तरहितत्वादित्यर्थः। अन्यतोऽप्रकाशितस्वरूपत्वमिति; अन्याधीनः प्रकाशाभाव इत्यर्थः। नन्वस्तु अवैशद्यावहत्वं तिरोधानमित्यत्र तद्दूषणमुपरि करिष्यन् तदस्तीति कृत्वा क्रमिकत्वादिविकल्पदूषणमारभते किञ्चेति। पूर्वं तिरोहितस्वरूपं अज्ञानमनुभवतीत्युक्तत्वात् तिरो[illegible] पूर्वमिति सिद्धम्। अज्ञानस्यापरमार्थतया, प्रतीतेः पूर्वमसिद्ध्या तदनुभवः पूर्वमिति वाच्यम्। [illegible]न्याश्रय इत्यर्थः।

अनुभूतमेव तिरस्करोतीति चेत्,—यदि अतिरोहितस्वरूपमेव ब्रह्म अज्ञानमनुभवति, तदा तिरोधानकल्पना निष्प्रयोजना स्यात्; अज्ञानस्वरूपकल्पना च। ब्रह्मणोऽज्ञानदर्शनवत् अज्ञानकार्यतयाऽभिमतप्रपञ्चदर्शनस्यापि संभवात्। किंच—ब्रह्मणोऽज्ञानानुभवः किं स्वतः, अन्यतो वा? स्वतश्चेत्—अज्ञानानुभवस्य स्वरूपप्रयुक्तत्वेनानिर्मोक्षः स्यात्; अनुभूतिस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽज्ञानानुभवस्वरूपत्वेन, मिथ्यारजतबाधकज्ञानेन रजतानुभवस्यापि निवृत्तिवत्, निवर्तकज्ञानेनाज्ञानानुभूतिरूपब्रह्मस्वरूपनिवृत्तिर्वा। अन्यतश्चेत्, किं तदन्यत्? अज्ञानान्तरमिति चेत्—अनवस्था स्यात्। ब्रह्म तिरस्कृत्यैव स्वयमनुभवविषयो भवतीति चेत्—तथा सति इदमज्ञानं काचादिवत् स्वसत्तया ब्रह्म तिरस्करोतीति ज्ञानबाध्यत्वमज्ञानस्य न स्यात्॥

अथेदमज्ञानं स्वयमनादि, ब्रह्मणः स्वसाक्षित्वं ब्रह्मस्वरूपतिरस्कृतिं च युगपदेव करोति; अतो नानवस्थादयो दोषा इति—नैतत्; स्वानुभवस्वरूपस्य ब्रह्मणः स्वरूपतिरस्कृतिमन्तरेण साक्षित्वापादनायोगात्। हेत्वन्तरेण तिरस्कृतमिति चेत्—तर्ह्यस्यानादित्वमपास्तम्। अनवस्था च पूर्वोक्ता। अतिरस्कृतस्वरूपस्यैव साक्षित्वापादने ब्रह्मणः स्वानुभवैकतानता च न स्यात्॥

अपि च—अविद्यया ब्रह्मणि तिरोहिते तद् ब्रह्म न किंचिदपि प्रकाशते, उत किंचित् प्रकाशते? पूर्वस्मिन् कल्पे, प्रकाशमात्रस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽप्रकाशे तुच्छतापत्तिरसकृदुक्ता। उत्तरस्मिन् कल्पे, सच्चिदानन्दैकरसे ब्रह्मणि कोऽयमंशस्तिरस्क्रियते; को वा प्रकाशते? निरंशे निर्विशेषे प्रकाशमात्रे वस्तुनि आकारद्वयासंभवेन तिरस्कारः प्रकाशश्च युगपन्न

अनुभवपूर्वत्वेन तद्दोषपरिहारे दोषमाह अनुभूतमेवेति। तिरोधानपूर्वत्वेन तत्परिहारे च वक्ष्यति ब्रह्म तिरस्कृत्यैवेति। प्रपञ्चदर्शनस्यापीति। अपरमार्थस्याज्ञानस्य दर्शनवत् तद्विना प्रपञ्चदर्शनमेव प्रथमं भवितुमर्हति। न चाज्ञानाभावे प्रपञ्चानुत्पत्त्या कथं तद्दर्शनमिति शंक्यम्—अनुत्पन्नस्याप्यज्ञानस्य दर्शनात्; काल्पनिकस्य प्रपञ्चस्याज्ञानस्येव हेत्वनपेक्षत्वसंभवाच्च। अतोऽज्ञानोपादानकत्वमप्ययुक्तम्। न च दोषाभावे कथं प्रपञ्चकल्पनेति वाच्यम्—दोषाभावेऽप्यज्ञानस्य कल्पनवदुपपत्तेः॥ तिरोधानात् पूर्वतया तदनधीनः अज्ञानानुभवः किं स्वाभाविकः, उतान्याधीन इति विकल्प्य दूषयति किञ्च ब्रह्मण इति। स्वाभाविकस्यापि निवर्तकज्ञानेन निवृत्तिस्वीकारे दोषमाह अनुभूतीति। काचादीति। काचो दृष्टिमान्द्यहेतुर्नेत्रदोषः।

यौगपद्यपक्षो न संभवतीति वक्तुं तमुद्भावयति अथेत्यादिना। 'अनुभूतं सत् तिरस्करोती'ति पक्षेऽप्येष दोषो भाव्यः। एकतानता चेति चकारेणानिर्मोक्षादिसत्त्वसमुच्चयः। एवमवैशद्यावहस्वरूपं तिरोधानमभ्युपगम्य दूषणमुक्तम्; अथ तदेव दूषयितुमाह अपिचेति। सच्चिदानन्दैकरस इति सच्चिदानन्देति पदत्रयप्रयोगेऽपि एकरसत्वस्य [illegible] भवदभिमतत्वात् अ[illegible]

संगच्छेते ॥ अथ सच्चिदानन्दैकरसं ब्रह्म अविद्यया तिरोहितस्वरूपमविशदमिव लक्ष्यत इति ॥ प्रकाशमात्रस्वरूपस्य विशदताऽविशदता वा किंरूपा? एतदुक्तं भवति—यः सांशः सविशेषः प्रकाशविषयः, तस्य सकलावभासो विशदावभासः, कतिपयविशेषरहितावभासश्चाविशदावभासः। तत्र य आकारोऽप्रतिपन्नः, तस्मिन्नंशे प्रकाशाभावादेव प्रकाशवैशद्यं न विद्यते। यश्चांशः प्रतिपन्नः, तस्मिन्नंशे तद्विषयप्रकाशो विशद एव। अतः सर्वत्र प्रकाशांशे अवैशद्यं न संभवति। विषयेऽपि, स्वरूपे प्रतीयमाने तद्गतकतिपयविशेषाप्रतीतिरेवावैशद्यम्। तस्मादविषये निर्विशेषे प्रकाशमात्रे ब्रह्मणि, स्वरूपे प्रकाशमाने [तद्गत] कतिपयविशेषाप्रतीति (षाप्रतिपत्ति) रूपावैशद्यं नाम अज्ञानकार्यं न संभवति।

अपिच—इदमविद्याकार्यमवैशद्यं तत्त्वज्ञानोदयात् निवर्तते, न वा। अनिवृत्तौ अपवर्गाभावः। निवृत्तौ च वस्तु किंरूपमिति विवेचनीयम्। विशदस्वरूपमिति चेत्; तत् विशदस्वरूपं प्रागस्ति, न वा। अस्ति चेत्, अविद्याकार्यमवैशद्यं तन्निवृत्तिश्च न स्याताम्। नो चेत्, मोक्षस्य कार्यतया अनित्यता स्यात्।

अस्याज्ञानस्याश्रयानिरूपणादेवासंभवः (114) पूर्वमेवोक्तः। अपि च—अपरमार्थदोष-

---

स्तीति भावः। किंरूपेति। विशदतया वस्तुविषयकत्वमेव प्रकाशे वैशद्यम्; अविशदतया वस्तुविषयकत्वमेव च तत्रावैशद्यम्; न तु साक्षादिति भावः। तदेवोपपादयति एतदिति। ज्ञाने साक्षात्कारित्वतदभावरूपवैशद्यावैशद्ये स्तः; परन्तु न तदवैशद्यं तिरोधानरूपमिति तत् उपेक्षितम्। सांश इत्यंशपदं नावयवमात्रपरम्, धर्मादिपरमपीति ज्ञापनाय सविशेष इति विवरणम्। अतएवोपरि अंशपदत्यागः। ब्रह्मणीत्यस्य न संभवतीत्यत्र, प्रकाशमाने इत्यस्य च अप्रतीतीत्यत्रान्वयः। ननु ब्रह्मणि जडव्यावृत्तिपरिच्छिन्नानन्दव्यावृत्तिमुखाः धर्माः अविद्याबलान्न ज्ञाता इत्यवैशद्यम्। एवं तेषां धर्माणां ब्रह्मस्वरूपैक्यमपि न गृहीतमित्यवैशद्यमिति चेन्न—तर्हि एतदवैशद्यमविद्यानिवृत्तौ निवर्तेत इति वाच्यम्—तदा च निवृत्ताविद्यस्य व्यावृत्त्यादिधर्मग्रहणमवर्जनीयमिति कथमद्वैतपरिशेषः। यदि तत्तदग्रहणरूपमवैशद्यं मुक्तावपि, तर्हि तत् अविद्याकृतमिति कथम्। ग्रहणकारणाभावादेवाग्रहणसंभवे अविद्यायाः कथं तत्र हेतुत्वमिति। एवम्भूतार्थमभिप्रेत्याह अपिचेदमिति।

एवमहमज्ञ इत्यज्ञानानुभवासंभव उक्तः। अत्र—ज्ञानाभावरूपत्वे स्वप्रकाशेऽपि वृत्तिज्ञानाभावविषयकतया निर्वाहः स्यादपि। भावरूपाज्ञानं तु स्वप्रकाशनिवर्त्यम्। ज्ञाने जाते तद्विषयकवृत्तिज्ञानाभावसंभवस्येव अज्ञानसंभवस्य दुर्वचत्वात्। 'न जातु कश्चित् नाहमिति विपर्येति, न वा अहमस्मि न वेति संदेग्धि' इति आत्मस्वयम्प्रकाशता भवत्सूत्रभाष्येऽप्युपपादिता। संदेहविपर्ययविरोधिनि स्वप्रकाशे सति अज्ञानमस्तीति न हि मन्तुं शक्यम्। अतो भावस्यैवानुभवो न घटत [illegible]भिप्रेतम्। अनुभवायोगवत् अज्ञइति पदोपात्ताश्रयत्वायोगोऽप्यस्ति। परन्तु स आश्रयानुपपत्ति-[illegible]दर्शित इत्याह अस्येति। प्रत्यक्षेणाज्ञानस्यापरमार्थत्वेन रूपेणाग्रहणात् नापरमार्थत्वसिद्धिः।

मूलभ्रमवादिना निरधिष्ठानभ्रमासंभवोऽपि दुरुपपादः, भ्रमहेतुभूतदोषदोषाश्रयत्ववत् अधिष्ठानापारमार्थ्येऽपि भ्रमोपपत्तेः। ततश्च सर्वशून्यत्वमेव स्यात् ॥

यदुक्तमनुमानेनापि भावरूपमज्ञानं सिध्यतीति—तदयुक्तम्। अनुमानासंभवात् ॥ ननूक्तमनुमानम् ॥ सत्यमुक्तम्। दुरुक्तं तु तत्; अज्ञानेऽप्यनभिमताज्ञानान्तरसाधनेन विरुद्धत्वात् हेतोः। तत्राज्ञानान्तरासाधने हेतोरनैकान्त्यम्। साधने च, तदज्ञानमज्ञानसाक्षित्वं निवारयति। ततश्चाज्ञानकल्पना निष्फला स्यात्।

अन्यथा ब्रह्मापि शाब्दवृत्तिज्ञानविषयोऽपरमार्थः स्यात्। स्वतःप्रामाण्याद्धि ज्ञानस्य, विषयाणां पारमार्थ्यमेव। भ्रमजनकदोषरूपत्वाच्चाज्ञानं परमार्थ एव स्यादिति नापारमार्थ्यकल्पना। अपरमार्थस्यापि दोषस्य भ्रमहेतुत्वे निर्दोषस्यापि पुंसः सदोषत्वेन गृहीतत्वे दोषाधीनभ्रमोत्पत्त्यापत्तिः। दोषापारमार्थ्यवत् अधिष्ठानापारमार्थ्यस्यापि स्वीकारसंभवात् सर्वशून्यत्वप्रसंगश्च। तस्मादज्ञानस्य भावत्वदोषत्वोपादानत्वानामिव अपारमार्थ्यस्यापि, उपपत्त्या साधनमसंभवीत्याशय्याह अपिचेति।

एवमज्ञानप्रत्यक्षं विचारितम्। एतेन, न किञ्चिदहमवेदिषमिति सुषुप्तोत्थितस्य परामर्शोऽपि न भावरूपाज्ञानविषयक इति सिद्धमेव; अस्य स्मरणरूपत्वे सौषुप्तिकसाक्षिकृतभानरूपस्यापि तन्मूलभूतप्रत्यक्षस्य अहं मामन्यञ्च न जानामीत्याकारस्यैव वक्तव्यत्वात्। अथ परोपन्यस्तमनुमानं निरसितुमाह यदुक्तमिति। अज्ञाने....इति। अज्ञानविषयकाज्ञानान्तरसाधनेनेत्यर्थः। विरुद्धत्वादिति। अभ्युपेतसिद्धान्तविरोधिहेतुवचने विरुद्धत्वं न्यायसूत्रे प्राचामिष्टम्। अत इह साध्याभावसाधकहेतुत्वरूपविरुद्धत्वाभावेऽपि न क्षतिः। एतत्सूचनायैव अनभिमतेति पदम्। एतदनुमानजन्यानुमितेर्विषयः अज्ञानमेव; तस्यैव साध्यत्वाभिमतेः। तदादायैवाप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वमेतदनुमितेर्वक्तव्यम्। अतः स्वविषयभूताज्ञानावारकमज्ञानमन्यदापतति। अत्रानुमितौ हेतुमत्यां साध्याभावे व्यभिचारः। साध्यसत्त्वे चोक्तं विरुद्धत्वम्। अज्ञानावरणमज्ञानमनभिमतमित्येतदुपपादयति साधने चेति। प्रथमाज्ञानप्रकाशकत्वं यत् चैतन्यस्य तन्निवारकमेव द्वितीयाज्ञानं स्यादित्यर्थः। न चैवं साक्षिप्रकाशितत्वादेव तत्राप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वरूपहेतुरपि नास्तीति न व्यभिचार इति वाच्यम्-तथासति विवादाभावादनुमानायोगात्। न चानुमानस्य ज्ञात एवाज्ञाने भावत्वसाधन एव पर्यवसानमिति शंक्यम्—यद्वस्तु प्रमाणान्तरतो निश्चितम्, तत्रैव विशेषणमात्रसाधनात् विशिष्टसाधनं नेष्यत इति युक्तम्। प्रमाणान्तरगृहीततया निश्चितादन्यत्र विशेषणोक्तौ तु विशिष्टसाधनमेव। अज्ञानपक्षीकारे च, 'आत्मा न सर्वज्ञः' इत्यनुमाने न्यायकुसुमाञ्जल्युक्तदूषणन्यायोऽनुसंधेयः। तथा च अहमज्ञ इत्यादौ ज्ञानाभावभानस्य सम्यगुपपादितत्वेन ज्ञातमज्ञानमभाव एवेति तत्र भावत्वसाधने बाधात् अनुमानमहिम्नैवापूर्वमज्ञानं साधनीयमिति तत्राप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वस्यावश्यम्भाव इति। निष्फला स्यादिति। अज्ञानमज्ञातञ्चेत् असिद्धमेव; अप्रतीतत्वात्। असिद्धाच्च कथं कार्यमिति किमनेनानुमानेनेति नतु हेतुरनेकान्त इत्यनेन किं विवक्षितम्? न तावदज्ञानासिद्धिः; हेतुमत्यानुमितावप्रका

दृष्टान्तश्च साधनविकलः; दीपप्रभाया अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वाभावात्। सर्वत्र ज्ञानस्यैव हि प्रकाशकत्वम्; सत्यपि दीपे ज्ञानेन विना विषयप्रकाशाभावात्। इन्द्रियाणामपि ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वमेव; न प्रकाशकत्वम्। प्रदीपप्रभायास्तु चक्षुरिन्द्रियस्य ज्ञानमुत्पादयतो विरोधितमोनिरसनद्वारेणोपकारकत्वमात्रमेव। प्रकाशकज्ञानोत्पत्तौ व्याप्रियमाणचक्षुरिन्द्रियोपकारकहेतुत्वमपेक्ष्य दीपस्य प्रकाशकत्वव्यवहारः। नास्माभिर्ज्ञानतुल्यप्रकाशकत्वाभ्युपगमेन दीपप्रभा निदर्शिता, अपि तु ज्ञानस्येव(स्यैव) स्वविषयावरणनिरसनरूप(पूर्वक)प्रकाशकत्वमङ्गीकृत्येति चेन्न––न हि विरोधिनिरसनमात्रं प्रकाशकत्वम्; अपि त्वर्थपरिच्छेदः; व्यवहारयोग्यतापादनमिति यावत्। तत्तु ज्ञानस्यैव। यद्युपकारकाणामप्यप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वमङ्गीकृतम्, तर्हीन्द्रियाणामुपकारकतमत्वेनाप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वमङ्गीकरणीयम्। तथा सति तेषां स्वनिवर्त्यवस्त्वन्तरपूर्वकत्वाभावात् हेतोरनैकान्त्यमित्यलमनेन।

ज्ञानरूपार्थप्रकाशकत्वमुपपाद्यैवानैकान्त्योक्तेरिति चेन्न—अज्ञानानुमितेः अज्ञानावारकाज्ञानपूर्वकत्वाभावेऽप्यप्रकाशितप्रकाशकत्वमिच्छता साध्यं विनापि हेतुरिष्ट इत्यनया सरण्या हेतुरप्रयोजक इत्येव प्रतिपादनात्। किञ्च यस्य यद्यद्विषयकमज्ञानम्, तत् सर्वं सर्वदा प्रकाशितमस्तीत्यस्यानुभवविरुद्धत्वात् अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वं तत्तदज्ञानानुभवे प्रत्यक्षादिरूपेऽस्ति। तद्रीत्या ब्रह्माज्ञानप्रत्यक्षेपीति तत्र साध्याभावाद् व्यभिचारः इति।

दोषान्तरमाह दृष्टान्तश्चेति। प्रकाशो नाम व्यवहारानुगुण्यम्, तत्करत्वं ज्ञानस्यैवेति। अत्र ब्रह्मविषयकाखण्डाकारवृत्तौ प्रकाशितार्थप्रकाशकत्वमेवास्तीति हेत्वसिद्धिरपि भाव्या। नन्विन्द्रियस्य प्रकाशकत्वमिष्टम्; तद्वत् दीपस्याप्यस्त्वित्यत्राह इन्द्रियाणामपीति। इन्द्रियाणां प्रकाशकज्ञानजनकत्वमेव; न प्रकाशकत्वम्। तदपि दीपे नास्ति। तस्य प्रकाशकज्ञानजनकेन्द्रियोपकारकत्वमेवेत्यर्थः। नन्वप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वं नाम अप्रकाशितार्थविषयकावरणनिरासकत्वम्, तत् दृष्टान्तेऽप्यस्ति, न त्विन्द्रिये इति न व्यभिचारोऽपीति शंकते नास्माभिरिति। निरसनपूर्वकेति। निरसनरूपेति दृष्टः पाठः सम्यक्। एतत्पाठेपि दण्डस्य भ्रमणद्वारा घटजनकत्ववत् दीपस्य निरसनरूपव्यापारद्वारा जनकत्वमेवोक्तमिति ध्येयम्। इवकारं विना ज्ञानस्यैवेति एवकारपाठे पूर्वकेत्येव पाठः। तदर्थश्च दीपस्य निरासकत्वमात्रम्, ज्ञानस्यैव निरासकत्वपूर्वकप्रकाशकत्वमित्येवं वाच्यः। निरासकत्वं प्रकाशकत्वञ्च नैकमिति प्रकाशकत्वरूपहेतुविकल एव दृष्टान्त इत्याह न हीति। तर्हि साक्षात्परम्परासाधारण्येन प्रकाशहेतुत्वमेव हेतुरित्यत्राह यदीति। ननु प्रकाशकत्वं परित्यज्य स्वविषयावरणनिरासकत्वमेव हेतुरुच्यते। अप्रकाशितेत्यपि व्यर्थमिति यदि, स हेतुः पूर्ण एव त्यज्यतामिति चेत्—विषयावर[illegible] कोर्थः? विषयविषयकव्यवहारयोग्यतापादकविरोधिकत्वमिति चेत्—योग्यतापादकत्वस्य [illegible]भावात् हेतुवैकल्यमेव। योग्यतापादकज्ञानहेत्विन्द्रियोपकारकेति घटने पक्षे हेत्वसिद्धिः।

प्रतिप्रयोगाश्च—

विवादाध्यासितमज्ञानं न ज्ञानमात्रब्रह्माश्रयम्; अज्ञानत्वात्; शुक्तिकाद्यज्ञानवत्। ज्ञात्राश्रयं हि तत्। विवादाध्यासितमज्ञानं न ज्ञानमात्रब्रह्मावरणम्; अज्ञानत्वात्; शुक्तिकाद्यज्ञानवत्। विषयावरणं हि तत्। विवादाध्यासितमज्ञानं न ज्ञाननिवर्त्यम्; ज्ञानविषयानावरणत्वात्; यत् ज्ञाननिवर्त्यमज्ञानम्, तत् ज्ञानविषयावरणम्; यथा शुक्तिकाद्यज्ञानम्॥

ब्रह्म नाज्ञानास्पदम्; ज्ञातृत्वविरहात्; घटादिवत्। ब्रह्म नाज्ञानावरणम्; ज्ञानाविषयत्वात्। यत् अज्ञानावरणम्, तत् ज्ञानविषयभूतम्; यथा शुक्तिकादि। ब्रह्म न ज्ञाननिवर्त्याज्ञानम्; ज्ञानाविषयत्वात्। यत् ज्ञाननिवर्त्याज्ञानम्; तत् ज्ञानविषयभूतम्; यथा शुक्तिकादि॥

विवादाध्यासितं प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावातिरिक्ताज्ञानपूर्वकं न भवति; प्रमाणज्ञानत्वात् भवदभिमताज्ञानसाधनप्रमाणज्ञानवत्॥ ज्ञानं न वस्तुनो विनाशकम्; शक्तिविशेषोपबृंहणविरहे सति ज्ञानत्वात्। यत् वस्तुनो विनाशकम्, तत् शक्तिविशेषोपबृंहितज्ञानमज्ञानं च दृष्टम्; यथेश्वरयोगिप्रभृतिज्ञानम्, यथा च मुद्गरादि।

भावरूपमज्ञानं न ज्ञानविनाश्यम्; भावरूपत्वात्, घटादिवदिति॥ अथोच्येत—बाधकज्ञानेन पूर्वज्ञानोत्पन्नानां भयादीनां विनाशो दृश्यते इति—नैवम्—न हि ज्ञानेन तेषां विनाशः; क्षणिकत्वेन तेषां स्वयमेव विनाशात्। कारणनिवृत्त्या च पश्चादनुत्पत्तेः। क्षणिकत्वं च तेषां ज्ञानवत् उत्पत्तिकारणसंनिधान एवोपलब्धेः, अन्यदाऽनुपलब्धेश्चावग-

ज्ञानप्रागभावस्यावरणत्ववत् इन्द्रियप्रागभावस्यापि तदिति तन्निरासकत्वस्येन्द्रियेऽपि सत्त्वादनैकान्त्यञ्चेत्याद्यभिप्रायेणाह इत्यलमनेनेति।

अत्रानुमाने स्वदेशगतत्व-स्वविषयावरणत्व-स्वनिवर्त्यत्वानामज्ञाने वारकान् प्रतितर्कप्रयोगान् क्रमेण दर्शयति प्रतिप्रयोगाश्चेति। अज्ञानत्वे ज्ञानमात्रब्रह्मानाश्रितत्वप्रसङ्गः। यदि ज्ञानमात्रब्रह्माश्रितं स्यात्, अज्ञानं न स्यादिति रीत्या प्रयोगे तात्पर्यम्। प्रथममज्ञानधर्मिकाः प्रयोगास्त्रयः, अथ ब्रह्मधर्मिकाः। अथ वस्त्वन्तरपूर्वकत्वांशनिषेधकं तदुक्तपक्षधर्मिकमेव प्रयोगं वक्ष्यति विवादेति। साध्ये विषयपदेन देशपदेन च ब्रह्मग्रहणात् ब्रह्मणश्चाज्ञानस्य च संबन्धात् तदुभयधर्मिकानुमानानि। अथ ज्ञानाज्ञानयोः संबन्धात् तदुभयपक्षकप्रयोगश्च। अज्ञानावरणम्—अज्ञानावरणकम्। तत्रैव स्वनिवर्त्यवस्तुकत्वनिषेधकः प्रयोगः ज्ञानधर्मिकः, अज्ञानधर्मिकश्च। अन्वयव्याप्तेर्ज्ञानसामान्यपक्षकस्थल इह दुर्वचत्वात् व्यतिरेकव्याप्तिरेव, यत्र वस्तुविनाशकत्वम्, तत्र शक्तिविशेषसहकाराभावविशिष्टज्ञानत्वस्याभाव इत्याकारिका। तत्र संकल्पात्मकज्ञानं मुद्गरादि चोदाहरणम्। आद्ये सहकाराभावरूपविशेषणाभावात् विशिष्टाभावः; अन्त्ये ज्ञानत्वरूपविशेष्याभावादिति विवेकः। न च ज्ञा[illegible] स्वोत्पादकादृष्टरूपवस्तुनाशकत्वात् बाध इति वाच्यम्, तत्र ज्ञानत्वेन तस्याहेतुत्वात्। ए[illegible]

म्यते । अक्षणिकत्वे च भयादीनाम् भयादिहेतुभूतज्ञानसंततौ अविशेषेण सर्वेषां ज्ञानानां भयाद्युत्पत्तिहेतुत्वेनानेकभयोपलब्धिप्रसङ्गाच्च । स्वप्रागभावव्यतिरिक्तवस्त्वन्तरपूर्वकमिति व्यर्थविशेषणोपादानेन प्रयोगकुशलता चाऽऽविष्कृता ।

अतोऽनुमानेनापि न भावरूपाज्ञानसिद्धिः ।

श्रुतितदर्थापत्तिभ्यामज्ञानासिद्धिरनन्तरमेव वक्ष्यते । मिथ्यार्थस्य [हि] मिथ्यैवोपादानं भवितुमर्हतीत्येतदपि, (शारी. 2. 1. 4.) "न विलक्षणत्वात्" इत्यधिकरणन्यायेन परिहियते । अतोऽनिर्वचनीयाज्ञानविषया न काचिदपि प्रतीतिरस्ति । प्रतीतिभ्रान्तिबाधैरपि न तथाऽभ्युपगमनीयम् । प्रतीयमानमेव हि प्रतीति-भ्रान्ति-बाधविषयः । आभिः प्रतीतिभिः प्रतीत्यन्तरेण चानुपलब्धमासां विषय इति न युज्यते कल्पयितुम् ।

मानेऽपि । प्रसंगाच्चेत्यन्तं भावत्वहेतोः भयादौ व्यभिचारशंकापरिहारकम् ।

एवं साध्ये इतरांशस्य विचारितत्वात् शेषांशे दोषं व्यर्थविशेषणत्वमाह स्वेति । स्वेति व्यर्थम् । अभावव्यतिरेकस्यैव पर्याप्तत्वात् प्रागिति च व्यर्थम् । वस्तुपदेनैव भावत्वावगमात् स्वप्रागभावव्यतिरिक्तेत्येव व्यर्थम् । एवमन्तरेत्यपि व्यर्थम् । निवर्त्यत्वकथनादेव पूर्वत्वलाभात् पूर्वेत्यपि व्यर्थमिति । वस्त्वन्तरेति सदसदनिर्वचनीयभावविवक्षेति चेत्—साध्यवैकल्यं दृष्टान्ते । परैः प्रत्यक्षस्य भावत्वादिसाधकत्वं नास्तीति, अनुमानमुपन्यस्तम् । उभयमप्येवं निरस्तम् । महापूर्वपक्षे कण्ठोक्तस्य प्रमाणस्य पश्चान्निरासः ; इह तु प्रत्यग्रोक्तप्रत्यक्षादिनिरास इत्याशयेन वक्ष्यत इत्युक्तम् ।

श्रुत्या सह श्रुतार्थापत्तिं निरसिष्यति । अत्र लौकिकप्रमाणानन्तरं पूर्वोक्तदृष्टार्थापत्तिनिरसनं प्राप्तमिति, जगतो मिथ्याभूतकार्यत्वेन मिथ्योपादानतयाऽज्ञानकल्पनमपि निरस्यति मिथ्येति । तथाच तस्य भावत्वमिवानिर्वचनीयत्वमप्यसिद्धमिति भावः । अधिकरणेति । व्यावहारिकाद् प्रातिभासिकजननश्च तदिष्टम् ॥ जगतो मिथ्यात्वे प्रतीतिभ्रान्तिबाधाः प्रमाणीकृताः—प्रतीत्या असद्विलक्षणत्वम् , बाधात् सद्विलक्षणत्वम् , तदुभयबलात् भ्रान्तित्वं ज्ञानस्य, विषयस्य च मिथ्यात्वमिति ; सा रीतिरज्ञाने दुर्ग्रहेत्याह प्रतीतीति । प्रतीयमानमेवेति । जगतः प्रतीयमानतया तत्र त्रितयविषयत्वचिन्ता, अज्ञानं तु न प्रतीयमानमिति । आभिः प्रतीतिभिः—अहमज्ञ इति, अहं मामन्यञ्च न जानामीति, न किञ्चिदहमवेदिषमिति, प्रमाणज्ञानं प्रागभावातिरिक्तवस्तुपूर्वकमिति च प्रतीतिभिः । प्रतीत्यन्तरेण च—वक्ष्यमाणश्रुतितदर्थापत्तिजन्यज्ञानेन च । अनुपलब्धम् । तासामन्यविषयकत्वभ्रान्तिरूपत्वसाधनादिति भावः । प्रतीतिभ्रान्तीत्यादिवाक्यानि अज्ञानानिर्वचनीयत्वस्येव सामान्यतोऽनिर्वचनीयस्य च प्रतिक्षेपकाणि । इदं रजतम् , नेदं रजतमित्येतद्बलात् नानिर्वचनीयसिद्धिः । प्रतीयमानस्य सत्यरजतस्यैव हि तत्र विषयतेति । आभिः प्रतीतिभिः इदं रजतमित्यादिभिः । प्रतीत्यन्तरेण च अनिर्वचनीयसाधकानुमानाद्यधीनप्रतीत्या च । पूर्वमज्ञानस्यानिर्वचनीयत्वानुपपत्तिरुक्ता । इहानिर्वचनीयमित्येव [illegible]नास्तीत्युच्यते ॥

शुक्त्यादिषु रजतादिप्रतीतेः, प्रतीतिकालेऽपि तन्नास्तीति बाधेन च, अन्यस्यान्यथाभानायोगाच्च सदसदनिर्वचनीयमपूर्वमेवेदं रजतं दोषवशात् प्रतीयत इति कल्पनीयमिति चेत्-न-तत्कल्पनायामप्यन्यस्यान्यथाभानस्यावर्जनीयत्वात् अन्यथाभानाभ्युपगमादेव ख्यातिप्रवृत्तिबाधभ्रमत्वानामुपपत्तेरत्यन्तापरिदृष्टाकारणकवस्तुकल्पनाऽयोगात् ।

कल्प्यमानं हीदमनिर्वचनीयं न तावत् (तदानीं) अनिर्वचनीयमिति प्रतीयते; अपितु परमार्थरजतमित्येव । अनिर्वचनीयमित्येव प्रतीतं चेत्; भ्रान्तिबाधयोः प्रवृत्तेरप्यसंभवः । अतोऽन्यस्यान्यथाभानविरहे प्रतीतिप्रवृत्तिबाधभ्रमत्वानामनुपपत्तेः, तस्यापरिहार्यत्वाच्च शुक्त्यादिरेव रजताद्याकारेणावभासत इति भवताऽभ्युपगन्तव्यम् ।

ख्यात्यन्तरवादिनां च सुदूरमपि गत्वाऽन्यथावभासोऽवश्याश्रयणीयः—असत्ख्यातिपक्षे सदात्मना; आत्मख्यातिपक्षेऽर्थात्मना; अख्यातिपक्षेऽपि अन्यद्विशेषणमन्य-

---

अन्यथा निर्वाहायोगात् अनिर्वचनीयसिद्धिं शंकते शुक्तीति । शुक्तिविशेष्यकरजतप्रकारकविशिष्टज्ञानत्वान्न ख्यातिद्वयवादिमीमांसकपक्षः । आपणस्थरजतस्य दूरस्थतया संनिकर्षाभावेन शुक्तौ रजतप्रत्यक्षानिर्वाहात् नान्यथाख्यातिवादितार्किकपक्षोऽपि । अतोऽनिर्वचनीयसिद्धिरित्यर्थः । अपूर्वम् पूर्वमस्थितमेवोत्पन्नम् । उत्पन्नत्वे सर्वग्राह्यं किं न स्यादित्यत्राह दोषवशादिति । शुक्तिगतो रजतांशः परिदृष्टः, आपणस्थरजतमिदानीमदृष्टमपि पूर्वं दृष्टम् । अनिर्वचनीयरजतं त्वत्यन्तापरिदृष्टम्; परमार्थ इदं रजतमिति परमार्थस्यैव प्रत्यय इति। एवमत्यन्तापरिदृष्टेत्येतद्विवरणपूर्वकम् अन्यथाभानस्यावर्जनीयत्वमुपपादयति कल्प्यमानं हीति। अपरमार्थे परमार्थत्वबुद्धिरन्यथाख्यातिः । परमार्थत्वमपि अनिर्वचनीयं चेत्—भ्रमत्वमेव न स्यात् । कल्पितस्यैव चेत् इदमित्यप्युल्लेखः, कथं तद्बाधः । बाध एव भ्रमः स्यात्, न तु रजतप्रतीतिः । बाधोऽपि वा अनिर्वचनीयमेवाभावं विषयीकुर्यात् । इदमिति शुक्तिग्रहणे, रजते तत्तादात्म्यभानं च न युज्यते । अतदात्मनस्तादात्म्यभाने चान्यथाख्यातिरेवेति ।

ख्यात्यन्तरेति । सर्वमसन्मन्वानस्य माध्यमिकस्यापि सत्त्वेनैव सर्वप्रतीतिः । विज्ञानरूपात्मातिरिक्तबाह्यानङ्गीकारियोगाचारपक्षे विज्ञानस्यात्मन एव विज्ञानत्वाकारं विना बाह्यपदार्थरूपेण भानम् । अख्यातिर्नाम ख्यात्यभावः—विशिष्टज्ञानाभावः । अन्यथाख्यातिपक्षे हि प्रथमतः इदमिति रज्जुज्ञानम्; अथ रजतस्मरणम्; तदुभयमूलकम् इदं रजतमिति विशिष्टज्ञानमस्ति । अख्यातिवादिप्राभाकरमीमांसकपक्षे च मध्ये विशिष्टज्ञानं विना तदुभयत एव व्यवहारनिर्वाह इति । एवमिदमर्थे रज्जौ स्थितस्य सर्पभेदस्य ग्रहणाभावादेव भयादिकमिति स भेदाग्रहोऽप्यख्यातिः । एवं विशिष्टज्ञानानङ्गीकारश्च, तदभावेऽपि कार्यनिर्वाह इति लाघवपर्यालोचनया, सर्वस्य ज्ञानस्य यथार्थत्वरक्षणधिया च । असत्ख्यातिवादिनः आत्मख्यातिवादिनश्च ज्ञानस्यायथार्थत्व एवादर इति अन्यथाख्यानं नावश्यं तत्प्रतिषेध्यम् । अख्यातिवादी अन्यथाख्यातिं विनैव निर्वहणोद्युक्त इति विशेषणमन्य अख्यातिपक्षेऽपीत्यपिशब्दः ।

विशेषणत्वेन, ज्ञानद्वयमेकत्वेन च ; विषयासद्भावपक्षेऽपि विद्यमानत्वेन ।

किंच—अनिर्वचनीयमपूर्वरजतमत्र जातमिति वदता तस्य जन्मकारणं वक्तव्यम् ; न तावत् तत्प्रतीतिः ; तस्याः तद्विषयत्वेन तदुत्पत्तेः प्राक् आत्मलाभायोगात् । निर्विषया

इत्यत्र अयमिति रज्जुज्ञानं यथार्थम्, सर्प इति सर्पस्मरणञ्च यथार्थमित्युक्तावपि—इदमर्थविशेषणत्वानर्हस्य सर्पस्य तद्विशेषणतया भानं नास्ति चेत्—कथम्, अयं सर्पः, इदं भूदलनमित्येवं समानलिङ्गतादि । ज्ञानद्वयमेकत्वेन न भाति चेत्, कथं ज्ञानद्वयवानहमिति प्रतीत्यनुदयः ; नाहं ज्ञानद्वयवान्, किंत्वेकज्ञानवानिति लोकानुभवश्च कथमित्यन्यथाभाने स्वारस्यं दर्शितमत्र ; न पुनरन्यथाभानं तैः स्वीकृतमिति मन्तव्यम् ; तैरख्यातेरेव सर्वत्रोपपादनात् । विषयेति । असत्ख्यातिपक्षे ज्ञानसामान्यं भ्रान्तिः । जगत्सत्यत्ववादिनोपि केचित् भ्रान्तिविषय शुक्तिरजतादेः परं शशविषाणादिवदसत्त्वमिति असत्ख्यातिमिच्छन्ति । आत्मख्यातिपक्षेपि विज्ञानमात्रस्फूर्तेरभावात् अविद्यमानेनार्थेन सहैव स्फुरणात् सर्वाऽपि भ्रान्तिरेव । प्राभाकरास्तु प्रमामेवाभ्युपयन्तः भ्रान्तिस्थले अख्यात्यैव निर्वाहमाहुः । नैयायिकाः पुनः प्रमां भ्रमं च स्वीकृत्य भ्रमोऽन्यथाख्यातिरिति निर्णयन्ति । अन्ये केचित् भ्रान्तिस्थले निर्विषयख्यातिं मन्यन्ते, विषयाविषयिकैव भ्रान्तिख्यातिर्विषयविषयकतया भातीति । एवंसति भ्रान्तमधिकृत्य, अयं शुक्तौ रजतविषयकज्ञानवानितीश्वरादीनां ज्ञानं भ्रमः स्यात्, रजताविषयके ज्ञाने रजतविषयकत्वावगहनात् । न च—यद्देशयत्कालावच्छिन्नं भवति रजतम्, तथारजताविषयकज्ञानवानित्येवेश्वरादीनां तद्विषये ज्ञानाकारः—इति वाच्यम्—तथासति यस्य यद्विषये ज्ञानं नास्ति, तत्तद्विषये तस्य भ्रान्तत्वापत्तेः ; निर्विषयकत्वे ख्यातित्वायोगाच्च । अन्यथा घटादेरपि ख्यातित्वापत्तेः । स्वयम्प्रकाशतया ख्यातिशब्दव्यवहार इति चेत्—तर्हि यथा प्रकाशते, तथैव स्वीकार्यम् ; रजतविषयकतयैव स्फुरणात् तन्न हेयम् । अतो निर्विषयख्यातिरित्यस्य अविद्यमानरजतविषयकख्यातिरित्यर्थः । अविद्यमानत्वं विहाय विद्यमानत्वेन रजतावगाहिख्यातिरिति यावत् । तत्र यदि सर्वथैवासतः सत्त्वेन ग्रहः, तर्हि असत्ख्यातिरेव । यदि क्वचित् कदाचित् स्थितस्य तथा, तर्हि अन्यथाख्यातिः । तदुक्तं तत्त्वमुक्ताकलापे, "अन्यथाख्यात्यसदधिगमयोरेव पर्याय एषः" (255) इति । असत्ख्यातावप्यन्यथाख्यातिरिह भाष्ये उक्तैव । अत एवं निष्कृष्य भाष्यते, विषयासद्भावपक्षेपि विद्यमानत्वेनेति । एवं तावदन्यथाख्यातावौचित्यं प्रदर्शितम् । अनेनान्यथाभानायोगः परोक्तः प्रतिक्षिप्तप्रायः । इदं रजतमिति ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वसंपत्तिरन्यथाख्यातौ न भवतीति परे । तेन परोक्षभ्रमेष्वन्थाख्यातित्वं संभवीति सिद्ध्यति । इष्टञ्चेदमद्वैतपरिभाषादौ ; एवं लोहितः स्फटिक इति प्रत्यक्षविषयेऽपि । तार्किकास्तु भावनाप्रकर्षजस्मरणस्येव स्वप्नविभ्रमस्येव च दोषाधीनं प्रत्यक्षत्वमिति निर्वहन्ति । अतः सर्वत्रान्यथाख्यातिरेव युक्तेत्यन्यत्र विस्तरः ।

अकारणकेत्युक्तं विवृणोति किञ्चेति । तदुत्पत्तेः रजतोत्पत्तेः । आत्मलाभः स्वरूपप्राप्तिः । हेयत्वे जडत्वात् ख्यातित्वायोगः, जडस्य पश्चादजडत्वायोगः, पश्चाद्ग्रहणे प्रातिभासिकत्वायोग-

जाता तदुत्पाद्य तदेव विषयीकरोतीति महतामिदमुपपादनम्। अथेन्द्रियादिगतो दोषः—तन्न; तस्य पुरुषाश्रयत्वेनार्थगतकार्यस्योत्पादकत्वायोगात्। नापीन्द्रियाणि; तेषां ज्ञानका-(क)रणत्वात्। नापि दुष्टानीन्द्रियाणि; तेषामपि स्वकार्यभूते ज्ञान एव हि विशेषकरत्वम्। अनादिमिथ्याज्ञानोपादानत्वं तु पूर्वमेव निरस्तम्।

किंच—अपूर्वमनिर्वचनीयमिदं वस्तु जातं रजतादिबुद्धिशब्दाभ्यां कथमिव विषयीक्रियते, न घटादिबुद्धिशब्दाभ्याम्? रजतादिसादृश्यादिति चेत्—तर्हि तत्सदृशमित्येव प्रतीतिशब्दौ स्याताम्। रजतादिजातियोगादिति चेत्; सा किं परमार्थभूता; अपरमार्थभूता वा। न तावत् परमार्थभूता; तस्या अपरमार्थान्वयायोगात्। नाप्यपरमार्थभूता; परमार्थान्वयायोगात्; अपरमार्थे परमार्थबुद्धिशब्दयोर्निर्वाहकत्वायोगाच्चेत्यलमपरिणतकुतर्कनिरसनेन। अथवा—

यथार्थं सर्वविज्ञानमिति वेदविदां मतम्। श्रुतिस्मृतिभ्यः सर्वस्य सर्वात्मत्वप्रतीतितः॥

श्चेत्यादि विस्मृत्यैवं कथनान्महत्त्वारोपो महतामिति। इन्द्रियादीत्यादिना पुरुषस्यानवधानादिग्रहः अयोगादिति। एतेन रजतस्मरण-रजतभेदाग्रहादिविशिष्टशुक्तिधर्मिग्रह एव रजतोत्पादक इति च निरस्तम्; तेषां पुरुषगतत्वेन तत्र किञ्चित्करत्वेऽपि शुक्तौ रजतानुत्पादकत्वात्। उक्तस्य सर्वस्य निमित्तकारणत्वेऽपि रजतद्रव्यस्य बाह्यस्य बाह्यमेव किञ्चिदुपादानं वाच्यम्। न शुक्तिरुपादानम्, विजातीयत्वात्; मृद्घटादिवत् रजतस्य सत्यत्वापत्तेश्च। अथ किं शुक्तौ रजतस्योत्पत्तिः, किंवा सा रजतरूपेण परिणमति? नाद्यः; तदा इयं रजतवतीति प्रतीतिः स्यात्; न तु, इदं रजतमिति। नान्त्यः; शुक्तेः परैरप्यदर्शनप्रसंगात्; पुनर्बाधे शुक्त्युत्पत्तये सामग्र्यन्वेषणप्रसंगाच्च। शुक्त्यज्ञानं भावरूपमुपादानं चेत्, इदं रजतमित्यज्ञानेन सामानाधिकरण्यं स्यात्; न शुक्त्या। शुक्त्युत्पादकानाद्यज्ञानमेवोपादानमिति चेत्—तत्राऽऽह अनादीति। जगदपलापाय क्रियमाणमनिर्वचनीयरजतकल्पनागौरवमपि न व्यवहारनिर्वाहाय भवति; अतो वृथैवेत्याशयेनाह इत्यलमिति। अनिर्वचनीयनिरासविस्तरोऽस्मद्ग्रन्थेष्वन्यत्रापि द्रष्टव्यः।

अख्यातिवादिनां पक्षे सर्वं विज्ञानं यथार्थम्। यदाह प्रकरणपञ्चिकायां नयवीथीप्रकरणे शालिकनाथः,—"यथार्थं सर्वमेवेह विज्ञानमिति सिद्धये। प्रभाकरगुरोर्भावः समीचीनः प्रकाश्यते" इति। परंतु ते इदं रजतमिति ज्ञानद्वयमिति स्वीकृत्य यथार्थत्वं मन्यन्ते। तत्र स्वारस्यभङ्गमाहुरन्यथाख्यातिवादिनः। अनिर्वचनीयकल्पकास्तु प्रत्यक्षत्वनिर्वाहे प्रवृत्ता अपि इदमिति वृत्तिश्चाक्षुषी, रजतमिति वृत्तिरन्यादृशीति ज्ञानद्वयमेव वदन्तीति स्वारस्यभङ्गस्तुल्यः। बहुषु स्थलेष्वन्यथाख्यातेरेव स्वीकृतत्वात् कल्पनागौरवमात्रम्। एवमन्यथाख्यातिमाहत्योक्त्वा, यावत्संभवंसत्ख्यात्या स्वारस्यं रक्षन् अख्यातिवाद्यभिमतयथार्थत्वं समर्थयितुमारभते अथवेति। इदं रजतमिति विशिष्टज्ञानमेकमेवेतीष्यते। अथापि न भ्रान्तिता, ईदृशीपरीक्षाज्ञानस्य यथार्थत्वसंभवादिति भावः। यत्रायं प्रकारो न भ

"बहु स्या" मितिसंकल्पपूर्वसृष्ट्याद्युपक्रमे। "तासां त्रिवृतमेकैका" मिति श्रुत्यैव चोदितम् ॥
त्रिवृत्करणमेवं हि प्रत्यक्षेणोपलभ्यते। यदग्नेः रोहितं रूपम् तेजसस्तत् ; अपामपि ॥
शुक्लं कृष्णं पृथिव्याश्चेत्यग्नावेव त्रिरूपता। श्रुत्यैव दर्शिता तस्मात् सर्वे सर्वत्र संगताः ॥
पुराणे चैवमेवोक्तं वैष्णवे सृष्ट्युपक्रमे।
"नानावीर्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहतिं विना। नाशक्नुवन् प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः।
समेत्यान्योन्यसंयोगं परस्परसमाश्रयाः।
महदाद्या विशेषान्ता ह्यण्ड" मित्यादिना ततः ॥
सूत्रकारोऽपि भूतानां त्रिरूपत्वं तथाऽवदत्। त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वादिति तेनाभिधाभिदा॥
सोमाभावे च पूतीकग्रहणं श्रुतिचोदितम्। सोमावयवसद्भावादिति न्यायविदो विदुः ॥
व्रीह्यभावे च नीवारग्रहणं व्रीहिभावतः। तदेव सदृशं तस्य, यत् तद्द्रव्यैकदेशभाक् ॥

तत्र स्यान्नामान्यथाख्यातिः, सर्वज्ञानयाथार्थ्याख्यातिरेव वा तत्र स्यात् ; न तु ख्यात्यन्तरमित्याशयः। सर्वस्येत्यादि। पृथिव्यादिभूतानां तेजःप्रभृतिभूतात्मकत्वावगमादित्यर्थः। श्रुतीराह बह्विति। स्मृतिं वक्ष्यति पुराण इति। सृष्ट्यादीति। बहु स्यामिति संकल्पो व्यष्टिविषयकसंकल्पः ; तत्पूर्विका सृष्टिः——तत्संकल्पानन्तरसमष्टिसंकल्पानन्तरसमष्टिसृष्टिपूर्वकव्यष्टिभावः। तस्याः आदिः कारणं नाम-रूपव्याकरणम् ; तदुपक्रमे इत्यर्थः। एकैकामित्येतदनन्तरं करवाणीत्येतत् अकरोदित्येतद्वा स्थितं ग्राह्यम्। यदग्नेरिति। अग्नेः यत् रोहितं रूपम्, तत् तेजसः ; यदप्यग्नेः शुक्लं रूपम्, तदपाम् ; यच्चाग्नेः कृष्णं रूपम्, तत् पृथिव्याः इति भूतत्रयसंहननादग्नेस्त्रिरूपता, यदग्ने रोहितमिति श्रुत्या दर्शितेत्यर्थः। वीर्यं दाहक्लेदादिकरणशक्तिः। संहतिं विना-मिथः साधारणसंयोगं विना ; असमागम्य कृत्स्नशः-तदनन्तर-पृथक्करणानर्हव्यतिषङ्गञ्च विना। समाश्रयणमुपजीवनम्। महदादीत्युक्तत्वात्, त्रिवृत्करणमात्रं पञ्चीकरणमात्रं वा न ; किंतु कथमपि सप्तीकरणमिति ज्ञायते। विशेषः अन्तिमकार्यं पृथिवी। तत इत्यस्य उपरि अवददित्यत्र, शुक्त्यादाविति वाक्ये चान्वयः। तेन एतत्सूत्रोक्तभूयस्त्वहेतुना अभिधाभिदा सर्वस्य सर्वत्वेपि पृथिव्यादिशब्दप्रयोगव्यवस्थोपपद्यत इत्यर्थः।

एकस्यान्यांशवत्त्वे श्रुतिस्मृती दर्शिते। पूर्वमीमांसामपि प्रमाणयति सोमेति। 'यदि सोमं न विन्देत् पूतीकानभिषुणुयात्' इति श्रुत्या सोमालाभे पूतीकलताभिषवेन रससंपत्तिरुक्ता। तत्र स किमपूर्वविधिः उत नियमविधिरिति विमृश्य, सोमेन यजेतेति वाक्येन सोमावयवानां यागसाधनत्वावगमात्, भूयस्सोमावयवकसोमव्यक्त्यलाभे द्रव्यान्तरवर्त्यल्पसोमावयवानामपि साधनत्वस्य सिद्धत्वात् पूतीकापूतीकयत्किञ्चित्सदृशग्रहणप्रसक्तौ पूतीकगतसोमावयवा एवानेन वाक्येन नियम्यन्त इत्युक्तम्। तेन सदृशस्थले एकद्रव्यावयवस्यान्यत्र सद्भावः कण्ठोक्त इति भावः। अत एव पृथग्वचनाभावेऽपि, व्रीहिभिर्यजेतेत्यत्र व्रीह्यलाभे नीवारग्रहणमनुमतमित्याह व्रीहीति। व्रीहिभावतः व्रीह्यवयवसद्भावात्। [illegible]त्वमवयवसमुदायानतिरिक्तावयविभूत व्रीहिशब्दवाच्यान्तर्गतावयवेष्विव नीवारावयवेष्वपि कति-

शुक्त्यादौ रजतादेश्च भावः श्रुत्यैव बोधितः। रूप्यशुक्त्यादिनिर्देशभेदो भूयस्त्वहेतुकः ॥
रूप्यादिसदृशश्चायं शुक्त्यादिरुपलभ्यते। अतस्तस्यात्र सद्भावः प्रतीतेरपि निश्चितः ॥
कदाचिच्चक्षुरादेस्तु दोषात् शुक्त्यंशवर्जितः। रजतांशो गृहीतोऽतो रजतार्थी प्रवर्तते ॥
दोषहानौ तु शुक्त्यंशे गृहीते तन्निवर्तते। अतो यथार्थं रूप्यादिविज्ञानं शुक्तिकादिषु ॥
बाध्यबाधकभावोऽपि भूयस्त्वेनोपपद्यते। शुक्तिभूयस्त्ववैकल्यसाकल्यग्रहरूपतः ॥
नातो मिथ्यार्थसत्यार्थविषयत्वनिबन्धनः। एवं सर्वस्य सर्वत्वे व्यवहारव्यवस्थितिः ॥

पयेष्वस्तीति भावत इत्युक्तिः। भवतीत्यध्याहारः; विदुरित्यनुषङ्गो वा। उपपादितमर्थं प्रकृते संगमयति शुक्तीति।

तावतापि इदं रजतमिति ज्ञानं कथम्, भूयोरजतांशाभावादित्यत्राह कदाचिदिति। रजतांशो गृहीतः इदं रजतमिति ग्रहणेन विषयीकृतः। इदमित्यपि तदंशमात्रग्रहणम्। तत् (केवल) रजतांश ग्रहणम्। तदानीमिदमिति शुक्त्यंशस्य गृहीतत्वात् तत्र रजतत्वाभावादिति भावः। एवं भ्रमस्यापि यथार्थत्वे बाध्यत्वं कथम्? तत्राह बाध्येति। अपरीक्षितवस्तुतत्त्वानां कृत्स्नांशे रजतभेदग्रहणमेव भ्रमात्मकम्। तत्त्वज्ञानां तु नैवमिति भावः। ननु भूयस्त्वेनेत्यस्य कोर्थः? इदं रजतमिति ज्ञानस्य रजतांशभूयस्त्वविषयकत्वाद् बाध्यत्वम्; इयं शुक्तिरिति ज्ञानस्य शुक्त्यंशभूयस्त्वविषयकत्वाद् बाधकत्वमित्यर्थश्चेत्—प्रथमज्ञानमन्यथाख्यातिः स्यात्; अभूयसि भूयस्त्वग्रहणात्। यदि वस्तुगत्या शुक्त्यंशस्य भूयस्त्वात् इयं शुक्तिरिति ज्ञानस्य इदं रजतमिति बाध्यज्ञानं प्रति बाधकभाव इत्यर्थः—तर्हि शुक्तावेव पूर्वम्, इयं शुक्तिरिति जातस्य ज्ञानस्य उत्तरेण इदं रजतमिति भ्रमेण-बाधोऽनुभवसिद्धो न स्यादित्यत्रोपपादयति शुक्तीति। तत्त्वज्ञानाम्, 'नेदं रजतम्, किंतु शुक्तिः' इति यत् ज्ञानम्, तत्र इदमिति सर्वांशविशिष्टधर्मि विषयः, तत्र भूयोरजतांशकद्रव्यभेदः भूयश्शुक्त्यंशकद्रव्याभेदश्च विषयीभवति। एवञ्च शुक्तिरिति शुक्त्यंशभूयस्त्वस्य, इदमिति पुरोवर्तिगतांशसाकल्यस्य, इतरांशेन रजतांशन्यूनत्वादिरूपस्य वैकल्यस्य च ग्रहः ग्रहणमेव यत् रूपं-धर्मः तस्मादिति शुक्तीत्यादिपञ्चम्यन्तार्थः। शुक्तिरूपधर्मिविषयकं यत् भूयस्त्वस्य शुक्त्यंशभूयस्त्वस्य, वैकल्यस्य रजतांशन्यूनत्वस्य, साकल्यस्य धर्म्यंशगतकार्त्स्न्यस्य च ग्रहणम्, तदभिन्नात् रूपादित्यर्थोचितविग्रहो भाव्यः। प्रतीतिविषयाणामिह व्युत्क्रमेण प्रदर्शनमिति। अर्थान्तरवर्णनमन्यत्र द्रष्टव्यम्। एतदुक्तं भवति—भूयस्त्वेनेति शुक्त्यंशभूयस्त्वमेव विवक्षितम्। इदं रजतमिति ज्ञानं विद्यमानरजतांशमात्रविषयकत्वात् प्रमैव। 'नेदं रजतम्, किंतु शुक्तिः' इति ज्ञानमपि पूर्वोक्तरीत्या प्रमा। एवं शुक्त्यंशभूयस्त्वज्ञाने रजतांशन्यूनत्वज्ञाने सति पूर्वं शुक्त्यंशाग्रहणमूला या प्रवृत्तिः, सा बाध्यते। एवं बाध्यप्रवृत्तिकत्वमेव ज्ञानस्य बाध्यत्वम्। भूयस्त्वं बाधकं-विफलप्रवृत्तिकत्वकरमिति। अतत्त्वज्ञानां तु ज्ञाने तत्तदंशमात्रं विषयः नेति। बाध्यबाधकभाव इत्यनुवज्यते। एतदर्थमेव बाध्यप्रवृत्तिकत्वमिति स्पष्टं नोक्तम्।

स्वप्ने च प्राणिनां पुण्यपापानुगुणं भगवतैव तत्तत्पुरुषमात्रानुभाव्याः तत्तत्कालावसानाः तथाभूताश्चार्थाः सृज्यन्ते। तथा हि श्रुतिः स्वप्नविषया, (बृ. 6. 3. 10.) "न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति; अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते। न तत्राऽऽनन्दा मुदः प्रमुदो भवन्ति; अथानन्दान्मुदः प्रमुदः सृजते। न तत्र वेशान्ताः पुष्करिण्यः स्रवन्त्यो भवन्ति; अथ वेशान्तान् पुष्करिण्यः स्रवन्त्यः सृजते। स हि कर्ता" इति। यद्यपि सकलेतरपुरुषानुभाव्यतया तदानीं न भवन्ति—तथाऽपि तत्तत्पुरुषमात्रानुभाव्यतया तथाविधान् अर्थान् ईश्वरः सृजति। स हि कर्ता। तस्य सत्यसङ्कल्पस्याऽऽश्चर्यशक्तेः तथाविधं कर्तृत्वं संभवतीत्यर्थः। (कठ. 2. 5. 8.) "य एषु सुप्तेषु जागर्ति कामंकामं पुरुषो निर्मिमाणः। तदेव शुक्रं तद् ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते। तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन" इति च। सूत्रकारोऽपि, (शा. 3. 2. 1. 2-3.) "सन्ध्ये सृष्टिराह हि", "निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च" इति सूत्रद्वयेन स्वाप्नेष्वर्थेषु जीवस्य स्रष्टृत्वमाशङ्क्य, "मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्" इत्यादिना—न जीवस्य सङ्कल्पमात्रेण

एवं सर्वस्य सर्वात्मकत्वज्ञानवतामेव शुक्तावेव शुक्तिज्ञानं पश्चाद्विपरीतज्ञानञ्च यत्र, तत्र वस्तुनो भूयोरजतांशकत्वादिग्रहणमन्यथाख्यात्यस्वीकारे भवत्वख्यातिपक्षीयज्ञानद्वयम्॥ अपरोक्षभ्रमस्थले प्रायः पुरःस्थितस्यैव दर्शनात् नानिर्वचनीयं कल्पनीयम्; नाप्ययथार्थत्वमित्युक्तम्। तदिदं शुक्तिरजतादिस्थले भवतु। स्वप्नादौ पुनरपरमार्थं विना न निर्वाह इत्याशङ्कायां तत्र तत्र परमार्थास्तित्वमुपपादयति स्वप्ने चेत्यादिना। तथाभूता इति। स्वप्नमात्रदृष्टप्रकाराः, आश्चर्या इत्यर्थः। रथयोगाः युग्याः अश्वादयः। क्वचित् रथादिसविधेऽपि स्वापसंभवात् ते न भवन्तीति कथम्; अपूर्वसृष्टिस्वीकारात् तत्सद्भावात् सामान्यतो रथाद्यभावश्च कथमिति चेत्—स्वप्नदृगतिरिक्तपुरुषानुभाव्यतया न भवन्तीति वक्ष्यते। तथाच वाक्यमिदम् उत्तरवाक्ये रथान् इत्यादौ जीवकृतजीतान्तरानुभाव्यजागरीयरथादिविलक्षणानिति विशेषणसमर्पणार्थम्। अथेति प्रकारान्तरे। यद्यप्यन्यैर्नानुभूयन्ते—तावता न सन्तीति न; अन्यादृशाः स्वीकार्या इति सत्यत्वस्थापनार्थमाश्चर्यत्वस्थापनार्थश्चैतावत्। आनन्दः अनुकूलवस्तुदर्शनसुखम्। मुत् तस्य स्वकीयत्वबुद्धिजप्रीतिः। प्रमुत् तद्विनियोगजन्यप्रीतिः। जागरसुखात् स्वाप्नसुखे वैलक्षण्यस्य दुर्वचत्वात्, एकानुभाव्यसुखस्यान्याननुभाव्यतायाः जागरेऽपि सत्त्वाच्च, पूर्वापरानुसाराच्च आनन्दादिशब्दाः तादृशप्रीतिविषयवस्तुपराः। अन्येषां तादृशप्रीत्यजनकाः एकस्य तज्जनकाश्च भवन्तीत्यर्थः। वेशान्ताः। दीर्घश्छान्दसः। वेशन्ताः पल्वलानि। पुष्करिण्यः स्रवन्त्य इति द्वितीयवाक्ये द्वितीयार्थे प्रथमा। पुष्करिण्यः पद्मिन्यः; अथवा पुष्कराख्यक्षेत्रतीर्थतुल्यतया पुष्करपदबोध्यतीर्थस्थानानि देवालयीयानि। कामं-कामं संकल्प्य संकल्प्य। शुक्रं शुद्धं हेयप्रत्यनीकम्। संध्ये—'इदञ्च परलोकस्थानञ्च' इत्युक्त-पुरुषस्थानद्वयसंधौ भवे (सुषुप्तिजागरमध्यभवे च) स्वप्ने। तत्र लोकद्वयविषयानुभवात्। नन्वनु-

स्रष्टृत्वमुपपद्यते ; जीवस्य स्वाभाविकसत्यसङ्कल्पत्वादेः कृत्स्नस्य संसारदशायामन-भिव्यक्तस्वरूपत्वात्, ईश्वरस्यैव तत्तत्पुरुषमात्रानुभाव्यतया आश्चर्यभूता सृष्टिरियम्। "तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन" इति परमात्मैव तत्र स्रष्टेत्यवगम्यते— इति परिहरति। अपवरकादिषु शयानस्य स्वप्नदशः स्वदेहेनैव देशान्तरगमन-राज्याभिषेक-शिरश्छेदादयश्च पुण्यपापफलभूताः शयानदेहसरूपसंस्थानदेहान्तरसृष्ट्योपपद्यन्ते।

पीतशङ्खादौ तु नयनवर्तिपित्तद्रव्यसंभिन्नाः नायनरश्मयः शङ्खादिभिः संयुज्यन्ते। तत्र पित्तगतपीतिमाभिभूतः शङ्खगतशुक्लिमा न गृह्यते। अतः सुवर्णानुलिप्तशङ्खवत् 'पीतः शङ्खः' इति प्रतीयते। पित्तद्रव्यं तद्गतपीतिमा चातिसौक्ष्म्यात् पार्श्वस्थैर्न गृह्यते। पित्तोपहतेन तु स्वनयननिष्क्रान्ततयाऽतिसामीप्याद् सूक्ष्ममपि गृह्यते। तद्ग्रहणजनित-संस्कारसचिवनायनरश्मिभिर्दूरस्थमपि गृह्यते॥

जपाकुसुमसमीपवर्तिस्फटिकमणिरपि तत्प्रभाभिभूततया रक्त इति गृह्यते। जपाकुसु-मप्रभा वितताप स्वच्छद्रव्यसंयुक्ततया स्फुटतरमुपलभ्यत इति उपलब्धिव्यवस्थाप्यमिदम्।

मरीचिकाजलज्ञानेऽपि तेजःपृथिव्योरप्यम्बुनो विद्यमानत्वादिन्द्रियदोषेण तेजः-पृथिव्योरग्रहणात् अदृष्टवशाच्चाम्बुनो ग्रहणात् यथार्थत्वम्।

अलातचक्रेऽप्यलातस्य द्रुततरगमनेन सर्वदेशसंयोगादन्तरालाग्रहणात् तथा प्रती-तिरुपपद्यते। चक्रप्रतीतावप्यन्तरालाग्रहणपूर्वकतत्तद्देशसंयुक्ततत्तद्वस्तुग्रहणमेव। क्वचिदन्त-रालाभावादन्तरालाग्रहणम्, क्वचित् शैघ्र्यादग्रहणमिति विशेषः। अतस्तदपि यथार्थम्।

दर्पणादिषु निजमुखादिप्रतीतिरपि यथार्था। दर्पणादिप्रतिहतगतयो हि नायन-रश्मयो दर्पणादिदेशग्रहणपूर्वकं निजमुखादि गृह्णन्ति। तत्रापि अतिशैघ्र्यादन्तरालाग्रहणात् तथा प्रतीतिः।

भाव्यवस्तुसृष्टिस्तावदस्तु ; अनुभवितुर्देहस्य शयानत्वात् कथं तेन गमनादेरनुभूयमानस्य पारमा-र्थिकत्वमित्यत्राह अपवरकेति। अपवरकः अन्तः शयनादिगृहम्।

शङ्खादौ पीतरूपादिदर्शनं सादृश्यमूलमपूर्वसृष्टिमूलं वा न भवतीति तत्र वक्तव्यं प्रकारमाह पीतेति। एवमेव नीलं नभ इत्यत्र नभोगतनीलपार्थिवांशमात्रग्रहणं बोध्यम्। लौहित्यस्य गुणस्य कथं स्फटिके संक्रमः ? न चात्र मुखदर्पणन्यायः, स्फटिकप्रतिहतगतिचाक्षुषरश्मिसंगे जपाप्रत्यक्षापत्तेः इत्यत्राह जपेत्यादि। अन्तरालाग्रहणात् क्रमेण विभिन्नदेशभाविनाम् अलातसंयोगानां परं ग्रहणात् प्रथमसंयोगकाल-अन्यसंयोगकाल-मध्यकालाग्रहणात्; क्रमिकत्वाग्रहणादिति यावत्। अन्तरालाभावात् वास्तवचक्रे तदीयावयवसंयोगानां मण्डलप्रदेशेषु यौगपद्यादिति भावः। तदपि यथार्थमिति। चक्रमित्यस्य हि मण्डलीयसर्वप्रदेशविशेषसंयुक्तद्रव्यमित्यर्थः; तत्त्वम् [illegible] तमिति। दर्पणमुखग्रहणे अन्तरालग्रहणं नाम मध्यदेशाग्रहणम्; पूर्वं तु मध्यकालाग्र[illegible]

दिङ्मोहेऽपि दिगन्तरस्यास्यां दिशि विद्यमानत्वाददृष्टवशेनैतद्दिगंशवियुक्तो दिगन्तरांशो गृह्यते । अतो दिगन्तरप्रतीतिर्यथार्थैव ।

द्विचन्द्रज्ञानादावपि अङ्गुल्यवष्टम्भतिमिरादिभिर्नायनतेजोगतिभेदेन सामग्रीभेदात् सामग्रीद्वयमन्योन्यनिरपेक्षं चन्द्रग्रहणद्वयहेतुर्भवति । तत्रैका सामग्री स्वदेशविशिष्टं चन्द्रं गृह्णाति । द्वितीया तु किञ्चिद्वक्रगतिः चन्द्रसमीपदेशग्रहणपूर्वकं चन्द्रं स्वदेशवियुक्तं गृह्णाति । अतः सामग्रीद्वयेन युगपद्देशद्वयविशिष्टचन्द्रग्रहणे ग्रहणभेदेन ग्राह्याकारभेदात् एकत्वग्रहणाभावाच्च द्वौ चन्द्राविति भवति प्रतीतिविशेषः । देशान्तरस्य तद्विशेषणत्वम्, देशान्तरस्य च अगृहीतस्वदेशचन्द्रस्य च निरन्तरग्रहणेन भवति । तत्र सामग्रीद्वित्वं पारमार्थिकम्; तेन देशद्वयविशिष्टचन्द्रग्रहणद्वयं च पारमार्थिकम्; ग्रहणद्वित्वेन चन्द्रस्यैव ग्राह्याकारद्वित्वं च पारमार्थिकम् । तत्र, 'विशेषणद्वयविशिष्टचन्द्रग्रहणद्वयस्यैक एव चन्द्रो ग्राह्यः' इति ग्रहणे प्रत्यभिज्ञानवत् केवलचक्षुषः सामर्थ्याभावात् चाक्षुषज्ञानं तथैवावतिष्ठते ।

दिगन्तरस्येति । एकत्रैव वस्तुनि प्राच्यत्व-प्रतीच्यत्वादेरापेक्षिकत्वस्यानुभवादिति भावः । स्वदेशवियुक्तम्; स्वदेशग्रहणं विनेति यावत् । युगपत् अगृहीतभेदयोः अव्यवहितपूर्वोत्तरक्षणयोः । ग्रहणभेदेन ग्राह्याकारभेदादिति । ननु यथा ग्राह्याकारभेदस्य ग्रहणभेदं प्रति हेतुत्वं न भवति, एकेन ज्ञानेन घटपटयोर्ग्रहणात्—तथा ज्ञानभेदस्यापि न ग्राह्याकारभेदं प्रति हेतुता; घट इति पूर्वं गृहीतस्यैव पुनः सामग्र्यां ग्रहणसंभवादिति चेन्न-यद्यत्र सामग्रीद्वित्वप्रयुक्तग्रहणद्वयं न स्यात्, एकयैव सामग्र्या देशद्वयं चन्द्रश्च गृहीते स्याताम्—तदा उभयत्वावच्छिन्नदेशरूपाकारैक्यं स्यात्, ग्रहणभेदात्तु प्रत्येकं तत्तद्देशत्वेन ग्रहणात् उभयत्वावच्छिन्नदेशाधिकरणतारूपग्राह्याकाराभावात् ग्राह्याकारभेद इत्याशयात् । एकत्वेति; चन्द्रगतैकत्वेत्यर्थः । ननु स्वदेशविशिष्टचन्द्रेति युक्तम्, समीपदेशविशिष्टचन्द्रग्रहणमिति कथम्, वैशिष्ट्याभावादित्यत्राह देशान्तरस्येति । चन्द्रसमीपदेशस्य चन्द्रस्य च ज्ञानद्वये एकस्मिन्नेव वा ज्ञाने निरन्तरभानम्—तस्य देशस्य चन्द्रस्य च यत् अन्तरालम्, तदग्रहणसहितं—तयोर्देशचन्द्रयो र्मिथोऽसंबन्धाग्रहणपूर्वं भानमिति यावत् । तावता विशिष्टव्यवहार इति । ननु देशभेदेन पूर्वानुभवविषयस्य पाश्चात्यानुभवविषयस्य च सोयं देवदत्त इत्यैक्यप्रतीतिवत् तद्देशग्रहणविषयस्यैतद्देशग्रहणविषयस्य च चन्द्रस्यैक्यप्रतीतिसंभवात् द्वौ चन्द्राविति कथमित्यत्राह तत्रेति । ग्रहणे इत्यस्य सामर्थ्येत्यत्रान्वयः । प्रत्यभिज्ञाया एव संस्कारसहितचक्षुर्जन्याया एकत्वग्रहणे सामर्थ्यम्; न तु केवलचक्षुर्जन्यज्ञानस्येत्यर्थः । अथवा यथा संस्कारासहकृतं चक्षुः सोऽयमिति स्मृतिप्रत्यक्षविषयैक्यप्रत्यभिज्ञानं जनयितुं न समर्थम्, तथा अयमयं चन्द्र इति ग्रहणद्वयविषयैक्यज्ञानेऽपि तन्न समर्थमित्यर्थः । देशद्वयसंबन्धस्य कालभेदेनाविरोधवत् अत्राविरोधस्य ग्रहणम् कालभेदाग्रहणात् । अतोपि न चन्द्रैक्यग्रहणसंभवः । ननु चक्षुष एकस्य गतिभेदेन [illegible]द्वित्ववर्णनमयुक्तम्, द्वयोश्चक्षुषोरप्येकसामग्रीत्वस्येष्टत्वात् । अन्यथा सर्वदा चाक्षुषद्वयोत्पत्ति-

द्वयोश्चक्षुषोरेकसामग्र्यन्तर्भावेऽपि तिमिरादिदोषभिन्नं चाक्षुषं तेजः सामग्रीद्वयं भवतीति कार्यकल्प्यम् । अपगते तु दोषे स्वदेशविशिष्टस्य चन्द्रस्यैकग्रहणवेद्यत्वात् एकश्चन्द्र इति भवति प्रत्ययः । दोषकृतं तु सामग्रीद्वित्वं तत्कृतं ग्रहणद्वित्वं तत्कृतं ग्राह्याकारद्वित्वञ्च इति निरवद्यम् ॥

अतः सर्वं विज्ञानजातं यथार्थमिति सिद्धम् । ख्यात्यन्तराणां दूषणानि तैस्तैर्वादिभिरेव प्रपञ्चितानीति न तत्र यत्नः क्रियते ।

अथवा किमनेन बहुनोपपादनप्रकारेण । प्रत्यक्षानुमानागमाख्यं प्रमाणजातमागमगम्यं च निरस्तनिखिलदोषगन्धमनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणं सर्वज्ञं सत्यसङ्कल्पं परं ब्रह्माभ्युपगच्छतां किं न सेत्स्यति ? किं नोपपद्यते ? भगवता हि परेण ब्रह्मणा क्षेत्रज्ञपुण्यपापानुगुणं तद्भोग्यत्वायाखिलं जगत् सृजता सुखदुःखोपेक्षाफलानुभवानुभाव्याः पदार्थाः सर्वसाधारणानुभवविषयाः, केचन तत्तत्पुरुषमात्रानुभवविषयाः तत्तत्कालावसानाः तथातथाऽनुभाव्याः सृज्यन्ते । तत्र बाध्यबाधकभावः सर्वानुभवविषयतया तद्रहिततया चोपपद्यत इति सर्वं समञ्जसम् ॥

प्रसंगादित्यत्राह द्वयोरिति । दोषाभावे स उत्सर्ग इति भावः । द्वित्वञ्चेति । अत्र द्वौ चन्द्राविति ग्राह्याकारभूतदेशगतं द्वित्वं भासते । स परमार्थः । द्वित्वावच्छिन्नदेशाधारतारूपैकाकाराभावश्च ग्रहणभेदकृत इति ज्ञापनाय ग्रहणभेदोपपादनम् । तदुपपादनाय सामग्रीद्वित्वोपपादनम् । न च द्वाविति ग्रहणगतद्वित्वभानमेवास्त्विति वाच्यम्—वस्तुतो ग्रहणयोर्भेदेऽपि भेदस्याग्रहीतत्वात् ज्ञानास्वयम्प्रकाशत्वपक्षे तद्द्वित्वभानायोगेन ग्राह्याकारद्वित्वस्यैव वक्तव्यत्वात् तस्यैव सर्वैरादरणसंभवाच्च ।

ननु स्यान्नाम विषयस्य सर्वस्य परमार्थत्वम् । तावतैषां ज्ञानानां याथार्थ्यं कथम्-द्वित्व-पीतरूपादिसंसर्गस्य चन्द्रशङ्खादौ अविद्यमानस्य ग्रहणात ; स्वप्नेऽपि स्वाप्निकपदार्थेषु जागरपदार्थभेदस्य ग्रहणादिति चेन्न-अन्यथाख्यातिं परित्यज्य सर्वज्ञानयाथार्थ्यस्य अथवेत्यारब्धत्वात् । द्वित्वादीनां चन्द्रादीनाञ्चेह निरन्तरभानमात्रम , न तु वैशिष्ट्यग्रहः, किन्त्वसंसर्गाग्रह एवेति सर्वत्राख्यातेरेवाभिमतत्वात् यथार्थं सर्वविज्ञानमित्यस्याक्षतेः । विशिष्टज्ञानयाथार्थ्यस्यैव वर्णनं तु कतिपयापरोक्षज्ञानमात्रे । अन्येषामपरोक्षाणाम , सर्वेषां परोक्षप्रमाणाञ्चाख्यातिपक्षेणैव याथार्थ्यम् । एवं देहात्मभ्रमादावपि भेदाग्रह एव ; आत्मनोऽप्राकृततया सर्वस्य सर्वात्मकत्वयुक्तेरप्रसरादित्यादिकं बोध्यमित्याशयेनाह इति निरवद्यमिति । प्रपञ्चितानीति । पदार्थानां सत्त्वस्य, विज्ञानातिरिक्तसद्भावस्य, निर्विषये ख्यातित्वायोगादेश्चात्रापि ग्रन्थे स्थापिततया ख्यात्यन्तरदूषणं पृथङ् न करणीयमपि । अथवाकिमित्यादिर्ग्रन्थः क्वचिन्न पठ्यत इति टीकायामुक्तम् । स्वपक्षगतवैलक्षण्यप्रदर्शनायान्वाक्रुक्तिरियम्-ख्यातेः सर्वत्र विशिष्टज्ञानयाथार्थ्यमपि सम्भवेदेव सर्वत्रेति ।

यत् पुनः सदसदनिर्वचनीयमज्ञानं श्रुतिसिद्धमिति—तदसत्; (छा. 8. 3. 2.) "अनृतेन हि प्रत्यूढाः" इत्यादिष्वनृतशब्दस्यानिर्वचनीयानभिधायित्वात्। ऋतेतरविषयो ह्यनृतशब्दः। ऋतमिति कर्मवाचि; (कठ. 1. 3. 1.) "ऋतं पिबन्तौ" इति वचनात्। ऋतं=कर्मफलाभिसंधिरहितं परमपुरुषाराधनवेषं तत्प्राप्तिफलम्। अत्र त (अतस्त)-द्व्यतिरिक्तं सांसारिकफलं कर्म अनृतम्, ब्रह्मप्राप्तिविरोधि; (छा. 8. 3. 1.) "एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति; अनृतेन हि प्रत्यूढाः" इति वचनात्॥

(यजु. 2. 8. 9.) "नासदासीन्नो सदासीत्" इत्यत्रापि सदसच्छब्दौ चिदचिद्व्यष्टिविषयौ; उत्पत्तिवेलायां सत्त्यच्छब्दाभिहितयोः चिदचिद्व्यष्टिभूतयोर्वस्तुनोः अप्ययकाले अचि(चिदचि)त्समष्टिभूते तमश्शब्दाभिधेये वस्तुनि प्रलयप्रतिपादनपरत्वादस्य वाक्यस्य। नात्र कस्य चित् सदसदनिर्वचनीयतोच्यते; सदसतोः कालविशेषे असद्भावमात्रवचनात्। अत्र तमश्शब्दाभिहितस्याचित्समष्टित्वं श्रुत्यन्तरादवगम्यते, (सुबाल. 2.) "अव्यक्तमक्षरे लीयते। अक्षरं तमसि लीयते" इति॥

सत्य तमश्शब्देनाचित्समष्टिरूपायाः प्रकृतेः सूक्ष्मावस्थोच्यते। तस्यास्तु,

---

अविद्याविषयप्रमाणानुपपत्तौ, पूर्वपक्षिणा मिथ्याभूतस्य जगतो मिथ्याभूतमुपादानं भवितुमर्हतीति हेतूपन्यासपूर्वकं अज्ञानरूपधर्मिविषये प्रत्यक्षानुमानरूपप्रमाणद्वयं प्रदर्शितम्। तद्द्वयं तद्धेतुरूपार्थापत्तिश्च विशिष्य विचार्याज्ञानं निरस्य, तन्मिथ्यात्वनिराकरणाय तद्धेतुभूतं जगन्मिथ्यात्वं निरस्यता भ्रमस्वरूपशोधनेन अनिर्वचनीयनिरसनमुखेन ख्यातिविचारेण सर्ववस्तुपारमार्थ्यमेतावता वर्णितम्। अथ श्रुत्यादिप्रमाणानि विमृश्यन्ते। औचित्यात् श्रुत्यर्थापत्तिरपि पूर्वपक्षपुनरनुवादस्थले दर्शिता श्रुत्यनन्तरं विम्रक्ष्यते। तत्र महापूर्वपक्षे गृहीतक्रमेण श्रुतीर्विचारयितुमाह यत् पुनरिति।

कर्मवाचीति। न त्विह तथ्यत्वेन तथ्यवाचीत्यर्थः। कर्म-तत्फल-तत्पान-तत्कर्त्रादीनां सर्वेषां तथ्यत्वे फलमात्रस्य तथ्यत्वेन कथनायोगात् तथ्यत्वेन तदर्थकत्वं न भवतीति भावः। अवश्यम्भावित्वात् कर्मफलमेव ऋतमित्युच्यत इति परोक्तत्वात् ऋतमवश्यम्भावि। पानान्वयार्हत्वाय तत्र फलग्रहणेऽपि अवश्यम्भावित्वमुखेनैव तद्ग्रहणात् कर्मापि तदर्थः स्यात्। तदुपात्तवाक्य एव, 'तेषां सत्यानां सतामनृतमपिधानम्' इति अद्वैताननुकूलं बहून् सत्यान् प्रदर्श्य तत्पिधायकत्वेनानृतमभिहितम्। एवञ्च ऋतस्य तावत्सत्यप्रकाशकत्वमवसीयते। फलाभिसंधिरहितकर्मैव प्रथमसोपानं तावत्सत्यप्राप्तये। तच्च शेषभूतजीवस्वरूपानुबन्धित्वात् जीवानामवश्यम्भावि; न तु स्वर्गादिकामार्थं कर्म तथा; स्वरूपविरुद्धत्वात्। तत औचित्यात् भगवदर्पणकर्मव्यतिरिक्तं कर्म अनृतमिति लभ्यते। अतएवोपासनार्थं नानाविधं कर्म पुण्यकर्मत्वेन प्रस्तुत्य, (तै. ना.) अनृतादात्मानं जुगुप्सेदिति हेयकर्मण्यनृतपद प्रयोग इति भावः। प्रलयप्रतिपादनेति। चिद्व्यष्टेरचित्समष्टौ प्रलय-[illegible]भावमात्रम्। यद्वा तमश्शब्दः चिद्धर्माचित्पर एव। एतद्दर्शकमेव चिदचित्समष्टीति पाठान्तरम्।

(श्वे. 4. 10.) "मायां तु प्रकृतिं विद्यात्" इति मायाशब्देनाभिधानादनिर्वचनीयत्वमिति चेत्—नैतदेवम्; मायाशब्दस्यानिर्वचनीयवाचित्वं न दृष्टमिति ॥ मायाशब्दस्य मिथ्यापर्यायत्वेनानिर्वचनीयवाचित्वमिति चेत्—तदपि नास्ति। न हि सर्वत्र मायाशब्दो मिथ्याविषयः; आसुरराक्षसास्त्रादिषु सत्येष्वेव मायाशब्दप्रयोगात्। यथोक्तम्—(वि. पु. 1. 19. 20.) "तेन मायासहस्रं तत् शम्बरस्याऽऽशुगामिना। बालस्य रक्षता देहमैकैकश्येन सूदितम् ॥" इति। अतो मायाशब्दो विचित्रार्थसर्गकराभिधायी। प्रकृतेश्च मायाशब्दाभिधानं विचित्रार्थसर्गकरत्वादेव। (श्वे. 4. 9.) "अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत् तस्मिंश्चान्यो मायया संनिरुद्धः" इति, मायाशब्दवाच्यायाः प्रकृतेर्विचित्रार्थसर्गकरत्वं दर्शयति। परमपुरुषस्य च तद्वत्तामात्रेण मायित्वमुच्यते; नाज्ञत्वेन। जीवस्यैव हि मायया निरोधः श्रूयते, "तस्मिंश्चान्यो मायया संनिरुद्धः" इति; 'अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते' (गौड. का.) इति च। (बृ. 4. 6. 19.) "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" इत्यत्रापि विचित्राः शक्तयोऽभिधीयन्ते। अत एव हि (?....) "भूरि त्वष्टेव राजति" इत्युच्यते। न हि मिथ्याभिभूतः कश्चिद्विराजते। (गी. 7. 14.) 'मम माया दुरत्यया' इत्यत्रापि गुणमयीति वचनात् सैव त्रिगुणात्मिका प्रकृतिरुच्यत इति न श्रुतिभिः सदसदनिर्वचनीयाज्ञानप्रतिपादनम् ॥

नाप्यैक्योपदेशानुपपत्त्या। न हि, "तत् त्वमसि" इति जीवपरयोरैक्योपदेशे सति सर्वज्ञे सत्यसङ्कल्पे सकलजगत्सर्गस्थितिविनाशहेतुभूते तच्छब्दावगते प्रकृते ब्रह्मणि विरुद्धाज्ञानपरिकल्पनाहेतुभूता काचिदप्यनुपपत्तिर्दृश्यते। ऐक्योपदेशस्तु 'त्वं' शब्देनापि जीवशरीरकस्य ब्रह्मण एवाभिधानादुपपन्नतरः। (छा. 6.3.2.) "अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽ-

---

तेनेत्यादि। बालस्य प्रह्लादस्य शरीरं रक्षता भगवतश्चक्रायुधेन हिरण्यकशिपुप्रेरितशम्बरासुरप्रहितानि मायामयानि आश्चर्यकार्यकराणि सहस्रमस्त्राणि प्रत्येकं छिन्नानीत्यर्थः। न हि मायायाः मिथ्यात्वे आयुधच्छेद्यत्वमिति भावः। ननु तत्र तथाऽस्तु; मिथ्याभूतमपि मायाशब्दार्थ इत्यत्राह अत इति। अनेकार्थकल्पना न युक्तेति भावः। मुख्यार्थ एव स्वीकर्तव्यः; तत्र प्रकृते गमकमप्यस्तीत्याह प्रकृतेश्चेति। अस्मात् मायाख्यात् प्रधानात्। अज्ञानं माया। तद्वशोऽज्ञः परमात्मेति परमतम्। तदा मायीति प्रयोगोऽन्यस्य निरुद्धत्वकथनञ्च न घटत इत्याह परमेति। गौडपादवचनं तदुपात्तं जीवस्यैवाज्ञत्वबोधकं तत्प्रतिकूलमेवेति अत्रैव दर्शयति अनादीति। इन्द्रः। इदि परमैश्वर्ये। इन्द्रः परमेश्वरः। मिथ्याभिभूतः मिथ्याज्ञानप्राप्तपरिभवः। ममेति। तन्मते, 'मम दुरत्यये'त्यर्थः साधुः स्यात्। ततश्च स एव प्रपत्ता स्यात्; न प्रपत्तव्यः।

"ब्रह्मणस्तत्त्वमस्यादिवाक्यसामानाधिकरण्यावगतैक्यानुपपत्त्या च" इति प्राक् तदुक्तां श्रुता-
र्थापत्तिं निरस्यति नापीति। अनुपपद्यमानं हि श्रुतानामर्थानामस्थानोपपादकमेवापेक्षते

नुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" इति सर्वस्य वस्तुनः परमात्मपर्यन्तस्यैव हि नामरूपभाक्त्वमुक्तम्। अतो न ब्रह्माज्ञानपरिकल्पनम्॥

इतिहासपुराणयोरपि न ब्रह्माज्ञानवादः क्वचिदपि दृश्यते॥

ननु (वि. 2. 12.) "ज्योतींषि विष्णुः" इति ब्रह्मैकमेव तत्त्वमिति प्रतिज्ञाय, "ज्ञानस्वरूपो भगवान् यतोऽसौ" इति शैलाब्धिधरादिभेदभिन्नस्य जगतो ज्ञानैकस्वरूपब्रह्माज्ञानविजृम्भितत्वमभिधाय, "यदा तु शुद्धं निजरूपि" इति ज्ञानस्वरूपस्यैव ब्रह्मणः स्वस्वरूपावस्थितिवेलायां वस्तुभेदाभाव[प्र]दर्शनेनाज्ञानविजृम्भितत्वमेवस्थिरीकृत्य, "वस्त्वस्ति किम्", "मही घटत्वम्" इति श्लोकद्वयेन जगदुपलब्धिप्रकारेणापि वस्तुभेदानामसत्यत्वमुपपाद्य, "तस्मान्न विज्ञानमृते" इति प्रतिज्ञातं ब्रह्मव्यतिरिक्तस्यासत्यत्वमुपसंहृत्य, "विज्ञानमेकम्" इति ज्ञानस्वरूपे ब्रह्मणि भेददर्शननिमित्ताज्ञानमूलं निजकर्मैवेति स्फुटीकृत्य, "ज्ञानं विशुद्धम्" इति ज्ञानस्वरूपस्य ब्रह्मणः स्वरूपं विशोध्य, "सद्भाव एवं (षो) भवतो मयोक्तः" इति, 'ज्ञानस्वरूपस्य ब्रह्मण एव सत्यत्वम्, नान्यस्य; अन्यस्य चासत्यत्वमेव; तस्य भुवनादेः सत्यत्वं व्यावहारिकमिति तत्त्वं तवोपदिष्टम्' इति ह्युपदेशो दृश्यते—

नैतदेवम्। अत्र भुवनकोशस्य विस्तीर्णं स्वरूपमुक्त्वा, पूर्वमनुक्तं रूपान्तरम्, (2. 12. 36.) "संक्षेपः श्रूयताम्" इत्यारभ्याभिधीयते। चिदचिन्मिश्रे जगति चिदंशो वाङ्मनसागोचरस्वसंवेद्यस्वरूपभेदो ज्ञानैकाकारतया अस्पृष्टप्राकृतभेदः अविनाशित्वेन अस्तिशब्दवाच्यः; अचिदंशस्तु चिदंशकर्मनिमित्तपरिणामभेदो विनाशीति नास्तिशब्दाभिधेयः; उभयं तु परब्रह्मभूतवासुदेवशरीरतया तदात्मकम्—इत्येतद् रूपं संक्षेपेणात्राभिहितम्। तथाहि—(वि. पु. 2. 12. 37.)

"यदम्बु वैष्णवः कायस्ततो विप्र! वसुन्धरा। पद्माकारा समुद्भूता पर्वताब्ध्यादिसंयुता॥"

भावः। स्मृतिं निरस्यति इतिहासेति। ज्योतींषीति। "ज्योतींषि विष्णुर्भुवनानि विष्णुर्वनानि विष्णुर्दिशो दिशश्च। नद्यः समुद्राश्च स एव सर्वं यदस्ति यन्नास्ति च विप्रवर्य॥"। वस्त्वस्तीति। "वस्त्वस्ति किं कुत्रचिदादिमध्यपर्यन्तहीनं सततैकरूपम्। यच्चान्यथात्वं द्विज याति भूयो न तत् तथा तत्र कुतो हि तत्त्वम्॥"। तस्य भावः तत्त्वम्। तत्-पूर्ववस्तु। कपालस्य कथं घटत्वमित्यर्थः। महीति। "मही घटत्वं घटतः कपालिका कपालिका चूर्णरजस्ततोऽणुः। जनैः स्वकर्मस्तिमितात्मनिश्चयैरालक्ष्यते ब्रूहि किमत्र वस्तु॥"। विस्तीर्णं स्वरूपम् विस्तारम्। रूपान्तरमित्यत्र अन्तरपदेन पूर्वोक्तरूपविरोधिमिथ्यात्वं नोच्यते, किंतु तत्समानाधिकरणमवश्यज्ञेयमन्यद्रूपमिति ज्ञाप्यते। संक्षेपशब्देन सर्वानुगतैकाकाररूपधर्मविवक्षा। संक्षेपत इति पाठः अशुद्धः। वैष्णवः कायः-[illegible] शरीरभूतम्। एतत्कथनमेतज्जन्यस्यापि शरीरत्वज्ञापनाय। संयुतेतीति। इत्यनेनेत्यर्थः।

इति, अम्बुनो विष्णोश्शरीरत्वेन अम्बुपरिणामभूतं ब्रह्माण्डमपि विष्णोः कायः, तस्य च विष्णुरात्मेति सकलश्रुतिगततादात्म्योपदेशोपबृंहणरूपस्य सामानाधिकरण्यस्य 'ज्योतींपि विष्णुः' इत्यारभ्य वक्ष्यमाणस्य शरीरात्मभाव एव निबन्धनमित्याह। अस्मिन् शास्त्रे पूर्वमप्येतदसकृदुक्तम्—(वि. 1. 22. 86. 38.) "तानि सर्वाणि तद्वपुः" "तत् सर्वं वै हरेस्तनुः", (वि. 1. 2. 69.) "स एव सर्वभूतात्मा विश्वरूपो यतोऽव्ययः" इति। तदिदं शरीरात्मभावायत्तं तादात्म्यं सामानाधिकरण्येन व्यपदिशति(श्यते) 'ज्योतींषि विष्णुः' इति। अत्रास्त्यात्मकं नास्त्यात्मकं च जगदन्तर्गतं वस्तु विष्णोः कायतया विष्ण्वात्मकमित्युक्तम्; इदमस्त्यात्मकम्, इदं नास्त्यात्मकम्, अस्य च नास्त्यात्मकत्वे हेतुरयमित्याह, ज्ञानस्वरूपो भगवान् यतोऽसौ इति। अशेषक्षेत्रज्ञात्मनाऽवस्थितस्य भगवतो ज्ञानमेव स्वाभाविकं रूपम्; न देवमनुष्यादिवस्तु रूपम्। यत एवम्, तत एवाचिद्रूपदेवमनुष्य(ष्याः)शैलाब्धिधरादयश्च तद्विज्ञानविजृम्भिताः=तस्य ज्ञानैकाकारस्य सतो देवाद्याकारेण स्वात्मवैविध्यानुसंधानमूलाः; देवाद्याकारानुसंधानमूलकर्ममूला इत्यर्थः। यतश्चाचिद्वस्तु क्षेत्रज्ञकर्मानुगुणपरिणामास्पदम्, ततः तत् नास्तिशब्दाभिधेयम्, इतरदस्तिशब्दाभिधेयमित्यर्थादुक्तं भवति।

तदेव विवृणोति—यदा तु शुद्धं निजरूपि इति। यदैतत् ज्ञानैकाकारमात्मवस्तु देवाद्याकारेण स्वात्मनि वैविध्यानुसंधानमूलसर्वकर्मक्षयान्निर्दोषं परिशुद्धं निजरूपि भवति, तदा देवाद्याकारेणैकीकृत्याऽऽत्मकल्पनामूलकर्मफलभूताः तद्भोगार्थाः वस्तुषु वस्तुभेदा न भवन्ति=ये देवादिषु वस्तुष्वात्मतयाऽभिमतेषु भोग्यभूताः देवमनुष्यशैलाब्धिधरादिवस्तुभेदाः, ते तन्मूलभूतकर्मसु विनष्टेषु न भवन्ति—इत्यचिद्वस्तुनः कादाचित्कावस्थाविशेषयोगितया नास्तिशब्दाभिधेयत्वम्, इतरस्य सर्वदा निजसिद्धज्ञानैकाकारत्वेन अस्तिशब्दाभिधेयत्वमित्यर्थः। प्रतिक्षणमन्यथाभूततया कादाचित्कावस्थायोगिनोऽचिद्वस्तुनो नास्तिशब्दाभिधेयत्वमेवेत्याह वस्त्वस्ति किम् इति। अस्तिशब्दाभिधेयो ह्यादिमध्यपर्यन्तहीनः सततैकरूपः पदार्थः, तस्य कदाचिदपि नास्तिबुद्ध्यनर्हत्वात्;

आत्मेतीति। इत्यर्थेनेत्यर्थः। आहेति; सूचयतीत्यर्थः।

वैविध्येति। श्लोके विज्ञानशब्दः एकरूपे सर्वस्मिन् जीवात्मनि देवादिदेहभेदप्रयुक्तवैविध्यानुसंधानवाचीति भावः। पूर्वार्धे—ज्ञानस्वरूपः ज्ञानाकारात्मशरीरकः भगवान्, न वस्तुभूतः स्वभावतो देवाद्याकारजीवशरीरको न भवतीत्यर्थः। एकीकृत्येति। श्लोके संकल्पपदमेकीकृत्यकल्पनार्थकम्। समिति एकीकारे। देवाद्याकारभेदशालिशरीराभिन्नतया आत्मग्रहणं संकल्पशब्दार्थ इति भावः। वस्तुष्वित्यादि। शरीरविशिष्टात्मरूपविशिष्टवस्त्वन्तर्गताः शरीरभेदा इत्यर्थः। निजसिद्धेति; निजं सिद्धेति, स्वकभावसिद्धेत्यर्थः। आदिमध्यपर्यन्तेति। आद्यन्तयोः सत्त्वे

अचिद्वस्तु किंचित् क्वचिदपि तथाभूतं न दृष्टचरम्। ततः किमित्यत्राह यच्चान्यथात्वम् इति। यद्वस्तु प्रतिक्षणमन्यथात्वं याति, तत् उत्तरोत्तरावस्थाप्राप्त्या पूर्वपूर्वावस्थां जहातीति तस्य पूर्वावस्थस्योत्तरावस्थायां न प्रतिसंधानमस्ति। अतः सर्वदा तस्य नास्तिशब्दाभिधेयत्वमेव। तथा ह्युपलभ्यत इत्याह मही घटत्वम् इति। स्वकर्मणा देवमनुष्यादिभावेन स्तिमितात्मनिश्चयैः स्वभोग्यभूतमचिद्वस्तु प्रतिक्षणमन्यथाभूतमालक्ष्यते; अनुभूयत इत्यर्थः। एवं सति किमप्यचिद् वस्तु अस्तिशब्दार्हमादिमध्यपर्यन्तहीनं सततैकरूपमालक्षितमस्ति किम्? न ह्यस्तीत्यभिप्रायः।

यस्मादेवम्, तस्मात् ज्ञानस्वरूपात्मव्यतिरिक्तमचिद्वस्तु कदाचित् क्वचित् केवलास्तिशब्दवाच्यं न भवतीत्याह तस्माच्च विज्ञानमृते इति। आत्मा तु सर्वत्र ज्ञानैकाकारतया देवादिभेदप्रत्यनीकस्वरूपोऽपि देवादिशरीरप्रवेशहेतुभूतस्वकृतविविधकर्ममूलदेवादिभेदभिन्नात्मबुद्धिभिः तेनतेन रूपेण बहुधाऽनुसंहित इति तद्भेदानुसंधानं नात्मस्वरूपप्रयुक्तमित्याह विज्ञानमेकम् इति। आत्मस्वरूपं तु कर्मरहितम्; तत एव मलरूपप्रकृतिस्पर्शरहितम्; ततश्च तत्प्रयुक्तशोकमोहलोभाद्यशेषहेयगुणासङ्गि; उपचयापचयानर्हतयैकम्; तत एव सदैकरूपम्; तच्च वासुदेवशरीरमिति तदात्मकम्, अतदात्मकस्य कस्यचिदप्यभावादित्याह ज्ञानं विशुद्धम् इति।

चिदंशः सदैकरूपतया सर्वदाऽस्तिशब्दवाच्यः; अचिदंशस्तु[प्रति]क्षणपरिणामित्वेन सर्वदा नाशगर्भ इति सर्वदा नास्तिशब्दाभिधेयः; एवंरूपचिदचिदात्मकं जगत् वासुदेवशरीरं तदात्मकमिति जगद्याथात्म्यं सम्यगुक्तमित्याह सद्भाव एवम् इति। अत्र सत्यम् असत्यम् इति, यदस्ति यन्नास्ति इति प्रक्रान्तस्योपसंहारः। एतत् ज्ञानैकाकारतया समम्, अशब्दगोचरस्वरूपभेदमेवाचिन्मिश्रं भुवनाश्रितं देवमनुष्यादिरूपेण सम्यग्व्यवहारार्हभेदं यद्वर्तते, तत्र हेतुः कर्मैवेत्युक्तमित्याह एतत्तु यत् इति। तदेव विवृणोति—यज्ञः पशुः इति। जगद्याथात्म्यज्ञानप्रयोजनं मोक्षोपाययतनमित्याह "यच्चैतत्" इति। (वि. पु. 2. 12. 46. 47.)

मध्यपर्वापि स्यात्। स्तिमितेति; प्रतिबद्धेत्यर्थः। विशुद्धमित्यादिपदानां क्रमेणार्थवर्णनं कर्मरहितमित्यादिना। एकमुपचयापचयानर्हम्। सद्भावः याथात्म्यम्। सम्यगिति। संव्यवहारभूतमित्यत्र समिति सम्यगर्थकम्। तेन व्यवहारादेर्मिथ्यात्वव्यावर्तनम्। सम एकीकारार्थकत्वेऽपि अबाधितत्वमर्थसिद्धम्। व्यवहारेत्यनुक्त्वा संव्यवहारेत्युक्तम्, कर्माभावे शुद्धव्यवहारो भवतीति। अतो व्यवहारपदं व्यावहारिकप्रत्यज्ञापकमिति न। एतदिति चेतनवर्गग्रहणम्। ब्रह्माण्डरूपभुवनान्तर्गतं चेतनजातं देवादिव्यवहारं प्राप्तमिति यत्, तत्र कारणं कर्मेत्यर्थः। यज्ञः पशुरिति। "यज्ञः पशुर्वह्निरशेषऋत्विक् सोमः सुराः स्वर्गमयश्च कामः। इत्यादिकर्माश्रितमार्गदृष्टं भूरादिभेदाश्च (लोकाश्च) फलानि तु॥"। यच्चैतदिति। "यच्चैतद् भुवनगतं मया तवोक्तं सर्वत्र व्रजति हि तत्र कर्मवश्यः।

अत्र निर्विशेषे परे ब्रह्मणि, तदाश्रये सदसदनिर्वचनीये चाज्ञाने, जगतस्तत्कल्पितत्वे चा(वाऽ)नुगुणं किञ्चिदपि पदं न दृश्यते ; अस्तिनास्तिशब्दाभिधेयं चिदचिदात्मकं कृत्स्नं जगत् परमस्य परेशस्य परस्य ब्रह्मणो विष्णोः कायत्वेन तदात्मकम्, ज्ञानैकाकारस्याऽऽत्मनो देवादिविविधाकारानुभवे अचित्परिणामे च हेतुर्वस्तुयाथात्म्यज्ञानविरोधि क्षेत्रज्ञानां कर्मैवेति प्रतिपादनात् ; अस्तिनास्तिसत्यासत्यशब्दानां च सदसदनिर्वचनीयवस्त्वभिधानासामर्थ्याच्च । नास्त्यसत्यशब्दौ अस्तिसत्यशब्दविरोधिनौ । अतश्च ताभ्यामसत्त्वं हि प्रतीयते ; नानिर्वचनीयत्वम् । अत्र चाचिद्वस्तुनि नास्त्यसत्यशब्दौ न तुच्छत्वमिथ्यात्वपरौ प्रयुक्तौ ; अपि तु विनाशित्वपरौ । "वस्त्वस्ति किम्", "मही घटत्वम्" इति, अत्रापि विनाशित्वमेव ह्युपपादितम् ; न निष्प्रमाणकत्वम्, ज्ञानबाध्यत्वं वा ; एकेनाऽऽकारेणैकस्मिन् कालेऽनुभूतस्य कालान्तरे परिणामविशेषेणान्यथोपलब्ध्या नास्तित्वोपपादनात् । तुच्छत्वं हि प्रमाणसंबन्धानर्हत्वम् । बाधोऽपि—यद्देशकालादिसम्बन्धितया यदस्तीत्युपलब्धम्, तस्य तद्देशकालादिसम्बन्धितया नास्तीत्युपलब्धिः ; न तु कालान्तरेऽनुभूतस्य कालान्तरे परिणामादिना नास्तीत्युपलब्धिः ; कालभेदेन विरोधाभावात् । अतो न मिथ्यात्वम् ।

एतदुक्तं भवति—ज्ञानस्वरूपमात्मवस्तु आदिमध्यपर्यन्तहीनं सततैकस्वरूपमिति स्वत एव सदा अस्तिशब्दवाच्यम् ; अचेतनं तु क्षेत्रज्ञभोग्यभूतं तत्कर्मानुगुणपरिणामि विनाशीति सर्वदा नास्त्यर्थगर्भमिति नास्त्यसत्यशब्दाभिधेयम्—इति ॥ यथोक्तम्—(2. 13. 100.) "यत्तु कालान्तरेणापि नान्यसंज्ञामुपैति वै । परिणामादिसंभूतां तत् वस्तु नृप तच्च किम् ॥" (वि. 2. 14. 24.) "अनाशी परमार्थश्च प्राज्ञैरभ्युपगम्यते । तत्तु नास्ति (नाशि) न संदेहो नाशिद्रव्योपपादितम् ॥" इति । देशकालकर्मविशेषापेक्षया अस्तित्वनास्तित्वयोगिनि वस्तुनि केवलास्तिबुद्धिबोध्यत्वमपरमार्थ इति ह्यपरमार्थ इत्युक्तम् । आत्मन एव केवलास्तिबुद्धिबोध्यत्वमिति स परमार्थ इत्युक्तम् । श्रोतुश्च मैत्रेयस्य, (वि. 2. 2. 2.) "विष्ण्वाधारं यथा चैतत् त्रैलोक्यं समवस्थितम् । परमार्थश्च मे प्रोक्तो यथाज्ञान

ज्ञात्वैतत् ध्रुवमचलं सदैकरूपं तत् कुर्यात् विशति हि येन वासुदेवम् ॥ "।

नाशित्वतुच्छत्वबाध्यत्वानां भेदं व्युत्पादयति एकेनेत्यादिना । ननु प्रकृतिद्रव्यस्यापि सर्वकालस्थिततया सर्वस्य घटादेस्तदभिन्नतया कथं नास्तिशब्दाभिधेयत्वमित्यत्र विवरीतुमाह एतदुक्तमिति । नास्तित्वमवस्थान्तरप्राप्तिः । तदस्ति यत्र, तदसत् ; अन्यत् सदिति भावः । देशेत्यादि ; 'यत्तु निष्पाद्यते,' 'एवं विनाशिभिर्द्रव्यैः' इति तत्रोक्तरीत्या क्वचित् कदाचिन्निष्पादनविधावशादित्यर्थः । निर्गुणादन्यन्नास्तीति चेन्मैत्रेयेणान्ततोऽवधारितम्, विष्ण्वाधारं सर्वमवस्थितमि[illegible]

सारग्रहणविज्ञापनं न घटत इत्याह श्रोतुश्चेति । [illegible] याथार्थ्ये विष्ण्वा[illegible]

प्रधानतः ॥" इत्य(त्याद्य)नुभाषणाच्च, 'ज्योतींषि विष्णुः' इत्यादिसामानाधिकरण्यस्याऽऽत्मशरीरभाव एव निबन्धनम्; चिदचिद्वस्तुनोश्चास्तिनास्तिशब्दप्रयोगनिबन्धनं ज्ञानस्याकर्मनिमित्तस्वाभाविक[स्व]रूपत्वेन प्राधान्यम्; अचिद्वस्तुनश्च तत्कर्मनिमित्तपरिणामित्वेनाप्राधान्यम्' इति प्रतीयते। (इति प्रमाणानुपपत्तिः)

६ (यदुक्तम्—(27) निर्विशेषब्रह्मविज्ञानादेवाविद्यानिवृत्तिं वदन्ति श्रुतयः—इति। तदसत्—(तै. उत्त. ना.) "वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्। आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्। तमेवं विद्वानमृत इह भवति। नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय", (तै. ना.) "सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि, ...न तस्येशे कश्चन तस्य नाम महद् यशः,........ य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति" इत्याद्यनेकवाक्यविरोधात्। ब्रह्मणः सविशेषत्वादेव सर्वाण्यपि वाक्यानि सविशेषज्ञानादेव मोक्षं वदन्ति। शोधकवाक्यान्यपि सविशेषमेव ब्रह्म प्रतिपादयन्तीत्युक्तम्।

तत्त्वमस्यादिवाक्येषु सामानाधिकरण्यं न निर्विशेषवस्त्वैक्यपरम्; तत्त्वंपदयोः सविशेषब्रह्माभिधायित्वात्। तत्पदं हि सर्वज्ञं सत्यसङ्कल्पं जगत्कारणं ब्रह्म परामृशति; 'तदैक्षत बहु स्याम्' इत्यादिषु तस्यैव प्रकृतत्वात्। तत्समानाधिकरणं त्वम्पदं च अचिद्विशिष्टजीवशरीरकं ब्रह्म प्रतिपादयति। प्रकारद्वयावस्थितैकवस्तुपरत्वात् सामानाधिकरण्यस्य। प्रकारद्वयपरित्यागे प्रवृत्तिनिमित्तभेदासंभवेन सामानाधिकरण्यमेव परित्यक्तं स्यात्। द्वयोः पदयोर्लक्षणा च। 'सोऽयं देवदत्तः' इत्यत्रापि न लक्षणा; भूतवर्तमानकालसंबन्धितयैक्यप्रतीत्यविरोधात्। देशभेदविरोधश्च कालभेदेन परिहृतः। "तदैक्षत बहु स्याम्" इत्युपक्रमविरोधश्च। एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानं च न घटते। ज्ञानस्व-

---

नानूद्येत। शरीरात्मभाव एव तथाऽनुवादः। एवं प्रमाणानुपपत्तिः प्रपञ्चिता।

(अथ महापूर्वपक्षे उक्तं निवर्तकज्ञानमनूद्य निवर्तकानुपपत्तिं दर्शयति यदुक्तमित्यादिना। निवर्तकानुपपत्तिर्नाम परैर्निवर्तकत्वेनाभिमतस्य ज्ञानस्य श्रुत्याद्यर्थत्वानुपपत्तिः। सर्वे निमेषा इति कालपरिणामानां तज्जन्यत्वमुच्यते। अधीत्यस्य जज्ञिरे इत्यनेन संबन्धः।)

शोधकवाक्यानि सत्यं ज्ञानम्, निर्गुणमित्यादीनि। न लक्षणेति। कालद्वयस्य देशद्वयस्य च मिथो विरुद्धतया एकदेशविशिष्टे एककालविशिष्टे च देशान्तर—कालान्तरसंबन्धो न भवतीति सोयमिति पदयोर्व्यक्तिमात्रपरत्वमुच्यते परैः। तन्न—कालद्वयसंबन्धस्यैवात्र ज्ञापनीयत्वात्। अन्यथा हि वस्तुस्थैर्यमैक्यञ्च न सिद्ध्येदिति क्षणभङ्गपक्ष एव स्यात्। न च कालविशिष्टे कथं कालान्तरसंबन्ध इति वाच्यम्—विशेषणांशे काले कालान्तरान्वयाविवक्षणात्; विशेष्यान्वयस्य चाबाधात्। न हि नीलमुत्पलमित्यत्र नीलत्वे उत्पलत्वान्वय इष्टः। देशद्वयसंबन्धोऽप्येवं कालभेदेन सुनिर्वहः; परिच्छिन्ने द्रव्ये तस्य तथैव निर्वाह्यत्वात्। कालद्वयसंबन्धस्तु देशभेद इवैकत्रापि देशे संभावित इति न दोषः।

रूपस्य निरस्तनिखिलदोषस्य सर्वज्ञस्य समस्तकल्याणगुणात्मकस्याज्ञानम्, तत्कार्यानन्तापुरुषार्थाश्रयत्वं च भवति ।

बाधार्थत्वे च सामानाधिकरण्यस्य त्वंतत्पदयोरधिष्ठानलक्षणा निवृत्तिलक्षणा चेति लक्षणादयः त एव दोषाः । इयांस्तु विशेषः—नेदं रजतमितिवदप्रतिपन्नस्यैव बाधस्यागत्या परिकल्पनम् । तत्पदेनाधिष्ठानातिरेकिधर्मानुपस्थापनेन बाधानुपपत्तिश्च ॥ अधि-

---

तदत्र स इति अयमिति च पदाभ्यां प्रत्यायितार्थस्य प्रकारस्य विशेष्यस्य वा कस्य परित्यागोऽस्ति, येन लक्षणा स्यादिति भावः । भवतीति ; भवेदित्यर्थः ।

अवच्छेदवादे उपाध्यवच्छिन्नस्य जीवत्वात विशेषणत्यागेन स्वरूपे लक्षणया जीवब्रह्मैक्यबोधः । स निरस्तः । प्रतिबिम्बवादे उपाधेरिवोपाधौ प्रतिबिम्बस्यापि बाध्यत्वात् ज्योतींषि विष्णुरित्येवं जडसामानाधिकरण्यस्थल इव जीवसामानाधिकरण्यस्थलेऽपि बाधायां सामानाधिकरण्यमेव तैरिष्यते । तमर्थमपि निरस्यति बाधार्थत्वे चेति । तदा चोरः स्थाणुरित्यत्र स्थाणौ, न चोर इति चोरनिषेधवत्, 'तद् न त्वम्' इत्यर्थो वर्णनीयः । अतः त्वमित्यस्य न त्वमित्यर्थे लक्षणा । तत्पदार्थभूते प्रकृतसर्वकारणत्व-सर्वज्ञत्व-सर्वशक्तित्व-सत्यसंकल्पत्वादिविशिष्टे जीवभ्रान्तेः कस्याप्यभावात तद्बाधाप्रसक्तेः जगद्भ्रमाधिष्ठानत्वाभिमतं चैतन्यमेव तत्पदेन लक्ष्यम्-इति पदद्वयेऽपि लक्षणेति भावः । निवृत्तिलक्षणाऽधिष्ठानलक्षणा चेति क्रमोपेक्षा कुत इति चेत्—तत्पदार्थस्य सर्वज्ञेश्वरस्याप्यसत्यत्वेन बाध्यतया त्वम्पदेनाधिष्ठानलक्षणया तस्मिन् तत्पदार्थनिषेधोपि कार्य इति ज्ञप्तये । अवच्छेदपक्षेऽपि उपाध्यवच्छिन्नस्य मिथ्यात्वात् तस्यापि बाधोऽस्त्येव । तथा अवच्छिन्नचैतन्यैकदेशचैतन्यलक्षणैवाधिष्ठानलक्षणा । आदिना उपक्रमविरोधादिपूर्वोक्तसर्वपरिग्रहः ।

इयांस्तु विशेषः ; वक्ष्यमाणानेकविधदोषोपि प्रत्युताधिक इत्यर्थः । अप्रतिपन्नस्येति । सामानाधिकरण्यमैक्यतात्पर्यकम् । तत्त पूर्वत्र किञ्चिद्रक्षितम् । इह नञाद्यभावात् बाधप्रतीतिर्नैव संभवतीत्यर्थः । नेदंरजतमितिवदित्यनेन-नञ्घटितवाक्ये, कथञ्चिदेवकारघटितवाक्ये च भेदप्रतीतिवत् रजतं शुक्तिरिति समानाधिकरणप्रयोगे बाधप्रतीतिर्नास्तीत्युच्यते । एतेन शुक्तिरजतयोर्मानान्तरेण भेदप्रतीतिवत् जीवेश्वरयोरपि भेदस्य प्रतिपन्नत्वात् कथमप्रतिपन्नतेत्यपास्तम् । अथवा तत्र प्रसक्तस्य रजततादात्म्यस्य प्रतिषेधः कर्तव्यः । अत्र तदर्थे त्वमर्थैक्यप्रतीत्यभावात बाधाप्रवृत्तेरप्रतिपन्न एव बाध इति स्यात् । अत एव बाधायां सामानाधिकरण्यमेत्येतदेवायुक्तम्, जननी वन्ध्येतिवत् । चोरः स्थाणुरिति वाक्यमपि न प्रसिद्धम् । चोरनिवृत्तेः स्थाणुत्वस्य चोभयोर्विधेयत्वात् । पूर्वमेव स्थाणुत्वे गृहीते तु चोरभ्रान्तिप्रसक्त्यभावात् स्थाणुर्न चोर इति नैव वक्तव्यम् । अयं न चोरः, किंतु स्थाणुरित्यर्थवर्णने तु इदम्पदेनैव सामानाधिकरण्यं स्थाणुपदस्य, न चोरपदेन । एवमत्र वाक्यभेदोपि दोषः । अथ चोरत्वेन प्रतीत इति चोरशब्दार्थमुक्त्वा स स्थाणुरित्येकवाक्यता क्रियताम् । अर्थाच्चोरनिषेधः । तद्वदिहेति चेत्— अत्र किंनिषेधः ? चोरत्वस्थाणुत्वयोर्विरोधात् चोरत्वनिवृत्तिवत् अत्र तत्त्व-त्वमर्थधर्मयोर्विरोधात् त्व-

ष्ठानं तु प्राक्तिरोहितम् अतिरोहितस्वरूपं तत्पदेनोपस्थाप्यत इति चेन्न—प्रागधिष्ठानाप्रकाशे तदाश्रयभ्रमबाधयोरसम्भवात् ॥ भ्रमाश्रय (१) मधिष्ठानमतिरोहितमिति चेत्—तदेवाधिष्ठानस्वरूपं भ्रमविरोधीति तत्प्रकाशे सुतरां न तदाश्रयभ्रमबाधौ। अतोऽधिष्ठानातिरेकिपारमार्थिकधर्म-तत्तिरोधानानभ्युपगमे भ्रान्तिबाधौ दुरुपपादौ। अधिष्ठाने हि पुरुषमात्राकारे प्रतीयमाने, तदतिरेकिणि पारमार्थिके राजत्वे तिरोहिते सत्येव व्याधत्वभ्रमः, राजत्वोपदेशेन च तन्निवृत्तिर्भवति; नाधिष्ठानमात्रोपदेशेन; तस्य प्रकाशमानत्वेनानुपदेश्यत्वात्; भ्रमानुपमर्दित्वाच्च।) ६

जीवशरीरकजगत्कारणब्रह्मपरत्वे मुख्यवृत्तं पदद्वयम्। प्रकारद्वयविशिष्टैकवस्तुप्रतिपादनेन सामानाधिकरण्यं च सिद्धम्। निरस्तनिखिलदोषस्य समस्तकल्याणगुणात्मकस्य ब्रह्मणो जीवान्तर्यामित्वमप्यैश्वर्यमपरं प्रतिपादितं भवति। उपक्रमानुकूलता च। एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपत्तिश्च; सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरस्यैव ब्रह्मणः स्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरत्वेन कार्यत्वात्। (श्वे. 6. 7. 8.) "तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्.............. पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते", (छा. 8. 1. 6.) अपहतपाप्मा............. सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः" इत्यादिश्रुत्यन्तराविरोधश्च। 'तत् त्वमसि' इत्यत्रोद्देश्योपादेयविभागः

त्वनिवृत्तिरिति चेत्—अत्र सर्वज्ञे तत्पदार्थे जीवत्वेन प्रतीतेरभावात् त्वमर्थत्वेनप्रतीत इत्यर्थानन्वयः। तत्पदेनाधिष्ठानलक्षणायां सा लक्षणा, प्रतीतिविषय इति लक्षणा चेति लक्षणाद्वयम्। चोरव्यक्तिस्थाणुव्यक्तिभेदस्यैव तत्र सिद्धिवत् अत्रापि तत्पदार्थ-त्वम्पदार्थव्यक्त्योर्भेदस्यैव सिद्धिरित्यनिष्टापत्तिश्च॥ अथ तत्र प्रत्यक्षे स्थाण्वादिव्यक्तिभेदः सिद्धः, नेह तथेति चेत—तर्हि धर्मद्वयाश्रयत्वमेकस्य स्यात्। तथाऽपि बाधे अप्रतिपन्नबाधकल्पना॥ दुःखार्हत्वतदनर्हत्वयोर्मिथोविरोधादसमावेश इति चेत्, तथैव व्यक्तिभेदोपि भेदप्रतीत्युपष्टब्धः सिद्ध्येदेव। एवं चोरः स्थाणुरित्यस्य चोरकल्पनाधिष्ठानं स्थाणुरित्यर्थस्वीकारेऽपि भाव्यम्। सर्वमिदं लक्षणादयस्त एव दोषा इत्यादिभाष्ये द्रष्टव्यम्। भ्रमाश्रयम्। भ्रमो विषयी, विषयवान्; अधिष्ठानं विषयः। अतः भ्रमः आश्रयः विषयी यस्य तदिति बहुव्रीहिः। अत्र, 'पाठो निरीक्ष्य' इत्युक्तं टीकायाम्। तदेवेति। धर्मानङ्गीकारादिति भावः। तदाश्रयभ्रमेति॥ तत् प्रति विषयिभूतभ्रमेति पूर्ववत्। अन्यो वाऽर्थः।

परपक्षे लक्षणादिर्दोष उक्तः। स्वपक्षे तत्सर्वाभावं दर्शयति जीवशरीरकेत्यादिना। अन्तर्यामिपर्यन्ते लक्षणेत्यादिभ्रमवारणायेदम्। ननु तत्पदार्थे त्वमर्थान्तर्यामित्वं हि विधेयम्। तदा उद्देश्यवाचकपदानुरोधेन अस्तीति क्रिया स्यात्; न तु असीति। त्वमित्यस्योद्देश्यसमर्पकत्वे त्वदन्तर्यामीत्यर्थो न भवति अज्ञातत्वात्। जीवमात्रार्थकत्वे सामानाधिकरण्यायोगः। तदित्यस्य तदात्मकार्थस्वीकारे तु लक्षणैव। (एतद्विस्तरः अस्मदीयेशावास्योपनिषदाचार्यभाष्यतात्पर्ये द्रष्टव्यः) ...... पृच्छति तत्त्वमिति। उपादेयेति। अनुवाद्यत्वविधेयत्वे, गुणत्वप्रधानत्वे, उद्देश्यत्वो-

कथमिति चेत्—नात्र किञ्चिदुद्दिश्य किमपि विधीयते; "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्" इत्यनेनैव प्राप्तत्वात्। अप्राप्ते हि शास्त्रमर्थवत्। इदं सर्वमिति सजीवं जगन्निर्दिश्य, 'ऐतदात्म्य'-मिति, तस्यैष आत्मेति तत्र प्रतिपादितम्। तत्र च हेतुरुक्तः–"सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः" इति, (छा. 3. 14. 1.) "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्तः" इतिवत्॥

तथा श्रुत्यन्तराणि च ब्रह्मणः तद्व्यतिरिक्तस्य चिदचिद्वस्तुनश्च शरीरात्मभावमेव तादात्म्यं वदन्ति—(तै. आरण्यके 3.11.21.) "अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा" (बृ. 5. 7. 3.) "यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति, स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः", "य आत्मनि तिष्ठन् आत्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्याऽऽत्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति, स त आत्मा-ऽन्तर्याम्यमृतः", (सुबा. 8. 9. 6. 2.) "यः पृथिवीमन्तरे सञ्चरन्" इत्यारभ्य, "यस्य मृत्युश्शरीरम्, यं मृत्युर्न वेद, एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः", (तै. आनं) "तत् सृष्ट्वा। तदेवानुप्राविशत्। तदनुप्रविश्य। सच्च त्यच्चाभवत्" इत्यादीनि।

अत्रापि—(छा. 6. 3. 2.) "अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकर-वाणि" इति ब्रह्मात्मकजीवानुप्रवेशेनैव सर्वेषां वस्तुत्वं शब्दवाच्यत्वं च प्रतिपादितम्। "तदनुप्रविश्य। सच्च त्यच्चाभवत्" इत्यनेनैकार्थ्यात् जीवस्यापि ब्रह्मात्मकत्वं ब्रह्मानुप्रवे-शादेवेत्यवगम्यते। अतश्चिदचिदात्मकस्य सर्वस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मतादात्म्यमात्मशरीर-भावादेवेत्यवगम्यते। तस्मात् ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य तच्छरीरत्वेनैव वस्तुत्वात्

पादेयत्वे परस्परप्रतिसंबन्धिनी इति मीमांसकसरणिः। उपरि विधीयते इत्युक्तिः सर्वसमादृतरीत्या। विधीयते अज्ञाततया ज्ञाप्यते। ननु प्राप्तमपि विधीयताम्; तत्राहाप्राप्ते इति। अन्यथा रागप्राप्तं सर्वं शास्त्रेण वक्तव्यम्; वाक्ये उद्देश्यासिद्धिश्चेत्यादि द्रष्टव्यम्। तज्जलानिति। जं च लं च तदेव अन् च जलान्; तस्य जलानिति संबन्धसामान्ये षष्ठी। ततो जायमानं तस्मिन् लीयमानं तेनानच्चेत्यर्थः। इतिशब्दार्थो हेतुः। एवं हेतुस्पाष्ट्याभिप्रायेणैव एतद्वाक्योदाहरणम्। तत्प्रयोज्यत्वं सर्वाभेदस्य। ब्रह्मेति द्वितीयान्तम्। तज्जत्वादिहेतुकसर्वाभेदाश्रयब्रह्मविषयकोपासनं शान्तः सन् कुर्या-दित्यर्थः। अत्र तज्जलानितिहेतुगर्भविशेषणं कृत्वा तज्जलानत्वात् सर्वाभिन्नं ब्रह्मेत्यर्थोऽपि भवितुमर्हति। तदा इतिशब्दस्य, 'इति हेतुना शान्तः सन्' इति शान्तपदेनान्वयः स्यात्। तदा ब्रह्मेति प्रथमान्तम्। एवं तर्हि उपासीतेत्यत्र कर्माध्याहारः कार्यः स्यात्। अत इदं भाष्ये नादृतम्। द्वितीयान्तत्वेपि खलुशब्दो युज्यते, 'इदं किलाव्याजमनोहरं वपुः' इत्यत्र किलशब्दवत्। आरभ्येति पूर्णपाठग्रहणाय। अत्रापि तत्त्वमसिघटितसद्विद्यायामपि। तदनुविति। जीवेनात्मनेति न जीवेनैव...

तस्य प्रतिपादकोऽपि शब्दः तत्पर्यन्तमेव स्वार्थमभिदधाति । अतः सर्वशब्दानां लोकव्युत्पत्त्यवगततत्तत्पदार्थविशिष्टब्रह्माभिधायित्वं सिद्धमिति, "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्" इति प्रतिज्ञातार्थस्य, "तत् त्वमसि" इति सामानाधिकरण्येन विशेषे उपसंहारः । अतः—

निर्विशेषवस्त्वैक्यवादिनः, भेदाभेदवादिनः, केवलभेदवादिनश्च वैयधिकरण्येन-सामानाधिकरण्येन च ब्रह्मात्मभावोपदेशाः सर्वे परित्यक्ताः स्युः—एकस्मिन् वस्तुनि कस्य तादात्म्यमुपदिश्यते ? ॥ तस्यैवेति चेत्; तत् स्ववाक्येनैवावगतमिति न तादात्म्यो-

---

उपसंहार इति । सामानाधिकरण्येन विशेषे उपसंहारः, वैयधिकरण्येनोक्तस्य सामानाधिकरण्येनोपसंहारः, सामान्येनोक्तस्य विशेषे उपसंहारश्चेत्यर्थः । अथवा सामान्यतः सामानाधिकरण्येन सदेव सोम्येदमित्यारब्धस्यैक्यस्य शरीरात्मभावमूलकत्वं वैयधिकरण्येन मध्ये विस्तरेणोपपाद्य उपक्रान्तार्थस्य स्वशरीरकब्रह्मोपासनकर्तव्यत्वानुगुण्याय श्वेतकेतुरूपोपदेश्यविशेषे उपसंहार इत्यर्थः । तथाचाज्ञातज्ञाप्यरूपविधेयाभावात् अन्तर्यामित्वस्य ज्ञातत्वात् त्वत्पदं त्वदन्तर्यामीत्यर्थकम् । न चान्तर्यामीत्यर्थे असीति पदायोगः; तस्य युष्मच्छब्दमात्रनिबन्धनत्वात् । अत्राज्ञातज्ञाप्यत्वरूपविधेयत्वाभावेपि, एकं विशेष्यमन्यद्विशेषणम्, विशेष्यानुसारात् असीति प्रयोग इत्येतद् भाष्यकारैर्न प्रतिषिद्धयते । त्वं वा अहमस्मि, अहं वै त्वमसीति प्रयोगनियमदर्शनात् । विधेयानुरोधेनापि क्रियापदं महाभाष्येष्टम्, 'सुवर्णं खदिराङ्गारसवर्णे कुण्डले भवतः' इति दर्शितत्वादित्युक्तं न्यायपरिशुद्धौ ।

एवं स्वमते निर्दोषत्वं गुणश्चादर्शि । एवं तत्त्वमसिनिर्वाहः कस्मादद्वैतिभ्यो द्वैतिभ्यश्च न रोचते ? नूनं शरीरात्मभावास्वीकारात् । तथासति वैयधिकरण्येन सामानाधिकरण्येन च कृतास्तदुपदेशाः तैस्त्यक्ता एव भवन्तीति परेषां दोषं वक्तुमारभते अत इति । शरीरात्मभावरूपतादात्म्यस्यैव श्रुत्यभिमतत्वादित्यर्थः । अस्य उपपादिता भवन्तीत्यत्राप्यन्वयः । ब्रह्मात्मभावः ब्रह्मणश्चेतनाचेतननिरूपितात्मत्वम् । तदुपदेशाः वैयधिकरण्येन, 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्', 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्', 'य आत्मनि तिष्ठन्' इत्यादयः । सामानाधिकरण्येन तदुपदेशाः, 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म,' 'ज्योतींषि विष्णुः', 'तत त्वमसि' इत्यादयः । ननु साक्षादैक्यमेवोक्त्वा वयमेव समानाधिकरणवाक्यं सुष्ठु निर्वहाम इत्यद्वैतिशंकायां क्रमेण तेषां तदयोगमाह एकस्मिन्निति । वैयधिकरण्येनेत्यंशे तैः किमपि न शक्यं वक्तुमिति हेतुना, प्रकरणस्य सामानाधिकरण्यविषयत्वाच्च तन्मात्रे शङ्का । एकस्मिन् निर्विशेषे एकस्मिन् सति । ज्योतींषि, त्वम् इत्यादिपदानां विशिष्टपरत्वे ऐक्यं बाधितमिति तैरेवोक्तम् । स्वरूपमात्रलक्षणायां स्वैक्यं स्वस्य ज्ञातमेवेति नोपदेष्टव्यमस्तीति । स्ववाक्यम् सत्यंज्ञानमनन्तमित्यादि प्रागुक्तवाक्यम् । एकं पदमप्यलम् ; किं वाक्येनेति च भावः । कल्पितभेदनिरसनमित्यस्य कोऽर्थः ? विशिष्टार्थबोधकज्योतिरादिपदप्रयोगेण सामानाधिकरण्ये दृष्टे ऐक्यनिर्वाहाय ज्योतिरादिविशेषणत्यागात भेदाः कल्पिताः निरस्या इति सिद्धयतीत्यर्थ इति चेत् —सामानाधिकरण्यस्य पृथग्वृत्ति-भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकशब्दत्वरूपत्वात् धर्मत्यागे बोधो न भवतीत्युक्तम् । अथ बाधायां

पदेशावसेयमस्ति किञ्चित् ॥ कल्पितभेदनिरसनमिति चेत्, तत्तु न सामानाधिकरण्यतादात्म्योपदेशावसेयमित्युक्तम् । सामानाधिकरण्यं तु ब्रह्मणि प्रकारद्वयप्रतिपादनेन विरोधमेवाऽऽवहेत् । भेदाभेदवादे तु ब्रह्मण्येवोपाधिसंसर्गात् तत्प्रयुक्ताः जीवगताः दोषाः ब्रह्मण्येव प्रादुःष्युरिति निरस्तनिखिलदोषकल्याणगुणात्मकब्रह्मात्मभावोपदेशा हि विरोधादेव परित्यक्तास्स्युः । स्वाभाविकभेदाभेदवादेऽपि ब्रह्मणः स्वत एव जीवभावाभ्युपगमात् गुणवत् दोषाश्च स्वाभाविका भवेयुरिति निर्दोषब्रह्मतादात्म्योपदेशो विरुद्ध एव । केवलभेदवादिनां च अत्यन्तभिन्नयोः केनापि प्रकारेणैक्यासंभवादेव ब्रह्मात्मभावोपदेशा न संभवन्तीति सर्ववेदान्तपरित्यागः स्यात् ।

निखिलोपनिषत्प्रसिद्धं कृत्स्नस्य ब्रह्मशरीरभावमातिष्ठमानैः कृत्स्नस्य ब्रह्मात्मभावोपदेशाः सर्वे सम्यगुपपादिता भवन्ति । जातिगुणयोरिव द्रव्याणामपि शरीरभावेन विशेषणत्वेन, 'गौरश्वो मनुष्यो देवो जातः पुरुषः कर्मभिः' इति सामानाधिकरण्यं लोकवेदयोर्मुख्यमेव दृष्टचरम् । जातिगुणयोरपि[हि]द्रव्यप्रकारत्वमेव, 'खण्डो गौः' 'शुक्लः पटः' इति सामानाधिकरण्यनिबन्धनम् ; मनुष्यत्वादिविशिष्टपिण्डानामपि आत्मनः प्रकारतयैव पदार्थत्वात् मनुष्यः पुरुषः षण्डो योषिदात्मा जात इति सामानाधिकरण्यं सर्वत्रानुगतमिति प्रकारत्वमेव सामानाधिकरण्यनिबन्धनम् ; न परस्परव्यावृत्ता जात्यादयः । स्वनिष्ठानामेव हि द्रव्याणां कदाचित् क्वचिद् द्रव्यविशेषणत्वे मत्वर्थीयप्रत्ययो दृष्टः, 'दण्डी' 'कुण्डली' इति ; न पृथक्प्रतिपत्तिस्थित्यनर्हाणां द्रव्याणाम् ; तेषां विशेषणत्वं सामानाधिकरण्यावसेयमेव ॥

सामानाधिकरण्यमित्यर्थः, स च न ; तादात्म्योपदेशो भेदसाधनाय न प्रभवतीति ह्युक्तमित्याह तत्तु इति । अर्थद्वयखण्डनज्ञापनाय सामानाधिकरण्येति तादात्म्योपदेशेति चोक्तम् । शांकरमते दोष उक्तः । अथ भेदाभेदवादे वदन् तत्र भास्करीये प्रथममाह ब्रह्मण्येवेति । आकाश-घटाकाशयोरिव ब्रह्मजीवयोरैक्यस्य तदुक्तत्वात् । शांकरपक्षेऽप्ययं दोषोऽस्ति । परंतु अन्तःकरणाद्युपाध्यवच्छिन्नस्य मिथ्यात्वेन भेदस्वीकारे स दोषो न, दोषस्यापि मिथ्यात्वात्तु न भास्करपक्ष इवासह्यतेत्याशयः । यादवप्रकाशीये आह स्वाभाविकेति । अग्नेर्विस्फुलिङ्गवत् ब्रह्मतो जीवानामुत्पत्तेरिष्टत्वात् पितापुत्रयोरिव स्वाभाविको भेद एतन्मते । स्वत एव । उपाध्यवच्छिन्नब्रह्म जीव इति पक्षे प्राप्ताप्राप्तविवेकेनोपाधौ दोषविश्रम इति कथयितुं कथञ्चित् यत्येत ; औपाधिका वा दोषाः साक्षादात्मनीति वा ; न त्विह तथेति भावः । शरीरात्मभावानङ्गीकारिभेदवादिमते त्वैक्योपदेशासंभवः स्पष्ट इत्याह केवलेति ।

प्रकारत्वमात्रस्य दण्डकुण्डलादावपि भावात् अपृथक्सिद्धप्रकारत्वं विवक्षितमिति दर्शयितुं स्वनिष्ठानामिति । स्वनिष्ठत्वं प्रकृताधारनिरपेक्षस्थितिमत्त्वम् । पृथक्प्रतिपत्तिस्थित्यनर्हा

यदि 'गौरश्वो मनुष्यो देवः पुरुषो योषित् षण्ड आत्मा कर्मभिर्जातः' इत्यत्र, 'खण्डो मुण्डो गौः' 'शुक्लः पटः' 'कृष्णः पटः' इति जातिगुणवत् आत्मप्रकारत्वं मनुष्यादिशरीराणामिष्यते— तर्हि जातिव्यक्त्योरिव प्रकारप्रकारिणोः शरीरात्मनोरपि नियमेन सह प्रतिपत्तिः स्यात्; न चैवं दृश्यते। न हि नियमेन गोत्वादिवत् आत्माश्रयतयैवाऽऽत्मना सह मनुष्यादिशरीरं पश्यन्ति। अतो 'मनुष्य आत्मा' इति सामानाधिकरण्यं लाक्षणिकमेव—

नैतदेवम्; मनुष्यादिशरीराणामप्यात्मैकाश्रयत्वम्, तदेकप्रयोजनत्वम्, तत्प्रकारत्वं च जात्यादितुल्यम्। आत्मैकाश्रयत्वमात्मविश्लेषे शरीरस्य विनाशादवगम्यते। आत्मैकप्रयोजनत्वं च तत्कर्मफलभोगार्थतयैव सद्भावात्। तत्प्रकारत्वमपि 'देवो मनुष्यः' इत्यात्मविशेषणतयैव प्रतीतेः। एतदेव हि गवादिशब्दानां व्यक्तिपर्यन्तत्वे हेतुः। एतत्स्वभावविरहादेव दण्डकुण्डलादीनां विशेषणत्वे 'दण्डी; कुण्डली' इति मत्वर्थीय प्रत्ययः। देवमनुष्यादिपिण्डानामात्मैकाश्रयत्व-तदेकप्रयोजनत्व-तत्प्रकारत्वस्वभावात् 'देवो मनुष्य आत्मा' इति लोकवेदयोः सामानाधिकरण्येन व्यवहारः। जातिव्यक्त्योर्नियमेन सह प्रतीतिः उभयोश्चाक्षुषत्वात्। आत्मनस्तु अचाक्षुषत्वात् चक्षुषा शरीरग्रहणवेलायामात्मा न गृह्यते।

पृथग्ग्रहणयोग्यस्य प्रकारतैकस्वरूपत्वं दुर्घटमिति मा वोचः; जात्यादिवत् तदेकाश्रयत्व-तदेकप्रयोजनत्व-तद्विशेषणत्वैः शरीरस्यापि तत्प्रकारतैकस्वभावत्वावगमात्।

मिति ह्युच्यते; पृथक्प्रतिपत्त्यर्हञ्च शरीरमिति कृत्वा तर्हीत्यादिदोषोद्भावनम्। आत्माश्रयतया जीवात्मनिष्ठतया। पृथक्सिद्धमित्यत्र सिद्धिः=प्रतिपत्तिः स्थितिश्च; तदुभयार्हं पृथक्सिद्धम्। शरीरं तु न तथेति भावः। एवञ्च गौरित्यादौ आत्मबोधो लक्षणयैवेति शंकितुराशयः। शरीरे जातिगुणसाम्यं बहु प्रदर्श्य परिहरति नेति। आत्मैकाश्रयत्वमित्यत्र आत्मपदं शरीरप्रतिसंबन्धिन आत्मत्वात्। जात्याद्यनुगमाय यत्किञ्चिदेकाश्रयत्वमित्येव विवक्षितम्। तत्प्रकारत्वं तद्ग्रहे सति स्वरसतस्तद्विशेषणतयैव भासमानत्वम्। तथा च पृथक्प्रतिपत्त्यनर्हत्वं नाम स्वाश्रयग्रहकाले स्वयं स्वरसतस्तद्विशेष्यत्वेनाप्रतीयमानत्वम्। यथा गोगोत्वयोर्ग्रहणकाले इयं गौरिति गोत्वस्य विशेषणतयैव प्रतीतिः— तदुक्तं पार्थसारथिमिश्रैः शास्त्रदीपिकायाम्, 'न हि जातु लौकिकः, इह गोत्वमिति प्रत्येति; किंतु इयं गौरिती'ति—तथा आत्मनो देहस्य च ग्रहे अयं मनुष्य इत्येव प्रत्ययः, न तु अस्य मनुष्यशरीरमितीति भावः। धर्म्यग्रहणकाले विशेषणस्य विशेष्यतया भानं न दोषाय। तद्ग्रहणैकसामग्रीवेद्यत्वाभावात्। तदिदं जातिगुणयोरपि तुल्यमिति भावः। शरीरविनाशादिति। विश्लेषे शरीरं पततीति दृष्टम्, तथा विशीर्णं पूर्वसंस्थानं त्यजत्येवेति भावः। जातिगुणयोर्धर्म्यर्थत्वं व्यावर्तकतया। तद्विशेषणत्वैरित्युक्तं तद्विशेषणत्वमपि तेन सह ग्रहे तं प्रति स्वरसतो विशेषण-

सहोपलम्भनियमस्त्वेकसामग्रीवेद्यत्वनिबन्धन इत्युक्तम् । यथा चक्षुषा पृथिव्यादेर्गन्धरसादिसम्बन्धित्वं स्वाभाविकमपि न गृह्यते, एवं चक्षुषा गृह्यमाणं शरीरमात्मप्रकारतैकस्वभावमपि न तथा गृह्यते ; आत्मग्रहणे चक्षुषः सामर्थ्याभावात् । नैतावता शरीरस्य तत्प्रकारत्वस्वभावविरहः । तत्प्रकारतैकस्वभावत्वमेव सामानधिकरण्यनिबन्धनम् । आत्मप्रकारतया प्रतिपादनसमर्थस्तु शब्दः सहैव प्रकारतया प्रतिपादयति ॥

ननु च शाब्देऽपि व्यवहारे शरीरशब्देन शरीरमात्रं गृह्यत इति नात्मपर्यन्तता शरीरशब्दस्य ॥ नैवम् ; आत्मप्रकारभूतस्यैव शरीरस्य पदार्थविवेकप्रदर्शनाय निरूपणात् निष्कर्षकशब्दोऽयम् ; यथा गोत्वं शुक्लत्वम् आकृतिः गुणः इत्यादिशब्दाः ।

अतो गवादिशब्दवत् देवमनुष्यादिशब्दा आत्मपर्यन्ताः । एवं देवमनुष्यादिपिण्डविशिष्टानां जीवानां परमात्मशरीरतया तत्प्रकारत्वात् जीवात्मवाचिनः शब्दाः परमात्मपर्यन्ताः । अतः परस्य ब्रह्मणः प्रकारतयैव चिदचिद्वस्तुनः पदार्थत्वमिति तत्सामानाधिकरण्येन प्रयोगः । अयमर्थो वेदार्थसंग्रहे समर्थितः । इदमेव शरीरात्मभावलक्षणं तादात्म्यम्, 'आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च' इति वक्ष्यति । 'आत्मेत्येव तु गृह्णीयात्' इति च वाक्यकारः ॥

त्वम् । तर्हि जात्यादेः परं कुतः सहोपलम्भनियम इत्यत्र तदेकाश्रयत्वादिकं तत्र न प्रयोजकमित्याह सहेति । तदेकाश्रयत्वस्य प्रयोजकत्वे तत्रैव हानिं दर्शयति यथेति । गन्धादिर्हि घ्राणग्राह्यः, न द्रव्यम् । आदिना जातिरपि ग्राह्या ; गवाश्वादिजातिसंदेहेऽपि कदाचिद्व्यक्तिग्रहणात् । यदाहुः, "पश्यतः श्वेतमारूपं हेषाशब्दञ्च शृण्वतः । खुरविक्षेपशब्दञ्च श्वेतोऽश्वो धावतीति धीः" इति । चक्षुर्वत् शब्दोऽपि शरीरमात्रग्राहकः स्यादित्यत्राह आत्मेति । न हि शब्दस्य आत्मबोधनयोग्यता नास्ति इति भावः । सहैवेत्येवकारेण—पूर्वं धर्मवचनम्, पश्चाद्धर्मिणि आक्षेप इत्यादिकुसृष्टिर्न ; चक्षुषो युगपदेव जातिशिष्टव्यक्तिग्राहित्वस्य समर्थितत्वात्, रूपं विना द्रव्यमात्रग्राहित्वं चक्षुषो नास्तीति तार्किकैरप्युक्तत्वाच्च तेन जातिगुणनयेन विशिष्टशक्त्या युगपदुभयग्रहणमेव । अयमेवाकृत्यधिकरणसिद्धान्तः इति सूचितम् । एवं जातिगुणन्यायं देहात्मविषये लोकसिद्धं प्रदर्श्य जीवपरयोरपि देहात्मभावात् स न्यायो निर्विघात इत्याह एवं देवेति । प्रयोग इति । अतः परमतेष्वेव लक्षणा दोषः, नास्माकमित्युक्तं भवति । ननु शब्दानां परमात्मपर्यन्तवाचित्वे लोकव्युत्पत्तिभङ्ग इत्यत्राह अयमर्थ इति । यावद्वाचित्वं लोकावगतम्, तावन्न त्यज्यते । पूरणं तु वेदान्तव्युत्पत्त्येत्यादिकं वेदार्थसंग्रहे वर्णितमिति भावः ।

एवं तत्त्वमसि, अहं वै त्वमसीत्याद्यर्थमुपपाद्य, महापूर्वपक्षे तदुपात्तसूत्र-वाक्यवचनयोः स्वमत एव सामञ्जस्यं दर्शयति इदमेवेति । न त्वैक्यरूपं तादात्म्यमित्यर्थः । 'आत्मेत्येव तु गृह्णीयात् सर्वस्य तन्निष्पत्तेः' इति वाक्यवचने तु परोक्तातो तन्निष्पत्तेः—तत्र कल्पितत्वादित्यर्थवर्णना

(संग्रहेण सिद्धान्तोपन्यासः)

अत्रेदं तत्त्वम्—अचिद्वस्तुनः, चिद्वस्तुनः, परस्य च ब्रह्मणः भोग्यत्वेन भोक्तृत्वेन चेशितृत्वेन च स्वरूपविवेकमाहुः काश्चन श्रुतयः, (श्वे. 4. 9. 10.) "अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत् तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः, मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्", (श्वे. 1. 10.) "क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः, क्षरात्मानावीशते देव एकः"—अमृताक्षरं हर इति भोक्ता निर्दिश्यते, प्रधानमात्मनो भोग्यत्वेन हरतीति हरः—(श्वे. 6. 9.) "स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः", (श्वे. 6. 16.) "प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः", (तै. नारा.) "पतिं विश्वस्याऽऽत्मेश्वरं शाश्वतं शिवमच्युतम्", (श्वे. 1. 9.) "ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशौ", (कठ. 5. 13.) "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्", (श्वे. 1. 12.) "भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा", (मु. 3. 1. 1.) "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति", (श्वे. 1. 6.) "पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति", (तै. नारा.)

क्तम्; किंतु—'स योऽत एकैकमुपास्ते न सवेद; अकृत्स्नो ह्येषोऽत एकैकेन भवति; आत्मेत्येवोपासीत; अत्र ह्येते सर्व एकं भवन्ति' (बृह. 3. 4.) इति एकैकोपासननिषेधो न तदपरमार्थत्वात्, किंतु तस्याकृत्स्नत्वात्। तेन तत्तत्सहितपरमात्मन एव पूर्णत्वावगमनात् शरीरात्मभाव एव ज्ञाप्यते। एवञ्च मुमुक्षोः चेतनाचेतनोपासनं किमप्युच्यमानं न तावन्मात्रविषयम्। कारणोपासनस्यैव फलप्रदत्वात् नारायणानुवाकोक्तरीत्या तत्तदात्मोपासनमेव कुर्वीत; चेतनाचेतनरूपस्य सर्वस्यान्तर्यामिभूततज्जन्यतया कारणध्यानस्याक्षततया मोक्षसिद्धेरित्यर्थो ग्राह्य इति।

नन्वास्तामर्थः। एवं सर्वस्य तदेकजन्यत्वकथनात् प्रकृतिपुरुषयोरपि परमात्मनि लयप्रतिपादकवाक्यसत्त्वाच्च तदेकमेव तत्त्वम्। अस्तु जगतः सत्यत्वम्; अस्तु च विष्णोरन्तर्यामित्वेन तत्त्वमसीत्याद्यर्थनिर्वाहौचित्यम्। एकमेव सत् चिदचिदीश्वरभेदभिन्नमित्यद्वैतं तत्त्वमस्तु। अतस्तदनुरोधी निर्वाहोऽपि युक्तः। ब्रह्मणि दोषस्तु श्रुतिबलादेष्टव्यः। असहने भवतु सर्वस्य मिथ्यात्वमिति शंकायाम्, एतावत् परमतखण्डनार्थापेक्षितमात्रकथनात् स्वमतकृत्स्नांशाकथनादुच्चावचसंदेहप्रादुर्भावः स्यादिति मनसिकृत्य वक्तव्यं सर्वं संकलय्य प्रतिपादयितुमारभते अत्रेदं तत्त्वमिति। प्रायो महापूर्वपक्षोक्तं सर्वं परिहृतमासीत्। एकमेव तु वाक्यम्, 'अनेन च........मिथ्यारूपस्य सकारणस्य बन्धस्य निवृत्तिर्युक्ता' इति शिष्यते। तदयुक्तत्वप्रतिपादनाय निवृत्त्यनुपपत्तिमुपरि वक्ष्यति। मध्ये, सर्वस्य तन्निष्पत्तेरित्येतन्मूलशंकापरिहारमुखेनैतदारम्भः। अनेनाद्वैत्यभिमतस्य निवर्तकज्ञानस्य श्रुतिवाक्याजन्यत्वं सम्यगुपपादितं भवति। भोक्तृत्वेन चेति चकारो न स्यात्। अथवा भोग्यत्वमानुमन्विति, भोक्तरि भोग्यत्वसमुच्चयः, ईशितरि भोग्यत्वभोक्तृत्वसमुच्चय इति विवेकाय तत्प्रयोगः। ...... जनयिता। गुणेशः ज्ञानशक्त्यादिकल्याणगुणविशिष्टः। पृथगिति। जीवात्मानमीश्वरञ्च

"अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीं प्रजां जनयन्तीं सरूपाम्। अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः", (श्वे. 4. 7.) "समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः। जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः" इत्याद्याः।

स्मृतावपि—(गी. 7. 4-5.) "अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम्। जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥", (गी. 6. 7. 8.) "सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम्। कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥ प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः। भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥", (गी. 9. 10.) "मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम्। हेतुनाऽनेन कौन्तेय जगद्धि परिवर्तते ॥", (गी. 13. 16.) "प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि।", (गी. 14. 3.) "मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्। संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥" इति। जगद्योनिभूतं महत् ब्रह्म मदीयं प्रकृत्याख्यं भूतसूक्ष्ममचिद्वस्तु यत्; तस्मिंश्चेतनाख्यं गर्भं यत् (१)संयोजयामि, ततो मत्कृतात् चिदचित्संसर्गात् देवादिस्थावरान्तानामचिन्मिश्राणां सर्वभूतानां संभवो भवतीत्यर्थः।

एवं भोक्तृभोग्यरूपेणावस्थितयोः सर्वावस्थावस्थितयोश्चिदचितोः परमपुरुषशरीरतया तन्नियाम्यत्वेन तदपृथक्स्थितिं परमपुरुषस्य चात्मत्वमाहुः काश्चन श्रुतयः, (बृ. 5.7.7.) "यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति" इत्यारभ्य, "य आत्मनि तिष्ठन् आत्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्याऽऽत्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः" इति। तथा, (सुबाल.7.) "(१) यः पृथिवीमन्तरे सञ्चरन् यस्य पृथिवी शरीरं यं पृथिवी न वेद" इत्यारभ्य, "योऽक्षरमन्तरे सञ्चरन् यस्याक्षरं शरीरं यमक्षरं न वेद, यो मृत्युमन्तरे सञ्चरन् यस्य मृत्युः शरीरं यं मृत्युर्न वेद एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः"—अत्र मृत्युशब्देन तमश्शब्दवाच्यं सूक्ष्मावस्थमचिद्वस्त्वभिधीयते; अस्यामेवोपनिषदि—(सुबाल. 2.) "अव्यक्तमक्षरे

पृथक् ध्यात्वा तेनेश्वरेण प्रीतिविषयीकृतस्तदनुग्रहान्मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः। अन्योऽजः मुक्तो जहाति। अनीशया—प्रकृत्या; ईशनाभावादिति वा। इति उक्तप्रकारं स्वस्मादन्यमीशम् अस्य महिमानं शरीरात्मभावान्तर्गतेशनानुकूल्यासिद्ध्य यदा पश्यति, तदा वीतशोको भवति।

सूयते। षूङ् प्राणिप्रसवे। दिवादिः। कर्तरि। प्रसौतीत्यर्थः। यत् संयोजयामीति। गीताभाष्ये (13. 2.) यत्पदं नास्ति। सत्त्वे, संयोजयामीति यत्, ततो हेतोरित्यन्वयार्थः।

पृथिव्या अन्तर इति। पृथिव्या इति पञ्चमी। एवं प्रतिपर्यायम्। अस्यामेवोपनिषदि= सुबालोपनिषद्येव।

लीयते। अक्षरं तमसि लीयते" इति वचनात्—(यजुरारण्य. 3. 11. 21.) "अन्तः प्रविष्टश्शास्ता जनानां सर्वात्मा" इति च।

एवं सर्वावस्थावस्थितचिदचिद्वस्तुशरीरतया तत्प्रकारः परमपुरुष एव कार्यावस्थकारणावस्थजगद्रूपेणावस्थित इतीममर्थं ज्ञापयितुं काश्चन श्रुतयः कार्यावस्थं कारणावस्थं च जगत् स एवेत्याहुः,—(छा. 6. 2. 1.) "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत् तेजोऽसृजत" इत्यारभ्य, "सन्मूलास्सोम्येमास्सर्वाः प्रजास्सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः। ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत् सत्यं स आत्मा तत् त्वमसि श्वेतकेतो" इति, तथा, (तै. आनं.) "सोऽकामयत, बहु स्यां प्रजायेयेति। स तपोऽतप्यत। स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत" इत्यारभ्य, "सत्यं चानृतं च सत्यमभवत्" इत्याद्याः। अत्रापि श्रुत्यन्तरसिद्धः चिदचितोः परमपुरुषस्य च स्वरूपविवेकः स्मारितः, (छा. 6. 3. 2.) "हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" इति, (तै. आनं) "तत् सृष्ट्वा। तदेवानुप्राविशत्। तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत्.... विज्ञानं चाविज्ञानं च। सत्यं चानृतं च सत्यमभवत्" इति च। 'अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य' इति जीवस्य ब्रह्मात्मकत्वम्, 'तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत्', 'विज्ञानं चाविज्ञानं च' इत्यनेनैकार्थ्यात् आत्मशरीरभावनिबन्धनमिति विज्ञायते। एवंभूतमेव नामरूपव्याकरणम्, (बृ. 3. 4. 7.) "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्। तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत" इत्यत्रा-प्युक्तम्।

अतः कार्यावस्थः कारणावस्थश्च स्थूलसूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरः परमपुरुष एवेति कारणात् कार्यस्यानन्यत्वेन कारणविज्ञानेन कार्यस्य ज्ञाततयैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं [च] समीहितमुपपन्नतरम्। "अहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" इति, 'तिस्रो देवता' इति सर्वमचिद्वस्तु निर्दिश्य तत्र स्वात्मकजीवानुप्रवेशेन नामरूपव्याकरणवचनात् सर्वे वाचकाः शब्दाः अचिद्विशिष्टजीव (अचिज्जीव)

अत्रापीति; छान्दोग्यतैत्तिरीययोरपीत्यर्थः। अनुप्रवेशो नाम स्वकीयेन जीवीयेन च धर्मभूतज्ञानेन व्यापनविशेषः। शेषं परिष्कारे।

एवम्भूतमेवेति। न तु ब्रह्ममात्रस्य प्रकृतिमात्रस्य वेत्यर्थः।

उपपन्नतरम्, उपपन्नतरः इति प्रयोगद्वयेन, असंकरार्थं भेदस्वीकारे प्रतिज्ञा नोपपद्यते, तदर्थं चाभेदस्वीकारे असंकरो नोपपद्यते; अस्मत्पक्षे तूभयमुपपन्नमित्युच्यते। तत्र तरपा, 'विशिष्टस्य शब्दार्थत्वादस्मन्मते विशेषणद्रव्ये विशेष्यद्रव्ये चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञातत्वमस्ति; यथायथं तत्तत्स्वभावान्वयित्वस्वपि साक्षादुक्तं भवती'ति विशेषो द्योत्यते। अचिद्विशिष्टजीव-विशिष्टेत्यत्र अचिज्जीवविशिष्टेति पाठान्तरम्। नामरूपव्याकरणस्य व्यष्टिविषयकत्वात् तत्राचेतनस्य

विशिष्टपरमात्मन एव वाचका इति कारणावस्थपरमात्मवाचिना शब्देन कार्यवाचिनः शब्दस्य सामानाधिकरण्यं मुख्यवृत्तम् । अतः स्थूलसूक्ष्मचिदचित्प्रकारं ब्रह्मैव कार्यं कारणं चेति ब्रह्मोपादानं जगत् ।

सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरकं ब्रह्मैव कारणमिति ब्रह्मोपादानत्वेऽपि, संघातस्योपादानत्वेन चिदचितोर्ब्रह्मणश्च स्वभावासंकरोऽप्युपपन्नतरः। यथा शुक्लकृष्णरक्ततन्तुसंघातोपादानत्वेऽपि चित्रपटस्य तत्तत्तन्तुप्रदेश एव शौक्ल्यादिसंबन्ध इति कार्यावस्थायामपि सर्वत्र वर्णासङ्करः-तथा चिदचिदीश्वरसंघातोपादानत्वेऽपि जगतः, कार्यावस्थायामपि भोक्तृत्वभोग्यत्वनियन्तृत्वाद्यसङ्करः। तन्तूनां पृथक्स्थितियोग्यानामेव पुरुषेच्छया कदाचित् संहतानां कारणत्वं कार्यत्वं च; इह तु चिदचितोः सर्वावस्थ(स्थावस्थित)योः परमपुरुषशरीरत्वेन तत्प्रकारतयैव पदार्थत्वात् तत्प्रकारः परमपुरुषः सर्वदा सर्वशब्दवाच्य इति विशेषः। स्वभावभेदस्तदसङ्करश्च तत्र चात्र च तुल्यः । एवं च सति परस्य ब्रह्मणः कार्यानुप्रवेशेऽपि स्वरूपान्यथाभावाभावादविकृतत्वमुपपन्नतरम् । स्थूलावस्थस्य नामरूपविभागविभक्तस्य चिदचिद्वस्तुन आत्मतयाऽवस्थानात् कार्यत्वमप्युपपन्नतरम् । अवस्थान्तरापत्तिरेव हि कार्यता ।

निर्गुणवादाश्च परस्य ब्रह्मणो हेयगुणासंबन्धादुपपद्यन्ते । (छा. 8. 1. 5.) "अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः" इति हेयगुणान् प्रतिषिध्य, "सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः' इति कल्याणगुणान् विदधती इयं श्रुतिरेवान्यत्र सामान्येनावगतं गुणनिषेधं हेयगुणविषयं व्यवस्थापयति । ज्ञानस्वरूपं ब्रह्मेतिवादश्च सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेर्निखिलहेयप्रत्यनीककल्याणगुणाकरस्य ब्रह्मणः स्वरूपं ज्ञानैकनिरूपणीयं स्वयंप्रकाशतया ज्ञानस्वरूपं चेत्यभ्युपगमादुपपन्नतरः। (मु. 1. 1. 9.) "यः सर्वज्ञः सर्ववित् ", (श्वे. 6. 8.) पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ", (बृ 4.4.14.) " विज्ञातारमरे

सर्वस्य जीवं प्रति शरीरत्वात् प्रथमपाठ उपपन्नः; सर्वे वाचका इत्यस्य व्यष्टिविषयमात्रपरत्वं तदा । समष्टौ मूलप्रकृतौ च जीवशरीरत्वाभावात् तत्र चिद्वैशिष्ट्यमिवाचिद्वैशिष्ट्यमपि साक्षात् परमात्मन एव । व्यष्टावपि अचेतनशरीरकत्वस्य परमात्मन्यप्यक्षततया सर्वैकरस्याय सामान्यतः सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टस्य स्थूलचिदचिद्विशिष्टस्य च कार्यकारणभाव उच्यते । तत्र समष्ट्यादौ अचिद्विशिष्टजीवविशिष्टेति क्रमो नास्तीत्याशयेनोत्तरपाठ इति भाव्यम् । सर्वानुगमाभिप्रायेण चाचिद्वैशिष्ट्यं जीवे अनिवेश्योच्यते अतः स्थूलसूक्ष्मेत्यादि । तदा, सर्वे इति चेतनाचेतनवाचिसर्वशब्दग्रहणम् । व्यष्टौ नामवत्त्वायानुप्रवेशवचनात् सर्वत्रानुप्रवेशायत्तं नामवत्त्वमिति ज्ञायते हीति भाष्यार्थः ।

तन्तुसंघातसाम्यं न सर्वांशे इति व्युत्पादयति तन्तूनामिति । तत्र चेति । एवं रूपरसादिविशिष्टे द्रव्ये द्रव्यस्य चक्षुस्त्वगुभयग्राह्यत्वं रूपस्य चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वं गन्धस्य घ्राणग्राह्यत्वं प्रकारैक्ये स्वभावत्वमित्या दिरसंकीर्णः स्वभावो भाव्यः ।

केन विजानीयात्" इत्यादिकाः ज्ञातृत्वमावेदयन्ति; (तै. आनं.) "सत्यं ज्ञानम्" इत्यादिकाश्च ज्ञानैकनिरूपणीयतया स्वप्रकाशतया च ज्ञानस्वरूपताम्।

(तै. आनं.) "सोऽकामयत बहु स्याम्", (छा. 6. 2. 3.) "तदैक्षत बहु स्याम्" (बृ. 3. 4. 7.) "तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत" इति ब्रह्मैव स्वसङ्कल्पात् विचित्रस्थिरत्रसरूपतया नानाप्रकारमवस्थितमिति तत्प्रत्यनीकाब्रह्मात्मकवस्तुनानात्वमतत्त्वमिति तत् प्रतिषिध्यते, (कठ. 4. 10-11.) "मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति.... नेह नानाऽस्ति किञ्चन", (बृ. 4. 4. 14.) "यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति... यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत् तत् केन कं विजानीयात्" इत्यादिना। न पुनः, 'बहु स्यां प्रजायेय' इत्यादिश्रुतिसिद्धं स्वसङ्कल्पकृतं ब्रह्मणो नानानामरूपभाक्त्वेन नानाप्रकारत्वमपि निषिध्यते। "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्", इत्यादिनिषेधवाक्यादौ च तत् स्थापितम्, (बृ. 4. 4. 6.) "सर्वं तं परादात् योऽन्यत्राऽऽत्मनः सर्वं वेद", (बृ. 4. 10.) "तस्य ह वा एतस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतत् यदृग्वेदो यजुर्वेदः" इत्यादिना॥

एवं चिदचिदीश्वराणां स्वभावभेदं स्वरूपभेदं च वदन्तीनां कार्यकारणभावं कार्यकारणयोरनन्यत्वं च वदन्तीनां सर्वासां श्रुतीनामविरोधः, चिदचितोः परमात्मनश्च सर्वदा शरीरात्मभावं शरीरभूतयोः कारणदशायां नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मदशापत्तिं कार्यदशायां च तदर्हस्थूलदशापत्तिं वदन्तीभिः श्रुतिभिरेव ज्ञायत इति, ब्रह्माज्ञानवादस्य औपाधिकब्रह्मभेदवादस्य अन्यस्यापि अपन्यायमूलस्य सकलश्रुतिविरुद्धस्य न कथञ्चिदप्यवकाशो दृश्यते। चिदचिदीश्वराणां पृथक्स्वभावतया तत्तच्छ्रुतिसिद्धानां शरीरात्मभावेन प्रकारप्रकारितया श्रुतिभिरेव प्रतिपन्नतया श्रुत्यन्तरेण कार्यकारणभावप्रतिपादनं कार्यकारणयोरैक्यप्रतिपादनं च ह्यविरुद्धम्। यथा—आग्नेयादीन् षड् यागान् उत्पत्तिवाक्यैः पृथगुत्पन्नान् समुदायानुवादिवाक्यद्वयेन समुदायद्वयत्वमापन्नान् "दर्शपूर्णमासाभ्याम्" इत्यधिकारवाक्यं कामिनः कर्तव्यतया विदधाति; तथा चिदचिदीश्वरान् विविक्तस्वरूपस्वभावान्,

---

निषेधवाक्यादौ निषेधवाक्यस्योपक्रमे। अविरोधः मिथः प्राप्तस्य विरोधस्याभावः। अन्यस्यापीति; स्वाभाविकभेदविशिष्टाभेदवादस्य यादवप्रकाशीयस्य, अशरीरत्वविशिष्टभेदवादस्य च निमित्तमात्रब्रह्मवादिद्वैतिकृतस्येत्येवमर्थः। ब्रह्माज्ञानवादादौ सर्वत्र अपन्यायेत्यादिविशेषणान्वयः। यथाऽऽग्नेयादीन् इति। 'यदाग्नेयोऽष्टाकपालः पौर्णमास्याममावास्यायाञ्चे'ति वाक्ये आग्नेयद्वयविधिः। अत्र एक एवाग्नेयः; पर्वभेदेन प्रयोगभेदमात्रमिति प्राच्यमीमांसकाः; उत्पत्तिवाक्य एव विरुद्धकालद्वयश्रवणात् कर्मभेद एवेत्याग्नेयद्वयमेवेति नव्याः। अग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छदिति अग्नीषोमीयः, उपांशुयाजमन्तरा यजतीत्युपांशुयाजश्चाधिकौ पौर्णमा-

(श्वे. 1. 10.) "क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः", (तै. नारा.) "पतिं विश्वस्याऽऽत्मेश्वरम्.........आत्मा नारायणः परः" इत्यादिवाक्यैः पृथक् प्रतिपाद्य, (बृ. माध्य 6. 7.) "यस्य पृथिवी शरीरम्......यस्याऽऽत्मा शरीरम्", (सुबा. 7) "यस्याव्यक्तं शरीरम्....यस्याक्षरं शरीरम्....एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः" इत्यादिभिर्वाक्यैश्चिदचितोः सर्वावस्थावस्थितयोः परमात्मशरीरतां परमात्मनस्तदात्मतां च प्रतिपाद्य शरीरिभूतपरमात्माभिधायिभिः सद्ब्रह्मात्मादिशब्दैः कारणावस्थः कार्यावस्थश्च परमात्मैक एवेति पृथक्प्रतिपन्नं वस्तुत्रितयं (छा. 6. 2. 1.) "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्", (छा 6. 8. 7.) "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्", (छा. 3. 14. 1.) "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इत्यादिवाक्यं प्रतिपादयति । चिदचिद् तुशरीरिणः परमात्मनः परमात्मशब्देनाभिधाने हि नास्ति विरोधः, यथा मनुष्यपिण्डशरीरकस्याऽऽत्मविशेषस्य 'अयमात्मा सुखी' इत्यात्मशब्देनाभिधाने इत्यलमतिविस्तरेण ॥

७ (यत् पुनरिदमुक्तम्—'ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेनैवाविद्यानिवृत्तिर्युक्ता' इति, तदयुक्तम्, बन्धस्य पारमार्थिकत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावात् । पुण्यापुण्यरूपकर्मनिमित्तदेवादिशरीरप्रवेश-तत्प्रयुक्तसुखदुःखानुभवरूपस्य बन्धस्य मिथ्यात्वं कथमिव शक्यते वक्तुम् । एवंरूपबन्धनिवृत्तिर्भक्तिरूपापन्नोपासनप्रीतपरमपुरुषप्रसादलभ्येति पूर्वमेवोक्तम् । भवदभिमतस्यैक्यज्ञानस्य यथावस्थितवस्तुविपरीतविषयस्य मिथ्यारूपत्वेन बन्धविवृद्धिरेव फलं

स्याम् । ऐन्द्रं दध्यमावास्यायाम्, ऐन्द्रं पयोऽमावास्यायामिति ऐन्द्रयागद्वयमधिकं दर्शे । एवमेते षट् । 'य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते', 'य एवं विद्वान् अमावास्यां यजते' इति विद्वत्पदघटितवाक्यद्वयेन तत्तत्कालकर्तव्यस्य त्रिकस्य त्रिकस्य समुदायरूपेणानुवादः । तेन दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यादौ दर्शादिपदयोः समुदितबोधकत्वसिद्धिः । तद्वदिह त्रीणि तत्त्वानि पूर्वं पृथग्बोधितानि ; अन्तर्यामिब्राह्मणादिना समुदायीकृतानि ; सदेवेदमित्यादिवाक्यैः समुदिततया बोध्यन्त इति साम्यं विवक्षितम् । शरीरिभूतेत्यादिवाक्यस्यैवमन्वयः—ब्रह्मेत्यादिवाक्यं कारणावस्थः कार्यावस्थश्चैक एवेति हेतोः स्वघटकैः सद्ब्रह्मात्मादिशब्दैः वस्तुत्रितयं प्रतिपादयतीति । ऐतदात्म्यमित्यत्रात्मशब्दः स्वरूपवचनः, सर्वपदं विशिष्टपरमित्याशयेनैतदुदाहरणम् । ननु शरीरवाचकशब्दप्रयोगे शरीरिपर्यन्तलाभः स्यात् ; अत्र 'सदेव,' 'ऐतदात्म्यं' 'आत्मैव,' 'ब्रह्म वै,' 'एको ह वै नारायण' इत्यादौ परमात्ममात्रकथने कथं चेतनाचेतनग्रहणमित्यत्राह चिदिति । आत्मा सुखीत्यत्र सुखान्यथानुपपत्त्या देहाक्षेपवत् सृष्ट्यन्यथानुपपत्त्या चिदचितोराक्षेपः ; विशिष्टस्यैव कारणतायाः स्पष्टमन्यत्र श्रुतत्वादिति भावः । एवं स्वसिद्धान्तसारः समदर्शि ।

अथ शिष्टम्, 'अनेन—बन्धस्य निवृत्तिर्युक्तेति निवृत्त्युपपत्तिवादमनुपपत्तिप्रदर्शनेन निरसितुमाह यत्पुनरिति । सर्वस्य मिथ्यात्वे ... ..., सर्वमिथ्यात्वमिति पूर्वपक्ष

भवति । (वि. 2. 14. 27.) "मिथ्यैतदन्यद्द्रव्यं हि नैति तद्द्रव्यतां यतः" इतिशास्त्रात्, (गी. 15. 17.) "उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः", (श्वे 1. 6.) "पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा" इति, जीवात्मविसजातीयस्य तदन्तर्यामिणो ब्रह्मणो ज्ञानं परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षसाधनमित्युपदेशाच्च ।

अपिच—भवदभिमतस्य (स्यापि) निवर्तकज्ञानस्यापि(स्य) मिथ्यारूपत्वात्।तस्य निवर्तकान्तरं मृग्यम् ॥ निवर्तकज्ञानमिदं स्वविरोधि सर्वं भेदजातं [वि]निवर्त्य, क्षणिकत्वात् स्वयमेव[वि]नश्यतीति चेन्न ; तत्स्वरूप-तदुत्पत्ति-विनाशानां काल्पनिकत्वेन विनाशतत्कल्पना कल्पकरूपाविद्यायाः निवर्तकान्तरमन्वेषणीयम् ॥ तद्विनाशो ब्रह्मस्वरूपमेवेति चेत्—तथा सति निवर्तकज्ञानोत्पत्तिरेव न स्यात्; तद्विनाशे तिष्ठति, तदुत्पत्त्यसंभवात्।

अपिच चिन्मात्रब्रह्मव्यतिरिक्तकृत्स्ननिषेधविषयज्ञानस्य कोऽयं ज्ञाता ? अध्यासरूप इति चेत्—न ; तस्य निषेध्यतया निवर्तकज्ञानकर्मत्वात् तत्कर्तृत्वानुपपत्तेः । ब्रह्मस्वरूपमिति (मेवेति) चेत्; ब्रह्मणो निवर्तकज्ञानं प्रति ज्ञातृत्वं किं स्वरूपम्, उताध्यस्तम् ? अध्यस्तं चेत्—अयमध्यासः तन्मूलाविद्यान्तरं च निवर्तकज्ञानाविषयतया तिष्ठत्येव । निवर्तकज्ञानान्तराभ्युपगमे तस्यापि त्रिरूपत्वात् ज्ञात्रपेक्षयाऽनवस्था स्यात् । ब्रह्मस्वरूपस्यैव

खण्डनाय । कथमिव । इवशब्दः प्रकाराभासेनापि न वक्तुं शक्यत इति ज्ञापनाय । मिथ्यैतदिति पराशरश्लोकार्थः प्रागेवोक्तः । प्रमाणविरोध उक्तः । अथ प्रमाणं दूरीकृत्य सर्वमिथ्यात्वेष्टावपि मिथ्यास्थले तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानाननुवृत्तिमात्रम्, दोषसत्त्वे तु मिथ्याज्ञानानुवृत्तावपि तत्राप्रामाण्यज्ञानमित्येतावदेव सर्वेष्टम् ; न तु वस्तुनिवृत्तिः । तदुपगमेपि सर्वनिवृत्त्यनुपपत्तिमाह अपिचेति । वह्नेर्दाह्यं विनाश्य अनुविनाशवत्, विषनाशकविषनाशवच्च भवत्विति शंकते निवर्तकेति । कल्पकरूपेति । विनाशतद्विषयकभ्रमतदाश्रयाणामविद्याकार्यत्वादविद्यात्वम् । अन्वेषणीयमिति । अन्वेषणाभावे तेषां सत्त्वात् न सर्वनिवृत्तिः । अविद्यान्तरामावे विनाशस्यैवाभावात् निवर्तकज्ञानमेव स्यात् । तस्य च वृत्तिरूपतयाऽन्तःकरणादेरपि सत्त्वे पूर्ववत् सर्वसत्त्वमेव । निवर्तकान्तरान्वेषणे च तन्निवृत्यादिकल्पकाविद्यानिवर्तकान्तरान्वेषणयाऽनवस्था । न च स्वविनाशनिवृत्तौ स्वयं कारणं भवितुमर्हति, तदा स्वयमसत्त्वात् । वह्निविषन्यायेन निवर्तकज्ञाननिवर्तकज्ञानान्तरानपेक्षायामपि नाशादिमिथ्याभूतपदार्थनिवर्तकज्ञानान्तरापेक्षयाऽनवस्था दर्शिता ; अथ निवर्तकज्ञानस्य प्रथमस्याश्रयापेक्षयाऽनवस्थामाह अपि च चिदिति । कोऽयं ज्ञातेति अध्यासापरपर्यायमिथ्याभूतो वा अधिष्ठानरूपो वेति प्रश्नः । किं स्वरूपमिति । किं वास्तवमित्यर्थः । तिष्ठत्येवेति । ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरमेव ज्ञातृत्वाध्यासस्य जायमानताया वक्तव्यत्वात् तस्य तन्मूलाविद्यायाश्च निवर्तकज्ञानविषयत्वस्वीकारे तत्काले तदुत्तरकाले वा बाध्योत्पत्त्ययोगादध्यासाभावे ज्ञात्रभावापत्तेरिति भावः । तिष्ठतु कामम्; तन्निवृत्तिर्वर्तकज्ञानान्तरादित्यत्राह निवर्तकेति। त्रिरूपत्वादिति। स्वरूपाश्रयविषयत्रयवत्त्वात्। त्रिपुटी ज्ञान

(श्वे. 1. 10.) "क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः", (तै. नारा.) "पतिं विश्वस्याऽऽत्मेश्वरम्.........आत्मा नारायणः परः" इत्यादिवाक्यैः पृथक् प्रतिपाद्य, (बृ. माध्य 6. 7.) "यस्य पृथिवी शरीरम्......यस्याऽऽत्मा शरीरम्", (सुबा. 7) "यस्याव्यक्तं शरीरम्....यस्याक्षरं शरीरम्....एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः" इत्यादिभिर्वाक्यैश्चिदचितोः सर्वावस्थावस्थितयोः परमात्मशरीरतां परमात्मनस्तदात्मतां च प्रतिपाद्य शरीरिभूतपरमात्माभिधायिभिः सद्ब्रह्मात्मादिशब्दैः कारणावस्थः कार्यावस्थश्च परमात्मैक एवेति पृथक्प्रतिपन्नं वस्तुत्रितयं (छा. 6. 2. 1.) "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्", (छा 6. 8. 7.) "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्", (छा. 3. 14. 1.) "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इत्यादिवाक्यं प्रतिपादयति । चिदचिद्वस्तुशरीरिणः परमात्मनः परमात्मशब्देनाभिधाने हि नास्ति विरोधः, यथा मनुष्यपिण्डशरीरकस्याऽऽत्मविशेषस्य 'अयमात्मा सुखी' इत्यात्मशब्देनाभिधाने इत्यलमतिविस्तरेण ॥

७ (यत् पुनरिदमुक्तम्—'ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेनैवाविद्यानिवृत्तिर्युक्ता' इति, तदयुक्तम्, बन्धस्य पारमार्थिकत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावात् । पुण्यापुण्यरूपकर्मनिमित्तदेवादिशरीरप्रवेश-तत्प्रयुक्तसुखदुःखानुभवरूपस्य बन्धस्य मिथ्यात्वं कथमिव शक्यते वक्तुम् । एवंरूपबन्धनिवृत्तिर्भक्तिरूपापन्नोपासनप्रीतपरमपुरुषप्रसादलभ्येति पूर्वमेवोक्तम् । भवदभिमतस्यैक्यज्ञानस्य यथावस्थितवस्तुविपरीतविषयस्य मिथ्यारूपत्वेन बन्धविवृद्धिरेव फलं

स्याम् । ऐन्द्रं दध्यमावास्यायाम्, ऐन्द्रं पयोऽमावास्यायामिति ऐन्द्रयागद्वयमधिकं दर्शे । एवमेते षट् । 'य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते', 'य एवं विद्वान् अमावास्यां यजते' इति विद्वत्पदघटितवाक्यद्वयेन तत्तत्कालकर्तव्यस्य त्रिकस्य त्रिकस्य समुदायरूपेणानुवादः । तेन दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यादौ दर्शादिपदयोः समुदितबोधकत्वसिद्धिः । तद्वदिह त्रीणि तत्त्वानि पूर्वं पृथग्बोधितानि; अन्तर्यामिब्राह्मणादिना समुदायीकृतानि; सदेवेदमित्यादिवाक्यैः समुदिततया बोध्यन्त इति साम्यं विवक्षितम् । शरीरिभूतेत्यादिवाक्यस्यैवमन्वयः—ब्रह्मेत्यादिवाक्यं कारणावस्थः कार्यावस्थश्चैक एवेति हेतोः स्वघटकैः सद्ब्रह्मात्मादिशब्दैः वस्तुत्रितयं प्रतिपादयतीति । ऐतदात्म्यमित्यत्रात्मशब्दः स्वरूपवचनः, सर्वपदं विशिष्टपरमित्याशयेनैतदुदाहरणम् । ननु शरीरवाचकशब्दप्रयोगे शरीरिपर्यन्तलाभः स्यात्; अत्र 'सदेव,' 'ऐतदात्म्यं' 'आत्मैव,' 'ब्रह्म वै,' 'एको हवै नारायण' इत्यादौ परमात्ममात्रकथने कथं चेतनाचेतनग्रहणमित्यत्राह चिदिति । आत्मा सुखीत्यत्र सुखान्यथानुपपत्त्या देहाक्षेपवत् सृष्ट्यन्यथानुपपत्त्या चिदचितोराक्षेपः; विशिष्टस्यैव कारणतायाः स्पष्टमन्यत्र श्रुतत्वादिति भावः । एवं स्वसिद्धान्तसारः समदर्शि ।

अथ शिष्टम्, 'अनेन—बन्धस्य निवृत्तिर्युक्तेति निवृत्त्युपपत्तिवादमनुपपत्तिप्रदर्शनेन निरसितुमाह यत्पुनरिति । सर्वस्य निवृत्तिर्न ... इत्युच्यते, सर्वनिवृत्तिर्भक्तीति पूर्वपक्ष

भवति । (वि. 2. 14. 27.) "मिथ्यैतदन्यद्‌द्रव्यं हि नैति तद्‌द्रव्यतां यतः" इतिशास्त्रात्, (गी. 15. 17.) "उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः", (श्वे 1. 6.) "पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा" इति, जीवात्मविसजातीयस्य तदन्तर्यामिणो ब्रह्मणो ज्ञानं परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षसाधनमित्युपदेशाच्च ।

अपिच—भवदभिमतस्य (स्यापि) निवर्तकज्ञानस्यापि(स्य) मिथ्यारूपत्वात् तस्य निवर्तकान्तरं मृग्यम् ॥ निवर्तकज्ञानमिदं स्वविरोधि सर्वं भेदजातं [वि]निवर्त्य, क्षणिकत्वात् स्वयमेव[वि]नश्यतीति चेन्न ; तत्स्वरूप-तदुत्पत्ति-विनाशानां काल्पनिकत्वेन विनाशतत्कल्पना कल्पकरूपाविद्यायाः निवर्तकान्तरमन्वेषणीयम् ॥ तद्विनाशो ब्रह्मस्वरूपमेवेति चेत्—तथा सति निवर्तकज्ञानोत्पत्तिरेव न स्यात् ; तद्विनाशे तिष्ठति, तदुत्पत्त्यसंभवात् ।

अपिच चिन्मात्रब्रह्मव्यतिरिक्तकृत्स्ननिषेधविषयज्ञानस्य कोऽयं ज्ञाता ? अध्यासरूप इति चेत्—न ; तस्य निषेध्यतया निवर्तकज्ञानकर्मत्वात् तत्कर्तृत्वानुपपत्तेः । ब्रह्मस्वरूपमिति (मेवेति) चेत् ; ब्रह्मणो निवर्तकज्ञानं प्रति ज्ञातृत्वं किं स्वरूपम्, उताध्यस्तम् ? अध्यस्तं चेत्—अयमध्यासः तन्मूलाविद्यान्तरं च निवर्तकज्ञानाविषयतया तिष्ठत्येव । निवर्तकज्ञानान्तराभ्युपगमे तस्यापि त्रिरूपत्वात् ज्ञात्रपेक्षयाऽनवस्था स्यात् । ब्रह्मस्वरूपस्यैव

खण्डनाय । कथमिव । इवशब्दः प्रकाराभासेनापि न वक्तुं शक्यत इति ज्ञापनाय । मिथ्यैतदिति पराशरश्लोकार्थः प्रागेवोक्तः । प्रमाणविरोध उक्तः । अथ प्रमाणं दूरीकृत्य सर्वमिथ्यात्वेष्टावपि मिथ्यास्थले तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानाननुवृत्तिमात्रम्, दोषसत्त्वे तु मिथ्याज्ञानानुवृत्तावपि तत्राप्रामाण्यज्ञानमित्येतावदेव सर्वेष्टम् ; न तु वस्तुनिवृत्तिः । तदुपगमेपि सर्वनिवृत्त्यनुपपत्तिमाह अपिचेति । वह्नेर्दाह्यं विनाश्य अनुविनाशवत्, विषनाशकविषनाशवच्च भवत्विति शंकते निवर्तकेति । कल्पकरूपेति । विनाशतद्विषयकभ्रमतदाश्रयाणामविद्याकार्यत्वादविद्यात्वम् । अन्वेषणीयमिति । अन्वेषणाभावे तेषां सत्त्वात् न सर्वनिवृत्तिः । अविद्यान्तराभावे विनाशस्यैवाभावात् निवर्तकज्ञानमेव स्यात् । तस्य च वृत्तिरूपतयाऽन्तःकरणादेरपि सत्त्वे पूर्ववत् सर्वसत्त्वमेव । निवर्तकान्तरान्वेषणे च तन्निवृत्यादिकल्पकाविद्यानिवर्तकान्तरान्वेषणयाऽनवस्था । न च स्वविनाशनिवृत्तौ स्वयं कारणं भवितुमर्हति, तदा स्वयमसत्त्वात् । वह्निविषन्यायेन निवर्तकज्ञाननिवर्तकज्ञानान्तरानपेक्षायामपि नाशादिमिथ्याभूतपदार्थनिवर्तकज्ञानान्तरापेक्षयाऽनवस्था दर्शिता ; अथ निवर्तकज्ञानस्य प्रथमस्याश्रयापेक्षयाऽनवस्थामाह अपि च चिदिति । कोऽयं ज्ञातेति अध्यासापरपर्यायमिथ्याभूतो वा अधिष्ठानरूपो वेति प्रश्नः । किं स्वरूपमिति । किं वास्तवमित्यर्थः । तिष्ठत्येवेति । ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरमेव ज्ञातृत्वाध्यासस्य जायमानताया वक्तव्यत्वात् तस्य तन्मूलाविद्यायाश्च निवर्तकज्ञानविषयत्वस्वीकारे तत्काले तदुत्तरकाले वा बाध्योत्पत्त्ययोगादध्यासाभावे ज्ञात्रभावापत्तेरिति भावः । तिष्ठतु कामम् ; तन्निवृत्तिर्वर्तकज्ञानान्तरादित्यत्राह निवर्तकेति । त्रिरूपत्वादिति । स्वरूपाश्रयविषयत्रयवत्त्वात् । त्रिपुटी ज्ञान

ज्ञातृत्वेऽस्मदीय एव पक्षः परिगृहीतस्स्यात् । निवर्तकज्ञानस्वरूपं स्वस्य ज्ञाता च ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वेन स्वनिवर्त्यान्तर्गतमिति वचनम्, 'भूतलव्यतिरिक्तं कृत्स्नं देवदत्तेन छिन्नम्' इत्यस्यामेव च्छेदनक्रियायामस्य च्छेत्तुः अस्याश्छेदनक्रियायाश्च छेद्यानुप्रवेशवचनवत् उपहास्यम् । अध्यस्तो ज्ञाता स्वनाशहेतुभूतनिवर्तकज्ञाने स्वयं कर्ता च न भवति; स्वनाशस्यापुरुषार्थत्वात् । तन्नाशस्य ब्रह्मस्वरूपत्वाभ्युपगमे भेददर्शनतन्मूलाविद्यादीनां कल्पनमेव न स्यात्—इत्यलमनेन दिष्टहतमुद्गराभिघातेन ।) ८

तस्मादनादिकर्मप्रवाहरूपाज्ञानमूलत्वाद् बन्धस्य तन्निवर्हणम् उक्तलक्षणज्ञानादेव । तदुत्पत्तिश्च अहरहरनुष्ठीयमानपरमपुरुषाराधनवेषात्मयाथात्म्यबुद्धिविशेषसंस्कृतवर्णाश्रमोचितकर्मलभ्या । तत्र केवलकर्मणामल्पास्थिरफलत्वम्, अनभिसंहितफल-परमपुरुषाराधनवेषाणां कर्मणाम् उपासनात्मकज्ञानोत्पत्तिद्वारेण ब्रह्मयाथात्म्यानुभवरूपानन्तस्थिरफलत्वं च कर्मस्वरूपज्ञानात् ऋते न ज्ञायते, केवलाकारपरित्यागपूर्वकयथोक्तस्वरूपकर्मोपादानं च न संभवतीति कर्मविचारानन्तरं तत एव हेतोः ब्रह्मविचारः कर्तव्य इति अथातः इत्युक्तम् ॥

इति हि प्रसिद्धम् । अनवस्थेति । स ज्ञाता ब्रह्मरूपः तत्र ज्ञातृत्वञ्चाध्यासरूपमिति तन्निवर्तकज्ञानान्तरस्य वक्तव्यतया ज्ञातृत्वाध्यासपरम्परा निवर्तकज्ञानपरम्परा चेत्यनेकाऽनवस्थेत्यर्थः । अस्मदीय एव पक्ष इति । ब्रह्मणो वाऽन्यस्य वाऽऽत्मनः ज्ञातृत्वं वास्तवमस्माभिरेव हि स्वीकृतम् । तदभ्युपगमे चाद्वैतहानिः । धर्मभूतज्ञानेष्टौ च तुल्यन्यायेन विषयाणामपि सत्यत्वं प्रकाशवच्चावैयर्थ्यादिति सूत्रितमिति न प्रपञ्चनिवृत्तिप्रसक्तिरिति तत्त्वहितपुरुषार्था अस्मदीया एव एष्टव्या इति भावः । प्रथमनिवर्तकज्ञानमेव, 'ब्रह्मव्यतिरिक्तं सर्वं मिथ्या' इत्याकारकत्वात् व्यतिरिक्तत्वेन ज्ञातृत्वाध्यासतन्मूलाविद्यादिकमपि विषयीकरोतीति न ज्ञानान्तरापेक्षेति शङ्कते निवर्तकेति । छेद्यानुप्रवेशेति । छेद्यतयाऽनुप्रवेशेत्यर्थः । छेदनार्हदेहस्यापि छेत्तुः स्वच्छेद्यभूतलगतसर्ववस्तुकर्मकच्छेदनक्रियाकर्मत्वं दुर्घटम् । क्रियायास्तु छेद्यत्वासंभवात् सुतराम् । तथा ज्ञातुः ज्ञाने जाते अध्यासाधीनसिद्धिकस्य तज्ज्ञानबाध्यत्वे सिद्धिर्दुर्वचा । एवं बाधकज्ञाने सति बाध्यसिद्धेरेवाभावात् कस्य ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वम् । यदि तस्य व्यतिरिक्तत्वम्, तर्हि बाधके सत्यप्यध्यस्ततया सिद्धस्य कथं बाध्यानुप्रवेश इति भावः । ज्ञातुर्निवृत्त्यनुपपत्तिं प्रकारान्तरेणाह अध्यस्त इति ।

एवं महापूर्वपक्षमपि निरस्य प्रकृतमुपसंहरति तस्मादिति । तस्मात् लघुसिद्धान्तेन महासिद्धान्तेन च परप्रक्रियाया निरस्तत्वादित्यर्थः । केवलकर्मणां परमपुरुषाराधनत्वरहितकर्मणाम् । न संभवतीतीति । इति हेतोः; इति कर्मविचारस्य पूर्ववृत्तत्वं परिशील्येत्यर्थः । कर्तव्य इतीत्यादि; कर्तव्य इतीदम् अथातः इत्यनेनोक्तम्, इत्यर्थे अथातः इतीदं प्रयुक्तमिति वाऽर्थः ॥

सूत्राक्षरार्थ उक्तः। अथ सूत्राभिप्रेतौ पूर्वोत्तरपक्षौ वर्णनीयौ। एकैकमप्यधिकरणं हि पञ्चाङ्गम्। 'विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम्। फलञ्चात्रेति पञ्चाङ्गं प्राञ्चोऽधिकरणं विदुः॥' तत्र तत्तच्छास्त्रभेदेन विषयो भिद्यते। मीमांसाशब्दस्य पूज्यार्थविचारार्थकत्वात् वेदवाक्यार्थविचारस्यैवात्र क्रियमाणत्वात् वेदवाक्यमेव विषयः। तत्र पूर्वमीमांसायाः कर्मकाण्डः, उत्तरस्याश्च वेदान्तः। मीमांसेयं काण्डत्रयात्मनाऽपि विभज्यते, कर्मकाण्डो देवताकाण्डो ज्ञानकाण्डश्चेत्यन्यदेतत्। तत्र तत्र यद् वेदादिवाक्यं विषयतया गृहीतम्, तत्र पक्षद्वयोपपत्तिपरिशीलने विशयः= संशयः प्रादुर्भवति। अथ पूर्वपक्षी स्वपक्षसाधकयुक्तेः प्राबल्यं मन्वानः प्रत्यवतिष्ठते। सिद्धान्ती स्वपक्षबलेन तं निरस्यति। सर्वोयं विचारो निष्फलविषये न प्रवर्तत इति तत्र फलमपि यथार्हं वक्तव्यम्। तत्र परमसाध्यस्य साधकयुक्तिः, तत्साधकयुक्तिरित्येवं यावदपेक्षं पूर्वपक्षे सिद्धान्ते च युक्त्यन्वेषणं भवति। तेन मूलभूततत्तद्युक्तिसिद्ध्या तत्तत्साध्यसिद्धिरिति क्रमेण परमसाध्यसिद्धिरिति पूर्वपक्षे सिद्धान्ते च फलफलिभावक्रमोऽप्यस्ति। विषयविशयफलानामर्थसिद्ध्या पूर्वोत्तरपक्षयोरेव प्राधान्यम्।

मीमांसाशास्त्रान्तर्गतं शारीरकशास्त्राख्यमन्तिमं काण्डमिदं द्विकंद्वयात्मकम्। एकैकद्विकेऽप्यध्यायद्वयम्। शास्त्रेऽध्यायपादविभागवत् यथायथं पेटिकाविभागोप्यस्ति। अतश्चेह संगतिसंग्रह एवम्—शास्त्रकाण्डद्विकाध्याय पादपेटीनिवेश्यता। अनन्तराभिधानार्थजिज्ञास्यत्वञ्च संगतिः- इति। तत्रैतच्छास्त्रारम्भः कर्तव्यो न वेति विचारः चतुर्भिरधिकरणैरुपक्रमे क्रियत इति उपोद्घातरूपा चतुरधिकरणी एका पेटिका। पश्चादेव वेदान्तवाक्यविशेषविचारो यथासङ्गति। तदेषु चतुर्षु वेदान्तवाक्यं सर्वं वा ब्रह्म वा विषयः। तद्विचारः कर्तुमर्हो न वेति विशयः। तत्र वेदान्तविचार आरम्भणीयो न वेति प्रथमविमर्शः। तदर्थं वेदान्ताः ब्रह्मणि प्रमाणं न वेति द्वितीयः। इदमुभयं चतुरधिकरणीसाधारणम्। ब्रह्मणि प्रमाणमित्यस्य ब्रह्मविषयकं यत् इतरव्यावृत्ततया ज्ञानं मानान्तराजन्यतज्ज्ञानजनकमित्यर्थः। तत्र ब्रह्मरूपकार्यानन्वितार्थविषयकत्वसंभवासंभवविचारः प्रथमाधिकरणे। इतरव्यावृत्ताकारविषयकत्व संभवासंभवविचारो द्वितीये। मानान्तराजन्यत्वांशविचारस्तृतीये। ईदृशज्ञानजननार्थत्वयोगायोगविचारश्चतुर्थे। तस्मादनारम्भयुक्तिः प्रत्यधिकरणं भिन्ना। तन्निराकरणं सिद्धान्ते। यदाहुः—"व्युत्पत्त्यभावः प्रतिपत्तिदौःस्थ्यम् अन्येन सिद्धत्वमथाफलत्वम्। एतानि वै सूत्रचतुष्टयेनानारम्भमूलानि निराकृतानि" इति।

तत्रेह प्रथमाधिकरणे पूर्वं कर्मकाण्डे प्राभाकरोक्तेन सिद्धेऽर्थे शब्दव्युत्पत्त्यभावेन हेतुना ब्रह्मविषये अप्रामाण्यमाह पूर्वपक्षी। ब्रह्म कर्मविचारानन्तरज्ञानकाण्डविचारविषयः कर्मनिर्णयविशेषविशिष्टापातप्रतीतिविषयत्वादिति हि सिद्धान्त्युपन्यासः। तत्र हेतौ आपातप्रतीतिरूपविशेष्यासिद्धिः प्रधानतयेहोपपाद्यते। कर्मनिर्णयरूपविशेषणासिद्धिरपि वक्ष्यते। कथं ब्रह्मविषये आपातप्रतीतिर्नास्तीति चेत्—ब्रह्मप्रधानकं वेदान्तवाक्यजातमिति कृत्वा हि ब्रह्मजिज्ञासेत्युच्यते। एवञ्चेदं हि कार्यप्रधानकम्। तथा च कार्यानन्वितार्थात्मनि तत्र व्युत्पत्तिर्न संभवति। व्युत्पत्तिर्नाम शब्दस्य

(जिज्ञासाधिकरणरचना)

तत्र पूर्वपक्षवादी मन्यते—वृद्धव्यवहारादन्यत्र शब्दस्य बोधकत्वशक्त्यवधारणासम्भवात्, व्यवहारस्य च कार्यबुद्धिपूर्वकत्वेन कार्यार्थे एव शब्दस्य प्रामाण्यमिति कार्यरूप एव वेदार्थः। अतो न वेदान्ताः परिनिष्पन्ने परे ब्रह्मणि प्रमाणभावमनुभवितुमर्हन्ति ।

न च पुत्रजन्मादिसिद्धवस्तुविषयवाक्येषु, हर्षहेतूनां कालत्रयवर्तिनामर्थानामानन्त्यात् सुलग्नसुखप्रसवादिहर्षहेत्वर्थान्तरोपनिपातसम्भावनया च, प्रियार्थप्रतिपत्तिनिमित्तमुखविकासादिलिङ्गेनार्थविशेषबुद्धिहेतुत्वनिश्चयः ।

शक्तिग्रहः । यद्यपि, "शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषात् विवृतेर्वदन्ति सांनिध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः" इति शक्तिग्राहकप्रमाणानि—व्याकरणमुपमानं कोशः आप्तवाक्यं व्यवहारो वाक्यशेषः विवरणं प्रसिद्धपदसांनिध्यमिति अष्टौ परिगण्यन्ते——तथापि प्राथमिकी व्युत्पत्तिर्व्यवहारादेव । व्यवहारो द्विविधः वाचिकः कायिकश्च । एकेन गामानयेति वाचिकव्यवहारे कृते अन्येन च गवानयनरूपे कार्ये कायिकव्यवहारे कृते, उभयमवधानः कश्चित् भाषानभिज्ञः ; 'इयं गवानयनरूपकार्यहेतुभूता गवानयनकार्यताबुद्धिः गामानयेति वाक्यजन्या तदन्वयव्यतिरेकवत्त्वात्' इति वाक्यस्य कार्यबोधकत्वं निश्चिनोति । गामानयतीति वाक्यप्रयोगे तु कार्यस्य कस्यचिदकरणात् व्युत्पत्तिर्न भवति । अतः कार्यत्वेन कार्यं शब्दार्थ इति बुद्ध्यते । विधिप्रत्ययाभावे तद्बोधानुदयात् लिङादीनां कार्यबोधकत्वमवगम्यान्येषां साक्षात् परम्परया वा कार्यान्वितबोधकत्वञ्च परिशील्य सर्वं कार्यपरमिति निश्चिनोति । एवञ्च व्याकरणादिभिर्व्युत्पत्त्युपगमोऽपि कार्यवाचिपदविशेषचिन्तनया कार्यतदन्वितविषय एव भवितुमर्हति । सिद्धान्तिना ब्रह्मप्राधान्यं स्वीक्रियते । ब्रह्म च न कार्यम्; नापि पूर्वं कार्यं सत् पश्चान्निष्पन्नमिदम् ; नापि कार्यान्वितम् । अतः सर्वदा सिद्धमेवेति **परिनिष्पन्नम्** । कार्यमपि निष्पन्नत्वदशां विना कार्यत्वेन यदा बोध्यते, तदैव व्युत्पत्तिरिति स्थिते, का कथा परिनिष्पन्नविषये । न च वेदान्तात् ब्रह्मप्रतीतिर्जायमाना कथमपलप्यत इति वाच्यम्—या खल्वापातप्रतीतिः प्रामाण्यसंभावनास्पदम्, सैव विचारे हेतुः । शब्दानां कार्यबोधकत्वनिश्चये सति च सिद्धमात्रविषयापातप्रतीतेरप्रामाण्यमेवावगम्यते । अयञ्च सर्वस्य कार्यपरत्वविषयकनिश्चयः इदानीं स्थित एव ; कर्मविचारस्य वृत्तत्वात् तत्र प्राभाकरैः आम्नायस्य क्रियार्थत्वात् कार्यानन्वयित्वे वाक्याप्रामाण्यस्योपपादितत्वात् । अतः कर्मनिर्णय एव संभावितप्रामाण्यकापातप्रतीतिरूपहेतुविघटक इति न ब्रह्मविचारारम्भ इति । इमं पूर्वपक्षं वर्णयितुमारभते तत्रेति । तत्र ब्रह्मविचारविषये । सिद्धपरादपि वाक्याद् व्युत्पत्तिरस्तीत्यत्र भाट्टोदाहरणं प्रतिक्षिपति न चेति । वाक्येषु हेतुत्वनिश्चयो नेत्यन्वयः । पुत्रजन्मादिवाक्यानि पक्षः, पुत्रजननादिरूपार्थविशेषबुद्धिहेतुत्वनिश्चयाभावः साध्यम्, तत्र साध्ये हेतुः आनन्त्यादिति, संभावनयेति च । निश्चयरूपप्रतियोग्यंशो कारणं मुखविकासादि । इदं वाक्यं पुत्रजन्मरूपार्थबुद्धिहेतुः प्रियार्थप्रतिपत्तिहे[illegible]

नापि व्युत्पन्नेतरपद-विभक्त्यर्थस्य पदान्तरार्थनिश्चयेन प्रकृत्यर्थनिश्चयेन वा शब्दस्य सिद्धवस्तुन्य(स्त्व)भिधानशक्तिनिश्चयः; ज्ञातकार्याभिधायिपदसमुदायस्य तदंशविशेषनिश्चयरूपत्वात् तस्य ।

न च सर्पाद्भीतस्य, 'नायं सर्पः, रज्जुरेषा' इति शब्दश्रवणसमनन्तरं भयनिवृत्तिदर्शनेन सर्पाभावबुद्धिहेतुत्वनिश्चयः; अत्रापि निश्चेष्टम्, निर्विषम्, अचेतनमिदं वस्त्वित्याद्यर्थबोधेषु बहुषु भयनिवृत्तिहेतुषु सत्सु विशेषनिश्चयायोगात् ।

कार्यबुद्धि-प्रवृत्ति व्याप्तिबलेन शब्दस्य प्रवर्तकार्थावबोधित्वमव(मुप)गतमिति सर्वपदानां कार्यपरत्वेन सर्वैः पदैः कार्यस्यैव विशिष्टस्य प्रतिपादनात् नान्यान्वितस्वार्थमात्रे पदशक्तिनिश्चयः ।

सति एतदन्याहेतुत्वादिति बुद्धिहेतुत्वानुमितिः । इदं वाक्यं प्रियार्थप्रतिपत्तिहेतुः स्वश्रवणानन्तरभाविमुखविकासकत्वादिति हेतुसाधकहेतुः । अर्थानाम् धनलाभादिरूपाणाम् । पुत्रविषयकत्वनिश्चये सत्यपि पुत्रजननरूपविशेष एवोक्त इति दुर्निश्चयमित्याह सुलभेति ।

प्रसिद्धपदसमभिव्याहारात् सिद्धे व्युत्पत्तिं तार्किकदर्शितां प्रतिवक्ति नापीति । व्युत्पन्नेतरपदार्थस्य पुंसः पदान्तरार्थनिश्चयस्य जायमानतया, व्युत्पन्नविभक्त्यर्थस्य पुंसः प्रकृत्यर्थनिश्चयस्य जायमानतया चेति अत्राभिमतमुदाहरणद्वयम् । तत्र पिकः कूजतीति प्रथमम्, कोकिलकर्तृकत्वज्ञानोत्पत्तेः । पयसा वृक्षं सिञ्चतीति द्वितीयम्, पयश्शब्दस्य जले व्युत्पत्तेः । ज्ञातेति । कूजितं शृणु, सेचनं कुरु इत्यादिवाक्यतः कार्यान्विततया पूर्वं व्युत्पन्नौ कूजतिसिञ्चतिशब्दौ । तच्छेषतया कार्यान्वितमेव कोकिलसलिलादि ततो बुद्ध्यत इति, भावः ।

अद्वैतिदर्शितं सिद्धपरवाक्यमपि अन्यथयति न च सर्पादिति । निश्चेष्टमिदम्, निर्विषमिदम्, अचेतनं मृतमिदमित्यनेकार्थो विवक्षितः । वाचस्पतिपक्षं परास्यति कार्यबुद्धीति । तत्पक्ष एवम्—कार्ये व्युत्पत्तिर्गवादिपदेषु न; विधिप्रत्ययस्यैव कार्यवाचित्वात् । कार्यान्विते व्युत्पत्तिश्च न लिङादिविधिप्रत्यये । कार्ये स्वस्मिन् स्वान्वितत्वायोगात् । उभयानुगमाय इतरान्वितस्य बोधकमित्युक्तौ सर्वानुगमसिद्धिः । तथाच सिद्धपदसमुदायेपि एकान्वितार्थपरत्वमन्यस्याक्षतमिति । स्वार्थमात्रे इति मात्रपदं कार्य घटन व्यवच्छेदकम् कार्य-सिद्धकात्स्न्र्ये वा । नेति, तत्खण्डनम् । तत्र हेतुः कार्येत्यादिः । प्राथमिकव्युत्पत्तेः कार्यैकविषयकत्वात् तद्विरोधेन पदानामन्यान्विताभिधायित्वमात्रं न युक्तम् । न चाननुगमः; विशिष्टकार्यांशाभिधायित्वं सर्वेषां पदानामिति स्वीकारात् । लिङादेर्विशेष्यांशे, अन्येषां च विशेषणांशे वृत्तौ विशिष्टकार्यपरत्वमनुगतमेव । सिद्धपरवाक्यञ्च न तथेति भावः । कार्येत्यादेरर्थस्तावत्—यत्र यत्र प्रवृत्तिः, तत्र तत्र पूर्वं कार्यबुद्धिरिति व्याप्तिज्ञानं भवति । तेन पदानां कार्यपरत्वनिश्चयः इति । अतः बलेनेत्यस्य परत्वेनेत्यत्रान्वयः; न तु अवगतमित्यत्र । सामान्यतः प्रवर्तकार्थावबोधित्वावगमस्यैतद्व्याप्त्यधीनत्वाभावात् । तदयमर्थः;—गामानयेति वाक्यश्रवणानन्तरं

इष्टसाधनताबुद्धिस्तु कार्यबुद्धिद्वारेण प्रवृत्तिहेतुः; न स्वरूपेण; अतीतानागतवर्तमानेष्टोपायबुद्धिषु प्रवृत्त्यनुपलब्धेः। इष्टोपायो हि—मत्प्रयत्नात् ऋते न सिध्यति; अतो मत्कृतिसाध्यः' इति बुद्धिर्यावन्न जायते—तावन्न प्रवर्तते।

अतः कार्यबुद्धिरेव प्रवृत्तिहेतुरिति प्रवर्तकस्यैव शब्दवाच्यतया कार्यस्यैव वेदवेद्यत्वात् परिनिष्पन्नरूपब्रह्मप्राप्तिलक्षणानन्तस्थिरफलाप्रतिपत्तेः, "अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनस्सुकृतं भवति" (आप. श्रौ. 2. 1. 1.) इत्यादिभिः कर्मणामेव स्थिरफलत्वप्रतिपादनाच्च कर्मफलाल्पास्थिरत्व-ब्रह्मज्ञानफलानन्तस्थिरत्वज्ञानहेतुको ब्रह्मविचारारम्भो न युक्तः—इति।

अत्राभिधीयते—निखिललोकविदितशब्दार्थसंबन्धावधारणप्रकारमपनुद्य, सर्वं शब्दा-

---

प्रवृत्तेर्दर्शनात् प्रवर्तकोऽर्थः शब्देन बोधित इत्यवगतम्। यस्य ज्ञाने सति प्रवृत्तिर्जायते, स एव प्रवर्तकोऽर्थः। कोऽसौ प्रवर्तकोऽर्थ इति विचारे कार्यबुद्धिप्रवृत्तिव्याप्तिबलात् कार्यं प्रवर्तकोऽर्थ इति निश्चीयते; ततः पदानां कार्यपरत्वमवधार्यत इति। प्रवर्तकार्थावबोधित्वमित्यत्र प्रवर्तककार्यावबोधित्वमिति विवक्षायां तु यथापाठमेवान्वयः।

इष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिकारणत्वात् इष्टसाधनत्वं प्रवर्तकोऽर्थ इति तद्बोधकत्वं मण्डनादिमतम्; तन्निरस्यति इष्टेति। अतीतं वाऽनागतं वा वर्तमानं वा यदीष्टसाधनत्वेन ज्ञायते, तदा न भवति प्रवृत्तिः, कुतः? न ह्यतीतं प्रवृत्त्या साधयितुं शक्यम्। तथा कालान्तरभावि च। वर्तमानं तु सिद्धत्वादेव न साध्यमिति किमर्था प्रवृत्तिः। अतः कार्यत्वज्ञानानन्तरमेव प्रवृत्तिरिति भावः। तत्रापि स्वप्रवृत्तिसाध्यमिति ज्ञाने सत्येव तत्र स्वयं प्रवर्तते, न तु केवलकार्यताज्ञानादित्याह इष्टोपाय इति। इष्ट उपायो यस्येति बहुव्रीहिः। पुरुषोऽन्यपदार्थः; न प्रवर्तत इत्यत्रान्वयः—साध्य इत्यस्योपाय इति विशेष्यमध्याहार्यम्।

प्रकृतोपसंहारपूर्वकं पूर्वपक्षमुपसंहरति अत इति। कर्मास्थिरफलकत्वनिर्णयरूपविशेषणांशस्याप्यसिद्धिमाह अक्षय्यमिति। ननु पूर्वमीमांसया अल्पास्थिरफलत्वस्य कर्मसु निर्णीतत्वात् कथमयं पूर्वपक्ष इति चेत्—अयं भावः—अक्षय्यमिति वाक्येऽपि स्थिरत्वविषयकापातप्रतीतिरस्ति। यदि न्यायमूलनिर्णयेन तत्राप्रामाण्यबुद्धिः, तर्हि अत्रापि सिद्धेऽव्युत्पत्त्यभावयुक्त्या उपनिषदां कर्मविधिशेषत्वनिश्चयेन मन्त्रार्थवादजन्यापातप्रतीतेरुपेक्ष्यतया. ब्रह्मस्थिरफलत्वापातप्रतीतेरपि संभावितप्रामाण्यकत्वं नास्ति॥ यथा कथञ्चिदापातप्रतीतिरलमिति चेत्—सा तत्राप्यस्तीति। अथवा फलमपि भवतु किञ्चित् यदि अनन्तम्, तर्हि वचनबलात् किञ्चित्कर्मफलमेव तथास्तु। तथाच कर्मणैव संसिद्धिं मुक्तेरपीच्छेम। अस्तु चौपनिषदज्ञानस्य तच्छेषत्वम्। अतो न पृथग्विचार्येतेति। तथा च व्यवहारादन्यत्र प्रथमव्युत्पत्त्यभावात् तस्याश्च कार्यविषयकत्वात् शब्दानां कार्यपरत्वावधारणात् सिद्धार्थे व्युत्पत्त्यभावात् वेदान्तानां सिद्धब्रह्मपरत्वायोगात् तेषां तद्विषये प्रामाण्याभावात् तस्तद्विचाररूपा ब्रह्मजिज्ञासा नारम्भणीयेति पूर्वः पक्षः।

नामलौकिकैकार्थावबोधित्वावधारणं प्रामाणिका न बहुमन्यन्ते। एवं किल बालाः शब्दार्थसंबन्धमवधारयन्ति—मातापितृप्रभृतिभिः अम्बाताततमातुलादीन् शशिपशुनरमृगपक्षिसर्पादींश्च, 'एनमवेहि, इमं चावधारय' इत्यभिप्रायेण, अङ्गुल्या निर्दिश्यनिर्दिश्य तैस्तैः शब्दैः तेषुतेष्वर्थेषु बहुशश्शिक्षिताः शनैश्शनैःतैस्तैरेव शब्दैः तेषुतेष्वर्थेषु स्वात्मनां बुद्ध्युत्पत्तिं दृष्ट्वा शब्दार्थयोः संबन्धान्तरादर्शनात् संकेतयितृपुरुषाज्ञानाच्च तेष्वर्थेषु तेषां शब्दानां

प्रथमव्युत्पत्तिः सिद्धविषयेऽपि भवति, सिद्धविषय एव च प्रप्रथमव्युत्पत्तिरिति प्रदर्श्य सिद्धान्ती पक्षमिमं प्रतिक्षिपति। अलौकिकैकार्थेति। कार्यपरत्वावधारणमेवानुचितम्। तत्र प्राभाकराः प्रथमगृहीतं लौकिककार्यं परित्यज्य अपूर्वात्मककार्यपरत्वमेव शब्दानामिति कल्पनान्तरं कुर्वन्ति। तच्च निरसिष्यते। तदभिप्रायेणेदम्। अथवा सर्वलोकाननुमतत्वादलौकिकं यत् एकार्थावधारणं सिद्धं विहाय कार्यमात्रपरत्वावधारणरूपम्, तन्न बहुमन्वते। यथायथमुभयपरत्वं युक्तमिति भावः। अम्बादिशब्दाः ससंबन्धिकाः, शश्यादिशब्दाः न तथेति पृथक्करणम्। अन्वितत्तयैव ज्ञेयमपि अन्वये शब्दतोऽनवबुद्धेऽपि ज्ञायत इत्यपि ससंबन्धिकशब्दोदाहरणसूच्यम्। सर्पादींश्चेत्यन्तस्य निर्दिश्येत्यत्रान्वयः। एनमवेहि इमञ्चावधारयेति। उच्चार्यमाणशब्दश्रवणेन सह निर्दिश्यमानार्थावधारणमपि कुरु इत्यर्थः। तर्जन्याः शब्दोच्चारणकाले स्वमुखसमीपनयनपूर्वकं वस्तुनोऽभिमुखं ततः प्रसारणादुभयनिर्देशः। प्रथमतः अम्बा अम्बेति द्विस्त्रिः शब्दशिक्षां परं विधाय, पश्चात् तदुच्चारणपूर्वकमर्थप्रदर्शनमिति सूचनाय शब्दविषये एनमिति अन्वादेशादरणम्।

अत्रायं विशिष्टार्थः- शब्दप्रयोगाङ्गुलिनिर्देशज्ञानसहितमर्थज्ञानं पुनःपुनरुत्पद्यमानं तत्र दृढसंस्कारमुत्पादयति। तत्राङ्गुलिनिर्देशस्य अम्बाताताद्यनेकार्थसाधारणतया, क्रमेण, अङ्गुलिनिर्देशं विनाऽपि शिक्षायाः क्रियमाणतया च, 'निर्देशोऽयं द्वारमात्रम्, न बोध्यः नापि बोधक इति निश्चिन्वते। एवं साहचर्यभूमदर्शनजनितसंस्कारदार्ढ्यबलात् शब्दार्थयोरेकतरग्रहणेऽप्यन्यतरत्र बुद्धिर्भवति। तत्र शब्दानामर्थशेषत्वमर्थानां कार्योपयोगित्वञ्चानुभविकमिति शब्दानां बोधकत्वमर्थानां बोध्यत्वञ्चावधारयन्ति। अथ चिन्तयन्ति—यदि साहचर्यमात्रेणार्थबोधः, किमिति शब्दमिममर्थान्तरसाहचर्यसिद्ध्यर्थमेव न प्रयुञ्जते ? स्वयं स्वपूर्ववृद्धैस्तथैव शिक्षितत्वादिति चेन्न- अस्य शब्दस्यायमर्थ इति पश्चात्तनशिक्षास्थले हि साहचर्याधीनसरणं न सुवचम्। अतस्तत्र अस्यायं बोध्य इति बोध्यबोधकभावज्ञानात् बोधकत्वं स्वभाव एव स्यात्। लोके आधुनिकशब्देषु संकेतवशादर्थबोधो यद्यपि दृष्टः, सापि रीतिरत्र न भवति; अनादिशब्दे संकेतयितृपुरुषस्य दुर्भणत्वात् दुर्वचत्वाच्चेति। ननु बालस्य संबन्धान्तराभावादिविमर्शः कथमिति चेत्-उच्यते। अत्र भाष्येऽर्थद्वयम्—यदि बालः, तर्हि संबन्धान्तरदर्शन-संकेतज्ञानाद्यभावात् बोधकत्वस्वभावमेव गृह्णाति। यदि तु प्रौढः, तदा अन्यत्र सर्वत्रानुपपत्तिचिन्तनया बोधकत्वं निश्चिनोतीति। अधिकरणसारावल्युक्तरीत्या जन्मान्तरार्जितस्य बोधकशक्तिसंस्कारस्य शिक्षावशादुद्बोध इति पक्षे तु सुतराम्। न चैकस्य पदस्य कथं बोधजनकत्व-

प्रयोगो बोधकत्वनिबन्धन इति निश्चिन्वन्ति। पुनश्च व्युत्पन्नेतरशब्देषु, 'अस्य शब्दस्यायमर्थः' इति पूर्व[वत्]वृद्धैः शिक्षिताः सर्वशब्दानामर्थमवगम्य परप्रत्यायनाय तत्तदर्थावबोधिवाक्यजातं प्रयुञ्जते।

प्रकारान्तरेणापि शब्दार्थसंबन्धावधारणं सुशकम्—केनचित् पुरुषेण हस्तचेष्टादिना, "'पिता ते सुखमास्ते' इति देवदत्ताय ज्ञापय" इति प्रेषितः कश्चित् तज्ज्ञापने प्रवृत्तः, 'पिता ते सुखमास्ते' इति शब्दं प्रयुंक्ते। पार्श्वस्थोऽन्यो व्युत्पित्सुः मूकवत् चेष्टाविशेषज्ञः तज्ज्ञापने प्रवृत्तमिमं ज्ञात्वाऽनुगतः तज्ज्ञापनाय प्रयुक्तमिमं शब्दं श्रुत्वा, 'अयं शब्दस्तदर्थबुद्धिहेतुः' इति निश्चिनोति—इति, कार्यार्थ एव व्युत्पत्तिरिति निर्बन्धो निर्निबन्धनः।

मिति वाच्यम्—बोधपदेन शाब्दबोधपर्यन्ताविवक्षणात्। अथवा इयमम्बा इति पदद्वयं ग्राह्यम् यद्वा प्रथमतोऽम्बाशब्दे, पश्चात् गमनकाले, गच्छति गच्छतीति क्रियापदे च शिक्षायाम् अम्बा गच्छतीति वाक्याद् बोधो भवेदेव। वाक्यनातस्य प्रयोगे तु प्रकारान्तरेणानेकाव्युत्पन्नशब्दव्युत्पादनमप्यपेक्षितम्। अस्यायमर्थ इति। 'शब्दस्य', 'अर्थः' इति शब्दयोरर्थे ज्ञाते पश्चात् सर्वत्रैवमेव शिक्षा। नेदं पर्यायपदशिक्षणम्। किंत्वर्थविषये प्रथममेव कस्यचित् शब्दस्य ज्ञापनमेव। वाक्यजातप्रयोगे पर्यायपदज्ञानस्यानपेक्षितत्वात्। अथवा पुनश्चेति वाक्यं पूर्वोक्तातिरिक्त-व्याकरणादिसर्वव्युत्पत्तिग्राहकप्रमाणानामपेक्षाप्रदर्शकम्। एकैकपदमात्रे शिक्षायामपि पश्चात् वाक्यमन्तरा बोधाजननात्तु वाक्यापेक्षां दृष्ट्वा क्रमेण तस्यान्वितार्थबोधकत्वस्य निश्चय इति मन्तव्यम्। अत इदमभिहितान्वय—अन्विताभिधानोभयसाधारणम्।

ननु बोधकत्वमेव चेत् संबन्धः, बोधकत्वे सिद्धे तज्ज्ञानम्, तज्ज्ञाने जाते बोधकत्वसिद्धिरिति परस्परापेक्षा। एवं गङ्गाशब्दस्य तीरबोधकत्वमप्यस्तीति तस्य तत्रापि शक्तिः स्यादिति चेन्न—कायिकव्यवहारात् बोधमनुमाय शब्दस्य तद्बोधजनकत्वं पूर्वं जानाति; अथ स शब्दः श्रोतुरपि पूर्वजातबोधकत्वज्ञानवशात् बोधको भवतीति न परस्परापेक्षा। यथा च विशेषणत्वमभावस्य संबन्ध इत्युक्तौ विशेषणताप्रयोजकस्वरूपसंबन्धे तात्पर्यम्, तथा बोधकत्वं संबन्ध इत्यस्य बोधजनकताप्रयोजकशब्दशक्तौ तात्पर्यम्। शक्तिश्चातिरिक्तः पदार्थः। शक्तिरियं दाहकशक्त्यादिविलक्षणा; ज्ञायमानतया हेतुत्वात्। तत्र गवादिशब्दे गवादिवस्तुबोधनशक्तिरिति। गङ्गापदे च प्रवाहबोधनशक्तिरेव; तीरबोधस्तु तीरस्मृतिहेतुप्रवाहबोधशक्तिबलादेव; एवमसाधुशब्देषु साधुशब्दार्थोपस्थितिहेतुसाधुशब्दस्मरणहेतुशक्तिबलादेवार्थबोध इति न सर्वशक्तत्वापत्तिरिति। प्रथमतोऽन्वितबोधकत्वस्यैवाज्ञाने सति कार्यान्वितबोधकत्वस्य का प्रसक्तिरिति च अम्बातातायुदाहरणेन ज्ञापितम्।

प्रथमत एव प्रौढस्यान्वितार्थबोधं सिद्धविषये उदाहरणान्तरेण दर्शयति प्रकारान्तरेणेत्यादिना। गामानयेति पूर्वपक्ष्युक्तस्थले प्रयोजकवृद्धः प्रयोज्यवृद्धः व्युत्पित्सुश्चेति पुरुषत्रयम्;

अतो वेदान्ताः परिनिष्पन्नं परं ब्रह्म, तदुपासनं चापरिमितफलं बोधयन्तीति तन्निर्णयफलो ब्रह्मविचारः कर्तव्यः।

कार्यार्थत्वेऽपि वेदस्य ब्रह्मविचारः कर्तव्य एव॥ कथम्॥ (बृ. 4. 4. 5. 5.) "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः", (छा. 8. 7. 1.) "सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः", (बृ. 6, 4. 21.) विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत", (छा. 8. 1. 1.) "दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशः तस्मिन् यदन्तः तदन्वेष्टव्यम् तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्", (तै-नारा. 10. 23.) "तत्रापि दहं गगनं विशोकः तस्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्यम्" इत्यादिभिः प्रतिपन्नोपासनविषयकार्याधिकृतफलत्वेन, (तै-आन.1. 1.) "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इत्यादिभिर्ब्रह्मप्राप्तिः श्रूयत इति ब्रह्मस्वरूपतद्विशेषणानाम्, दुःखासंभिन्नदेशविशेषरूपस्वर्गादिवत्, रात्रिसत्रप्रतिष्ठादिवत्, अपगोरणशतयातनासाध्यसाधनभाववच्च, कार्योपयोगितयैव सिद्धेः।

पुरुषचतुष्टयमिति विशेषः।एवं प्रथमं कार्यबोधेऽपि आवापोद्वापतः सिद्धमात्रबोधोऽपि युक्तइतिध्येयम्।

एवं सिद्धबोधकत्वसमर्थनेन पृथग्वेदान्तप्रामाण्यं सुस्थितमिति प्रकृताधिकरणकृत्यं निष्पन्नम्। परंतु कार्यार्थवादिनापि पूर्वमीमांसासिद्धस्य पूर्णवेदप्रामाण्यस्य स्वीकार्यतया कर्मकाण्डशेषतया विलक्षणब्रह्माबोधनेनैव प्राशस्त्यादिपरतयोपनिषन्नयनमालोचितमिति तन्निरसनेन पृथगुपनिषदुपदिष्टकार्यान्तरसंबन्धितया यथावस्थितब्रह्मबोधनेनैव कार्यपरतया निर्वाह एव तेनालोचयितव्य इत्युपदेष्टुमारभते कार्येति। आकाशः आ=संमन्तात् काशमानत्वादिमान् परमात्मा। तस्मिन् यत् कल्याणगुणजातम्। दहं गगनमिति विशोकपदवाच्यपरमात्मविशेषणम्; परिच्छेद्यपरिच्छेदकयोरैक्यारोपेण गगनमिति प्रयोगः। गगनवत् सूक्ष्मस्वच्छस्वरूप इति वाऽर्थः; 'आकाशात्मा' 'खं ब्रह्म' इत्यादाविवोपचारात्। उपासनविषयकार्याधिकृतफलत्वेनेति कथनं प्राभाकरपरिपाट्या। उपासनं धात्वर्थः; तद्विषयकं कार्यमपूर्वं नियोगो विध्यर्थः; तदधिकृतो नियोज्यः पुरुषः; तस्मै नियोगेनानुगृहीतं फलं ब्रह्मप्राप्तिरिति। उपासनाख्यविधेयार्थविशेषणतया सिद्धौ ब्रह्मविशेषणादेर्वास्तवत्वं न नियतं स्यात्; असतोऽप्युपास्यमानत्वात्। अतो वस्तुसत्त्वनिश्चयदार्ढ्याय फलकोटिनिविष्टतया सिद्धिं दर्शयति स्वर्गादिवदिति। 'यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम्। अभिलाषोपनीतञ्च तत् सुखं स्वःपदास्पदम्' इति स्वर्गवाक्यशेष इहानुसंहितः। न ह्येतदर्थत्यागो मीमांसकेष्ट इति भावः। दुःखासंभिन्नत्वं=दुःखामिश्रत्वम्। मध्ये दुःखं प्रविश्य पूर्वापरसुखं भिनत्तीति नेति भावः। फलविशेषणलाभमर्थवादात् प्रदर्श्य फललाभमेव ततो दर्शयति रात्रिसत्रेति। काम्यकर्मसु, 'विश्वजिता यजेते'ति विहितस्य विश्वजिद्यागस्य विधिवाक्ये फलाश्रवणेऽपि, 'सः स्वर्गः स्यात् सर्वान् प्रति अविशिष्टत्वात्' इति स्वर्गः फलमिति स्वर्गकामपदाध्याहारमुक्त्वा, 'तिस्रो रात्रीः...न्ती'ति विहिते रात्रिसत्रयागे तु न तदध्याहारः, 'प्रतितिष्ठन्ति ह वा य एताः रात्रीरुपयन्ति'

'गामानय' इत्यादिष्वपि वाक्येषु न कार्यार्थे व्युत्पत्तिः; भवदभिमतकार्यस्य दुर्निरूपत्वात्। कृतिभावभावि कृत्युद्देश्यं हि भवतः कार्यम्।

इत्यर्थवादे प्रतिष्ठाज्ञापनात् तस्या एव फलत्वमिति रात्रिसत्राधिकरणे तैर्निर्णीतत्वादिति भावः। विधिवाक्यार्थवादत इव निषेधार्थवादतोऽप्यर्थस्य स्वीकृतत्वं दर्शयति **अपगोरणेति**। 'तस्माद् ब्राह्मणाय नापगुरेत' इति ब्राह्मणहननसंकल्पनिषेधवाक्यम्। तत्रार्थवादः, 'यो ब्राह्मणायापगुरते, तं शतेन यातयात्' इति। यातना यमबाधा। अर्थात् यमः कर्ता। अपगोरणकारिणं यमः शतं वत्सरान् बाधामनुभावयेदित्यर्थः। एतदर्थास्वीकारे निषेधान्न निवर्तेतेति निषेध्यस्यैतत्फलस्य च कार्यकारणभावं स्वीकृत्य यमलोकादिकमिषितम्। तद्वदिहापि, 'असन्नेव स भवति असद् ब्रह्मेति वेद चेत्', 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' इत्येवं ब्रह्माज्ञाने ब्रह्मज्ञापचरणादौ चानिष्टप्रतिपादकानां मोक्षोपायविरोधिफलपराणां वाक्यानामर्थोऽपि सत्य इति। अतो विचार-आवश्यक इति भावः। अपगोरणोदाहरणेनेदमपि सूचितम्—दर्शपूर्णमासप्रकरणगतेऽप्यस्मिन् वाक्ये क्रत्वर्थत्वत्यागेनार्थवादबलात् पुरुषार्थतया प्रकरणभङ्ग इष्यते यदि, कथमुपनिषद्रूपभिन्नप्रकरणगतार्थ-वादार्थं परित्यज्य कर्मविधिशेषत्वेन सर्वनयनं युज्यते ? कर्मकाण्डान्ते ईशोपनिषदिव कर्मकाण्डमध्य एव यदि ब्रह्मप्राप्तितदुपायपरार्थवादाः स्युः, तदाप्यपगोरणादिन्यायेन प्रकरणं भित्त्वा स्वातन्त्र्यं स्वीकार्यम्, किमुतेदानीमिति।

एवं तर्हि, उपासनजिज्ञासेत्येव सूत्र्यताम्, किमिति ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्र्यते इति चेत्—कार्यप्राधान्यमन्वारुह्य किल पूर्वपक्षिणमेवं प्रतिबोधयामः—अन्यार्थवादत्वापेक्षया वरमुपनिष-त्कार्यविधिशेषत्वमिति; न ब्रह्मणः प्राधान्यमस्माभिस्त्यक्तमिति। उपासनाऽपि क्रियमाणा न प्रधा-नोपायः। अपितु सिद्धोपायो ब्रह्मैव प्रधानम्; फलमपि तदेवेति सर्वथा ब्रह्मैव जिज्ञास्यम्॥

व्यवहारात् सिद्धे शक्तिग्रहः समर्थितः। पूर्वपक्षिणा प्रथमं कार्ये शक्तिग्रह इति यदुक्तम्, तत्रापि तदभिमतरीत्यभावं तत्पक्षाश्रद्धेयत्वद्रढिम्ने आह **गामिति**। **न कार्यार्थे व्युत्पत्तिरिति**। अस्ति कार्ये व्युत्पत्तिः; परन्तु न त्वदभिमते कार्ये इति तदबोधकत्वं तेषामपि सिद्धपरवाक्याविशि-ष्टमिति भावः। वैदिकविधिवाक्येष्वपि तदभिमतकार्यपरत्वाभावो वक्ष्यते। तदप्यत्रादिपददर्शितम्। **प्रकरणपञ्चिकायाम्**—'यजेत स्वर्गकामः' इत्यादौ स्वर्गकामस्येदं कार्यमिति प्रतीत्या स्वर्गसाधन एव कार्यताग्रहणम्; न स्वर्गे, नापि तदसाधने कर्मणि। गामानयेत्यादावपि कार्ये क्रियाविलक्षण एव व्युत्पत्तिः। कार्यं ह्येह सुखं दुःखनिवृत्तिर्वा। क्रियायां तत्साधनतया कार्यत्वारोपमात्रम्—इत्युक्तम्। तत् सर्वमिह निरसनीयमभिमतम्। व्युत्पत्तिर्नेत्यस्य। प्रथमव्युत्पत्तिर्वा पश्चात्तनतद्विषयनिर्णयो वा अनुशासनमूलतद्बोधो वा नास्तीत्यर्थः। वक्ष्यत्यस्य लिङर्थत्वाभावमपि। तस्य तदभिमतकार्यत्वाभावं प्रथममाह। **दुर्निरूपत्वात्**। भवदभिमतमपूर्वमेव नास्ति। तत्सत्त्वेऽपि तत्रापि कार्यत्वं भवदभिमतं न भवतीत्यर्थः। **कृतिभावभावि**। कृतेः सद्भावे भवतीति तथा। **हि**शब्देन 'कृतिसाध्यं प्रधानं यत् [illegible]

कृत्युद्देश्यत्वं च कृतिकर्मत्वम्। कृतिकर्मत्वञ्च कृत्या प्राप्तुमिष्टतमत्वम्। इष्टतमञ्च सुखम्, वर्तमानदुःखस्य तन्निवृत्तिर्वा। तत्रेष्टसुखादिना पुरुषेण स्वप्रयत्नात् ऋते यदि तदसिद्धिः प्रतीता, ततः प्रयत्नेच्छुः प्रवर्तते पुरुष इति न क्वचिदपीच्छाविषयस्य कृत्यधीनसिद्धित्वमन्तरेण कृत्युद्देश्यत्वं नाम किञ्चिदप्युपलभ्यते॥ इच्छाविषयस्य प्रेरकत्वं च प्रयत्नाधीनसिद्धित्वमेव; तत एव प्रवृत्तेः।

न च पुरुषानुकूलत्वं कृत्युद्देश्यत्वम्; यतः सुखमेव पुरुषानुकूलम्। न च दुःखनिवृत्तेः पुरुषानुकूलत्वम्; 'पुरुषानुकूलं सुखम्, तत्प्रतिकूलं दुःखम्' इति हि सुखदुःखयोः स्वरूपविवेकः। दुःखस्य प्रतिकूलतया, तन्निवृत्तिरिष्टा भवति; नानुकूलतया। अनुकूलप्रतिकूलान्वयविरहे स्वरूपेणावस्थितिर्हि दुःखनिवृत्तिः। अतः सुखव्यतिरिक्तस्य क्रियादेरनुकूलत्वं न संभवति। न सुखार्थतया तस्याप्यनुकूलत्वम्; दुःखात्मकत्वात् तस्य।

कार्यमभिधीयते" इति तदुक्त्यनुसंधानम्। तत्र प्रधानत्वं कृत्युद्देश्यत्वम्। तत् किमिति विचार्यत इह। कृत्युद्देश्यत्वं तैः कृतिकर्मत्वं कृतिमत्पुरुषानुकूलत्वं कृतिशेषित्वं कृतिप्रयोजनत्वमिति च बहुधा व्यवह्रियत इति तत्सर्वशोधनमत्र।

कृत्या प्राप्तुमिति। 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' इति सूत्रणादिति भावः। वर्तमानदुःखस्येति बहुव्रीहिः। एवं भविष्यद्दुःखचिन्तारूपभयस्थले दुःखप्रागभावरक्षणमप्युद्देश्यं भवति। एतावता कार्यलक्षणमिष्टतमत्वघटितमपूर्वे असंभवीत्युक्तं भवति। इष्टतममित्येतावदनुक्त्वा कृत्या प्राप्तुमित्यधिकप्रयोगकृत्यं दर्शयति तत्रेति। तन्निष्ठमित्यर्थः; कृत्युद्देश्यत्वमित्यत्रान्वयः। उद्देश्यमित्येवानुक्त्वा कृत्युद्देश्यमिति विशेषणादेतावत् विवक्षितमित्याह इच्छाविषयस्य कृत्यधीनसिद्धित्वमन्तरेणेति। अस्यायं भावः—कृत्या प्राप्तुमिष्टतमत्वमित्यस्य प्रकारान्तराधीनसिद्ध्यभावप्रयुक्तस्वप्रयत्नसाध्यत्वप्रकारकेच्छाविषयत्वातिशयवत्त्वमित्यर्थो भवति। एवं साध्यत्वेनेच्छाविषयत्वोक्तावपि साध्यत्वस्य साक्षादनुक्तत्वात् तदर्थं कृतिभावभावीति दलमिति वक्तव्यम्। एतदपेक्षया इष्टतमत्वे सति कृतिसाध्यत्वमित्येव लक्षणं पर्याप्तमिति किमधिकेनेति।

ननु कृतिभावभावीति दलापौनरुक्त्याय इच्छाविषयनिष्ठं कृत्यधीनसिद्धिकत्वं कृतिकर्मत्वमित्यनुक्त्वा इच्छाविषयनिष्ठं प्रेरकत्वं कृतिकर्मत्वमित्युच्यत इत्यत्राह इच्छेति। कृतिकर्मत्वमित्यस्य प्रेरकत्वमित्यर्थः प्रेरणायाः कृत्यनुकूलव्यापारतया कृतिघटितत्वादेव लभ्यते। अतः प्रेरकत्वं कृतिप्रयोजकत्वमिति इष्टतमत्वे सति कृतिप्रयोजकत्वमिति विशिष्टम्। प्रयोजकत्वञ्च फलस्य न कृतिपूर्वभावित्वात्। अतः कृत्यधीनसिद्धित्वमेव प्रेरकत्वमिति। सर्वथाऽप्यसंभवो लक्षणस्यास्त्येव।

पुरुषानुकूलत्वमिति; कृत्याश्रयानुकूलत्वमित्यर्थः। नानुकूलतयेति; न तु निवृत्तिनिष्ठया अनुकूलतया निवृत्तेरिष्टत्वमित्यर्थः। दुःखात्मकत्वादिति। सुखं भावि। दुःखमेव गवानयनलेष्वस्ति; तस्य श्रमसाध्यत्वात्। अतो दुःखरूपत्वमेव युक्तमिति भावः।

सुखार्थतयाऽपि तदुपादानेच्छामात्रमेव भवति।

न च कृतिं प्रति शेषित्वं कृत्युद्देश्यत्वम्; भवत्पक्षे शेषित्वस्यानिरूपणात्। न च परोद्देशप्रवृत्तकृतिव्याप्त्यर्हत्वं शेषत्वमिति तत्प्रतिसंबन्धी शेषीत्यवगम्यते; तथा सति कृतेरशेषत्वेन तां प्रति तत्साध्यस्य शेषित्वाभावात्। न च परोद्देशप्रवृत्त्यर्हतायाश्शेषत्वेन परः शेषी; उद्देश्यत्वस्यैव निरूप्यमाणत्वात्; प्रधानस्यापि भृत्योद्देशप्रवृत्त्यर्हत्वदर्शनाच्च॥ प्रधानस्तु भृत्यपोषणेऽपि स्वोद्देशेन प्रवर्तत इति चेन्न—भृत्योऽपि हि प्रधानपोषणे स्वोद्देशेनैव प्रवर्तते। कार्यस्वरूपस्यैवानिरूपणात्, 'कार्यप्रतिसंबन्धी शेषः, तत्प्रतिसंबन्धी शेषी' इत्यप्यसङ्गतम्॥

नापि कृतिप्रयोजनत्वं कृत्युद्देश्यत्वम्; पुरुषस्य कृत्यारम्भप्रयोजनमेव हि कृतिप्रयोजनम्। स चेच्छाविषयः।

तस्मादिष्टत्वातिरेकिकृत्युद्देश्यत्वानिरूपणात् कृतिसाध्यताकृतिप्रधानत्व[स्व]रूपं कार्यं दुर्निरूपमेव॥

नियोगस्यापि साक्षादिष्टविषयभूतसुखदुःखनिवृत्तिभ्यामन्यत्वात् तत्साधनतयै

अनिरूपणात्—शेषित्वस्य कार्ये समन्वयार्हतया भवद्ग्रन्थेष्वनिरूपितत्वात्। ननु शेषित्वं शेषवत्त्वम्; शेषत्वप्रतिसंबन्धित्वम्। तथा च शेषलक्षणे निरुक्ते तत् सुग्रहमिति दर्शयन्तं प्रत्याह न चेति। परं फलादि; तदुद्देशेन प्रवृत्तस्य पुरुषस्य कृतिः—तदुद्देशेन प्रवृत्ता=उत्पन्ना कृतिरिति वा; तद्व्याप्त्यर्हत्वं तद्विषयत्वम्। इति इत्यतः। तत्प्रतिसंबन्धी-परम्परया शेषत्वनिरूपकः परेति शब्दनिर्दिष्टः। तथाच यदुद्देशप्रवृत्तपुरुषकृतिव्याप्त्यर्हत्वं यस्य, स शेषी, स च शेष इति भावः। न चावगम्यत इत्यन्वयः। तथेति। कृतिं प्रति शेषित्वं हीदानीं विचार्यते। न च कृतिरेव कृतिव्याप्त्यर्हेति भावः। शेषत्वेन-शेषस्वरूप(लक्षण)त्वेन। अत्राप्युद्देशघटनादात्माश्रय इत्याह उद्देश्येति। अन्यत् शेषित्वनिर्वचनं खण्डयति कार्येति। विधिविषयस्यैव शेषत्वं मीमांसकेष्टम्। श्रीभाष्यकृदभिमतं शेषलक्षणं परगतातिशयाधानेच्छयोपादेयत्वमेव यस्य स्वरूपम्, स शेषः परः शेषीति निर्दिष्टम्, परमप्रयोजनभूतपरगतातिशयाधायकत्वमिति टीकादौ निष्कृष्टम्।

कृत्यारम्भप्रयोजनमिति। कृतेरारम्भः उत्पत्तिर्येन, तत् प्रयोजनमित्यर्थः। 'यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत् प्रयोजनम्' इति न्यायदर्शनसूत्रम्। यद्विषयकेच्छाधीना प्रवृत्तिः, तत् प्रयोजनमिति यावत्। कृत्यारम्भानन्तरमान्तरालिकानेकफलदृष्टावपि प्रथमारम्भो यस्य मुख्यस्योद्देशेन, तत् प्रयोजनमिति यावत्। इदमभिप्रेत्याह स चेच्छाविषय इति। दुर्निरूपमेव; गवानयनमपि निरुक्तकार्यताविशिष्टं न भवतीत्यर्थः। अतः प्रथमतो व्युत्पत्तिविषयभूतं कार्यत्वमिदं नेत्युक्तं भवति।

ननु मा भून्मुख्यं कार्यत्वं गवानयनादौ। तस्य तत्रारोप एवास्मदिष्टः। साक्षाच्च तत् वैदिकविध्यर्थे नियोग एवेति तदाशयं निरस्यति नियोगस्यापीति। इष्टिः इच्छा। तद्विषयौ सु

वेष्टत्वं कृतिसाध्यत्वं च। अत एव हि तस्य क्रियातिरिक्तता। अन्यथा क्रियैव कार्यं स्यात्। स्वर्गकामपदसमभिव्याहारानुगुण्येन लिङादिवाच्यं कार्यं स्वर्गसाधनमेवेति क्षणभङ्गिकर्मातिरेकि स्थिरं स्वर्गसाधनमपूर्वमेव कार्यमिति स्वर्गसाधनतोल्लेखेनैव ह्यपूर्वव्युत्पत्तिः। अतः, 'प्रथममनन्यार्थतया प्रतिपन्नस्य कार्यस्यानन्यार्थत्वनिर्वहणायापूर्वमेव पश्चात् स्वर्गसाधनं भवती'ति उपहास्यम्। स्वर्गकामपदान्वितकार्याभिधायिपदेन प्रथममप्यनन्यार्थतानभिधानात्; सुखदुःखनिवृत्तितत्साधनेभ्योऽन्यस्यानन्यार्थस्य कृतिसाध्यताप्रतीत्यनुपपत्तेश्च।

अपिच—किमिदं नियोगस्य प्रयोजनत्वम्॥ सुखवन्नियोगस्याप्यनुकूलत्वमेवेति चेत्—किं नियोगः सुखम्; सुखमेव ह्यनुकूलम्॥ सुखविशेषवत् नियोगापरपर्यायं विलक्षणं सुखान्तरमिति चेत्—किं तत्र प्रमाणमिति वक्तव्यम्॥ स्वानुभवश्चेत्, न; विषयविशेषानुभवसुखवत् नियोगानुभवसुखमिदमिति भवताऽपि नानुभूयते। शास्त्रेण

दुःखनिवृत्तिश्च। नन्वपूर्वस्य स्वर्गसाधनत्वमिष्टमिति सत्यम्। तावता स्वर्गसाधनतयेष्टत्वं तस्येति न ब्रूमः। किंतु इष्टतमत्वकृतिसाध्यत्वोभयाकारविशिष्टतया लिङ्गृहीतं कार्यं स्वर्गकामपदसमभिव्याहारात् स्वर्गसाधनत्वेनाप्यवगतमिति तत् स्वर्गमपि साधयति। लिङ्श्रवणकाले पूर्वमनन्यार्थतया प्रतीतत्वात् अपूर्वं स्वमुद्दिश्यैव पुरुषं नियोजयति, प्रभुरिव भृत्यम्। एवं प्रवृत्तं पुरुषं स्वप्राधान्यनिर्वाहाय प्रभुर्भृतिप्रदानेनेव स्वर्गप्रदानेनानुगृह्णात्यपूर्वम्। तथा च साध्यभूतस्य स्वस्यापूर्वस्य विवृद्धिविशेषः स्वर्गप्राप्तिरिति इमं प्राभाकरोपन्यासं प्रतिक्षिपन्नाह स्वर्गेति। उपायस्यापीष्टतमत्वे इष्टतमं कृतिसाध्यञ्च प्रतीतं कार्यं लोक इव वेदेऽपि धात्वर्थरूपमेवास्त्विति हि प्रथमं चिन्ता भवत्येव। तस्य समभिव्याहृतपदावगतस्वर्गसाधनत्वबाधादेव तत्त्यागेनान्यस्यापूर्वस्य ग्रहणम्। अतः ग्रहणकाल एव तत् स्वर्गसाधनत्वेनैवावगम्यते, नानन्यार्थत्वेन। एवं गृहीतस्याप्यपूर्वस्य यदि क्रियावत् असाधनत्वम्, कथं तद् गृह्येतेत्यवश्यं साधनत्वाकारेणैव तदवगन्तव्यम्। 'स्वगतानन्यार्थत्वनिर्वहणाये'त्यप्ययुक्तम्। स्वर्गसाधनत्वे हि अन्यार्थत्वमेव निरुध्येत। अन्यसाधनत्वे सत्येवानन्यार्थत्वे, सुखेनाप्यन्यसाधनेन भवितव्यम्। किञ्च स्वर्गासाधनं सदेवापूर्वं चिरमात्मसंरक्षणं कुर्यात्। अन्यथा स्वर्गं ददत् स्वनाशाय स्वयमेव कारणं स्यात्। को हि प्रभुः स्वनाशापादके भृत्यानुग्रहकार्ये प्रवर्तेत। अपि च किमिदमपूर्वं प्रभुरिव चेतयमानम्, येनैतावदनन्यार्थत्वरक्षणचिन्तायां व्याप्रियते। तत् सर्वथोपहास्यमिदमिति भावः।

नानुभूयत इति। अननुभूयमानं हि न भवति सुखम्। न चादृष्टमित्युच्यमानमनुभवविषयो भवितुमर्हति। न चानुभूयमानत्वेऽन्यथानुपपत्तिकल्प्यत्वमिति भावः। नियोगस्य विषयात्मकसुखत्वं वा अनुभवात्मकसुखत्वं वा। नान्त्यः, विषयविशेषादर्शनात्; अपूर्वस्य सविषयकपदार्थत्वाभावाच्च। अत आद्यपक्ष एव ग्राह्य इत्यभिप्रायेण नियोगानुभवसुखमित्युक्तम्। चन्दनाद्यनुभव एव सुखमिति वदन्तेऽपि तदनुभवजन्यं सुखमिति गुणान्तरमिति तार्किकादयः। अत उभयपक्षानुकूल्याय अनु-

नियोगस्य पुरुषार्थतया प्रतिपादनात् पश्चात्तु भोक्ष्यत इति चेत्—किं नियोगस्य पुरुषार्थत्ववाचि शास्त्रम्। न तावल्लौकिकं वाक्यम्; तस्य दुःखात्मकक्रियाविषयत्वात्, तेन सुखादिसाधनतयैव कृतिसाध्यतामात्रप्रतिपादनात्। नापि वैदिकम्; तेनापि स्वर्गादिसाधनतयैव कार्यस्य प्रतिपादनात्। नापि नित्यनैमित्तिकशास्त्रम्; तस्यापि तदभिधायित्वं स्वर्गकामवाक्यस्थापूर्वव्युत्पत्तिपूर्वकमिति उक्तरीत्या तेनापि सुखादिसाधनकार्याभिधानमवर्जनीयम्। नियतैहिकफलस्य कर्मणोऽनुष्ठितस्य फलत्वेन तदानीमनुभूयमानान्नाद्य(द्या)रोगतादिव्यतिरेकेण नियोगरूपसुखानुभवानुपलब्धेश्च, नियोगः सुखमित्यत्र न किंचन प्रमाणमुपलभामहे। अर्थवादादिष्वपि स्वर्गादिसुखप्रकारकीर्तनवत् नियोगरूपसुखप्रकारकीर्तनं भवतामपि न दृष्टचरम्।

अतो विधिवाक्येष्वपि धात्वर्थस्य कर्तृव्यापारसाध्यतामात्रं शब्दानुशासनसिद्धमेव लिङादेर्वाच्यमित्यध्यवसीयते। धात्वर्थस्य च यागादेरग्न्यादिदेवतान्तर्यामिपरमपुरुषसमाराधनरूपता, समाराधितात् परमपुरुषात् फलसिद्धिश्चेति, (शारी. 3. 2. 37.) "फलमत उपपत्तेः" इत्यत्र प्रतिपादयिष्यते।

भवसुखमित्युक्तम्। लौकिकमिति। क्षीरकामो धेनुं पालयेदित्यादि। अवर्जनीयमिति। लोकावगतकार्यस्य वेदे स्वर्गसाधनत्वाद्यन्वयानर्हतया त्यागेन अपूर्वरूपकार्ये प्रथमं कामवाक्येषु गृहीते, नित्यादिवाक्यगतलिङपि अपूर्ववाची वैदिकलिङ्त्वादित्यनुमानात् तत्रापूर्ववाचित्वग्रहणात्। अनुमानस्य च क्लृप्तसजातीयसाधकत्वस्यैव भावादिति भावः। अन्नाद्यारोगतादीति पाठे, 'एतयाऽन्नाद्यकामं याजयेत्', 'अन्नाद्यस्यावरुद्ध्यै' इत्यादिश्रौतप्रयोगानुसारेण अन्नं भुक्तजातीयम् अद्यमपूर्ववस्तु भोक्तव्यञ्च मिलितं फलम्। अन्नाद्यरोगतेति पाठे आद्यमादिपदमिष्टान्तरग्राहकम्, द्वितीयमादिपदं अनिष्टनिवृत्त्यन्तरग्राहकमिति निर्वाह्यम्।

कस्तर्हि भवदभिमतो लिङर्थ इत्यत्राह अत इति। अपिशब्देन यथा लडादिलकारस्थले धात्वर्थगतवर्तमानत्वादिबोधः, तथा लिङादौ धात्वर्थगतकृतिसाध्यत्वबोध इत्यानुरूप्यं प्रदर्श्यते। मात्रपदेनोद्देश्यत्व-तदाश्रयव्यवच्छेदः। अपूर्वार्थकत्वपक्ष इव नात्रानुशासनविरोध इति वक्तुमाह अनुशासनेति। "विधिनिमन्त्रणामन्त्रणसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्" इति अनेकार्थप्रदर्शनं हि सर्वानुगतैकार्थग्रहणसूचनाय। अनुगतमन्वययोग्यञ्च स्थितं कृतिसाध्यत्वमेव लोकवेदसाधारणमिति भावः। न च यजते इति वर्तमाननिर्देशेपि आख्यातार्थकृतेर्धात्वर्थयागसंबन्धे कृतिसाध्यत्वं बुद्ध्यत एव। तदत्र को विशेष इति चेन्न—तत्र किञ्चित्कृतिविषयत्वबोधेऽपि श्रोतृकृतिसाध्यताया अप्रतीतेः। किमिदं कृतिसाध्यत्वमिति चेत्—आप्तेच्छामूलकं यत् कृतिजन्यत्वम्, तत्; अथवा कृतिजन्यत्वप्रकारकाप्तेच्छाविषयत्वमित्यन्यत्र विस्तरः। मां भूदपूर्वं प्राभाकररीत्या लिङ्वाच्यम्; अथाप्यपूर्वमेषितव्यमिति भाट्टादयः। तदपि निरस्यति धात्विति।

अतो वेदान्ताः परिनिष्पन्नं परं ब्रह्म बोधयन्तीति ब्रह्मोपासनफलानन्त्यं स्थिरत्वञ्च सिद्धम् । चातुर्मास्यादिकर्मस्वपि, केवलस्य कर्मणः क्षयिफलत्वोपदेशात् अक्षयफलश्रवणम्, (बृ. 4. 3. 3.) "वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतम्" इत्यादिवदापेक्षिकं मन्तव्यम् ॥

अतः केवलानां कर्मणामल्पास्थिरफलत्वात्, ब्रह्मज्ञानस्य चानन्तस्थिरफलत्वात् तन्निर्णयफलो ब्रह्मविचारारम्भो युक्त इति स्थितम् ॥

इति श्रीभाष्ये जिज्ञासाधिकरणम् ॥ १ ॥

तथाचापूर्वरूपकार्यान्विनबोधकत्वं वा कृत्युद्देश्यरूपकार्यान्वितबोधकत्वं वा कुत्रापि नास्ति । कृतिसाध्यान्वितबोधकत्वमपि विधिवाक्येष्वेव । सिद्धपरवाक्येषु च सिद्धान्वितबोधकत्वमेव । अतः परिनिष्पन्नब्रह्मतदन्वितबोधकत्वमुपनिषदां नासंभवि । अतो ब्रह्मानन्तस्थिरफलापातप्रतीतेः संभावितप्रामाण्यकत्वान्न हेतुघटकविशेष्यदलहानिरिति निगमयति अत इति । विशेषणदलहानिरपि न भवति । उपनिषद्वाक्यानां कर्मकाण्डशेषत्वं विना स्वातन्त्र्यस्य प्राक् वर्णितत्वात् कर्मज्ञानयोर्मध्ये ज्ञानप्राधान्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्, कर्मणां काम्यानां क्षयिफलकत्वनिर्णयस्य कर्ममीमांसाकृतस्य बाधानवकाशात्, ज्ञानद्वारा निष्कामकर्मणामनन्तस्थिरफलकत्वस्य च सर्वकर्मविशिष्टतया चातुर्मास्यमात्रे अक्षय्यफलकत्वायोगात् कतिपयदिनसाध्यकर्मापेक्षया बहुमाससाध्यकर्मफलमधिकमिति प्रशंसामात्रत्वावगम इत्याशयेनाह चातुर्मास्येति स्थितमिति; अविचार्यतया सिद्धमित्यर्थः । एतद्विचारफलं ब्रह्मविचारप्रवृत्तिस्तम्भनपरिहारः । अनारम्भमूलेषु चतुर्षु एकमेतावता निराकृतम् । अन्यनिराकरणार्थमुपरि त्रीण्यधिकरणानि ।

भाष्यार्थविज्ञानकृते यथावत् यावत्तु वक्तव्यमिति प्रतीतम् ।
तावद्भवत्यत्र; परं परत्र विशेषचिन्तात्मनि वीक्षणीयम् ॥

अथातश्शब्दभाष्येण राहुमीमांसको जितः ।
अधिक्रियार्थभाष्येण केतुमीमांसकस्तथा ॥

श्रीहयवदन परब्रह्मणे नमः

॥ शुभमस्तु ॥

लोहिताक्षः समपरिमाणः' इत्यत्र विशेषणबहुत्वेऽप्येक एव देवदत्तः प्रतीयते। एवमत्राप्येकमेव ब्रह्म भवति॥ नैवम्। तत्र प्रमाणान्तरेणैक्यप्रतीतेरेकस्मिन्नेव विशेषणानामुपसंहारः। अन्यथा तत्रापि व्यावर्तकत्वेनानेकत्वमपरिहार्यम्। अत्र त्वनेनैव विशेषणेन लिलक्षयिषितत्वात् ब्रह्मणः प्रमाणान्तरेणैक्यमनवगतमिति व्यावर्तकभेदेन ब्रह्मबहुत्वमवर्जनीयम्॥

ब्रह्मशब्दैक्यादत्राप्यैक्यं प्रतीयत इति चेत्—न। अज्ञातगोव्यक्तेः जिज्ञासोः पुरुषस्य, 'खण्डो मुण्डः पूर्णशृङ्गो गौः' इत्युक्ते गोपदैक्येऽपि खण्डत्वादिव्यावर्तकभेदेन गोव्यक्तिबहुत्वप्रतीतेः ब्रह्मव्यक्तयोऽपि बह्वयः स्युः।

अत एव लिलक्षयिषिते वस्तुनि एषां विशेषणानां संभूय लक्षणत्वमप्यनुपपन्नम्।

नाप्युपलक्षणत्वेन लक्षयन्ति; आकारान्तराप्रतिपत्तेः। उपलक्षणानामेकेनाऽऽ-

---

विलक्षणप्रयोगः विष्णोर्वुद्धौ विपरिवर्तमानत्वात्। अन्यथा प्रत्यक्षेण देवदत्तैक्याग्रहे। अनेकत्वं; देवदत्तस्य। खण्डत्वादिर्जातिविशेषः। गोव्यक्तिबहुत्वप्रतीतेरित्येतदनन्तरं तद्वदिति शेषः। ननु प्रत्येकं विशेषणत्वेऽयं दोषः; समुदितस्य(त्रयस्य) लक्षणत्वमस्त्वित्यत्राह अत एवेति। भेदकानां मेलनायोगादेवेत्यर्थः। एवं त्रयस्यैकलक्षणत्वे एकदलाव्यावृत्तस्यान्येन दलेन व्यावृत्तिरित्यस्याभावेन दलवैयर्थ्यात्, विभिन्नलक्षणत्वे च मिथोव्यावर्तकत्वेन ब्रह्मभेदस्यावश्यकत्वाच्चेदमयुक्तमिति भावः। ननु 'यतो जायन्ते' इत्यत्र 'जनिकर्तुः प्रकृतिः, इति उपादानत्वं विवक्षितम्। 'यत् अभिसंविशन्ती'त्यत्र च लयस्थानत्वमुच्यते। उपादानादन्यत्र लयासंभवो लोकसिद्ध इति जन्महेतुत्वं लयहेतुत्वञ्च श्यामत्वयुवत्वादिवत् एकनिष्ठम्; तत् कथं भेदकम्; एवञ्च तन्मध्यपतितं स्थितिहेतुत्वमपि तथेति चेत्—उच्यते—लयस्थानत्वरूपलयहेतुत्वबलेनैव उपादानत्वरूपजनिहेतुत्वस्य सिद्धत्वात्, 'यतो जायन्त' इत्यत्र निमित्तकारणत्वस्यापि विवक्षा युक्ता। सदेवेत्यादिपुरोवादिवाक्येषु ईक्षणरूपसंकल्पकथनादप्येतद् युक्तम्। तत्र जन्मस्थितिलयविषयकतत्तत्संकल्पानामपि अपेक्षितत्वात् तेषामपि सौत्रेण यत इत्यनेन स्वरसतो विवक्षितत्वात् तेषां विशेषणत्वे भेदकत्वेन जननस्थापनध्वंसनव्यापारवन्ति त्रीणीति तात्पर्यम्। अत एव जननस्थापनध्वंसनानामित्यधिकरणसारावलिः।

एवं विशेषणत्वपक्षे निरतिशयबृहदेकं न सिद्ध्यतीत्युक्तम्। अथोपलक्षणत्वपक्षं दूषयति नापीति। ननूपलक्षणत्वपक्षेऽपि न पूर्वदोषोद्धारः। न हि धर्मिण्यसंबद्धस्योपलक्षणत्वम्। शाखायाश्चन्द्रोपलक्षणत्वं हि कादाचित्कऋजुप्रदेशवर्तित्वसंबन्धमादायैव; तथा जन्मादेरुपलक्षणत्वेऽपि हेतुहेतुमद्भावसंबन्धो ग्राह्य इत्युक्तं टीकायाम्। एवञ्च धर्मिसंबन्धे आवश्यके जन्मकारणत्व—तदन्यकारणत्वयोर्विरोधस्य प्रागुक्ततया त्रितयस्यैकनिष्ठत्वाभावात् त्रितयोपलक्ष्यधर्मत्रयाश्रयतया धर्मित्रयमापतत्येवेति चेत्—अस्तु कामम्; आकारान्तराप्रतिपत्तिरधिको दोष इहेति। अथवा यत् सर्वकालवर्ति, तद् विशेषणम्, यत् किञ्चित्कालवर्ति, तत् उपलक्षणम्। विशेषणत्वपक्षे च मिथोविरोधात् व्याव-

कारेण प्रतिपन्नस्य केनचिदाकारान्तरेण प्रतिपत्तिहेतुत्वं हि दृष्टम्, 'यत्रायं सारसः, स देवदत्तकेदारः' इत्यादिषु ॥

ननु च, (तै. आ. 1.) 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति प्रतिपन्नाकारस्य जगज्जन्मादीनि उपलक्षणानि भवन्ति। न; इतरेतरप्रतिपन्नाकारापेक्षत्वेन उभयोर्लक्षणवाक्ययोरन्योन्याश्रयणात्।

अतो न लक्षणतो ब्रह्म प्रतिपत्तुं शक्यत इति ॥

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—जगत्सृष्टिस्थितिप्रलयैरुपलक्षणभूतैर्ब्रह्म प्रतिपत्तुं शक्यते। न च

कत्वम्। उपलक्षणत्वे तु तत्तदत्यन्तायोगव्यवच्छेदमात्रस्य धर्मिणि स्वीकारात् कालभेदेनाविरोधात् त्रयेणाप्युपलक्ष्यमेकमित्याशयः। तथा च विशेषणानां सर्वेषामेव मिथो भेदकत्वं यथा, तथा विशेष्येण सह सर्वकालवर्तिनामेव विशेषणत्वं भेदकत्वञ्चाभिमन्यमान एवात्र पूर्वपक्षी। स तत्तज्जन्मकारणत्वादेः सार्वकालिकत्वासंभवं जानन्नपि दूषकशैलीमनुसृत्य स्वाभिमतरक्षणाय सर्वप्रकारेण विकल्प्य दूषयति। तेन सत्यत्वादिलक्षणान्तरं सर्वकालवर्त्यपि दूषितं स्यादिति मन्यते। जन्मादेरीदृशविशेषणत्वायोगपरिशीलनयैवोपलक्षणत्वपक्षस्य पश्चात् परिशेषणेन दूषणं पूर्वपक्षे। तस्यैव ग्राह्यत्वादेव प्रथमं तदादरणं सिद्धान्ते इत्यलम्। दृष्टमिति। ननु क्वचिद् दृष्टमिति सर्वत्र तदपेक्षा कुतः? गोसदृशो गवय इत्यत्र गोसादृश्यमुपलक्षणमिति सर्वसंमतम्। न च ग्रामीणस्य तत्र पूर्वप्रतिपन्नाकारः कश्चिदस्ति इति चेन्न—तस्यावश्यकत्वात्। उपलक्षणत्वं हि ज्ञाप्यबहिर्भूतत्वम्। एवञ्चास्य ज्ञाप्यार्थं प्रति उद्देश्यतावच्छेदकत्वाभावात्, अयं देवदत्तीयः, अयमसौ गवयपदवाच्य इति ज्ञाप्याकारः यद्धर्मावच्छिन्नोद्देशेन विधेयः, स कश्चिदपेक्षित इति। न च पूर्वप्रतिपन्नत्वं नाम उपलक्षणज्ञानात् पूर्वप्रतिपन्नत्वमिति नियमः; ज्ञाप्याकारविधानाय तत्पूर्वप्रतिपत्तेरेवापेक्षितत्वात्। ग्रामीणस्य गोसादृश्यं श्रुतवतोऽरण्ये तद्ग्रहणकाले प्रतिपन्ना गवयत्वजातिरेव, अयमसाविति उद्देश्यतावच्छेदकीभवति। वक्ष्यति च कारणत्वरूपोपलक्षणज्ञानानन्तरज्ञात-तदाक्षिप्त-सर्वज्ञत्वादिधर्माणामपि पूर्वप्रतिपन्नाकारत्वं भाष्य एव; टीकायाञ्च शब्दोत्थापितबुभुत्सामूलकप्रत्यक्षविषयवक्रत्वादेश्चन्द्रे पूर्वप्रतिपन्नाकारत्वम्। अयं प्रतिपन्नाकारोऽप्यसाधारण एव ग्राह्यः, साधारणस्यातिप्रसक्ततयोद्देश्यतावच्छेदकत्वायोगात्। सारस उपलक्षणम्। देवदत्तीयत्वमुपलक्ष्यम्। प्रतिपन्नाकारश्च सारससंबन्धग्रहणादिकाले चक्षुर्गोचरः तत्केदारगतायामविस्तारविशेषादिरसाधारण एव भाव्यः। अत एव सत्यंज्ञानमिति पूर्वप्रतिपन्नाकार इत्युक्तौ तस्याप्यसाधारणतया लक्षणत्वार्हत्वात् विशेषणोपलक्षणत्वविकल्पो दुस्त्यज इति वक्ष्यति। विशेषणत्वे तेन साक्षादेव व्यावृत्तिप्रतीतिः; उपलक्षणत्वे तु ततो विशेषणस्थानापन्नेन पूर्वप्रतिपन्नाकारेण व्यावृत्तिप्रतीतिरिति विशेषः। सर्वथा लक्षणस्य व्यावर्तकत्वं संभवत्येव।

जगत्सृष्टीति। वरुणोपदिष्टेन भृगुणा पश्चाद् विमृश्य, आनन्दो ब्रह्मेति निर्धारणात् आनन्दत्वं पूर्वप्रतिपन्नाकारः। तच्चानन्दमयत्वम्। आनन्दवल्ल्याम्, 'सोऽकामयत बहु स्या'मिति आनन्दमये कारण-

उपलक्षणोपलक्ष्याकारव्यतिरिक्ताकारान्तराप्रतिपत्तेर्ब्रह्माप्रतिपत्तिः। उपलक्ष्यं ह्यनवधिकातिशयबृहत्, बृंहणं च; बृहतेर्धातोः तदर्थत्वात्। तदुपलक्षणभूताश्च जगज्जन्मस्थितिलयाः। 'यतो, येन, यत्' इति प्रसिद्धवन्निर्देशेन यथाप्रसिद्धि जन्मादिकारणमनूद्यते। प्रसिद्धिश्च, (छा. 6. 2. 1.) "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्–तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति, तत् तेजोऽसृजत" इति एकस्यैव सच्छब्दवाच्यस्य निमित्तोपादानरूपकारणत्वेन। तदपि 'सदेवेदमग्रे एकमेवासीत्' इत्युपादानतां प्रतिपाद्य, 'अद्वितीयम्' इत्यधिष्ठात्रन्तरं प्रतिषिध्य, 'तदैक्षत बहु, स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत' इति एकस्यैव प्रतिपादनात्। तस्मात् यन्मूलाः जगज्जन्मस्थितिलयाः तद् ब्रह्मेति जन्मस्थितिलयाः स्वनिमित्तोपादानभूतं वस्तु ब्रह्मेति लक्षयन्ति। जगन्निमित्तोपादानताऽऽक्षिप्तसर्वज्ञत्वसत्यसङ्कल्पत्वविचित्रशक्तित्वाद्याकारबृहत्त्वेन प्रतिपन्नं ब्रह्मेति च जन्मादीनां तथाप्रतिपन्नस्य लक्षणत्वेन नाकारान्तराप्रतिपत्तिरूपानुपपत्तिः॥

जगज्जन्मादीनां विशेषणतया लक्षणत्वेऽपि न कश्चित् दोषः। लक्षणभूतान्यपि विशेषणानि स्वविरोधिव्यावृत्तं वस्तु लक्षयन्ति। अज्ञातस्वरूपे वस्तुन्येकस्मिन् लिलक्षयिषितेऽपि परस्पराविरोध्यनेकविशेषणलक्षणत्वं न भेदमापादयति। विशेषणानामेकाश्रयतया प्रतीते-

---

त्वावगमात्। विशेषणतयालक्षणत्वेपीत्यादिवचनशैल्याऽप्येतदवगम्यते। जगत्कारणत्वमुपलक्षणमिति श्रुतिस्वारस्यादवगमादेव तथैवानन्दाद्यधिकरणे भाषिष्यते। अतः उपलक्षणपक्षमेव प्रथमतो गृहीत्वा समाधत्ते इति ध्येयम्। आकारान्तरेति—असाधारणाकारेत्यर्थः। बृहतेरिति, 'बृहति बृंहयती'त्यथर्वशिरोनिरुक्तवचनगतपदानुकरणम्; बृहतिशब्दघटकत्वाभिमतधातोरित्यर्थः। जन्मादिकारणमिति। यतो येन यदिति जन्मादिक्रियाकारकतया निर्देशात् कारणत्वलाभः। तत्कारणत्वमविशेषात् पुरोवादिवाक्यानुसाराच्च निमित्तत्वमपि। अतो बृहत्त्वातिशयविशेषसिद्धिः। आकारबृहत्त्वेनेति। केवलबृहत्त्वस्यातिप्रसक्तत्वात् प्रतिपन्नाकारत्वं न युक्तमिति प्रसिद्धव्यावृत्त सर्वज्ञत्वादिकथनम्। सर्वज्ञत्वादेर्बृहत्त्वरूपत्वकथनञ्च ब्रह्मशब्दार्थघटकनिरतिशयत्वं तत्सर्वांशे इति ज्ञप्तये। एवंरीत्या पुरोवादिकारणवाक्यावधृतनारायणत्व-पुरुषत्व-श्रीपतित्व-निरतिशयानन्दत्वादीनामपि प्रतिपन्नाकारत्वं बोध्यम्। नारायणत्वादिविशेषणभूतधर्मपुरस्कारेणैव बोधनं विहायैवमुपलक्षणधर्ममुखेन बोधनं कुत इति चेत्—तथाबोधने ब्रह्मशब्दस्तत्र रूढ इत्येव मन्येत। इदानीं तु सर्वनिरूपितसर्वप्रकारकारणत्वावगमात् निरतिशयबृहत्त्वरूपयोगार्थसद्भावो गृह्येतेति। अत एव श्रूयते, "बृहति बृंहयति तस्मादुच्यते परं ब्रह्म"इति। अत्र परमिति सर्वप्रकारपरत्वरूपोत्कर्षः प्रवृत्तिनिमित्तमिति ज्ञाप्यते।

विशेषणत्वपक्षमपि निर्वहति जगज्जन्मादीनामिति। विशेषणं विशेषणान्तरविशिष्टाद् व्यावर्तकमिति नियमो नेष्यते; किं तु विशेषणं स्वविरोधिधर्मविशिष्टाद् व्यावर्तकमित्येव; तथैव दर्शनात्। अन्यथा देवदत्तश्यामत्वयुवत्वादौ विशेषणत्वाभावप्रसंगात्॥ असति बाधे तथेति नियम इति चेत्

रेकस्मिन्नेवोपसंहारात् । खण्डत्वादयस्तु विरोधादेव गोव्यक्तिभेदमापादयन्ति । अत्र तु कालभेदेन जन्मादीनां न विरोधः ॥

'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिकारणवाक्येन प्रतिपन्नस्य जगज्जन्मादिकारणस्य ब्रह्मणः सकलेतरव्यावृत्तं स्वरूपमभिधीयते—'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति । तत्र सत्यपदं निरुपाधिकसत्तायोगि ब्रह्माऽऽह । तेन विकारास्पदमचेतनम्,

---

सति बाधे विशेषणत्वं कीदृशमिति प्रश्ने प्रकारान्तरस्यानुसर्तव्यत्वादिति भावः । व्यावर्तकलक्षणत्वमेकदेशस्यापि भवेत् । अथापि समुदितमपि निरतिशयबृहत्त्वेन ब्रह्मशब्दव्यवहार्यतायै लक्षणं भवेत्; व्यवहारस्यापि लक्षणप्रयोजनत्वात्। तेनान्यस्य कारणत्वशंकाव्युदासः । न च जननस्थापनध्वंसनानां विरोधिता; कालभेदेन समावेशादित्याह अत्रत्विति । कालभेदेनेति । नन्वेवं विशेषणत्वमेव न सिद्ध्यति ; सर्वकालसत्त्व एव हि विशेषणत्वमिति चेत्—न ; तद्वस्तुजन्मस्थितिलयकारणत्वानां यौगपद्यायोगेन सार्वकालिकत्ववर्णनायोगात् । अतो धर्मिणा सह नियमेन प्रतीयमानत्वं विशेषणत्वम्, कदाचित्प्रतीतत्वमुपलक्षणत्वमित्येव वक्तव्यमित्याशयात् । अत एव गवये गोसादृश्यस्य गवयत्वस्य च सर्वकालवर्तित्वेऽपि गवयत्वमेव विशेषणम्, गोसादृश्यं तूपलक्षणमितीष्यते । विशेषणत्वोपलक्षणत्वनिरूपणवैविध्यं व्युत्पत्तिवादादौ द्रष्टव्यम् । अथात्रोपलक्षणत्वं ज्ञाप्यबहिर्भूतत्वम्, विशेषणत्वं नियमेन ज्ञाप्येन सह प्रतीयमानत्वम् । जन्मादिकारणत्वे मिथोविरुद्धमिदमुभयं कथमिति चेत्—उच्यते। यादृशकार्यार्थं यद्विषयकज्ञानमपेक्षितम्, तादृशकार्ये तद्वस्तूपयोजनकाले तद्वस्तु उक्ताकारविशिष्टतयैव प्रतीयते यदि, तत्र स विशेषणम्; अन्यथोपलक्षणम् । जगत्कारणत्वेन ब्रह्मज्ञानञ्चोपासनार्थम् । कारणत्वं क्वचिद्विद्यायामुपास्याकारः; क्वचिन्न । अतः कारणत्वविशिष्टवस्तूपासनरूपविद्याधिकृतस्य तद् विशेषणम्; अन्यविद्याधिकृतस्य तदुपलक्षणम् । पुरुषभेदेनैव लोकेपि विशेषणत्वोपलक्षणत्वयोर्वक्तव्यत्वात् । तर्हि, 'कारणं तु ध्येयः' इति कथमिति चेत्—कारणत्वमुखेनैव ब्रह्म पूर्वं ज्ञातव्यम्, तदैव ब्रह्मशब्दार्थनिरतिशयबृहत्त्वावधारणात् । न केवलमेतावत्; सत्यत्वज्ञानत्वादिस्वरूपनिरूपकधर्मविशिष्टतया ब्रह्मज्ञानं तावन्नियतम् । सत्यादिवाक्यञ्च शोधकवाक्यम् । कारणवाक्येन कारणत्वेऽवधृते तेन अग्नीन्द्रविधिरुद्र-प्रकृत्याकाशादिचेतनाचेतनव्यावृत्तत्वे सिद्धेऽपि लोके किञ्चिद्विषये कारणभूतानां चेतनाचेतनानां सविकारत्वदर्शनेन तत्साजात्यशंकायाम्, चिदचिद्वैजात्यरूपवैलक्षण्यान्तरज्ञापकत्वमेव शोधकत्वम् । तदर्थञ्च पूर्वं कारणत्वावधारणमावश्यकमिति, कारणं तु ध्येय इत्युक्तम् ।

तदिदमभिसंधायाह यतोवा इति । यद्यपि न कारणवाक्यानन्तरं सत्यंज्ञानमिति वाक्यं पठ्यते—अथापि सत्यं ज्ञानमित्यादेर्द्वितीयान्तत्वात् ब्रह्मलक्षणवाक्यत्वाभावात् प्रकारान्तरेण ज्ञातस्य ब्रह्मणो विशेषणकथनपरत्वं ज्ञायते । ब्रह्मेदमिति ज्ञानञ्च यतोवा इत्यादिवाक्यादेव भवितुमर्हति । तत एवाग्नीन्द्रादिसर्वभिन्नत्वे ज्ञाते पुनर्विशेषणवर्णनं किमर्थमिति जिज्ञासायामेवमुक्तमिति ध्येयम् ।

तत्संसृष्टश्चेतनश्च व्यावृत्तः ; नामान्तरभजनार्हावस्थान्तरयोगेन तयोर्निरुपाधिकसत्तायोगरहितत्वात् । ज्ञानपदं नित्यासङ्कुचितज्ञानैकाकारमाह । तेन कदाचित् सङ्कुचितज्ञानत्वेन मुक्ताः व्यावृत्ताः । अनन्तपदं देशकालवस्तुपरिच्छेदरहितं स्वरूपमाह । सगुणत्वात् स्वरूपस्य, स्वरूपेण गुणैश्चानन्त्यम् । तेन पूर्वपदद्वयव्यावृत्तकोटिद्वयविलक्षणाः सातिशयस्वरूपस्वगुणाः नित्याः व्यावृत्ताः ; विशेषणानां व्यावर्तकत्वात् । ततः 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यनेन वाक्येन जगज्जन्मादिनाऽवगतस्वरूपं ब्रह्म(वस्तु)सकलेतरवस्तुविसजातीयमिति लक्ष्यत इति नान्योन्याश्रयणम् । अतः सकलजगज्जन्मादिकारणं निरवद्यं सर्वज्ञं सत्यसङ्कल्पं सर्वशक्ति ब्रह्म लक्षणतः प्रतिपत्तुं शक्यत इति सिद्धम् ॥

ये तु निर्विशेषवस्तु जिज्ञास्यमिति वदन्ति, तन्मते "ब्रह्मजिज्ञासा जन्माद्यस्य यतः" इत्यसङ्गतं स्यात् ; निरतिशयबृहत् बृंहणं च ब्रह्मेति निर्वचनात् ; तच्च ब्रह्म जगज्जन्मादिकारणमिति वचनाच्च । एवमुत्तरेष्वपि सूत्रगणेषु सूत्रोदाहृतश्रुतिगणेषु च ईक्षणाद्यन्वयदर्शनात् सूत्राणि सूत्रोदाहृतश्रुतयश्च न तत्र प्रमाणम् । तर्कश्च साध्यधर्माव्यभिचारिसाधनधर्मान्वितवस्तुविषयत्वान्न निर्विशेषवस्तुनि प्रमाणम् । जगज्जन्मादिभ्रमो(माः)यतः, तद् ब्रह्मेति स्वोत्प्रेक्षापक्षेऽपि न निर्विशेषवस्तुसिद्धिः ; 'भ्रममूलमज्ञानम्, अज्ञानसाक्षि ब्रह्म' इत्यभ्युपगमात् । साक्षित्वं हि प्रकाशैकरसतयैवोच्यते । प्रकाशत्वं तु जडाद्व्यावर्तकं स्वस्य परस्य च व्यवहारयोग्यतापादनस्वभावेन भवति । तथा सति सविशेषत्वम् । तदभावे

अद्वैतिसंमतमनृतजडपरिच्छिन्नव्यावृत्तरूपमर्थं निरसितुमप्येतत् । पदावैयर्थ्याय बुद्ध्यारोहक्रमेण व्यावृत्तिक्रमवर्णनम् । अचेतनमित्यत्र व्यावृत्त इत्यस्य विपरिणम्यापकर्षः । ज्ञानपदं स्वयम्प्रकाशार्थकं परसंमतम् । तस्यास्मत्पक्षाविरोधेऽपि अत्र ज्ञानपदस्यान्तोदात्तत्वात् अर्शआद्यजन्तत्वेन ज्ञानगुणकस्वरूपार्थमाह ज्ञानपदमिति । परिच्छेदरहितं स्वरूपमिति । सर्वदेशसंबन्धित्वं सर्वकालसंबन्धित्वं सर्ववस्तुसामानाधिकरण्यार्हत्वञ्चानन्त्यम् । सत्यत्वादीनामेषां भावरूपेण ग्रहणम्, अक्षरध्यधिकरण विवक्षितस्यामलत्वरूपधर्मस्य हेयविरोधित्वरूपेणेति विवेकः । स्वरूपं धर्मविशिष्टधर्मि । तत्र यथार्हं धर्मेऽपि राहित्यविवक्षेत्याशयेनाह सगुणत्वादिति । आनन्त्यमारम्भणाधिकरणे विचार्यते । सातिशयेति ; परमात्माधीनस्वरूपातिशयविशिष्टेत्यर्थः । नित्यसूरिस्वरूपगुणापेक्षया अतिशयः अनन्याधीनस्वरूपः परमात्मस्वरूपगुणेष्वस्तीति वा एषां सातिशयत्वम् ।

सूत्राणां न्यायनिबन्धनरूपत्वात् सूत्राभिमततर्काणामप्यद्वैतासाधकत्वमाह तर्कश्चेति । प्रकाशत्वम् प्रकाशपदवाच्यत्वम् । स्वस्य परस्य चेति । अस्मन्मते आत्मनः स्वव्यवहारयोग्यतापादनमेव स्वभावः, धर्मभूतज्ञानस्य तूभयविषये । परमते ज्ञानान्तरानङ्गीकारात् सर्वमात्मन एव वाच्यम् । नन्वेवं सविशेषत्वमज्ञानसद्भावपर्यन्तं मिथ्याभूतमस्तु ; न पश्चात् । न च परमार्थत इत्यत्राह—तदभावे इति । मानान्तरगम्यत्वेन, स्वयंप्रकाशत्वेन वा तुच्छत्वं परिहार्यम् । तदुभयमपि मुक्तौ नेष्टम् । बन्धेऽपि

प्रकाशतैव न स्यात् । तुच्छतैव स्यात् ॥ इति जन्माद्यधिकरणम् ॥ २ ॥

अथ शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्म वेदान्तवेद्यमित्युक्तम् । तदयुक्तम् । तद्धि न वाक्यप्रतिपाद्यम्, अनुमानेन सिद्धेरित्याशङ्क्याह—

3. शास्त्रयोनित्वात् ॥ १ । १ । ३ ॥

शास्त्रं यस्य योनिः कारणं प्रमाणम्, तत् शास्त्रयोनि ; तस्य भावः शास्त्रयोनित्वम् ।

तन्मिथ्या। एकत्वानुकूलत्वोभयविशिष्टतया संसृतौ स्वतः प्रकाशिनस्य चात्मनः मुक्तौ तद्धारकं किमस्ति। प्रकाशस्यान्याधीनत्वे स्वतस्त्वहानिः। संसृतौ परिच्छिन्नानन्दतया स्थितस्यापरिच्छिन्नस्वरूपानन्दाविर्भावो मुक्ताविति वेदान्तिमतहानिश्च । तथा जगत्कारणत्वेन, आनन्दो ब्रह्मेति आनन्दस्वरूपोपलक्षणं श्रुतिकृतमपि त्यक्तं भवति । अतः स्वस्य स्वानुकूल्यस्य च नित्यप्रकाश एष्टव्यः। न चेत्, अभाववैलक्षण्यमपि न स्यात् । कदाचित् धर्माश्रयतया प्रतीतत्वमात्रेण मिथ्याभूतेन तुच्छत्वपरिहारे जगद्वत् अपारमार्थिकत्वेऽपि तत्परिहारसंभवादधिष्ठानमपि मिथ्यैव भवतु। मिथ्याभूतस्य कथं स्वयं प्रकाश इति चेत्—स्वतस्सिद्धस्य प्रकाशस्य कथं हानिरिति च तुल्यम्। अन्यविधं सर्वं वैलक्षण्यमिवेदमप्येकं मिथ्याभूत एवास्तु । श्रुतिस्तु उपलक्ष्याकारेणापि शून्यं ज्ञानत्वानन्दत्वादिरहितमेव मुक्तावस्तीति न कुत्रापि बोधयतीति । तुच्छतैव स्यादिति । जडव्यावृत्तेरसकृदुक्तेः प्रकाशत्वाभावस्य च संप्रतीष्टेः जडप्रकाशोभयविलक्षणस्य सतोऽसंभवेन तुच्छतैव। पूर्वं प्रकाशमात्ररूपस्याज्ञानतिरोहितत्वे प्रकाशनाशात् तुच्छत्वमापादितम् । प्रकारान्तरेणापीदानीमापाद्यत इति च एवकाराशयः ॥ २ ॥

॥ शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् ॥

चतुरधिकरण्यां पूर्वाधिकरणद्वयमेका पेटिका। तत्र वेदान्तानां सिद्धब्रह्मविषयकव्यावृत्तबुद्धिजनकत्वमस्तीत्युक्तम्। उत्तरद्वयेन पेटिकान्तरेण ब्रह्मणि तेषां तात्पर्याभावशंका परिह्रियते। तत्र ब्रह्मणः प्रमाणान्तरगोचरत्वात् प्राप्तेऽर्थे शास्त्रतात्पर्यं न युक्तम्; न च निश्चितमर्थं कश्चिद्विचारयेत्। तथा च शास्त्रस्य ब्रह्मविषये अज्ञातज्ञापकत्वरूपप्रामाण्यायोगात् व्यर्थत्वाच्च शास्त्रतो ब्रह्मविचारो नारम्भणीय इति पूर्वपक्षः। न च पूर्वाधिकरणे निमित्तोपादानोभयरूपत्वस्य ब्रह्मणि कथनात् तत्र निमित्तत्वांशस्यानुमानसिद्धत्वेऽपि अन्यांशे तात्पर्यस्यावश्यकत्वमिति वाच्यम्—निमित्तोपादानयोर्भेदस्यैव लोके दर्शनेन ब्रह्मणोऽनुमानेनोपादानादिवस्त्वन्तरविषयकज्ञानचिकीर्षादिमत्त्वेनैवानुमिततया उपादानत्वस्य धर्मिग्राहकमानबाधितत्वेन तत्र शास्त्रतात्पर्यायोगात्। तथा च क्वचिदंशे सिद्धतया तात्पर्याभावः, क्वचिच्च बाधिततयेति न शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्मेति। अत्राक्षेपसंगतिं दर्शयति जगदिति। न वाक्यप्रतिपाद्यम्—न शास्त्रजन्याज्ञातज्ञानविषयः; शास्त्रतात्पर्याविषय इति वा। शास्त्रं योनिर्यस्येति प्रयोगे यस्य शास्त्रमित्यन्वयशङ्का स्यात्, योनिरित्यत्रानन्वयात्, ब्रह्मणः किञ्चित्कार्यत्वाद्विति यस्य योनिरिति भाषितम्। प्रमाणमित्यत्र प्रमा अज्ञातज्ञानम्। अत्यन्तातीन्द्रि-

तस्मात् ब्रह्मज्ञानकारणत्वात् शास्त्रस्य, तद्योनित्वं ब्रह्मणः। अत्यन्तातीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षादिप्रमाणाविषयतया ब्रह्मणः शास्त्रैकप्रमाणकत्वात् उक्तस्वरूपं ब्रह्म, 'यतो वा इमानि भूतानि' इत्यादिवाक्यं बोधयत्येवेत्यर्थः ॥

(पूर्वः पक्षः)

ननु—शास्त्रयोनित्वं ब्रह्मणो न संभवति, प्रमाणान्तरवेद्यत्वाद् ब्रह्मणः। अप्राप्ते तु शास्त्रमर्थवत् ॥

किं तर्हि तत्र प्रमाणम्। न तावत् प्रत्यक्षम्। तद्धि द्विविधम्, इन्द्रियसंभवं योगसंभवं चेति। इन्द्रियसंभवञ्च बाह्यसंभवम् आन्तरसंभवञ्चेति द्विधा। बाह्येन्द्रियाणि विद्यमानसन्निकर्ष-योग्य-स्वविषयबोधजननानीति न सर्वार्थसाक्षात्कारतन्निर्माणसमर्थपुरुषविशेषविषयबोधजननानि। नाप्यान्तरम्; आन्तरसुखदुःखादिव्यतिरिक्तबहिर्विषयेषु तस्य बाह्येन्द्रियानपेक्षप्रवृत्त्यनुपपत्तेः। नापि योगजन्यम्; भावनाप्रकर्षपर्यन्तजन्मनस्तस्य विशदावभासत्वेऽपि पूर्वानुभूतविषयस्मृतिमात्रत्वान्न प्रामाण्यमिति कुतः प्रत्यक्षता; तद-

---

यत्वम्, स्वयमतीन्द्रियत्वे सति ऐन्द्रियकस्वानुमापकराहित्यम्। प्रमाणाविषयतयेत्यस्य प्रमाणाविषयत्वरूपेत्यर्थः; एकप्रमाणकत्वादित्यत्रान्वयः। अतो बोधयत्येवेत्यंशे प्रमाणाविषयत्वस्यैव हेतुत्वात् न हेतुसाध्यैक्यम्।

अधिकरणपूर्वपक्षं तार्किकस्यारभते नन्विति। ईश्वरसिद्धिग्रन्थानुरोधीदं भाष्यम्। तत्रोपरितनभागो लुप्तः। आगमप्रामाण्यमत्रोपजीव्यम्। आगमिकेश्वरवादी तार्किकपूर्वपक्षमाक्षिपति किंतर्हीत्यादिना, आगमादृते कथमीश्वरः सेत्स्यतीत्यन्तेन। आगमातिरिक्तं प्रमाणं प्रत्यक्षमनुमानञ्चेति द्वयमेव। तदुभयं निषेधति क्रमेण। आन्तरेति; अन्तर्वर्तीन्द्रियेत्यर्थः। विद्यमानेति। विद्यमानः इन्द्रियसंनिकर्षो येषाम्, ते योग्याः गुरुत्वपिशाचादिविलक्षणाः स्वविषयाः, तद्बोधेत्यर्थः। संनिकर्षस्य विद्यमानत्वकथनादेव विषयवर्तमानत्वं सिद्धम्। असंनिकृष्टं न ग्राह्यम्; तथारूपस्य चक्षुर्विषयत्वेऽपि पिशाचादिरूपमयोग्यत्वान्न ग्राह्यम्; रस इन्द्रिययोग्योऽपि चक्षुरविषयत्वादग्राह्यः इत्याशयेन एतावदुक्तम्। आन्तरसुखदुःखादिव्यतिरिक्तेति। स्वात्मतत्संबन्धिधर्मव्यतिरिक्तेत्यर्थः। इदमेव व्यतिरिक्तत्वं विषयेषु बहिष्ट्वम्। बहिरिन्द्रियेण प्रथमतो गृहीतस्य घटादेर्मानसविषयत्वस्य पश्चादिष्टतया बहिरिन्द्रियानपेक्षेति। योगजप्रत्यक्षं किं भाव्यमानवस्तुविषयकम् अन्यविषयकं वा। आद्ये स्मरणरूपतया प्रमाणत्वस्यैवाभावात् प्रत्यक्षत्वं सुतरां न भवतीत्याह भावनेति। पर्यन्तजन्मनः—पर्यन्तः काष्ठा, अतिशयः; ततो जातस्य। न प्रामाण्यमिति। न च स्मृतेरपि यथार्थत्वरूपं प्रमात्वमस्तीति वाच्यम्—अज्ञातार्थज्ञानत्वरूपप्रमात्वं शास्त्रजन्यज्ञाननिष्ठं न वेत्येवेदानीं विचार्यमाणत्वात्। स्मृतियाथार्थ्यस्य तत्करणभूतानुभवयाथार्थ्याधीनतया सोऽनुभवः किंजन्य इत्येव प्रश्नात्। अनुमानजानुभवमूला योगजस्मृतिरिति चेत्—तदनुमानमुपरि विचार्यत

तिरिक्तविषयत्वे कारणाभावात् । तथा सति तस्य भ्रमरूपता । नाप्यनुमानं विशेषतो दृष्टं सामान्यतोदृष्टं वा । अतीन्द्रिये वस्तुनि संबन्धावधारणविरहात् न विशेषतोदृष्टम् । समस्तवस्तुसाक्षात्कारतन्निर्माणसमर्थपुरुषविशेषनियतं सामान्यतोदृष्टमपि न लिङ्गमुपलभ्यते ॥

ननु च—जगतः कार्यत्वं तदुपादानोपकरणसंप्रदानप्रयोजनाभिज्ञकर्तृकत्वव्याप्तम् । अचेतनारब्धत्वं जगतश्चैकचेतनाधीनत्वेन व्याप्तम् । सर्वं हि घटादिकार्यं तदुपादानोपकरणसंप्रदानप्रयोजनाभिज्ञकर्तृकं दृष्टम् । अचेतनारब्धमरोगं स्वशरीरमेकचेतनाधीनं च । सावयवत्वेन जगतः कार्यत्वम् (मिति) ॥

एव । योगजमिदं भाव्यमानातिरिक्तविषयकमस्तु इत्यत्राह तदतिरिक्तेति । कारणाभावात्-अन्यविषयचित्तवृत्तिनिरोधात् ; इन्द्रियरूपप्रमाणान्तरमनपेक्ष्य योगबलस्यान्यविषयकप्रमित्यनुत्पादकत्वाच्च । तथासति—प्रमाणरूपसहायाभावेपि अन्यविषयकत्वे । भ्रमरूपता । दोषस्यैव कारणत्वादिति भावः । न च योगिनां न भ्रम इति नियमः ; कपिलकणादादीनां मिथोविरुद्धार्थज्ञानस्य प्रसिद्धत्वाद् भ्रमत्वस्यावर्जनीयत्वादिति भावः ।

विशेषतोदृष्टम्— साध्यतावच्छेदकत्वाभिमतधर्मावच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिकतया ज्ञातं लिङ्गम् । सामान्यतोदृष्टम् साध्यतावच्छेदकत्वाभिमतधर्मव्यापकधर्मावच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिकतया ज्ञातं लिङ्गम् । अनुमानपदस्यात्रानुमितिपरत्वे तादृशतादृशलिङ्गजन्यानुमितिरित्यर्थः । पर्वतोऽग्निमान् धूमादिति विशेषतोदृष्टम् । अग्नित्वस्यैव साध्यतावछेदकत्वात् व्यापकतावच्छेदकत्वाच्च । अनुष्णाशीतस्पर्शोऽयं द्रव्याश्रितः गुणत्वादिति वाय्वनुमानं सामान्यतोदृष्टम् । वायुत्वरूपाभिमतधर्मव्यापकद्रव्यत्वरूपधर्मपुरस्कारेणैव गुणत्वे व्याप्तिग्रहात् । अन्यद्रव्यविलक्षणवायुसिद्धिस्तु परिशेषात् । संबन्धेति । ईश्वरादेरतीन्द्रियत्वात् तन्निरूपितव्याप्तिरूपसंबन्धः कुत्रापि हेतौ न ग्रुग्रह इति । क्षित्यङ्कुरादिकं सकर्तृकं कार्यत्वादिति कर्तृत्वेन सामान्यतोव्याप्तिग्रहे किञ्चित्कर्तृसिद्धावपि सर्वेश्वररूपविशेषपर्यवसानं न भवतीत्याह—समस्तेति ।

पूर्वपक्षी आगमिकेश्वरवादिनं प्रति विशेषपर्यवसायि लिङ्गमुपलभ्यत एवेति पृच्छति ननुचेति । जगत् उपादानाद्यभिज्ञकर्तृकं कार्यत्वादिति प्रथमनुमानम् । एवमनुमितस्य कर्तुरनैकत्वसिद्ध्यभावादनुमानान्तरम्, जगत् एकचेतनाधीनं अचेतनारब्धत्वादिति । अत्र हेत्वोरसिद्धिपरिहारकमनुमानम्—जगत् कार्यं (आरब्धं) सावयवत्वादिति । प्रथमानुमाने घटादिर्दृष्टान्तः ; द्वितीये अरोगस्वशरीरं दृष्टान्तः । उपादानं परमाण्वादि ; उपकरणं धर्माधर्मादि ; संप्रदानं भोक्तृवर्गः ; प्रयोजनं भोगरूपोपकारः । तदभिज्ञः तत्साक्षात्कारी । अत्र मीमांसककृतं दूषणजातमुद्भाव्य पूर्वपक्षिप्रश्नं समाधत्ते उच्यते इति ।

प्रथमानुमानस्य पुनःसमर्थन-निरसनादिविस्तरसद्भावात् द्वितीयं सर्वथादुष्टत्वाच्चादौ दूषयति

उच्यते—किमिदमेकचेतनाधीनत्वम्? न तावत् तदायत्तोत्पत्तिस्थितित्वम्; दृष्टान्तो हि साध्यविकलस्स्यात्। न ह्यरोगं स्वशरीरमेकचेतनायत्तोत्पत्तिस्थिति; तच्छरीरस्य भोक्तॄणां भार्यादिसर्वचेतनानामदृष्टजन्यत्वात् तदुत्पत्तिस्थित्योः। किंच शरीरावयविनः स्वावयवसमवेततारूपा स्थितिरवयवसंश्लेषविशेषव्यतिरेकेण न चेतनमपेक्षते। प्राणनलक्षणा तु स्थितिः पक्षत्वाभिमते क्षितिजलधिमहीधरादौ न संभवतीति पक्षसपक्षानुगतामेकरूपां स्थितिं नोपलभामहे। तदायत्तप्रवृत्तित्वं तदधीनत्वमिति चेत्—अनेकचेतनसाध्येषु गुरुतररथशिलामहीरुहादिषु व्यभिचारः। चेतनमात्राधीनत्वे सिद्धसाध्यता।

किंच-उभयवादिसिद्धानां जीवानामेव लाघवेन कर्तृत्वाभ्युपगमो युक्तः। न च जीवानामुपादानाद्यनभिज्ञतया कर्तृत्वासंभवः; सर्वेषामेव चेतनानां पृथिव्याद्युपादानयागाद्युपकरणसाक्षात्कारणासमर्थ्यात्; यथेदानीं पृथिव्यादयो यागादयश्च प्रत्यक्षमीक्ष्यन्ते। उपकरणभूतयागादिशक्तिरूपापूर्वादिशब्दवाच्यादृष्टसाक्षात्काराभावेऽपि चेतनानां न कर्तृत्वानुपपत्तिः; तत्साक्षात्कारानपेक्षणात् कार्यारम्भस्य। शक्तिमत्साक्षात्कार एव हि कार्यारम्भोपयोगी। शक्तेस्तु ज्ञानमात्रमेवोपयुज्यते; न साक्षात्कारः। न हि कुलालादयः कार्योपकरणभूतदण्डचक्रादिवत् तच्छक्तिमपि साक्षात्कृत्य घटमणिकादिकार्यमारभन्ते। इह तु चेतनानाम् आगममात्रगतयागादिशक्तिविशेषाणां कार्यारम्भो नानुपपन्नः।

किमिदमिति। अधीनत्वमुत्पत्तौ वा स्थितौ वा प्रवृत्तौ वा, स्थितिरप्याधेयता वा प्राणनं वा; सर्वथापि न भवतीति दूषयति **न तावदि**त्यादिना। स्वशरीरस्य स्वसंकल्पाधीनोत्पत्तिकत्वाभावात् स्वगतादृष्टाधीनत्वमेव वाच्यम्—तत्रैकाधीनत्वाभावात् साध्यवैकल्यमित्याह **दृष्टान्तोहीति**। **स्थित्यो**रित्यत्र स्थितिः कालदेशसंबन्धादिः। **प्राणनेति**। ननु सिद्धान्ते शरीरात्मभावस्थले सर्वत्र प्राणनं दुरुपपादम्। अथापि यावत्सत्त्वमेकाधीनतया एकं प्रति शरीरत्वमिष्यते। तद्दृष्टान्तेन जगत एकचेतनाधीनत्वानुमानं किं न स्यादिति चेन्न—हेतोरप्रयोजकत्वात्; घटादौ व्यभिचारात्; तावता शरीरात्मभावसिद्धावपि जगत्कारणतयेश्वरासिद्धेश्च ।

अथ प्रथमानुमानस्येश्वररूपविशेषे पर्यवसानाभावमाह— **किञ्चेति**। सामान्यतः कर्त्रधीनत्वसाधने जीवानेवाऽऽदाय सिद्धसाधनेऽपि उपादानोपकरणेति पूर्वोक्तसाध्ये तदप्रसक्तिरिति शंकां परिहरति **न चेति**। अदृष्टविषयेऽपि साक्षात्कारस्य साध्ये प्रवेशे दृष्टान्ते साध्यवैकल्यमित्याशयेनाह **उपकरणभूतेति**। **यागादी**त्यादिना दण्डचक्रादिग्रहः। **अपूर्वादी**त्यादिना कारणगतसहजशक्त्यादिग्रहः। सर्वस्यादृष्टशब्देन ग्रहणम्। वक्ष्यति हि **दण्डचक्रादिवत् तच्छक्तिमपी**ति। नन्वसाक्षात्काररूपोपि शक्तिग्रहोऽत्र न भवति; दण्डादावेवान्वयव्यतिरेकादर्शनादित्यत्राह **इहत्विति**। **नानुपपन्न इति**। अतः सिद्धसाधनमिति भावः। ननु यद्यत् कार्यं तस्य तस्य स्वसाक्षादुपादानोपकरणादिसाक्षात्कारिकर्तृकत्वं साध्यते इत्याशङ्कायां कार्यत्वहेतोः सोपाधिक-

किञ्च यत् शक्यक्रियं शक्योपादानादिविज्ञानञ्च, तदेव तदभिज्ञकर्तृकं दृष्टम्। मही-महीधर-महार्णवादि तु अशक्यक्रियमशक्योपादानादिविज्ञानं चेति न चेतनकर्तृकम्। अतो घटमणिकादिसजातीय-शक्यक्रियशक्योपादानादिविज्ञान-वस्तुगतमेव कार्यत्वं बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकत्वसाधने प्रभवति।

किञ्च घटादिकार्यमनीश्वरेणाल्पज्ञानशक्तिना सशरीरेण परिग्रहवताऽनाप्तकामेन निर्मितं दृष्टमिति तथाविधमेव चेतनं कर्तारं साधयन् अयं कार्यत्वहेतुः सिषाधयिषित-पुरुषसार्वज्ञ्यसर्वैश्वर्यादिविपरीतसाधनात् विरुद्धस्स्यात्। न चैतावता सर्वानुमानोच्छेद-प्रसङ्गः। लिङ्गिनि प्रमाणान्तरगोचरे लिङ्गबलोपस्थापिताः विपरीतविशेषाः तत्प्रमाण-प्रतिहतगतयो निवर्तन्ते। इह तु सकलेतरप्रमाणाविषये लिङ्गिनि निखिलनिर्माणचतुरे, अन्वयव्यतिरेकावगताविनाभावनियमाः धर्माः सर्व एवाविशेषेण प्रसज्यन्ते; निवर्तकप्रमाणाभावात् तथैवावतिष्ठन्ते।

अत आगमात् ऋते कथमीश्वरः सेत्स्यति॥

अत्राहुः—सावयवत्वादेव जगतः कार्यत्वं न प्रत्याख्यातुं शक्यते। भवन्ति च प्रयोगाः—विवादाध्यासितं भू-भूधरादि कार्यं सावयवत्वात् घटादिवत्; तथा-विवा-

---

त्वमाह किञ्चेति। शक्यक्रियत्वं शक्योपादानादिविज्ञानत्वञ्चोपाधिः। वस्तुगतमेव कार्यत्वमिति। यथा धूमसाधने आर्द्रेन्धनप्रभववह्निरेव सद्धेतुः, न केवलवह्निः—तथा शक्यक्रियत्वविशिष्टमुत्पत्तिमत्त्वरूपं कार्यत्वमेव निरुक्तचेतनकर्तृकत्वव्याप्यम्, न तु केवलकार्यत्वम्। तथा चोपाध्यभावात् पक्षे साध्याभावसाधनम्, हेतौ उपाधिव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारोन्नयनञ्चेति हेतुर्दुष्ट इति भावः। ननु तर्हि पर्वते साध्यमानोऽप्यग्निः महानसीयवत् फूत्कारजन्यत्वान्नपचनत्वपरिमितत्वाद्याकारविशिष्ट एव साधनीयः स्यात्, तथैव दृष्टत्वात्। तथाचार्थान्यथाभावादनुमानस्यैवासंभव इत्यत्राह न चेति। प्रमाणप्रतिहतेति। फूत्कारजन्यत्वादीनां दीपादिष्वभावात् नानुगतत्वम्। परिमितत्वादीनां दावाग्नौ प्रत्यक्षादिना बाधात् त्याग इति भावः। धर्माः किञ्चिदनीश्वरत्व-कर्मवश्यत्व-किञ्चिज्ज्ञत्व-सशरीरत्वोपकरणसापेक्षत्वादयः; तेषामुपलभ्यमानसर्वकर्त्रनुगतत्वात्।

आगमादृते इति। अनेन आगमिकेश्वरवादिनः प्रश्नोऽयमिति ज्ञायते।

एवं किंतर्हितत्रेत्यारभ्य कृते प्रश्ने पूर्वपक्षी तार्किकः प्रतिवदति अत्राहुरिति। ननु सावयवत्वादेवेत्यादिना कार्यत्वस्य किमिति स्थापनम्; सिद्धान्तिना तस्याप्रत्याख्यातत्वात्। एवञ्च बहुहेतूपन्यासोऽपि व्यर्थ इति चेत्—सत्यम्। सिद्धान्तिना सेश्वरमीमांसकेन पञ्चिकादि-मीमांसाग्रन्थोक्तरीत्यैव तार्किकवादस्य खण्डितत्वात् मीमांसकैश्च प्रलयादिकमनिच्छद्भिः, 'न कदाचिदनीदृशं जगत्' इति वदद्भिः महीजलधिमुखानामुत्पत्तिविशेषस्यानभिमतत्वात् तद्विषये सिद्धान्तिनः मीमांसकानुसारित्वाभावदृढीकरणायैवमुपन्यासः। प्राभाकरा अपि नूनमीश्वरस्यानुमानिकतामेव निरा-

दाध्यासितमवनि-जलधि-महीधरादि कार्यं महत्त्वे सति क्रियावत्त्वात् घटवत् (घटादिवत्); तनुभुवनादि कार्यं महत्त्वे सति मूर्तत्वात् घटवत्—इति । सावयवेषु द्रव्येषु 'इदमेव क्रियते, नेतरत्' इति कार्यत्वस्य नियामकं सावयवत्वातिरेकि रूपान्तरं नोपलभामहे ॥ कार्यत्वप्रतिनियतं शक्यक्रियत्वं शक्योपादानादिविज्ञानत्वं चोपलभ्यत इति चेत्—न; कार्यत्वेनानुमतेऽपि विषये ज्ञानशक्ती कार्यानुमेये इति, अन्यत्रापि सावयवत्वादिना कार्यत्वं ज्ञातमिति ते च प्रतिपन्ने एवेति न कश्चिद्विशेषः । तथा हि घटमणिकादिषु कृतेषु कार्यदर्शनानुमित-कर्तृगततन्निर्माणशक्तिज्ञानः पुरुषोऽदृष्टपूर्वं विचित्रसन्निवेशं नरेन्द्रभवनमालोक्य अवयवसंनिवेशविशेषेण तस्य कार्यत्वं निश्चित्य, तदानीमेव कर्तुस्तज्ज्ञानशक्तिवैचित्र्यमनुमिनोति । अतः तनुभुवनादेः कार्यत्वे सिद्धे सर्वसाक्षात्कारतन्निर्माणादि-

---

कुर्वन्ति; नयविवेक-प्रभाकरविजयादौ वेदान्ततस्तदिष्टेः । कार्यत्वमुत्पत्तिमत्त्वं कृतिसाध्यत्वं वा । तत्र यद्यपि—पूर्वमुत्पत्तिमत्त्वरूपकार्यत्व एव सोपधिकतायाः दर्शितत्वात् पञ्चिका-न्यायग्रन्थ-आगमप्रामाण्यादिष्विव चात्रापि कार्यत्वमुत्पत्तिमत्त्वम् । सावयवत्वस्य तत्साधकत्वौचित्याच्च । सावयवत्वेनोत्पत्तिमत्त्वसाधनम्, तेन कृतिसाध्यत्वानुमानमिति—तथाप्यत्र, 'तनुभुवनादिपक्षकानुमाने तन्वा उत्पत्तिमत्त्वस्य निर्विवादतया साधनायोगात् कार्यत्वं कृतिसाध्यत्वं साध्यमित्युचितम्; उपरि क्रियत इति प्रयोगाच्चे'ति टीका । पूर्वस्मिन् पक्षे सावयवत्वादेवेत्येवकारेण तस्य हेतोः सिद्धान्त्यदूषितत्वं ज्ञाप्यते । असति आगमेन बाधे सावयवत्वं सद्धेतुरित्याशयः सिद्धान्तिनः । द्वितीयपक्षे च एवकारः उत्पत्तिमत्त्वमद्वारीकृत्य साक्षादेवेत्यर्थे । सावयवत्वेनैव साक्षात् कृतिसाध्यत्वरूपकार्यत्वानुमानं न्यायरत्नाकरे । कार्यत्वप्रतिनियतमिति भाष्यमप्येतदनुकूलम् । कार्यत्वप्रतिनियतम्=कार्यत्वसमनियतम् । न चोत्पत्तिमत्त्वसमनियतं शक्यक्रियत्वादि; तनुबीजाङ्कुरादिषु तदभावात् । क्रियेति । अवन्यादेः क्रिया भूकम्पादौ दृश्या । मूर्तत्वात्-परिच्छिन्नपरिमाणवत्त्वात् । गगनपरमाणुवारणाय दलद्वयम् । सावयवत्वमवयवसमवेतत्वं वा अवयवारब्धत्वं वा अवयवातिरिक्तावयव्यनङ्गीकारिणः सिद्धान्तिनो नेष्टम् । हेताश्चैवोत्पत्तिघटनात् उत्पत्तिमत्त्वसाधकत्वमपि न तस्य । अवयवमिथःसंयोग एव तदिति चेत्—अवयवत्वं नाम किमिति विचार्यम् । अतो लाघवात् द्वितीयहेतुः । ततोपि लघु तृतीयमुत्कर्षरहितपरिमाणवत्त्वम् । ननु कतिपयसावयववृत्ति किञ्चित् कार्यत्वनियामकमस्तु । तथाच सर्वसावयववृत्ति हेतुत्रयमपि तेन सोपाधिकमिति शंकां परिहरति सावयवेष्विति । सावयवत्वातिरेकि; सावयवत्वमतिरेकि अधिकदेशवृत्ति यस्य तत्; सावयवत्वन्यूनवृत्तीति यावत् । घटमणिकादौ शक्यक्रियत्वादिसद्भावे किं प्रमाणम्; तस्याप्रत्यक्षत्वात् । अनुमीयत इति चेत्—प्रत्यक्षसिद्धेन कार्यत्वेन तदनुमीयताम्, अनुमानसिद्धेन वेति न कश्चिद्विशेषः । तथाच पक्षे शक्यक्रियत्वादेरपि संदिग्धत्वात् पक्षे व्यभिचारसंदेहस्यानुमानभञ्जकत्वाभावात् कृतिसाध्यत्वसाधकहेतोरेवाविशेषेण तत्साधकत्वाच्च न दोष इति भावः । तन्निर्माणादीत्यनेन ईश्वरसिद्ध्युक्त-उपादानाध-

निपुणः कश्चित् पुरुषविशेषः सिद्ध्यत्येव ॥

किञ्च सर्वचेतनानां धर्माधर्मनिमित्तेऽपि सुखदुःखोपभोगे चेतनानधिष्ठितयोः तयोरचेतनयोः फलहेतुत्वानुपपत्तेः सर्वकर्मानुगुणसर्वफलप्रदानचतुरः कश्चिदास्थेयः; वर्धकिनाऽनधिष्ठितस्य वास्यादेरचेतनस्य देशकालाद्यनेकपरिकरसंनिधानेऽपि यूपादिनिर्माणसाधनत्वादर्शनात्। बीजाङ्कुरादेः पक्षान्तर्भावेन तैर्व्यभिचारापादनं श्रोत्रियवेतालानामनभिज्ञताविजृम्भितम्। तत एव सुखादिभिर्व्यभिचारवचनमपि तथैव। न च लाघवेनोभयवादिसंप्रतिपन्नक्षेत्रज्ञानामेव ईदृशाधिष्ठातृत्वकल्पनं युक्तम्; तेषां सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टदर्शनाशक्तिनिश्चयात्। दर्शनानुगुण्येव हि सर्वत्र कल्पना। न च क्षेत्रज्ञवत् ईश्वरस्याशक्तिनिश्चयोऽस्ति। अतः प्रमाणान्तरतो न तत्सिद्ध्यनुपपत्तिः। समर्थकर्तृपूर्वकत्वनियतकार्यत्वहेतुना सिध्यन् स्वाभाविकसर्वार्थसाक्षात्कारतन्नियमनशक्तिसंपन्न एव सिद्ध्यति ॥

यत्तु अनैश्वर्याद्यापादनेन धर्मविशेषविपरीतसाधनत्वमुन्नीतम्; तत् अनुमानवृत्तानभिज्ञत्वनिबन्धनम्; सपक्षे सह दृष्टानां सर्वेषां कार्यस्याहेतुभूतानां च धर्माणां लिङ्गिन्यप्राप्तेः।

एतदुक्तं भवति—केनचित् किञ्चित् क्रियमाणं स्वोत्पत्तये कर्तुः स्वनिर्माणसामर्थ्यं स्वोपादानोपकरणज्ञानं चापेक्षते; न त्वन्यासामर्थ्यमन्याज्ञानं च, हेतुत्वाभावात्। स्वनिर्माणसामर्थ्य-स्वोपादानोपकरणज्ञानाभ्यामेव स्वोत्पत्तावुपपन्नायां संबन्धितया दर्शनमात्रेणाकिंचित्करस्यार्थान्तराज्ञानादेर्हेतुत्वकल्पनायोगात्—इति। किंच—क्रियमाणवस्तुव्यतिरि-

---

धिष्ठानतत्प्रेरणविवक्षा।

आदिपदगृहीतमधिष्ठानमाश्रित्य अनुमानान्तरं दर्शयति किञ्चेति। पूर्वमेकचेतनाधीनमित्यनुमानं दूषितम्। तदप्यन्यथा निरुच्येह स्थापितमिव। अधीनत्वं नाम चेतनाधिष्ठितोपादानोपकरणादिजन्यत्वम्। एवञ्च तदभिज्ञकर्तृकत्ववत् तदधिष्ठातृकर्तृकत्वमपि साध्यमिति भावः। वास्यादेरिति। वासी-तक्षणकरणविशेषः। यूपोक्तिः श्रोत्रियस्य तत्रानुभवातिशयात्। पक्षान्तर्भावेनेति। बीजस्याङ्कुरस्य पुष्पस्यान्यस्य च सर्वस्य पक्षत्वात् तत्रापि चेतनाधिष्ठितोपादानादिजन्यत्वस्य साध्यत्वात् न व्यभिचारः। संकल्पवदात्मसंयोगरूपाधिष्ठानस्य सुखादावभावेऽपि धर्माधर्मयोरिव परम्परासंबन्धस्वीकारान्न दोष इत्याशयेनाह तत एव सुखादिभिरिति। सुखादिकमचेतनं चेतनानधिष्ठितमेव रोमोद्गम-अश्रुनिर्गमादिजनकमिति नास्ति; तत्रापि स्थापनादिति भावः। लिङ्गिन्यप्राप्तेः-पक्षे असिद्धेः; साध्यनिरूपितव्याप्त्यभावादिति वा। अहेतुभूतत्वमुपपादयति एतदुक्तमिति। विषयविशेषानिवेशेन किं सामान्यतः किञ्चिदज्ञानादिकमित्युच्यते, प्रकृतातिरिक्तसर्वविषयकाज्ञानमिति वा, पटविषयकं घटविषयकमिति विशिष्य वा। आद्ये उक्तम्, एतदुक्तमित्यादि। हेतुत्वाभावादिति। अन्यथासिद्धमिति भावः। हेतुस्तदनुमाने अप्रयोजक इति भावः। शिष्टपक्षद्वये आह किञ्चेति। सामान्यतः किञ्चिदज्ञानमित्युक्तावपि, निर्विशेषं न सामान्यमिति न्यायेन ततत्तन्नियततत्तद्विषयकत्वमेव

क्तार्थाज्ञानादिकं किं सर्वविषयं क्रियोपयोगि; उत कतिपयविषयम्। न तावत् सर्वविषयम्; न हि कुलालादिः क्रियमाणव्यतिरिक्तं किमपि न जानाति। नापि कतिपयविषयम्, सर्वेषु कर्तृषु तत्तदज्ञानाशक्त्यनियमेन सर्वेषामज्ञानादीनां व्यभिचारात्। अतः कार्यत्वस्यासाधकानामनीश्वरत्वादीनां लिङ्गिन्यप्राप्तिरिति न विपरीतसाधनत्वम्॥

कुलालादीनां दण्डचक्राद्यधिष्ठानं शरीरद्वारेणैव दृष्टमिति जगदुपादानोपकरणाधिष्ठानमीश्वरस्याशरीरस्यानुपपन्नमिति चेत्—न; संकल्पमात्रेणैव परशरीरगत-भूत-वेताल-गरलाद्यपगमविनाशदर्शनात्। कथमशरीरस्य परप्रवर्तनरूपः संकल्प इति चेत्—न शरीरापेक्षः संकल्पः; शरीरस्य संकल्पहेतुत्वाभावात्। मन एव हि संकल्पहेतुः। तदभ्युपगतमीश्वरेऽपि; कार्यत्वेनैव ज्ञानशक्तिवत् मनसोऽपि प्राप्तत्वात्॥ मानसः सङ्कल्पः सशरीरस्यैव; सशरीरस्यैव समनस्कत्वादिति चेत्—न; मनसो नित्यत्वेन देहापगमेऽपि मन[स]स्सद्भावेनानैकान्त्यात्। अतो विचित्रावयवसन्निवेशविशेषतनुभुवनादिकार्यनिर्माणे पुण्यपापपरवशः परिमितशक्तिज्ञानः क्षेत्रज्ञो न प्रभवतीति निखिलभुवननिर्माणचतुरोऽचिन्त्यापरिमितज्ञानशक्त्यैश्वर्योऽशरीरः संकल्पमात्रसाधनपरिनिष्पन्नानन्तविस्तारविचित्ररचनप्रपञ्चः पुरुषविशेष ईश्वरोऽनुमानेनैव सिद्ध्यति।

अतः प्रमाणान्तरावसेयत्वाद् ब्रह्मणः, नैतद्वाक्यं ब्रह्म प्रतिपादयति। किञ्च—अत्यन्तभिन्नयोरेव मृद्द्रव्यकुलालयोर्निमित्तोपादानत्वदर्शनेन, आकाशादेर्निरवयवद्रव्यस्य कार्यत्वानुपपत्त्या च नैकमेव ब्रह्म कृत्स्नस्य जगतो निमित्तमुपादानं च प्रतिपादयितुं शक्नोति—इति॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः—यथोक्तलक्षणं ब्रह्म जन्मादिवाक्यं बोधयत्येव। कुतः? शास्त्रैकप्रमाणकत्वाद् ब्रह्मणः। यदुक्तम्—सावयवत्वादिना कार्यं सर्वं जगत्। कार्यञ्च तदुचितकर्तृविशेषपूर्वकं दृष्टमिति निखिलजगन्निर्माणतदुपादानोपकरणवेदनचतुरः कश्चिदनुमेयः—इति। तदयुक्तम्, महीमहार्णवादीनां कार्यत्वेऽप्येकदैव एकेन (एकेनैव) निर्मिता

वक्तव्यमिति न केनापि व्याप्तिरस्तीत्याशयेन किञ्चेति शब्दप्रयोगः। अप्राप्तिरितीति; प्राप्त्यभावादित्यर्थः।

भवतु साक्षादज्ञत्वादेः परमात्मन्यसिद्धिः; शरीरं तु कारणत्वात् अवश्यमेष्टव्यम्; तच्च कर्माधीनमेवेति असदिष्टसिद्धिरिति शंकां परिहरति कुलालेति। विना प्रमाणं कथं मनोभ्युपगम इत्यत्राह कार्यत्वेनैवेति। एवं मनस्स्वीकारश्च तार्किकैकदेशिनाम्। नन्वीश्वरस्योपादानत्वगगनकारणत्वादिमत्तया शास्त्रवेद्यत्वमस्तु; तत्राह किञ्चेति। शब्दस्यानुमानोपजीवित्वात् तद्बाधितार्थबोधकत्वं न भवतीति भावः। अत्र पूर्ववाक्यात् एतद्वाक्यमिति कर्तृपदानुषङ्गः।

शास्त्रैकप्रमाणकत्वात्—शास्त्रेतरप्रमाणागोचरत्वात्। अतो न साध्याविशिष्टता। एकं

इत्यत्र प्रमाणाभावात् । न चैकस्य घटस्येव सर्वेषामेकं कार्यत्वम्, येनैकदैवैकः कर्ता स्यात् । पृथग्भूतेषु कार्येषु कालभेदकर्तृभेददर्शनेन कर्तृकालैक्यनियमादर्शनात् । न च क्षेत्रज्ञानां विचित्रजगन्निर्माणाशक्त्या, कार्यत्वबलेन तदतिरिक्तकल्पनायामनेककल्पनानुपपत्तेश्चैकः कर्ता भवितुमर्हतीति; क्षेत्रज्ञानामेवोपचितपुण्यविशेषाणां शक्तिवैचित्र्यदर्शनेन, तेषामेवातिशयितादृष्टसंभावनया च तत्तद्विलक्षणकार्यहेतुत्वसंभवात् तदतिरिक्तात्यन्तादृष्टपुरुषकल्पनानुपपत्तेः । न च युगपत् सर्वोत्पत्तिः सर्वोच्छित्तिश्च प्रमाणपदवीमधिरोहतः; अदर्शनात्, क्रमेणैवोत्पत्तिविनाशदर्शनाच्च । कार्यत्वेन सर्वोत्पत्तिविनाशयोः कल्प्यमानयोर्दर्शनानुगुण्येन कल्पनायां (मपि) विरोधाभावाच्च ।

कार्यत्वम्=एकसामग्रीजन्यत्वम्; एकक्षणावच्छिन्नोत्पत्तिकत्वं वा । एकस्येति । एकक्षणावच्छिन्नोत्पत्तिकत्वनियमे एकत्वमेव हेतुः । तन्न मह्यादाविति भावः । स्यादित्यनेन एकं कार्यत्वमपि बहुकर्तृनिरूपितं भवितुमर्हतीति सूच्यते । नन्वनुमानस्य लाघवपक्षपातित्वात् कर्तुरेकत्वसिद्धिरितीदं निरस्यति न च क्षेत्रेति । एकस्याप्यकल्पने महल्लाघवमित्याशयेन हेतुमाह क्षेत्रज्ञानामेवेति । न च जगत् स्वकारणयावद्विषयकज्ञानवत्कर्तृकमित्यनुमाने सर्वज्ञसिद्धिरिति वाच्यम्—रथगोपुरादौ यावद्विषयकज्ञानरहितांशिकज्ञानशाल्यनेकशिल्पिकृते साध्याभावादनुमानायोगात् । ननु महाप्रलयानन्तरसृष्ट्यारम्भे क्षेत्रज्ञः कोऽस्तीत्यत्राह न च युगपदिति । अदर्शनादिति प्रत्यक्षप्रमाणासंभव उक्तः । अनुमानं निरसिष्यति । प्रत्युत बाधकप्रत्यक्षमेवास्तीत्याह क्रमेणैवेति । न हि सर्वस्य घटस्य पटादेर्वा तौ दृश्येते इति भावः ।

ननु विश्वसंतानोऽयं दृश्यसंतानशून्यैरारब्धः संतानत्वात् अरणिजन्याग्निसंतानवत्, विश्वसंततिरत्यन्तमुच्छिद्यते संततित्वात् प्रदीपसंततिवदिति न्यायकुसुमाञ्जल्युक्तानुमानतः कदाचित् विश्वस्याप्युत्पत्तिः कदाचिदुच्छित्तिश्च कल्प्ये इत्यत्र तादृशानुमानमपि दूषयति कार्यत्वेनेति । संतानत्वरूपकार्यविशेषत्वेनेत्यर्थः । कल्प्यमानयोरिति सप्तम्यन्ते एतदन्वयः । तत्पाठविषये टीकादिकं विमृश्यम् । उपरि कल्पनायामित्यत्राप्यन्वयाभिप्रायेण कार्यत्वेनेतिपदप्रयोगः; न तु कार्यत्वविशेषेणेति । संतानत्वहेतुरप्रयोजकः । प्रदीपादेर्नवनवोत्पाद्यत्वादचिरस्थायित्वात् संतत्युच्छेदेऽपि अन्यत्रापि तथात्वे न प्रमाणम् । प्रदीपादावपि अदृश्यसंततिरवार्या । महापटनाशेऽपि कन्थादिसद्भाववत् महापृथिवीलयेऽपि खण्डपृथिवीनां संभवात् द्व्यणुकादिब्रह्माण्डान्तकार्यवर्गस्य युगपत् परमाणुसद्भावो न कल्प्यः । ब्रह्माण्डान्तरस्य एकप्रलयकाले इष्टतया च न सर्वथा क्षेत्रज्ञाभाव इति भावः । विशिष्य कार्यसामान्यं कार्यान्तरसत्तासमानकालिकनाशप्रतियोगि कार्यत्वादित्यनुमानं संभवतीति चाह दर्शनानुगुण्येनेति । विरोधाभावाच्चेति । प्रत्यक्षानुमानविरोधस्तु नास्ति । सर्वप्रलयात्मकमहाप्रलयबोधकागमविरोधस्तु न तार्किकैर्वक्तुं शक्यः, ईश्वरोक्ततयैव आगमप्रामाण्यात् ईश्वरविषयविवादावसरे तत्प्रदर्शनायोगात् । महा-

अतो बुद्धिमदेककर्तृकत्वे साध्ये कार्यत्वस्यानैकान्त्यम् ; पक्षस्याप्रसिद्धविशेषणत्वम् ; साध्यविकलता च दृष्टान्तस्य ; सर्वनिर्माणचतुरस्य एकस्याप्रसिद्धेः । बुद्धिमत्कर्तृकत्वमात्रे साध्ये सिद्धसाधनता । सार्वज्ञ्यसर्वशक्तियुक्तस्य कस्यचिदेकस्य साधकमिदं कार्यत्वं किं युगपदुत्पद्यमानसर्ववस्तुगतम् ? उत क्रमेणोत्पद्यमानसर्ववस्तुगतम् ? युगपदुत्पद्यमानसर्ववस्तुगतत्वे कार्यत्वस्यासिद्धता । क्रमेणोत्पद्यमानसर्ववस्तुगतत्वे अनेककर्तृकत्वसाधनात् विरुद्धता । अत्राप्येककर्तृकत्वसाधने प्रत्यक्षानुमानविरोधः ; शास्त्रविरोधश्च, कुम्भकारो जायते, रथकारो जायते इत्यादिश्रवणात् ॥

अपिच सर्वेषां कार्याणां शरीरादीनां च सत्त्वादिगुणकार्यरूपसुखाद्यन्वयदर्शनेन सत्त्वादिमूलत्वमवश्याश्रयणीयम् । कार्यवैचित्र्यहेतुभूताः कारणगता विशेषाः सत्त्वादयः ;

प्रलयेऽपि नित्यसूर्याद्यनेकसद्भावश्चागमसिद्धः । कुसुमाञ्जलावेव नानाब्रह्माण्डसंभवप्रदर्शनेन युगपत् सर्वोच्छित्तौ न प्रमाणम् । अण्डान्तरसञ्चारायोगश्चानुमातुमशक्यः; शक्तिवैचित्र्यसंभवादिति भावः ।

अनैकान्त्यम् ; अनेककर्तृकरथगोपुरादिभिरिति शेषः। बुद्धिमत्पदस्य सर्वज्ञेत्यर्थे साध्याप्रसिद्ध्यादिदोषमाह पक्षस्येति। ननु केवलकार्यत्वस्य हेतुत्वे एकेश्वरासिद्धावपि किञ्चिद्विशेषितकार्यत्वेन तत्सिद्धिः सुवचा ; तत्र जीवेनानिर्वाहादित्याशंकायां तत् कार्यत्वं द्वेधा विकल्प्य निरस्यति सार्वज्ञ्येति। सार्वज्ञ्यादिकं न साध्यकोटिप्रविष्टम् ; अप्रसिद्धिदोषापत्तेरुक्तत्वात् । किंतु अर्थसिद्धम् । किमित्यादि । अत्र विमतं पक्षः। पक्षतावच्छेदकव्यापकैककालावच्छिन्नोत्पत्तिकत्वं हेतुः। तच्च दृष्टान्तानुगमाय, विभिन्नजीवकृतत्वेनानिश्चितकार्यमात्रवृत्तिप्रकृतान्वयितावच्छेदकत्वाभिमतधर्मव्यापकैककालावच्छिन्नोत्पत्ति-कत्वपर्यवसितं वाच्यम्। स च धर्मः पक्षतावच्छेदकः युगपदेककृतानेककार्यगततया दृष्टान्ततावच्छेदकश्च । यद्वा तत्तज्जीवकाल-तद्भिन्नकालोभयावच्छिन्नोत्पत्तिकत्वं हेतुः । इदमपि दृष्टान्तानुगतम् । आभ्यामेककर्तृकत्वसाधने परमात्मकर्तृकत्वं विना पक्षे न निर्वाहः ; एकस्य जीवस्येदृशकार्यकरत्वाभावादिति अनुमातुरभिमानः । तत्राद्यो हेतुरप्रसिद्धः ; सर्वसंबन्ध्युत्पत्तेरेककालावच्छिन्नत्वाभावात् । द्वितीयो हेतुः विभिन्नजीवकर्तृके उभयस्मिन् प्रसिद्धः ; परंतु तत्रैव पक्षे नानाकर्तृकत्वसाधक एव स्यादिति भावः। ननु लोके विभिन्नकर्तृकत्वेनानेककर्तृकत्वेन चाभिमतान्यपि कार्याणि पक्षीकृत्य एकमात्रकर्तृकत्वेन सुनिश्चितं कार्यं दृष्टान्तीकृत्य कार्यत्वहेतुनैव एककर्तृकत्वं साधयाम इत्यत्राह अत्रापीति । एकपरमात्मकर्तृकत्वं सर्वत्रेति वासनैकविजृम्भितमिदमिति बाधो दोष इति ।

पूर्वं जीववत् अस्यापि कर्तुः किञ्चिद्विषयकाज्ञानाशक्त्याद्यापादनं पूर्वपक्षिणा निराकृतम्, 'तस्य कार्यानुपयोगात्' इति ; तत्र कार्योपयोग्येव गुणवश्यत्वकर्मवश्यत्वादिकमापाद्य तस्यानीश्वरत्वमाह अपि चेति । तार्किकवत् पाशुपता अपि आनुमानिकेश्वरवादिनः, तैः सत्त्वादिगुणस्वीकारादेवमुक्तिः ; कर्मस्वीकारस्तु तार्किकेष्वपि । शरीरादीनामिति कथनं——शरीरे सुखाद्यन्वयः तन्मूलसत्त्वाद्यन्वयश्च संभवति, तद्वदेवान्येषामपि पाञ्चभौतिकत्वात् तथात्वकथनमिति सूचनाय । तेषां

तेषां कार्याणां तन्मूलत्वापादनं तद्युक्तपुरुषान्तःकरणविकारद्वारेण ; पुरुषस्य च तद्योगः कर्ममूलः इति कार्यविशेषारम्भायैव ज्ञानशक्तिवत् कर्तुः कर्मसम्बन्धः कार्यहेतुत्वेनैवावश्याश्रयणीयः; ज्ञानशक्तिवैचित्र्यस्य च कर्ममूलत्वात् । इच्छायाः कार्यारम्भहेतुत्वेऽपि विषयविशेषविशेषितायास्तस्याः सत्त्वादिमूलकत्वेन कर्मसम्बन्धोऽवर्जनीयः ।

अतः क्षेत्रज्ञा एव कर्तारः ; न तद्विलक्षणः कश्चिदनुमानात् सिध्यति ॥

भवन्ति च (चात्र) प्रयोगाः—तनुभुवनादि क्षेत्रज्ञकर्तृकम्, कार्यत्वात्, घटवत् । ईश्वरः कर्ता न भवति, प्रयोजनशून्यत्वात्, मुक्तात्मवत् । ईश्वरः कर्ता न भवति, अशरीरत्वात् तद्वदेव । न च क्षेत्रज्ञानां स्वशरीराधिष्ठाने व्यभिचारः, तत्राप्यनादेः सूक्ष्मशरीरस्य सद्भावात् । विमतिविषयः कालो न लोकशून्यः, कालत्वात् वर्तमानकालवत् इति ।

अपिच—किमीश्वरः सशरीरोऽशरीरो वा कार्यं करोति । न तावत् अशरीरः; अशरीरस्य कर्तृत्वानुपलब्धेः । मानसान्यपि कार्याणि सशरीरस्यैव भवन्ति ; मनसो नित्यत्वेऽप्य-

---

सुखदुःखमोहमयत्वं सिद्धान्ते आत्मगतसुखदुःखमोहहेतुभूत प्रतिनियतधर्मवत्त्वमेव ; त एव धर्माः सत्त्वरजस्तमांसि । सन्तु भूतेषु ते विशेषाः ; कर्तुः किमायातमित्यत्राह तेषामिति । तद्युक्तपुरुषेति । पुरुषस्य सत्त्वादियुक्तत्वं शरीरेन्द्रियादिसंघातद्वारा । वैचित्र्यस्येति । कर्माभावे वैचित्र्यं कथमिति भावः । तथा च ज्ञानशक्तिमत्कर्तृकत्ववत् कर्मवश्यकर्तृकत्वमप्यनुमातव्यमेवेति भावः । स्वतन्त्रतया जीवस्येच्छैव नियामिकाऽस्तु इत्यत्र तद्वैचित्र्यमपि कर्ममूलमेवेत्याह इच्छाया इति ।

ईश्वर इति । न च सिद्ध्यसिद्धिभ्यां व्याघात इति वाच्यम्—प्रतितर्कमात्रत्वात् । यदि प्रयोजनशून्यः अशरीरश्च स्यात्, कर्ता न भवेदित्युक्तं भवति । ननु कर्तृत्वं शरीरापेक्षमित्यनेन किं विवक्षितम्? यदि कृतिं प्रति शरीरमपि कारणमिति—तन्न ; शरीरं विना मनोमात्रेण तत्संभवस्य प्रागुक्तत्वात् । यदि कृत्यधीनो बाह्यवस्तुगतो व्यापारः शरीरव्यापारद्वारक इति—तन्न ; पुरुषस्य कृत्यधीने स्वशरीरव्यापारे शरीरान्तरव्यापारद्वारीकरणाभावात् । यदि प्रेरणानुकूलः संकल्पवत्पुरुषसंबन्धविशेषः पुरुषसंयुक्तशरीरसंयुक्तत्वरूप एव भवतीति—तदपि न ; शरीरप्रेरणायां तदभावात् । यदि तु पूर्वक्षणावच्छिन्नशरीरसंबन्धस्याभावे व्यापार्यमाणवस्तुसंबन्धः पुंसो न भवतीत्युच्यते—तदपि न ; व्यापार्यमाणस्वशरीरसंबन्धस्य प्राथमिकस्य शरीरसंबन्धपूर्वकत्वाभावादित्याक्षेपं परिहरति न चेति । अनादेरिति ; प्रवाहानादेरित्यर्थः । स्थूलशरीरे स्थित्वा सूक्ष्मं प्रविशति, सूक्ष्मे स्थित्वा स्थूलमिति मध्येमध्ये नवनवं सूक्ष्मं निर्मीयत इति स्थूलवत् सूक्ष्ममप्यनादि । न पुनः सांख्यमत इवैकमनादि सूक्ष्मं शरीरमस्माकम् । 'उपपन्नस्तल्लक्षण' इति सूत्रभाष्यं न सांख्यमतानुकूलम् । तदनन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणे सूक्ष्मस्य स्थूलदेहरूपेण परिणामः, पुनः स्थूलस्य सूक्ष्मत्वञ्चाभाषि । ननु आदिसृष्टौ प्रथमशरीराधिष्ठाने पूर्वशरीरसंबन्धो नेत्यत्राह विमतीति । वेदप्रामाण्यसिद्धेः प्राक् प्रलयोपि न सिद्ध्यतीत्याशयः । कृत्यादिकारणतयाऽपि शरीरापेक्षामाह अपि-

शरीरेषु मुक्तेषु तत्कार्यादर्शनात् । नापि सशरीरः ; विकल्पासहत्वात् । तच्छरीरं किं नित्यम्, उतानित्यम् । न तावन्नित्यम् ; सावयवस्य तस्य नित्यत्वे जगतोऽपि नित्यत्वाविरोधादीश्वरासिद्धेः । नाप्यनित्यम्, तद्व्यतिरिक्तस्य तच्छरीरहेतोः तदानीमभावात् ॥ स्वयमेव हेतुरिति चेन्न; अशरीरस्य तदयोगात् ॥ अन्येन शरीरेण सशरीर इति चेन्न ; अनवस्थानात् ॥ स किं सव्यापारो निर्व्यापारो वा । अशरीरत्वादेव न सव्यापारः । नापि निर्व्यापारः कार्यं करोति मुक्तात्मवत् । कार्यं जगत् इच्छामात्रव्यापारकर्तृकमित्युच्यमाने पक्षस्याप्रसिद्धविशेषणत्वम् ; दृष्टान्तस्य च साध्यहीनता ।

अतो दर्शनानुगुण्येनेश्वरानुमानं दर्शनानुगुण्यपराहतमिति शास्त्रैकप्रमाणकः परब्रह्मभूतः सर्वेश्वरः पुरुषोत्तमः ॥ शास्त्रं तु सकलेतरप्रमाणपरिदृष्टसमस्तवस्तुविसजातीयं सार्वज्ञ्यसत्यसङ्कल्पत्वादिमिश्रानवधिकातिशयापरिमितोदारगुणसागरं निखिलहेयप्रत्यनीकस्वरूपं प्रतिपादयतीति न प्रमाणान्तरावसितवस्तुसाधर्म्यप्रयुक्तदोषगन्धप्रसङ्गः । यत्तु निमित्तोपादानयोरैक्यमाकाशादेर्निरवयवद्रव्यस्य कार्यत्वं चानुपलब्धम् अशक्यप्रतिपादनमित्युक्तम्—तदप्यविरुद्धमिति, (शारी. 1. 4. 23.) "प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्", (शारी. 2. 3. 1.) "न वियदश्रुतेः" इत्यत्र प्रतिपादयिष्यते । अतः प्रमाणान्तरागोचरत्वेन शास्त्रैकविषयत्वात् 'यतो वा इमानि भूतानि' इति वाक्यमुक्तलक्षणं ब्रह्म प्रतिपादयतीति सिद्धम् ॥ इति शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अथ समन्वयाधिकरणम् ॥ ४ ॥

यद्यपि प्रमाणान्तरागोचरं ब्रह्म, तथापि प्रवृत्तिनिवृत्तिपरत्वाभावेन सिद्धरूपं ब्रह्म

चेति । सर्वमिदमत्र विवक्षितं पशुपत्यधिकरणे सूत्रारूढम् । प्रागुक्तज्ञानेच्छाकृतिवत् व्यापारस्यापि कारणतयाऽनुमानादपि शरीरापेक्षेत्याह स किमिति । इच्छामात्रव्यापारेति बहुव्रीहिः ।

शास्त्रैकविषयत्वादिति । शास्त्रमित्यस्य अज्ञातज्ञापकशब्दोऽर्थः । तद्योनित्वं तन्मूलकत्वं तदधीनप्रतिपत्त्यर्हत्वम् ; तस्मात् ब्रह्म वेदान्तवाक्यजन्यप्रतीतिविषय इति सूत्रार्थः ॥ (३)

समन्वयाधिकरणम्

प्रवृत्तिनिवृत्तिपरत्वाभावेनेति । 'यन्न दुःखेन संभिन्नम्' इत्येवं स्वर्गादिसिद्धवस्तुबोधकानामपि, यजेत स्वर्गकाम इत्यादिप्रवृत्त्यादिबोधकवाक्यैकवाक्यतास्वीकारात् प्रवृत्तिनिवृत्तिपरत्वमस्ति । तद्वत् अर्थवादवच्च उपनिषदामप्यर्थवादत्वेन कर्मविध्येकवाक्यतायां कथञ्चित् सिद्धप्रतिपादकत्वं स्यात् । सिद्धेव्युत्पत्तिसमर्थनादिना स्वातन्त्र्यस्येष्टत्वात्तु तत्र तात्पर्यायोगान्न प्रतिपादकत्वमिति भावः । शास्त्रयोनीति । शास्त्रपदप्रयोगश्च सूत्र एव कृतः । न च प्रवृत्तिनिवृत्तिपरभिन्नस्य शास्त्रत्वम् ; निष्प्रयोजनत्वात् । यदाहुः, "प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा । पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते" इतीति भावः ।

न शास्त्रं प्रतिपादयतीत्याशङ्कयाह—

4. तत्तु समन्वयात् ॥ १ । १ । ४ ॥

प्रसक्ताशङ्कानिवृत्त्यर्थः तुशब्दः । तत् शास्त्रप्रमाणकत्वं ब्रह्मणः संभवत्येव । कुतः ? समन्वयात्—परमपुरुषार्थतयाऽन्वयः समन्वयः; परमपुरुषार्थभूतस्यैव ब्रह्मणोऽभिधेयतयाऽन्वयात् ।

एवमिव समन्वितो ह्यौपनिषदः पदसमुदायः—(तै.भृ.) "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते", (छा. 6. 2. 1,) सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् । तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत", (बृ. 3. 2. 11.) "ब्रह्म वा इदमेकमेवाग्र आसीत्", (ऐतरेय. 1. 1. 1.) "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्", (तै. आनं) "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः", (महोपनिषत्. 1. 1.) "एको ह वै नारायण आसीत्", (तै.आनं) "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म", (तै. भृ.) "आनन्दो ब्रह्म" इत्येवमादिः ।

न च व्युत्पत्तिसिद्धपरिनिष्पन्नवस्तुप्रतिपादनसमर्थानां पदसमुदायानाम् अखिलजगदुत्पत्तिस्थितिविनाशहेतुभूताशेषदोषप्रत्यनीकापरिमितोदारगुणसागरानवधिकातिशयानन्दस्वरूपे ब्रह्मणि समन्वितानां प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपप्रयोजनविरहादन्यपरत्वम् ; स्वविषयावबोधपर्यवसायित्वात् सर्वप्रमाणानाम् । न च प्रयोजनानुगुणा प्रमाणप्रवृत्तिः । प्रयोजनं

सूत्रे तदिति शास्त्रयोनित्वमुच्यते । पूर्वसूत्रे शास्त्रयोनित्वपदतात्पर्यार्थभूतं प्रमाणान्तरागोचरत्वं हेतुतया विवक्षितम् ; इह तद्वाच्यार्थः साध्यतयाऽभिमतः । प्रसक्तेति । अप्रामाण्यशंका प्रथमसूत्रमारभ्य प्रवृत्ताऽत्र निःशेषं निवर्त्यत इति सूचनार्थं इह तुशब्द इति भावः । तेन चतुःसूत्री उपोद्घात इति सूच्यते । समन्वयादित्यस्य वेदान्ताभिधेयत्वादित्यर्थे साध्याविशिष्टो हेतुः स्यात् । अन्वयो नाम अयोगव्यवच्छेदेन ब्रह्मणो वेदान्तवाक्येषु संबन्धः, कारणवाक्येषु अन्ययोगव्यवच्छेदेनापि तत्संबन्धः समन्वय इत्युक्तौ पादत्रिपादीरूपप्रथमाध्यायार्थप्रतिज्ञामात्रता स्यात्; न पृथगधिकरणकृत्यम् । अपुरुषार्थतयाऽनन्वयशंकायां तत्परिहारकोऽर्थः किल वक्तव्यः । प्रथमाध्यायस्य समन्वयाध्याय इति व्यवहारस्तु अन्वयपदेनैव अयोगान्ययोगव्यवच्छेदमुखेन ब्रह्मान्वयविवक्षया भवितुमर्हति । अतः समित्यस्य सम्यक्त्वं पुरुषार्थत्वमित्यर्थं विवक्षित्वा पुरुषार्थतया प्रतिपाद्यत्वादिति हेतुमाह परमेति । एवमिवेति इवशब्देन संभावितप्रामाण्यक पुरुषार्थत्वप्रकारकापातप्रतीतिविषयत्वमस्तीति ज्ञाप्यते । प्रथमाध्यायसमाप्तावेव हि, एवमेव समन्वित इति वक्तुं शक्यम् । औपनिषदः । उपनिषदित्यस्य षद्लृधातोरवसादनार्थकतया, ब्रह्म उपनीय अविद्यामवसादयतीत्युपनिषद् ब्रह्मविद्या ; तत्प्रतिपादकवाक्येऽपि तच्छब्द इति परभाष्यम् ; अत्राधिकरणे भामती च । "ब्रह्मणि उपनिषण्णेत्युपनिषत्" इति वाक्यम् । सूत्रे अन्वयादित्यनेन, अनन्वये आदित्यो यूप इत्यादाविवान्यपरता स्यात् , न त्वत्रेति सूचितम् । तद् दर्शयति न चेत्यादिना । प्रमाणं प्रयोजनवद्विषयकमेवेति न नियम इत्याह न च प्रयोजनेति । अन्यथा लोष्ठदर्शनस्य काञ्चनविषयकत्वकल्पना स्यादिति भावः ।

हि प्रमाणानुगुणम् । न च प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयविरहिणः प्रयोजनशून्यत्वम् ; पुरुषार्थान्वय-प्रतीतेः । तथा स्वरूपपरेष्वपि, 'पुत्रस्ते जातः, नायं सर्पः' इत्यादिषु हर्षभयनिवृत्ति-रूपप्रयोजनवत्त्वं दृष्टम् ॥ (पूर्वःपक्षः)

अत्राह—न वेदान्तवाक्यानि ब्रह्म प्रतिपादयन्ति ; प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयविरहिणः शास्त्रस्यानर्थक्यात् । यद्यपि प्रत्यक्षादीनि वस्तुयाथात्म्यावबोधे पर्यवस्यन्ति ; तथाऽपि शास्त्रं प्रयोजनपर्यवसाय्येव । न हि लोकवेदयोः प्रयोजनरहितस्य कस्यचिदपि वाक्यस्य प्रयोग उपलब्धचरः । न च किञ्चित् प्रयोजनमनुद्दिश्य वाक्यप्रयोगः, श्रवणं वा संभवति । तच्च प्रयोजनं प्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्येष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारात्मकमुपलब्धम् , 'अर्थार्थी राजकुलं गच्छेत्', 'मन्दाग्निर्नाम्बु पिबेत्', 'स्वर्गकामो यजेत' 'न कलञ्जं भक्षयेत्', इत्येवमादिषु ।

यत् पुनः-सिद्धवस्तुपरेष्वपि, 'पुत्रस्ते जातः', 'नायं सर्पो रज्जुरेषा' इत्यादिषु हर्षभयनिवृत्तिरूपपुरुषार्थान्वयो दृष्ट इत्युक्तम् । तत्र किं पुत्रजन्माद्यर्थात् पुरुषार्थावाप्तिः, उत तज्ज्ञानादिति विवेचनीयम् ॥ सतोऽप्यज्ञातस्यार्थस्यापुरुषार्थत्वेन तज्ज्ञानादिति

प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वय एव प्रयोजनवत्त्वमित्यपि नास्तीत्याह न च प्रवृत्तीति । पुरुषार्थान्वयेति । अभिरूपवस्तुप्रत्यक्षानुमानादाविति शेषः । हर्षेति—हर्षं इष्टं फलम् ; अनिष्टनिवृत्तिरूपं फलं भयनिवृत्तिः । तथाच प्रयोजने सति असति च प्रमाणप्रवृत्तिदर्शनात् प्रमितौ जातायां तद्विषयानुरूपं प्रेप्साजिहासोपेक्षान्यतमोत्पत्तेरनुभवात् प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरनियमाभावाच्च कथं प्रमाणसामान्ये प्रवृत्तिनिवृत्तिमूलसाफल्यवर्णनमिति ।

एवं सूत्रार्थे उपपादिते, यत्रयत्र शास्त्रत्वम् , तत्रतत्र प्रयोजनवत्त्वमितिवत् , प्रयोजनवच्छास्त्रत्वं यत्र, तत्र प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरान्वयः इति नियमं शंकते अत्राहेति। अयमेव प्रधानपूर्वपक्षी मीमांसकः । उपनिषदामपि कर्मकाण्डस्थार्थवादवत् वाच्यार्थे तात्पर्यं नास्ति ; प्राशस्त्यपर्यवसानेन कर्मकाण्डविधिशेषत्वमेवेति तदाशयः । यत्किञ्चिद्विधिशेषत्वं विनैव प्रयोजनवत्त्वसंभवात् प्रामाण्यं सुस्थमासामिति सिद्धान्ती । इदमेव शाङ्करमतमपि । अद्वैतिष्वेव केचिदौपनिषदविधिशेषत्वेन प्रयोजनवत्त्वं प्राञ्चोऽवोचन् । तत्र निष्प्रपञ्चीकरणनियोगवादिन एके । ध्यानविधिवादिनस्त्वन्ये । मीमांसकः प्रधानपूर्वपक्षी प्रथमं प्रथमनियोगवादिमतमनूद्य निरस्य, ध्यानविधिवादिमतं प्रस्ताव्य, तत्खण्डकं शांकरमतं प्रसंगात् भास्करमतञ्च तन्मुखेन प्रतिक्षिप्य, स्वयं तं ध्यानविधिवादं व्युदस्य स्वपक्षमुपसंहरति ; ततः यथावत् सिद्धान्तवर्णनमिति क्रम इह भाव्यः । शांकरभाष्ये उभयलिङ्गाधिकरणे प्रपञ्चविलयनियोगवादिनः, इह ध्यानविधिवादिनश्च दूषितत्वात् तत्तद्वादिनां जरत्त्वम् ।

प्रमाणवाक्यत्वात् प्रयोजनपर्यवसायीत्यनुमाने व्याप्तिं दर्शयति नहीति ; अनुकूलतर्कं दर्शयति न चेति । इष्टप्राप्तौ अनिष्टपरिहारे च लौकिकवैदिकवाक्योदाहरणात् चतुष्टम् ।

चेत्—तर्हि असत्यप्यर्थे ज्ञानादेव पुरुषार्थः सिध्यतीति अर्थपरत्वाभावेन प्रयोजनपर्यवसायिनोऽपि शास्त्रस्य नार्थसद्भावे प्रामाण्यम् । तस्मात् सर्वत्र प्रवृत्तिनिवृत्तिपरत्वेन ज्ञानपरत्वेन वा प्रयोजनपर्यवसानमिति कस्यापि वाक्यस्य परिनिष्पन्ने वस्तुनि तात्पर्यासंभवात् न वेदान्ताः परिनिष्पन्नं ब्रह्म प्रतिपादयन्ति ॥

अत्र कश्चिदाह—वेदान्तवाक्यान्यपि कार्यपरतयैव ब्रह्मणि प्रमाणभावमनुभवन्ति ॥ कथम् ॥ निष्प्रपञ्चमद्वितीयं ज्ञानैकरसं ब्रह्म अनाद्यविद्यया सप्रपञ्चतया प्रतीयमानं निष्प्रपञ्चं कुर्यादिति ब्रह्मणः प्रपञ्चप्रविलयद्वारेण विधिविषयत्वम्—इति ॥ कोऽसौ द्रष्टृदृश्यरूपप्रपञ्चप्रविलयद्वारेण साध्य-ज्ञानैकरसब्रह्मविषयो विधिः ॥ (बृ 5. 2.) "न

अर्थपरत्वाभावेनेति-अर्थबोधकत्वेऽपि तत्र तात्पर्याभावेनेत्यर्थः । न च जगतो मिथ्यात्वात् तन्निवृत्तेश्च तत्त्वज्ञानैकसाध्यत्वात् वेदान्तजनितब्रह्मात्मैक्यज्ञानं तत्त्वज्ञानमेव भवतीति अर्थवास्तवत्वमिति वाच्यम्-मूदलनभ्रान्त्याऽपि रज्जुसर्पनिवृत्तिदर्शनेन शून्यवादिरीत्या ब्रह्मणोप्यतत्त्वतासंभवात् । न च शास्त्रप्रतिपन्नतया सत्यमेवेति वाच्यम्—न हि, 'आदित्यो यूपः' 'यजमानः प्रस्तरः,' 'इयं वै जुहूः, स्वर्गो लोक आहवनीयः' इत्यादियथाश्रुतार्थानां सत्यत्वम् । अतो विवक्षितार्थस्यैव सत्यत्वमिष्टम्; न तु सर्वस्य । अत्र चोपनिषद्रूपार्थवादानामपि कर्मविधिशेषतया प्राशस्त्यपरत्वमिति तत् प्राशस्त्यं सत्यमेवेति न ब्रह्मसद्भावेऽपि प्रामाण्यम् । न चैतदसत्यत्वकल्पनया प्राशस्त्यरूपार्थान्तरस्वीकारेणान्यशेषत्ववर्णनापेक्षया स्वातन्त्र्येण यथाश्रुतार्थसत्यत्वेन प्रामाण्यवर्णन एव लाघवमिति वाच्यम्—ब्रह्मात्मैक्यस्य बहुप्रमाणबाधिततया सत्यत्वायोगात् । नच तर्हि भेदवादिरीत्या तत्त्वमस्याद्यर्थवर्णनेनार्थसत्यत्वमिष्यतामिति वाच्यम्-एवमपि सत्यभूततदर्थज्ञानजन्यः पुरुषार्थः क इत्यस्य वक्तव्यत्वात् । न हि वाक्यार्थज्ञानमात्रान्मोक्षो भवति ॥ विचित्रवस्तुश्रवणजनितमहानन्द एव काव्यरसास्वादादिवत् अस्तु पुरुषार्थ इति चेत्—तस्य शारीरकविचारादिश्रममन्तरेण आपातप्रतीतितोऽपि संभवेन ब्रह्ममीमांसावैयर्थ्यात् । विचारमूलकनिश्चयात्मकज्ञानेनैव भवन् आनन्द एव संपाद्य इति न हि विधिर्भवति । न च तादृशनियमापूर्वस्य क्वचिदुपयोगोऽस्ति । अतो वरमापातप्रतीतार्थमसत्यमादायैव तात्कालिकानन्दरूपप्रयोजनपर्यवसायित्वेऽपि शास्त्रस्य तावता प्रामाण्यासिद्ध्या प्राशस्त्यरूपलक्ष्यार्थमुखेनादृष्टार्थतयाऽवश्यक्लृप्तकर्मविधिशेषत्वकल्पनमुपनिषदाम् । तत् सिद्धम्, "यावत् खलु प्रमातॄणां प्रवर्तननिवर्तने । शब्दाः न कुर्वते तावन्न निराकांक्षबोधनम्" इतीति भावः । शेषं पूर्वपक्षोपसंहारे ।

अत्र पूर्वपक्षे दूरस्थकर्मविधिशेषत्वापेक्षया औपनिषदकार्यपरतयैव प्रामाण्यं समर्थयन्ते जरदद्वैतिनः । तेषु निष्प्रपञ्चीकरणनियोगवादिनः कस्यचित् पक्षमुपन्यस्यति अत्र कश्चिदाहेति । कथमिति । सिद्धस्य ब्रह्मणः कथं प्रवृत्तिविषयतेति प्रश्नः । सिद्धस्यापि व्रीह्यादेः वैतुष्यादिमत्तया साध्यत्ववत् ब्रह्मणोऽपि सिद्धस्य निष्प्रपञ्चतया साध्यत्वमिति प्रतिवदति निष्प्रपञ्चमिति । 'न

दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः न मतेर्मन्तारं मन्वीथाः" इत्या(त्येव्रमा)दिः। द्रष्टृदृश्यरूपभेदशून्यं दृशिमात्रं ब्रह्म कुर्यादित्यर्थः। स्वतस्सिद्धस्यापि ब्रह्मणो निष्प्रपञ्चतारूपेण कार्यत्व(साध्यत्व)मविरुद्धम्—इति ॥

तदयुक्तम्—नियोगवाक्यार्थवादिना हि नियोगः, नियोज्यविशेषणम्, विषयः, करणम्, इतिकर्तव्यता, प्रयोक्ता च वक्तव्याः।

तत्र हि नियोज्यविशेषणमनुपादेयम्; तच्च निमित्तं फलमिति द्विधा। अत्र किं नियोज्यविशेषणम्, तच्च किं निमित्तं फलं वेति विवेचनीयम्। ब्रह्मस्वरूपयाथात्म्यानुभवश्चेत् नियोज्यविशेषणम्, तर्हि न तत् निमित्तम्, जीवनादिवत् तस्यासिद्धत्वात्।

दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः' इत्यस्यार्थः—दृष्टेः अन्तःकरणवृत्तिविशेषस्य जडस्य द्रष्टारम् अवभासकर्तारं चैतन्यस्वरूपमात्मानं न पश्येः=अन्तःकरणवृत्तिविषयं न कुर्या इति। स्वप्रकाशचैतन्यं ज्ञानान्तरदृश्यं न भवतीति यावत्। दृष्टेः द्रष्टारं=दृष्टिकर्तारमित्यर्थे वा, दृष्ट्यपेक्षयाऽन्यं द्रष्टारमित्यर्थे वा सति द्रष्टृनिषेधः। सर्वथा चैतन्यातिरिक्तप्रपञ्चरूपं न पश्येः, चैतन्ये प्रपञ्चस्य कल्पितत्वात् तत् निष्प्रपञ्चं कुर्या इति विधौ पर्यवसानम्।

नियोगवाक्यार्थेति। नियोगः कार्यम् अपूर्वं लिङर्थः; स एव वाक्यमुख्यार्थः इति प्राभाकरः। ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादौ स यथा सर्वमाह, तथा प्रकृतेऽपि विधौ भवता सर्वं वक्तव्यमित्यर्थः। नियोज्यः प्रेर्यपुरुषः। तस्य **विशेषणं** काम्यस्थले स्वर्गकामत्वादि; नित्यस्थले यावज्जीवमित्युक्तजीवनादि। **विषयः करणञ्च** धात्वर्थ एव यागादिः। क्वचित्तु, दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यादौ होमो विषयः, दधि करणमिति भेदः स्यात्। **इतिकर्तव्यता** चाङ्गजातम्। **प्रयोक्ता** कर्ता नियोज्याभिन्नः। प्रयोक्तृपर्यन्तपदानां क्रमेण द्वन्द्व इव व्यस्तप्रयोगेऽपि **प्रयोक्तव्या** इति पुंलिङ्गनिर्देशो युक्तः। यथा दण्डिना, "तैः शरीरञ्च काव्यानामलङ्काराश्च दर्शिताः" (का. 1. 10.) इति। विचारितश्चेदमस्माभिः **वैशेषिकरसायने**, "एतेन कर्माणि गुणाश्च व्याख्याताः" (?. 2. 23.) इति सूत्रे। अपूर्वरूपो नियोगो दुर्वच इति स्थितं प्रथमाधिकरण एव।

नियोगदूषणस्य प्रयोक्तृदूषणस्येव करणदूषणेऽन्तर्भावात् द्वितीयस्य दूषणमारभते **तत्र हि नियोज्येति**। नित्यकाम्यविवेकाय अत्रैतद्विकल्पः। **अनुपादेयमिति**। देशः कालः फलं निमित्तं कर्तेति अनुपादेयपञ्चकं मीमांसकगणितम्; पुरुषकृतिसाध्यत्वाभावात्। **फलमिति**। काम्यमानं फलम्; फलकामत्वमिति यावत्। **किमिति**। प्रकृतनियोगवाक्ये किं वस्तु नियोज्यविशेषणत्वेनाभिमतम्; तथात्वञ्च तस्य निमित्ततया फलतया वेति प्रश्नः। 'ब्रह्मयाथात्म्यमनुभवन् निष्प्रपञ्चं ब्रह्म कुर्यादिति विधिः। तत्रानुभवो विशेषणम्। तस्य पूर्वसिद्धत्वे निमित्तत्वम्। उत्तरत्वे, अभिचरन् यजेतेत्यत्र अभिचारस्येव फलत्वम्। अतो विकल्प्य दूषयति **तर्हीति**। **असिद्धत्वात्**—स्वतःसिद्धत्वाभावात्। साध्यतायां ? सद्यनन्तरमेव तत् निमित्तं भवत्विति चेत्-साधनं किमर्थम् ? मोक्षार्थमिति चेत्—तर्हि

निमित्तत्वे च तस्य नित्यत्वेनापवर्गोत्तरकालमपि जीवननिमित्ताग्निहोत्रादिवत् नित्यत(व)द्विषयानुष्ठानप्रसङ्गः। नापि फलम्; नैयोगिकफलत्वेन स्वर्गादिवत् अनित्यत्वप्रसङ्गात्।

कश्चात्र नियोगविषयः। ब्रह्मैवेति चेत्--न, तस्य नित्यत्वेनाभव्यरूपत्वात्, अभावार्थत्वाच्च॥ निष्प्रपञ्चं ब्रह्म साध्यमिति चेत्–साध्यत्वेऽपि फलत्वमेव; अभावार्थत्वान्न विधिविषयत्वम्। साध्यत्वञ्च कस्य? किं ब्रह्मणः, उत प्रपञ्चनिवृत्तेः। न तावद् ब्रह्मणः, सिद्धत्वात्; अनित्यत्वप्रसक्तेश्च। अथ प्रपञ्चनिवृत्तेः—न तर्हि ब्रह्मणः साध्यत्वम्॥ प्रपञ्चनिवृत्तिरेव विधिविषय इति चेत्–न; तस्याः फलत्वेन विधिविषयत्वायोगात्। प्रपञ्चनिवृत्तिरेव हि मोक्षः; स च फलम्। अस्य च नियोगविषयत्वे नियोगात् प्रपञ्चनिवृत्तिः, प्रपञ्चनिवृत्त्या नियोग इतीतरेतराश्रयत्वम्।

अपि च--किं निवर्तनीयः प्रपञ्चो मिथ्यारूपः, सत्यो वा। मिथ्यारूपत्वे ज्ञाननिवर्त्यत्वादेव नियोगेन न किंचित् प्रयोजनम्॥ नियोगस्तु निवर्तकज्ञानमुत्पाद्य तद्द्वारेण

तस्यैवानुष्ठानप्रयोजकत्वात् अनुभवस्यानुष्ठापकत्वरूपनिमित्तत्वं न भवतीति॥ निमित्तत्वेष्टौ दोषमप्याह निमित्तत्वे चेति। ब्रह्मयाथात्म्यानुभवे सिद्धे कर्ता विषयमनुतिष्ठतीति अस्य निमित्तत्वं वक्तव्यम्। तस्मिन् सिद्धेऽनन्तरक्षणे मोक्ष एवेति कः किमनुतिष्ठेत्? यद्यपवर्गेऽप्यनुतिष्ठति, तर्हि सकृदिति किम्, भूयोभूयोऽप्यनुतिष्ठेत्। अग्निविद्यादिवत् कर्तृविशेषणत्वं विना निमित्तत्वकथनं हि, यदायदा तत्, तदातदा कार्यानुष्ठानमिति तस्यावश्यानुष्ठापकत्वसिद्ध्यर्थमेव; अतो जीवनविशेषानुवृत्तौ अग्निहोत्रावृत्तिवत् एतदावृत्तिसत्त्व एव निमित्तत्वसिद्धिः। न च मुक्तत्वेन सामग्र्यभावान्न भूयः करोतीति वाच्यम्—सामग्र्यभावस्य सकृदनुष्ठानेऽपि तुल्यत्वात्। अतः तन्न निमित्तमित्येव भाव्यमिति भावः। अनित्यत्वेति। अनुभवस्याभावे अज्ञानमेव पुनः स्यात्। अनुभवेनाज्ञानं निवृत्तमिति चेत्-'अज्ञानं निवृत्तम्, ज्ञानमपि नास्ती'ति कथम्, अन्यतरस्यावश्यकत्वादिति भावः।

अथानुभवस्य फलत्ववादिना विषयः तदनुरूपो वक्तव्यः, यजेतेत्यादौ यागादिरिव; स क इति तृतीयं विषयं क्षिपति कश्चेति। स्वर्गकामो यागं कुर्यादितिवत् अनुभवकामो निष्प्रपञ्चं ब्रह्म कुर्यादित्युच्यते। तत्र प्रपञ्चनिवृत्तिविशिष्टब्रह्म विषयः। तत्र विशेष्यं वा विशेषणं वा विशिष्टं वा विषय इति विकल्प्य दूषणमिह। भव्यं भवनकर्तृ, साध्यम्। भावार्थः धात्वर्थः। भावार्थोऽपि सत्ता न नियोगविषयः, भव्यमपि फलं न तथेति उभयरूपत्वमपेक्षितम्। ब्रह्मणि भव्यत्वभावार्थत्वयोरभावात् प्रपञ्चनिवृत्तिरूपविशेषणस्यैव विषयत्वं वक्तव्यम्, तदपि न; तस्याः फलत्वादिति।

विषयत्ववत् करणत्वमपि न तस्या इत्याशयेन तुरीयं करणमभिक्रुत्याह अपि चेति। विषयदूषणेनैव करणदूषणस्य कृतत्वेऽपि करणत्वाकारस्यापि दूषणं यथाक्रमम्। नियोगदूषणमार्थिकम्। करणत्वं हि फलसाधननियोगरूपापूर्वसाधनत्वम्। तत्र नियोगो नेतरसाध्यः, फलमपि न नियोगसाध्यमित्युच यत

प्रपञ्चस्य निवर्तक इति चेत्—तत् स्ववाक्यादेव जातमिति नियोगेन न प्रयोजनम्। वाक्यार्थज्ञानादेव ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य मिथ्याभूतस्य प्रपञ्चस्य बाधितत्वात् सपरिकरस्य नियोगस्यासिद्धिश्च। प्रपञ्चस्य निवर्त्यत्वे, प्रपञ्च[स्य] निवर्तको नियोगः किं ब्रह्मस्वरूपमेव, उत तद्व्यतिरिक्तः। यदि ब्रह्मस्वरूपमेव; निवर्तकस्य नित्यतया निवर्त्यप्रपञ्चसद्भाव एव न संभवति। नित्यत्वेन नियोगस्य विषयानुष्ठान-साध्यत्वं च न घटते। अथ ब्रह्मस्वरूपव्यतिरिक्तः, तस्य कृत्स्नप्रपञ्चनिवृत्तिरूपविषया-नुष्ठानसाध्यत्वेन प्रयोक्ता च नष्ट इत्याश्रयाभावादसिद्धिः। प्रपञ्चनिवृत्तिरूपविषयानुष्ठाने-नैव ब्रह्मस्वरूपव्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य निवृत्तत्वात् न नियोगनिष्पाद्यं मोक्षाख्यं फलम्।

किंच—प्रपञ्चनिवृत्तेर्नियोगकरणस्य इतिकर्तव्यताऽभावात्, अनुपकृतस्य च करण-त्वायोगान्न करणत्वम्॥ कथमितिकर्तव्यताऽभाव इति चेत्—इत्थम्। अस्येतिकर्तव्यता भावरूपा, अभावरूपा वा। भावरूपा च करणशरीरनिष्पत्ति-तदनुग्रह-कार्यभेदभिन्ना। उभयविधा च न संभवति। न हि मुद्गराभिघातादिवत् कृत्स्नस्य प्रपञ्चस्य निवर्तकः कोऽपि दृश्यत इति दृष्टार्था न संभवति। नापि निष्पन्नस्य करणस्य कार्योत्पत्तावनुग्रहः संभवति; अनुग्राहकांशसद्भावेन कृत्स्नप्रपञ्चनिवृत्तिरूपकरणस्वरूपासिद्धेः। ब्रह्मणः

इह। स्ववाक्यादेव तत्त्वमसीत्यादित एव। सपरिकरस्य नियोगस्य—जीवरूपाश्रयविशिष्टस्या-पूर्वस्य। सत्यत्वपक्षं दूषयति प्रपञ्चस्येति। निवर्त्यत्व इति। सत्यत्वात् प्रपञ्चो नियोगनिवर्त्यो भवतीति चेदित्यर्थः। अथ....व्यतिरिक्तः इति; अपूर्वं जीवनिष्ठमेव नियोगश्चेदित्यर्थः। करणत्वघटकांशद्वयमपि नेत्याह तस्येति। अत्र शाङ्करे 'उभयलिंगाधिकरणे' (3. 2. 21.) यथा स्वर्गकामस्य यागोऽ-नुष्ठातव्य उपदिश्यते, एवमपवर्गकामस्य प्रपञ्चप्रविलयः (प्रपञ्चनिवृत्तिः); यथा च तमसि व्यवस्थितं घटादितत्त्वमवबुभुत्समानेन तमः प्रविलाप्यते, एवं ब्रह्मतत्त्वमवबुभुत्समानेन प्रपञ्चः प्रविलापयितव्यः' इति तत्पक्षोपन्यासः, दूषणञ्च, 'किमग्निप्रतापसंपर्कात् घृतकाठिन्यप्रविलय इव (सत्य) प्रपञ्चप्रविलयः कर्तव्यः, आहोस्वित्.........अविद्याकृतः.........(आद्ये) स पुरुषमात्रेणाशक्यः प्रविलापयि-तुम्। (शक्यत्वे) आदिमुक्तेन प्रविलयः कृत इतीदानीं (किमपि न स्यात्। अन्त्ये, अनावेदिते ब्रह्मणि, ब्रह्मविज्ञानं कुरु, प्रपञ्चप्रविलयञ्चेति शतकृत्व उक्तेपि न जायेत। (आवेदिते च विद्ययैव सर्वसिद्धि-रिति किं नियोगेन। नियोज्योपि प्रपञ्चान्तर्गतश्चेत्, नष्ट इति कुत्र नियोगोत्पत्तिः। ब्रह्मैव चेत्, तस्य कथं नियोज्यता' इत्यादिकं भाषितमनुसंधेयम्।

इतिकर्तव्यतारूपपञ्चमविषये आह इत्थमिति। करणेति। करणं प्रपञ्चनिवृत्तिः। तच्छ-रीरनिष्पादकं संनिपत्योपकारकम्; अनुग्राहकमारादुपकारकम्। कोपीति; पुरुषसाध्यः कश्चिदि-त्यर्थः। अनुग्राहकांशेति। अनुग्राहकस्य प्रयाजवत् करणात् पूर्वत्वेऽपि, अनुयाजादिवत् उत्तरत्वेपि

अनुग्रहस्य प्रपञ्चनिवृत्तिरूपकरणोत्पत्त्यनन्तरमेव कार्यतया अनुग्राहके सति कथं कृत्स्ननिवृत्तिरिति

अद्वितीयत्वज्ञानं प्रपञ्चनिवृत्तिरूपकरणशरीरं निष्पादयतीति चेत्—तेनैव प्रपञ्चनिवृत्तिरूपो मोक्षः सिद्ध इति न करणादिनिष्पाद्यमवशिष्यत इति पूर्वमेवोक्तम् । अभावरूपत्वे चाभावादेव न करणशरीरं निष्पादयति । (नाप्यनुग्रहकः (कम्) ।

अतो निष्प्रपञ्चब्रह्मविषयो विधिर्न संभवति ॥

अन्योऽप्याह—यद्यपि वेदान्तवाक्यानां न परिनिष्पन्नब्रह्मस्वरूपपरतया प्रामाण्यम्—तथाऽपि ब्रह्मस्वरूपं सिध्यत्येव ॥ कुतः ॥ ध्यानविधिसामर्थ्यात् । एवमेव हि समामनन्ति—(बृ. 4 4. 5.) "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः...निदिध्यासितव्यः", (छा. 8. 7. 1.) "य आत्मा अपहतपाप्मा...सोऽन्वेष्टव्यः; स विजिज्ञासितव्यः", "आत्मेत्येवोपासीत" (बृ. 3. 4. 7....15.) "आत्मानमेव लोकमुपासीत" इति । अत्र ध्यानविषयो हि नियोगः स्वविषयभूतं ध्यानं ध्येयैकनिरूपणीयमिति ध्येयमाक्षिपति । स च ध्येयः स्ववाक्यनिर्दिष्ट आत्मा । स किंरूप इत्यपेक्षायां तत्स्वरूपविशेषसमर्पणद्वारेण (तै. आनं) "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म", (छा. 6. 2. 1.) सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इत्येवमादीनां वाक्यानां ध्यानविधिशेषतया प्रामाण्यमिति विधिविषयभूतध्यानशरीरानुप्रविष्टब्रह्मस्वरूपेऽपि तात्पर्यमस्त्येव । अतः, "एकमेवाद्वितीयम्", (छा. 6. 8.) "तत् सत्यं स आत्मा तत् त्वमसि श्वेतकेतो", (कठ. 4. 11.) "नेह नानाऽस्ति किञ्चन" इत्यादिभिः, ब्रह्मस्वरूपमेकमेव सत्यम् तद्व्यतिरिक्तं सर्वं मिथ्येत्यवगम्यते । प्रत्यक्षादिभिः भेदावलम्बिना च कर्मशास्त्रेण भेदः प्रतीयते । भेदाभेदयोः परस्परविरोधे सति अनाद्यविद्यामूलत्वेनापि भेदप्रतीत्युपपत्तेरभेद एव परमार्थ इति निश्चीयते । तत्र ब्रह्मध्याननियोगेन तत्साक्षात्कारफलेन निरस्तसमस्ताविद्याकृतविविधभेदाद्वितीयज्ञानैकरसब्रह्मरूपमोक्षः प्राप्यते ।

न च वाक्यात् वाक्यार्थज्ञानमात्रेण ब्रह्मभावसिद्धिः; अनुपलब्धेः; विविधभेददर्शनानुवृत्तेश्च । तथा च सति श्रवणादिविधानमनर्थकं स्यात् ॥ अथोच्येत—

भावः । अभावरूपेतिकर्तव्यतापक्षं खण्डयति अभावेति । अभावादेवेति । प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वेन विद्यामात्रतस्तन्निवृत्तिरिति नान्यापेक्षाऽस्ति । किञ्च यथा, नानृतं वदेदित्यनृतवदननिवृत्तेः क्रत्वर्थत्वं तत्प्रतियोगिनः अनृतवदनस्य क्रतुवैगुण्यकरत्वात्—तद्वदिह शमादिरूपनैष्कर्म्यप्रतियोगिनः जातायां प्रपञ्चनिवृत्तौ वैगुण्यकरत्वमपि न, प्रपञ्चनिवृत्तिसाध्यस्यान्यस्याभावादिति भावः ॥

निष्प्रपञ्चं कुरु इत्यस्य निष्प्रपञ्चतानुकूलव्यापारं कुरु इत्यर्थः । स च ध्यानमिति, निदिध्यासितव्य इत्यादिरेव विधिर्भवतीति ध्यानविधिवादिपक्षमारभते अन्योऽपीति । भेदाभेदयोः परस्परविरोधे इति । एतद्विरोधस्थापनार्थमेवाविरोधवादिभास्करमतखण्डनमुत्तरत्रेत्यवधेयम् । ब्रह्मध्याननियोगेन । नियोगोऽपूर्वम् ; तत्फलं साक्षात्कारः ॥ अथोच्येतेत्यादिना शांकरपक्षानुवादः ।

साक्षात्कारो वाक्यजन्य एव, न नियोगजन्यः ; युक्तिरपि न नियोगजन्येति ध्यानविधिखण्डनं

'रज्जुरेषा न सर्पः' इत्युपदेशेन सर्पभयनिवृत्तिदर्शनात् रज्जुसर्पवत् बन्धस्य च (स्यापि) मिथ्यारूपत्वेन ज्ञानबाध्यतया तस्य वाक्यजन्यज्ञानेनैव निवृत्तिर्युक्ता; न नियोगेन। नियोगसाध्यत्वे मोक्षस्यानित्यत्वं स्यात्, स्वर्गादिवत्। मोक्षस्य नित्यत्वं हि सर्ववादिसंप्रतिपन्नम्। किञ्च धर्माधर्मयोः फलहेतुत्वं स्वफलानुभवानुगुणशरीरोत्पादनद्वारेणेति ब्रह्मादिस्थावरान्तचतुर्विधशरीरसम्बन्धरूपसंसारफलत्वमवर्जनीयम्। तस्मान्न धर्मसाध्यो मोक्षः। तथा च श्रुतिः, (छा. 8. 12. 1.) "न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति। अशरीरं वा व सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः" इति। अशरीरत्वरूपे मोक्षे धर्माधर्मसाध्यप्रियाप्रियविरहश्रवणात्, न धर्मसाध्यमशरीरत्वमिति विज्ञायते। न च नियोगविशेषसाध्यफलविशेषवत् ध्याननियोगसाध्यमशरीरत्वम्; अशरीरत्वस्य स्वरूपत्वेनासाध्यत्वात्। यथाऽऽहुः श्रुतयः (कठ. 2. 22.) "अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम्। महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति", (मुण्ड. 2. 1. 2.) "अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः", (बृ. 6. 3. 5.) "असङ्गो ह्ययं पुरुषः" इत्याद्याः। अतोऽशरीरत्वरूपो मोक्षो नित्य इति न धर्मसाध्यः। तथा च श्रुतिः—"अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात्। अन्यत्र भूताद्भव्याच्च यत् तत् पश्यसि तद् वद" इति॥

अपिच—उत्पत्तिप्राप्तिविकृतिसंस्कृतिरूपेण चतुर्विधं हि साध्यत्वं मोक्षस्य न संभवति। न तावदुत्पाद्यः; मोक्षस्य ब्रह्मस्वरूपत्वेन नित्यत्वात्। नापि प्राप्यः; आत्मस्वरूपत्वेन ब्रह्मणो नित्यप्राप्तत्वात्। नापि विकार्यः; दध्यादिवदनित्यत्वप्रसङ्गादेव। नापि संस्कार्यः; संस्कारो हि दोषापनयनेन वा गुणाधानेन वा साधयति। न तावत् दोषापनयनेन; नित्यशुद्धत्वाद् ब्रह्मणः। नाप्यतिशयाधानेन; अनाधेयातिशयस्वरूप-

---

प्रकृताधिकरणशांकरभाष्यारूढं ध्यानविधिवादी खण्डनायानुवदति एतदादिना पदसमुदायेन सिध्यतीत्यन्तेन। नियोगसाध्यत्वे=मध्ये साक्षात्कारोऽनपेक्षित इति साक्षादेव नियोगसाध्यत्वस्वीकारे। प्रियाप्रिययोर्द्वयोरप्यनिष्टत्वात् अनिष्टनिवृत्तिरूपमोक्षस्य ध्यानविधिफलत्वात् मध्यभावि अशरीरत्वमपि तत्फलम्, सशरीरत्वमिव धर्माधर्मयोरित्यत्राह न चेति। 'तदेतत् अशरीरत्वं मोक्षाख्यं पारमार्थिकं कूटस्थनित्यं स्वयंज्योतिस्स्वभावम्, यत्र धर्माधर्मौ नोपावर्तेते, सह कार्येण कालत्रयञ्च' इत्युक्त्वा शाङ्करोदाहृतां तत्परश्रुतिं दर्शयति तथा चेति। अन्यत्रेति। धर्मफलात् सुखात् अधर्मफलाद् दुःखात् कृताकृतात् कार्यकारणरूपात् परिणामिनित्याच्चान्यत् भूतकालाद्यनवच्छिन्नं च यत्, तद् वदेत्यर्थः। उक्तस्य मोक्षस्य ब्रह्मात्मरूपत्वेन सर्वविधसाध्यत्वायोगं विशदयति अपिचेत्यादिना। सामान्यतः स्थितं कर्मचातुर्विध्यमेव गुणकर्मस्थले दर्शितं मीमांसकैः। स्थितद्रव्यप्रत्यभिज्ञाने संस्कार्यत्वम्। क्षीरं विनाश्य दध्युत्पत्तिवच्चेत्, विकार्यमित्युच्यते। एतदुभयैकीकरणेन चातुर्विध्यमुपेक्ष्य प्राप्यं

त्वात् । नित्यनिर्विकारत्वेन स्वाश्रयायाः पराश्रयायाश्च क्रियाया अविषयतया न; निर्घर्षणेनाऽऽदर्शादिवदपि संस्कार्यत्वम् ॥ न च देहस्थया स्नानादिक्रियया आत्मा संस्क्रियते; किं त्वविद्यागृहीतः तत्सङ्गतोऽहङ्कर्ता । तत्फलानुभवोऽपि तस्यैव । न चाहङ्कर्तैवाऽऽत्मा ; तत्साक्षित्वात् । तथा च मन्त्रवर्णः (श्वे. 4. 6.) "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति" इति । (कठ. 3. 4.) "आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः", (श्वे. 6. 11.) "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च", (ई. 8.) "स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरं शुद्धमपापविद्धम्" इति च अविद्यागृहीतादहङ्कर्तुरात्मस्वरूपमनाधेयातिशयं नित्यशुद्धं निर्विकारं निष्कृष्यते । तस्मादात्मस्वरूपत्वेन न साध्यो मोक्षः ॥

यद्येवम्, किं वाक्यार्थज्ञानेन क्रियत इति चेत्—मोक्षप्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रमिति ब्रूमः । तथा च श्रुतयः(प्रश्न 6. 7.) "त्वं हि नः पिता, योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसीति", "श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यः, तरति शोकमात्मविदिति । सोऽहं भगवः शोचामि । तं मा भगवान् शोकस्य पारं तारयतु" (छा. 7. 1. 3; 7. 26. 2.) "तस्मै मृदितकषायाय

निर्वर्त्यं विकार्यमिति त्रैधमपि वैयाकरणैर्वर्णितम् । पराश्रयायाश्चेति । स्वस्मिन् क्रियोत्पत्तौ सविकारत्वं स्पष्टम् । अन्यक्रियाविषयत्वे क्रियाजन्यसंयोगादिरेव विकारः । आदर्शेति । आदर्शव्यापारणेन वा हस्तव्यापारणेन वा भास्वरत्वमादर्शस्य । आत्मनः संस्कार्यत्वरूपसाध्यत्वम्, 'यस्यैते चत्वारिंशत् संस्काराः' इत्यादिबहुशास्त्रसिद्धमितीदं निरस्यति न च देहेति । देहस्थयेत्यनेन क्रियाया अविषयोऽपि क्रियाजन्यसंस्कारभाक् भवतीति ज्ञाप्यते । तयोः अहङ्कारजीवयोर्मध्ये । ननु 'पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते' इति भोक्तृत्वमात्मन एवेत्यत्राह आत्मेन्द्रियेति । आत्मा शरीरम् । संहतस्यैव भोक्तृत्वमुक्तम् । शुद्धस्य स्वरूपस्य संस्कार्यत्वं न भवतीति भावः । इदं विशदयति एक इति । पूर्वार्धे जीवेश्वरैक्यमुक्तम्; कर्माध्यक्ष इति कर्तृत्वाभावः; अधिवास इति भ्रमाधिष्ठानत्वम्; साक्षीति परभासकत्वम्; चेतेति स्वप्रकाशचैतन्यरूपत्वम्; केवल इति सजातीयविजातीयविशेषराहित्यम्; निर्गुण इति ज्ञानादिस्वगतविशेषराहित्यम् । शुक्रमिति । अत्र भामती—'शुक्रं-दीप्तिमत्, अव्रणम्—दुःखरहितम्, अस्नाविरम्—अविगलितम्, अविनाशीति यावत्' इति । शांकरभाष्ये, तयोरित्यादिश्रुतिद्वयमहङ्कारस्य भोक्तृत्वाय, एक इत्यादिद्वयं शुद्धस्य तदभावाय चोपात्तम् । अत्र तु आत्मेन्द्रियेत्यपि उपरितनेनैकीकृतम्; पूर्वमितिशब्देन वाक्यसमासेः आत्मेत्यादेः निष्कृष्यत इत्यन्तस्यैकवाक्यतायाश्च स्पष्टं दर्शनात् । आत्मेति वाक्यस्य देहाद्यभावे आत्मनो भोक्तृत्वं न भवतीत्युपपादनार्थतायाश्च प्रकरणतोऽवगमः कठश्रुतौ द्रष्टव्यः ।

ननु मोक्षानित्यत्वापादनं नियोगसाध्यत्वपक्ष इव वाक्यार्थज्ञानसाध्यत्वपक्षेऽपि तुल्यमित्याशयेन पृच्छति यद्येवमिति । निवृत्तिमात्रमिति । मैवं भवतः सुवचम्, नियोगस्य ज्ञानातिरिक्तत्वेन

तमसः पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमारः" इत्याद्याः। तस्मात् नित्यस्यैव मोक्षस्य प्रतिबन्धनिवृत्तिर्वाक्यार्थज्ञानेन क्रियते। निवृत्तिस्तु साध्याऽपि प्रध्वंसाभावरूपा न विनश्यति। (मुण्ड. 3. 2. 9.) "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति", (श्वे. 3. 8.) "तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति" इत्यादिवचनं मोक्षस्य वेदनानन्तरभावितां प्रतिपादयत् नियोगव्यवधानं प्रतिरुणद्धि। न च विदिक्रियाकर्मत्वेन वा ध्यानक्रियाकर्मत्वेन वा कार्यानुप्रवेशः, उभयविधकर्मत्वप्रतिषेधात्। (केन. 1. 4.) "अन्यदेव तद् विदितादथो अविदितादधि", (बृ. 4. 4. 14.) "येनेदं सर्वं विजानाति, तं केन विजानीयात्" इति, (केन.1.5.) "तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते" इति च॥

न चैतावता शास्त्रस्य निर्विषयत्वम्; अविद्याकल्पितभेदनिवृत्तिपरत्वात् शास्त्रस्य। न हीदन्तया ब्रह्म विषयीकरोति शास्त्रम्। अपि तु अविषयं प्रत्यगात्मस्वरूपं प्रतिपादयत् अविद्याकल्पितज्ञानज्ञातृज्ञेयविभागं निवर्तयति। तथा च शास्त्रम्—(बृ. 5. 4. 2.) "न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः" इत्येवमादि।

न च ज्ञानादेव बन्धनिवृत्तिरिति श्रवणादिविध्यानर्थक्यम्; स्वभावप्रवृत्तसकलेतरविकल्पविमुखीकरणद्वारेण वाक्यार्थावगतिहेतुत्वात् तेषाम्। न च ज्ञानमात्रात् बन्धनिवृत्तिर्न दृष्टेति वाच्यम्; बन्धस्य मिथ्यारूपत्वेन ज्ञानोत्तरकालं स्थित्यनुपपत्तेः।

अत एव न, शरीरपातादूर्ध्वमेव बन्धनिवृत्तिरिति वक्तुं युक्तम्। न हि मिथ्यारूपसर्पभयनिवृत्तिः रज्जुयाथात्म्यज्ञानातिरेकेण सर्पविनाशमपेक्षते। यदि शरीरसम्बन्धः पारमार्थिकः, तदा हि तद्विनाशापेक्षा। स तु ब्रह्मव्यतिरिक्ततया न पारमार्थिकः। यस्य

तत्साध्यत्वस्य प्रतिबन्धकनिवृत्तौ स्वीकारे प्रतिबन्धकस्य प्रपञ्चादेः सत्यत्वापत्तेरित्याशयः। तमेव विदित्वेति; तं विदित्वैव, वेदनसमनन्तरमेवेत्यर्थः। ननु वाक्यार्थज्ञानपक्षेपि, "स वै वेदितव्यः" इति विधिविषयत्वमवर्जनीयम्; एवञ्च, "निदिध्यासितव्यः" इति ध्यानविधिविषयत्वमप्यस्तु इत्यत्राह न चेति। ज्ञानविषयत्वस्यैवाभावे का कथा विधिविषयत्वस्येति प्रत्याह उभयकर्मत्वेति। निर्विषयत्वमिति। शास्त्रयोनित्वादिति सूत्रविरोधश्च विवक्षितः। भेदनिवृत्तीति। गौरिव शृङ्गग्रहणेन न ब्रह्म शास्त्रेणेदन्तया ग्राह्यते। जगत्कारणत्वादितटस्थलक्षणविशिष्टतया तु ब्रह्म प्रतिपादयत् शास्त्रं तस्य तत्त्वमसीतिप्रत्यगात्मनैक्यं बोधयत् विशेषणांशानां मिथ्यात्वं ज्ञापयतीति सर्वनिवृत्तिः। एवं प्रत्यगात्मातिरिक्तब्रह्मनिषेधात् स्वयम्प्रकाशत्वेनाविषयभूतं यत् प्रत्यगात्मस्वरूपम्, तन्मात्रपरिशेषणात् अविषयत्वमेव शास्त्रोक्तं भवतीति भावः। ज्ञानादेवेति। यत् पुरुषतन्त्रं विधितन्त्रं वा न भवति, किं तु वस्तुतन्त्रं वाक्यश्रवणसमनन्तरं स्वयमेव जायमानं वाक्यार्थज्ञानम्, तस्मादेवेत्यर्थः। विकल्पविमुखीकरणेति; विषयान्तरज्ञानोत्पत्त्यर्हतया या मनःस्थितिः, तद्विघटनेत्यर्थः। ननु शरीरपातपर्यन्तं ज्ञानिनो बद्धत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् कथं तद्विरुद्धमुच्यते इत्यत्राह अत एवेति।

तु बन्धो न निवृत्तः, तस्य ज्ञानमेव न जातमित्यवगम्यते; ज्ञानकार्यादर्शनात्। तस्मात्, शरीरस्थितिर्भवतु वा; मा वा; वाक्यार्थज्ञानसमनन्तरं मुक्त एवासौ।

अतो न ध्याननियोगसाध्यो मोक्ष इति न ध्यानविधिशेषतया ब्रह्मणस्सिद्धिः। अपि तु, (तै. आनं.1.) "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म", (छा. 6. 7.) "तत् त्वमसि", (मा. 1. 2.) (बृ.4. 5. 19.) "अयमात्मा ब्रह्म" इति तत्परेणैव पदसमुदायेन सिध्यतीति—

तदयुक्तम्; वाक्यार्थज्ञानमात्रात् बन्धनिवृत्त्यनुपपत्तेः। यद्यपि मिथ्यारूपो बन्धो ज्ञानबाध्यः, तथाऽपि बन्धस्यापरोक्षत्वात् न परोक्षरूपेण वाक्यार्थज्ञानेन स बाध्यते, रज्ज्वादौ अपरोक्षसर्पप्रतीतौ वर्तमानायाम्, 'नायं सर्पो रज्जुरेषा' इत्याप्तोपदेशजनितपरोक्ष-सर्पविपरीतज्ञानमात्रेण भयानिवृत्तिदर्शनात्। आप्तोपदेशस्य तु भयनिवृत्तिहेतुत्वं वस्तु-याथात्म्यापरोक्ष्य(क्ष)निमित्तप्रवृत्तिहेतुत्वेन। तथा हि-रज्जुसर्पदर्शनभयात् परावृत्तः पुरुषः, 'नायं सर्पो रज्जुरेषा' इत्याप्तोपदेशेन तद्वस्तुयाथात्म्यदर्शने प्रवृत्तः तदेव प्रत्यक्षेण दृष्ट्वा भयान्निवर्तते।

न च शब्द एव प्रत्यक्षज्ञानं जनयतीति वक्तुं युक्तम्; तस्यानिन्द्रियत्वात्। ज्ञान-सामग्रीष्विन्द्रियाण्येव ह्यपरोक्ष साधनानि (ज्ञानजनकानि)। न चास्यानभिसंहितफलकर्मानु-ष्ठानमृदितकषायस्य श्रवणमनननिदिध्यासनविमुखीकृतबाह्यविषयस्य[पुरुषस्य]वाक्यमेवा-परोक्षज्ञानं जनयतीति; निवृत्तप्रतिबन्धे तत्परेऽपि पुरुषे ज्ञानसामग्रीविशेषाणामिन्द्रियादीनां स्वविषयनियमातिक्रमादर्शनेन तदयोगात्।

न च ध्यानस्य वाक्यार्थज्ञानोपायता; इतरेतराश्रयत्वात्—वाक्यार्थज्ञाने जाते तद्विषयध्यानम्, ध्याने निर्वृत्ते वाक्यार्थज्ञानमिति। न च ध्यानवाक्यार्थज्ञानयोर्भिन्नविषय-त्वम्। तथा सति ध्यानस्य वाक्यार्थज्ञानोपायता न स्यात्। न ह्यन्यध्यानमन्यौन्मुख्य-मुत्पादयति। ज्ञातार्थस्मृतिसंततिरूपस्य ध्यानस्य वाक्यार्थज्ञानपूर्वकत्वमवर्जनीयम्; ध्येयब्रह्मविषयज्ञानस्य हेत्वन्तरासंभवात्। न च–ध्यानमूलं ज्ञानं वाक्यान्तरजन्यम्; निवर्तकज्ञानं तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यम्–इति युक्तम्। ध्यानमूलमिदं वाक्यान्तरजन्यं ज्ञानं तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानेनैकविषयम्, भिन्नविषयं वा। एकविषयत्वे, तदेवेतरेतराश्रय-त्वम्। भिन्नविषयत्वे, ध्यानेन तदौन्मुख्यापादनासंभवः। किञ्च ध्यानस्य ध्येयध्यात्राद्यनेक-

---

ध्यानविधिवादी जरदद्वैती शांकरपक्षं जीवन्मुक्तिसहितं खण्डयति तदयुक्तमित्यादिना। शाब्दापरोक्षवादं खण्डयति न च शब्द एवेति। अन्योन्याश्रयदोषपरिहाराय ध्यानात् पूर्वं वाक्यार्थ-ज्ञानं न स्वीकुर्म इत्यत्राह ज्ञातार्थेति। तदेवेति। न हि वाक्यव्यक्तिघटनेन ज्ञानध्यानयोः कार्य-कारणभावः, किंतु सामान्येन। अन्यथा पुरुषभेदेन वाक्यव्यक्त्यनियमात् कार्यकारणभावासिद्धि-श्चेति भावः। [illegible] किञ्चेति। विषयान्तरविमुखीकरणमन्तरा वाक्यार्थ-

प्रपञ्चापेक्षत्वात् निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मैकत्वविषयवाक्यार्थज्ञानोत्पत्तौ दृष्टद्वारेण नोपयोग इति वाक्यार्थज्ञानमात्रादविद्यानिवृत्तिं वदतः श्रवण मनन निदिध्यासनविधीनामानर्थक्यमेव ॥

यतो वाक्यादापरोक्ष्यज्ञानासंभवात् वाक्यार्थज्ञानेनाविद्या न निवर्तते, तत एव जीवन्मुक्तिरपि दूरोत्सारिता । का चेयं जीवन्मुक्तिः ? सशरीरस्यैव मोक्ष इति चेत्—'माता मे वन्ध्या' इतिवत् असङ्गतार्थं वचः ; यतः सशरीरत्वं बन्धः, अशरीरत्वमेव मोक्ष इति त्वयैव श्रुतिभिरुपपादितम् ॥ अथ सशरीरत्वप्रतिभासे वर्तमाने यस्यायं प्रतिभासो मिथ्येति प्रत्ययः, तस्य सशरीरत्वनिवृत्तिरिति ॥ न, मिथ्येति प्रत्ययेन सशरीरत्वं निवृत्तं चेत्, कथं सशरीरस्य मुक्तिः ? । अजीवतोऽपि मुक्तिः सशरीरत्वमिथ्याप्रतिभासनिवृत्तिरेवेति कोऽयं

ज्ञानासंभवात् विधिमन्तरैव ध्यानं प्राप्तमिति वदतां दृष्टविधयैव ध्यानोपयोगः ; विध्यभावेऽदृष्टायोगात् । मनःप्रणिधानेनेतरविषयानुभवव्यावर्तनेऽपि ध्यानस्य ध्येयध्यात्रुपकरणादिसापेक्षत्वेन इदमहमेतदर्थमेवं धारयामीति मानसव्यवसायो बह्वर्थविषयकोऽनुवृत्त एव स्यात् । तथा प्रणिधानेन सर्वस्मृतिभङ्गे वाक्यस्मरणस्याप्यभावात् वाक्यमर्थज्ञानं न जनयेदिति तत्स्मरणमनुवर्तनीयम् । तच्चानेकाक्षर-तत्पौर्वापर्य-पद-प्रकृति-विभक्ति-तदर्थ-तच्छक्त्याकांक्षाद्यनेकार्थस्मरणगर्भमिति भेदकदम्बज्ञानमेव । तथाऽर्थोऽपि निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मैकत्वरूपः ; न ब्रह्ममात्रम्, तस्य स्वयम्प्रकाशस्य प्रकाशेऽपि जगन्निवृत्त्यदर्शनात् । अतः स्थूलत्वाद्यात्मक प्रपञ्चरूपप्रतियोगि-अस्थूलत्वादिरूप तदभाव-ब्रह्मरूपधर्मि-निर्विशेषप्रत्यागात्म-तत्तादात्म्याद्यनेकार्थविषयस्मृतिसंतानरूपध्यानं कथं न भेदसंदोहानालीढं भवति ? तादृशस्य च ध्यानस्याभिमतज्ञानकारणत्वं न कुत्रापि क्लृप्तम्, नतरां वाक्यजन्यज्ञानकारणत्वमिति कथं दृष्टविधयोपयोगः । न च ध्यानमिदं किञ्चित्स्वल्पकालप्रणिधानमात्रम् ; किन्तु अहरहरभ्यसनीयमाप्रयाणात् दीर्घकालनैरन्तर्यसेवनीयञ्चेति भावः ।

'वाक्यार्थज्ञानसमनन्तरं मुक्त एवासौ' इति प्रागुक्तां जीवन्मुक्तिमप्ययमद्वैती निरस्यति यत इति । अशरीरत्वं मोक्ष इति प्रागुक्तत्वात् सशरीरत्वाशरीरत्वयोर्मिथो विरोध इत्याह मातेति । मातृशब्दस्य मातृत्वभ्रान्तिपदमित्यर्थवर्णनेन निर्वाहनिषेधाय मे इत्यधिकमुक्तम् । कारणबलेनाशरीरत्वसंपत्त्यभ्युपगमे तदा सशरीरत्वरूपविशेषणांशहानिरित्याह अथेत्यादिना । तस्येति । अहं सशरीर इति ज्ञानं मिथ्येति प्रत्ययवत इत्यर्थः । तादृशप्रत्ययजन्यत्वं सशरीरत्वनिवृत्तेर्विवक्षितम् । ननु अशरीरत्वमेव नित्यम् । अतः सशरीरत्वं कस्यापि नास्ति । परन्तु सशरीरत्वप्रतिभासो बद्धानामस्ति, स नास्ति जीवन्मुक्तस्येति विशेष इत्यत्राह अजीवतोऽपीति । एवं बद्धवैलक्षण्येऽपि मुक्तवैलक्षण्यं जीवन्मुक्ते कथम्, उभयोरशरीरत्वस्य सशरीरोऽहमिति प्रतिभासराहित्यस्य चाविशिष्टत्वादित्यर्थः ॥ कोऽयमिति । सशरीरत्वदलपरिष्कारः कः । सशरीरत्वज्ञानं मिथ्यार्थविषयकमिति ज्ञानं जीवन्मुक्तस्यास्तीति चेत्—अस्तु ; तत् किं मुक्तत्वम्, उत सशरीरत्वम् । उभयमपि न भवति, यथाक्रमं मुक्ते बद्धसामान्ये चाभावात् । जीवन्मुक्तत्वं हि बद्धमुक्तोभयगताकारद्वय-

जीवन्मुक्तिरिति विशेषः ॥ अथ सशरीरत्वप्रतिभासो बाधितोऽपि यस्य द्विचन्द्रज्ञानवदनुवर्तते, स जीवन्मुक्त इति चेत्—न; ब्रह्मव्यतिरिक्तसकलवस्तुविषयत्वाद् बाधकज्ञानस्य। कारणभूता(तोऽ)विद्याकर्मादिदोषः सशरीरत्वप्रतिभासेन सह तेनैव बाधित इति, बाधितानुवृत्तिर्न शक्यते वक्तुम्। द्विचन्द्रादौ तु तत्प्रतिभासहेतुभूतदोषस्य बाधकज्ञानभूतचन्द्रैकत्वज्ञानाविषयत्वेनाबाधितत्वात् द्विचन्द्रप्रतिभासानुवृत्तिर्युक्ता। किञ्च, (छा. 6. 14. 2.) "तस्य तावदेव चिरम्, यावन्न विमोक्ष्ये, अथ संपत्स्ये" इति सद्विद्यानिष्ठस्य शरीरपातमात्रमपेक्षते मोक्ष इति वदन्तीयं श्रुतिः जीवन्मुक्तिं वारयति। सैषा जीवन्मुक्तिरापस्तम्बेनापि निरस्ता—(आप. ध. 2. 21. 13-17.) "...वेदान् इमं लोकममुं च परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत्", "बुद्धे क्षेमप्रापणम्", "तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धम्", "बुद्धे चेत् क्षेमप्रापणम्, इहैव न दुःखमुपलभेत", "एतेन परं व्याख्यातम्" इति। अनेन ज्ञानमात्रान्मोक्षश्च निरस्तः। अतः सकलभेदनिवृत्तिरूपा मुक्तिर्जीवतो न संभवति ॥

समुच्चय इति प्रश्ने तात्पर्यम्। ननु अशरीरत्वं यथाश्रुतमेव विशेष्यम्। सशरीरत्वं तु सशरीरोऽहमिति प्रतिभासवत्त्वम्। इदमजीवन्मुक्ते न भवति। कथं तत्त्वज्ञाने बाधके सति प्रतिभासोऽयमिति चेत्—बाधितोऽप्यनुवर्तत इति स्वीकुर्मः। बद्धे तु अबाधितोऽनुवर्तत इति विशेष इति शङ्कते अथेति।

जीवन्मुक्तौ श्रुत्यादिविरोधमपि दर्शयति किञ्चेति। तस्येति। तस्य मे इत्यर्थः। एतदर्थविमर्शोऽस्मत्परिष्कारे द्रष्टव्यः। तच्छास्त्रैरिति। अत्र वेदानित्यारभ्य श्रीभाष्येऽनुवादात्, बुद्धे क्षेमप्रापणं शास्त्रैर्विप्रतिषिद्धमित्येकसूत्रमकृत्वा तदिति पृथक्करणात् वेदानिति सूत्रमपि पूर्वपक्षपरमिति, तदिति तत्सर्वनिषेधारम्भ इति च ज्ञायते। तदयमर्थो भाष्यनिगूढः—'सर्ववेदाध्ययनतद्विचारादिकमनपेक्ष्य इहामुत्रफलभोगविरागसंपत्त्या संन्यस्य आत्मश्रवणं कुर्यात्; ततो वाक्यार्थज्ञानमात्रेण मोक्षप्राप्तिः' इति केचित्—तत्र वेदाध्ययनतद्विचारानन्तरं परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायादिति शास्त्रगतिविप्रतिषिद्धम्; वैराग्यस्यापेक्षितत्वेऽपि संन्यासपर्यन्तवैराग्ये सत्येव श्रवणं कार्यमित्येतच्च श्वेतकेतुप्रभृतीनां पित्रादितो विद्याग्रहणप्रतिपादकशास्त्रविप्रतिषिद्धम्। अतः परित्यागः श्रवणाय नापेक्षितः। वाक्यार्थज्ञानमात्रान्मोक्ष इति च मनन-ध्यान-शरीरवियोग-लोकान्तरगमन-तदनन्तरमोक्षप्रतिपादकसर्वशास्त्रविप्रतिषिद्धम्। तथा, अत्रैव मुक्त इति वादांशः प्रत्यक्षविरुद्धश्चेति। बुद्धे चेत् क्षेमप्रापणमिति पुनरनुवादः सूत्रद्वयदर्शितपूर्वपक्षे उत्तरांशमात्रेऽनुभवविरोधज्ञापनाय। इह अत्र लोके; एतज्जन्मनीति चार्थः। परम्; विदुषो जन्मान्तरसद्भावोऽपीत्यर्थः; वसिष्ठादेर्दर्शनादिति भावः। ज्ञानमात्रात् ध्यानादिरहितात्। शास्त्रैरिति बहुवचनज्ञेया भूयोनुरोधेन कतिपयवाक्यापातार्थत्याज्यता।

ननु स्यादयं सिद्धान्ते सूत्रार्थः; सूत्रस्वारस्यात्, उज्ज्वलाख्यव्याख्यानुरोधाच्च सूत्रद्वयस्यापि हतविधिनिषेधाधिकारिविषयत्वात्। 'सर्वतः परिमोक्षमेके' इति पूर्वसूत्रदर्शितैकीयमतविवरणं सूत्रद्वयमिति पक्षे च सुतराम्। अथापि ध्यानविधिवादी अद्वैती कथं प्रथमसूत्रार्थखण्डनं मोक्षार्थगत्या-

तस्मात् ध्याननियोगेन ब्रह्मापरोक्षज्ञानफलेनैव बन्धनिवृत्तिः। न च नियोगसाध्यत्वे मोक्षस्यानित्यत्वप्रसक्तिः; प्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रस्यैव साध्यत्वात्।

किञ्च, न नियोगेन साक्षात् बन्धनिवृत्तिः क्रियते; किंतु निष्प्रपञ्चज्ञानैकरसब्रह्मापरोक्ष्यज्ञानेन। नियोगस्तु तदापरोक्ष्यज्ञानं जनयति॥ कथं नियोगस्य ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वमिति चेत्—कथं वा भवतोऽनभिसंहितफलानां कर्मणां वेदनोत्पत्तिहेतुत्वम्?॥ मनोनैर्मल्यद्वारेणेति चेत्—ममापि तथैव॥ मम तु निर्मले मनसि शास्त्रेण ज्ञानमुत्पाद्यते। तव तु नियोगेन मनसि निर्मले ज्ञानसामग्री वक्तव्येति चेत्—ध्याननियोगनिर्मलं मन एव साधनमिति ब्रूमः॥ केनावगम्यते इति चेत्—भवतो वा, 'कर्मभिर्मनो निर्मलं भवति; निर्मले मनसि श्रवणमनननिदिध्यासनैः सकलेतरविषयविमुखस्यैव शास्त्रं निवर्तकज्ञानमुत्पादयती'ति केनावगम्यते?॥ (बृ. 6. 4. 22.) "विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन", (बृ. 6. 5. 6.) "श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः", (मुण्ड. 3. 2. 9.) "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इत्यादिभिः शास्त्रैरिति चेत्—ममापि, "श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः", (तै. आनं.) "ब्रह्मविदाप्नोति परम्", (मुण्ड. 3. 1. 8.) "न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा", (6....?) "मनसा तु विशुद्धेन", (कठ. 6. 9.) "हृदा मनीषा मनसाऽभिक्लृप्तः" इत्यादिभिः शास्त्रैर्ध्याननियोगेन मनो निर्मलं भवति; निर्मलं च मनो ब्रह्मापरोक्षज्ञानं जनयतीत्यवगम्यते—इति निरवद्यम्॥

'नेदं यदिदमुपासते' इत्युपास्यत्वं प्रतिषिद्धमिति चेत्—नैवम्। नात्र ब्रह्मण उपास्यत्वं प्रतिषिध्यते; अपि तु ब्रह्मणो जगद्वैरूप्यं प्रतिपाद्यते। यदिदं जगदुपासते

दिकञ्च संमस्यते इति चेत्—यथार्ह सोपि निर्बहेत्। ध्यानविधित्यागिभिरद्वैतिभिस्तत एव तदर्थयज्ञदानादेः तदर्थकवेदानुवचनस्य च त्यक्तत्वेऽपि, स्वयं तत्त्यागमसंमन्यमानः तत्रापि सूत्रविरोधं प्रदर्शयितुमेव वेदानित्यादिकमुदाजहार। अत एव विवादाभावात् 'सत्यानृते सुखदुःखे' इति प्रथमांशं सूत्रे विसृज्य 'वेदान्' इतीदमुपक्रम्यानूवाद। आह चात एव अतो ज्ञानमात्रादित्यादि।

निवृत्तिमात्रस्यैवेति। भावपदार्थस्य साध्यत्वे ह्यनित्यत्वम्; न ध्वंसस्य। अन्यथा प्रायश्चित्तनाशितस्य पापस्य पुनरुन्मज्जनं स्यादिति भावः। ननु तथापि नियोगसाध्यत्वे प्रतिबन्धकस्य मिथ्यात्वभङ्ग इत्यत्राह किञ्चेति। इति निरवद्यमिति। ध्याननियोगाङ्गीकारमात्रेण जगत्सत्यत्वापत्तिरूपावद्यं वा, प्रत्यक्षस्य वाक्यजन्यत्वास्वीकारे करणाभावरूपावद्यं वा नास्ति। प्रत्युत समन्वयसूत्रस्थभाष्यभामत्यादिकमेव सावद्यम्—सहकार्यन्तरविधिसूत्रविरोधात्; तद्भाष्यभामत्यादिव्याहतत्वात्; जीवन्मुक्तिविरोधिश्रुतिस्मृतिलोकविरोधाच्चेति भावः। पूर्वं वेद्यत्वमुपास्यत्वमित्युभयं प्रतिषिद्धमस्तीति अविभिवादिनोक्तम्। तत्र स्वयमुपासनाविधिस्वीकारात् उपास्यत्वांशप्रतिषेधमात्रस्य समाधानमाह नेदमिति। जगद्वैरूप्यम्—जगद्वैलक्षण्यम्। वाक्यस्य नोपासत इत्यत्र न नेमर्थम्, किं तु नेदं

प्राणिनः, नेदं ब्रह्म तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि, यत् वाचाऽनभ्युदितम्, येन वागभ्युद्यते इति वाक्यार्थः। अन्यथा, 'तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि' इति विरुध्यते। ध्यानविधिवैयर्थ्यं च स्यात्।

अतो ब्रह्मसाक्षात्कारफलेन ध्याननियोगेनैवापरमार्थभूतस्य कृत्स्नस्य द्रष्टृदृश्यादि-प्रपञ्चरूपबन्धस्य निवृत्तिः ॥

यदपि कैश्चिदुक्तम्, भेदाभेदयोर्विरोधो न विद्यते इति—तदयुक्तम्। न हि शीतोष्णतमःप्रकाशादिवत् भेदाभेदावेकस्मिन् वस्तुनि सङ्गच्छेते ॥

अथोच्येत—सर्वं हि वस्तुजातं प्रतीतिव्यवस्थाप्यम्। सर्वश्च भिन्नाभिन्नं प्रतीयते—कारणात्मना जात्यात्मना चाभिन्नम्, कार्यात्मना व्यक्त्यात्मना च भिन्नम्। छायातपादिषु विरोधः सहानवस्थानलक्षणः, भिन्नाधारत्वरूपश्च। कार्यकारणयोर्जातिव्यक्त्योश्च तदुभयमपि नोपलभ्यते। प्रत्युत एकमेव वस्तु द्विरूपं प्रतीयते, यथा 'मृदयं घटः', 'खण्डो गौः', 'मुण्डो गौः' इति। न चैकरूपं किञ्चिदपि वस्तु लौकिकैः (लोके) दृष्टचरम्। न च तृणादेर्ज्वलनादिवत् अभेदो भेदोपमर्दी दृश्यत इति न वस्तुविरोधः; मृत्सुवर्णगवाश्वाद्यात्मनाऽवस्थितस्यैव घटमकुटखण्डवडवाद्यात्मना चावस्थानात्। न चाभिन्नस्य भिन्नस्य च वस्तुनोऽभेदो भेदश्च एक एवाकार इतीश्वराज्ञा ॥ प्रतीतत्वादैकरूप्यं चेत्—प्रतीतत्वादेव

यदिदमित्यत्र। यदिदं सविशेषं नाना दृश्यमानमुपास्यमानञ्च, तद्भिन्नं वाचा सम्यक्कथ्यमानादन्यत्, ज्ञानरूपतया वाग्व्यवहारकारणभूतञ्च ब्रह्म विद्धीत्यर्थः। वेदनविधिरपि ध्यानविधिरेवेत्याशयश्च सूच्यते अन्यथेति वाक्येन। अत एव च ध्यानविधीत्यस्य वाक्यान्तररूपध्यानविधीत्यर्थः टीकायामुक्तः।

नन्वद्वैते स्थित्वा ध्यानविधिसमर्थनं युक्तम्। किन्तु निष्प्रपञ्चीकरणनियोगवादिवत् अविधेयज्ञानवादिवच्च प्रपञ्चमिथ्यात्वस्वीकारेण प्रपञ्चलयवर्णनं न युज्यते; मिथ्यात्वे प्रमाणाभावात् ॥ प्रत्यक्ष-कर्मशास्त्रादिप्रसिद्धस्य भेदस्य शास्त्रविशेषसिद्धस्याभेदस्य च मिथो विरोधादेकतरस्योपेक्ष्यत्वे भेदस्याविद्यामूलकतयैवोपपत्त्या मिथ्यात्वनिर्णय इति तु न, भेदाभेदयोर्विरोधस्यैवाभावादिति भास्करप्रत्यवस्थानं निरसितुमनुवदति यदपीति। प्रत्यवस्थानमिदम्, 'भेदाभेदयोः परस्परविरोधे सति' इति प्रागुक्तवाक्याक्षेपेण प्रवृत्तमिति भाष्य एव परिहारारम्भे दर्शयिष्यते। सहानवस्थानमिति। सहेत्यस्य युगपदित्यर्थः। एककालावच्छेदेनैकत्रावर्तमानत्वमेको विरोधः। सामान्यत एवैकाधिकरणावृत्तित्वपर्यवसितं भिन्नाधारत्वमन्यो विरोधः। आद्यः सामान्यतः तमःप्रकाशयोः। अन्यः तत्तत्तमोव्यक्तितत्तत्प्रकाशव्यक्त्योः, शीतोष्णस्पर्शयोश्च। तृतीयोऽपि विरोधः वध्यघातकभावाख्यः; तृणदहनादिषु अयम्। अनयोः क्षणमेकं सहावस्थानमपि भवेत्। तत्र यथा संयोगेन तमसः संयोगेन प्रकाशस्य च सहानवस्थानादि, तथा तादात्म्येन कार्यजात्यादेः तादात्म्येन कारणव्यक्त्यादिना सहेति न वक्तुमुचितम्। तदाह कार्यकारणयोरिति। न वस्तुविरोध इति त्रिविधविरोधाभावोपसंहारः। ईश्वराज्ञेति। सामानाधिकरण्यार्हयोरपि क्वचिदाज्ञावशात् वैयधिकरण्यं भवेत्; नैवमिह; सामाना-

भिन्नाभिन्नत्वमिति द्वैरूप्यमप्यभ्युपगम्यताम्। न हि विस्फारिताक्षः पुरुषो घटशरावखण्डमुण्डादिषु वस्तुषूपलभ्यमानेषु 'इयं मृत्, अयश्च(अयं) घटः', 'इदं गोत्वम्, इयश्च(इयं) व्यक्तिः' इति विवेक्तुं शक्नोति। अपि तु, 'मृदयं घटः,' 'खण्डो गौः' इत्येव प्रत्येति॥ अनुवृत्तिबुद्धिबोध्यं कारणमाकृतिश्च, व्यावृत्तिबुद्धिबोध्यं कार्यं व्यक्तिश्चेति विविनक्तीति चेत्—नैवम्, विविक्ताकारानुपलब्धेः। न हि सुसूक्ष्ममपि निरीक्षमाणैः, 'इदमनुवर्तमानम्, इदं च व्यावर्तमानम्' इति पुरोऽवस्थिते वस्तुन्याकारभेद उपलभ्यते। यथा संप्रतिपन्नैक्ये कार्ये विशेषे चैकत्वबुद्धिरुपजायते, तथैव सकारणे ससामान्ये चैकत्वबुद्धिरविशिष्टोपजायते; एवमेव देशतः कालतश्च आकारतश्चात्यन्तविलक्षणेष्वपि वस्तुषु तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञा जायते। अतो द्व्यात्मकमेव वस्तु प्रतीयते इति कार्यकारणयोर्जातिव्यक्त्योश्चात्यन्तभेदोपपादनं प्रतीतिपराहतम्।

अथोच्येत—'मृदयं घटः', 'खण्डो गौः' इतिवत् 'देवोऽहं मनुष्योऽहम्' इति सामानाधिकरण्येनैक्यप्रतीतेरात्मशरीरयोरपि भिन्नाभिन्नत्वं स्यात्; अत इदं भेदाभेदोपपादनं निजसदननिहितहुतवहज्वालायत इति—तदिदमनाकलितभेदाभेदसाधनसामानाधिकरण्यतदर्थयाथात्म्यावबोधविलसितम्। तथाहि—अबाधित एव प्रत्ययः सर्वत्रार्थं व्यवस्थापयति। देहा(वा)द्यात्माभिमानस्तु आत्मयाथात्म्यगोचरैः सर्वैः प्रमाणैर्बाध्यमानो रज्जुसर्पादिबुद्धिवत् नात्मशरीरयोरभेदं साधयति। 'खण्डो गौः', 'मुण्डो गौः' इति सामानाधिकरण्यस्य न केनचित् क्वचित् बाधो दृश्यते। तस्मान्नातिप्रसङ्गः।

अत एव जीवोऽपि ब्रह्मणो नात्यन्तभिन्नः; अपि तु ब्रह्मांशत्वेन भिन्नाभिन्नः। तत्राभेद एव स्वाभाविकः। भेदस्त्वौपाधिकः। कथमवगम्यत इति चेत्—(छा. 6. 8. 7.) "तत् त्वमसि" (बृ. 5. 7. 23.) "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा", (बृ. 4. 5. 19) "अयमात्मा ब्रह्म" इत्यादिभिः श्रुतिभिः, "ब्रह्मेमे द्यावापृथिवी" इति प्रकृत्य, "ब्रह्म दाशाः ब्रह्म दासाः ब्रह्मेमे कितवा उत। स्त्रीपुंसौ ब्रह्मणो जातौ स्त्रियो ब्रह्मोत वा पुमान्" इति आथर्वणिकानां संहितोपनिषदि ब्रह्मसूक्ते अभेदश्रवणाच्च, (श्वे. 6 13.) "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्", (श्वे. 1. 6.) "ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशौ",

---

धिकरण्यदर्शनादिति भावः। संप्रतिपन्नैक्ये इति। स्वेन स्वस्यैक्यं हि निर्विवादमिति। विशेषे—व्यक्तौ। द्रव्यद्वयेऽपि भिन्नाभिन्नत्वमाह एवमिति। अनाकलितेति। भेदाभेदसाधनं सामानाधिकरण्यं यत्र वाक्ये तदिति बहुव्रीहिः। तस्य तदर्थस्य च याथात्म्यमनाकलितं येन, तस्य पुंसो योऽवबोधो भ्रान्तिः तद्विलसितमित्यर्थः। अथवा याथात्म्यावबोधविलसितमनाकलितमप्राप्तं येन वचनेन, तदिदमित्यर्थः। अबाधितमेव सामानाधिकरण्यं भेदाभेदसमाहारकमिति भावः। अंशत्वेनेति। 'अंशो नाना' इतिसूत्रं स्वपक्ष एव स्वरसमित्येतदाशयः। भेदाभेदामयसत्त्वं जीवब्रह्माद्वै-

(श्वे. 5. 12.) "क्रियागुणैरात्मगुणैश्च तेषां संयोगहेतुरपरोऽपि दृष्टः", (श्वे. 6. 16.) "प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः संसारमोक्षस्थितिबन्धहेतुः", (श्वे. 6. 9.) "स कारणं करणाधिपाधिपः", "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति", "य आत्मनि तिष्ठन्", "प्राज्ञेनाऽऽत्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद", "प्राज्ञेनाऽत्मनाऽन्वारूढः उत्सर्जन् याति", "तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति" इत्यादिभिर्भेदश्रवणाच्च जीवपरयोर्भेदाभेदाववश्याश्रयणीयौ। तत्र, "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इत्यादिभिर्मोक्षदशायां जीवस्य ब्रह्मस्वरूपापत्तिव्यपदेशात्, "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत्" इति तदानीं भेदेनेश्वरदर्शननिषेधाच्चाभेदः स्वाभाविक इत्यवगम्यते ॥

ननु च "सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता" इति सहश्रुत्या तदानीमपि भेदः प्रतीयते। वक्ष्यति च, "जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च", "भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च" इति ॥ नैतदेवम्; "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा" इत्यादिश्रुतिशतैरात्मभेदप्रतिषेधात्। 'सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता' इति सर्वैः कामैस्सह ब्रह्माश्नुते—सर्वगुणान्वितं ब्रह्माश्नुते इत्युक्तं भवति। अन्यथा ब्रह्मणा सहेत्यप्राधान्यं ब्रह्मणः प्रसज्येत। 'जगद्व्यापारवर्जम्' इत्यत्र, मुक्तस्य भेदेनावस्थाने सति ऐश्वर्यस्य न्यूनताप्रसङ्गो वक्ष्यते। अन्यथा, "सम्पद्याविर्भावः स्वेनशब्दात्" इत्यादिभिर्विरोधात्।

तस्मादभेद एव स्वाभाविकः। भेदस्तु जीवानां परस्मात् ब्रह्मणः, परस्परं च बुद्धीन्द्रियदेहोपाधिकृतः। यद्यपि ब्रह्म निरवयवं सर्वगतश्च; तथाऽपि आकाश इव घटादिना, बुद्ध्याद्युपाधिना ब्रह्मण्यपि भेदः संभवत्येव। न च भिन्ने ब्रह्मणि बुद्ध्याद्युपाधिसंयोगः, बुद्ध्याद्युपाधिसंयोगाद् ब्रह्मणि भेद इतीतरेतराश्रयत्वम्; उपाधेस्तत्संयोगस्य च कर्मकृतत्वात्; तत्प्रवाहस्य चानादित्वात्। एतदुक्तं भवति—पूर्वकर्मसंबद्धाज्जीवात् स्वसंबद्ध एवोपाधिरुत्पद्यते; तद्युक्तात् कर्म। एवं बीजाङ्कुरन्यायेन कर्मोपाधिसंबन्धस्यानादित्वान्न दोष इति। अतो जीवानां परस्परं ब्रह्मणा चाभेद एव स्वाभाविकः। उपाधीनां पुनः परस्परं ब्रह्मणा चाभेदवत् भेदोऽपि स्वाभाविकः, उपाधीनामुपाध्यन्तराभावात्, तदभ्युपगमेऽनव-

---

तज्ज्ञानादेव मुक्तिरिति कथमित्यत्राह तत्राभेद इति। श्रुतिभिरित्यस्य अभेदश्रवणादित्यत्रान्वयः। श्रवणाच्चेति चकारस्य ब्रह्मसूक्ते इत्यत्र संबन्धः। अभेदश्रवणात् भेदश्रवणाच्चावश्याश्रयणीयावित्यन्वयः। मुक्तावपि भेदं द्वैतवादी शङ्कते ननुचेति। भोक्तृसाहित्यपरत्वे हि आत्मभेदापत्तिः; भोग्यसाहित्यमेव त्वभिमतम्। 'आप्नोति परम्' इत्युक्तभोग्यविवरणत्वात्। ब्रह्मसहितकामानुभवो नाम कामसहितब्रह्मरूपस्वानुभव एवेति भास्करीयः प्रतिवदति नैतदिति। प्रसङ्ग इति। जगद्व्यापारवर्जं स्यात्, तदयुक्तमिति सूत्रार्थ एतन्मते। अचेतने जीववैलक्षण्यमाह उपाधीनामिति। तेषां ब्रह्मपरिणामरूपत्वात्, कार्यांशस्य कारणावशिष्टांशादिव भेद इत्यर्थः।

स्थानाच्च। अतो जीवकर्मानुरूपं ब्रह्मणो भिन्नाभिन्नस्वभावा एवोपाधय उत्पद्यन्ते इति—

अत्रोच्यते—अद्वितीयसच्चिदानन्दब्रह्मध्यानविषयविधिपरं वेदान्तवाक्यजातमिति वेदान्तवाक्यैरभेदः प्रतीयते; भेदावलम्बिभिः कर्मशास्त्रैः प्रत्यक्षादिभिश्च भेदः प्रतीयते। भेदाभेदयोः परस्परविरोधात् अनाद्यविद्यामूलतयाऽपि भेदप्रतीत्युपपत्तेरभेद एव परमार्थ इत्युक्तम्। तत्र यदुक्तम्—भेदाभेदयोरुभयोरपि प्रतीतिसिद्धत्वान्न विरोधः—इति। तदयुक्तम्। कस्माच्चित्कस्यचिद्विलक्षणत्वं हि तस्मात् तस्य भेदः। तद्विपरीतत्वं चा(त्वम)-भेदः। तयोस्तथाभावातथाभावरूपयोरेकत्र संभवमनुन्मत्तः को ब्रवीति ॥

कारणात्मना जात्यात्मना चाभेदः, कार्यात्मना व्यक्त्यात्मना च भेदः इत्याकारभेदादविरोध इति चेत्—न; विकल्पासहत्वात्। आकारभेदादविरोधं वदतः किमेकस्मिन् आकारे भेदः, आकारान्तरे चाभेदः इत्यभिप्रायः?; उताऽऽकारद्वययोगिवस्तुगतावुभावपीति?। पूर्वस्मिन् कल्पे—व्यक्तिगतो भेदः, जातिगतश्चाभेद इति नैकस्य द्व्यात्मकता ॥ जातिर्व्यक्तिरिति चैकमेव वस्त्विति चेत्, तर्ह्याकारभेदादविरोधः परित्यक्तस्स्यात्। एकस्मिंश्च विलक्षणत्वतद्विपर्ययौ विरुद्धावित्युक्तम्। द्वितीये तु कल्पे—अन्योन्यविलक्षणमाकारद्वयम्, अप्रतिपन्नं च तदाश्रयभूतं वस्त्विति तृतीयाभ्युपगमेऽपि त्रयाणामन्योन्यवैलक्षण्यमेवोपपादितं स्यात्; न पुनरभेदः ॥ आकारद्वयनिरुह्यमाणाविरोधं तदाश्रयभूते वस्तुनि भिन्नाभिन्नत्वमिति चेत्—स्वस्माद्विलक्षणं स्वाश्रयमाकारद्वयं स्वस्मिन् विरुद्धधर्मद्वयसमावेशनिर्वाहकं कथं भवेत्? अविलक्षणं तु कथन्तराम्? आकारद्वयतद्वतोश्च द्व्यात्मकत्वाभ्युपगमे निर्वाहकान्तरापेक्षयाऽनवस्था स्यात्। न च संप्रतिपन्नैक्यव्यक्तिप्रतीतिवत्ससामान्येऽपि वस्तुनि एकरूपा प्रतीतिरुपजायते, यतः, 'इदमित्थम्' इति सर्वत्र प्रकारप्रकारितयैव सर्वा प्रतीतिः। तत्र प्रकारांशो जातिः प्रकार्यंशो व्यक्तिरिति नैकाकारा प्रतीतिः।

लोकप्रसिद्धस्य भावाभावविरोधस्य बाधकं न किमपीहेत्याशयेन प्रतिवक्ति कस्माच्चिदिति। नैकस्य द्व्यात्मकतेति। कार्यकारणस्थले उपादानोपादेययोरनन्यत्वस्य श्रुतिसूत्रसिद्धत्वेन द्रव्यैक्ये सति भेद एव न भवति; जातिव्यक्त्योस्त्वभेदो न भवति। अतः कार्यात्मना भेद इत्यस्य एकस्य कारणस्य कार्यमनेकमिति कार्याणां मिथो भेद एवार्थः; न तु मृत्तो घटस्य भेदः। जातिव्यक्तिस्थले चानेकवर्तिजातेरैक्यमेव; न जातेर्घटादिव्यक्त्या सहैक्यम्। अतः कार्यकारणयोरभेद एव, जातिव्यक्त्योश्च भेद एवेति भावः। द्वितीये तु कल्पे इत्यस्य स्यादित्यत्रान्वयः। त्रितयं स्वाभिमतमिति बुद्धिव्युदासाय तृतीयाभ्युपगमेपीत्यन्तम्। अनभ्युपगमे हेतुरप्रतिपन्नत्वमप्रतिपन्नञ्चेतिपदेन दर्शितम्। तृतीयं वस्तु कल्पितं तदाकारद्वयाद् भिन्नम्, अभिन्नम्, भिन्नाभिन्नं वेति विकल्पाभिप्रायेण दूषणान्याह स्वस्मादिति। अत्र तृतीये वस्तुनि किमपेक्षया भिन्नाभिन्नत्वमित्यपि चिन्त्यम्। भेदाभेदयोरेकत्रानभ्युपगमे कथं द्व्यात्मकव्यवहार इत्यत्र तादृशव्यवहार एव नेत्याह नचेति।

अत एव जीवस्यापि ब्रह्मणो भिन्नाभिन्नत्वं न संभवति । तस्मादभेदस्यानन्यथासिद्धशास्त्रमूलत्वादनाद्यविद्यामूल एव भेदप्रत्ययः ॥ नन्वेवं ब्रह्मण एवाज्ञत्वं तन्मूलाश्च जन्मजरामरणादयो दोषाः प्रादुःष्युः । ततश्च "यस्सर्वज्ञस्सर्ववित्"; "एष आत्माऽपहतपाप्मा" इत्यादीनि शास्त्राणि बाध्येरन् ॥ नैवम्; अज्ञानादिदोषाणामपरमार्थत्वात् । भवतस्तूपाधिब्रह्मव्यतिरिक्तं वस्तु अनभ्युपगच्छतः ब्रह्मण्येवोपाधिसंसर्गः, तत्कृताश्च जीवत्वाज्ञत्वादयो दोषाः परमार्थत एव भवेयुः । न हि ब्रह्मणि निरवयवे अच्छेद्ये संबद्ध्यमाना उपाधयः तत् छित्वा भित्वा वा संम्बद्ध्यन्ते; अपि तु ब्रह्मस्वरूपे संयुज्य तस्मिन्नेव स्वकार्याणि कुर्वन्ति ॥

यदि मन्वीत—उपाध्युपहितं ब्रह्म जीवः । स चाणुपरिमाणः । अणुत्वं चावच्छेदकस्य मनसोऽणुत्वात् । स चावच्छेदोऽनादिः । एवमुपाध्युपहिते अंशे संबध्यमाना दोषाः अनुपहिते परे ब्रह्मणि न संबध्यन्ते—इति । अयं प्रष्टव्यः—किमुपाधिना छिन्नो ब्रह्मखण्डोऽणुरूपो जीवः, उत अच्छिन्न एवाणुरूपोपाधिसंयुक्तो ब्रह्मप्रदेशविशेषः, उतोपाधिसंयुक्तं ब्रह्मस्वरूपम्, अथोपाधिसंयुक्तं चेतनान्तरम्, अथोपाधिरेव इति । अच्छेद्यत्वात् ब्रह्मणः, प्रथमः कल्पो न कल्पते । आदिमत्त्वं च जीवस्य स्यात् । एकस्य सतो द्वैधीकरणं हि च्छेदनम् । द्वितीये तु कल्पे ब्रह्मण एव प्रदेशविशेषे उपाधिसंबन्धात् औपाधिकाः सर्वे दोषाः तस्यैव स्युः । उपाधौ गच्छति उपाधिना स्वसंयुक्तब्रह्मप्रदेशाकर्षणायोगादनुक्षणमुपाधिसंयुक्तब्रह्मप्रदेशभेदात् क्षणेक्षणे बन्धमोक्षौ च स्याताम् । आकर्षणे चाच्छिन्नत्वात् कृत्स्नस्य ब्रह्मणः आकर्षणं स्यात् ॥ निरंशस्य व्यापिनः आकर्षणं न संभवतीति चेत्—तर्हि उपाधिरेव गच्छतीति पूर्वोक्त एव दोषः स्यात् । अच्छिन्नब्रह्मप्रदेशेषु सर्वोपाधिसंसर्गे सर्वेषां च जीवानां ब्रह्मण एव प्रदेशत्वेन, एकत्वेन प्रतिसन्धानं स्यात् । प्रदेशभेदादप्रतिसन्धाने चैकस्यापि स्वोपाधौ गच्छति [सति] प्रतिसन्धानं न स्यात् । तृतीये तु कल्पे ब्रह्मस्वरूपस्यैवोपाधिसंबन्धेन जीवत्वापातात् तदतिरिक्तानुपहितब्रह्मासिद्धिः स्यात् । सर्वेषु च देहेष्वेक एव जीवः स्यात् । तुरीये तु कल्पे ब्रह्मणोऽन्य एव जीव इति जीवभेदस्यौपाधिकत्वं परित्यक्तं स्यात् । चरमे चार्वाकपक्ष एव परिगृहीतः स्यात् ।

तस्मादभेदशास्त्रबलेन कृत्स्नस्य भेदस्याविद्यामूलत्वमेवाभ्युपगन्तव्यम् । अतः प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनपरतयैव शास्त्रस्य प्रामाण्येऽपि ध्यानविधिशेषतया वेदान्तवाक्यानां

अत एव; लोके व्यात्मकव्यवहाराविरोधस्थापकस्य कचिदप्यदर्शनात तन्न्यायातिदेशायोगादित्यर्थः । तर्हि अभेद एव देहात्मप्रत्यय इव पूर्वोक्ते स्यादपरमार्थ इति मतिव्युदासाय निगमयति तस्मादिति । 'नन्वेवम्' इत्यपि भास्करशङ्कैव । भेदस्य सत्यत्वे, 'जीव एवाज्ञो जन्मादिमांश्च, न ब्रह्मे'ति सुवचमिति तदभिमानः । अज्ञानादिदोषाणामिति । सर्वज्ञत्वादीनां गुणानामपि दोषमूलकत्वाद् दोषत्वमेवेति मृषावादिहृदयम् । किमुपाधिनेत्यादि । अत्र द्वितीयपक्ष एव तदिष्टः । संभावित-

ब्रह्मस्वरूपे प्रामाण्यमुपपन्नम्—इति—

तदप्ययुक्तम्—ध्यानविधिशेषत्वेऽपि वेदान्तवाक्यानामर्थसत्यत्वे(?)प्रामाण्यायोगात्। एतदुक्तं भवति—ब्रह्मस्वरूपगोचराणि वाक्यानि किं ध्यानविधिनैकवाक्यतामापन्नानि ब्रह्मस्वरूपे प्रामाण्यं प्रतिपद्यन्ते; उत स्वतन्त्राण्येव ? । एकवाक्यत्वे ध्यानविधिपरत्वेन ब्रह्मस्वरूपे तात्पर्यं न संभवति। भिन्नवाक्यत्वे प्रवृत्तिनिवृत्ति[प्रयोजन]विरहादनवबोधकत्वमेव। न च वाच्यम्—ध्यानं नाम स्मृतिसन्ततिरूपम्। तच्च स्मर्तव्यैकनिरूपणीयमिति ध्यानविधेः स्मर्तव्यविशेषाकाङ्क्षायाम् (बृ.4.4.67.) "इदं सर्वं यदयमात्मा", (बृ.4.5. 19.) "अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः", "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यादीनि स्वरूपतद्विशेषादीनि समर्पयन्ति। तेनैकवाक्यतामापन्नानि अर्थसद्भावे प्रमाणम्—इति; ध्यानविधेः स्मर्तव्यविशेषापेक्षत्वेऽपि "नाम ब्रह्म" इत्यादिदृष्टिविधिवदसत्येनाप्यर्थविशेषेण ध्याननिर्वृत्त्युपपत्तेः ध्येयसत्यत्वानपेक्षणात्। अतो वेदान्तवाक्यानां प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनविधुरत्वात्, ध्यानविधिशेषत्वेऽपि ध्येयविशेषस्वरूपसमर्पणमात्रपर्यवसानात्, स्वातन्त्र्येऽपि बालातुराद्युपच्छन्दनवाक्यवत् ज्ञानमात्रेणैव पुरुषार्थपर्यन्ततासिद्धेश्च परिनिष्पन्नवस्तुसत्यतागोचरत्वाभावात् ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वं न संभवतीति प्राप्तम्॥

सर्वप्रकारदोषोद्भावनाय तु नानाकल्पविकल्पनम्। प्रामाण्यमुपपन्नमिति। ननु ब्रह्मभूयोद्देशेन न ध्यानविधिः, नित्यसिद्धत्वात्। नाप्यविद्यानिवृत्त्युद्देशेन, तस्य साक्षात् तदजन्यत्वात्। न च साक्षात्कारोद्देशेन तद्विधिरिति पूर्वमेव तत्साक्षात्कारफलेनेत्यादिना दर्शितमिति वाच्यम्; उपासनाधीनदृढतरसंस्कारस्य साक्षात्कारकरणमनःसहकारितायाः लोकसिद्धत्वात्। अतो विधिर्व्यर्थ इति भामत्यामुक्तमिति चेन्न-न हि भामत्यभिमत-भावनाधेयवैशद्यरूपसाक्षात्कारोद्देशेन ध्यानविधिः। तस्य 'वृक्षेवृक्षे च पश्यामी'त्यादाविव वास्तवसाक्षात्कारत्वाभावात्। वास्तवसाक्षात्कारश्च नोपासनजन्यतया लोकसिद्धः। अतो विहितोपासनजन्यविष्णुप्रसादरूपापूर्वसहकृतमनःकरणकत्वस्यैव तत्रेष्टतया विधिसार्थक्यमिति। विधिशेषतयेत्यस्य विधिविहितोपासनाविषयरूपतया तदङ्गत्वेनेत्यर्थः।

मुख्यपूर्वपक्षी मीमांसको ध्यानविधिवादिनमपि निरस्यन् जृम्भते तदप्ययुक्तमिति। अर्थसत्यत्वे प्रामाण्यायोगादित्यत्र प्रामाण्येत्यत्र तात्पर्येति पाठो युक्तः; टीकानुरोधी च। ननु किं अर्थसत्यत्वे ध्यानं न भवति, कुतस्तत्र तात्पर्यायोग इत्यत्र विशदयति एतदुक्तमिति। ब्रह्मबोधकवाक्यानां ध्यानविध्येकवाक्यत्वे ध्यानमेकमेव विधेयम्। ध्येयवस्तु लोकसिद्धश्चेत्—सत्यमेव। असिद्धश्चेत्—कथं सत्यता। इदं वस्तु वर्तते, इदं ध्येयमित्यर्थद्वयपरत्वे हि वाक्यभेदः स्यात्। स्वरूपपरवाक्यानां पृथग्वाक्यतयैव पठितत्वात् वाक्यभेद इष्ट इति चेत्—न; ध्यानाय तत्सत्यत्वस्यानपेक्षितत्वात्, सत्त्वबोधेऽपि एकवाक्यत्वास्वीकारे तेषां प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयाभावात् व्यर्थता हि स्यादेव। अतः प्रयोजनवदर्थान्तरस्य विवक्षणीयतया नैतदर्थबोधपर्यवसानमिति।

तत्र प्रतिपद्यते---तत्तु समन्वयात्-इति। समन्वयः सम्यगन्वयः---पुरुषार्थतयाऽन्वय इत्यर्थः। परमपुरुषार्थभूतस्यानवधिकातिशयानन्द[स्व]रूपस्य ब्रह्मणोऽभिधेयतयाऽन्वयात् तत् शास्त्रप्रमाणकत्वं सिध्यत्येवेत्यर्थः। निरस्तनिखिलदोषनिरतिशयानन्दस्वरूपतया परमप्राप्यं ब्रह्म बोधयन् वेदान्तवाक्यगणः प्रवृत्तिनिवृत्तिपरताविरहान्न प्रयोजनपर्यवसायीति ब्रुवाणः राजकुलवासिनः पुरुषस्य कौलेयककुलाननुप्रवेशेन प्रयोजनशून्यतां ब्रूते।

ननु ध्येयाकारसमर्पकत्वे वस्तुसत्त्वनियमाभावेऽपि यथाध्यानं वस्तुप्राप्तिबोधकतत्क्रतुशास्त्रबलात् ध्येयस्य फलत्वेन सत्यत्वं सिद्ध्यति; यथा, 'यन्न दुःखेन संभिन्नम्' इति स्वर्गस्वरूपपरवाक्यस्य विधिशेषत्वे तदर्थसत्यत्वम्, तद्वदिति चेत्---अयं पूर्वपक्ष्याशयः:-किं ब्रह्मणि तात्पर्यं वेदान्तानाम्, किंवा प्रपञ्चनिवृत्तौ, आहोस्वित् जीवस्य दुःखाद्विमोके? नाद्यः; निर्विशेषे सर्वथैवाविषये तात्पर्यायोगात्। न द्वितीयः, तस्याः फलत्वे प्रमाणाभावात्; ज्ञानेन प्रपञ्चनिवृत्त्यदर्शनाच्च। बहुजनानुकूलस्य प्रपञ्चस्य स्वानुकूलत्वाभावमात्रेण निवर्तनायोगाच्च। प्रपञ्चभेदस्तु दुर्वच एव। न च तृतीयः; दुःखादेर्मिथ्यात्वेन स्वत एव मुक्तस्य विधिसंपाद्यमोक्षवर्णनायोगात्। अतो मिथ्यात्वमते शास्त्रवैयर्थ्यमेव। सत्यत्वपक्षेपि फलपरवाक्यानां यथाश्रुतार्थप्रामाण्यस्वीकारे, 'जक्षत् क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा', 'कामान्नी कामरूप्यनुसंचरन्,' 'संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ते' इत्यादिसिद्ध-विजिघत्सत्वादिस्वरूपविरुद्धभक्षणहसनक्रीडनरमणसर्वलोकसंचरण-पित्रादिबन्धुलाभार्थजननादि-क्षुद्रफलशरीराद्याप्त्त्या यथावस्थितमोक्षासिद्धिः स्यात्। ब्रह्मानुभवपरमानन्दसागरगोष्पदायमानत्वं फलान्तरेषु दर्शयितुमेवं स्तुतिरिति ब्रह्मानुभवमात्रफलस्वीकारे तु वेदान्तिभिरपि यथाश्रुतार्थस्त्यज्यत एवेति किमस्मदभिमतसर्ववेदान्तार्थवादतायां प्रद्वेषेण। तत्क्रतुश्रुतिरपि क्रतुशब्दघटितत्वात् कर्मविधिशेषत्वमेव दर्शयेत्। कर्मविधिदर्शितस्वर्गादिफलविवरणमेव च जक्षणादिवाक्यं भवितुमर्हतीति नास्माकं यथाश्रुतार्थत्यागोऽपि। किञ्च ब्रह्मणो विधिशेषत्वे विधेयस्य भक्त्यादेरेव प्राधान्यात्, अथातःशेषधर्मजिज्ञासा, परमधर्मजिज्ञासेत्येवंरीत्यैव प्रतिज्ञा कार्येति ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रणमयुक्तम्। तदर्थं विध्यन्वये त्यक्ते तु वैयर्थ्यमेवोपनिषदामिति न विचार्यतेति।

बोधयन्निति; बोधयन्नपीत्यर्थः। कौलेयककुलेति। कौलेयाः---श्वानः। त एव, तत्तुल्याः श्ववृत्तयो वा कौलेयकाः। सेव्यकुलस्थितस्य सेवककुलानन्तःप्रवेशः कथं हेयतापादक इत्युक्तं भवति। अयमाशयः--प्रवृत्तिपरत्वेन प्रामाण्ये निवृत्तिपरवाक्यप्रामाण्यस्य भङ्गः। निवृत्तिपरत्वेन चेत्---पूर्वस्य। किमर्थमुभयप्रामाण्यमवश्यमिति प्रश्ने च, पुरुषार्थपर्यवसानादित्येवोत्तरम्। तदेव सर्वानुगतम्। तत्र प्रवृत्तिपरवाक्यस्य पुरुषार्थपर्यवसानम्, तज्जनितबोधाधीनप्रवृत्तिविषयात् यागादितः फलस्य कालान्तरे भावात्। निवृत्तिपरवाक्यस्य तु---तद्बोध्यनिवृत्तौ सत्यां तत्प्रतियोगिनिषिद्धकर्माचरणप्राप्यनरकादिदुःखदूरत्वरूपं यत् अनिष्टप्रागभावपरिरक्षणात्मकं फलम्, तत्पर्यवसानं वाच्यम्। एवञ्च पुरुषार्थहेतुतया प्रामाण्यम्, पुरुषार्थहेतुत्वं साक्षाद्वा परम्परया वा यथायथमिति स्थितम्।

एतदुक्तं भवति—अनादिकर्मरूपाविद्यावेष्टनतिरोहितपरावरतत्त्वयाथात्म्यस्वस्वरूपावबोधानां देवासुर गन्धर्वसिद्धविद्याधरकिन्नरकिम्पुरुष यक्षराक्षसपिशाच मनुज पशुशकुनिसरीसृप वृक्षगुल्मलतादूर्वादीनां स्त्रीपुन्नपुंसकभेदभिन्नानां क्षेत्रज्ञानां व्यवस्थितधारकपोषकभोग्यविशेषाणाम्, मुक्तानां स्वस्य चाविशेषेणानुभवसंभवे स्वरूपगुणविभवचेष्टितैरनवधिकातिशयानन्दजननं परं ब्रह्मास्तीति बोधयदेव वाक्यं प्रयोजनपर्यवसायि। प्रवृत्तिनिवृत्तिनिष्ठं तु यावत्पुरुषार्थान्वयबोधं न प्रयोजनपर्यवसायि। एवम्भूतं परं ब्रह्म कथं प्राप्यत

तत्र सुखस्य दुःखनिवृत्तेश्चैव, तत्साधनपशुपुत्रादीनामपि फलत्वस्य लोकशास्त्रसंप्रतिपन्नतया, हेतुरपि पुरुषार्थ एवेति पुरुषार्थलम्भकबोधजनकत्वमेव प्रयोजनपर्यवसायित्वम्। तत्र ब्रह्मणः साक्षादेव पुरुषार्थतया राजतुल्यता; तत्प्रतिपादकवाक्यं राजभोगकरतत्कुलवासितुल्यम्। प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रमुखस्य तु राजभोगतन्न्यूनभोगरूपस्वर्गाद्युपजीविताधीनातिशयकौलेयकसाम्यम्। सेवकानां पुरुषार्थप्रदत्वं च राजन्येवायत्तम्। प्रवृत्त्यादिपरवाक्यजातं कौलेयककुलवासितुल्यमिति।

ननु ब्रह्म महानन्दमिति वाक्यश्रवणात् श्रोतुः किं फलम्? प्रवृत्त्यादिपरवाक्यं तु कर्तुः फलं बोधयतीति भवति प्रयोजनपर्यवसायीत्यत्र विशदयति एतदुक्तमिति। 'सर्वेषां परमानन्दस्वप्रदानोन्मुखतया ब्रह्मास्ती'ति वेदान्तवाक्यार्थः। आनन्दो ब्रह्मेत्यत्रापि आनन्दपदेनानुकूलवाचकेन अविशेषेण श्रोतृपुरुषानुकूल्यस्यापि बोधसंभवात् भोग्यत्वं सिद्धम्। एवं सर्वेषां स्वप्राप्तौ स्वयं ज्ञानविषयतया साधनभूतस्य तस्य ज्ञानं कथं न पुरुषार्थवहम्? ननु ऐहिकामुष्मिकचिरानन्दसंदोहेऽप्यल्पत्वबुद्ध्या विरज्य स्थिरफलान्वेषणप्रवृत्तस्य पुंसः कियानयं श्रवणजनित आनन्दः, येन तावतैव पुरुषार्थपर्यवसानमिति चेन्न—फलस्याल्पत्वेऽपि वाक्यानां साफल्यप्रामाण्ययोरक्षतत्वात्। स्थिरफलप्रदः स पर इति ज्ञानमप्यतो जायत एव। किञ्च प्रयोजनसाधनप्रवृत्त्यादिकमनवबोध्य सिद्धार्थमात्रकथनेनापि शास्त्राणां प्रामाण्यं दृश्यते, यथा रत्नपरीक्षाशास्त्रस्य, निधिस्थलनिरूपक-अश्वगजादिलक्षणपरशास्त्राणाञ्च। तत्र तत्र तत्तत्प्रयोजनार्था प्रवृत्तिर्लोकत एव सिद्धेति लक्षणवर्णनमात्रे शास्त्रतात्पर्यम्। अप्राप्ते हि शास्त्रमर्थवत्। तथेह ब्रह्ममात्रे बोधिते राजसंश्रयन्यायेन तदाश्रयणप्रवृत्तिः स्वत एव भविष्यति। एवं प्राप्तनानामार्गविलक्षणपद्धतिविधानार्थं तु भक्त्यादिविधानं पश्चात् शास्त्रे पृथगिति, न तदुपजीवनेनैव सिद्धब्रह्मपरवाक्यप्रामाण्यसमीक्षणमिति। विस्तरोऽस्मदीये कौस्तुभे द्रष्टव्यः।

व्यवस्थितेत्यादिविशेषणं बहुव्रीहिवृत्तं क्षेत्रज्ञविशेषणम्; बद्धानामित्यर्थः। मुक्तानां स्वस्य चाविशेषेणेत्यस्य मुक्तस्वोभयनिर्विशेषमित्यर्थः। उभयस्यापि जननमित्यत्रान्वयः। मुक्ताः नित्यमुक्ताः। अनुभवसंभवे अनुभवकाले प्राप्ते। नायमसत्काव्यरसास्वादाद्यानन्दतुल्यः, भाविस्वपुरुषार्थविषयकत्वात्। न चार्थासत्यत्वम्; अबाधितार्थस्यासत्यत्वायोगात्। जक्षदादिवाक्यविवक्षितार्थानां हेयविलक्षणतया मोक्षान्तर्भावो दर्शयिष्यते कामाद्यधिकरणादौ। एवम्भूतमित्यादिना

इत्यपेक्षायाम्, "ब्रह्मविदाप्नोति परम्", "आत्मानमेव लोकमुपासीत" इति वेदनादिशब्दैरुपासनं ब्रह्मप्राप्त्युपायतया विधीयते। यथा, 'स्ववेश्मनि निधिरस्ति' इति वाक्येन निधिसद्भावं ज्ञात्वा तृप्तस्सन् पश्चात् तदुपादाने च प्रयतते; यथा च—कश्चिद्राजकुमारो बालक्रीडासक्तो नरेन्द्रभवनात् निष्क्रान्तो मार्गाद् भ्रष्टः नष्ट इति राज्ञाविज्ञातः, स्वयं चाज्ञातपितृकः केनचिद् द्विजवर्येण वर्धितोऽधिगतवेदशास्त्रः षोडशवर्षः सर्वकल्याणगुणाकरस्तिष्ठन्, 'पिता ते सर्वलोकाधिपतिः गाम्भीर्यौदार्यवात्सल्यसौशील्यशौर्यवीर्यपराक्रमादिगुणसंपन्नः त्वामेव नष्टं पुत्रं दिदृक्षुः पुरवरे तिष्ठति' इति केनचिदभियुक्ततमेन प्रयुक्तं वाक्यं शृणोति चेत्—तदानीमेव, 'अहं तावत् जीवतः पुत्रः, मत्पिता च सर्वसंपत्समृद्धः' इति निरतिशयहर्षसमन्वितो भवति। राजा च स्वपुत्रं जीवन्तमरोगमतिमनोहरदर्शनं विदितसकलवेद्यं श्रुत्वाऽवाप्तसमस्तपुरुषार्थो भवति। पश्चात् तदुपादाने च प्रयतते। पश्चात् तावुभौ सङ्गच्छेते च—इति।

अनुभवसंभवे इत्युक्तमुपपादयन् विधिवैयर्थ्यं परिहरति। अयं भावः—यागादिक्रिया विधिस्थलेऽपि प्रयोगविधिप्रयोजनजिज्ञासायामुक्तं न्यायरत्नमालायाम्, 'किं यागादिकं कर्म, यदृच्छोपनतमेघच्छायेव संतापनिवारणम्, अस्मदननुष्ठितमेव फलं दद्यात्, उत स्वयमनुष्ठितं सदिति विशये प्रयोगविधिः पुरुषं प्रयोजयती'ति। सुतरां पुनरिह, सर्वस्वामी स्वतन्त्रः परमकारुणिकः फलप्रदः इति श्रवणात् जोषम्भूय फलप्रतीक्षापराः केचन भवेयुः, परे च राजोपसर्पणमिव बहुप्रकारमुपसर्पणं भावयेयुः। प्रसिद्धश्च मार्जारन्यायो मर्कटन्यायश्च। अतः पश्चात् वास्तवपथप्रदर्शनायोपासनप्रपदनादिवाक्यानां प्रवृत्तिरिति न विधिवाक्याभावे स्वरूपपरवाक्याप्रामाण्यमिति। अतो नात्र, 'यन्न दुःखेने'ति स्वर्गलक्षकवाक्यतुल्यताऽपि। स्ववेश्मनीत्यत्र स्वपदमवधेयम्। नष्ट इति विज्ञातः नष्टत्वेन ज्ञातः। अविज्ञात इतिच्छेदे नष्ट इति—नष्टत्वादित्यर्थः। दार्ष्टान्तिके, असन्निति भगवतोपेक्षित इत्यर्थः। केनचित्-एतद्राजसंबन्धीत्यजानताऽपि क्षत्रलक्षणदर्शिना। दार्ष्टान्तिके देहातिरिक्तात्मावबोधिशास्त्राध्यापक इह ग्राह्यः; भगवच्छेषत्वबोधकवेदान्तविषयाचार्यः—अभियुक्ततमेनेति। तदानीमेव-प्रासितदुपायापरिज्ञानेपि। अत्र स्वरूपपरवाक्यमात्रात् पुरुषार्थः संपत्कामस्य राजकुमारस्येव, राज्ञोऽपि तच्छ्रुतवाक्यात् सुवच इत्यभिप्रेत्याह राजा चेति। अत्र ब्रह्मणः सर्वज्ञतया श्रवणादेरनपेक्षितत्वात् राजतुल्यत्वायोगात् राजा चेत्यपि उपासकं प्रत्येव दृष्टान्तः; पुत्रश्च ब्रह्म। वासुदेवः सर्वमिति पुत्रभावना भगवति प्रसिद्धैवेत्येका योजना टीकायाम्। अथ आचार्यादिप्रार्थनया प्रजा अनुगृह्णतो भगवतः श्रवणाद्यानन्दोऽपि सुप्रसिद्ध इति राजा ब्रह्मैवेति यथाश्रुतयोजनापि। पश्चात्....प्रयतत इति वाक्यं प्राप्यविषयमिव, निधिदृष्टान्त इव प्राप्तृविषयमपि; पुरुषगतव्यापारः सर्वः पश्चात्। न स स्वरूपपरवाक्यस्य पुरुषार्थपरत्वायापेक्ष्यत इति भावः। प्रयतते; प्रीतिरूपापन्नश्रवणमात्रे सत्यपि, 'तेषां सततयुक्ताना'मितिरीत्या स एवाभिमुखेन सर्वं संपादयतीति ज्ञानात्, पुमर्थपर्यवसानं सुतरामिति।

यत् पुनः–परिनिष्पन्नवस्तुगोचरस्य वाक्यस्य तज्ज्ञानमात्रेणापि पुरुषार्थपर्यवसानात् बालातुराद्युपच्छन्दनवाक्यवत् नार्थसद्भावे प्रामाण्यम्–इति—तदसत्—अर्थसद्भावाभावे निश्चिते, ज्ञातोऽप्यर्थः पुरुषार्थाय न भवति। बालातुरादीनामप्यर्थसद्भावभ्रान्त्या हर्षाद्युत्पत्तिः। तेषामेव तस्मिन्नेव(न्नपि) ज्ञाने विद्यमाने यदि अर्थाभावनिश्चयो जायेत, ततस्तदानीमेव हर्षादयो निवर्तेरन्। औपनिषदेष्वपि वाक्येषु ब्रह्मास्तित्वतात्पर्याभावनिश्चये ब्रह्मज्ञाने सत्यपि पुरुषार्थपर्यवसानं न स्यात्। अतः, 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिवाक्यं निखिलजगदेककारणं निरस्तनिखिलदोषगन्धं सार्वज्ञ्यसत्यसङ्कल्पत्वाद्यनन्तकल्याणगुणाकरमनवधिकातिशयानन्दं ब्रह्मास्तीति बोधयतीति सिद्धम् ॥ ४ ॥

॥ इति समन्वयाधिकरणम् ॥ ४ ॥ इति श्रीभाष्ये चतुःसूत्री। श्रीरस्तु।

पर्यवसानं न स्यादिति। कर्मविधिष्वपि प्रवृत्तिं प्रति प्रवर्तनाज्ञानस्यैव कारणत्वात् भ्रमप्रमासाधारण्येनैव कारणताया वक्तव्यत्वात् भ्रमाधीनप्रवृत्त्यापि प्रवर्तकवाक्यचारितार्थ्यात् वास्तवप्रवर्तनायाः फलस्य चासिद्धिप्रसंगः। अपौरुषेयवेदजन्यबोधत्वात् स्वतःप्रामाण्यमिति तु ब्रह्मबोधेऽपि तुल्यम्। न च कर्मविधिविप्रकृष्टानामुपनिषदां कर्मविध्यर्थवादत्वम्। न च कर्मनिन्दापूर्वकं ब्रह्मबोधकानां कर्मविधौ तात्पर्यम्। किञ्च विधिसंनिधिश्रुतार्थवादस्थलेऽपि निरर्थवादकविधिवाक्य इव विधिबलादेव प्राशस्त्यसिद्ध्या स्थितार्थवादावैयर्थ्यायाकांक्षोत्थापनमिति भवन्नये स्थिते, का प्रसक्तिः कर्मविधीनामेतद्विषयकस्वरसाकांक्षायाः। उपनिषदस्तु पुरुषार्थस्यैव बोधनात् शान्ताकांक्षाः। प्राशस्त्यरूपार्थान्तरवर्णनमपि व्यर्थम्। तस्मादन्यथापुरुषार्थपर्यवसानस्यायोग एव। न च क्रियार्थकवाक्यशेषत्वप्रतिपादकपूर्वमीमांसाधिकरणविरोधः; तस्य स्वतन्त्रेदृशवाक्यातिरिक्तविषयकत्वात्। कर्मनिरूपणप्रवृत्तेः तद्विधिसंनिहितार्थवादवाक्यानामेव विभजनप्रयोजनवर्णनं तत्र कृतम्। तदपवादभूतमिदमधिकरणम्। तत् सिद्धं स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थपर्यवसायित्वमस्तीति, ब्रह्मविचार आरम्भणीय इति च ॥ ४ ॥

स्वच्छोऽपि निस्तरङ्गोऽपि भाष्यरत्नाकरो यदि। गभीरो नावगाह्येत कथं रत्नग्रहो भवेत् ॥

इति वात्स्यवीरराघवसुधिया विहितः शुभंयुरवगाहः।
औपोद्घातिकभाष्यगरत्नस्तोमग्रहे जयति ॥

इति श्रीमद्वेदान्तरामानुज-यतीन्द्र-महादेशिकचरणारविन्दचञ्चरीकस्य श्रीमद्रङ्गरामानुज-मुनीन्द्र-महादेशिकपदपद्मसेवासमधिगतसर्ववेदान्तार्थस्य वात्स्यश्रीशैलसचक्रवर्तिनो वीरराघवाचार्यस्य अभिनवदेशिकस्य कृतिषु श्रीभाष्यव्याख्याने भाष्यार्थदर्पणे चतुस्सूत्री।
श्रीमते रामानुजाय नमः। शुभमस्तु।

श्रीः

ईक्षत्यधिकरणम् ॥ ५ ॥ (विषयवाक्यम् . छा. ६-१—१६)

(५) ईक्षतेर्नाशब्दम् १। १। ५॥

(तै. भृ. १-१) "यतो वा इमानि" इत्यादिजगत्कारणवादिवाक्यप्रतिपाद्यं सर्वज्ञं सर्वशक्ति समस्तहेयप्रत्यनीककल्याणगुणैकतानं ब्रह्म जिज्ञास्यमित्युक्तम्। इदानीं जगत्कारणवादिवाक्यानामानुमानिकप्रधानादिप्रतिपादनानर्हतोच्यते, 'ईक्षतेर्नाशब्दम्' इत्यादिना।

श्रीभाष्यार्थदर्पणे ईक्षत्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

श्रीभाष्यदीपसारैर्व्याख्यानैरपि महद्भिरुक्तार्थम्। शारीरकं प्रसीदतु सोपनिषत् वर्तितोद्घातम् ॥
उपोद्घातात्मकैः सूत्रैश्चतुर्भिर्बादरायणः। पूर्वतन्त्र इवोद्देशं लक्षणञ्चापि वर्तयन् ॥
शास्त्रान्यागम्यतापूर्वं शास्त्रगम्यत्वमब्रवीत्। यतोऽधिकारी विषयः संबन्धश्च प्रयोजनम् ॥
अथोध्यन्त क्रमात् तत् स्यात् अनुबन्धिचतुष्टयम्। अथ शास्त्रम्-तत्र सिद्धो विषयः कथ्यते द्विके ॥
आद्ये, द्विकान्तरे साध्यं विषय्यस्य नयस्य तु। वेदवाक्यविचारत्वादस्ति शास्त्रेऽत्र संगतिः ॥
वेदान्तवाक्यचिन्तात्वात् काण्डे शारीरकेऽस्ति सा। विषयस्य ब्रह्मणो हि चिन्ता, पूर्वद्विके ततः ॥
चिन्ता कारणवाक्यस्येत्याद्येऽध्यायेऽस्ति संगतिः। अयोगस्य व्यवच्छेदात् पादे संगतिरादिमे ॥
तत्र सामान्यचिन्तात्वात् पूर्वत्वाचाप्यचिद्द्विः। प्राथम्यमिति शास्त्रादिसंगतिस्थितिरीक्ष्यताम् ॥
एतदुद्घाततारूपात् आनन्तर्याद्धि संगता। पूर्वपेटी, ततो नात्र तत्संगतिरपेक्ष्यते ॥
अन्यथोपोद्घातताया अनुवृत्तिः प्रसज्यते। अस्तु वाऽवसरः; प्राहुराक्षेपञ्चेह संगतिम् ॥

यद्यपि चतुःसूत्र्यां पूर्वपूर्वाधिकरणसिद्धस्याऽऽरम्भणीयत्वस्य मुखान्तरेणाक्षेपे उत्तरोत्तराधिकरणप्रवृत्तिवत् नेह साधितपूर्वस्यारम्भणीयत्वस्य पुनराक्षेपः; तथा सति सर्वस्योपोद्घाततापत्तेः—अथापि शास्त्रयोनित्वस्य चाऽऽनन्दमयत्वस्य च पूर्वाधिकरणप्रदर्शितस्याक्षेप इत्येतावता तद्वाचोयुक्तिः। तावता नाविचार्यत्वशङ्का; शास्त्रवाक्यविशेषस्यार्थविचारे प्रवृत्त्यैव युक्त्या वस्तुविशेषं निर्धारयता पूर्वपक्षिणा स्वपूर्वपक्षस्य शास्त्रयोनित्वानन्दमयत्वरहितवस्तुपर्यवसानप्रदर्शनात् विचारारम्भस्थितेः। तत्रापि—पूर्वाधिकरणे आनन्दत्वं स्थापितमिति तस्याक्षेप इति न। किं तु आनन्दो ब्रह्मेत्यादिवाक्यावगतानन्दभावोऽस्ति चेत्, विचारो युज्यते हीति तत्र तात्पर्यसंभावनामात्रेण पूर्वं प्रवृत्तिरिति। एवं विचिन्त्य विचारे प्रवृत्तस्तु सद्विद्यादिभिः प्रधानादिकमेव जगत्कारणं प्रोक्तं मन्वानः कारणे शास्त्रयोनित्वबुद्धिमानन्दत्वबुद्धिञ्च त्याजयति। तेन कर्मविचारे अनन्तस्थिरफलत्वमत्या प्रवृत्तस्य अल्पास्थिरफलत्वनिर्णय एव यथा, तथा ब्रह्मविचारेऽपि प्रवृत्त्याऽपेक्षितालाभनिर्णय एवेति पूर्वपक्ष्याशयः। इदमेवं पूर्वपक्षफलमभिसंधायोक्तं सारावलौ, "नानुमानाद्ययोग्यौ दुःखास्पृष्टौ च तावित्यथ परकथनम्" इति। सर्वमिदमिह यतो वा इत्यारम्भभाष्ये भाव्यम्।

प्रधानादीत्यादिपदेन जीवग्रहणम्। **उच्यते;** समन्वयाध्यायेनेति शेषः। तत्र प्रथमोऽयोगव्यवच्छेदपादः; उपरि त्रिपादी अन्ययोगव्यवच्छेदपरा। अयोगव्यवच्छेदो नाम सिद्धान्त्यभिमतव्यक्ति-

इदमाम्नायते छान्दोग्ये, (छा. ६-२-१) "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्। तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति; तत् तेजोऽसृजत" इत्यादि। तत्र संदेहः (संदिह्यते)—किं सच्छब्दवाच्यं जगत्कारणं परोक्तमानुमानिकं प्रधानम्, उतोक्तलक्षणं ब्रह्म—इति ॥

किं प्राप्तम्? प्रधानमिति। कुतः? 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेव' इति इदंशब्दवाच्यस्य चेतनभोग्यभूतस्य सत्त्वरजस्तमोमयस्य वियदादिनानारूपविकारावस्थस्य वस्तुनः

विशेषरूपब्रह्मणः उपनिषच्छास्त्रेणाप्रतिपादनरूपस्यायोगस्य निराकरणम्। कारणवाक्येषु क्वचिदन्यस्यापि प्रतिपादनरूपस्यान्ययोगस्य व्यवच्छेद उपरि। अत्रादौ अधिकरणत्रये साधारणवत्प्रतीतशब्दघटितवाक्यं विषयः; उपरि अर्थविशेषरूढपदघटितवाक्यम्। तत्र प्रत्यक्षसिद्धाचेतनप्रपञ्चसजातीये कारणत्वशंका पूर्वम्, ततश्चेतनसामान्यविषये, ततश्चेतनविशेषे क्वापीति बुद्ध्यारोहक्रमेण विचारः। तदनुगुणं सदादिशब्दघटितं सामान्यवाक्यमत्राधिकरणे विषयः—जगत्कारणमेव हि ब्रह्म; तत्तु विचार्यमाणमचेतनमेव भवतीति पूर्वपक्षिणः सांख्यमतादरणेन प्रत्यवस्थानम्। तत्र संदेह इति। कारणे अचेतनप्रपञ्चैक्यश्रवणात् ईक्षणश्रवणाच्चाचेतनं चेतनं वेति संदेह इत्यर्थः।

परोक्तम्—सांख्योक्तमब्रह्मात्मकम्। **उक्तलक्षणम्** सर्वज्ञत्वादिविशिष्टतयाऽस्मदुक्तम्। **प्राप्त**मित्यस्य युक्तमित्यर्थः। क्वचिदधिकरणे 'किं युक्त'मित्यपि प्रयोगात्। 'इति प्राप्ते' इति पूर्वपक्षसमाप्तिरीतिदर्शने तु **प्राप्तं** प्रसक्तमित्यर्थः। **सदेवे**त्यादि। प्रपञ्चकारणं किमिति विचारे तार्किकाः, परमाणव एवेति प्रतिपन्नाः। तैः पृथिव्यप्तेजसां कार्यकारणभावोऽपि नेष्टः। कार्यकारणयोराधाराधेयभावाद्भेदञ्च ते कल्पयन्ति। सांख्यास्तु प्रकृतिमेकां सर्वप्रपञ्चकारणत्वेनानुमिन्वन्ति; उपादानोपादेयैक्यञ्चाहुः। तत्कूटस्थश्च कपिलः कणादादिविलक्षणः, भगवदवतारत्वेन प्रसिद्धेः। तैरनुमानप्रमाणत एव प्रकृतिः स्थाप्यते। सद्विद्यावाक्यञ्च तदेकार्थम्। अत्र हि, 'उत तमादेशमप्राक्ष्यः, येनाश्रुतं श्रुतं भवति' इत्यनेन येन श्रुतेनाश्रुतं सर्वं श्रुतं भवतीति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञाने पित्रोद्दालकेनोक्ते, कथमिति श्वेतकेतोर्जिज्ञासायाम्, मृत्पिण्ड-लोहमणि(सुवर्ण) - कृष्णायसविज्ञानेन तत्तत्कार्यविज्ञाने निदर्शिते, तादृशवस्तुन उपदेशे तेन प्रार्थिते, गुरुराह—'इदानीं प्रपञ्चरूपेण स्थितं प्राक् सद्रूपेणासीत्, ततस्तेजः, तत आपः, ततः पृथिवी चाजायत। ततोऽण्डजजीवजोद्भिज्जादीनि भूतानि। तदर्थञ्च तेजोबन्नानि त्रिवृत्कृतानि। सर्वमत्रोपलभ्यमानं त्रिवृत्कृतमेव। तादृशतेजोबन्नैरेव शरीरं पोष्यते। वाक्प्राणमनांसि चाऽऽप्याय्यन्ते' इति। एवमत्रैकस्य कार्येणैकीभूतस्य कार्यकारणभावापन्नतेजोबन्नकारणभूतस्य मृत्पिण्डादिसदृशस्य कारणस्य कथनात् तत् सत् प्रधानमेव। लोके च चेतनाचेतनयोर्मध्ये चेतनस्य नित्यत्वादचेतनमात्रमेव कार्यमिति कार्यसामान्यकारणमचेतनमेव। न केवलमचेतनत्वमात्रेण, विशेषरूपेणापि सारूप्यं सांख्येष्टम्। प्रपञ्चो हि सुखदुःखजनकः। तत्र दुःखजनकत्वं दुःखहेतुव्यापारस्य प्राक्करणात्। तत्करणञ्च नाज्ञानं मोहं विनेत्येवं सुखदुःखमोहहेतुत्वं प्रपञ्चस्य प्रत्यक्षम्। इदमेव च सत्त्वरजस्तमोमयत्वम्। ईदृशमेव प्रधानं सांख्येष्टम्। न चेक्षणादिप्रतिपादनात् शास्त्रं सांख्योक्तविलक्षण-

कारणावस्थां वदति। कारणभूतद्रव्यस्यावस्थान्तरापत्तिरेव हि कार्यता। अतः, यद् द्रव्यं यत्स्वभावं च कार्यावस्थम्, तत्स्वभावं तदेव द्रव्यं कारणावस्थम्। सत्त्वादिमयं च कार्यमिति गुणसाम्यावस्थं प्रधानमेव [हि] कारणम्। तदेवोपसंहृतसकलविशेषं सन्मात्रमिति, 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इत्यभिधीयते। तत एव [च] कार्यकारणयोरनन्यत्वम्। तथासत्येव एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपत्तिः। अन्यथा, "यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन" इत्यादिमृत्पिण्डतत्कार्यदृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकयोर्वैरूप्यं चेति—जगत्कारणवादिवाक्येन महर्षिणा कपिलेनोक्तं प्रधानमेव प्रतिपाद्यते। प्रतिज्ञादृष्टान्तरूपेणानुमानवेषमेव चेदं वाक्यमिति सच्छब्दवाच्यमानुमानिकमेव—

इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते—ईक्षतेर्नाशब्दम्—इति। यस्मिन् शब्द एव प्रमाणं न भवति, तत् अशब्दम् आनुमानिकम्; प्रधानमित्यर्थः। न तत् जगत्कारणवादिवाक्यप्रतिपाद्यम्;

प्रतिपादकं भवत्विति वाच्यम्; अनुमानसिद्धार्थानुवादस्यैव शास्त्रेण क्रियमाणत्वात्, अनुमानतः कारणकल्पने च साजात्यादचेतनस्यैव कल्पनीयत्वात्, सद्विद्यायाश्च मृत्पिण्डादिदृष्टान्तनिदर्शनपूर्वकं कारणवस्तुस्थापकतया, तथा स्थापकत्वस्य चानुमानप्रमाण एव सत्त्वेनानुमानिकप्रधानसिद्धेरेव शास्त्रेष्टत्वावसायेन तत्रेक्षणादेर्वर्णनासंभवादिति पूर्वपक्षसारः।

गुणसाम्यावस्थमिति। सत्त्वादिगुणानां तारतम्यं-तेषां वैषम्यं कार्यप्रपञ्चे; प्रधानं तु साम्यापन्नगुणत्रयमेव। ननु कारणस्येव कार्यस्यापि सत्त्वाविशेषात्, 'सदासीदग्रे' इति कारणावस्थोच्यत इति कथमुच्यत इत्यत्राह **तदेवेति**। सदेव=सन्मात्रम्, सत्तातिरिक्तविकाररहितमासीत्; जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते नश्यतीत्युच्यमानविशेषान्तराणां तदोपसंहारात्। तदेव विव्रियते, 'एकमेवाद्वितीय'मिति। नामरूपविभागरहितं गुणवैषम्यरहितमीश्वररूपद्वितीयकारणरहितञ्चेत्यर्थः। सदिदमिति सामानाधिकरण्यस्यापि साधकत्वमाह **तत एवेति**। प्रधानस्याभिधेयत्वादेवेत्यर्थः। हेत्वन्तरमाह **तथासत्येवेति**। अनुमानापेक्षितदृष्टान्तप्रदर्शनेनानुमानिकार्थानुवादरूपत्वावगमात् अनुमानागोचरब्रह्मविषयकं न भवतीदं वाक्यमिति प्रधान्युक्तिं दर्शयति **प्रतिज्ञेति**। एतच्छेषतयाऽनुमानरीतिप्रदर्शनार्थमेवाचेतनसारूप्यादिकमत्राधिकरणे उक्तम्। सारूप्यादिराहित्यात् ब्रह्म न कारणमित्याक्षेपस्तु विशिष्य द्वितीयेऽध्याये उद्भाव्य निरसिष्यते। इदमानुमानिकत्वमेव पूर्वपक्षिहेतुरिति सूचयति **अशब्दमिति** पदम्। जगत्कारणस्यानुमानगम्यतायाः श्रुत्या प्रदर्शितत्वात् आनुमानिकमेव श्रुत्याऽनूद्यत इति हि पूर्वपक्षः।

शब्द एव प्रमाणं न भवतीति। ननु अघटं भूतलमित्युक्तौ घटमात्ररहितमित्यर्थस्य प्रतीत्यभावात् शब्दमात्ररहितम्, शब्दानुमानरूपप्रमाणद्वययुक्तमिति कथमुच्येतेति चेत्—न। दीपादिग्रन्थे एवकाराभावात् अत्रापि तद्घटितविग्रहानङ्गीकारात्। एवकारस्य चात्र कार्त्स्न्यपरत्वात्। श्रुतिः कपिलागमो वा सर्वः शब्दोऽनुमानसिद्धानुवादमात्रमित्यर्थः। अथवा आगमप्रामाण्ये, "अपि च प्रवृत्तप्रमाणान्तरमपि स्वगोचरं तद्गोचरतया नावभासयतीति परमपि प्रमाणमेव" इत्युक्तम्। तद्रीत्या यथा

कुतः ? ईक्षतेः। सच्छब्दवाच्यसंबन्धिव्यापारविशेषाभिधायिनः ईक्षतेर्धातोः श्रवणात्, 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय' इति। ईक्षणक्रियायोगश्चाचेतने प्रधाने न संभवति। अत ईदृशेक्षणक्षमश्चेतनविशेषः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः पुरुषोत्तमः सच्छब्दाभिधेयः। तथा च सर्वेष्वेव सृष्टिप्रकरणेषु ईक्षापूर्विकैव सृष्टिः प्रतीयते, (ऐ. १-१) "स ईक्षत लोकान् नु सृजा इति; स इमाँल्लोकान् असृजत", (प्र. ६-३, ४) "स ईक्षाञ्चक्रे...स प्राणमसृजत" इत्यादिषु॥

ननु च कार्यानुगुणेनैव कारणेन भवितव्यम्॥ सत्यम्; सर्वकार्यानुगुण एव सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सत्यसङ्कल्पः पुरुषोत्तमः सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरकः। यथाऽऽह—(श्वे. ६-८) "पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च", (मु. १-१-६) "यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः", (सु. ७) "यस्याव्यक्तं शरीरं...यस्याक्षरं शरीरं...यस्य मृत्युः शरीरम्...एष सर्वभूतान्तरात्मा" इति। तदेतत्, (शारी. २-१-४) "न विलक्षणत्वात्" इत्यादिषु प्रतिपादयिष्यते; अत्र सृष्टिवाक्यानि न प्रधानप्रतिपादनयोग्यानीत्युच्यते। वस्तुविरोधस्तु तत्रैव परिहरिष्यते।

यत्तूक्तम्—प्रतिज्ञादृष्टान्तयोगादनुमानरूपमेवेदं वाक्यम्—इति—तदसत्; हेत्वनु-

---

अनुमानं शब्दनिरपेक्षं प्रधानं प्रत्याययति, तथा अपौरुषेयः शब्दोऽप्यनुमाननिरपेक्ष इत्युभयं प्रमाणमस्तु। यत्र पुनरेकतरत् अन्यतरोपजीवनपूर्वकस्वप्रवृत्तिं दर्शयदेवाविर्भवति, तत्रैवास्वातन्त्र्यम्, यथा श्रुत्यपेक्षायाः स्मृतेरित्याशङ्कां परिहर्तुमेवकारः स्वयं प्रयुक्तः। तेन शब्दानुमानयोर्मध्ये शब्द एव प्रधानविषये प्रमाणं न भवति, नानुमानम्; सद्विद्यायां शब्दस्य भूयोदृष्टान्तप्रदर्शकत्वेन अनुमानोपजीवितया स्वप्रवृत्तिप्रदर्शकत्वादिति अपरमात्मपरत्वे विषयवाक्यस्य, पूर्वपक्षयुक्तिः सम्यक् प्रदर्शिता भवति। अब्भक्ष इत्यत्रेव शब्दमात्रप्रमाणकभिन्नमित्यवधारणलाभ इति व्याख्यातॄणामाशयस्तु—शब्दशब्दात् अर्शआद्यचि शब्दमित्यस्य शब्दवत् शब्दमात्रमानकमित्यर्थः संभवतीति। न प्रधानम्, नाव्यक्तमित्येवमप्रयुज्य नाशब्दमिति प्रयोगः अनुमानसिद्धानुवादरूपपूर्वपक्षसूचनार्थ इव उत्तराधिकरणेऽनुवृत्त्यर्थश्च। सच्छब्दवाच्यं नाशब्दम् नाशब्दतया भवदभिमतप्रधानम् ईक्षणवत्त्वेनाभिहितत्वादिति सूत्रार्थः। सूत्रे ईक्षतेरिति पञ्चमी॥

जीवसामान्येऽप्यसंभावितस्येक्षणस्याचेतने का प्रसक्तिरित्याशयेनाह अत ईदृशेति। अचेतनभूतकार्योपादानस्थतया कथमीक्षणं विवक्षितं स्यादित्यत्र तदनङ्गीकारे बहुश्रुतिविरोध इत्याशयेनाह तथा चेति। ननु व्यष्टिकर्तृ—योगादिभावितशक्तिक पुरुषविषयतया तच्छ्रुतिनिर्वाहः स्यात्; इयं तु सर्वजगदुपादानपरेत्याशंकामुद्भाव्य परिहरति ननु चेति। ननु चिदचिच्छरीरके वस्तुनि न किञ्चित्प्रमाणम्; कथञ्च विलक्षणस्य चेतनमात्रस्योपादानत्वमित्यत्राह तदेतदिति। चेतनमचेतनं वा किमुपादानत्वार्हमित्यर्थस्वभावपर्यालोचना नात्र; किं तु श्रुतिवाक्यानामचेतनस्योपादानत्वप्रतिपादकत्वे किं स्वारस्यम्, चेतनस्य वेत्येव प्रकृतमिति भावः। अनुमानोपजीवित्वदर्शनादचेतनमेव श्रुत्यभिमतमित्युक्तमितीदमनूद्य निरस्यति यत्त्विति। हेत्विति। अनुमानं ह्यनुमितिकरणं हेतुः। तदनुपन्यासे कथमनुमानवार्ता। दृष्टान्तस्तु, प्रयुक्ते

पादानात्। (छा. ६-१-३) 'येनाश्रुतं श्रुतम्' इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञाने प्रतिपिपादयिषिते सर्वात्मना तदसंभवं मन्वानस्य तत्संभवमात्रप्रदर्शनाय हि दृष्टान्तोपादानम्। ईक्षत्यादिश्रवणादेव ह्यनुमानगन्धाभावोऽवगतः ॥ ५ ॥

अथ स्यात्—न चेतनगतं मुख्यमीक्षणमिहोच्यते, अपि तु प्रधानगतं गौणमीक्षणम्; "तत् तेज ऐक्षत—ता आप ऐक्षन्त" इति गौणेक्षणसाहचर्यात्। भवति चाचेतनेष्वपि चेतनधर्मोपचारः, यथा, 'वृष्टिप्रतीक्षाः शालयः', (रा. सु. २६-६) "वर्षेण बीजं प्रतिसंजहर्ष" इति। अतो गौणमीक्षणमिति। इमामाशङ्कामनुभाष्य परिहरति—

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् १।१।६॥

यदुक्तम्—गौणेक्षणसाहचर्यात् सतोऽपीक्षणव्यपदेशः सर्गनियतपूर्वावस्थाभिप्रायो गौण इति; तन्न—"ऐतदात्म्यमिदं सर्वम् तत् सत्यम् स आत्मा" इति सच्छब्दप्रतिपादितस्य

अनुमाने व्याप्तिग्रहदौःस्थ्ये सति तत्परिहाराय क्वचिदेवापेक्ष्यत इति न तदुक्तिनियम इति भावः। एवं सत्यपि यदि दृष्टान्तकथनव्यापकमनुमानादरणमिति स्यात्, अन्विष्येतापि हेतुः; तदपि नेत्याह **येनेति**। श्वेतकेतुश्च कुत इत्यपृच्छन् कथमित्येव पृच्छतीति असंभावितत्वशंकैव तस्येति ज्ञायते। नन्वत्र सद्विद्यायां सर्वत्र दृष्टप्रक्रियाप्रदर्शनेनैव प्रतिखण्डं विवक्षितार्थोपपादनं दृश्यते। तेजस्तोऽपामुत्पत्तावपि, "तस्मात् यत्र क्वचन शोचति, स्वेदते वा पुरुषः, तेजस एव तदध्यापो जायन्ते" इति जलहेतुत्वं तेजसो निदर्शितम्। तथाऽपामन्नहेतुत्वेऽपि, "तस्मात् यत्र क्वचन वर्षति, तदेव भूयिष्ठमन्नं भवति, अद्भ्य एव तदधि अन्नाद्यं जायते" इति निदर्शनं लक्ष्यते। अत उपपत्तिमूलकमेव सतः कारणत्ववर्णनमिष्टमित्यत्राह **ईक्षत्यादीति**। प्रथमतः, बहु स्यामिति, प्रजायेयेति चेक्षणम्, पश्चात् नामरूपे व्याकरवाणि इति, त्रिवृतं त्रिवृतं करवाणि इति चेक्षणं वर्ण्यमानम्, कापिलानुमानाभ्यूहं प्रतिरुणद्धि। न चाब्जनकत्वमग्नेः दृष्टानुसार्यनुमानकल्प्यम्, अरणितोऽप्यग्निप्रादुर्भावेनान्नजन्यत्वस्यापि कल्पनापत्तेः, जलादपि विद्युदुत्पत्तिदर्शनाच्च। एवं कठिनस्यापि द्रवीभावो मुक्ताहार-शर्करादावप्युपलभ्यते इति सर्वमिदमसाधकम्। अत इह सर्वत्र शास्त्रेणापूर्वतया प्रतिपादितविषये असंभवशङ्कापरिहार एव श्रुत्यभिमत इति भावः। **अनुमानगन्धेति** गन्धपदेनानुमानासंभवोऽप्याशय्यते। कथमत्रानुमानप्रयोगः? जगत् सत्कार्यम्, मृन्मयादिकमिव मृत्पिण्डादिकार्यमिति चेत्—अत्र कार्यत्वस्यानुमेयत्वान्न हेतुता। जगत् स्वकारणैकज्ञानज्ञेयम् कार्यत्वात् मृन्मयादिवदिति विवक्षितमिति चेत्—पृथिव्यवादेरभिमतकारणकार्यत्वं प्रागसिद्धम्। एकज्ञानज्ञेयत्वानुमानस्य फलमपि न किञ्चिल्लक्ष्यते। तेजआदिज्ञानेन जलादेर्ज्ञातत्वञ्चानुभवानारूढमित्यादिविमर्श इह भाव्यः ॥ ५ ॥

नन्वनुमानं सिध्यतु मा वा; सद्विद्यायां सामान्येन सत्पदेनाचेतनग्रहणमेव युक्तम्। न चेक्षणं बाधकम्, गौणेक्षणस्यैवात्र साहचर्यबलेन विवक्षितत्वादिति शंकते **अथ स्यादिति**। **वृष्टिप्रतीक्षाः**—वृष्टिलभ्भनीयवृद्धिका इति विवक्षितार्थः। **बीजं प्रतिसंजहर्ष**—अङ्कुरपूर्वावस्थाविशिष्टमासीदित्यर्थः।

आत्मशब्देन व्यपदेशात् । एतदुक्तं भवति—"ऐतदात्म्यमिदं सर्वम् । स आत्मा" इति चेतनाचेतन(नात्मक)प्रपञ्चोद्देशेन सत आत्मत्वोपदेशोऽयं नाचेतने प्रधाने सङ्गच्छते इति । अतस्तेजोबन्नानामपि परमात्मैवाऽऽत्मेति तेजःप्रभृतयोऽपि शब्दाः परमात्मन एव वाचकाः । तथा हि, "हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" इति परमात्मानुप्रवेशादेव तेजःप्रभृतीनां वस्तुत्वं तत्तन्नामभाक्त्वञ्च । इति, 'तत्तेज ऐक्षत', 'ता आप ऐक्षन्त' इत्यपि मुख्य एवेक्षणव्यपदेशः । अतः साहचर्यादपि, 'तदैक्षत' इत्यत्र गौणत्वाशङ्का दूरोत्सारितेति सूत्राभिप्रायः ॥ ६ ॥

इतश्च न प्रधानं सच्छब्दप्रतिपाद्यम्—

यद्यप्यत्र, "एतैर्निमित्तैरपरैश्च सुभ्रूः संबोधिता प्रागपि साधुसिद्धैः । वातातपक्लान्तमिव प्रनष्टं वर्षेण बीजं प्रतिसंजहर्ष" इति श्लोके सीतादेव्या एव हर्षक्रियाकर्तृत्वात् न गौणत्वप्रसक्तिः—अथाप्युपमाने बीजेऽपि तत्पदान्वयौचित्यात् तत्र विवक्षितार्थस्य गौणतेत्याशयः । नन्वात्मशब्दस्य मृदात्मा घट इत्यादाविव स्वरूपवाचित्वात् नानुपपत्तिरित्यत्राह **एतदिति** । पूर्वं 'सन्मूलाः—सर्वाः प्रजाः' इति चेतनानामपि निर्दिष्टत्वात् 'इदं सर्वं'मिति सर्वशब्देन तेषामपि ग्राह्यतया तत्स्वरूपत्वं प्रधाने कथम् । अस्मन्मते च नेहात्मशब्दस्य स्वरूपवाचित्वम्; किं तु अन्तर्यामिवाचित्वमिति । तथाच प्रथमप्रतीतस्य मुख्यार्थस्य साहचर्य-लिङ्गेन भङ्गो न युक्त इति भावः । साहचर्यं ह्यग्र्यप्रायन्यायः । स दर्शितः **शाबरे**, 'उपांशुयाजमन्तरा यजती'ति उपांशुयाजस्य प्रधानयागविधिमध्ये विधानात् प्राधान्यमिति कथने, "प्राये वचनाच्च" (२-२-१२) इति सूत्रे, "प्रधानकर्मप्राये वचनं प्रधानकर्मतामुपोद्बलयति, यथा अग्र्यप्राये लिखितं दृष्ट्वा भवेत्, 'अयमग्र्यः' इति मतिः" इति । प्रत्युतेह सर्वत्र मुख्यार्थस्यैव ग्राह्यत्वात् साहचर्यमस्मदनुकूलमेवेति वक्तुमाह **अत इति** । अतः सतः परमात्मत्वात् । **तथा हीति**; परमात्मवाचकत्वौपयिकं हीत्यर्थः । **तिस्रो देवताः**—तेजोबन्नानि । ननु त्रिवृत्कृततेजोबन्नप्रवेशस्य व्यष्टौ नामरूपभाक्त्वस्य चेहावगमेऽपि समष्टितेजःप्रभृतिषु कथं तदवगम इति चेन्न—जीवद्वारकानुप्रवेशादिवर्णनाय त्रिवृत्करणकथनेऽपि अत्रानुप्रवेशस्य नामादिभाक्त्वफलकत्वे सति तुल्यनयेन समष्टौ केवलानुप्रवेशनामरूपभाक्त्वयोः तथा सिद्धेः । स्पष्टमिदं तैत्तिरीये, 'तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत्' इति । **इतीति**; परमात्मवाचकत्वादित्यर्थः । एवञ्चास्य सूत्रस्य, ईक्षतिशब्दः इह न गौणः; 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्' इति **आत्मशब्दात्**—सत्, तेजः, आपः इति शब्दैरात्मसंशब्दनावसायादिति वास्तवार्थः । तेजआदिशब्दानां परमात्मपर्यन्तवाचि-त्वानवधारणेपि सत आत्मत्वात् ईक्षणमगौणमिति ज्ञापनाय प्राक् सामान्येनार्थ उक्त इति भावः ॥ ६ ॥

सद्विद्यायां घट्टद्वयम्, प्रथमं खण्डसप्तकं तत्त्वोपदेशकम्, द्वितीयं खण्डनवकं हितपुरुषार्थ-प्रधानम् । द्वितीये प्रतिखण्डम्, 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत् सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति आवर्तते । तत्रत्यात्मपदग्रहणेन पूर्वघट्टस्य चेतनपरत्वं पूर्वसूत्रदर्शितम् । अतस्तद्घट्टवाक्यावगम्यं हेत्वन्तरं दर्शयति इतश्चेति ।

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् १।१।७॥

मुमुक्षोः श्वेतकेतोः, 'तत् त्वमसि' इति सदात्मकत्वानुसन्धानमुपदिश्य, तन्निष्ठस्य, "तस्य तावदेव चिरम्, यावन्न विमोक्ष्ये। अथ संपत्स्ये" इति शरीरपातमात्रान्तरायो ब्रह्मसंपत्तिलक्षणो मोक्ष इत्युपदिशति। यदि च प्रधानमचेतनं कारणमुपदिश्येत, तदा तदात्मकत्वानुसन्धानस्य मोक्षसाधनत्वोपदेशो नोपपद्यते(द्येत)। (छां. ३-१४-१) "यथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति, तथेतः प्रेत्य भवति" इति तन्निष्ठस्याचेतनसंपत्तिरेव स्यात्। न च मातापितृसहस्रेभ्योऽपि वत्सलतरं शास्त्रमेवंविधतापत्रयाभिहतिहेतुभूतामचित्संपत्तिमुपदिशति। प्रधानकारणवादिनोऽपि हि प्रधाननिष्ठस्य मोक्षं नाभ्युपगच्छन्ति ॥ ७ ॥

इतश्च न प्रधानम्—

हेयत्वावचनाच्च १।१।८॥

यदि प्रधानमेव कारणं सच्छब्दाभिहितं भवेत्, तदा मुमुक्षोः श्वेतकेतोः तदात्मकत्वं मोक्षविरोधित्वात् हेयत्वेनैवोपदेश्यं स्यात्। न च तत् क्रियते। प्रत्युतोपादेयत्वेनैव, "तत् त्वमसि", "तस्य तावदेव चिरम्" इत्युपदिश्यते ॥ ८ ॥

तस्येति। एतत्पूर्ववाक्यम्, "एवमेवेहाचार्यवान् पुरुषो वेद" इति। यथा गन्धारेभ्यः पिनद्धाक्षमानीतः कश्चित् अक्ष्यभिनहनं (अक्षिबन्धनं) प्रमुच्योपदिष्टो गन्धारानेवाभिसंपद्यते, एवमेवाचार्यवान् पुरुषः सत् विद्वान् पण्डितो मेधावी संपद्यत इति अत्र प्रतिपादनात् तस्येत्यस्य सद्विषयकाचार्यमूलकवेदननिष्ठस्येत्यर्थः। यावन्न विमोक्ष्ये, तावदेव चिरं विलम्बः; अथ संपत्स्ये इति तस्याध्यवसायो भवतीति तस्येत्यादिश्रुत्यर्थः। शेषं परिष्कारे। तन्निष्ठस्य सदुपासकस्य मोक्षोपदेशादिति सूत्रार्थः। उपक्रमे, 'येनाश्रुतं श्रुतं भवति, अमतं मतम्, अविज्ञातं विज्ञातम्' इति श्रवणमननध्यानानामुक्तत्वात्, 'आचार्यवान् पुरुषो वेद' इत्युपसंहारे वेदनमुपासनं स्यादित्याशयेन निष्ठेति प्रयोगः। तथा तन्निष्ठस्येत्यत्र तत्त्वमसीति तदैक्यानुसंधानमप्यभिमतम्, न च प्रधानैक्यमात्मनः सुवचमिति ॥७॥

ननु मा भूत् वेदनमुपासनम्, विज्ञानमपि, "व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात्" इति सांख्यकारिकायामिव मननानन्तरभावि निष्पन्दज्ञानमेव। तत् अव्यक्तविषये तत्रैव हेयतया भवितुमर्हति। तत्त्वमसीतिं च अनादिसिद्धप्रकृत्यात्मभ्रान्त्यनुवादः इत्यत्र प्रवृत्तं सूत्रमवतारयति इतश्चेति। न हि, 'अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः' इत्यत्रेवेह सतो हेयत्वमुक्तमिति सूत्रार्थः। चकारेण, प्रत्युत 'अथ संपत्स्ये' इति संपत्स्यमानत्ववचनमेवास्ति; न तु संप्रति सता बाध्यमानत्वमित्यर्थ उच्यत इत्याशयेनाह प्रत्युतेत्यादि। अतोऽनुक्तसमुच्चायकश्चकारः ८ ॥

ननूपक्रमविरोधादुपसंहारवाक्यानि अन्यथा नेयानि। अत एव प्रतिज्ञासामानाधिकरण्यादिना कार्यकारणैक्यावगमेन सतोऽचेतनत्वे उपक्रमसिद्धे पश्चाच्छ्रुतमीक्षणं गौणमित्युच्यते। अन्यथा हीक्षणप्राधान्ये निमित्तेश्वरपरमिदमित्युपादानत्वभङ्ग एवेत्यत्र उपक्रमस्यापि परपक्ष एवाघटमानतोपर्युच्यते।

इतश्च न प्रधानम्—

प्रतिज्ञाविरोधात् १। १। ९॥

प्रधानकारणत्वे प्रतिज्ञाविरोधश्च भवति। वाक्योपक्रमे ह्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातम्। तच्च कार्यकारणयोरनन्यत्वेन कारणभूतसद्विज्ञानात् तत्कार्यभूतचेतनाचेतनप्रपञ्चस्य ज्ञाततयैवोपपादनीयम्। तत्तु, प्रधानकारणत्वे चेतनवर्गस्य प्रधानकार्यत्वाभावात् प्रधानविज्ञानेन चेतनवर्गविज्ञानासिद्धेर्विरुध्यते ॥ ९ ॥

इतश्च न प्रधानम्—

स्वाप्ययात् १। १। १०॥

तदेव सच्छब्दवाच्यं प्रकृत्याह, (छां० ६-९-१) "स्वप्नान्तं मे सोम्य विजानीहीति। यत्रैतत् पुरुषः स्वपिति नाम, सता सोम्य तदा संपन्नो भवति। स्वमपीतो भवति। तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते। स्वं ह्यपीतो भवति" इति। सुषुप्तं जीवं सता संपन्नम्, स्वमपीतः—स्वस्मिन् प्रलीनः इति व्यपदिशति। प्रलयश्च—स्वकारणे लयः। न चाचेतनं प्रधानं चेतनस्य जीवस्य कारणं भवितुमर्हति। [स्वमपीतो भवति—आत्मानमेव जीवोऽपीतो भवतीत्यर्थः। चिद्वस्तुशरीरकं तदात्मभूतं ब्रह्मैव जीवशब्देनाभिधीयत इति नामरूपव्याकरणश्रुत्योक्तम्।

तदवतारयति इतश्चेति। स्वपक्षे तदविरोधप्रकारस्तु अनपेक्षितत्वान्नोक्तः। उपक्रमप्रभृतिविरोधादुपसंहारान्यथानयनमयुक्तमित्येतावता पूर्वपक्षिविरमात्। नेदं सूत्रं शाङ्करे ॥ ९ ॥

ननु चेतनानामपि देहिनां विशेषणभूताचिदंशमादाय प्रधानस्योपादानत्वं युज्यते। विशेष्यांशस्य नित्यतया सर्वमतेऽप्युपादेयत्वाप्रसक्तेः। अतः सत् अचेतनमेवेत्यत्र—प्रकरणानुसारेण सच्छब्दस्य चेतनपरत्वं चेतनस्याप्युपादेयभावस्य श्रुत्यभिमतत्वञ्च दर्शयितुं प्रवृत्तं सूत्रमवतारयति इतश्चेति। एतत्सूत्रमत्र द्वितीयषष्ठोपक्रमखण्डविषयकम्। स्वप्नान्तं सुषुप्तिम्। मे मत्त इति यावत्। 'पुरुषः स्वपितीत्यस्य पुरुषः स्वस्मिन् अपीतिमान् इत्यर्थः; तेन सता संपन्न इत्युक्तं भवती'ति वदन्त्या श्रुत्या, चेतनस्य स्वस्मिन् लयः सुषुप्तिः, स्वं च सदेवेति बोधनात् चेतनेऽप्युपादानोपादेयभावः, स्वशब्दार्थचेतनस्य सच्छब्दार्थस्य चाभेदश्च ज्ञाप्यते। न च स्वशब्दः स्वकीयपरः सन् प्रधानवाची; तथासति तत्र स्वभिन्ने स्वस्य लयायोगात् इति सत् नाचेतनमिति भावः। घटत्वावस्थापन्नस्य चूर्णत्वकपालत्वाद्यवस्थापन्नैक्यवत् जाग्रद्दशास्थितदेहनियमनरागद्वेषादिबाह्येन्द्रियव्यापारादिमत्त्वरूपावस्थापन्नस्य जीवस्य तद्राहित्यरूपावस्थापन्नैक्यकथनात् चेतनविषयेऽपि कार्यकारणभाव एषितव्य इति। न च सच्छब्दस्य चेतनाचेतनोभयपरत्वमयुक्तमिति वाच्यम्—उभयविशिष्टपरमात्मन एव तदर्थत्वात् तेजस्सुषुप्तादिशब्दानामपि तत्तद्विशेषणविशिष्टपरतया विशिष्टैककारणकत्वनिर्वाहात्।

अत्र भवितुमर्हतीत्येतदनन्तरम्, तथासुषुप्तमित्यतः पूर्वम्, स्वमपीत इत्यारभ्य तदा भवन्तीति इत्येतावत् वाक्यजातं प्राचीनश्रीभाष्यतालकोशेऽनुपलभ्यमानत्वात्, टीकायां, 'नचाचेतन'-

तत् जीवशब्दाभिधेयं ब्रह्म सुषुप्तिकालेऽपि प्रलयकाल इव नामरूपपरिष्वङ्गाभावात् केवलसच्छब्दाभिधेयमिति, 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति; स्वमपीतो भवति' इत्युच्यते। तथा समानप्रकरणे नामरूपपरिष्वङ्गाभावेन प्राज्ञेनैव परिष्वङ्गात्, (बृ० ६--३-२१) "प्राज्ञेनाऽऽत्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम्" इत्युच्यते। आमोक्षाज्जीवस्य नामरूपपरिष्वङ्गादेव हि स्वव्यतिरिक्तविषयज्ञानोदयः। सुषुप्तिकाले हि नामरूपे विहाय सता संपरिष्वक्तः पुनरपि जागरदशायां नामरूपे परिष्वज्य तत्तन्नामरूपो भवतीति श्रुत्यन्तरे स्पष्टमभिधीयते, (कौ-३-३०) "... सुप्तः स्वप्नं न कथञ्चन पश्यति, अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति .... "एतस्मात् आत्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते", तथा (छा. ६-९) "त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा ... दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तत् आभवन्ति"—इति च।]

तथा सुषुप्तं जीवम्, (बृ. ६-३-२१) "प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः" इति च वदति॥ तस्मात् सच्छब्दवाच्यः परं ब्रह्म सर्वज्ञः परमेश्वरः पुरुषोत्तम एव। तदाह वृत्तिकारः, "(छा.

मितिवाक्यव्याख्यानसमनन्तरं **तथासुषुप्तमितिवाक्यस्यैव** व्याख्यातत्वात् प्रत्यक्षरव्याख्यारूपायामत्र मध्यभागस्थानेकवाक्यजाते कस्याप्यंशस्य व्याख्यानाभावात्, एतन्मध्येऽत्रैव श्रूयमाणस्य, "आत्मानमेव जीवोऽपीतो भवतीत्यर्थः" इति वाक्यस्य सारग्रन्थस्थितत्वेनैव टीकायामुद्धरणाच्च, सर्वमिदं भाष्यकारसूक्तिरूपं सदपि, सारगतमेव श्रीभाष्ये अर्थविशदायार्वाग्भिः प्रक्षिप्तम्। अन्यथा **तथाप्राज्ञेने**त्यनेन पौनरुक्त्यञ्चेत्यवधेयम्॥

एवं स्वपदस्य स्वकीयप्रधानपरत्वाभावं परमात्मपरत्वञ्च वाक्यान्तरेण द्रढयति **तथा सुषुप्तमिति**। आत्मवाचिस्वशब्देन सतो निर्देशात् सत् चेतनमिति सिद्धम्। तत् परमात्मपर्यन्तमिति इतोऽवगम्यते। एवं प्राज्ञेनात्मनेति वाक्योदाहरणात् शङ्कान्तरमपि शमितम्—पुरुषः स्वमपीतो भवतीत्यत्र पुरुषपदं जाग्रदवस्थावैचित्र्यविशिष्टचित्तादिमज्जीवपरमिति सर्वसंमतम्। तस्य स्वस्मिन् लयो नाम स्वकीये निर्व्यापारे चित्ताद्युपकरणे लय एव। स्वपदस्य निर्व्यापारचित्तादिमज्जीवपरत्वेऽपि विशेषणस्य विशेषणे लय एव पर्यवसानम्। इदमेव निष्कृष्य सति प्रधाने लय इत्युच्यत इत्येवं हि शंका भवति। तच्छमनञ्च—प्राज्ञे लयस्य सति लयस्य चैक्यावगमात् सत् प्राज्ञः, स्वाप्ययश्च प्राज्ञे लय इति न सदचेतनमिति।

अत्र अप्ययादित्येतावति सूत्रिते स चेतनकर्तृको न स्पष्टं प्रतीयेतेति तत्स्फुटप्रतीतये, 'स्वमपीतो भवती'ति वाक्यस्मारणायैव स्वशब्दस्याधिकस्य प्रयोगः। अतो न स्वपदघटितवाक्यमेव विवक्षणीयमिति निर्बन्धः; चेतनस्य सति लयकथनात् सदपि चेतनमित्येतावत एव पर्याप्तत्वात्। तथाचाष्टमखण्डोक्तस्वाप्ययरूपसत्संपत्तिपरत्ववत् अस्य सूत्रस्य नवमखण्डोक्तसत्संपत्तिपरत्वमपि युक्तम्। तेन दशमखण्डोक्तं सत आगमनमपि संनिकर्षात् लक्षितं भवेत्। तत्र हि क्रमेण, 'सर्वाः प्रजाः सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामहे इति' इति, 'सत आगम्य न विदुः, सत आगच्छामह इति' इति च श्रूयते। एवञ्चानेन सूत्रेणैव सर्वस्योक्ततया गतिसामान्यादिति सूत्रस्य तत्खण्डविषयकतया यादवप्रकाशीययोजनं वृत्तिविरुद्धमिति ज्ञापयितुं च सुषुप्त्यधिकरणगतानेकवाक्यविषयकत्वमस्य सूत्रस्य वृत्तिवचनेन दर्शयति तदाहेति।

६-८-१) सता सोम्य तदा संपन्नो भवति इति, संपत्त्यसंपत्तिभ्यामेतदध्यवसीयते। प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः इति चाह" इति ॥ १० ॥

इतश्च न प्रधानम्—

गतिसामान्यात् १।१।११॥

(ऐत. १-१) "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्; नान्यत् किञ्चन मिषत्। स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति। स इमाँल्लोकानसृजत", (तै. आनं.) "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः। आकाशाद्वायुः। वायोरग्निः। अग्नेरापः। अद्भ्यः पृथिवी", (बृ. ४-४-१०) "अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतत् यदृग्वेदः" इत्यादिसृष्टिवाक्यानां या गतिः प्रवृत्तिः; तत्सामान्यात् तत्समानार्थत्वादस्य। तेषु च सर्वेषु सर्वेश्वरः कारणमवगम्यते; तस्मादत्रापि सर्वेश्वर एव कारणमिति निश्चीयते ॥ ११ ॥

इतश्च न प्रधानम्—

श्रुतत्वाच्च १। १। १२॥

श्रुतमेव ह्यस्यामुपनिषदि अस्य सच्छब्दवाच्यस्य आत्मत्वेन नामरूपयोर्व्याकर्तृत्वं

इति संपत्तीति इतिशब्दः प्रकारवचनः नवमदशमखण्डगतवाक्यग्राहकः। इति चाहेति चकारेण, 'अथ ह्यस्मिन् प्राण एवैकधा भवति', 'य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते ... एवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः—व्युच्चरन्ति' इत्यादिग्रहणम्। तथाच स्वाप्ययपरप्रकृतनामावैकरस्यमपि न प्रधानपरत्वे भवतीति वृत्तिग्रन्थदर्शितं भवति ॥ १० ॥

महतो भूतस्य। भूतशब्दो देहविशिष्टात्मवाची। विराट्पुरुषस्येत्यर्थः। गतिसामान्यात्—गतेः प्रवृत्तेः—बोधनव्यापारस्य समानत्वात्—एकविषयकत्वादित्यर्थः; सतश्चेतनपरत्वे एव आत्मादिचेतनवाचिपदघटितकारणवाक्यसमानार्थकत्वस्य सद्विद्यायां भावादिति यावत्। छागपशुन्यायरूपसामान्यविशेषन्यायेन कारणवाक्यानि सर्वाणि, "एको ह वै नारायण आसीत्, न ब्रह्मा, नेशानः" इति वाक्यश्रुतनारायणैकविषयाणीति एतत्सूत्रनिगूढम् ॥ ११ ॥

ननु सद्विद्यागता हेतवः प्रागुक्ताः; गतिसामान्यादिति श्रुत्यन्तराणि च दर्शितानि। एवंसति पुनः श्रुतत्वाच्चेति किमुच्यत इत्यत्र, अभिप्रेतमाह श्रुतमेव ह्यस्यामिति। सद्विद्यावाक्य एव पूर्वोक्तातिरिक्ताः आदेशेत्यधिकरणसारावलिश्लोकदर्शितप्रभृतयः, एवमत्र छान्दोग्ये पूर्वोत्तरविद्याप्रकरणावगताश्च जगत्कारणस्य चेतनविशेषत्वोपयोगिन इह सूत्रेऽभिप्रेता इति। ननु यदि श्रुत्यन्तराणि पूर्वसूत्रस्य, एतत्सूत्रस्य चेयं छान्दोग्योपनिषत् विषयः, तर्हि कथमत्रैवोपरि तथाच श्रुत्यन्तराणि इत्यन्योपन्यासः क्रियत इति चेत्—उच्यते। पूर्वमचेतनवैलक्षण्योपयोगिनो हेतवः प्रदर्शिताः। अथ गतिसामान्ये प्रस्तुते तत एव नारायणरूपपरमचेतननिर्धारणमप्यासीत्। तादृशनिर्धारणविशेषे प्रकृतोपनिषत्प्रदर्शनार्थमेवेदं सूत्रम्। तदुपष्टम्भकतया पुनरिह श्रुत्यन्तरोपन्यास इति। अथवा गतिसामान्यसूत्रे सद्विद्याभिन्नानि अप्ययपूर्वक-

सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं सर्वाधारत्वम् अपहतपाप्मत्वादिकं सत्यकामत्वं सत्यसङ्कल्पत्वञ्च—"अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि", "सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः", "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्। तत् सत्यम्। स आत्मा", (छा. ८-१, २-५) "यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति, सर्वं तदस्मिन् समाहितम्। ...अस्मिन् कामाः समाहिताः; एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः" इति। तथा च श्रुत्यन्तराणि—(श्वे. ५-६) "न तस्य कश्चित् पतिरस्ति लोके न चेशिता नैव च तस्य लिङ्गम्। स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः", (पु. सू.) "सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन् यदास्ते", (तै. आर. ३-११-२१) "अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा", (तै. ना.) "विश्वात्मानं परायणम्...पतिं विश्वस्याऽऽत्मेश्वरम्...यच्च किञ्चिज्जगत्यस्मिन् दृश्यते श्रूयतेऽपि वा। अन्तर्बहिश्च तत् सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः", (सुबा. ७) "एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः" इत्यादीनि।

तस्मात् जगत्कारणवादिवाक्यं न प्रधानादिप्रतिपादनयोग्यम्। अतः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वेश्वरेश्वरो निरस्तनिखिलदोषगन्धोऽनवधिकातिशयासङ्ख्येयकल्याणगुणगणौघमहार्णवः पुरुषोत्तमो नारायण एव निखिलजगदेककारणं जिज्ञास्यं ब्रह्मेति स्थितम्॥

अत एव निर्विशेषचिन्मात्रब्रह्मवादोऽपि सूत्रकारेण आभिः श्रुतिभिः निरस्तो वेदितव्यः; पारमार्थिकमुख्येक्षणादिगुणयोगि जिज्ञास्यं ब्रह्मेति स्थापनात्। निर्विशेषवादे हि साक्षित्वमप्यपारमार्थिकम्। वेदान्तवेद्यं ब्रह्म जिज्ञास्यतया प्रतिज्ञातम्। तच्च चेतनमिति, 'ईक्षतेर्नाशब्दम्' इत्यादिभिः सूत्रैः प्रतिपाद्यते। चेतनत्वं नाम चैतन्यगुणयोगः। अत ईक्षणगुणविरहिणः प्रधानतुल्यत्वमेव। किञ्च—निर्विशेषप्रकाशमात्रब्रह्मवादे तस्य प्रकाशत्व-

---

सृष्टिपरवाक्यानि सर्वाणि विवक्षितानि। इह पुनः तदतिरिक्तानि सर्वाणि—अर्थात् सद्विद्यागतवाक्यानि च असृष्टिवाक्यानि च कारणस्य परमचेतनत्वप्रतिपादकानि विवक्षितानि। अत इह श्रुत्यन्तरोपन्यासोऽपि सुष्ठु संगच्छत इति। यच्चास्येति। अस्य उपासकस्य इहलोके यत् भोग्यजातमस्ति, यच्च नास्ति; तत् सर्वमस्मिन् दहरपरमात्मनि भोग्यत्वाय समाहितमस्तीत्यर्थः। कामाः कल्याणगुणाः, ते चानन्तरोक्ताः अपहतपाप्मत्वादयः। पतिः स्वामी। ईशिता नियन्ता। लिङ्गम् शरीरम्; साधकहेतुर्वा, अचिन्त्यत्वात्। जनिता जनयिता। सर्वाणीति। नामरूपनिर्वोढा स रूपाणि विधाय नामानि कृत्वा व्यवहरन् शिक्षको भवतीति। प्रधानादीति। सम्यक्परिशीलयतामनेनैवाधिकरणेन चेतनसामान्य—आकाशाद्यचेतनविशेष—इन्द्रादिचेतनविशेषकारणत्वशंकाऽपि सहृदयानां न संभाव्यते इति दर्शयितुम् आदिपदम्। अथवा विज्ञानमात्रकारणत्ववादोपि निरस्त इति ज्ञाप्यतेऽनेन। तदेव विस्पष्टयिष्यति अतएवेत्यादिना। गुणगणौघेति। गुणगणा एव ओघः प्रवाहः तत्प्रवेशस्थानभूतमहार्णव इति।

मपि दुरुपपादम् । प्रकाशो हि नाम स्वस्य परस्य च व्यवहारयोग्यतामापादयन् वस्तुविशेषः । निर्विशेषस्य वस्तुनः तदुभयरूपत्वाभावात् घटादिवत् अचित्त्वमेव ॥ तदुभयरूपत्वाभावेऽपि तत्क्षमत्वमस्तीति चेत्-तन्न । तत्क्षमत्वं हि तत्सामर्थ्यमेव । सामर्थ्यगुणयोगे हि निर्विशेषवादः परित्यक्तः स्यात् ॥ अथ श्रुतिप्रामाण्यादयमेको विशेषोऽभ्युपगम्यत इति चेत्—हन्त तर्हि तत एव सर्वज्ञता सर्वशक्तित्वं सर्वेश्वरेश्वरत्वं सर्वकल्याणगुणाकरत्वं सकलहेयप्रत्यनीकतेत्यादयः सर्वेऽभ्युपगन्तव्याः । शक्तिमत्त्वं च कार्यविशेषानुगुणत्वम् ; तच्च कार्यविशेषैकनिरूपणीयम् ; कार्यविशेषस्य निष्प्रमाणकत्वे तदेकनिरूपणीयं शक्तिमत्त्वमपि निष्प्रमाणकं स्यात् । किञ्च निर्विशेषवस्तुवादिनो वस्तुत्वमपि निष्प्रमाणम् । प्रत्यक्षानुमानागमस्वानुभवाः सविशेषगोचरा इति पूर्वमेवोक्तम् । तस्मात् 'विचित्रचेतनात्मकजगद्रूपेण बहु स्याम्' इतीक्षणक्षमः पुरुषोत्तम एव जिज्ञास्य इति सिद्धम् ॥ १२ ॥ ॥ इति ईक्षत्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

(आनन्दमयाधिकरणम् ॥ ६ ॥)

एवं जिज्ञासितस्य ब्रह्मणः चेतनभोग्यभूत-जडरूप-सत्त्वरजस्तमोमय-प्रधानाद् व्या-

---

व्यवहारयोग्यतामापादयन् वस्तुविशेष इत्यत्र आपादकत्वांशाभावसमर्थनं निष्प्रमाणकं स्यादित्यन्तेन कृत्वा वस्तुत्वाभावं समर्थयते किञ्चेति ॥ १२ ॥

'यतोवाइमानी'ति तैत्तिरीयवाक्यमादाय लक्षणे कथिते तद्ब्रह्म किमिति विचार्य आनन्द इति भृगुणा निर्धारितम् ; तत् वस्तु किमिति चिन्ता प्राप्ता । अथापि तल्लक्षणाश्रयोऽचेतन एवेति मध्येऽतिप्रसिद्धाचेतनविषये बलवत् प्रवृत्ता शङ्का । तस्यां शमितायां प्रागेव प्राप्ता शङ्का संप्रति प्राप्तावसराऽऽसीत् । अत आनन्दमयाधिकरणोत्थानम् । तदत्र—जगत्कारणत्वं लक्षणं हि भृगवे वरुणेनोपदिष्टम् । भृगुश्च विमृशन् आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् । जीवात्मनश्चानन्दरूपत्वात् स एव तेन विज्ञातः स्यात् । स हि विज्ञानरूपबुद्धिव्यतिरिक्तः, तत्संनिकृष्टश्च । न च—आनन्दवल्ल्यामुक्तस्यानन्दमयस्य भृगुविज्ञातानन्दस्य चैक्यमावश्यकम् ; आनन्दमयश्च जीवादन्यः—इति शंक्यम्, तस्यापि जीवत्वात् । तत्र हि, 'तस्माद्वा एतदस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इत्युपक्रमे, उपरि, "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति"इति "असद्वा इदमग्र आसीत्"इति च कारणत्वेन वर्ण्यमान आत्मैव मध्ये आनन्दमयः शारीर आत्मेति कथ्यते । शारीरत्वाच्च कारणभूतोऽयमानन्दमयो जीव एव । न च पूर्वाधिकरणे सद्विद्यया प्रधानवैलक्षण्यवत् जीववैलक्षण्यमप्यवगमितमिति नैवं शंकाप्रसक्तिरिति वाच्यम्-सद्विद्ययाऽपि जीवैक्यपक्षोपष्टम्भनस्यैव करणात् । तथा हि तत्र, 'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य', 'तत् त्वमसि' इति कारणस्य जीवस्य चैक्यं श्राव्यते । ननु कथं जीवस्य निमित्तत्वोपादानत्वोभयं प्रपञ्चनिरूपितमिति चेत्-जीवातिरिक्तधर्मिकल्पनेन जीव एव कारणत्वनिर्वाहे चिन्त्यमाने पूर्वं प्रधानकारणवादपूर्वपक्ष इव यादृशकारणत्वं जीवे संमाश्रितम्, तावत्येव सर्ववाक्यविश्रम इति । एवमभिप्रेत्याह एवंजिज्ञासितस्येति । आनन्दशब्दस्य जीवतदितरसाधारण्यात् आनन्दमयशब्दार्थे निर्धारिते तदर्थोऽपि निधार्यत इति सूत्रे आनन्दमय एव गृहीतः ।

वृत्तिरुक्ता। इदानीं कर्मवश्यात् त्रिगुणात्मकप्रकृतिसंसर्गनिमित्तनानाविधानन्तदुःखसागरनिमज्जनेनाशुद्धात्, शुद्धाच्च प्रत्यगात्मनोऽन्यत् निखिलहेयप्रत्यनीकनिरतिशयानन्दं ब्रह्मेति प्रतिपाद्यते—

६. आनन्दमयोऽभ्यासात् १। १। १३॥

तैत्तिरीया अधीयते—(तै. १) "स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः" इति प्रकृत्य, "तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः" इति। तत्र सन्देहः— किमयमानन्दमयो बन्धमोक्षभागिनः प्रत्यगात्मनो जीवशब्दाभिलपनीयादन्यः परमात्मा, उत स एव—इति। किं युक्तम्?

प्रत्यगात्मेति। कुतः? "तस्यैष एव शारीर आत्मा" इत्यानन्दमयस्य शारीरत्वश्रवणात्; शारीरो हि शरीरसम्बन्धी जीवात्मा॥

ननु च जगत्कारणतया प्रतिपादितस्य ब्रह्मणः सुखप्रतिपत्त्यर्थमन्नमयादीन् अनुक्रम्य तदेव जगत्कारणम्, आनन्दमय इत्युपदिशति; जगत्कारणं च, (छा. ६-२-३) "तदैक्षत" इतीक्षणश्रवणात् सर्वज्ञः सर्वेश्वर इत्युक्तम्॥

किंयुक्तमिति विचारप्रस्तावः; अथ पूर्वपक्षी आह **प्रत्यगात्मेतीति**। नन्वस्मिन् अधिकरणे कः पूर्वपक्षी? प्रकृतिपुरुषरूपतत्त्वद्वयवादी सांख्यः प्रकृतिकारणत्वे निरस्ते पुरुषस्य जीवस्य कारणत्वं श्रुत्यर्थ इति शंकत इति चेत्-न; तेन चैतन्यमात्रमात्मेति स्वीकारात्; आनन्दरूपत्वस्यानुक्तत्वात्। दुःखव्यावृत्तिमात्रमेवेदमिति चेत्-तत् किं प्रधानेऽपि न भवति? एवं उपरि जीवब्रह्मैक्यवादस्याद्वैत्याहृतस्य विस्तरेण भाष्ये खण्डनात्, पूर्वपक्षोपसंहारे, 'नेतरोऽनुपपत्तेः'इति सूत्रावतरणादौ च निर्विशेषाद्वैत्यात्मवादस्योपन्यासाच्च सांख्यरीतिर्न युज्यते। अथ तर्हि स्यादद्वैती पूर्वपक्षी। न। तन्मते जीवातिरिक्ततया व्यवहारसिद्धस्यैव जगत्कारणत्वादिति चेत्—उच्यते। 'सच्चिदानन्दरूप आत्मा कश्चिदेवाऽऽच्छादकविक्षेपकाविद्याविवशो जगद्धेतुः। तस्यानन्दरूपत्वात् आनन्द इति व्यपदेशः, आनन्दमय इति च; मयटः स्वार्थिकत्वात्। अस्तु वाऽविद्यापारवश्यात् विकारार्थकत्वम्। तस्य सुखदुःखभाज एव कारणत्वे संभवति किमिति जीवेशभेदकल्पनयाऽन्यकारणत्ववादः। अवश्यमेव जीवेशभेदकल्पनेऽपि जीवकल्पितत्वं प्रपञ्चस्य स्वीकार्यम्। अन्यथा तस्य तत्प्रतीत्यसंभवात्। न ह्यन्यकल्पितमन्यः प्रत्येति' इत्यद्वैतिमतमेव स्वयं परिष्कृत्य कश्चिदिह प्रत्यवतिष्ठत इति। एतेन—अनेकजीववादिसांख्यमतेन पूर्वपक्षे कस्य जीवस्य कारणत्वमिह पूर्वपक्ष्यभिमतम्? विनिगमनाविरहात् सर्वस्येति चेत्-न हि सर्वः सर्वप्रपञ्चकारणं भवितुमर्हति; अंशभेदेनैव तेषां कारणत्वप्रसक्तेः—इति निरस्तम्। अनेक एव जीवा अंशभेदेन कारणं भवन्तु, किमीश्वरेणेति पूर्वपक्षस्यापि संभवाच्च। यथा सर्वत्रप्रसिद्ध्यधिकरणे। एकमतरीतिमनुसृत्य पूर्वपक्षे प्रवर्तितेऽपि, यद्यन्मते यथायथा जीव इष्टः तथातथास्थितस्यापि जीवस्य सर्वथा न कारणत्वप्रसक्तिरित्यत्रैव सिद्धान्ततात्पर्याच्च। भाष्यमतिस्तु परिष्कृताद्वैतपक्षावलम्बने स्वरसेति।

सत्यमुक्तम्; स तु जीवात्माऽभिधीयते; (छा. ६-३-२) "अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य", (छा. ६-८-७) "तत् त्वमसि श्वेतकेतो" इति कारणतया निर्दिष्टस्य जीवसामानाधिकरण्यनिर्देशात्। सामानाधिकरण्यं ह्येकत्वप्रतिपादनपरम्; यथा 'सोऽयं देवदत्तः' इत्यादौ। ईक्षापूर्विका च सृष्टिश्चेतनस्य जीवस्योपपद्यत एव। अतः, (तै. आनं-१) "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इति जीवस्याचित्संसर्गवियुक्तं स्वरूपं प्राप्यतयोपदिश्यते। अचिद्वियुक्तस्वरूपस्य लक्षणमिदमुच्यते, "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति। तद्रूपप्राप्तिरेव हि मोक्षः। (छा. ८-१२-१) 'न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति। अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः" इति। अतो जीवस्याविद्यावियुक्तं स्वरूपं प्राप्यतया प्रक्रान्तम्, आनन्दमय इत्युपदिश्यते। तथा हि शाखाचन्द्रन्यायेनाऽऽत्मस्वरूपं दर्शयितुम्, "अन्नमयः पुरुषः" इति शरीरं प्रथमं निर्दिश्य, तदन्तरभूतं तस्य धारकं पञ्चवृत्तिप्राणम्, तस्याप्यन्तरभूतं मनः, तदन्तरभूतां च बुद्धिम्, "प्राणमयः", "मनोमयः", विज्ञानमयः" इति तत्रतत्र बुद्ध्यवतरणक्रमेण निर्दिश्य सर्वान्तरभूतं जीवात्मानम्, 'अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः" इत्युपदिश्य अन्तरात्मपरम्परां समापयति। अतो जीवात्मस्वरूपमेव, "ब्रह्मविदाप्नोति" इति प्रक्रान्तं ब्रह्म; तदेवाऽऽनन्दमय इत्युपदिष्टमिति निश्चीयते॥

ननु च—"ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा" इत्यानन्दमयादन्यद्ब्रह्मेति प्रतीयते॥—नैवम्। ब्रह्मैव स्वस्वभावविशेषेण पुरुषविधत्वरूपितं शिरःपक्षपुच्छरूपेण व्यपदिश्यते। यथाऽन्नमयो देहोऽवयवी स्वस्मादनतिरिक्तैः स्वावयवैरेव, "तस्येदमेव शिरः" इत्यादिना शिरःपक्षपुच्छवत्तया निदर्शितः—तथा आनन्दमयं ब्रह्मापि स्वस्मादनतिरिक्तैः प्रियादिभिर्निदर्शितम्। तत्रावयवत्वेन रूपितानां प्रियमोदप्रमोदानन्दानामाश्रयतया अखण्डरूपमानन्दमयम्, "ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा" इत्युच्यते। यदि चानन्दमयादन्यद् ब्रह्माभविष्यत्, 'तस्माद्वा एतस्मादानन्दमयादन्योऽन्तर आत्मा ब्रह्म' इत्यपि निरदेक्ष्यत। न चैवं निर्दिश्यते। एतदुक्तं भवति—

ईक्षापूर्विका च सृष्टिरिति। अविद्यागतं हि ज्ञातृत्वं कर्तृत्वञ्च। चैतन्यरूपात्मनस्तत्र प्रतिफलनं विना तत्र भवतीति चैतन्यमेव तत्र कारणमिति भावः। **तद्रूपेति**; अचिद्वियुक्तस्वरूपेत्यर्थः। **शांकरभाष्ये** अधिकरणमिदं वृत्तिकाररीत्या यथावद् व्याख्याय अन्ते, "इदं त्विह वक्तव्यम्" इत्यादिना आनन्दमयस्य जीवत्वम्, तत्पुच्छस्यैव च ब्रह्मत्वं सूत्रोपमर्देन प्रपञ्चितम्। तदिहात्मब्रह्मानन्दमयानामैक्यवादिपूर्वपक्षिमुखेन खण्डयितुमनुवदति **ननुचेति**। ब्रह्मशब्देनोपक्रान्तस्य, ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेतिवाक्येनोपसंहारात्, असन्नेवेति श्लोके आनन्दमयपदानिर्देशेन ब्रह्मपदनिर्देशात् अन्नमयादिवच्च आनन्दमयस्यापि कोशत्वेन ब्रह्मण एवात्मत्वमिति शंकितुराशयः। **निदर्शितः** निरूपितः। **आश्रयतयेति**। आनन्दविशिष्टे ब्रह्मणि धर्मांशः पुच्छमित्यर्थः। ब्रह्मशब्देनोपक्रमात्, 'तस्माद्वा एतस्माद् विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मा ब्रह्म' इत्यनिर्देशात् 'ब्रह्म पुच्छम्' इत्येव कथनाच्च ब्रह्मानन्दमयभेदः प्रतीयत इत्यत्राह **एतदुक्तं भवतीति**। "तस्माद्वा

'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इति प्रक्रान्तं ब्रह्म, 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति लक्षणतः सकलेतरव्यावृत्ताकारं प्रतिपाद्य, तदेव, "तस्माद्वा एतस्मादात्मनः" इत्यात्मशब्देन निर्दिश्य, तस्य सर्वान्तरत्वेनाऽऽत्मत्वं व्यञ्जयद्वाक्यम्, अन्नमयादिषु तत्तदन्तरतया आत्मत्वेन निर्दिष्टान् प्राणमयादीन् अतिक्रम्य, "अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः" इति आत्मशब्देन निर्देशमानन्दमये समापयति। अत आत्मशब्देन प्रक्रान्तं ब्रह्माऽऽनन्दमय इति निश्चीयते—इति॥

ननु च—"ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा" इत्युक्त्वा, "असन्नेव स भवति, असद्ब्रह्मेति वेद चेत्। अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद, सन्तमेनं ततो विदुः" इति ब्रह्मज्ञानाज्ञानाभ्यामात्मनः सद्भावासद्भावौ दर्शयति; नानन्दमयज्ञानाज्ञानाभ्याम्। न चानन्दमयस्य प्रियमोदादिरूपेण सर्वलोकविदितस्य सद्भावासद्भावज्ञानाऽऽशङ्का युक्ता। अतो नानन्दमयमधिकृत्यायं श्लोक उदाहृतः। तस्मात् आनन्दमयादन्यद् ब्रह्म॥ नैवम्—'इदं पुच्छं प्रतिष्ठा', 'पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा', 'अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा', 'महः पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्युक्त्वा तत्र-तत्रोदाहृताः, 'अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते' इत्यादिश्लोकाः यथा न पुच्छमात्रप्रतिपादनपराः; अपि त्वन्नमयादिपुरुषप्रतिपादनपराः—एवमत्राप्यानन्दमयस्यायम् 'असन्नेव' इति श्लोकः; नानन्दमयव्यतिरिक्तस्य पुच्छस्य। आनन्दमयस्यैव ब्रह्मत्वेऽपि प्रियमोदादिरूपेण रूपित[स्य त]स्यापरिच्छिन्नानन्दस्य सद्भावासद्भावज्ञानाऽऽशङ्का युक्तैव। पुच्छब्रह्मणोऽप्यपरिच्छिन्नानन्दतयैव ह्यप्रसिद्धता॥ शिरःप्रभृत्यवयवि(व)त्वाभावाद्ब्रह्मणः, नानन्दमयो ब्रह्मेति चेत्—ब्रह्मणः पुच्छत्वप्रतिष्ठात्वाभावात् पुच्छमपि ब्रह्म न भवेत्॥ अथाविद्यापरिकल्पितस्य वस्तुनस्तस्य (स्याश्र) आश्रयभूतत्वात् ब्रह्मणः, पुच्छं प्रतिष्ठेति रूपणमात्रमित्युच्येत, हन्त तर्हि त (अ)-स्यासुखाद्व्यावृत्तस्यानन्दमयस्य ब्रह्मणः प्रियशिरस्त्वादिरूपणं भविष्यति। एवं च, 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति विकारास्पद-जड-परिच्छिन्नवस्त्वन्तरव्यावृत्तस्यासुखाद् व्यावृत्तिः, 'आनन्दमय' इत्युपदिश्यते। ततश्चाखण्डैकरसानन्दरूपे ब्रह्मणि आनन्दमय इति मयट् प्राणमय

एतस्मादात्मन आकाशः" इति ब्रह्मात्मनोरैक्यं प्रथमतः श्रावितम्। अथ 'आत्माऽऽनन्दमय' इति आनन्दमयस्यात्मत्वमुक्तम्। तेन सिद्धमेवास्य ब्रह्मत्वम्। अत एव श्लोके ब्रह्मशब्देन निर्देशः। ब्रह्मणा विपश्चितेति ब्रह्मण्युक्तं विपश्चित्त्वमेव च, सोऽकामयतेति आनन्दमये आत्मनि विशदमुपपाद्यत इत्यैक्यमेवेति भावः।

सद्भावासद्भावज्ञानाशंकेति श्लोकयथाश्रुतानुसारेण। सद्भावज्ञानाज्ञानशंकेति तु जिज्ञासाधिकरण (पु. ९३) दर्शितार्थानुसारेण वाच्यम्। आशंकापदेन चेच्छब्दार्थो विवक्षितः। असद्भावज्ञानमसंभावितमिति शंकितुराशयः। पुच्छब्रह्मणोऽपीति। ब्रह्मण आनन्दत्वं भवदिष्टम्। आनन्दश्चेत् सर्वलोकविदितः, कथं तद्रूपं निर्गुणं ब्रह्म न विदितम्। तत्र यः समाधिः, स एवात्रापीति। वस्तुतोऽद्वैतिमते सत्यत्वादेरिव आनन्दत्वस्याप्यभावादभिमतार्थं दर्शयति एवमेवेति। स्वाभिक इति। आनन्दो

इव स्वार्थिको द्रष्टव्यः। तस्मादविद्यापरिकल्पितविविधविचित्रदेवादिभेदभिन्नस्य जीवात्मनः स्वाभाविकं रूपमखण्डैकरसं सुखैकतानमानन्दमय इत्युच्यत इत्यानन्दमयः प्रत्यगात्मा ॥

एवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे—आनन्दमयोऽभ्यासात्—आनन्दमयः परमात्मा। कुतः ? अभ्यासात्। "सैषाऽऽनन्दस्य मीमाँसा भवति" इत्यारभ्य, "यतो वाचो निवर्तन्ते" इत्येवमन्तेन वाक्येन शतगुणितोत्तरक्रमेण निरतिशयदशाशिरस्कोऽभ्यस्यमान आनन्दः अनन्तदुःखमिश्रपरिमितसुखलवभागिनि जीवात्मन्यसम्भवन् निखिलहेयप्रत्यनीकं कल्याणैकतानं सकलेतरविलक्षणं परमात्मानमेव स्वाश्रयमावेदयति। यथाऽऽह 'तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः' इति ॥

ब्रह्मेत्येतदनुरोधे स्वार्थिकः। अविद्याशबलस्यैव कारणत्वात् तद्विवक्षायामस्तु विकारार्थकः; शबलस्य शुद्धं प्रति विकारभूतत्वादिति चाभिप्रेतम्। अत एव विकारशब्दादिति सूत्रम्। अविद्येत्यादिना एकस्यैवात्मनो देवादिभेदकल्पना पूर्वपक्षीष्टेति ज्ञाप्यते।

किंयुक्तमिति विचारप्रस्तावे प्रत्यगात्मेतीत्यादिना पूर्वपक्षे प्राप्ते यत् युक्तं तत् प्रचक्ष्महे इत्याह एवंप्राप्त इति। आनन्दमय इति पक्षः। आनन्दमयशब्दवाच्य इत्यर्थः। नाशब्दमिति साध्यमनुषज्यते। ईक्षतेरित्येतदनुसारेण अचेतनं प्राक् अशब्दशब्दार्थः। इहाभ्यस्यमानानन्दरूपविशेषानुसारात् जीवस्तदर्थः। सोऽपि ब्रशब्दः; स्वयम्प्रकाशत्वप्रत्यक्षत्वादिमत्त्वात्। अभ्यस्यत इत्यभ्यासः। भावे चेत्, आनन्दस्याभ्यसनादित्यर्थः,। कर्मणि चेत्, अभ्यस्यमानवत्त्वादित्यर्थः। अभ्यासो गुणनं वर्धनम्, अधिकतया प्रतिपादनम्। जीवगतानन्दाधिकत्वेन प्रतिपादितानन्दवत्त्वात् न जीव इत्युक्तं भवति। आधिक्यञ्च शतगुणनरूपम्, अपरिच्छिन्नत्वञ्च। पूर्वं तेयेशतमिति वाक्यवेद्यम्; उत्तरं यतोवाच इति। न च मुक्तजीवेऽपि हेतुसत्त्वादनेकान्त इति शंक्यम् - पूर्वपक्ष्यभिमतस्य मुक्तस्य केवलानन्दरूपत्वेन आनन्दवत्त्वस्यैवाभावात्; बद्धस्य च बद्धाधिकतयाभ्यस्तानन्दाभावात्। सिद्धान्त्यभिमतमुक्ते च शब्दैकसमधिगम्यतया नाशब्दमिति साध्यस्यापि सत्त्वेनादोषात्। अशुद्धजीव एव च जगत्कारणत्वप्रसक्त्या तद्व्यावृत्तिरेवेह सूत्रे विवक्षिता। नेतर इति सूत्र एवैतदितरमुक्तप्रस्तावात् ॥ जीवातिरेकदर्शि वाक्यमाह यथाऽऽहेति। नन्विदं भेदव्यपदेशसूत्रविषयवाक्यमिह न ग्राह्यम्। नैवम्। अन्य इत्यंशो तद्विषयवाक्यम्; आनन्दमय इत्यंशो प्रकृतसूत्रविषयवाक्यम्; प्रागस्यैवोपादानात्। नन्वन्यत्वप्रतिपादनमेवेह भाष्येण प्रदर्श्यते; तदप्रकृतमिति चेत्—उच्यते। भेदव्यपदेशसूत्रं भिन्नतयाव्यपदिष्टत्वेन हेतुना भेदं साधयति; इह तु भाष्यं तत्साधितं भिन्नत्वमुपजीव्य आनन्दमयशब्दस्याधिकानन्दवत्त्वरूपमर्थं प्रकृतहेतुनिविष्टं स्थापयति। अयं भावः—आनन्दमयशब्दे मयट् यदि स्वार्थिकः, तर्हि जीवभिन्नत्वमानन्दे वर्ण्यमानं न घटते। जीवस्याप्यानन्दतया, आनन्दत्वावच्छिन्ने जीवप्रतियोगिकभेदानुयोगित्वायोगात्। अधिकानन्दश्चेदानन्दमयः, तदनुयोगितावच्छेदकधर्मस्य जीवावृत्तित्वाद् भेदः सुवचः। तत् मयट्शब्दः न स्वार्थे, न च विकारे इति।

नन्वस्य जीवभेदपरत्वे सिद्धे ह्येवं स्यात्, तदेव न; विज्ञानमयशब्दस्य बुद्धिपरत्वादित्याशंकायां

विज्ञानमयो हि जीवः, न बुद्धिमात्रम्, मयट्प्रत्ययेन व्यतिरेकप्रतीतेः। प्राणमये स्वगत्या स्वार्थिकताऽऽश्रीयते। इह तु तद्वतो जीवस्य संभवात् नानर्थक्यं न्याय्यम्। बद्धो मुक्तश्च प्रत्यगात्मा ज्ञातैवेत्यभ्युपेष्महि। प्राणमयादौ च मयडर्थसंभवोऽनन्तरमेव वक्ष्यते॥ कथं तर्हि विज्ञानमयविषये श्लोके, 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इति केवलविज्ञानशब्दोपादानमुपपद्यते॥ ज्ञातुरेवाऽऽत्मनः स्वरूपमपि स्वप्रकाशतया विज्ञानमित्युच्यत इति न दोषः। ज्ञानैकनिरूपणीयत्वाच्च ज्ञातुस्स्वरूपस्य। स्वरूपनिरूपणधर्मशब्दा हि धर्ममुखेन धर्मिस्वरूपमपि प्रतिपादयन्ति, गवादिशब्दवत्। (अष्टा. ३-३ ११३) "कृत्यल्युटो बहुलम्" इति वा कर्तरि ल्युडाश्रीयते। नन्द्यादित्वं वाऽऽश्रित्य (अष्टा. ३-१-१३४) "नन्दिग्रहि" इत्यादिना कर्तरि ल्युः। अत एव [च], 'विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च' इति यज्ञादिकर्तृत्वं विज्ञानस्य श्रूयते। बुद्धिमात्रस्य हि न कर्तृत्वं संभवति। अचेतनेषु हि चेतनोपकरणभूतेषु विज्ञानमयात्प्राचीनेषु अन्नमयादिषु न चेतनधर्मभूतं कर्तृत्वं श्रूयते। अत एव च चेतनमचेतनं च स्वासाधारणैः निलयनत्वानिलयनत्वादिभिर्धर्मविशेषैर्विभज्य निर्दिशद्वाक्यम्, 'विज्ञानं चाविज्ञानं च' इति, विज्ञानशब्देन तद्गुणं चेतनं वदति। तथाऽन्तर्यामिब्राह्मणे, "यो विज्ञाने तिष्ठन्" इत्यस्य काण्वपाठगतस्य पर्यायस्य स्थाने, "य आत्मनि तिष्ठन्" इति पर्यायमधीयाना माध्यन्दिनाः काण्वपाठगत(तं)विज्ञानशब्दनिर्दिष्टं जीवात्मेति स्फुटीकुर्वन्ति। विज्ञानमिति च नपुंसकलिङ्गं वस्तुत्वाभिप्रायम्। तदेवं विज्ञानमयाज्जीवादन्यस्तदन्तरः परमात्मा आनन्दमयः। यद्यपि, 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इति श्लोके ज्ञानमात्रमेवोपादीयते; न ज्ञाता—तथापि 'अन्योन्तर आत्मा विज्ञानमयः' इति तद्वान् ज्ञातैवोपदिश्यते; यथा, 'अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते' इत्यत्र श्लोके केवलान्नोपादानेऽपि 'स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः' इत्यत्र नान्नमात्रं निर्दिष्टम्; अपितु तन्मयः तद्विकारः। एतत् सर्वं हृदि निधाय सूत्रकारः स्वयमेव, "भेदव्यपदेशात्" इति अनन्तरमेव वदति॥

यदुक्तम्-जगत्कारणतया निर्दिष्टस्य, (छां. ६-३-२) "अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनु-

---

भेदव्यपदेशसूत्रेऽप्यपेक्षितमंशमिहैव प्रसक्तत्वात् शोधयति विज्ञानमयो हीत्यादिना। इममंशमभिप्रेत्य, अनन्तरमेव वदतीति भाष्यम्। स्वप्रकाशत्वरूपार्थस्वीकारे धर्मैक्येऽपि विज्ञान-विज्ञानमयशब्दयोः प्रवृत्तिनिमित्तभेदो भवति; ऐकरूप्याय निमित्तैक्यस्याप्याश्रयणेनाह ज्ञानैकेति। विज्ञात्यादिशब्दैः जीवनिर्देशादर्शनात् विज्ञानशब्दमात्रोपयोगि निर्वाहान्तरमाह कृत्येति। अर्शआद्यचोऽप्युपलक्षणमिदम्। अव्युत्पन्नो वा भवतु विज्ञानशब्दः; किमनेन; धर्मिपर्यन्तार्थकत्वमवर्जनीयमिति बोधयितुमुपपत्तिमाह अत एवेति। हेत्वन्तरमाह अत एव चेति। मयटः स्वार्थिकत्वाभावमुपसंहरति तदेवमिति।

ननु वाक्यमिदं न जीवादन्यत्वपरम्, जीवैक्यपर-तत्त्वमस्यादिविरोधादित्याशंकायाम्, पूर्वं पूर्वपक्ष्युक्तं परामृशन्नुत्तरं वदति यदुक्तमिति। एकस्यैव दुःखादिमत्त्वकारणेन जीवत्वम्, कारणत्वकारणेन

प्रविश्य", (छा. ६-८-७) "तत् त्वमसि" इति च जीवसामानाधिकरण्यनिर्देशात् जगत्कारणमपि जीवस्वरूपात् नातिरिच्यत इति कृत्वा, जीवस्यैव स्वरूपम्, 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इति प्रक्रान्तमसुखाद्व्यावृत्तत्वेन आनन्दमय इत्युपदिश्यत इति—तदयुक्तम् ; जीवस्य चेतनत्वे सत्यपि, 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति । तत् तेजोऽसृजत' इति स्वसङ्कल्पपूर्वकानन्तविचित्रसृष्टियोगानुपपत्तेः । शुद्धावस्थस्यापि [हि] तस्य सर्गादिजगद्व्यापारासम्भवः (शारी. ४-४-१७, २१.) "जगद्व्यापारवर्जम्", "भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च" इत्यत्रोपपादयिष्यते ॥

कारणभूतस्य ब्रह्मणो जीवस्वरूपत्वानभ्युपगमे, 'अनेन जीवेनाऽऽत्मना', 'तत् त्वमसि' इति सामानाधिकरण्यनिर्देशः कथमुपपद्यत इति चेत्—कथं वा निरस्तनिखिलदोषगन्धस्य सत्यसङ्कल्पस्य सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेरनवधिकातिशयासङ्ख्येयकल्याणगुणगणस्य सकलकारणभूतस्य ब्रह्मणः नानाविधानन्तदुःखाकर-कर्माधीननिन्दितनिखिलतादिसकलप्रवृत्तिजीवस्वरूपत्वम्?॥ अन्यतरस्य मिथ्यात्वेनोपपद्यत इति चेत्—कस्य भोः? किं हेयसंबन्धस्य? किं वा हेयप्रत्यनीककल्याणैकतानस्वभावस्य? ॥

हेयप्रत्यनीककल्याणैकतान[स्वभाव]स्य ब्रह्मणोऽनाद्यविद्याश्रयत्वेन हेयसंबन्धमिथ्याप्रतिभासो मिथ्यारूप इति चेत्—विप्रतिषिद्धमिदमभिधीयते—ब्रह्मणो हेयप्रत्यनीककल्याणैकतानत्वम्, अनाद्यविद्याश्रयत्वेनानन्त दुःखविषयमिथ्याप्रतिभासाश्रयत्वञ्चेति । अविद्याश्रयत्वं तत्कार्यदुःखप्रतिभासाश्रयत्वं चैव हि हेयसंबन्धः । तत्सम्बन्धित्वं तत्प्रत्यनीकत्वं च विरुद्धमेव । तथाऽपि तस्य मिथ्यात्वान्न विरोध इति मा वोचः । मिथ्याभूतमप्यपुरुषार्थ एव ; यन्निरसनाय सर्वे वेदान्ता आरभ्यन्त इति ब्रूषे । निरसनीयापुरुषार्थयोगश्च हेयप्रत्यनीककल्याणैकतानतया विरुध्यते ॥ किं कुर्मः? (छा. ६-१-३) 'येनाश्रुतं श्रुतं भवति' इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय, (छा. ६-२-१) 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यादिना निखिलजगदेककारणताम्, (छा. ६-२-३) 'तदैक्षत बहु स्याम्' इति सत्यसङ्कल्पतां च ब्रह्मणः प्रतिपाद्य, तस्यैव ब्रह्मणः (छा. ६-८-७) 'तत्त्वमसि' इति सामानाधिकरण्येनानन्तदुःखाश्रयजीवैक्यं प्रतिपादितम् । तदन्यथानुपपत्त्या ब्रह्मण एवाविद्याश्रयत्वादि परिकल्पनीयमिति चेत्—श्रुतोपपत्तयेऽप्यनुपपन्नं विरुद्धं च न कल्पनीयम् ॥

ब्रह्मत्वमित्यौपाधिकभेदावलम्बनेन भेदश्रुतिनिर्वाहः कार्यः, अन्यथा ऐक्यश्रुतिसामञ्जस्याभावादित्याशङ्कायाम्, ऐक्यश्रुतिसामञ्जस्यमद्वैतिमत एव न भवतीति विवरीतुमुत्थापयति कारणभूतस्येति । मिथ्याप्रतिभासो मिथ्यारूप इति । मिथ्याप्रतिभासः-मिथ्याज्ञानम्, भ्रान्तिः । तस्यापि हेयत्वात् कथं हेयासंबन्ध इत्यत्र, तस्य प्रतिभासस्यापि मिथ्यात्वान्न हेयसंबन्ध इति प्रत्युत्तराशयेन मिथ्यारूपत्वोक्तिः । आत्मनि दुःखादि, तत्प्रतिभासश्चेति सर्वं तथ्यमिति तत्त्वज्ञाः । सत्यमपि दुःखादिकमहङ्कारस्थमात्मन्यविद्यमानं प्रतिभासत इति सांख्याः । तन्मतेऽपि प्रतिभासनिवृत्तये तत्त्वज्ञानान्वेषणा घटते । यस्य हि दुःखादिकमप्यसत्यम्,

अथ हेयसंबन्ध एव पारमार्थिकः, कल्याणैकस्वभावता तु मिथ्याभूता—हन्तैवं तापत्रयाभिहतचेतनोज्जिजीवयिषया प्रवृत्तं शास्त्रम्, 'तापत्रयाभिहतिरेव तस्य पारमार्थिकी ; कल्याणैकस्वभावस्तु भ्रान्तिपरिकल्पितः' इति बोधयत् सम्यगुज्जीवयति ॥

अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया ब्रह्मणो निर्विशेषचिन्मात्रस्वरूपातिरिक्त(क्तं ?) जीवत्वदुःखित्वादिकं सत्यसङ्कल्पत्वकल्याणगुणाकरत्वजगत्कारणत्वाद्यपि मिथ्याभूतमिति कल्पनीयमिति चेत्—अहो भवतां वाक्यार्थपर्यालोचनकुशलता। एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानं सर्वस्य मिथ्यात्वे सर्वस्य ज्ञातव्यस्याभावान्न सेत्स्यति (संपत्स्यते)। यथैकविज्ञानं परमार्थविषयम्, तथैव सर्वविज्ञानमपि यदि परमार्थविषयं तदन्तर्गतं च—तदा तज्ज्ञानेन सर्वविज्ञानमिति शक्यते वक्तुम्। न हि परमार्थशुक्तिकाज्ञानेन तदाश्रयमपरमार्थरजतं ज्ञातं भवति ॥

अथोच्येत—एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया अयमर्थः—निर्विशेषवस्तुमात्रमेव सत्यम्, अन्यदसत्यम् इति—न तर्हि, (छा. ६-१-३) 'येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्' इति श्रूयेत। येन श्रुतेनाश्रुतमपि श्रुतं भवतीति ह्यस्य वाक्यस्यार्थः। कारणतयोपलक्षितनिर्विशेषवस्तुमात्रस्यैव सद्भावश्चेत् प्रतिज्ञातः—(छां. ६-१-४) 'यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातम्' इति दृष्टान्तोऽपि न घटते। मृत्पिण्डविज्ञानेन हि तद्विकारस्य ज्ञातता निदर्शिता ॥ तत्रापि विकारस्यासत्यताऽभिप्रेतेति चेत्—मृद्विकारस्य रज्जुसर्पादिवत् असत्यत्वं शुश्रूषोरप्रसिद्धमिति प्रतिज्ञातार्थसंभावनाप्रदर्शनाय 'यथा सोम्य' इति प्रसिद्धवदुपन्यासो न युज्यते। न च तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानोत्पत्तेः प्राक् विकारजातस्यासत्यतामापादयत् तर्कानुगृहीतम्, अननुगृहीतं वा प्रमाणमुपलभामहे इति। अयमर्थः, (शारी. २-१-१५) 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः' इत्यत्र वक्ष्यते।

तथा 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्। तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति। तत्तेजोऽसृजत...हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' (छा. ६-८-३) 'सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः। ऐतदात्म्यमिदं

तत्प्रतिभासोऽप्यसत्यः, तस्य किमर्थो वेदान्तारम्भः। किमपि हेयं नास्ति, हेयनिवर्तनाय वेदान्त इत्येतिव्याहतिरेव सर्वथेति ध्येयम्। अहो भवतामिति। वाक्यप्रतीतयथाश्रुतार्थत्यागेनार्थान्तरवर्णनं लोके प्रत्यक्षानुमानाविरोधाय पूर्वापरसंदर्भाविरोधाय च भवति। अत एव सिंहो माणवक इत्यत्र प्रतीतैक्यनिर्वाहायैकस्मिन् पदे वृत्त्यन्तराश्रयणम्। भवतां तु प्रत्यक्षादिसिद्धभेदत्यागः, पूर्वापरप्रतीतार्थत्यागः, जीवपरगुणपरित्यागः, तत्त्वमित्यादिवाक्यस्थसर्वपदमुख्यवृत्तित्यागः, शास्त्रवैयर्थ्यम्, विचारवैयर्थ्यमित्येवं सर्वदोषसमाहार इति भावः। उपक्रमप्रभृतिसर्वांशविरोधं शास्त्रान्तरविरोधञ्च क्रमेण दर्शयति एकेति।

न तर्हीति। येन श्रुतेन श्रुतमप्यश्रुतं भवतीति भवन्मते वक्तुमुचितम्। तत्, 'सर्वं विज्ञातं स्या'दित्युत्तरेणान्वितम्। रज्जुज्ञानेन सर्पज्ञानमर्थोऽनिवृत्तिवत् निवृत्तिर्हि सर्वस्य वक्तव्या, न सर्वज्ञानमिति भावः।

सर्वम्' इत्यादिनाऽस्य जगतः सदात्मकता, सृष्टेः पूर्वकाले नामरूपविभागप्रहाणम्, जगदुत्पत्तौ सच्छब्दवाच्यस्य ब्रह्मणः स्वव्यतिरिक्तनिमित्तान्तरानपेक्षत्वम्, 'सृष्टिकालेऽहमेवानन्तस्थिरत्रसरूपेण बहु स्याम्' इत्यनन्यसाधारणसङ्कल्पविशेषः, यथासङ्कल्पमनन्तविचित्रतत्त्वानां विलक्षणक्रमविशेषविशिष्टा सृष्टिः, समस्तेष्वचेतनेषु वस्तुषु स्वात्मकजीवानुप्रवेशेनैवानन्तनामरूपव्याकरणम्, स्वव्यतिरिक्तस्य समस्तस्य स्वमूलत्वम्, स्वायतनत्वम्, स्वप्रवर्त्यत्वम्, स्वेनैव जीवनम्, स्वप्रतिष्ठत्वमित्याद्यनन्तविशेषाः शास्त्रैकसमधिगम्याः प्रतिपादिताः। तत्सम्बन्धितया प्रकरणान्तरेष्वप्यपहतपाप्मत्वादि निरस्तनिखिलदोषता-सर्वज्ञता-सर्वेश्वरत्व-सत्यकामत्व-सत्यसङ्कल्पत्व-सर्वानन्दकरण-निरतिशयानन्दयोगादयः सकलेतरप्रमाणाविषयाः सहस्रशः प्रतिपादिताः। एवमनन्यगोचरानन्तविशेषविशिष्टप्रकृतब्रह्मपरामर्शितच्छब्दस्य निर्विशेषवस्तुमात्रोपदेशपरत्वमसङ्गतत्वेनोन्मत्तप्रलपितायेत।

त्वंपदं च संसारित्वविशिष्टजीववाचि। तस्यापि निर्विशेषस्वरूपोपस्थापनपरत्वे स्वार्थः परित्यक्तस्स्यात्। निर्विशेषप्रकाशस्वरूपस्य च वस्तुनो ह्यविद्यया तिरोधानं स्वरूपनाशप्रसङ्गादिभिर्न संभवतीति पूर्वमेवोक्तम्। एवं च सति समानाधिकरणवृत्तयोः तत् त्वमिति द्वयोरपि पदयोर्मुख्यार्थपरित्यागेन लक्षणा च समाश्रयणीया॥

अथोच्येत—समानाधिकरणवृत्तानामेकार्थप्रतिपादनपरतया विशेषणांशे तात्पर्यासंभवादेव विशेषणनिवृत्तेर्वस्तुमात्रैकत्वप्रतिपादनात् न लक्षणाप्रसङ्गः; यथा 'नीलमुत्पलम्' इति पदद्वयस्य विशेष्यैकत्वप्रतिपादनपरत्वेन नीलत्वोत्पलत्वरूपविशेषणद्वयं न विवक्ष्यते। तद्विवक्षायां हि नीलत्वविशिष्टाकारेणोत्पलत्वविशिष्टाकारस्यैकत्वप्रतिपादनं प्रसज्येत। तत्तु न संभवति। न हि नैल्यविशिष्टाकारेण तद्वस्तु उत्पलपदेन विशेष्यते; जातिगुणयोरन्योन्यसमवायप्रसङ्गात्। अतो नीलत्वोत्पलत्वोपलक्षितवस्त्वेकत्वमात्रं सामानाधिकरण्येन प्रतिपाद्यते। तथा 'सोऽयं देवदत्तः' इति, अतीतकाल-विप्रकृष्टदेशविशिष्टस्य तेनैव रूपेण संनिहितदेश-वर्तमानकालविशिष्टतया प्रतिपादनानुपपत्तेरुभयदेशकालोपलक्षितस्वरूपमात्रैक्यं सामानाधिकरण्येन प्रतिपाद्यते। यद्यपि नीलमित्याद्येकपदश्रवणे प्रतीयमानं विशेषणं सामानाधिकरण्यवेलायां विरोधान्न प्रतिपाद्यते—तथाऽपि वाच्येऽर्थे प्रधानांशस्य प्रतिपादनान्न लक्षणा। अपि तु विशेषणांशस्याविवक्षामात्रम्। सर्वत्र सामानाधिकरण्यस्यैष एव स्वभाव

न लक्षणाप्रसंग इति। विशेषणांशत्यागे सत्यपि समानाधिकरणवाक्यस्थले सर्वत्र एवमेवानादितात्पर्यमिति निरूढलक्षणेयं न सांप्रतिकलक्षणावद् दोषायेति भावः। जातिगुणयोरन्योन्यसमवायेति। नीलगुणविशिष्टे उत्पलत्वान्वये विशेष्य इव विशेषणेऽपि उत्पलत्वं स्यात्, एवं विपरिवर्ते इत्यर्थः। उपलक्षितेति। नीलत्वादेर्बोधस्त्यज्यत इति भावः। लक्षणेत्येव वक्तुमशक्यम्। शक्यसंबन्धो हि लक्षणा। शक्यार्थो यत्रैव बाध्यते इति न तत्र शक्यसंबन्धप्रसक्तिरिति चाह यद्यपीत्यादिना।

इति न कश्चिद्दोषः—इति—

तदिदमसारम्—सर्वेष्वेव वाक्येषु पदानां व्युत्पत्तिसिद्धार्थसंसर्गविशेषमात्रं प्रत्याय्यम्। तत्र समानाधिकरणवृत्तानामपि नीलादिपदानां नैल्यादिविशिष्ट एवार्थो व्युत्पत्तिसिद्धः पदान्तरार्थसंसृष्टोऽभिधीयते; यथा—'नीलमुत्पलमानय' इत्युक्ते नीलिमादिविशिष्टमेवाऽऽनीयते, यथा च—'विन्ध्याटव्यां मदमुदितो मातङ्गगणस्तिष्ठति' इति पदद्वयावगतविशेषणविशिष्ट एवार्थः प्रतीयते। एवं वेदान्तवाक्येष्वपि समानाधिकरणनिर्देशेषु तत्तद्विशेषणविशिष्टमेव ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम्। न च विशेषणविवक्षायामितरविशिष्टाकारं वस्तु अन्येन विशेष्टव्यम्; अपि तु सर्वैर्विशेषणैः स्वरूपमेव विशेष्यम्। तथा हि, (कैयटे वृद्ध्याह्निके) "भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यम्" इति। अन्वयेन निवृत्त्या वा पदान्तरप्रतिपाद्यादाकारादाकारान्तरयुक्ततया तस्यैव वस्तुनः पदान्तरप्रतिपाद्यत्वं सामानाधिकरण्यकार्यम्। यथा 'देवदत्तः श्यामो युवा लोहिताक्षोऽदीनोऽकृपणोऽनवद्यः' इति। यत्र त्वेकस्मिन् वस्तुनि समन्वयायोग्यं विशेषणद्वयं समानाधिकरणपदनिर्दिष्टम्; तत्राप्यन्यतरत् पदममुख्यवृत्तमाश्रीयते; न द्वयम्। यथा 'गौर्वाहीकः' इति। नीलोत्पलादिषु तु विशेषणद्वयान्वयाविरोधादेकमेवोभयविशिष्टं प्रतिपाद्यते॥

अथ मतुषे—एकविशेषणप्रतिसंबन्धित्वेन निरूप्यमाणं विशेषणान्तरप्रतिसम्बन्धित्वात् (नो) विलक्षणम् इति घटपटयोरिवैवंविधनिर्देशेऽप्यैक्यप्रतिपादनासंभवात् समानाधिकरणशब्दस्य न विशिष्टप्रतिपादनपरत्वम्; अपि तु विशेषणमुखेन स्वरूपमुपस्थाप्य तदैक्यप्रतिपादनपरत्वमेव—इति—

स्यादेतदेवम्, यदि विशेषणद्वयप्रतिसंबन्धित्वमात्रमेवैक्यं निरुन्ध्यात्। न चैतदस्ति; एकस्मिन् धर्मिण्युपसंहर्तुमयोग्यधर्मद्वयविशिष्टत्वमेव ह्येकत्वं निरुणद्धि। अयोग्यता च प्रमाणान्तरसिद्धा घटत्वपटत्वयोः। 'नीलमुत्पलम्' इत्यादिषु तु दण्डित्वकुण्डलित्ववत्

समानाधिकरणस्थलेष्वपि व्यधिकरणस्थलेष्विव प्रवृत्तिनिमित्तं बोधविषय एव सर्वत्रेति न तत्त्यागेऽनादिततात्पर्यमित्याशयेनाह सर्वेष्वेवेति। यथेति यथाचेति च प्रत्यक्षपरोक्षभेदेन, कार्यपरत्व-सिद्धपरत्वभेदेन, कारकाकारकविभक्तिभेदेन चोदाहरणद्वयम्। अन्योन्यसमवायप्रसंगं परिहरति न च विशेषणेति। जातिगुणयोरन्योन्यासमवायस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् प्रतीतार्थप्रतिपादकवाक्ये लोकरीत्यविरोधेनैवार्थस्य वाच्यत्वादिति भावः। विशेषणान्तरप्रतिसंबन्धित्वादिति। नीलत्वविशिष्टतया गृहीतं उत्पलत्वविशिष्टत्वापेक्षया विलक्षणम्-उत्पलत्वविशिष्टत्वाकारप्रतीत्यविषय इति यावत्। एकधर्मविशिष्टतया किञ्चिद्विषयकप्रतीतेः अपरधर्मविशिष्टतया तदविषयकत्वेऽपि उभयधर्मान्वयिवस्त्वैक्यभंगो नेत्याह स्यादित्यादिना। वस्तुभेदे सति नीलो घट इति न स्यात्, यथा घटः पट इतीति भावः। दण्डित्वेत्यादि। मूर्तानां समानदेशताविरोधात् दण्डकुण्डले भिन्नप्रदेशावच्छेदेन [illegible] रूपवत्त्वादि तु प्रदेशभेदं विनापीति

रूपवत्त्वरसवत्त्वगन्धवत्त्वादिवच्च विरोधो नोपलभ्यते। न केवलमविरोध एव; प्रवृत्तिनिमित्तभेदेनैकार्थनिष्ठत्वरूपं सामानाधिकरण्यमुपपादयत्येव धर्मद्वयविशिष्टता(ताम्)। अन्यथा स्वरूपमात्रैक्ये अनेकपदप्रवृत्तौ निमित्ताभावात् सामानाधिकरण्यमेव न स्यात्। विशेषणानां स्वसंबन्धानादरेण वस्तुस्वरूपोपलक्षणपरत्वे (रूपत्वे) सति एकेनैव वस्तु उपलक्षितमित्युपलक्षणान्तरमनर्थकमेव। उपलक्षणान्तरोपलक्ष्याकारभेदाभ्युपगमे तेनाकारेण सविशेषत्वप्रसङ्गः॥

'सोऽयं देवदत्तः' इत्यत्रापि लक्षणागन्धो न विद्यते; विरोधाभावात्। देशान्तरसंबन्धितयाऽतीतस्य संनिहितदेशसम्बन्धितया वर्तमानत्वाविरोधात्। अत एव हि 'सोऽयम्' इति प्रत्यभिज्ञया कालद्वयसम्बन्धिनो वस्तुन ऐक्यमुपपाद्यते वस्तुनः स्थिरत्ववादिभिः। अन्यथा प्रतीतिविरोधे सति सर्वेषां क्षणिकत्वमेव स्यात्। देशद्वयसंबन्धविरोधस्तु कालभेदेन परिह्रियते॥

यतः समानाधिकरणपदानामनेकविशेषणविशिष्टैकार्थवाचित्वम्; अत एव (यजु. ६-१-६) "अरुणयैकहायन्या पिङ्गाक्ष्या सोमं क्रीणाति" इति आरुण्यादिविशिष्टैकहायन्या क्रयः साध्यतया विधीयते। तदुक्तम्, (पूर्वमी. ३-१-१२-(२)) "अर्थैकत्वे द्रव्यगुणयो-

---

विशेषप्रदर्शनायोभयोदाहरणम्। धर्मद्वयविशिष्टतेति। अन्यथा - धर्मद्वयविशिष्टत्वाभावे सामानाधिकरण्यं न स्यादित्युपयुक्त्या, धर्मद्वयविशिष्टत्वमुपपादकम्, उपपाद्यं तु सामानाधिकरण्यम्; जीवतो गृहाभाव उपपाद्यः, बहिःसत्त्वमुपपादकमितिवत्। अतो धर्मद्वयविशिष्टतामिति न पाठ्यम्। शाखाग्रचन्द्रोपलक्षकत्ववत् प्रवृत्तिनिमित्तानां संबन्धरहितानामेवोपलक्षकत्वमस्त्वित्यत्राह विशेषणानामिति। किं स्वरूपोपलक्षकम्, उत धर्मान्तरोपलक्षकम्? आद्ये द्वितीयविशेषणवैयर्थ्यम्, अन्त्ये उपलक्ष्यधर्ममादाय सविशेषत्वात् प्रवृत्तिनिमित्तस्यासंबन्धादिवर्णनं व्यर्थमिति भावः। न च 'जातपुत्रः कृष्णकेशः' इत्यत्र वयोवस्थाविशेषस्यैकस्योपलक्ष्यत्वं पदद्वयार्थत्यागश्च यथा, तथा स्यादिति मन्तव्यम् - तत्र हि जातपुत्रत्वं यौवनारम्भोपलक्षकम्, कृष्णकेशत्वं यौवनानवसानोपलक्षकम्। तदुभयोपसंहार एव मध्यमवयोवस्थालाभ इति। अत इहाप्याकारभेद आवश्यकः। एकस्य धर्म्युपलक्षकत्वम्, अन्यस्य तद्गताकारोपलक्षकत्वमित्युक्तावपि सविशेषत्वमेवेति। देशान्तरेत्यादि। कालद्वयसंबन्धित्वस्य न देशभेदेनैवोपपादनीयता। अतीतत्ववर्तमानत्वयोर्विरोधः पूर्वपक्षिशङ्कितः। तत्र वस्तुनः स्वरूपेणातीतत्वमेव नास्ति। देशान्तरसंबन्धित्वाकारेणातीतत्वं वाच्यम्। तस्य संबन्धातीतत्व एव पर्यवसानम्। अतो न विरोध इत्यर्थः। अस्तु स्थिरत्वसंपत्तये कालद्वयसंबन्धः, देशद्वयसंबन्धस्तु मा भूदित्यत्राह देशद्वयेति। परिमितस्येति शेषः।

ननु समानाधिकरणस्थले सर्वत्र पदयोर्धर्मविशिष्टधर्मिपर्यन्तत्वकथने नीलमुत्पलमानयेत्युदाहरणमयुक्तम्; नीलपदस्य गुणमात्रवाचित्वात्; अरुणाधिकरणे तथैव वर्णितत्वादित्यत्राह यत इति। समानाधिकरणपदानां विशिष्टैकार्थप्रतिपादकत्ववर्णनमेवारुणाधिकरणकृत्यमिति भावः। तत्र सूत्रं प्रमाणयति अर्थैकत्वे इति। अर्थैकत्व इति पदं हि पदद्वयवाच्योऽर्थ एक इति बोधयत् गुणमात्रवाचित्वाभि-

रैकक्रम्यानियमः स्यात्" इति ॥

तत्रैवं पूर्वपक्षी मन्यते—यद्यप्यरुणयेति पदमाकृतेरिव गुणस्यापि द्रव्यप्रकारतैकस्वभावत्वाद् द्रव्यपर्यन्तमेवारुणिमानमभिदधाति, तथाऽप्येकहायन्यन्वयनियमोऽरुणिम्नो न

मर्ति निरस्यतीति भावः। ननु गुणवाचिनां शब्दानां गुणमात्रेऽपि प्रयोगदर्शनेन गुणमात्रे शक्तत्वं स्वीकर्तव्यम्। एवञ्च विशिष्टेऽपि शक्त्यन्तरकल्पनमयुक्तम्। एतेन - आकृत्यधिकरणे मीमांसकैराकृतिमात्रवाचित्वसिद्धान्तवर्णनमयुक्तम्-प्रकारवाचिशब्दानां प्रकारिपर्यन्तबोधकत्वस्वाभाव्येन गोशब्दस्य गोत्वविशिष्टव्यक्तिपर्यन्तवाचित्वात्। तथैव नीलादिपदेऽपि भाव्यमिति आकृत्यधिकरणशिक्षणमूलकशङ्काऽपि निरस्ता। तत्र 'पटस्य शुक्लः' इतिवत् तस्य पटत्वमित्यर्थे 'अस्य पटः' इति प्रयोगाभावेन पटशब्दस्याकृतिमात्रे शक्त्यस्वीकारेऽपि शुक्लादिपदे तदयोगात्। अतएवारुणाधिकरणे गोशब्दमुपेक्ष्यारुणाशब्दे चिन्ता वर्तिता। पूर्वपक्षे आरुण्यं गुण एवारुणाशब्दवाच्य इति निष्कर्षस्य च कृतस्य सिद्धान्तेऽपि स्वीकारेणैव तत्र समाधानं वर्णितम्। अतो गुणवाचिनां गुणिपर्यन्तवाचित्वे तदधिकरणविरोध एवेत्याशङ्कायाम्, अर्वाचीनवर्णितपूर्वपक्षसिद्धान्तप्रकारानभ्युपगमेन वर्णनीयौ पूर्वपक्षसिद्धान्तौ दर्शयन् सूत्रार्थमाह तत्रैवमित्यादिना। अत्र, अरुणया पिङ्गाक्ष्या एकहायन्या गवा सोमं क्रीणातीति वाक्यं विषयः। तत्र अरुणयेतिपदं क्रीणातीत्यनेनान्वेति, उताध्याहृतक्रियान्तरे; तदर्थे तस्य प्रकृतवाक्यान्वये बाधकमस्ति, न वेति विचारः। तत्र क्रियान्तरान्वय इति पूर्वपक्षः। तदा चाविशेषात् प्राकरणिकसर्वद्रव्येष्वारुण्यसिद्धिः फलम्। प्रकृतवाक्यान्वय इति सिद्धान्ते गोमात्रे आरुण्यस्थितिः। इदं समानं मीमांसकमतेऽस्मन्मते च। तत्र मीमांसकमते पूर्वपक्षे सिद्धान्ते च गुणवाचित्वमेवारुणापदस्येष्टम्; अस्मन्मते उभयत्र गुणिवाचित्वम्। तत्र क्रयस्य द्रव्यविनिमयरूपत्वात् द्रव्यसाध्यतया गुणसाध्यत्वाभावात्, अरुणापदस्य च गुणमात्रवाचित्वात् गुणसाध्यक्रियाविशेषाध्याहारः कार्यः। अत अरुणया परिच्छिन्द्यात् इत्युक्तौ द्रव्यस्यारुण्यगुणपरिच्छेद्यत्वात् द्रव्याकांक्षायां वाक्यस्यास्य ज्योतिष्टोमप्रकरणकल्पिततया प्राकरणिकसर्वद्रव्येष्वारुण्यविधायकत्वमिति तन्मते पूर्वपक्षः। सत्यमारुण्यमात्रमरुणापदार्थः; तथापि तस्य साक्षात्क्रयान्वयासंभवेऽपि द्रव्यद्वाराऽन्वयो घटत इति श्रुतक्रयभावनान्वय एवेति गोमात्रस्यारुण्यमिति सिद्धान्तः। एषा मीमांसकरचनाऽत्र खण्डयिष्यते। स्वयं द्रव्यपर्यन्तत्वमरुणापदस्योक्त्वैव पूर्वपक्षं प्रवर्तयति यद्यपीति। यद्यपि तथापीत्यनेन—अस्मन्मतेऽपि गुणमात्रपरत्वाभिसंधिना पूर्वपक्षः प्रवर्तयितुं शक्यते; आकृतिवाचिशब्दापेक्षया गुणवाचिपदे वैषम्यस्य प्राक् दर्शिततया तदनुरोधेन गुणमात्रवाचित्वमुपपाद्य क्रयानन्वयशंकायां गुणिपर्यन्तत्वसिद्धान्ताविष्करणेन सिद्धान्तसंभवात्; अथापि गुणिपरत्वपक्षे पूर्वपक्षसंभवे किमिति तदुपेक्षेत्याशयः सूच्यते। आकृत्यपेक्षया गुणे स्थितं वैषम्यम्, आकृतेरिव गुणस्यापि इति भंग्या दर्शितम्। द्रव्यस्यारुणापदबोध्यत्वेऽस्मन्मते तस्य प्रकृतवाक्यार्थान्वये किं बाधकमिति चेत्-अरुणयेत्यस्य किमेकहायन्येत्यनेनान्वयः, उत क्रीणातीत्यनेन। नाद्यः; कारकविभक्त्यन्ततया क्रियापद एवान्वयात्। नान्त्यः; एकहायनीरूपैककारकावरुद्धक्रियायां कारकान्तरान्वयासिद्धि बाधकं प्रयोगः। कारकविभक्तौ सत्यामपि

संभवति; एकहायन्या क्रीणाति, तच्चारुणयेत्य द्वयविधानासंभवात्। ततश्च अरुणयेति, वाक्यं भित्त्वा प्रकरणाधिगतसर्वद्रव्यपर्यन्तमेवारुणिमानमविशेषेणाभिदधाति। अरुणयेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः प्रकरणाधिगतसर्वलिङ्गकद्रव्याणां प्रदर्शनार्थः। तस्मादेकहायन्यन्वयनियमोऽरुणिम्नो न स्यात्—इति ॥

अत्राभिधीयते, अर्थैकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्यान्नियमः स्यात्। 'अरुणयैकहायन्या' इत्यारुण्यविशिष्टद्रव्यैकहायनीद्रव्यत्रयपदयोः सामानाधिकरण्येनार्थैकत्वे सिद्धे सति एकहायनीद्रव्यारुण्यगुणयोररुणयेति पदेनैव विशेषणविशेष्यभावेन संबन्धितयाऽभिहितयोः क्रयाख्यैककर्मान्वयविरोधादरुणिम्नः क्रयसाधनभूतैकहायन्यन्वयनियमः स्यात्।

समानाधिकरणपदानां विशिष्टैकार्थबोधकत्वं व्युत्पत्तिसिद्धमिति एकहायनीपदेनान्वयात् प्रकृतवाक्यान्वय एवेति सिद्धान्ते बाधकवारणम्। तच्चारुणयेति। अयं भावः—कारकाणां क्रियायामेवान्वयात् अरुणयेति पदं नैकहायनीपदान्वयि। अथ एकहायन्या क्रीणाति, अरुणया च इति बोधः, तदा द्रव्यद्वयसाध्यक्रयद्वयमेव बोधितं स्यात्। एवञ्च अजया क्रीणाति, वाससा क्रीणातीत्येवम्, 'तं वै दशभिः क्रीणाती'ति द्रव्यदशकमात्रगणना विरुद्ध्यते। क्रयसाधनभूतसर्वद्रव्यमात्रारुण्यविधानतात्पर्यस्वीकारेऽपि सिद्धान्तिसंमतविरोधः। तदर्थं सोमोद्देशेन एकहायन्या क्रीणातीति पूर्वं विधानं तादृशविशिष्टक्रयानुवादेनारुणाविधानञ्चात्र वाक्ये एष्टव्यम्। तदा चारुण्यमेकहायनीमात्रविश्रान्तं भवेत्। तथा च वाक्यभेद इति। एवञ्च तच्चेत्यस्य एकहायनीसाध्यक्रयणञ्चेत्यर्थः। अत्र विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिरपि दोषः। एवमेकक्रयोद्देशेन अरुणाया एकहायन्याश्च स्वातन्त्र्येण विधानेऽपि वाक्यभेद एवेति ध्येयम्। अरुणयेतीति; अरुणयेति पदमित्यर्थः। इदम् अभिदधातीत्यस्य कर्तृ। वाक्यं भित्त्वा एकहायन्या क्रीणातीति वाक्यं स्वस्मात् पृथक्कृत्य। अरुणया कुर्यादिति कल्पितवाक्यनिर्दिष्टं सदिति शेषः। ननु पूर्वमपि वाक्यभेदः; अत्रापि। तत् को विशेष इति चेत्—पूर्वमेकत्रवाक्ये वाक्यद्वयकार्यस्वीकारात् वाक्यभेदरूपदोषप्रसंगः। अत्र तु वाक्यं भिन्नमेवेति न दोषत्वम्; दोषान्तरमपि तत्र पक्षेऽस्तीति विशेषः। नन्वरुणयेत्यस्यैव वाक्यात् पृथक्करणमिति कुतः। अरुणया क्रीणातीति वाक्यनिष्पूर्वा एकहायन्येति पदमेव पृथक्क्रियताम् एकहायनद्रव्यता यावति प्राकरणिकद्रव्ये संभाव्यते ऋत्विग्यजमानादिव्यतिरिक्ते, तावत्यस्तु इति चेत्—अस्तु कामम्। समानाधिकरणपदानां मिथोऽन्वयो नेत्येतावदेव पूर्वपक्ष्यभिमतम्। तत्र मध्यपठित-सर्वद्रव्यानन्वय्येकहायनीपदपृथक्करणात् अरुणयेत्यस्य पृथक्करणं सुकरमिति, तथा प्रथमश्रुतारुणापद एव विचारे संभवति किं तत्त्यागेनेति च विचिन्त्य तत्रैव विचारः प्रवर्तितः। मीमांसका एव केचित् एकहायन्यादिपदेऽपि विचारं तुल्यं मन्यन्ते। तैत्तिरीये अरुणया क्रीणाति, एकहायन्या क्रीणातीत्येवं पृथक्पृथग्वाक्यसत्त्वेऽपि एकवाक्यीकृत्यैव मीमांसकैर्विचारः प्रवर्तितः। यत्र क्वाप्युदाहरणे न्यायः एवं शिक्षणीय इत्येतावदेव न्यायविदभिमतमित्यलम्।

नियमः स्यादिति। अरुणयैकहायन्येति पदद्वयं समानाधिकरणत्वात् क्रियानपेक्षं आरुण्यै-

यद्येकहायन्याः क्रयसंबन्धवत् अरुणिमसंबन्धोऽपि वाक्यावसेयस्स्यात्, तदा वाक्यस्यार्थद्वयविधानं स्यात्; न चैतदस्ति। अरुणयेति पदेनैवारुणिमविशिष्टद्रव्यमभिहितम्; एकहायनीपदसामानाधिकरण्येन तस्यैकहायनीत्वमात्रमवगम्यते; न गुणसंबन्धः। विशिष्टद्रव्यैक्यमेव हि सामानाधिकरण्यस्यार्थः। 'भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यम्' इति हि सामानाधिकरण्यलक्षणम्। अत एव हि 'रक्तः पटो भवति' इत्यादिष्वैकार्थ्यादेकवाक्यत्वम्। पटस्य भवनक्रियासंबन्धे हि वाक्यव्यापारः; रागसंबन्धस्तु रक्तपदेनैवाभिहितः; रागसंबन्धि द्रव्यं पट इत्येतावन्मात्रं सामानाधिकरण्यावसेयम्।

एवमेकेन गुणेन द्वाभ्यां बहुभिर्वा, तेनतेन पदेन समस्तेन व्यस्तेन वा विशिष्टमुपस्थाप्य सामानाधिकरण्येन सर्वविशेषणविशिष्टोऽर्थ एक इति ज्ञापयित्वा तस्य क्रियासंबन्धाभिधानमविरुद्धम्—देवदत्तः श्यामो युवा लोहिताक्षो दण्डी कुण्डली तिष्ठति, शुक्लेन वाससा यवनिकां संपादयेत्, नीलमुत्पलमानय, नीलोत्पलमानय, गामानय शुक्लां शोभनाक्षीम्, (यजु. २-२) 'अग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्'—इति। एवम् 'अरुणयैकहायन्या पिङ्गाक्ष्या सोमं क्रीणाति' इति।

एतदुक्तं भवति—यथा काष्ठैः स्थाल्यामोदनं पचेत् (पचति) इत्यनेककारकविशिष्टा एका क्रिया युगपत् प्रतीयते, तथा समानाधिकरणपदसङ्घातःभिहितमेकैकं कारकं

कहायनीत्वविशिष्टद्रव्यार्थकम्। एवंविशेषितस्यैव कारकद्वारा क्रियान्वयः। विशिष्टान्वयस्थले च वाक्यभेदाभावः सर्वसंमत इति भावः। कथं तर्हि सर्वत्र कारकविभक्तिरिति चेत्-करणभूतद्रव्यस्य सर्वप्रातिपदिकबोध्यत्वात्, निर्विभक्तिकपदप्रयोगायोगेन विभक्तौ प्रयोक्तव्यायामन्वयार्हविभक्तेरेव द्वे इत्यत्र द्विवचनवत् प्रयोगात्॥ अकारकविभक्तिरूपप्रथमास्थले विशेषणविशेष्यपदयोर्मिथोऽन्वयो मीमांसकैरेवेष्ट इहापि तुल्य इति दर्शयति अत एव हीति। एवं समासस्थलेऽपि मिथोऽन्वयस्तत्संमतः। तत्र मध्ये विभक्तिलोपेऽपि कारकरूपार्थग्रहणं कुतः। अतोऽनुभवानुसारात् व्यस्तेऽपि सैव रीतिरित्याह एवमिति। व्यस्तेऽपि क्वचित् अग्नये पावकायेत्यादौ अग्निपावकरूपार्थद्वयविधानात् वाक्यभेद इत्याशंकयोक्तं शास्त्रदीपिकायाम्, अग्नेः पावकत्वविशिष्टं पुराणादिप्रसिद्धमिति विशिष्टैकार्थविधानान्न दोषः इति। वृथैवायमायासः, सामानाधिकरण्यस्यैव वैशिष्ट्यगमकत्वात्। तर्हि, 'आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यांचाच्युतो भवती'ति वाक्ये आग्नेयाष्टाकपालद्रव्यविधाने वाक्यभेदो न स्यादिति चेत् - न स्यादेव तावन्मात्रस्य विधेयत्वे। कालस्य यागस्य चाप्राप्तत्वादेव विशिष्टविधिरिति। ननु विशिष्टस्य वस्तुन एकत्वेऽपि तस्यानेकपदबोध्यत्वे वाक्यभेद एवेति मीमांसकशंकायाम्—व्यधिकरणवाक्ये तत्तत्कारकविशिष्टैकक्रियाबोधके तस्य विशिष्टस्यानेकपदबोध्यत्वात् वाक्यभेदः स्यात्। तथाच, 'अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येकयत्नतः' इतीदं त्यक्तं स्यात्। मिथोन्वयेन विशिष्टतयाऽवगमान्न दोष इति चेत्-सामानाधिकरण्यस्यापि समस्तस्थल इव विशिष्टावगमकत्वान्न दोष इति तुल्यमिति विवक्षुराह एतदुक्तं भवतीति।

तत्तत्कारकप्रतिपत्तिवेलायामेवानेकविशेषणविशिष्टं युगपत्प्रतिपन्नं क्रियायामन्वेतीति न कश्चिद्विरोधः—'खदिरैः शुष्कैः काष्ठैः समपरिमाणे भाण्डे पायसं शाल्योदनं समर्थः पाचकः पचेत्' इत्यादिषु—इति ॥

यत्तु—(यत्तूक्तं)—उपात्तद्रव्यकवाक्यस्थगुणशब्दः केवलगुणाभिधायीति, अरुणयेति पदेन केवलगुणस्यैवाभिधानमिति — तन्नोपपद्यते; लोकवेदयोर्द्रव्यवाचिपदसमानाधिकरणस्य गुणवाचिनः क्वचिदपि केवलगुणाभिधानादर्शनात् ॥ उपात्तद्रव्यकवाक्यस्थं गुणपदं केवलगुणाभिधायीत्यप्यसङ्गतम्; 'पटः शुक्लः' इत्यादिषूपात्तद्रव्यकेऽपि गुणविशिष्टस्यैवाभिधानात्। 'पटस्य शुक्लः' इत्यत्र शौक्ल्यविशिष्टपटाप्रतिपत्तिः असमानविभक्तिनिर्देशकृता; न पुनरुपात्तद्रव्यकत्वकृता। तत्रैव 'पटस्य शुक्लो भागः' इत्यादिषु समानविभक्तिनिर्देशे शौक्ल्यविशिष्टद्रव्यं प्रतीयते ॥ यत् पुनः—क्रयस्यैकहायन्यवरुद्धतयाऽरुणिम्नः क्रयान्वयो न संभवतीति—तदपि विरोधिगुणरहितद्रव्यवाचिपदसमानाधिकरण-

---

मीमांसकवचनं निरस्यति यत्त्विति। तदुक्तं तावदेवम्—अरुणयेति पदं गुणमात्रवाचि; एकहायनीपदेनैव द्रव्यस्योक्तत्वात् उपात्तद्रव्यकवाक्यस्थ गुणपदस्य गुणैकवाचित्वात्। तस्यारुण्यस्य क्रयान्वयश्च न भवति, एकहायनीद्रव्यान्वयेन क्रयस्य शान्ताकांक्षत्वादिति पूर्वपक्षे। सिद्धान्ते च द्रव्यवत् गुणोपि साक्षात् क्रयभावनायामेवान्वेति, कारकत्वात्। द्रव्ये आरुण्यान्वयलाभश्च पार्ष्ठिक इति। इदं सर्वमत्र खण्ड्यत एवम्—गुणवाचिनां शब्दानां गुणिवाचित्वं न कुत्रापीति यदि, उपात्तद्रव्यकवाक्यस्थत्वरूपविशेषणं व्यर्थम्। श्वेतमालभेतेत्यादौ द्रव्यपर्यन्तत्वमिष्टञ्चेत्, समानाधिकरणस्थलेऽपि एकार्थवाचित्वरूपसामानाधिकरण्यस्य क्लृप्तस्याभंगेन गुणिपरत्वमिष्यताम्। तर्हि, पटस्य शुक्ल इत्यत्रापि स्यादिति चेत्—तदर्थं सामान्यतः, उपात्तद्रव्यकेति न प्रयोक्तव्यम्—'गुणमात्रविवक्षाप्रयुक्तस्य पदस्य गुणवाचित्व'मित्यस्तु। तथाच प्रकारवाचिनां प्रकारिपर्यन्तगामित्वस्वाभाव्यस्याप्यभङ्गः। इयान् विशेषः—गवादिपदं जातिमात्रविवक्षया, अत्र गौरिति न प्रयुज्यते; प्रयुज्यते तु शुक्लादिशब्द इति। स्वारस्यं तु विशिष्ट एव॥ एवं गुणस्य क्रयान्वयायोग्यतयाऽनन्वय इत्येतावति अनुपरम्य एकहायन्यवरुद्धत्वादनन्वय इति कथनमप्ययुक्तम्-अन्वयायोग्यत्वपरिशीलनाभावे आरुण्यावरुद्धत्वादेकहायन्यन्वयो न भवतीत्येव किं नोच्यते। भवन्मते आरुण्यमात्रस्य तदर्थतया, एकहायन्यन्वयेन द्रव्याकांक्षाशान्तावपि गुणाकांक्षाशान्त्यभावेनारुण्यान्वयसंभवाच्च। एकावरुद्धतयाऽन्यानन्वयोक्तिस्तु विरोधिधर्मविषय एव। न हि देवतावरुद्धत्वात् यागे द्रव्यान्वयो न भवतीति सुवचम्। अत इह पौर्वापर्यस्य दुर्वचत्वात् अनेकविधानं न भवतीत्येव पूर्वपक्षे वक्तव्यम्। सर्वविशिष्टापूर्वक्रयविधिसंभवात् तदपि न सुवचम्। अतो गुणस्यान्वययोग्यता नास्तीत्येव भवद्रीतिः। सा तु गुणिपर्यन्तत्वान्नोत्तिष्ठति। किञ्चारुणयेत्यत्रोपलक्षणतृतीयास्वीकारेणैकहायन्यन्वयेनैकवाक्यत्वसंभवात् विभक्त्यन्तरोदाहरणमेव भवन्मते कर्तव्यम्। अनेकपदार्थान्वयासंभवमात्रेण पूर्वपक्षे च, अरुणाशब्दस्य गुणवाचित्वनिरूपणमनपेक्षितम्। कारकाणां मिथोऽनपेक्षं क्रियान्वये अनेकपदोपात्तानामेकद्रव्यत्वनिर्बन्धा-

गुणपदस्य तदाश्रयगुणाभिधानेन क्रियापदान्वयविरोधात् असङ्गतम्। राद्धान्ते चोक्त(क्तेन) न्यायेनारुणिम्नः शाब्दे द्रव्यान्वये सिद्धे, 'द्रव्यगुणयोः क्रयसाधनत्वानुपपत्त्या अर्थात् परस्परान्वयः सिध्यती'त्यप्यसङ्गतम्। अतो यथोक्त एवार्थः॥

तस्मात् तत्त्वमस्यादिसामानाधिकरण्ये पदद्वयाभिहितविशेषणापरित्यागेनैवैक्यप्रतिपादनं वर्णनीयम्। तत्तु अनाद्यविद्योपहितानवधिकदुःखभागिनः शुद्ध्यशुद्ध्युभयावस्थात् चेतनादर्थान्तरभूतमशेषहेयप्रत्यनीकानवधिकातिशयकल्याण[गु]णैकतानं परमात्मानमनभ्युपगच्छतो न संभवति॥ अभ्युपगच्छतोऽपि समानाधिकरणपदानां यथावस्थितविशेषणविशिष्टैक्यप्रतिपादनपरत्वाश्रयणे त्वम्पदप्रतिपन्नसकलदोषभागित्वं परस्य प्रसज्येतेति चेत्—नैतदेवम्; त्वम्पदेनापि जीवान्तर्यामिणः परस्यैवाभिधानात्। एतदुक्तं भवति—सच्छब्दाभिहितं निरस्तनिखिलदोषगन्धं सत्यसङ्कल्पमिश्रानवधिकातिशयासङ्ख्येयकल्याणगुणगणं समस्तकारणभूतं परं ब्रह्म (छा. ६-२-२) 'बहु स्याम्' इति सङ्कल्प्य तेजोबन्नप्रमुखं कृत्स्नं जगत् सृष्ट्वा, तस्मिन् देवादिविचित्रसंस्थानसंस्थिते जगति चेतनं जीववर्गं स्वकर्मानुगुणेषु शरीरेष्वात्मतया प्रवेश्य, स्वयं च स्वेच्छयैव जीवान्तरात्मतयाऽनुप्रविश्य, एवम्भूतेषु स्वपर्यन्तेषु देवाद्याकारेषु संघातेषु नामरूपे व्याकरोत्—एवंरूपसंघातस्यैव वस्तुत्वं शब्दवाच्यत्वं चाकरोदित्यर्थः। अनेन जीवेनात्मना जीवेन मयेति निर्देशो जीवस्य ब्रह्मात्मकत्वं दर्शयति। ब्रह्मात्मकत्वं च जीवस्य जीवान्तरात्मतया ब्रह्मणोऽनुप्रवेशादित्यवगम्यते, (तै. आन. ६-२) 'इदं सर्वमसृजत,

---

भावात् विभिन्नक्रयविधानमेव पौर्णमास्यमावास्याकालभेदभिन्नाग्नेयद्वयवदिति च पूर्वपक्षो युज्यत इति प्रागेवासूचि। सिद्धान्ते एकक्रियान्वयकथनं सम्यक्। परंतु न गुणस्य द्रव्यान्वयः पार्ष्ठिकः, प्रथममेवैकशब्दोपात्तत्वादिति। सूत्रे अर्थैकत्वे इति पदमसत्पक्षरीत्यैव पूर्वपक्षसिद्धान्तप्रवर्तनं दर्शयतीति॥

प्रकृतमाह तस्मादिति। अरुणाधिकरणस्य गुणवाचित्वतात्पर्यकत्वाभावात् नीलमुत्पलमानयेत्युदाहरणस्यायुक्तत्वाभावात् समानाधिकरणस्थलस्य सर्वस्य विशिष्टार्थपरत्वादित्यर्थः। तत्तु पदद्वयाभिहितविशेषणद्वयं तु। धर्मभेदस्येव वस्त्वैक्यस्यापि समानाधिकरणवाक्ये स्वीकार्यत्वात् दोष इति शङ्कते अभ्युपगच्छतोऽपीति। गुणेषु संकल्परूपगुणस्य तदैक्षतेति कण्ठोक्तत्वात् अन्येषां लभ्यत्वात् विशिष्य सत्यसंकल्पमिश्रेत्युक्तिः। नामरूपे व्याकरोदिति श्रुतिं स्ववाक्यवत् पठित्वा तदर्थमाह एवंरूपेति। स्वपर्यन्तेति तदर्थः। तिस्रो देवता इति तत्तद्देहावस्थापन्नं महाभूतमुच्यते। स्वपर्यन्ते तस्मिन् नामकरणं नाम तद्विशिष्टस्य स्वस्य नामवाच्यत्वकरणमेव। रूपकरणं नाम सजीवस्वानुप्रवेशेन स्वस्मिन् देहविशिष्टजीवद्वारा तद्रूपसंपादनम्। इदमेव वस्तुत्वम्। नन्वत्र वाक्ये जीवानुप्रवेश एवोक्तः, न स्वानुप्रवेश इत्यत्र विवृणोति अनेनेति। जीवमात्रानुप्रवेशविवक्षायां आत्मनेति व्यर्थम्। जीवो ह्यात्मैव भवति। अतः आत्मनेत्यस्य स्वेनेत्यर्थः। स्वमात्रानुप्रवेशो, जीवस्य स्वस्य चैक्येऽपि च जीवेनेति व्यर्थम्। अतो जीवस्य स्वस्य च भेदे सत्येव सामानाधिकरण्यमिति पदद्वयार्थमाह ... तत् तेज

यदिदं किञ्च । तत् सृष्ट्वा, तदेवानुप्राविशत् । तदनुप्रविश्य, सच्च त्यच्चाभवत्' इति; अत्र, इदं सर्वमिति निर्दिष्टं चेतनाचेतनवस्तु(र्ग)द्वयं सत्त्यच्छब्दाभ्यां विज्ञानाविज्ञानशब्दाभ्यां च विभज्य निर्दिश्य चिदचिद्वस्तुन्यपि ब्रह्मणोऽनुप्रवेशाभिधानात् । अत एवंनामरूपव्याकरणात् सर्वे वाचकाः शब्दा अचिज्जीवविशिष्टपरमात्मवाचिन इत्यवगतम्—इति ।

किञ्च (छा. ६-८-७) 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्' इति, चेतनमिश्रं प्रपञ्चम् इदं सर्वमिति निर्दिश्य तस्यैष आत्मेति प्रतिपादितम् । एवंच सर्वं चेतनाचेतनं प्रति ब्रह्मण आत्मत्वेन सर्वं सचेतनं जगत् तस्य शरीरं भवति । तथा च श्रुत्यन्तराणि, (यजु. आर. ३-११ 'अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा', (बृ. ५-७-३) 'यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरम्, यः पृथिवीमन्तरो यमयति, स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः' इति प्रारभ्य, 'य आत्मनि तिष्ठन् आत्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्याऽऽत्मा शरीरम्, य आत्मानमन्तरो यमयति, स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः' [इत्यादि], सुबा. ७) 'यः पृथिवीमन्तरे सञ्चरन् (?) यस्य पृथिवी शरीरम् । योपोऽन्तरे सञ्चरन् यस्याऽऽपः शरीरम्' इत्यारभ्य, 'योऽक्षरमन्तरे सञ्चरन् यस्याक्षरं शरीरम्, यमक्षरं न वेद...एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः' इत्यादीनि सचेतनं जगत् तस्य शरीरत्वेन निर्दिश्य तस्यात्मत्वेन परमात्मानमुपदिशन्ति । अतश्चेतनवाचिनोऽपि शब्दाश्चेतनस्याप्यात्मभूतं चेतनशरीरकं परमात्मानमेवाभिदधति, यथा अचेतनदेवादिसंस्थानपिण्डवाचिनः शब्दाः तत्तच्छरीरकजीवात्मन एव वाचकाः, (ताण्ड्यमहाब्राह्मण. २३-६) "चत्वारः पञ्चदशरात्राः ।......देवत्वं गच्छन्ति" इत्यादिषु । देवा भवन्तीत्यर्थः ।

शरीरस्य शरीरिणं प्रति प्रकारत्वात् प्रकारवाचिनां च शब्दानां प्रकारिण्येव पर्यवसानात् शरीरवाचिनां शब्दानां शरीरिपर्यवसानं न्याय्यम् । प्रकारो हि नाम इदमित्थमिति

ऐक्षतेत्यादौ तेजआदिशब्दानां विशिष्टपरत्वस्य बुद्धत्वात् तथैवेहापीति संभाव्यते, यदेव कण्ठोक्तं तैत्तिरीयेऽपीति भावः । 'अनेन जीवेने'ति वाक्यमचिद्विशिष्टचिद्विशिष्टवाचित्वे प्रमाणम् । 'सच्च त्यच्च', 'ऐतदात्म्य'मित्यादि तु प्रत्येकं तत्तद्विशिष्टवाचित्वेपि । श्रुत्यन्तराणीत्यस्य विशेषणम्, इत्यादि इति, इत्यादीनि इति च । 'चत्वारः पञ्चदशरात्रा' इति प्रकरणारम्भः । पञ्चदशदिनसाध्यकर्मविशेषाश्चत्वार इति तदर्थः । एवमारभ्य, तान् पृथक्पृथक् उपदिश्य प्रकरणावसाने तदनुष्ठायिनां फलमुच्यते, 'देवत्वं गच्छन्ती'ति । कर्मानुष्ठानकाले ते न देवाः । अनुष्ठानकालिकस्य देहस्य च न देवत्वप्राप्तिरस्ति । देहवियोगे ते आत्मानः देवत्वं गच्छन्तीत्युक्तौ च देवा भवन्ति-देवशरीरनियन्तारो भवन्तीत्यर्थ एव । देवशब्दस्य देहमात्रार्थकत्वे तु, ते देवं गच्छन्ति, देवान् गच्छन्तीति वा स्यात् । तथाविधप्रयोगाभावादेव देवादिशब्दा न स्वरसतः पिण्डमात्रवाचिन इत्यपि ज्ञायते ॥

गुणादिवत् द्रव्यस्यापि प्रकारत्वमस्तीति गमयितुं प्रकारो हीति । विशेषणविशिष्ट-

प्रतीयमाने वस्तुनि इत्थमिति प्रतीयमानोंशः। तस्य तद्वस्त्वपेक्षत्वेन तत्प्रतीतेस्तदपेक्षत्वात् तस्मिन्नेव पर्यवसानं युक्तमिति तस्य प्रतिपादकोऽपि शब्दः तस्मिन्नेव पर्यवस्यति। अत एव, गौः, अश्वः, मनुष्यः इत्यादिप्रकारभूताकृतिवाचिनः शब्दाः प्रकारिणि पिण्डेपर्यवस्यन्तः पिण्डस्यापि चेतनशरीरत्वेन तत्प्रकारत्वात् पिण्डशरीरकचेतनस्यापि परमात्मप्रकारत्वाच्च परमात्मन्येव पर्यवस्यन्तीति सर्वशब्दानां परमात्मैव वाच्य इति परमात्मवाचिशब्देन सामानाधिकरण्यं मुख्यमेव ॥

ननु—'खण्डो गौः, खण्डः शुक्लः' इति जातिगुणवाचिनामेव पदानां द्रव्यवाचिपदैः सह सामानाधिकरण्यं दृष्टम्। द्रव्याणां तु द्रव्यान्तरप्रकारत्वे मत्वर्थीयप्रत्ययो दृष्टः, यथा 'दण्डी कुण्डली' इति ॥ नैवम्। जातिर्वा गुणो वा द्रव्यं वा नैतेष्वेकमेव सामानाधिकरण्ये प्रयोजकम्; अन्योन्यस्मिन् व्यभिचारात्। यस्य पदार्थस्य, कस्यचित्प्रकारतयैव सद्भावः, तस्य तदपृथक्सिद्धिस्थितिप्रतीतिभिः तद्वाचिनां शब्दानां स्वाभिधेयविशिष्टद्रव्यवाचित्वात् धर्मान्तरविशिष्टतद्द्रव्यवाचिना शब्देन सामानाधिकरण्यं युक्तमेव। यत्र पुनः पृथक्सिद्धस्य स्वनिष्ठस्यैव द्रव्यस्य कदाचित् क्वचिद् द्रव्यान्तरप्रकारत्वमिष्यते, तत्र मत्वर्थीयप्रत्यय इति निरवद्यम् ॥

तदेवं परमात्मनश्शरीरतया तत्प्रकारत्वादिविशिष्टजीवस्यापि, (जीवस्य,) जीवनिर्देशविशिष्टरूपाः अहंत्वमित्यादिशब्दाः परमात्मानमेवाऽऽचक्षत इति, (छा. ६-८-७) 'तत् त्वमसि' इति सामानाधिकरण्येनोपसंहृतम्। एवं च सति परमात्मानं प्रति जीवस्य शरीरतयाऽन्वयात् जीवगताः धर्माः परमात्मानं न स्पृशन्ति; यथा स्वशरीरगताः बालत्वयुवत्वस्थविरत्वादयो धर्माः जीवं न स्पृशन्ति। अतः 'तत्त्वमसि' इति सामानाधिकरण्ये तत्पदं जगत्कारणभूतं सत्यसङ्कल्पं सर्व(सकल)कल्याणगुणाकरं निरस्तसमस्तहेयगन्धं परमात्मानमाचष्टे; त्वमिति च तमेव सशरीरजीवशरीरकमाचष्ट इति सामानाधिकरण्यं मुख्यवृत्तम्; प्रकरणाविरोधः, सर्वश्रुत्यविरोधः, ब्रह्मणि निरवद्ये कल्याणैकताने अविद्यादिदोषगन्धाभावश्च।

अतो जीवसामानाधिकरण्यमपि विशेषणभूताज्जीवादन्यत्वमेवापादयतीति विज्ञानमयाज्जीवादन्य एवानन्दमयः परमात्मा ॥

विशेष्यरूपे वस्तुनि विशेषणम् अंशः। पिण्डेपर्यवस्यन्त इति। अपर्यवस्यन्त इति छेदः। पिण्डमात्रावाचिन इत्यर्थः। पर्यवस्यन्त इति छेदे, आकृतितः पिण्डपर्यन्तं प्रवृत्ता इत्यर्थः। जातिर्वा गुणो वेति। जातिवाचित्वमेव मत्वर्थीयनिरपेक्षसामानाधिकरण्यप्रयोजकं चेत्, गुणवाचिनि तद्भंगः; खण्डत्वं गौरिति प्रयोगापत्तिश्च। एवं विपरिवृत्तेऽपि। अत उभयानुगमार्थं—यत्पदं यत्पदवाच्यव्यक्तेः शक्त्या बोधनक्षमम्, तस्य तेन स्वरसतः सामानाधिकरण्यमिति नियमः। एवञ्च देवो मनुष्यो जात इत्यपि निरूढमिति भावः। ऐक्यस्थापनाय दर्शितं सत्यमस्याभिधायकं बोधकमेव संगतमित्याह अतो जीवसामानाधिकरण्यमपीति।

यदुक्तम्—'तस्यैष एव शारीर आत्मा' इति आनन्दमयस्य शारीरत्वश्रवणात् जीवादन्यत्वं न संभवति—इति—तदयुक्तम्; अस्मिन् प्रकरणे सर्वत्र 'तस्यैष एव शारीर आत्मा। यः पूर्वस्य' इति परमात्मन एव शारीरात्मत्वाभिधानात् ॥ कथम् ॥ 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इत्याकाशादिसृज्यवर्गस्य परमकारणत्वेन प्रज्ञातजीवव्यतिरेकस्य परस्य ब्रह्मण आत्मत्वेन व्यपदेशात् तद्व्यतिरिक्ताकाशादीनामन्नमयपर्यन्तानां तच्छरीरत्वमवगम्यते। (सुबाल. ७) 'यस्य पृथिवी शरीरं...यस्यापश्शरीरं...यस्य तेजः शरीरं...यस्य वायुः शरीरं...यस्याकाशः शरीरं...यस्याक्षरं शरीरं...यस्य मृत्युः शरीरम्, एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः' इति सुबालश्रुत्या सर्वतत्त्वानां परमात्मशरीरत्वं स्पष्टमभिधीयते। अतः (तै. आन. १) 'तस्माद्वा एतस्मादात्मनः' इत्यत्रैवान्नमयस्य परमात्मैव शारीर आत्मेत्यवगतः। प्राणमयं प्रकृत्याह, 'तस्यैष एव शारीर आत्मा, यः पूर्वस्य' इति। पूर्वस्यान्नमयस्य यः शारीर आत्मा श्रुत्यन्तरसिद्धः परमकारणभूतः परमात्मा, स एष(व)तस्य प्राणमयस्यापि शारीर आत्मेत्यर्थः। एवं मनोमयविज्ञानमययोर्द्रष्टव्यम्। आनन्दमये तु 'एष एव' इति निर्देशः तस्यानन्यात्मत्वं दर्शयितुम् ॥ तत् कथम् ॥ विज्ञानमयस्यापि पूर्वोक्तया नीत्या परमात्मैव शारीर आत्मेत्यवगतः। एवं सति विज्ञानमयस्य यः शारीर आत्मा, स एवानन्दमयस्यापि शारीर आत्मेत्युक्ते आनन्दमयस्य अभ्यासावगतपरमात्मभावस्य परमात्मनः स्वयमेवात्मेत्यवगम्यते। एवं च स्वव्यतिरिक्तं चेतनाचेतनवस्तुजातं स्वशरीरमिति स एव निरुपाधिकः(क)शारीर आत्मा। अत एवेदं परं ब्रह्माधिकृत्य प्रवृत्तं शास्त्रं शारीरकमित्यभियुक्तैरभिधीयते। अतो विज्ञानमयाज्जीवादन्य एव परमात्मा

'विज्ञानमयादन्य' इति जीवभेदपरं न भवति सामानाधिकरण्येनाभेदश्रुतेः, शारीरत्वश्रवणाच्चेत्यत्र प्रथममेतावता परिहृतम्; अथ द्वितीयं निरसितुमाह यदुक्तमिति। अन्नमयपर्यन्तानामिति। 'आत्मन आकाशः संभूतः' इत्यत उत्तरवाक्यरीत्योपादानोपादेयभावावगमात् आकाशपदमन्तर्यामिपर्यन्तार्थकम्। एवमन्नमयपर्यन्ते सिद्धिः। अन्नमयप्राणमययोर्मिथः कार्यकारणभावो नोक्तः; नास्ति च। एवं आकाशस्य आत्मजन्यत्वश्रवणात् स्वोपादानं प्रति आत्मभूतस्य स्वं प्रत्यात्मत्वमावश्यकमिति आकाशं प्रति आत्मत्वे अन्नमयान्तनिरूपितात्मत्वलाभः; न तु प्राणमयादाविति विशिष्योपदेशापेक्षा। पूर्वस्यान्नमयस्येति। अन्नमयपर्यन्तस्येत्यर्थः। अनन्यात्मत्वं दर्शयितुमिति। एवं कथनं हि श्रुतिशैली; यथा, 'पतिं विश्वस्यात्मेश्वरम्' इति, 'स्वे महिम्नि प्रतिष्ठितः' इति च। शाङ्करे तु तस्यैष एवेतिवाक्यस्यैवमर्थोऽवर्णि—पूर्वस्य तस्य विज्ञानमयस्य एष शारीर आत्मा, य एष आनन्दमय इति। तदा आनन्दमयं प्रति आत्मतया कस्यचिदकथनात् नैवाक्षेपप्रसक्तिः। इमं क्लिष्टान्वयं विहाय यदि, 'यच्छब्दस्य तच्छब्द एव प्रतिसंबन्धी; एष इति संनिहितानन्दमयवाची; आत्मशब्दस्तु पृथक् शारीरशब्दश्रवणात् तेन आत्मन उक्तत्वात् स्वरूपवाच्येव' इति विभाव्य, 'पूर्वस्य विज्ञानमयस्य

आनन्दमयः ॥ १३ ॥

आह—नायमानन्दमयो जीवादन्यः ; विकारशब्दस्य मयट्प्रत्ययस्य श्रवणात् । (अष्टा. ४-३-१४३) 'मयड्वैतयोः' इति प्रकृत्य, (अष्टा ४-३-१४४) 'नित्यं वृद्धशरादिभ्यः' इति विकारार्थे मयट् स्मर्यते । वृद्धश्चायमानन्दशब्दः ॥ ननु—प्राचुर्येऽपि मयडस्ति, (अष्टा. ५-४-२१) 'तत्प्रकृतवचने मयट्' इति स्मृतेः ; यथा 'अन्नमयो यज्ञः' इति । स एवायं भविष्यति ॥ नैवम्—अन्नमय इत्युपक्रमे विकारार्थत्वं दृष्टम् । अत औचित्यादस्यापि विकारार्थत्वमेव युक्तम् ॥ किञ्च—प्राचुर्यार्थत्वेऽपि जीवादन्यत्वं न सिध्यति । तथा हि—आनन्दप्रचुर इत्युक्ते दुःखमिश्रत्वमवर्जनीयम् । आनन्दस्य हि प्राचुर्यं दुःखस्याल्पत्वमवगमयति । दुःखमिश्रत्वमेव हि जीवत्वम् । अत औचित्यप्राप्तविकारार्थत्वमेव युक्तम् ॥ किञ्च—लोके मृन्मयं हिरण्मयं दारुमयमित्यादिषु, वेदे च (यजु. ३-५-७) 'पर्णमयी जुहूः' (यजु. ३-८, २) 'शमीमय्यः स्रुचः', (यजु. ३-८, २) 'दर्भमयी रशना' इत्यादिषु मयटो विकारार्थे प्रयोगबाहुल्यात् स एव प्रथमतरं धियमधिरोहति । जीवस्य चानन्दविकारत्वमस्त्येव । तस्य स्वत आनन्दरूपस्य सतः संसारित्वावस्था तद्विकार एवेति । अतो विकारवाचिनो मयट्प्रत्ययस्य श्रवणादानन्दमयो जीवादनतिरिक्त इति—

तदेतदनुभाष्य परिहरति—

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् १। १। १४॥

यः सर्वात्मा आत्मा, तस्य आत्मा स्वरूपम् एष एवानन्दमयः शरीरगतत्वेन कथ्यमानः' इति वाक्यमिदं व्याख्यायते, तदापि नैव शङ्कावकाशः ; आनन्दमयस्यैव चात्मत्वं स्यादिति भवतीत्यवधेयम् ॥ १३ ॥

मा भूत् स्वार्थिकत्वम्, वैयर्थ्यात् ; विकारार्थत्वं तु युज्यत इति शंकते आहेति । वृद्धश्चेति । 'वृद्धिरादैच्' इति आकारो वृद्धिसंज्ञः । 'वृद्धिर्यस्याचामादिः, तद् वृद्धम्' इति वृद्धिभूताद्यक्षरघटितः शब्दो वृद्ध इत्युक्तम् । ननु, 'मयड् वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः' इति सूत्रे भाषायामिति पठनात् भाषायामेव विकारार्थेऽवयवार्थे च विकल्पापवादतया नित्यमिति मयड् विधीयत इहेति, कथं छन्दसि एतत्प्रसक्तिरिति चेत्—आरम्भसामर्थ्यादेव भाषायां मयटः अणादिप्रत्ययबाधेन नित्यत्वे सिद्धे नित्यमिति वचनमन्यत्राप्यनित्यतया मयट्सूचनार्थम् । अतश्छन्दस्यपि भवतीत्याशयः । अन्नेति । पूर्वाधिकरणे ईक्षणप्रायपाठ उपेक्षितः, मुख्यार्थत्यागः स्यादिति । इह तु प्राचुर्य इव विकारेऽपि मयटो मुख्यत्वात् मुख्यतरत्वाद्वा प्रायपाठो नोपेक्ष्य इति भावः । प्राचुर्यार्थस्वीकारेऽपि दुःखाल्पत्वस्यापि सिद्धौ शुद्धात्मनि दुःखप्रसक्त्यभावात् तद्विकारभूते जीव एव तत् उपपादनीयमिति विकारभूतजीववाचित्वस्यावश्यकत्वे किमिति प्रायपाठोपेक्षेत्याह किञ्चेति । सूत्रे विकारादित्यनुक्त्वा विकारशब्दादिति प्रयोगः मयटो विकारे प्रसिद्धिप्रकर्षज्ञापनार्थ इत्याशयेनाह किञ्च लोके इति ।

प्राचुर्यार्थे चेति । यथा मुख्यत्वामन्नाय प्रायपाठापेक्षा, तथा प्राचुर्यरूपेतन्मयडर्थमति-

नैतद् युक्तम् ॥ कुतः ॥ प्राचुर्यात्—परस्मिन् ब्रह्मण्यानन्दप्राचुर्यात् । प्राचुर्यार्थे च मयटः संभवात् । एतदुक्तं भवति—शतगुणितोत्तरक्रमेणाभ्यस्यमानस्यानन्दस्य जीवाश्रयत्वासंभवाद् ब्रह्माश्रयोऽयमानन्द इति निश्चिते सति, तस्मिन् ब्रह्मणि विकारासंभवात् प्राचुर्येऽपि मयड्वृत्तिसंभवाच्चानन्दमयः परं ब्रह्म—इति ।

औचित्यात् प्रयोगप्रौढ्या च मयटो विकारार्थत्वमर्थविरोधान्न संभवति । किञ्च औचित्यं प्राणमय एव परित्यक्तम्; तत्र विकारार्थत्वासंभवात् । अतस्तत्र पञ्चवृत्तेर्वायोः प्राणवृत्तिमत्तामात्रेण प्राणमयत्वम्; प्राणापानादिषु पञ्चसु वृत्तिषु प्राणवृत्तेः प्राचुर्याद्वा । न च प्राचुर्ये मयट्प्रत्ययस्य प्रौढिर्नास्ति; 'अन्नमयो यज्ञः', 'शकटमयी यात्रा' इत्यादिषु दर्शनात् ॥

यदुक्तम्—आनन्दप्राचुर्यमल्पदुःखसद्भावमवगमयतीति—तदसत् । तत्प्रचुरत्वं हि तत्प्रभूतत्वम् । तच्चेतरस्य सत्तां नावगमयति; अपि तु तस्याल्पत्वं निवर्तयति । इतरसद्भावासद्भावौ तु प्रमाणान्तरावसेयौ । इह च प्रमाणान्तरेण तदभावोऽवगम्यते, (छा. ८-२-५) 'अपहतपाप्मा' इत्यादिना । तत्रैतावदेव वक्तव्यम्, ब्रह्मानन्दस्य प्रभूतत्वमन्यानन्दस्याल्पत्वमपेक्षत इति । उच्यते च तत्, (तै. आन. ८) 'स एको मानुष आनन्दः' इत्यादिना, जीवानन्दापेक्षया ब्रह्मानन्दो निरतिशयदशापन्नः प्रभूत इति ॥

यच्चोक्तम्—जीवस्यानन्दविकारत्वं संभवतीति—तदपि नोपपद्यते; जीवस्य ज्ञाना-

---

पादनप्रवृत्तानन्दमीमांसारूपस्ववाक्यवृन्दसमन्वयाभङ्गायेह प्रायपाठोपेक्षा कार्या मयटः प्राचुर्ये विध्यभावेऽपि; संभवति तु प्राचुर्येऽनुशासनानुरोधेनेति सुतरामिति भावः । इममेव भावं प्राचुर्यार्थकत्व एव वाक्याविरोधप्रदर्शनेन स्फुटयति एतदुक्तमिति । प्रायपाठभङ्गः प्रागेवेत्याह किञ्चेति । प्राचुर्याद्वेत्यनेन प्राचुर्य एव प्रायपाठरक्षेत्यपि सूच्यते; मनोमयविज्ञानमययोरपि तद्विवक्षासंभवात् । अन्नमये तु प्रथमे मा भूत् । अथवा, "द्व्यचश्छन्दसि" इति वेदे द्व्यच्कादेव विकारे मयड्विधानात् अन्यत्र विकारार्थे तत्स्वीकारस्य स्पष्टानुशासनाभावेनागतिकत्वात् अन्नरसमय इत्यत्र द्व्यच्त्वाभावेन अन्नरसशब्दस्यान्नपरिणामविशेषपरतया तत्प्राचुर्यमेव निर्देष्टुं युक्तम् । एवञ्च तत्समानार्थकत्वाय अन्नमय इत्यत्रान्नपदं रसलाक्षणिकमिति तत्रापि प्राचुर्यमेवार्थ इति । तत्प्रभूतत्वम् तस्य प्रकर्षेण भूतत्वम् । उपरि ब्रह्मानन्दस्य प्रभूतत्वमिति प्रयोगात् आनन्दनिष्ठं प्राचुर्यमेवात्र भाष्यकाराभिमतं प्रतीयत इति आनन्दमय इत्यस्य प्रचुरानन्द इत्यर्थः । मयडर्थस्य प्रकृत्यर्थेऽन्वयः । एवं प्रचुरानन्द इत्युक्तौ वा, आनन्देन प्रचुर इत्युक्तौ वा न दुःखाल्पत्वप्रसक्तिः; तस्याशाब्दत्वात् प्रमाणान्तरगम्यत्वात् । स्वाधिकरणे स्वविजातीयस्याल्पत्ववत् स्वाधिकरणनिष्ठे स्वसजातीयाल्पत्वस्यापि प्राचुर्येण ज्ञापनसंभवात् तन्मात्रस्येह प्रकरणानुसारेण स्वीकारात् । अत एव सामान्यतो गुणान्तराल्पत्वमपि न शङ्कनीयम् । विकारार्थत्वमेव सर्वथा न भवति, जीवेऽप्यनन्वयादित्याह यच्चेति । मुख्यविकारार्थ एव विकारार्थमयड्विधिः; न गौणे इति भावः १-१४ ॥

नन्द(न्दैक)स्वरूपस्य केनचिदाकारेण, मृद इव घटाद्याकारेण, परिणामः सकलश्रुतिस्मृतिन्यायविरुद्धः। संसारदशायां तु कर्मणा ज्ञानानन्दौ सङ्कुचिताविरयुपपादयिष्यते। अतश्चानन्दमयो जीवादन्यः परं ब्रह्म ॥ १४ ॥ इतश्च जीवादन्य आनन्दमयः परं ब्रह्म—

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ।१।१।१५।

(तै. आन. ७) 'को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात्, यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्। एष ह्येवानन्दयाति' इति, एष एव जीवान् आनन्दयतीति जीवानामानन्दहेतुरयं व्यपदिश्यते। अतश्चानन्दयितव्याज्जीवात् आनन्दयिताऽयमन्य आनन्दमयः परमात्मेति विज्ञायते। आनन्दमय एवात्र आनन्दशब्देनोच्यत इति चानन्तरमेव वक्ष्यते ॥ १५ ॥

इतश्च जीवादन्य आनन्दमयः—

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ।१।१।१६॥

'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति मन्त्रवर्णोदितं ब्रह्मैवानन्दमय इति गीयते। तच्च जीवस्वरूपादन्यत् परं ब्रह्म। तथा हि—'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इति जीवस्य प्राप्यतया ब्रह्म निर्दिष्टम्। 'तदेषाऽभ्युक्ता' इति—तत् ब्रह्म अभिमुखीकृत्य—प्रतिपाद्यतया परिगृह्य, ऋगेषा अध्येतृभिरुक्ता। ब्राह्मणोक्तस्यार्थस्य वैशद्यमनेन मन्त्रेण क्रियत इत्यर्थः। जीवस्योपासकस्य

प्रथमसूत्रे जीवातिशायितयाऽभ्यस्तत्वादानन्दस्य आनन्दमयो न जीव इत्युक्तम्। प्रायपाठादिशङ्कापरिहारेण प्राचुर्यार्थत्वं मयटो द्वितीये। तत्र हेतुः पूर्वोक्तोऽभ्यासः, आनन्दमयस्यान्यानन्दयितृत्वव्यपदेशादिश्चेति तत्रैव सिद्धम्। अथ तदेवानन्दयितृत्वं प्राचुर्यार्थकत्वस्थापकतयोपस्थितं जीवभेदसाधकतयाऽपि वक्तुं सूत्रं तद्धेत्वित्यादि। अत एव हेत्वन्तरापेक्षयाऽस्य प्राथम्यम्। तद्धेतोः आनन्दहेतुत्वविशिष्टस्य व्यपदेशात्; आनन्दहेतुत्वप्रकारकानन्दमयविशेष्यकबोधहेतुवाक्यादिति सूत्रार्थः। अन्यात्—सामान्यसुखानुभवं कुर्यात्। प्राण्यात् महासुखमनुभवेत्। आकाश आनन्दः अपरिच्छिन्नानन्दः; सर्वव्यापी आनन्दमय इति वा। आनन्दयाति आनन्दयति। आनन्दनक्रियाकर्मणः तत्कर्तुश्चैक्यं न भवतीति जीवभेदसिद्धिः। 'अस्मिन्नस्य चे'ति सूत्रे मुक्तान् प्रति तस्यैव प्राप्यत्वमुच्यते; इह तु न तावदर्थलाभ इति विशेषः ॥ १५ ॥

एवं मयटः प्राचुर्यार्थकत्वस्थापकतयोपस्थितं सर्वानन्दनत्वमेव जीवभेदसाधकतया निर्दिश्य, अथोपक्रममध्योपसंहारवाक्यस्थहेतून् सूत्रैर्दर्शयति। तत्रोपक्रमे सत्यमितिमन्त्रस्य जीवभिन्नपरत्वात् सत्यब्रह्माभिन्नात्माभिन्नतया सत्याभिन्न आनन्दमयो न जीव इत्याह मान्त्रेति। आपातार्थो न ग्राह्यः; अक्षरावधानेनार्थोऽवधार्यते चेत्, स जीवादन्य एवेति सिध्येदिति ज्ञापयितुं वर्णपदम्। मन्त्रवर्णो हि प्रथमश्रुततत्त्वहितपुरुषार्थवर्णनाय प्रवृत्तः। तत्र सत्यंज्ञानमनन्तमिति अचेतन-बद्धमुक्तनित्यरूपचेतनसर्ववैलक्षण्यम्, उपरि चोपास्यत्वं सर्वकामविशिष्टतया प्राप्यत्वञ्च स दर्शयति। एवं प्रज्ञातजीवभेदं यद् ब्रह्म, तदेव 'तस्माद्वा' इति आत्मत्वेनोक्तं सत्, 'आत्मानन्दमय' इति आनन्दमयत्वेन विशेष्यत इति सिद्धं

प्राप्यं ब्रह्म तस्माद्विलक्षणमेव। अनन्तरं च, 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इत्यारभ्योत्तरोत्तरैर्ब्राह्मणैर्मन्त्रैश्च तदेव विशदीक्रियते। अतो जीवादन्य आनन्दमयः॥ १६॥

अत्राह—यद्यप्युपासकात् प्राप्यस्य भेदेन भवितव्यम्, तथापि न वस्त्वन्तरं जीवात् मान्त्रवर्णिकं ब्रह्म; किंतु तस्यैवोपासकस्य निरस्तसमस्ताविद्यागन्ध-निर्विशेषचिन्मात्रैकरसं शुद्धं स्वरूपम्। तदेव 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति मन्त्रेण विशोध्यते। तदेव च 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इति वाङ्मनसागोचरतया निर्विशेषमिति गम्यते। अतस्तदेव मान्त्रवर्णिकमिति तस्मादनतिरिक्त आनन्दमय इति। अत उत्तरं पठति—

नेतरोऽनुपपत्तेः ।१।१।१७॥

परमात्मन इतरः जीवशब्दाभिलप्यो मुक्तावस्थोऽपि न भवति मान्त्रवर्णिकः। कुतः। अनुपपत्तेः। तथाविधस्यात्मनो निरुपाधिकं विपश्चित्त्वं नोपपद्यते। इदमेव हि निरुपाधिकं विपश्चित्त्वम्, 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय' इति सत्यसङ्कल्पत्वप्रदर्शनेन विवरिष्यते। विविधं पश्यच्चित्त्वं हि विपश्चित्त्वम्। पृषोदरादित्वात् पश्यच्छब्दावयवस्य यच्छब्दस्य लोपं कृत्वा व्युत्पादितो विपश्चिच्छब्दः। यद्यपि मुक्तस्य विपश्चित्त्वं

जीवादन्यत्वम्। यद्यपि 'ब्रह्मणा सह' इति भोक्तृसाहित्याविवक्षणात् सहश्रुतिः तन्मुखेन भेदं न ज्ञापयेत्; भोग्येषु कामेषु ब्रह्मसाहित्यस्यैव तदर्थत्वात्—अथापि भोग्यत्वभोक्तृत्वप्रयुक्तो भेदोऽस्त्येव; 'आप्नोती' ति पूर्वं प्राप्तृप्राप्यभेदप्रतीत्या च 'अश्नुते' इत्यत्रापि तथेति। १६॥

ननु सत्यादिपदानि अनृतजडपरिच्छिन्नव्यावृत्तार्थकानि। उत्तरार्धे च ब्रह्मानुभवः सर्वकामानुभवरूपतया स्तूयते; 'एतस्यैवानन्दस्य... मात्रामुपजीवन्ती'ति सर्वस्याप्यानन्दस्य तदेकदेशत्वात्। अत एवैकस्यैव ब्रह्मानुभवस्य युगपदुपनतसर्वकामानुभवरूपतया सहेति यौगपद्योक्तिः। ब्रह्मणेति ब्रह्मप्रयोज्यत्वमुच्यते; तदनुभवस्य तत्प्रयोज्यत्वात्। एवमनुभाव्यस्य, एतद्रूपसर्वकामानुभवप्रचुरस्य मुक्तस्य चानन्त ऐक्यात् आनन्दमयोऽपि मुक्तजीव एव। आनन्दमयशब्दप्रयोगेऽपि निर्विशेष एव तात्पर्यमिति, 'यतोवाच' इति तद्विषयवाक्यत एव व्यक्तम्—इति शंकते अत्राहेति।

यदि ब्रह्म भवदुक्तमुक्तस्वरूपम्, तर्हि विपश्चित्त्वं न स्यादिति सूत्रार्थः। स्वयम्प्रकाशशुद्धब्रह्ममात्रपरिशेषे मुक्ते ब्रह्मणि विपश्चित्त्वविशेषणं न कथमपि संगच्छते। इदमेव हि विपश्चित्त्वमुपरि, 'सोकामयते' त्यारभ्य विव्रियत इति नास्मन्मतमुक्तस्यापीदं विपश्चित्त्वम्। अनेनैव विशेषणेन सर्वस्रष्टृत्वादिसंकल्पादिरूपेण सर्ववैशिष्ट्यसिद्ध्या सत्यादिपदान्यपि न निर्विशेषपराणीति मन्त्रवर्णाद्यर्थान्यथाकरणमयुक्तम्। अद्वैतमते तु मुक्तौ दर्शनराहित्यस्यैव सत्त्वात् विपश्चितेत्यस्य विगतदर्शनादिवृत्तिकशुद्धचिद्रूपेणेत्येवार्थ आलोचयितव्यः। एवं विपश्चित्पदार्थं न कश्चित् विपश्चित् संमंस्यते। एवं 'ज्ञानमितिपदं ज्ञानमात्रार्थकम्', ज्ञानगुणकत्वाभावा'दित्यपि विपश्चित्पदविलासितम्। एवं प्रतिवाक्यं प्रत्यक्षरञ्च क्लेशप्राग्भारेण श्रुतिपीडनं कृत इति भावः। यद्यपि मुक्तस्येति। असन्मताबलम्बनेन प्रश्ने असन्मतरीत्यैव समाधान-

संभवति—तथापि तस्यैवात्मनः संसारदशायामविपश्चित्त्वमप्यस्तीति निरुपाधिकं विपश्चित्त्वं नोपपद्यते। निर्विशेषचिन्मात्रतापन्नस्य मुक्तस्य त्रिविधदर्शनाभावात् सुतरां विपश्चित्त्वं न संभवतीति। न केनापि प्रमाणेन निर्विशेषं वस्तु प्रतिपाद्यत इति च पूर्वमेवोक्तम्—

'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति च वाक्यं यदि वाङ्मनसयोर्ब्रह्मणो निवृत्तिमभिदधीत, न ततो निर्विशेषतां वस्तुनोऽवगमयितुं शक्नुयात्; अपि तु वाङ्मनसयोस्तत्राप्रमाणतां वदेत्। तथा च सति तस्य तुच्छत्वमेवापद्यते। (तै. आन. १) 'ब्रह्मविदाप्नोति' इत्यारभ्य ब्रह्मणो विपश्चित्त्वं जगत्कारणत्वं ज्ञानानन्दैकतानताम्, इतरान् प्रति आनन्दयितृत्वम्, कामादेव चिदचिदात्मकस्य कृत्स्नस्य स्रष्टृत्वं सृज्यवर्गानुप्रवेशकृततदात्मकत्वं भयाभयहेतुत्वं वाय्वादित्यादीनां प्रशासितृत्वं शतगुणितोत्तरक्रमेण निरतिशयानन्दत्वम्, अन्यच्चानेकं प्रतिपाद्य, वाङ्मनसयोः ब्रह्मणि प्रवृत्त्यभावेन निष्प्रमाणकं ब्रह्मेत्युच्यत इति भ्रान्तजल्पितम्। 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति यच्छब्दनिर्दिष्टमर्थम्, 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्' इत्यानन्दशब्देन प्रतिनिर्दिश्य, तस्य ब्रह्मसंबन्धित्वं ब्रह्मण इति व्यतिरेकनिर्देशेन प्रतिपाद्य, तदेव वाङ्मनसागोचरं विद्वान् इति तद्वेदनमभिदधद्वाक्यं जरद्गवादिवाक्यवदनर्थकं वाच्यनन्तर्गतं च स्यात्। अतः शतगुणितोत्तरक्रमेण ब्रह्मानन्दस्यातिशयेयत्तां वक्तुमुद्यम्य तस्येयत्ताया अभावादेव वाङ्मनसयोस्ततो निवृत्तिः, 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्युच्यते। एवमियत्तारहितं ब्रह्मण आनन्दं विद्वान् कुतश्चन न बिभेतीत्युच्यते।

किञ्च अस्य मान्त्रवर्णिकस्य विपश्चितः 'सोऽकामयत' इत्यारभ्य वक्ष्यमाणस्वसङ्कल्पावक्लृप्तजगज्जन्मस्थितिजगदन्तरात्मत्वादेर्मुक्तात्मस्वरूपादन्यत्वं सुस्पष्टमेव ॥ १७ ॥

इतश्चोभयावस्थात् प्रत्यगात्मनोऽन्य आनन्दमयः—

भेदव्यपदेशाच्च १।१।१८॥

मपि ग्राह्यमिति भावः। न संभवतीति इतिशब्देन सौत्रपञ्चम्यर्थ उक्तः। इति चेति चकारेण 'न संभवती'ति प्रागुक्तस्यापि समुच्चयः; ईक्षत्यधिकरणान्ते उक्तत्वात्। जरद्गवादिवाक्यवदिति। अनन्वितार्थोदाहरणतया शाबरभाष्य (१. १.)-दर्शितम्, 'जरद्गवः कम्बलपादुकाभ्यां द्वारि स्थितो गायति भद्रकाणि', 'जरद्गवो गायति मत्तकानि' इत्यादि; तादृशपदजातवदित्यर्थः। अनर्थकम्-अर्थरहितम्। वाचि अनन्तर्गतं-सदर्थकवाक्यभिन्नं-व्याहतार्थकम्। विपश्चित्त्वानुपपत्तिर्नाम प्रकरणश्रुतसर्वधर्मानुपपत्तिरेवेति ध्येयम्। अत्र सूत्रे चकाराभावः, अस्य पूर्वसूत्रोत्थितशंकापरिहारमात्रार्थत्वेन हेत्वन्तरपरत्वाभावात्। १७.

'उभयावस्थादिति। विज्ञानं यज्ञं, विज्ञानं ब्रह्म चेद् इति बद्धावस्थस्य मुक्तावस्थस्य च कीर्तनात् स्वारस्याच्च विज्ञानमयपदं सर्वावस्थग्राहीति भावः। नन्वानन्दमयवाक्य एव, 'विज्ञानमयादन्य' इत्यस्य निविष्टत्वात् अस्य भेदव्यपदेशस्य पूर्वमेव हेतुत्वोपन्यासं युक्तमित्याशंक्याह, अस्य वाक्यस्य

'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः' इत्यारभ्य मान्त्रवर्णिकं ब्रह्म व्यञ्जयद्वाक्यम् अन्नप्राणमनोभ्य इव जीवादपि तस्य भेदं व्यपदिशति, 'तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः' इति। अतो जीवाद्भेदस्य व्यपदेशाच्चायं मान्त्रवर्णिक आनन्दमयोऽन्य एवेति ज्ञायते (विज्ञायते) ॥ १८ ॥—इतश्च जीवादन्यः—

कामाच्च नानुमानापेक्षा १। १। १९॥

जीवस्याविद्यापरवशस्य जगत्कारणत्वे ह्यवर्जनीया आनुमानिकप्रधानादिशब्दाभिधेया-चिद्वस्तुसंसर्गापेक्षा। तथैव हि चतुर्मुखादीनां कारणत्वम्। इह च 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय'—इत्यचित्संसर्गरहितस्य स्वकामादेव विचित्रचिदचिद्वस्तुसृष्टिः, 'इदं सर्वमसृजत, यदिदं किञ्च' इत्याम्नायते। अतोऽस्यानन्दमयस्य जगत् सृजतो नानुमानिकाचिद्वस्तुसंसर्गापेक्षा प्रतीयते। ततश्च जीवादन्य आनन्दमयः ॥ १९ ॥ इतश्च—

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति १। १। २०॥

अस्मिन् आनन्दमये अस्य जीवस्य तद्योगम्-आनन्दयोगम्, शास्ति शास्त्रम्, 'रसो वै सः। रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति' इति। रसशब्दाभिधेयानन्दमयलाभादयं जीवशब्दाभिलपनीय आनन्दी भवतीत्युच्यमाने, यल्लाभात् य आनन्दी भवति, स स एवेत्यनुन्मत्तः को ब्रवीतीत्यर्थः (ब्रवीति) ॥

तस्माद्वाएतस्मादित्यारम्भात् आत्मेतिपदसत्त्वाच्च तदर्थनिर्णयाय पूर्वसंदर्भे प्रेक्ष्यमाणे, तस्माद्वा एतस्मादिति शब्दयोर्यत्र प्रथमनिर्देशः आत्मशब्दस्य च, तत्पर्यन्ते प्रेक्षिते, तत्र तस्मादित्याद्यर्थावगमाय तत्पूर्वसंदर्भस्य ज्ञेयतया मान्त्रवर्णिकमेव चेति पूर्वमुक्तम्। ततःपूर्वमभ्यासादिकथनं तु आनन्दमयपदगतमयडर्थनिरूपणस्य प्रत्यासन्नतमत्वात्-इत्यभिसंधायाह तस्माद्वा इत्यादि। अत्र सूत्रे विज्ञानमयशब्दस्य जीवपरत्वमेव, न बुद्धिपरत्वमिति विवक्षितम्। तदिदं प्रागेव प्रसंगाद्ज्ञापितम् ॥ १८.

स्वकामादेवेति। सोऽकामयत, सर्वमसृजत इति निर्देशभङ्गी हि संकल्पातिरिक्तोपकरणनिरपेक्षत्वं सूचयति। जीवस्तु कुलालादिरानुमानिकप्रधानं देहेन्द्रियादिरूपेण परिणतमुपकरणयन्नेव किमपि कुर्यात्। तदस्य कार्योपादानतायै सूक्ष्मचिदचिद्वैशिष्ट्यापेक्षायामपि स्रष्टृत्वरूपनिमित्ततायै न देहाद्यपेक्षेति ज्ञायते। अत एव संकल्पार्थमपि न तदपेक्षेति भावः। तथाचानन्दमयो जीवादन्यः देहादिनिरपेक्ष-संकल्पकृतसृष्टिकत्वात्, तादृशसंकल्पवत्त्वाद्वेत्यनुमानम्। विश्वामित्रादयस्तु संकल्पार्थं देहादिमन्त एवेति। ननु सिद्धान्ते मुक्तानां 'संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति' इति श्रुत्या देहनिरपेक्षसंकल्पतदधीन-सृष्ट्यङ्गीकारादनैकान्त्यमिति चेत्-उच्यते। इतरानपेक्षया काममात्रेण कार्यसिद्धिं दर्शयतोऽस्य सूत्रस्य, आनन्दमयो न जीवः स्वभिन्नकर्तृकदर्शननिरपेक्षसृष्टिकत्वादित्यनुमाने तात्पर्यम्। मुक्तास्तु परसृष्टमध्ये स्वांशिकस्रष्टार इति न दोषः ॥ १९.

एवमानन्दमयः परं ब्रह्मेति निश्चिते सति, 'यदेष आकाश आनन्दः' (बृ. ५-९-२८) 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इत्यादिषु आनन्दशब्देनानन्दमय एव परामृश्यते, यथा 'विज्ञानशब्देन विज्ञानमयः। अतएव 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्' इति व्यतिरेकनिर्देशः। अत एव च (तै. आन. ८-५) 'आनन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति' इति फलनिर्देशश्च। उत्तरे चानुवाके पूर्वानुवाकोक्तानामन्नमयादीनाम् (तै. भृ. २) 'अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्,' (तै. भृ. ३) 'प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात्', (तै. भृ. ४ अनु.) 'मनो ब्रह्मेति व्यजानात्', (तै. भृ. ५-१) 'विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात्' इति प्रतिपादनात् (तै. भृ. ६-१) 'आनन्दो ब्रह्म' इत्यपि आनन्दमयस्यैव प्रतिपादनमिति विज्ञायते; तत एव च तत्रापि, 'आनन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य' इत्युपसंहृतम्।

अतः प्रधानशब्दाभिलप्यादर्थान्तरभूतस्य परस्य ब्रह्मणो जीवशब्दाभिलपनीयादपि वस्तुनोऽर्थान्तरत्वं सिद्धम् ॥ २० ॥ इति आनन्दमयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

अन्तरधिकरणम् ॥ ७ ॥ (छा. १-६)

यद्यपि मन्दपुण्यानां जीवानां कामाज्जगत्सृष्टिः अतिशयितानन्दयोगो भयाभयहेतुत्वमित्यादि न संभवति—अथापि विलक्षणपुण्यानामादित्येन्द्रप्रजापतिप्रभृतीनां संभवत्येवेतीमामाशङ्कां निराकरोति—

7. अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् १।१।१२॥

श्रुतौ रसपदमानन्दवाचि आनन्दमयपरमेवेति दर्शयितुं सूत्रे अस्मिन्निति आनन्दमयवाचिपदस्य रसग्राहितया प्रयोगात्, आनन्दादिशब्दस्याप्यानन्दमयपरत्वम्; न तु आनन्दपदस्यानन्दमात्रार्थकतया आनन्दमयशब्दे स्वार्थिकमयडादिकल्पनेति सूत्रकृदाशयोऽवगम्यते। तं स्फुटयति **एवमानन्दमय** इति। 'रसं लब्ध्वा,' 'आनन्दमयमुपसंक्रामति' इत्यनयोरैकरस्यमपि विवक्षितमाह **अतएव चे**ति। आनन्दमयो न जीवः जीवानन्दहेतुभूतस्वविषयकानुभवकत्वादिति सूत्रविवक्षितमनुमानम् ॥ २० ॥

अचेतन इव चेतने ईक्षणस्य सर्वात्मना हान्यभावेऽपि, शारीरत्व-जीवब्रह्मैक्यश्रवणेऽपि, जीवविलक्षण एव जगत्कारणमिति निरूपितम्। तत्र जीवसामान्यस्य कारणत्वायोगेऽपि जीवविशेषे तद् घटत इत्याक्षेपेणान्तरधिकरणं प्रवृत्तमवतारयति **यद्यपी**ति। ननु अन्तरादित्यविद्यायां कारणत्वप्रस्तावाभावात् कथं कारणविचारे एतदुपक्षेप इति शंकाशमनाभिप्रायेण **कामाज्जगत्सृष्टि**रित्यादि। अयं भावः—सद्विद्यायाम्, 'उत तमादेशमप्राक्ष्यः' इति आदेष्टारं प्रस्तुत्य सर्वकारणत्वात् सर्वादिष्टृत्वमिति उपरि कारणत्वं न्यरूपि। आनन्दवल्ल्यामपि, 'आत्मन आकाशः' इति नियन्तुरेव कारणत्वमुपक्रान्तम्; पश्चाच्च सृष्टं सर्वं तच्छासनवशमिति भीषाऽस्मादित्यादिना विवृतम्। तादृशशासनमत्रापि, 'तेषां चेष्टे' इति ऊर्ध्वाधोलोकादिसंदेशनवाक्येऽवगम्यत इति स्वसंकल्पाधीनसर्वस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिकत्वादयं जगत्कारणमित्यविवादम्। तावता नायं जीवादन्यो भवितुमर्हति; सिद्धान्तिनाऽपि कारणत्वेनाभिमतस्यास्य

इदमाम्नायते छान्दोग्ये, "य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आ प्रणखात् सर्व एव सुवर्णः। तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी। तस्यो-

---

सशरीरत्वादिति पूर्वपक्षी प्रत्यवतिष्ठते। न च ब्रह्मणः शारीरत्वं प्रागेव प्रतिपन्नमिति वाच्यम्-सर्वशरीरिणस्तस्यान्यार्थकसान्नमयशरीरमादाय शरीरित्वेऽपि स्वार्थतादृशशरीरवत्त्वाभावात्; इह तु, 'तस्य---अक्षिणी' इत्येवं स्वभोगायतनेन्द्रियाश्रयशरीरश्रवणात् जीवत्वसिद्धेः। एवञ्च, 'कामाच्च नानुमानापेक्षा' इत्युक्तमप्यनुपपन्नम्; सशरीरत्वे सिद्धे तस्याऽऽनुमानत्वरूपप्राकृतत्वाभावस्य, कारणत्वं प्रति तदपेक्षणाभावस्य चासंभाव्यत्वात्। तस्मादानुमानापेक्षसृष्टिकर्तृतया जीवत्वं स्वीकर्तव्यम्। एवञ्च जीवब्रह्मैक्यादिवचनमपि जाघटीति। अत एव 'स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये' इत्यानन्दवल्ल्युक्तं तस्याक्ष्यादित्यस्थानद्वयस्थित्यभिप्रायमेव स्यादिति। **आदित्येन्द्रप्रजापतिप्रभृतीनामिति** इन्द्रादीनामपि ग्रहणमादित्ये विचारे कृते तुल्यरीत्याऽन्यत्रापि सैव रीतिः सेत्स्यति। एवञ्च कदाचित् कश्चिदीश्वर इत्याशयेन।

इदमाम्नायत इति। उद्गीथविद्याप्रकरणगतत्वादिदमपि वाक्यमुद्गीथे हिरण्मयपुरुषदृष्टिविधिरूपम्। वक्ष्यते च (३-३-७.) भाष्य एव, "उद्गीथावयवभूते प्रणवे परमात्मदृष्टिविधानसाम्येऽपि हिरण्मयपुरुषदृष्टिविधानात् परोवरीयस्त्वादिगुणविशिष्टदृष्टिविधानमर्थान्तरभूतम्" इति। एतद्विद्याया उद्गातृनुष्ठेयत्वञ्चात्रैव श्रुतौ प्रकरणान्ते श्रूयते; फलमपि। तत्र पृथिव्यादिरूपेण ऋचः अग्न्यादिरूपेण साम्नश्च कल्पनां विधाय, सामशब्दे सा अम इति विभागं कृत्वा सा इति पृथिव्यादेः अम इति अग्न्यादेश्च ग्रहणं प्रकल्प्य, एवंभावितयोः ऋक्सामयोः हिरण्मयपुरुषगानरूपत्वम्, 'तस्य ऋक् च साम च गेष्णौ' इत्युक्तम्। अव्युत्पन्नो गेष्णशब्दः प्रस्तावादौ सामावयवे छन्दोगैः प्रयुज्यत इति वदन्ति। तथासति तादृशावयवान्विततया ऋक्सामयोरेतत्त्वनिर्देश इति मन्तव्यम्। एवमादित्यस्थानकहिरण्मयपुरुषविषये। तथा वागादिदृष्टिमृचि प्राणादिदृष्टिं साम्नि चोक्त्वा, सामपदघटकयोः सा अम इति भागयोः वाक्प्राणादिरूपताञ्च प्रकल्प्य एवंभूतर्क्सामगेष्णकत्वमक्ष्यन्तर्वर्तिहिरण्मयपुरुषे दर्शितम्। पूर्वस्य पुरुषस्यादित्यमण्डलोर्ध्ववर्तिसर्वलोककामेशितृत्वम्, अक्षिपुरुषस्य च भूमण्डलाधोलोककामेशितृत्वञ्च विभज्य दर्शितम्, तथातथाऽनुसंधाने तत्तत्फलप्राप्तिवर्णनौचित्याय। एक एव पुरुषः स्थानद्वयेऽपि वर्तमानः। तस्याकारः हिरण्मयः—हिरण्यश्मश्रुरित्यादिदर्शितः। तथा उन्नामकत्वम्, धनलिप्सुवीणागायकगीयमानात्मत्वञ्च वर्णितम्। अत्र हिरण्मयशब्दः हिरण्मयवस्तुसादृश्यविवक्षया। एवं हिरण्यशब्दोऽपि। उज्ज्वलत्वादिरूपं साम्यं विवक्षितम्। हितरमणीयं हिरण्यमित्यपि निरुच्यते। सर्वपाप्मोर्ध्वस्थितत्वात्-उदिति नाम। **अन्तरादित्ये**। आदित्यशब्दात् ण्यप्रत्यये आदित्यमित्येव रूपम्। आदित्यमण्डले मध्ये इति तदर्थः। 'तस्मिन् यदन्तः' इतिवत् सप्तमी। एकं पदमिति केचित्। **प्रणखात्** नखाग्रात्। कप्यासशब्दस्यार्थषट्कं प्रदर्श्यार्थत्रयं स्वीकृतं वाक्यग्रन्थे—कं पिबतीति कपिः सूर्यः, पद्मनाला च। कपिना सूर्येण आस्यते विकास्यत इति, कपिभूते नाले आस्त इति, के जले प्यास्ते=वर्तत इति च कप्यासमिति। पुण्डरीकविशेषणम्। पुण्डरीकं रक्ताम्भोजम्। सोमपाशब्दवत् कपाशब्दः जलपाय्यर्थको नालवाची; कपीति सप्तम्य-

दिति नाम, स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः; उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद। तस्यर्क्च साम च गेष्णौ इत्यधिदैवतम्", "अथाध्यात्मम्—अथ य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते, सैवर्क्, तत् साम, तदुक्थम्, तद्यजुः, तद् ब्रह्म। तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपम्; यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ; यन्नाम तन्नाम' इति॥

तत्र संदिह्यते—किमयमक्ष्यादित्यमण्डलान्तर्वर्ती पुरुषः पुण्योपचयनिमित्तैश्वर्यः आदित्यादिशब्दाभिलप्यो जीव एव, आहोस्वित् तदतिरिक्तः परमात्मा—इति। किं युक्तम्?

उपचितपुण्यो जीव एवेति। कुतः? सशरीरत्वश्रवणात्। शरीरसंबन्धो हि जीवानामेव संभवति। कर्मानुगुणप्रियाप्रिययोगाय हि शरीरसंबन्धः। अत एव हि कर्मसंबन्धरहितस्य मोक्षस्य प्राप्यत्वमशरीरत्वेनोच्यते, (छा. ४ ८-१२-१) 'न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति। अशरीरं वा व सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः' इति। संभवति च पुण्यातिशयात् ज्ञानाधिक्यम्, शक्त्याधिक्यञ्च। अत एव लोककामेशत्वादि तस्यैवोपपद्यते। तत एव चोपास्यत्वम्; फलदायित्वञ्च; पापक्षपणकरत्वेन मोक्षोपयोगित्वं च। मनुष्येष्वप्युपचितपुण्याः केचित् ज्ञानशक्त्यादिभिरधिकतरा दृश्यन्ते; ततश्च सिद्धगन्धर्वादयः; ततश्च देवाः; ततश्चेन्द्रादयः। अतो ब्रह्मादिष्वन्यतम एवैकैकस्मिन् कल्पे पुण्यविशेषेण एवम्भूतमैश्वर्यं प्राप्तो जगत्सृष्ट्याद्यपि करोतीति जगत्कारणत्वजगदन्तरात्मत्वादिवाक्यमस्मिन्नेवोपचितपुण्यविशेषे सर्वज्ञे सर्वशक्तौ वर्तते। अतो न जीवादतिरिक्तः परमात्मा नाम कश्चिदस्ति। एवं च सति—(बृ. ५-८-८) 'अस्थूलमनण्वह्रस्वम्' इत्यादयो जीवात्मनः स्वरूपाभिप्रायाः भवन्ति; मोक्षशास्त्राण्यपि तत्स्वरूपतत्प्राप्त्युपायोपदेशपराणि—इति॥

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्—अन्तरादित्येऽन्तरक्षिणि च यः पुरुषः प्रतीयते, स जीवादन्यः परमात्मैव; कुतः? तद्धर्मोपदेशात्। जीवेष्वसंभवन् तदतिरिक्तस्यैव परमात्मनो धर्मोऽयमपहतपाप्मत्वादिः, (छा. १-६-७) 'स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः' इत्यादिनोपदिश्यते। अपहतपाप्मत्वं हि अपहतकर्मत्वम्; कर्मवश्यतागन्धरहितत्वमित्यर्थः।

न्तम्; नाले इत्यर्थः; तत्र आसं वर्तमानमित्यपि नयमयूखमालिकायाम्। एतदर्थत्रयग्रहणेन 'गम्भीराम्भस्संभूत-सुमृष्टनाल-रविकरविकसितपुण्डरीकदलामलायतेक्षण' इति वेदार्थसंग्रहे वर्णितमिहानुसंधेयम्। अर्थान्तरविचारोऽन्यत्र द्रष्टव्यः। तदत्र सर्वेशितुः एवंभूतशरीरश्रवणात्, पापमात्रहीनत्वश्रवणेन पुण्यमूलकं शरीरमित्यवगमाच्च जीवत्वं स्पष्टम्। शरीरस्यानित्यत्वञ्चेष्टमेव; ईश्वरत्वस्यैवानित्यत्वात्। वेदव्यासप्रवाहवत् ईश्वरप्रवाहस्यैवेष्टत्वादिति सद्विद्यादिषूक्तं कारणमप्ययमेवेति पूर्वपक्षः।

अपहतपात्मत्वं ह्यपहतकर्मत्वमिति। 'नैतं सेतुमहोरात्रे तरतः, न जरा न मृत्युः न शोको न सुकृतम्। न दुष्कृतम्; सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते' इति दुष्कृतवत् सुकृतस्यापि पाप्मशब्देन संग्रहो दृश्यते। अनिष्टहेतुतया शास्त्रितोऽवगतं यत्, तत् पापम्। पुण्यस्यापि मुमुक्षुविषये तथात्वमक्षतम्।

कर्माधीनसुखदुःखभागित्वेन कर्मवश्या हि जीवाः । अतोऽपहतपाप्मत्वं जीवादन्यस्य परमात्मन एव धर्मः ॥ तत्पूर्वकं स्वरूपोपाधिकं लोककामेशत्वम्, सत्यसङ्कल्पत्वादिकम्, सर्वभूतान्तरात्मत्वञ्च तस्यैव धर्मः । यथाह, (छा. ८-१-५) 'एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः' इति, तथा (सुबाल. ७) 'एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः' इति ।

(तै. आन. ६) 'सोऽकामयत । बहु स्यां प्रजायेयेति' इत्यादि सत्यसङ्कल्पत्वपूर्वक-समस्तचिदचिद्वस्तुसृष्टियोगो निरुपाधिकभयाभयहेतुत्वम्, वाङ्मनसपरिमितिकृतपरिच्छेदर-हितानवधिकातिशयानन्दयोग इत्यादयोऽकर्मसंपाद्याः स्वाभाविका धर्मा: जीवस्य नसंभवन्ति ॥

यत्तु शरीरसंबन्धान्न जीवातिरिक्त इत्युक्तम्—तदसत् । न हि सशरीरत्वं कर्मवश्यतां साधयति, सत्यसङ्कल्पस्येच्छयाऽपि शरीरसंबन्धसंभवात् ॥ अथोच्यते — शरीरं नाम त्रिगुणात्मकप्रकृतिपरिणामरूपभूतसङ्घातः ; तत्सम्बन्धश्चापहतपाप्मनः सत्यसङ्कल्पस्य पुरुषस्ये-च्छया न सम्भवति, अपुरुषार्थत्वात् । कर्मवश्यस्य तु स्वस्वरूपानभिज्ञस्य कर्मानुगुणफलो-पभोगायानिच्छतोऽपि तत्संबन्धोऽवर्जनीयः—इति । स्यादेतदेवम्, यदि गुणत्रयमयः प्राकृतोऽस्य देहस्स्यात् ; स तु स्वाभिमतः स्वानुरूपोऽप्राकृत एवेति सर्वमुपपन्नम् ॥

एतदुक्तं भवति—परस्यैव ब्रह्मणो निखिलहेयप्रत्यनीकानन्तज्ञानानन्दैकस्वरूपतया सकलेतरविलक्षणस्य स्वाभाविकानवधिकातिशयासङ्ख्येयकल्याणगुणगणाश्च सन्ति । तद्वदेव स्वाभिमतानुरूपैकरूपाचिन्त्यदिव्याद्भुतनित्यनिरवद्य–निरतिशयौज्ज्वल्यसौन्दर्यसौगन्ध्यसौ-कुमार्यलावण्ययौवनाद्यनन्तगुणगणनिधि दिव्यरूपमपि स्वाभाविकमस्ति । तदेवोपासकानुग्रहेण तत्तत्प्रतिपत्त्यनुरूपसंस्थानं करोति अपारकारुण्यसौशील्यवात्सल्यौदार्यजलनिधिः निरस्त-निखिलहेयगन्धोऽपहतपाप्मा परमात्मा परं ब्रह्म पुरुषोत्तमो नारायणः—इति ॥

(तै. सृ. १) 'यतो व इमानि भूतानि जायन्ते', (छा. ६-२-१) 'सदेव सोम्येद-मग्र आसीत्', (ऐ. १-१-१) 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्', (महो. १ अ. १) 'एको ह वै नारायण आसीत्, नब्रह्मा नेशानः', इत्यादिषु निखिलजगदेककारणतयाऽवगतस्य परस्य ब्रह्मणः, (तै. आन १) 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म', (बृ. ५-९-२८) 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इत्यादिष्वेवम्भूतं स्वरूपमित्यवगम्यते । (मन्त्रि) 'निर्गुणम्', (श्वे. ६-१६)

गतेत्यनुक्त्वा हतेत्युक्तेः पापवद्भासमानकर्मकरणेऽप्यलेपो ज्ञायते । हतेत्यनुक्त्वा अपहतेत्युक्तिः अत्यन्तदूरस्थत्वं पाप्मनो दर्शयति । अतः कर्मवश्यतालेशेनापि रहितत्वं स्वरसार्थः । तस्य यत्र बाधः, तत्रोपचारः । अत्रैवम्भूतत्वं हिरण्मयशरीरविशिष्टतादशायामस्य कीर्त्यमानं शरीरस्य कर्मानधीनत्वं ज्ञापयतीति अयं न जीवः।

अवर्जनीय इति । यद्यपि कल्याणतरविग्रहपरिजिघृक्षया कर्माद्यनुष्ठानं शास्त्रानुसारि लोके दृष्टम्-तथापि तत्रापि दुःखलेशस्यावर्जनीयत्वात् अवाप्तसमस्तकामः कथमिदं कामयेतेति भावः ।

'निरञ्जनम्', (छा. ८-१) 'अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः', (श्वे. ६-८) 'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते। पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च', (श्वे. (६-७) 'तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमञ्च दैवतम्', (श्वे. ६-९) 'स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः', (यजु. आ. ३-१२ पुरुष.) 'सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन् यदास्ते', 'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम् आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्', (तै. नारा. १. अनु. ८) 'सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि' इत्यादिषु परस्य ब्रह्मणः प्राकृतहेयगुणान् प्राकृतहेयदेहसंबन्धं तन्मूलकर्मवश्यतासंबन्धं च प्रतिषिध्य कल्याणगुणान् कल्याणरूपं च वदन्ति। तदिदं स्वाभाविकमेव रूपमुपासकानुग्रहेण तत्प्रतिपत्त्यनुगुणाकारं देवमनुष्यादिसंस्थानं करोति स्वेच्छयैव परमकारुणिको भगवान्। तदिदमाह श्रुतिः, (उ. ना) 'अजायमानो बहुधा विजायते' इति। स्मृतिश्च, (गी ४-६) 'अजोऽपि सन् अव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन्। प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया। परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्' इति। साधवो ह्युपासकाः; तत्परित्राणमेवोद्देश्यम्; आनुषङ्गिकस्तु दुष्कृतां विनाशः, संकल्पमात्रेणापि तदुपपत्तेः। 'प्रकृतिं स्वाम्' इति प्रकृतिः—स्वभावः। स्वमेव स्वभावमास्थाय; न संसारिणां स्वभावमित्यर्थः। आत्ममाययेति, स्वसङ्कल्परूपेण ज्ञानेनेत्यर्थः। (वेदनिघ, धर्मवर्गे. २२-श्लो.) 'माया वयुनं ज्ञानम्' इति ज्ञानपर्यायमपि मायाशब्दं नैघण्टुका अधीयते। आह च भगवान् पराशरः, (वि. पु. ६-७-७०) 'समस्ताः शक्तयश्चैता नृप यत्र प्रतिष्ठिताः। तत् विश्वरूपवैरूप्यं रूपमन्यत् हरेर्महत्॥ समस्तशक्ति रूपाणि तत् करोति जनेश्वर। देवतिर्यङ्मनुष्याख्याचेष्टावन्ति स्वलीलया। जगतामुपकाराय; न सा कर्मनिमित्तजा' इति। महाभारते चावताररूपस्याप्यप्राकृतत्वमुच्यते, (उद्योग) 'न भूतसंघसंस्थानो देहोऽस्य परमात्मनः' इति। अतः परस्यैव ब्रह्मण एवंरूपरूपवत्त्वात् अयमपि तस्यैव धर्मः। अत आदित्यमण्डलाक्ष्यधिकरणः आदित्यादिजीवव्यतिरिक्तः परमात्मैव॥ २१॥

समस्ता इति विष्णुपुराणवाक्यं जिज्ञासाधिकरण एव विवृतम्। अयमपि तस्यैव धर्म इति। जन्माद्यधिकरणे कारणत्वमुक्तम्। तत् आनुमानिकेश्वरपक्षे उपादानत्वरूपं न सिध्येदिति शास्त्रयोनित्वाधिकरणप्रवर्तनेनोपादानत्वरूपमपीति ज्ञापितम्। पुरुषार्थत्वं समन्वयाधिकरणे। प्रधानातिरिक्तकारणानवगमात् कथं पुरुषार्थतेत्यत्र तदतिरेक ईक्षत्यधिकरणे। आनन्दरूपजीवातिशायितया निरतिशयानन्दत्वमानन्दमयाधिकरणे। ईदृशस्य परमात्मनोऽप्राकृतहिरण्यवर्णपरमभोग्यपुण्डरीकाक्षविग्रहवत्त्वमत्राधिकरण इति सिद्धं श्रियःपतिरेव ब्रह्मेति। ननु पूर्वाधिकरणत एव ब्रह्म सिद्धम्। अन्यान्यपि वाक्यानि ब्रह्मपरतया अन्तरधिकरणादौ स्थाप्यन्ते। अतः सिद्धेऽपि वाक्यानां कारणविषयत्वेऽपि पूर्वपक्षे

भेदव्यपदेशाच्चान्यः १।१।२२॥

आदित्यादिजीवेभ्यो भेदो व्यपदिश्यतेऽस्य परमात्मनः, (बृ. ५-७-९) 'य आदित्ये तिष्ठन् आदित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयति', (बृ. ५-७-२२) 'य आत्मनि तिष्ठन् आत्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति' इति। (सुबा. ७-ख) 'योऽक्षरमन्तरे सञ्चरन् यस्याक्षरं शरीरं यमक्षरं न वेद, यो मृत्युमन्तरे सञ्चरन् यस्य मृत्युः शरीरं यं मृत्युर्न वेद एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः' इति चास्यापहतपाप्मनः परमात्मनः सर्वान् जीवान् शरीरत्वेन व्यपदिश्य तेषामन्तरात्मत्वेनैनं व्यपदिशति। अतः सर्वेभ्यो हिरण्यगर्भादिजीवेभ्योऽन्य एव परमात्मेति सिद्धम् ॥ २२ ॥ अन्तरधिकरणम् ॥ ७ ॥

आकाशाधिकरणम् ॥ ८ ॥ (छा. १-९-१)

(तै. भृ. १) 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इति जगत्कारणं ब्रह्मेत्यवगम्यते (?), किं तत् जगत्कारणमित्यपेक्षायाम्, (छा. ६-२-१) 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्', (छा. ६-२-३) 'तत् तेजोऽसृजत', (ऐ. १-१-१) 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्', (ऐ. १-१-२) 'स इमाँल्लोकानसृजत', (तै. आन. १) 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इति साधारणैः शब्दैर्जगत्कारणे निर्दिष्टे ईक्षणविशेषानन्दविशेषरूपविशेषार्थस्वभावात् प्रधानक्षेत्रज्ञा[दि]व्यतिरिक्तं ब्रह्मेत्युक्तम्। इदानीमाकाशादिविशेषशब्दैर्निर्दिश्य जगत्कारणत्वजगदैश्व-

---

न तन्निर्देशः। एवं ब्रह्मणः प्राक्सिद्धत्वादेव, 'तद्धर्मोपपत्तेः', 'तल्लिङ्गात्' इति तच्छब्दप्रयोगाञ्जस्यमिति चेत्—गतिरियमद्वैतभाष्ये। अत्र तु पादोऽयमयोगव्यवच्छेदपर एवेष्यते। तद्धर्मेति प्रयोगेऽपि तद्गतसाधारणधर्मस्य तत्त्वसाधकत्वायोगात् तन्मात्रधर्मेत्यर्थो वर्णनीयः। स च तदितरावृत्तिस्तद्वृत्तिर्धर्मः। तत्नेतरावृत्तित्वमेव पर्याप्तम्। अतः आदित्याद्यन्तर्वर्ती अयं न जीवः तदवृत्तिधर्मवत्त्वादित्येव सूत्राभिसंहितमिति। स च धर्मः अपहतपाप्मत्वनिरुपाधिकेशितृत्वाप्राकृतविग्रहवत्त्वादि रित्याशयः ॥ २१ ॥

भेदव्यपदेशाच्चान्यः। अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् भेदव्यपदेशाच्चान्य इत्येकवाक्यताऽर्थसिद्धा। आदित्यरूपदेवताया अपि शब्दैकगम्यत्वात् नाशब्दमिति पदानुवृत्तिरिह न फलायेत्याशयेन अन्य इत्युक्तम्। इदमेवोपरितनाधिकरणेष्वप्यनुवर्तते। अन्तरादित्ये इत्यत्र आदित्यशब्दस्य हिरण्मयविग्रहधारत्वानुगुणतया मण्डलार्थकत्वस्वीकारेऽपि इह ष्यप्रत्ययकल्पने मानाभावात् पूर्वापरानुसाराच्चादित्यशब्दः सूर्यदेवतावाची। आदित्यशब्दो व्यष्टिजीवपरः। आत्मनीति शुद्धजीवो विवक्ष्यते; अक्षरमिति उद्भूतसमष्टिजीवं प्रधानम्; मृत्युरिति अन्तर्लीनजीवम्। एतावता कार्य-कारण-बद्ध-मुक्तसर्वावस्थास्वपि अन्यथान्तर्यामित्वं सिध्यति ॥ २२ ॥

साधारणशब्दघटितकारणवाक्येषु लिङ्गात् परमात्मन एव प्रतिपाद्यत्वं स्थापितम्। अतः पादशेषेण अर्थान्तररूढशब्दघटितवाक्येष्वप्ययमेव प्रतिपाद्यत इति स्थाप्यते। तत्र आकाशवायुतेजःक्रममनुसृत्य

यादिवादेऽपि आकाशादिशब्दाभिधेयतया प्रसिद्धच्चिदचिद्वस्तुनोऽर्थान्तरम् उक्तलक्षणमेव ब्रह्मेति प्रतिपाद्यते आकाशस्तल्लिङ्गात् इत्यादिना पादशेषेण—

8. आकाशस्तल्लिङ्गात् १।१।२३॥ 1312

इदमाम्नायते छान्दोग्ये, (छा. १-९-१) 'अस्य लोकस्य का गतिरिति। आकाश इति होवाच, सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते; आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति। आकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायान् आकाशः परायणम्' इति। तत्र संदेहः—किं प्रसिद्धाकाश एवात्राकाशशब्देनाभिधीयते, उतोक्तलक्षणमेव ब्रह्म इति।

किं प्राप्तम्? प्रसिद्धाकाश इति। कुतः? शब्दैकसमधिगम्ये वस्तुनि य एवार्थो व्युत्पत्तिसिद्धः शब्देन प्रतीयते, स एव ग्रहीतव्यः। अतः प्रसिद्धाकाश एव चराचरभूतजातस्य कृत्स्नस्य कारणम्। अतस्तस्मादनतिरिक्तं ब्रह्म॥ नन्वीक्षापूर्वकसृष्ट्यादिभिरचेतनात् जीवाच्च व्यतिरिक्तं

आकाशपदघटितवाक्यमादौ विषयः; पूर्वोक्तादित्यपुरुषप्रतिपादकखण्डसमनन्तरखण्डस्थत्वाच्चाकाशस्य। आकाश आनन्दो न स्यादित्युपस्थितत्वाच्च। अचेतने वृत्तेऽथ चेतनप्रस्तावो भविष्यति। अवगते इति पाठे न क्लेशः। अवगम्यत इति पाठे, यतोवा इत्यारभ्य कारणमित्यन्तस्यापेक्षाकारत्वम्। इति साधारणैरिति हिरण्मयः पुरुष इत्यस्यापि ग्रहणम्। एतत्पादे स्पष्टब्रह्मलिङ्गकेष्वपि वाक्येषु ब्रह्मासिद्धिपूर्वपक्षस्याविशिष्टत्वेऽपि लिङ्गादपि श्रुतेर्बलीयस्त्वेनाक्षेपः इतःप्रभृति। तत्राप्युत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वापरिहृतयुक्त्या प्रवृत्तिरिति तदनुसारेणापि आकाशादिक्रमः। तत्र कारणत्वोक्तिमद्वाक्यविचारः आद्यद्वये; अन्त्यद्वये कारणत्वाक्षेपकधर्मवद्वाक्यविचार इति पेटिकाद्वयम्। रूढिभञ्जनेनापि निर्वाहः आद्यद्वये; रूढ्यर्थापरित्यागेनैव निर्वाहोऽन्त्यद्वय इति च भेदः।

का गतिरिति। प्रवाहणस्य राज्ञः संनिधाने शिलकेन साम्न उत्तरोत्तरगतिप्रश्ने—साम्नः स्वरः, स्वरस्य प्राणः, तस्यान्नम्, तस्याऽऽपः, तासां द्युलोकः इति प्रत्युच्य दाल्भ्यो विरतः। अथ शिलकेन पृथिवी द्युलोकं प्रति गतित्वेन दर्शिता। तदपि निराकृत्य प्रवाहणः, अन्तस्य गतित्वं न भवतीति अनन्तत्वादाकाश एव तस्या अपि गतिरित्युक्त्वा तमाकाशमेवं वर्णयाञ्चकारेति बोध्यम्। गतिः उपजीव्यम्। पूर्वमुद्गीथे हिरण्मयपुरुषदृष्टिमिवाकाशदृष्टिं विधातुमयं खण्डः। सिद्धान्ते उभयोरेकत्वेऽपि स्थानाकारादिविशेषणभेदात् तत्तद्दृष्टिर्भिद्यते। अत्राकाशे परमात्मनि अनुसंधेयाः कारणत्व-ज्यायस्त्व-परायणत्व-परोवरीयस्त्वानन्तत्वादयः।

उक्तलक्षणमेव ब्रह्मेति। एतावता ब्रह्म किञ्चिदस्तीति पूर्वपक्षी मन्यत इति न मन्तव्यम्। कारणवाक्यमाकाशरूपमहाभूतपरतयैव निर्वोढुमर्हम्, उत विलक्षणकिञ्चित्स्वीकारेणैवेति विचारः। अयोगव्यवच्छेदपादो ह्ययम्। पूर्वपक्षियुक्तिः, योगात् रूढिर्बलीयसीति। ननु आत्मन आकाशः संभूत इत्यादिना परमात्मन आकाशादिशरीरकत्वेऽवगते शरीरवाचिनां शरीरिपरतायाः लोकसिद्धत्वात् परमात्मपरत्वे कथं न रूढिरिति चेन्न अत एव प्रसिद्धेतिपदप्रयोगात्। न हि तत्र लोकप्रसिद्धिरस्ति। किञ्च शरीरत्वाव-

ब्रह्मेत्युक्तम् ॥ सत्यमुक्तम्; अयुक्तं तु तत् । तथाहि—'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते... तद् ब्रह्म इत्युक्ते, कुत इमानि भूतानि जायन्त इत्यादिविशेषापेक्षायाम्, 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते' इत्यादिना विशेषप्रतीतेः जगज्जन्मादिकारणमाकाश एवेति निश्चिते सति, (छा. ६-२-१) 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यादिष्वपि सदादिशब्दाः साधारणाकाराः तमेव विशेषमाकाशमभिदधति । (ऐ. १-१-१) 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' इत्यादिष्वात्मशब्दोऽपि तत्रैव वर्तते । तस्यापि हि चेतनैकान्तत्वं न संभवति; यथा 'मृदात्मको घटः' इति । आप्नोतीत्यात्मेति व्युत्पत्त्या सुतरामाकाशेऽप्यात्मशब्दो वर्तते । अत एवमाकाश एव कारणं ब्रह्मेति निश्चिते सति, ईक्षणादयः तदनुगुणाः गौणा वर्णनीयाः । यदि हि साधारणशब्दैरेव सदादिभिः कारणमभ्यधास्यिष्यत, ईक्षणाद्यर्थानुरोधेन चेतनविशेष एव कारणमिति निरचेष्यत । आकाशशब्देन तु विशेष एव निश्चित इति नार्थस्याभाव्यान्निर्णेतव्यमस्ति ॥

ननु (तै. आन. १-२) 'आत्मन आकाशः संभूतः' इत्याकाशस्यापि कार्यत्वं प्रतीयते ॥ सत्यम्; सर्वेषामेवाकाशवाय्वादीनां सूक्ष्मावस्था स्थूलावस्था चेत्यवस्थाद्वयमस्ति । तत्राकाशस्य सूक्ष्मावस्था कारणम्; स्थूलावस्था तु कार्यम् । 'आत्मन आकाशः संभूतः' इति स्वस्मादेव सूक्ष्मरूपात् स्वयं स्थूलरूपः संभूत इत्यर्थः । 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव

गमेऽपि शब्दस्य तावत्पर्यन्ततायां रूढिरेवेति व्युत्पादनमपि इतः परमेव कार्यम् ॥ ननु मृदात्मको घट इत्यादौ आत्मशब्दः स्वरूपवाची । तस्य तादृशसंबन्धिकत्वात् । तथा आत्मन आकाश इत्यादौ निर्वाहेऽपि, 'आत्मा वा इदमेक एव' इति वाक्यं दुर्निर्वहम् । न हि, 'अस्यात्मा एक' इति श्रूयते, किंतु आत्मा इदमेक इतीति शंकायां प्रकारान्तरेण निर्वाहमाह आप्नोतीति । सुतरामित्यनेन—आत्मपरत्वेऽपीयं व्युत्पत्तिरिष्टा; परं तत्र निश्चमनरूपार्थस्यापि ग्रहणेन विशेषे पर्यवसानं कार्यम् । तत्रापि जीवव्यावृत्तिमार्गो निरीक्ष्यः; आकाशग्रहणे तु स निर्बन्धोऽपि नेति सूचितम् । गौणा इति । नन्वीक्षतिर्वा गौणः आकाशशब्दो वा । किं विनिगमकमिति चेत्—धर्मिभूतकर्तृवाचिपदं प्रधानम्, अन्यदुपसर्जनमिति, गुणे त्वन्याय्यकल्पनेति । अवस्थाद्वयमस्तीति । सर्वासामप्यवस्थानामेकप्रकृतिद्रव्यनिष्ठत्वेऽपि अवस्थाद्वयसाधारण्येनैवाकाशशब्दप्रवृत्तिरिति विशेष इति भावः । नन्वियं सूक्ष्मावस्था शब्दतन्मात्रात्मा । तत्र श्रुतिरेव प्रमाणम् । तत्रैव श्रुतौ तन्मात्रस्यापि प्रधानादिजन्यत्वे दृश्यमाने कथमाकाशकारणत्वपूर्वपक्षः । प्रधानपक्षस्तु प्रागेव क्षिप्तः । न च तत्राकाशशब्दरूढिः । न चात्र, 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि' इति वाय्वादिमहाभूतकारणत्वमेवोच्यत इति वाच्यम्—तथासति जगत्कारणवस्त्वन्तरप्रतिक्षेपाप्रसक्तेः—उच्यते । यतो वा इति वाक्ये जीवन्तीति श्रवणात् तदैकार्थ्याय भूतपदं प्राण्यर्थकम् । एवं रूढ्या सर्वकारणत्वे आकाशस्यावगते ईक्षणादिश्रुतिवत् प्रकृतिमहदादिसद्भावश्रुतिरपि तार्किकादिसरण्याऽन्यथा नेया । न च शब्दतन्मात्रश्रुतेरपि तथा नयनमावश्यकम्, तस्याप्याकाशशब्दवाच्यत्वाभ्युपगमेनाविरोधादिति पूर्वपक्ष्याशयः ।

समुत्पद्यन्ते' इति सर्वस्य जगत आकाशादेव प्रभवाप्ययादिश्रवणात् तदेव हि कारणं ब्रह्मेति निश्चितम्। यत एवं प्रसिद्धाकाशादनतिरिक्तं ब्रह्म, अत एव [च] (तै. आन. ७) 'यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्', (छा. ८-१४-१) 'आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता' इत्येवमादिनिर्देशोऽप्युपपन्नतरः। अतः प्रसिद्धाकाशादनतिरिक्तं ब्रह्मेति—

एवं प्राप्ते ब्रूमः—आकाशस्तल्लिङ्गात्। आकाशशब्दाभिधेयः प्रसिद्धाकाशात् अचेतनात् अर्थान्तरभूतो यथोक्तलक्षणः परमात्मैव॥ कुतः? तल्लिङ्गात्। निखिलजगदेककारणत्वम्, सर्वस्मात् ज्यायस्त्वम्, परायणत्वम् इत्यादीनि परमात्मलिङ्गान्युपलभ्यन्ते। निखिलकारणत्वं ह्यचिद्वस्तुनः प्रसिद्धाकाशशब्दाभिधेयस्य नोपपद्यते; चेतनवस्तुनस्तत्कार्यत्वासंभवात्। परायणत्वं च चेतनानां परमप्राप्यत्वम्। तच्चाचेतनस्य हेयस्य सकलपुरुषार्थविरोधिनो न संभवति। सर्वस्माज्ज्यायस्त्वं च निरुपाधिकं सर्वैः कल्याणगुणैः सर्वेभ्यो निरतिशयोत्कर्षः। तदप्यचितो नोपपद्यते॥

यदुक्तं—जगत्कारणविशेषाकांक्षायामाकाशशब्देन विशेषसमर्पणात् अन्यत् सर्वं तदनुरूपमेव वर्णनीयमिति—तदयुक्तम्; 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते' इति प्रसिद्धवन्निर्देशात्। प्रसिद्धवन्निर्देशो हि प्रमाणान्तरप्राप्तिमपेक्षते। प्रमाणान्तराणि च, (छा. ६-२-१) 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्येवमादीन्येव वाक्यानि। तानि च यथोदितप्रकारेणैव ब्रह्म प्रतिपादयन्तीति तत्प्रतिपादितं ब्रह्म आकाशशब्देन प्रसिद्धवन्निर्दिश्यते।

अस्तु वा त्रिवृत्कृतात्रिवृत्कृतभेद एवाकाशो, 'आत्मन आकाशः' इत्यत्र विवक्षित इति। उपपन्नतर इति। आनन्दमीमांसायां वस्तुष्वप्यानन्दशब्दस्य प्रयोगात् स साधारणः; अनुकूल इत्यर्थकत्वात् विशेषणत्वार्हश्च। अत एव, 'कं ब्रह्म' इत्यत्र, 'तदाकाशञ्चोचुः' इत्याकाशस्य विशेष्यत्वमित्याशयेन तत्प्रयोगः। ननु 'एको हवै नारायण आसीत्' इति नारायणशब्दरूढिर्भज्येतेति चेत्-एकतररूढिभङ्गस्यावश्यकत्वे सति धर्मान्तरकल्पनयारूढिभङ्गापेक्षया क्लृप्तेनैव निर्वाहं स्वीकृत्य रूढिभङ्गो ज्यायानिति।

ननु यावत् अतिरिक्तं ब्रह्म न सिद्धम्, तावत् निखिलजगदेककारणत्वादिरूपा धर्मा अप्यसिद्धा एवेति कथं तत्सिद्धवत्कारेण तदाश्रयस्यैव प्रकृतवाक्यार्थत्वं कल्प्येत; कथञ्च श्रुतेर्लिङ्गाद् बाध इति शंकायाम्—पुरोवादिवाक्यतस्तत्सिद्धिं दर्शयितुं पूर्वपक्ष्युक्तमनुवदति यदुक्तमिति। प्रसिद्धवदिति। हवैशब्दस्य पूर्वप्रसिद्धिज्ञापकत्वादिति भावः। एवं सिद्धान्तयुक्तिसूचनार्थमेव तद्धर्मादिति अनुक्त्वा तल्लिङ्गादिति सूत्रितम्। आकाशोऽन्यः तस्य अन्यस्य लिङ्गात् ज्ञापकादित्यर्थः। पूर्वज्ञातमेव हि लिङ्गं भवति। यथा धूमोऽग्नौ। 'यतो वा इमानि भूतानी'ति वाक्यं चेतनपर्यन्तसर्वकारणत्वानुवादेन ब्रह्मत्वविधायकम्। ततः प्रापकवाक्यजिज्ञासायाम्, प्रकृताकाशवाक्यं हवैशब्दघटिततया प्राप्तानुवादरूपत्वावगमादप्रापकत्वेन निश्चितम्। तथा अपेक्षितचेतनपर्यन्तसर्वकारणत्वरूपार्थस्याकाशेऽनन्वयात् अन्नप्राणमनोविज्ञानेष्विव बाधचिन्तयाऽपि वाक्यमिदं वस्तुसमर्पकं नासीत्। अतः सदेवेत्यादिवाक्यान्येवोपजीव्यन्त इति भावः। एवञ्चाकाश-

संभवति च परस्य ब्रह्मणः प्रकाशकत्वादाकाशशब्दाभिधेयत्वम्—आकाशते, आकाशयति च—इति। किञ्च अनेनाकाशशब्देन विशेषसमर्पणक्षमेणापि चेतनांशं प्रति असंभावितकारणभावमचेतनविशेषमभिदधानेन, (छा. ६-२-३) 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय', (तै. आन. ६) 'सोऽकामयत। बहु स्यां प्रजायेय' इत्यादि वाक्य[वि]शेषावधारित सार्वज्ञ्यसत्यसङ्कल्पत्वादिविशिष्टापूर्वार्थप्रतिपादनसमर्थवाक्यार्थान्यथाकरणं न प्रमाणपदवीमधिरोहति। एवमपूर्वानन्तविशेषणविशिष्टापूर्वार्थप्रतिपादनसमर्थानेकवाक्यगतिसामान्यं चैकेनानुवादसरूपेणान्यथा कर्तुं न शक्यते।

यत्तु-आत्मशब्दश्चेतनैकान्तो न भवति, 'मृदात्मको घटः' इत्यादिदर्शनादित्युक्तम्—तत्रोच्यते—यद्यपि चेतनादन्यत्रापि क्वचिदात्मशब्दः प्रयुज्यते, तथापि शरीरप्रतिसंबन्धिन्यात्मशब्दस्य प्रयोगप्राचुर्यात्, (ऐ. १-१.) 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्', (तै. आन.) 'आत्मन आकाशः संभूतः' इत्यादिषु शरीरप्रतिसंबन्धिचेतन एव प्रतीयते। यथा गोशब्दस्यानेकार्थवाचित्वेऽपि प्रयोगप्राचुर्यात् सास्नादिमानेव स्वतः प्रतीयते; अर्थान्तरप्रतीतिस्तु तत्तदसाधारणनिर्देशापेक्षा—तथा स्वतः प्राप्तं शरीरप्रतिसंबन्धिचेतनाभिधानमेव, (ऐ. १-१-१) 'स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति', (तै. आन. १-२) 'सोऽकामयत। बहु स्यां प्रजायेय'

शब्दे रूढिभङ्ग एव। तत्र ऐन्द्र्यधिकरणन्यायेन गौण्या निर्वाहोऽपि संमन्तव्य एव। अत एव खंब्रह्मेत्यत्र खशब्दस्यापरिच्छिन्नरूपार्थग्रहणम्। एवं गगनं विशोक इत्यत्र गगनशब्देऽपि। अपशूद्राधिकरणनयेनाकाशशब्दे योगेनैव निर्वाहात्तु न तावान् क्लेश उद्भत इत्याशयेनाह **संभवति** चेति। ब्रह्मण आकाशशब्दाभिधेयत्वं प्रकाशकत्वादित्यन्वयः। **प्रकाशकत्वं** नाम प्रकाशमानत्वं प्रकाशजनकत्वञ्च। आ इत्यस्य समन्तादित्यर्थः। आकाशशब्दः आकाशान्तर्यामिपर्यन्ते मुख्य एवेति तु चराचरसूत्रादावुपर्यैव व्युत्पादयिष्यत इति योगादिरेवात्राभिमतः। सति संभवे सोऽर्थोऽपि पाञ्चरात्राधिकरणे आकाशादिशब्देष्वनुमंस्यते। यदि अवश्यमाकाशशब्दरूढिर्न त्याज्या, तर्हि, 'सर्वाणि भूतानि' इत्येतदेव वाय्वादिमात्रपरतया नेयम्; न तु ब्रह्मतद्गतधर्माणां प्रतिपन्नानामपलाप इत्याशयेनाह **किञ्चेति**। एवञ्च रुद्रहिरण्यगर्भादिकारणत्वशंकाऽप्येवं परिहार्येति भावः। तर्हि तथैवास्तु; एवञ्च पूर्वं सामगतित्वेन द्युलोकभूलोकयोः प्रस्तुतत्वादत्रापि तन्मध्यगतान्तरिक्षग्रहणादौचित्यमपीति चेन्न—सान्तस्य गतित्वं निरस्य अनन्तस्य गतित्वं वदन् हि प्रवाहणो न भूताकाशमभिप्रैष्यति।

न केवलम् ऐक्षतेत्याद्यनेकश्रुतिभङ्गः; आत्मावाइदमित्यादिधर्मिवाचिपदरूढिभङ्गोऽपि पूर्वपक्षे इत्याशयेनाह **यत्त्वित्यादि**। 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन' इत्यत्रैव पूर्वम्, 'ज्ञानमनन्तम्,' ': ब्रह्म। विपश्चिता इति सर्वज्ञस्यैव प्रकृतत्वेन न स्वपर्यायत्वमात्मशब्दस्येत्यपि ध्येयम्।

कस्मादसद्भाष्येऽनन्तत्वं नोपन्यस्तमिति चेत्-ब्रह्मानंगीकारेण आकाशस्यैव सर्वकारणत्वं शङ्कमानः तमनन्तमेव मन्येत; न तु सिद्धान्त इव तस्य सान्तत्वमित्याशयेन।

इत्यादितत्तद्वाक्यविशेषा एव स्थिरीकुर्वन्ति । एवं वाक्य[वि]शेषावधारितानन्यसाधारणानेकापूर्वार्थविशिष्टं निखिलजगदेककारणं 'सदेव सोम्य' इत्यादिवाक्यसिद्धं ब्रह्मैवाकाशशब्देन प्रसिद्धवत् 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि' इत्यादिवाक्येन निर्दिश्यत इति सिद्धम् ॥२३॥

इति आकाशाधिकरणम् ॥ ८ ॥

प्राणाधिकरणम् ॥ ९ ॥ (छा. १-१० ; ११.)

9. अत एव प्राणः १ । १ । २४ ॥

इदमाम्नायते छान्दोग्ये, (छा. १०-९.) 'प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता' इति प्रस्तुत्य, (छा. १-११-४, ५) 'कतमा सा देवतेति । प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति ; प्राणमभ्युज्जिहते । सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता । तां चेदविद्वान् प्रास्तोष्यः, मूर्धा ते व्यपतिष्यत्' इति ॥ अत्र प्राणशब्दोऽप्याकाशशब्दवत् प्रसिद्धप्राणव्यतिरिक्ते परस्मिन्नेव ब्रह्मणि वर्तते, तदसाधारणनिखिलजगत्प्रवेशनिष्क्रमणादिलिङ्गात् प्रसिद्धवन्निर्दिशात् ।

अधिकाशङ्का तु—कृत्स्नस्य भूतजातस्य प्राणाधीनस्थितिप्रवृत्त्यादिदर्शनात् प्रसिद्ध एव प्राणो जगत्कारणतया निर्देशमर्हति—इति ॥ परिहारस्तु—शिलाकाष्ठादिषु चेतनस्वरूपे च तदभावात्, 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते' इति नोपपद्यत इति । अतः प्राणयति सर्वाणि भूतानीति कृत्वा परं ब्रह्मैव प्राणशब्देनाभिधीयते ।

तथा च हवैइति पूर्वप्रसिद्धद्योतनात् वाक्यान्तरप्रसिद्धस्य चेतनपर्यन्तकारणत्वादेर्वाक्यस्वरसार्थस्य ग्रहणात् आकाशः प्रसिद्धाकाशादन्यः ईदृशधर्मवत्त्वेनानूद्यमानत्वादित्युक्तं भवति ॥ २३ ॥

ननु मा भूदाकाशस्य चेतनरूपसर्वभूतकारणत्वम् ; प्राणस्य तु स्यात् । चेतनकारणत्वं हि नोत्पादकत्वम् । तस्य देहस्थिति प्रवृत्तिकारणत्वञ्च प्राण एव घटत इति किं ब्रह्मणेत्यधिकाशंकया प्राणाधिकरणोत्थितिः । इदमाम्नायत इति । उषस्तिश्चाक्रायणः कस्यचित् राज्ञो यज्ञभूमिं गत्वा प्रस्तावोद्गीथप्रतिहारकर्तृन् ऋत्विजो भर्त्सयामास, तत्तद्देवतावेदनं विना गाने क्रियमाणे मूर्धा पतिष्यतीति । तेषु भीतेषु राज्ञा बुद्धवता पूजित उषस्तिः तान् अविनष्टव्यान् उक्त्वा, तेभ्यो देवतोपदेशं विधाय तत्तत्कर्मणि नियुयुजे । तत्र प्रस्तावदेवता प्रस्तोत्रा ध्येया प्राण इत्युक्ता । तमेवमवर्णयदिति । प्रस्तावो नाम साम्नः प्रथमो भागः । अभिसंविशन्ति लीयन्ते । अभ्युज्जिहते प्रादुर्भवन्ति । प्रास्तोष्यः प्रस्तावभक्तिं अकरिष्यः । शिलाकाष्ठादिष्विति । तेषामपि अचेतनविशिष्टचेतनरूपत्वम्, अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्येति वचनसिद्धम् । व्यष्टौ चेतनरहितं किमपि न भवतीति । चेतनस्वरूपे इति । ननु भूतशब्दोऽचिद्विशिष्टपर एवेति स्वरूपमात्रे किमिति तदपेक्षेति चेत्-नैवम् । विशिष्टगतविशेषणांश इव विशेष्यांशे प्राणाधीनत्वं नास्तीत्येवात्रोक्तिः । उत्पत्त्यभावेऽपि तत्स्वरूपं तत्स्थितिश्च परमात्माधीनत्वेन पुरोवादिविषयगतमिति स एव प्राण इति भावः । प्राणयतीति । को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात् इत्यादि

अतः प्रसिद्धाकाशप्राणादेरन्यदेव निखिलजगदेककारणमपहतपाप्मत्वसार्वज्ञ्यसत्यसंकल्पत्वाद्यनन्तकल्याणगुणगणं परं ब्रह्मैवाकाशप्राणादिशब्दाभिधेयमिति सिद्धम् ॥ १४ ॥

इति प्राणाधिकरणम् ॥ ९ ॥ अथ ज्योतिरधिकरणम् ॥ १० ॥ (छा. ३-१३-७)

अतः परं जगत्कारणत्वव्याप्तेन येनकेनापि निरतिशयोत्कृष्टगुणेन जुष्टं ज्योतिरिन्द्रादिशब्दैरर्थान्तरप्रसिद्धैरप्यभिधीयमानं परं ब्रह्मैवेत्यभिधीयते ज्योतिश्चरणाभिधानात् इत्यादिना—

10. ज्योतिश्चरणाभिधानात् १।१।२५॥

इदमाम्नायते छान्दोग्ये, (छा. ३-१३-७) 'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेषु, इदं वाव तत्, यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिः' इति। तत्र संशयः—किमयं ज्योतिःशब्देन निर्दिष्टो निरतिशयदीप्तियुक्तोऽर्थः

भाव्यम्। मुख्यप्राणद्वारा प्राणनमात्रमिह न विवक्षितम्; चेतनस्वरूपादौ तदभावात्। प्राणत्वं स्वाधीनत्रिविधचेतनाचेतनस्वरूपस्थितिकत्वमभिमतम् ॥ २४ ॥

साक्षात् कारणत्वाश्रवणेऽपि तद्व्याप्तधर्मबोधकं यद् वाक्यम्, तद्विचार उत्तराधिकरणद्वये। तत्र प्राणवत् अचेतनस्य प्राणसहभूतजाठरज्योतिरभिन्नस्य ज्योतिष इह प्रस्तावः। तत्र पेटिकासंगतिमाह अतः परमिति इदमाम्नायत इति। छान्दोग्ये तृतीयद्वादशे गायत्रीविद्या विहिता। सैवम्-भूतपृथिवीशरीरहृदयरूपपादचतुष्टयवद् ब्रह्म गायत्रीतुल्यम्। गायत्र्यामपि छन्दसि पादचतुष्टयस्य क्वचित् प्रसिद्धेः। (वक्ष्यत इदं भाष्य एव।) एवं षड्विधत्वादपि गायत्रीसादृश्यम्। गायत्रीविशेषस्य प्रतिपादं षडक्षरत्वात् षड्विधत्वम्; ब्रह्मणस्तु भूतरूपपादे वाक्कर्तृकगानकर्मत्वं तत्कर्तृकत्राणकर्मत्वञ्चेति विधाद्वयम्, पृथिवीरूपपादे भूतप्रतिष्ठात्वतदनतिवर्त्यत्वरूपविधाद्वयम्, शरीरहृदयरूपपादयोश्च प्राणप्रतिष्ठात्वतदनतिवर्त्यत्वरूपविधाद्वयञ्चेत्येवं षड्विधत्वम्। एवं गायत्रीसदृशस्य पुरुषसूक्तोदितमहिमा स्मारितः,"पादोऽस्ये"त्येवं तत्र। अथैवं परिच्छिन्नत्वरूपमिदं सर्वमपरिच्छिन्नस्यौपाधिकमाकाशस्येवेत्युपरि प्रदर्श्य एतद्विद्याफलमपि पूर्णाचलश्रीप्राप्तिभूतमोक्षः प्रत्यपादि। अथ त्रयोदशखण्डे हृदयस्य पञ्च सुषीन् तत्र चक्षुरादीन्द्रियाणि तद्देवताश्च बोधयित्वा स्वर्गलोकद्वारपत्रब्रह्मपुरुषरूपतदुपासनं विहितम्। ततः, "अथ यदतः पर" इति प्रकृतवाक्यम्। अत्र दिवःपरस्य ज्योतिषः कौक्षेयज्योतिषश्चैक्यमुपदिश्यते। 'अन्तः पुरुषे ज्योति'रिति न केवलपरमात्मग्रहणम्, किंतु वैश्वानरस्य; उपरि, 'तस्यैषा दृष्टिः – तस्यैषा श्रुतिः' इति शरीरे तदुष्णस्पर्शानुभवस्य तद्दर्शनरूपतायाः, कर्णयोः पिधाने अन्तःश्रूयमाणस्य पचनशब्दस्य तदीयस्य श्रवणेन तच्छ्रुततायाश्चोपपादनात्। एवं जाठराग्न्यभिन्नं प्रतीतं दिवि स्थितं ज्योतिः किमिति विचार्यत इह। दिवः पर इति ज्योतिर्विशेषणम्। द्युलोकोपरिस्थितमित्यर्थः। पूर्वपक्षे आदित्यादिज्योतिष एव ज्योतिःपदार्थत्वात् विश्वसर्वपदाभ्यां भूम्यन्तरिक्षग्रहणम्; सिद्धान्ते व्यष्टिसमष्टिग्रहणमिति विशेषः। एवं दिव इति प्राकृतलोकः पूर्वपक्षे; सिद्धान्ते नित्यविभूतिरिति। अनुत्तमेषु-स्वापेक्षयोत्तमरहितेषु। अतएव स्वयमुत्तमेषु। अन्तः पुरुषे शरीरान्तः। किमयमित्यादि। अयं निरतिशयदीप्ति-

प्रसिद्धमादित्यादिज्योतिरेव कारणभूतं ब्रह्म, उत समस्तचिदचिद्वस्तुजातविसजातीयः परमकारणभूतोऽमितभाः सर्वज्ञः सत्यसङ्कल्पः पुरुषोत्तम इति । किं युक्तम् ? प्रसिद्धमेव ज्योतिरिति ॥ कुतः ? प्रसिद्धवन्निर्देशेऽप्याकाशप्राणादिवत् स्ववाक्योपात्त-परमात्मव्याप्तलिङ्गविशेषादर्शनात् परमपुरुषप्रत्यभिज्ञानासंभवात् । कौक्षेयज्योतिरैक्योपदेशाच्च प्रसिद्धमेव ज्योतिः कारणत्वव्याप्तनिरतिशयदीप्तियोगाज्जगत्कारणं ब्रह्मेति,—

एवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे—ज्योतिश्चरणाभिधानात् । द्युसंबन्धितया निर्दिष्टं निरतिशयदीप्तियुक्तं ज्योतिः परमपुरुष एव । कुतः ? (छा. ३-१२-६) 'पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति अस्यैव द्युसंबन्धिनश्चरणत्वेन सर्वभूताभिधानात् ।

युक्तोऽर्थः प्रसिद्धादित्यादिज्योतिरेव भवन् कारणभूतं ब्रह्म भवति, उत पुरुषोत्तमो भवन् कारणभूतं ब्रह्म भवतीत्यर्थः । ज्योतिरिदं कारणब्रह्मैवेति हि सिद्धान्तीष्टमेव । एवमस्य दीप्तिविशेषस्य कारणत्वव्याप्ततायाः सिद्धान्तिसंमतत्वात्, प्रसिद्धज्योतिषि च दीप्तेः प्रत्यक्षत्वात्, अस्तु इदमेव कारणमित्याह पूर्वपक्षी । परमात्मव्याप्तलिङ्गविशेषादर्शनादिति । लिङ्गविशेषः तल्लिङ्गादिति दर्शितः आकाशप्राणवाक्यगतः अचेतनविशिष्टसर्वचेतनोत्पत्तिलयहेतुभावः । न च—कारणत्वं परमात्मत्वव्याप्तम्; कारणत्वव्याप्तश्च दीप्तिविशेषः । व्याप्यव्याप्यस्य च सुतरां तद्व्याप्यत्वमिति परमात्मत्वव्याप्तत्वमस्त्येवेति कथं परमात्मत्यागः ? कारणत्वव्याप्तेति पूर्वापरभाष्यविरुद्धञ्चेदं भाष्यमिति शङ्क्यम्—एवमर्थात् । दीप्तिमत्त्वप्रसिद्धेरेव वाक्यगम्यत्वात् चेतनकारणत्वप्रसिद्धेरबोधनात् दीप्तिबलेन कारणत्वमनुमेयमित्येव सिद्धान्तिना वक्तव्यम् । तदिष्यत एव । एवमनुमितकारणत्वाश्रयस्यास्य दीप्तिमतः सर्वज्ञत्वादिविशिष्टपरमात्मत्वं तु दुरनुमानम्, प्रत्यक्षसिद्धाचेतनत्वेन बाधात् । ज्योतिष्ट्वासंभवाच्च । तद्धि भास्वररूपवत्त्वम् । कथञ्च नीरूपे आत्मनि तत् ? ज्योतिःशब्देन स्वयंप्रकाशत्वलक्षणायां परोदिवो दीप्यत इत्येतदनन्वयश्च । अतः कारणे सार्वज्ञ्यादिप्रतिपादकवाक्यान्येवान्यथानेयानीति । अत्र चेतनकारणत्वेत्यनुक्त्वा लिङ्गविशेषेति वचनम् अन्तरादित्यविद्याश्रुतापहतपाप्मत्वसामानाधिकरण्यावसिताप्राकृतशरीरवत्त्वस्यापि संग्रहार्थम् । तच्छ्रवणेपि प्रसिद्धज्योतिर्न विवक्ष्येत । न चैवमिति भावः । ननु पूर्वसिद्धपरमात्मन्येवेयं (विग्रहे) निरतिशयदीप्तिर्भवतु; तत्राह कौक्षेयेति । एवं यदीप्यत इति प्रत्यक्षदीप्तियोगभङ्गोऽपि सिद्धान्ते भाव्यः । तर्हि दीप्तिरियं कारणत्वव्याप्या मा भूदित्यत्राह कारणत्वेति । सिद्धान्तिनैव व्याप्तेरिष्टत्वेन तदसंमतिकथनायोगादिति भावः । एवञ्च यादृशं कारणत्वं प्रसिद्धज्योतिषः संभावितम्, तादृशमेव सर्वकारणवाक्यविवक्षितमिति किमतिरिक्तेन ब्रह्मणा ? निरतिशयोत्कर्षरूपब्रह्मत्वज्ञापक एव च कारणत्वलक्षणवर्णनम् । निरतिशयदीप्तिमदेव निरतिशयोत्कृष्टमिति तस्मिन्नेव तत् कारणत्वं संगमनीयम् । 'यस्मादित्यो भामुपयुज्य भाति' इत्यादिभिः सूर्यादेर्जन्यत्वावगमेऽपि समष्टिभूतं त्रिवृत्कृतमत्रिवृत्कृतं वा ज्योतिरेव कारणमिति ।

ज्योतिश्चरणाभिधानात् । ज्योतिः प्रकृतं नादित्यादि, 'पादोऽस्य सर्वा भूतानी'ति मन्त्रे सर्वभूतादिरूपपादोक्तेरिति सूत्रार्थः । सर्वभूतादिपादवत्त्वादित्यत्र भूतमात्रस्यापि हेतुत्वं पर्याप्तमित्याशयेन

एतदुक्तं भवति—यद्यपि, 'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिः' इत्यस्मिन् वाक्ये परमपुरुषासाधारणलिङ्गं नोपलभ्यते, तथापि पूर्ववाक्ये द्युसंबन्धितया परमपुरुषस्य निर्देशादिदमपि द्युसंबन्धि ज्योतिः स एवेति प्रत्यभिज्ञायत इति। कौक्षेयज्योतिषैक्योपदेशश्च फलाय तदात्मकत्वानुसंधानविधिरिति न कश्चित् दोषः। कौक्षेयज्योतिषश्च तदात्मकत्वं भगवता स्वयमेवोक्तम्, (गी.१५) 'अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः' इति ॥२५॥

छन्दोभिधानान्नेतिचेन्न; तथाचेतोर्पणनिगमात्तथा हि दर्शनम् १। १। २६॥

पादत्रयं पृथग्भाष्ये नोक्तम्। अथापि विवक्षितमेव। ननु, 'अतो ज्यायांश्च पुरुषः' इति कस्मिंश्चित् पुरुषे भूतादिपादवत्त्वमुक्तञ्चेत्, प्रकृतज्योतिषः किमायातमित्यत्रोपपादयति एतदिति। अयमर्थः—ब्रह्मणः चतुष्पात्त्वं षड्विधत्वञ्च प्रागुक्त्वा, 'तावता परिच्छिन्नत्वं न मन्तव्यम्, अपरिच्छिन्ने उपाधिप्रयुक्तत्वात् परिच्छिन्नत्वस्य। अत एव पुरुषसूक्तेऽन्यादृशमस्य चतुष्पात्त्वमतिशयितं श्रूयते, 'पादोऽस्य' इति। क्षराख्यानि सर्वाणि भूतान्येकः पादः, दिवि अस्यामृतं त्रिपात्। नन्वक्षरा आत्मानः यदि नित्याः मुक्ताश्च, तर्हि तत्र पादद्वयमेवेति चेन्न—तद्भोग्याप्राकृताचेतनजातस्यैकपादत्वसंभवात्। वस्तुतो नित्याः द्विविधाः 'भूषणास्त्रस्वरूपस्थ'मिति विष्णुपुराणोक्तरीत्या प्राकृतपदार्थाभिमानिनः अनभिमानिनश्च। अतस्तैरुभयैः मुक्तैश्चामृतैः पादत्रयवत्त्वं दिवि परमपदे तस्येति। इदं ज्योतिष आदित्यादेरसंभावितम्। य एवं चतुष्पात्त्वेन श्रुतः पुरुषः स एव, 'यदतःपरोदिव' इत्युच्यते; तस्य चास्य च द्युसंबन्धित्वेनैक्यप्रतीतेः। अत एव ज्योतिःपदे सत्यपि पर इति पुल्लिङ्गनिर्देशः तं पुरुषं मनसिकृत्य। यत् ज्योतिरिति प्रसिद्धवन्निर्देशश्च न लोकप्रसिद्धिमनुसृत्य; किंतु तद्वाक्ये पूर्वं प्रसिद्धतया। अत इत्यपि अत एव पूर्वोक्तद्युपरामर्शि। एवञ्च विश्वसर्वपदाभ्यामपि प्राकृतसर्वग्रहणाञ्जस्यम्। कथं परमात्मनो ज्योतिष्ट्वं नीरूपस्येति चेत्—पुरुष इति हि प्रागुक्तम्। 'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम् आदित्यवर्णं तमसस्तु पारे' इति च तस्यादित्यवर्णत्वश्रवणान्न दोषः; आत्मनो दीप्ति-रूपाद्यभावेपि तद्दिव्यमङ्गलविग्रहे तत्स्थितेः। एवञ्च ज्योतिःपदमिह शक्त्यैव रूढ्यर्थतेजोपरित्यागेन तेजोविशेषरूपदिव्यविग्रहविशिष्टपरमात्मपरम्, सर्वभूतादिचरणवत्त्वेनाभिहितपुरुषरूपार्थबोधकत्वादिति। भाषिष्यते चेदं सर्वमधिकरणान्ते। तथाचेद्दशदीप्तिमत्त्वस्यैव कारणत्वव्याप्यतायाः, 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इत्याद्यनुसारेण सिद्धान्ते कथनात् सूर्यादिज्योतिष्ट्वस्य कारणत्वव्याप्यत्वानङ्गीकारात् नान्यत्र कारणत्वप्रसक्तिः। अनुमीयमानञ्च कारणत्वमभिन्ननिमित्तोपादानत्वरूपम्। तदविनाभूतसार्वज्ञ्य-सर्वात्मत्वादिकमप्यबाधितं सहानुमितं प्रमाणान्तरप्रतिपन्नञ्चेति सर्वैकरस्यमिति ॥

एवंतर्हि कौक्षेयज्योतिरैक्यश्रवणं कथमित्यत्र तदपि गीतानुसारेण संगच्छत एवेत्याह कौक्षेयेति। सर्वात्मभूतस्येह तन्मात्रात्मत्वकथनं फलार्थं तदनुसंधानविधानार्थमिति भावः। तदात्मकत्वेति; जाठराग्नेः परमात्मान्तर्यामिकत्वेत्यर्थः। फलञ्च श्रुतत्वदृष्टत्वरूपधर्मद्वयविशिष्टप्रकृतकौक्षेयैक्यानुसंधानस्य, 'चक्षुष्यः श्रुतो भवती'ति श्रुतं दर्शनीयरूपवत्त्वं कीर्तिमत्त्वञ्च ॥ २५ ॥

पूर्वस्मिन् वाक्ये, (छा.३-१२-१) 'गायत्री वा इदं सर्वम्' इति गायत्र्याख्यं छन्दोऽभिधाय, 'तदेतदृचाऽभ्यनूक्तम्' इत्युदाहृतायाः, 'तावानस्य महिमा' इत्यस्या ऋचोऽपि छन्दोविषयत्वात् नात्र परमपुरुषाभिधानमिति चेत् — तन्न; तथा चेतोर्पणनिगमात्। **न गायत्रीशब्देन छन्दोमात्रमिहाभिधीयते; छन्दोमात्रस्य सर्वात्मकत्वानुपपत्तेः; अपि तु ब्रह्मण्ये(ण ए)व गायत्रीचेतोर्पणमिह** निगम्यते—**ब्रह्मणि गायत्रीसादृश्यानुसन्धानं फलायोपदिश्यत इत्यर्थः। संभवति च, 'पादोऽस्य सर्वा भूतानि। त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति चतुष्पदो ब्रह्मणश्चतुष्पद्या (पदा) गायत्र्या च सादृश्यम्। चतुष्पदा च गायत्री क्वचित् दृश्यते। तत् यथा, "इन्द्रः शचीपतिः। बलेन पीडितः। दुश्च्यवनो वृषा। समित्सु सासहिः" इति।**

ननु पूर्वं गायत्र्युपासनं पृथक्फलार्थं विहितम्। अथ द्वारपोपासनम्। अथ चेदं ज्योतिरैक्योपासनं फलान्तरार्थम्। एवं पार्थक्येऽपि द्युसंबन्धित्वबलात् प्रत्यभिज्ञायत इति द्युसंबन्ध्यादित्यवर्णपुरुष एवेह ज्योतिःपदार्थ इति तदा स्यात्, यदि पूर्वं स प्रस्तुतः स्यात्। तदेव न; पूर्वं गायत्र्या एव निरूपणात् तदर्थसाक्षितया गृहीतस्य मन्त्रस्यापि गायत्रीपरत्वस्यावश्यकत्वादित्याशंक्य परिहरति छन्द इति सूत्रेण। तावानस्येति मन्त्रात् पूर्वं गायत्रीछन्दस एव प्रस्तुतत्वात् तावानितिमन्त्रोऽपि तद्विषयक एव; न परमात्मपर इति चेत्-न-पूर्वमेव, 'सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री' इति वाक्येन **तथा** तत्प्रकारेण=गायत्रीसदृशतया परमात्मनि **चेतोर्पणस्य** ध्यानस्य **निगमात्** प्रक्रान्तपूर्वस्य निगमनात्। **तथा हि दर्शनम्**-छन्दोवाचिशब्दस्य सदृशार्थपरतया प्रयुज्यमानत्वेन दर्शनमन्यत्रापि ह्यस्तीति सूत्रार्थः। गायत्रीपदस्य छन्दोमात्रपरत्वे, तावानस्येत्यत्र इदंशब्दोपि तन्मात्रपर इति वक्तव्यम्; एवञ्च 'पादोस्य' इत्यादि अनन्वितं स्यादिति सूत्राशयः। ननूक्तरीत्या ब्रह्मणश्चतुष्पात्त्वात् गायत्र्याश्च त्रिपात्त्वात् कथं सादृश्यमित्यत्राह **संभवति** चेति। गायत्रीविशेषे चतुष्पात्त्वसत्त्वात् तदभिप्रायकमिदमिति भावः। ननु श्रुतौ भूतपृथिवीशरीरहृदयैः चतुष्पात्त्वं ब्रह्मण्युपवर्ण्य गायत्रीसादृश्ये निगम्यमाने कथमत्र भाष्ये मन्त्रोक्तान्यादृशपादचतुष्केण सादृश्यवर्णनमिति चेत्-अत्र केचित्-'संभवति च चतुष्पदो ब्रह्मण' इत्येतावानेवात्र पाठः। "पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति" इत्ययमंशस्तु, पूर्वं **छन्दोमात्रस्येति** पदस्य **सर्वात्मकत्वानुपपत्ते**रिति पदस्य च मध्ये स्थितः लेखनमुद्रणप्रमादादत्र पतित इत्याहुः। अन्ये-नेदं सादृश्योपयोगिचतुष्पात्त्वकथनाभिप्रायेण; किंतु यथेदं पुरुषसूक्तोक्तं चतुष्पात्त्वमपरिच्छिन्नत्वज्ञप्तये श्रुताविह स्मारितम्, तद्वद् भाष्येऽप्यपरिच्छिन्नत्वज्ञापनार्थैवेति वदन्ति। अस्तु वा द्विविधचतुष्पात्त्वमपि गायत्रीसादृश्यनियामकतया श्रुत्यभिमतम्। भाष्यकृतो भूतपृथिव्यादिप्रयुक्तचतुष्पात्त्वमेव सादृश्यनियामकमभिमतम्। परंतु तस्य पश्चादेव सूत्रे वक्ष्यमाणत्वात् तावत् मन्त्रोक्तचतुष्पात्त्वमेव नियामकतया बुद्धिमारोहतीति तत् मनसिकृत्य, अस्ति ब्रह्मणश्चतुष्पात्त्वम्, गायत्र्यास्तु कथमिति केनचित् प्रश्ने कृते, तद्बुद्ध्यारूढचतुष्पात्त्वानुवादेन गायत्रीचतुष्पात्त्वमात्रप्रतिबोधनमत्र। अत एव षड्विधत्वं प्रति किमपि नोक्तम्। पूर्वोपनिषद्भाष्यपरिशीलनात् तस्य वक्तव्यत्वानभिमतेः। अवशिष्टमन्यत्तु सर्वं यथावद् व्याख्यास्यते।

तथा ह्यन्यत्रापि सादृश्यात् छन्दोभिधायी शब्दोऽर्थान्तरे प्रयुज्यमानो दृश्यते, यथा संवर्गविद्यायाम्, (छा. ४-३-८) "ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दश सन्तः" इत्यारभ्य, "सैषा विराडन्नादी(त्)" इत्युच्यते ॥ २६ ॥ इतश्च गायत्रीशब्देन ब्रह्मैवाभिधीयते—

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् १ । १ । २७ ॥

भूतपृथिवीशरीरहृदयानि निर्दिश्य, (छा. ३-१२-५) 'सैषा चतुष्पदा' इति व्यपदेशो ब्रह्मण्येव गायत्रीशब्दाभिधेये उपपद्यते ॥ २७ ॥

उपदेशभेदान्नेति चेन्न—उभयस्मिन्नप्यविरोधात् १ । १ । २८ ॥

पूर्ववाक्ये, 'त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति दिवोऽधिकरणत्वेन निर्देशात्, इह च, 'दिवः पर' इत्यवधित्वेन निर्देशादुपदेशस्य भिन्नरूपत्वेन पूर्ववाक्योक्तं ब्रह्म परस्मिन् न प्रत्यभिज्ञायत इति चेत्—तन्न, उभयस्मिन्नपि उपदेशे अर्थस्वभावैक्येन प्रत्यभिज्ञाया अविरोधात्; यथा 'वृक्षाग्रे श्येनः', 'वृक्षाग्रात् परतः श्येनः' इति। तस्मात् परमपुरुष एव निरतिशयतेजस्कः, 'दिवः परो ज्योतिर्दीप्यत' इति प्रतिपाद्यते। (२. यजु. आ. ३, १२. पुरु.) 'एतावानस्य महिमा अतो ज्यायांश्च पुरुषः। पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति प्रतिपादितस्य चतुष्पदः परमपुरुषस्य, 'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्। आदित्यवर्णं तमसस्तु पारे' इत्यभिहिताप्राकृतरूपस्य तेजोऽप्यप्राकृतमिति तद्वत्तया स एव ज्योतिश्शब्दाभिधेय इति निरवद्यम् ॥ २८ ॥ इति ज्योतिरधिकरणम् ॥ १० ॥

इन्द्रप्राणाधिकरणम् ॥ ११ ॥ (कौषी. ३)

निरतिशयदीप्तियुक्तं ज्योतिश्शब्दाभिधेयं प्रसिद्धवन्निर्दिष्टं परमपुरुष एवेत्युक्तम्।

भामत्यामप्यत्र सूत्रे मन्त्रोक्तचतुष्पात्त्वमादायैव गायत्रीसादृश्यं वर्णितम्। त्रिपाच्छब्दार्थस्तत्रोक्तोऽन्यादृश इत्यन्यदेतत्। गायत्र्या चेति चकारः, मनोब्रह्म, आकाशोब्रह्म (छा. ३-१८) इत्यादौ चतुष्पात्त्वेन ब्रह्मसादृश्यसारणेन तत्रैवात्रापि पुरुषसूक्तोदितचतुष्पात्त्वं शीघ्रं बुद्ध्यारूढमिति ज्ञापनाय। ब्रह्मणः षाड्विध्यं प्रागेवादर्शि। गायत्र्याः षड्विधत्वञ्च प्रतिपादमक्षरषट्कवत्त्वमिति च।

पञ्चान्ये इति। पञ्च प्रथमे अग्न्यादित्यचन्द्रजलरूपाश्चत्वारः तदप्ययस्थानं वायुश्च; अन्ये पञ्च वाक्चक्षुःश्रोत्रमनांसि प्राणश्च। इमे दश। एवं दशसत्त्वात् कृतं कृतानामकेन अयेन समाः भवन्ति। सैषा विराट्—इमे दश विराड् भवन्ति; विराडाख्ये छन्दसि प्रतिपादमक्षराणां दशत्वात् तत्साम्यात् एषां विराट्त्वम्। पूर्वं कृतनाम्नोऽयस्यान्नस्य च प्रस्तुतत्वात् सा कृतरूपा, एषा अन्नरूपा च विराट् अग्न्यादिदशकमित्यर्थः। तद्रूपः अन्नादी पूर्वं मन्त्रे अन्नादत्वेनोक्तः परमात्मेत्यर्थः ॥ २६ ॥

गायत्रीशब्दस्य ब्रह्मपरत्वमेवेत्यत्र पूर्वं मन्त्रोक्तसर्वात्मकत्वानुपपत्तिरूपयुक्तिरुक्ता। तत्प्रावच्छुतभूतादिपादान्वयानुपपत्तिरूपयुक्त्यन्तरमप्युच्यते भूतेति सूत्रेण ॥ २७ ॥

प्राणः—ज्योतिश्शब्दस्य रूढ्यर्थत्यागेन परमात्मपरत्वमुक्तम्; प्राणादिशब्दानामपि तथात्वमत्रेन्द्र-

इदानीं कारणत्वव्याप्त—अमृतत्वप्राप्त्युपायतयोपास्यत्वेन श्रुतः इन्द्रप्राणादिशब्दाभिधेयोऽपि परमपुरुष एवेत्याह—

11. प्राणस्तथाऽनुगमात् १।१।२९॥

कौषीतकिब्राह्मणे प्रतर्दनविद्यायाम्, (३-१) "प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम युद्धेन [च] पौरुषेण च" इत्यारभ्य, वरं वृणीष्वेति वक्तारमिन्द्रं प्रति, "त्वमेव मे वरं वृणीष्व, यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे" इति प्रतर्दनेनोक्ते,

---

प्राणाधिकरणे उच्यते। पूर्वं कारणत्वव्याप्तनिरतिशयदीप्तिश्रुतेः परमात्मपरत्वम्; इह मुमुक्षूपास्यत्वरूपतादृशधर्मश्रुतेः। पूर्वं श्रुतस्य ज्योतिष्ट्वादिधर्मस्यापरमात्मन्यन्वयात् तत्परत्वम्, इहापि त्वाष्ट्रवधादेः तथा। नन्वेवं तत एव गतार्थता स्यात्—नैवम्; आकाशाद्यधिकरणेषु त्रिष्वपि प्रसिद्धवन्निर्देशसत्त्वात् पुरोवादानुसरणं कृतम्; न त्वत्रैवमित्याक्षेपात्। एवं पूर्वं परमात्मधर्माणामुपक्रमश्रुतत्वात् तत्स्वीकारेण चरमश्रुतं कौक्षेयज्योतिरैक्यमन्यथा नीतम्; इहाप्युपक्रमे जीवधर्मश्रवणात् चरमश्रुतानन्दत्वादेरन्यथानयनं स्यादिति तद्दृष्टान्तेन प्रत्यवस्थानात्। अथवा पूर्वमाकाशप्राणवाक्ययोरपरमात्मधर्मो न श्रुतः; ज्योतिर्वाक्ये तु स श्रूयत इत्याशंकायां चरमश्रुत इति सोऽन्यथा नीतः; इहोपक्रम एवापरमात्मधर्मश्रवणमिति वैषम्यमित्याक्षेपः। इन्द्रप्राणादिशब्देति। नात्रेन्द्रशब्दस्य परमात्मपरत्वमुच्यते। उपाख्यान एवेन्द्रपदश्रवणात् विद्यामध्ये तदभावात्, यथा-'इन्द्रस्य प्रियं धामोपजगामे'ति। तत्रेन्द्रमात्रमेव तदर्थः। अत इन्द्रशब्देत्यस्येन्द्रवाचकासच्छब्देत्यर्थः। इन्द्रप्राणादीनां शब्दा इति विग्रहः। आदिशब्देन प्रज्ञात्मग्रहणम्। यद्वा इन्द्रस्य प्राणादिरिन्द्रप्राणादिः। आदिपदेनासदर्थतत्स्वरूपग्रहणम्। इन्द्रसंबन्धिप्राणस्य इन्द्रस्यात्मनश्च वाचकशब्दाभिधेयोऽपीत्यर्थः। तेन प्राणशब्दो मामितिशब्दश्च गृहीतौ भवतः।

प्रतर्दनविद्यायामिति। दिवोदासपुत्रः प्रतर्दनः क्षत्रियः स्वप्रतापशालित्वात् देवासुरयुद्धरूपाद्धेतोरिन्द्रेणाऽऽहूतः तद्धाम जगाम; तत्र तुष्टेनेन्द्रेण वरदाने प्रार्थि। अयञ्च स्वहितमिदमिति स्वयमजानन्, मनुष्याय यत् स्यात् हिततमम्, तत् स्वयमेव निर्धार्य देयमिति न्यवेदयत्। मोक्षोपायस्यैव हिततमत्वात्, तस्य सहसाऽनुपदेश्यत्वादिन्द्रः प्रतर्दनमेवापेक्षितं निःशिष्य प्रष्टुमादिशत्। तर्हि वरप्रदानप्रतिज्ञा हीयेतेति निरदिशत् प्रतर्दनः। अतः सत्यादचलन् इन्द्रो हिततममुपादिशत्—त्रिशीर्षत्वाष्ट्रादिघातिनमप्यनघं मामुपास्व; प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा; तं मामायुरमृतमित्युपास्स्व; मुख्यप्राणस्तावत् प्राणशब्दवाच्यश्चक्षुरादीन्द्रियातिशायी। तेन सह शरीरे वसति प्रज्ञारूप आत्मा। प्राणस्य प्रज्ञारूपात्मनश्चेन्द्रियादिकं सर्वं वशेऽस्ति। एवम्भूताचिदधिष्ठानचिदधिष्ठानत्व-प्राणत्व-प्रज्ञात्मत्व-आनन्दत्वाजरत्वामृतत्व-साध्वसाधुकर्मलेपानर्हत्व-साध्वसाधुप्रवर्तकत्व-लोकपालत्व-लोकस्वामित्वेशत्व-स्वात्मत्वशाली स इति। अत्र त्वाष्ट्रहननादिजीवलिङ्गानि अनेकानि उपक्रमे; परमात्मलिङ्गानि अन्ते इति ध्येयम्।

'त्वमेव मे वरं वृणीष्व' इत्यस्य, अहमेव तुभ्यं वरं ददामीति नार्थः। मनुष्याय हिततमं मन्यसे इत्याद्यनन्वयात्; मम हितं त्वमेव कांक्षे, अर्पयेत्यर्थः। 'प्राणोऽस्मी'त्यत्र प्राणशब्दः प्रबलपरबधौ-

(३-१४) "स होवाच, प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्स्व" इति श्रूयते। तत्र संशयः—किमयं हिततमोपासनकर्मतयेन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टो जीव एव, उत तदतिरिक्तः परमात्मा—इति। किं युक्तम्? जीव एवेति। कुतः? इन्द्रशब्दस्य जीवविशेष एव प्रसिद्धेः तत्समानाधिकरणस्य प्राणशब्दस्यापि तत्रैव वृत्तेः। अयमिन्द्राभिधानो जीवः प्रतर्दनेन, 'त्वमेव मे वरं वृणीष्व, यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे' इत्युक्तः, "मामुपास्स्व" इति स्वात्मोपासनं हिततममुपदिदेश। हिततमश्चामृतत्वप्राप्त्युपाय एव। जगत्कारणोपासनस्यैवामृतत्वप्राप्तिहेतुता,(छा.६-१४-२) "तस्य तावदेव चिरम्, यावन्न विमोक्ष्ये, अथ सम्पत्स्ये" इत्यवगता। अतः प्रसिद्धजीवभाव इन्द्र एव कारणं ब्रह्म—

इत्याशङ्कायामभिधीयते—प्राणस्तथानुगमादिति। अयमिन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टो न जीवमात्रम्; अपि तु जीवादर्थान्तरभूतं परं ब्रह्म; (३-६२) 'स एष प्राण एव प्रज्ञात्मा आनन्दो-

---

पस्थितबलायुःसंपत्तिहेतुप्राणविशिष्टत्वमिन्द्रे ख्यापयति। तेन युद्धार्थमाहूतात् स्वस्यान्यूनत्वं ध्वन्यते। प्रज्ञात्मशब्दः तादृशवधाधीनपापलेपप्रतिभटप्रज्ञात्मभावख्यापकः। **इन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्ट** इति। इन्द्रवाचकास्मच्छब्द-प्राणवाचि-आयुश्शब्दनिर्दिष्ट इत्यर्थः। **इन्द्रशब्दस्येति**। उपाख्याने बहुकृत्वः प्रयुक्तस्येन्द्रशब्दस्य शचीपतिपरत्वात् तत्प्रयुक्तास्मच्छब्दतत्समानाधिकरणशब्दानां तत्परत्वमेव हीति भावः। अस्तु सर्वमिन्द्रविषयम्; किं नश्छिन्नमित्यत्राह **हिततमश्चेति**। मोक्षहेतूपासनस्यैव हिततमत्वात् कारणस्यैव ध्येयत्वात् प्रकृतोपासनकर्मत्वं कारणत्वसाधकमिति सिद्धान्तिसंप्रतिपन्नम्। इदञ्च प्रसिद्धेन्द्र एव भवितुमर्हति। न च ज्योतिरधिकरणन्यायः; प्राणादिशब्दस्य परमात्मत्वसाधकहेतोस्तत्रेवेह पूर्वं निर्देशाभावात्। न चाकाशाद्यधिकरणनयः; इन्द्रविषयकोपाख्यानरूपोपक्रमविरोधात्। न च "देवक्षत्रमिन्द्रो यमः पर्जन्यः" इतीन्द्रोत्पत्तिश्रुतिविरोधः; विष्णुरामकृष्णादिप्रादुर्भाववदुपपत्तेरिति भावः। शब्दशक्तिः उपक्रमश्चेत्युभयं परमिह भाष्ये दर्शितम्। त्वाष्ट्रवधादिलिङ्गं पश्चादेव प्रस्तोष्यति।

प्राणस्तथानुगमात्। प्राणोऽस्मीति वाक्ये प्राणशब्दनिर्दिष्ट इन्द्रादन्य एव; **तथा**—आनन्दत्वादिपरमात्मधर्मान्वयितया प्राणशब्देनैव **अनुगमात्** उत्तरवाक्ये संबन्धादिति सूत्रार्थः। विद्यामध्ये इन्द्रशब्दाभावात् इन्द्रपदं सूत्रे न प्रयुक्तम्। मदर्थक इत्यनुक्तिस्तु, 'स एष प्राण एव प्रज्ञात्मे'ति वाक्येऽस्मच्छब्दाभावात् हेत्वनन्वयात्। एतत्सूत्रानन्तरमिह शङ्कोत्थाने मदर्थविषये सूत्रयिष्यतीति अत्रैवमेव निर्देष्टव्यम्। अनेन शङ्कान्तरमपि परिहृतम्—प्राणशब्दः प्राणविशिष्टेन्द्रमात्रपरोऽस्तु, यथा त्वाष्ट्रमहनम् इत्यादि तिङाख्यातम्। तं मामित्यत्र तु अस्मच्छब्दः तादृशमदन्तर्यामिणमित्यर्थक इति। परिहारप्रकारश्च—आनन्दादिपदघटितवाक्येऽस्मच्छब्दाभावात् प्राणशब्दस्तत्समानाधिकरणोऽन्तर्यामिपर्यन्त इति उपक्रमेऽपि उपासनोपयोग्यर्थदर्शिनि वाक्ये प्राणपदं विशिष्टपरं युक्तमिति। न जीवमात्रमित्यनेन प्राणशब्दस्य प्राणविशिष्टेन्द्रविशिष्टपरमात्मपरत्वं दर्शितम्। अतएवास्य प्राणस्येन्द्रप्राणेति प्रायो व्यवहारः। **तथासतीति**। पूर्वसूत्रेषु एवं पदाध्याहारापेक्षा नास्ति। क्वचिदेवं भवति। अत एव वाक्यान्वयादित्यत्र एवमेवेति

ऽजरोऽमृतः' इतीन्द्रप्राणशब्दाभ्यां प्रस्तुतस्यानन्दाजरामृतशब्दसामानाधिकरण्येनानुगमो हि तथासत्येवोपपद्यते ॥ २९ ॥

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेत्-अध्यात्मसंबन्ध-
भूमा ह्यस्मिन् १। १। ३०॥

यदुक्तम्—इन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टस्य, 'आनन्दोऽजरोऽमृतः' इत्यनेनैकार्थ्यादयं परं ब्रह्मेति—तन्नोपपद्यते, 'मामेव विजानीहि', 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा। तं मामायुरमृतमित्युपास्स्व' इति वक्ता हीन्द्रः, 'त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनम्' इत्येवमादिना त्वाष्ट्रवधादिभिः प्रज्ञातजीवभावस्य स्वात्मन एवोपास्यतां प्रतर्दनायोपदिशति। अत उपक्रमे जीवविशेष इत्यवगते सति 'आनन्दोऽजरोऽमृतः' इत्यादिभिरुपसंहारस्तदनुगुण एव वर्णनीय इति चेत्—

परिहरति—अध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन्—आत्मनि यः संबन्धः सोऽध्यात्मसम्बन्धः। तस्य भूमा-भूयस्त्वम्, बहुत्वमित्यर्थः। आत्मन्याधेयतया संबध्यमानानां बहुत्वेन संबन्धबहुत्वम्। तच्चास्मिन् वक्तरि परमात्मन्येव हि संभवति। 'तत् यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिताः, एवमेवैताः भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणे अर्पिताः।

अध्याहृतम्। क्वचित् अन्यथेत्यध्याहारोऽपेक्ष्यते यथा, 'अनुपपत्तेः' इत्यादौ। उपपद्यते इति। आनन्दपदस्यानन्दमयार्थकत्वात् आनन्दमीमांसायामतिनिकृष्टानन्दतयोक्ते तदनन्वयः; एवमजरामृतशब्दौ स्वरसतो जरामरणात्यन्ताभावविशिष्टव्यक्तिपरौ इति भावः ॥ २९ ॥

प्राणपदस्य परमात्मपरत्वे प्राणोऽस्मीति उत्तमपुरुषः, मामुपास्स्वेति अस्मच्छब्दश्च नान्वेतीति शंकते उत्तरसूत्रेण। वक्तुरात्मोपदेशादित्यस्य स्वापदेशादित्यर्थः। स्वपदमपि प्रयुक्तं वक्तारमेव समर्पयेत्। चेन्नेति सूत्रे नञोऽप्रयोगः स्वात्मोपदेशस्य सिद्धान्तेपीष्टत्वात्। अध्यात्मसंबन्धभूमा अध्यात्मं संबन्धः अध्यात्मसंबन्धः तस्य भूमा बहुत्वम्। वक्तुरात्मोपदेश इति त्वयोच्यते, तस्यात्मनोऽध्यात्मा यः तत्सबंधभूमेह श्रूयत इति सूत्रार्थः। एवं ब्रह्मण आत्मशब्देन कथनं वक्ष्यमाणशास्त्रदृष्टेरास्मत्वप्रयुक्तत्वसूचनाय च। इन्द्रसंबन्धबहुत्वमप्यस्ति; त्वाष्ट्रहनन-सालावृकयतिप्रदान-पौलोमहनन-प्रतर्दनसंलापित्वाद्यवगमादित्यत्र विशेषं दर्शयितुं भूयस्त्वमिति भाषितम्। इन्द्रसंबन्धापेक्षया बहुत्वं शब्दार्थः; भूयस्त्वे पर्यवसानमिति ज्ञापनाय पुनरपि बहुत्वमित्यर्थ इति वाच्यार्थ उक्तः। अर्पिता इति अर्पणस्यैकस्यैवोक्ततया बहुत्वं कथमित्यत्राह आत्मनीत्यादि। अस्मिन् इति सौत्रं पदं पूर्वसूत्रप्रस्तुतप्राणवाचि। अत एव भाष्ये, प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिता इति वाक्यमात्रोदाहरणम्। चेतनाधारताः किल परमात्मन्येव संभवन्त्यः प्राणे श्रूयन्ते इत्यर्थः। भाष्ये वक्तरि परमात्मनीत्यस्य वक्तृसमानाधिकरणतया प्रतीयमाने परमात्मनि प्राणे इत्यर्थः; त्वदभिमतमिन्द्रसंबन्धबहुत्वमेतदपेक्षयाऽतीव न्यूनम्। अत इदमेकं पर्याप्तमिति भावः। प्राणशब्दद्वयस्यैकार्थ्यप्रदर्शनार्थं पूर्वसूत्रोदाहृतस्याप्युदाहरणेन विवरणम्। एतावता मिथोविरोधे भूयसांन्यायेन परमात्मपरतया निर्वाह इत्युक्तं भवति। इदं तु मीमांसापूर्वकाण्ड एव सिद्धम्। अतः,

स एष प्राण एव प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽजरोऽमृतः' इति भूतमात्राशब्देनाचेतनवस्तुजातमभिधाय प्रज्ञामात्राशब्देन तदाधारतया चेतनवर्गं चाभिधाय तस्याप्याधारतया प्रकृतमिन्द्रप्राणशब्दाभिधेयं निर्दिश्य तमेव, 'आनन्दोऽजरोऽमृतः' इत्युपदिशति। तदेतत् चेतनाचेतनात्मककृत्स्नवस्त्वाधारत्वं जीवादर्थान्तरभूतेऽस्मिन् परमात्मन्येवोपपद्यत इत्यर्थः ॥

अथवा—अध्यात्मसंबन्धभूमा ह्यस्मिन्—परमात्मासाधारणधर्मसंबन्धोऽध्यात्मसंबन्धः। तस्य भूमा बहुत्वं हि अस्मिन् प्रकरणे विद्यते। तथा हि—प्रथमम्, 'त्वमेव मे वरं वृणीष्व, यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे' इति, 'मामुपास्स्व इति च परमात्मासाधारणमोक्षसाधनोपासनकर्मत्वं प्राणशब्दनिर्दिष्टस्येन्द्रस्य प्रतीयते। तथा, 'एष एव साधु कर्म कारयति तम्, यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषति। एष एवासाधु कर्म कारयति तम्, यमधो निनीषति' इति सर्वस्य कर्मणः कारयितृत्वं च परमात्मधर्मः। तथा, 'तत् यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिताः, एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः, प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः' इति सर्वाधारत्वं च तस्यैव धर्मः। तथा, 'स एष प्राण एव प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽजरोऽमृतः' इत्येतेऽपि परमात्मन एव धर्माः। 'एष लोकाधिपतिरेष सर्वेशः' इति च परमात्मन्येव संभवति। तदेवमध्यात्मसंबन्धभूम्नोऽत्र विद्यमानत्वात् परमात्मैवात्रेन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टः ॥ ३० ॥

कथं तर्हि प्रज्ञातजीवभावस्येन्द्रस्य स्वात्मन उपास्यत्वोपदेशः सङ्गच्छते; तत्राह—

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् १।१।३१॥

उपक्रमन्यायस्यात्राप्रवृत्तेः सम्यङ्निरूपणाय अवान्तरवाक्यार्थेन महावाक्यार्थनिरोधो न कार्य इति न्यायान्तरमेतदधिकरणशिक्षितमिति दर्शयितुं सूत्रखण्डमन्यथा व्याख्याति अथवेति। पूर्वम् अस्मिन्नित्यस्य परमात्मनीत्यर्थः; अत्र, प्रकरणे इत्यर्थः। एवञ्च प्रकरणोक्तपरमात्मान्वयिसर्वधर्मकथनमिह; पूर्वं वस्तुसंबन्धः इति विवेकः। अनेकवाक्योपात्तानेकसंबन्धप्रतीत्या संबन्धबहुत्वमप्यस्ति। अधिगत आत्मा यैस्ते अध्यात्मानः; तेषां संबन्धः इति विग्रहस्तु पूर्वयोजनायामपि कर्तुं शक्यः। एवमधिगत आत्मसंबन्धो यैस्ते अध्यात्मसंबन्धाः; तेषामित्यपि ॥ ३० ॥

एवं प्राणशब्दासच्छब्दयोरपि परमात्मार्थकत्वं साधितम्। आकाशादिशब्दविचारावसरे अन्यार्थरूढस्य कथं परमात्मार्थकतेति प्रकारजिज्ञासा नासीत, रूढ्यभावे योगः, रूढ्यर्थसंबन्धरूपलक्षणा वा, तत्राजहल्लक्षणा वाऽन्या वेति स्वयं चिन्तनीयमासीत्। तत्र ज्योतिश्शब्दे स्वार्थात्यागेन परमात्मपरतोक्ता, दीप्यत इत्याद्यर्थान्वयाय। तद्वदिहापि त्वाष्ट्रवधकर्तृत्वाद्यन्वयायेन्द्ररूपार्थः स्वीकर्तव्योऽस्ति। परं ज्योतिःपदस्य देहपरत्वात् देहवाचिना देहिग्रहणं लोकानुभवसिद्धम्। इह त्वदेहभूते प्राणेन्द्रादौ कथमुपपत्तिः। विशिष्य चासच्छब्दो वक्तृव्यक्तिमात्रवचनो न परमात्मरूपार्थपरः स्यात्। न च मामित्यत्र योगव्युत्पत्तिः, सर्वनामित्वादित्यत्रोपरितनसूत्रम्। ज्योतिश्शब्दोक्ताप्राकृतविग्रहस्यैव चेतनाचेतनसामान्यस्य परमात्मदेहत्वं शास्त्रसंप्रतिपन्नमिति स एव न्याय इहापीति सिद्धान्तिभावः।

अज्ञातजीवभावेनेन्द्रेण, 'मामेव विजानीहि', 'मामुपास्स्व' इत्युपास्यस्य ब्रह्मणः स्वात्मत्वेनोपदेशोऽयं न प्रमाणान्तरप्राप्तस्वात्मावलोकनकृतः, अपितु शास्त्रेण स्वात्मदृष्टिकृतः। एतदुक्तं भवति—(छा. ६-३-२) 'अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि', (छा. ६-८-७) 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्', (यजु. आ. ३-११-२१) 'अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा', (बृ.५. मां. ६-७-) 'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्याऽऽत्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति', (सुबा.७) 'एष सर्वभूतान्तरात्मा अपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः' इत्येवमादिना शास्त्रेण जीवात्मशरीरकं परमात्मानमवगम्य, जीवात्मवाचिनामहंत्वमादिशब्दानामपि (चिनामपि शब्दानां) परमात्मन्येव पर्यवसानं ज्ञात्वा, 'मामेव विजानीहि', 'मामुपास्स्व' इति स्वात्मशरीरकं परमात्मानमेवोपास्यत्वेनोपदिदेश—इति। वामदेववत्—यथा वामदेवः परस्य ब्रह्मणः सर्वान्तरात्मत्वं सर्वस्य च तच्छरीरत्वं शरीरवाचिनां च शब्दानां शरीरिणि पर्यवसानं पश्यन्, 'अहम्' इति स्वात्मशरीरकं परं ब्रह्म निर्दिश्य तत्सामानाधिकरण्येन मनुसूर्यादीन् व्यपदिशति ; (बृ. ३-४-१०) 'तद्धैतत् पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदे', (ऋक्सं. मं. ४. २६-१) "अहं मनुरभवं सूर्यश्च अहं कक्षीवानृषिरस्मि विप्रः" इत्यादिना। यथा च प्रह्लादः, (वि. पु. १-१९-८५) 'सर्वगत्वादनन्तस्य स एवाहमवस्थितः। मत्तः सर्वमहं सर्वम्, मयि सर्वं सनातने' इत्यादि वदति ॥ ३१ ॥

इन्द्रवत् वामदेवस्य तत्त्वोपदेष्टृत्वाभावात् व्यपदिशतीत्युक्तम्। तद्धेत्यादि। तत् ब्रह्म एतत् उपासकानां सर्वभावापादकं पश्यन् उपासीनः वामदेवः अहं मनुरित्यादिमन्त्रत्रयेण सर्वत्वं स्वस्मिन् प्रतिपेदे अनुसंदधे हीत्यर्थः। बृहदारण्यके अहंमनुरभवं सूर्यश्चेति इतिकरणेन ऋग्वेदसूक्तप्रतीकधारणम्। अत एव, इति मन्त्रादित्युक्तं शाङ्करे। भाष्ये इत्यादिनेति तृतीयया इत्यादिरूपत्वं व्यपदेशो वक्तुं न शक्यते, तद्धैतदित्याद्यारभ्य वामदेवव्यपदेशत्वाभावात्। अतो व्यपदिशतीति वाक्यसमाप्तिः। तद्धैतदित्यादिबृहदारण्यकवाक्यं तत्सारणाय स्ववाक्यवत् भाष्यते, वैश्वानराधिकरणे श्रुतिवाक्यमिव। अहंमनुरित्यादिना वामदेवदृष्टसूक्तानुवादः। एवं व्यपदेशस्योपपदनम्। यद्वा इत्यादिनेत्यस्य इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः। व्यपदेशो मानमिदम्। तद्धैतदिति बृहदारण्यकवाक्यात् अहंमनुरिति ऋग्वेदाच्चेति तदर्थः। अहंमनुरभवम्; मदन्तरात्मा मनुरूपेणोत्पन्नजीवस्याप्यात्मेत्यर्थः। अत्र मनुरभवमित्यस्य जन्मान्तरेऽहं मनुरासमिति नार्थः; तत्र तद्धैतत्पश्यन्नित्यस्यानुपयोगात्। एतच्छंकापरिहारदार्ढ्यायैव अहंकक्षीवानित्यादिप्रदर्शनम्। तत्रास्मीति वर्तमानप्रयोगात् दीर्घतमसः पुत्रो यः कक्षीवान् तत्समानकालिके वामदेवे तदैक्यस्यान्तर्याम्येक्येनैवोपपाद्यत्वात्। "अहं मनुरभवं सूर्यश्च अहं कक्षीवान् ऋषिरस्मि विप्रः। अहं कुत्समार्जुनेयं न्युञ्जे अहं कविरुशना पश्यता मा" इति (ऋ.मं. ४. सू. २६-१.) तत्र मन्त्रः। अर्जुन्याः पुत्रः कुत्सः। मनुसूर्यकक्षीवत्कुत्सशुक्राचार्यान्तर्यामी मदन्तर्यामी चैकः। मदन्तर्यामिनिरूपाहमर्थनियोज्याः सर्वे अहमेवेति भावः। शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् यथा च प्रह्लाद इत्यादि ॥ ३१ ॥

अस्मिन् प्रकरणे जीववाचिभिः शब्दैरचिद्विशेषाभिधायिभिश्चोपास्यभूतस्य परस्य ब्रह्मणोऽभिधाने कारणं चोद्यपूर्वकमाह—

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्न—उपासात्रैविध्यात्
आश्रितत्वादिह तद्योगात् १। १। ३२॥

'न वाचं विजिज्ञासीत; वक्तारं विद्यात्', 'त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनम्; अरुन्मुखान् यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छम्' इत्यादिजीवलिङ्गात्, 'यावद्ध्यस्मिन् शरीरे प्राणो वसति, तावदायुः', 'अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति' इति मुख्यप्राणलिङ्गाच्च नाध्यात्मसंबन्धभूमेति चेत्—न, उपासात्रैविध्यात् हेतोः। उपासनात्रैविध्यमुपदेष्टुं तत्तच्छब्देनाभिधानम्। निखिलकारणभूतस्य ब्रह्मणः स्वरूपेणा(स्वरूपा?)नुसन्धानम्, भोक्तृवर्गशरीरकत्वानुसन्धानम्, भोग्यभोगोपकरणशरीरकत्वानुसन्धानं चेति त्रिविधमनुसंधानमुपदेष्टुमित्यर्थः। तदिदं त्रिविधं ब्रह्मानुसंधानं प्रकरणान्तरेष्वप्याश्रितम्—(तै. आन.) 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म,' (तै. भृ. ६) 'आनन्दो ब्रह्म' इत्यादिषु स्वरूपा(पेणा?)नुसन्धानम्; (तै. आन.६) 'तत् सृष्ट्वा

ज्योतिर्दीप्यत इत्यादाविव, प्राज्ञोऽयं विप्र आयातीत्यादाविव च प्राणधर्माणामिन्द्रधर्माणाञ्च विशेषणभूतप्राणेन्द्रान्वये युज्याने किमिति पुनः शंकेत्यत्र सूत्राभिप्रायमन्यं दर्शयन्नवतारयति **अस्मिन् प्रकरणे** इति। परमात्मन उपासनाय तदाकाराणामेव कथनीयत्वात् मुमुक्षुभिश्चेतनाचेतनयोरनुपास्यत्वात् तद्धर्मवर्णनं व्यर्थं स्यात्। तदन्यथाकरणे परमात्मरूपधर्म्यन्तरस्वीकारेण तदन्यथाकरणापेक्षया परमात्मधर्मान्यथाकरणं वरमिति शंकितुराशयः। **अरुन्मुखान्** शब्दरहितमुखान् = अविदुषः

जीवमुख्यप्राणलिङ्गात् जीवैकान्वयसमर्थात् मुख्य प्राणैकान्वयसमर्थाच्च धर्मात् प्रतिपादितात्। प्राणशब्दस्य परमात्मन्यपि प्राक् निरूढतया तद्व्यावृत्तयेमुख्ये ति। उपदेश इति पूर्वसूत्रपदानन्वय इत्याशयेन तत्पूर्वसूत्रस्थमानयति **नाध्यात्मसंबन्धभूमेति**। परमात्मैव महावाक्यार्थः, न जीव इति कथमित्यर्थः। **चेन्नेति**। न जीवप्रधानकोपासनार्थं तत्कथनम्। यथा मुख्यप्राणलिङ्गे सत्यपि तस्य प्राधान्यं नेष्यते; किंतु जीवोपकरणतया तस्य जीवमात्रप्राधान्यम्—तथा जीवस्यापि परमात्मोपसर्जनतया परमात्मप्राधान्यमिष्यतामिति भावः। यदि मुमुक्षूपासने चेतनाचेतनयोरप्रधानतयाऽपि प्रवेशो नोपापत्स्यत, तदा तदुपासनमन्यद्भविष्यत्; न चैवमित्याशयेनाह **उपासात्रैविध्यादिति**। तस्य प्रामाणिकत्वं द्रढयितुम **आश्रितत्वादिति**। स्वरूपानुसंधानं नाम कल्याणगुणादिविशिष्टपरमात्मानुसंधानम्। दिव्यमङ्गलविग्रहवैशिष्ट्यमप्यत्रान्तर्भवतीति टीका। **भोक्तृवर्गेति** वर्गशब्दः कस्यापीन्द्रस्य ग्रहणप्रदर्शनाय। **प्रकरणान्तरेष्विति** बहुवचनेन, सर्वत्रेत्यनुक्त्या चैतन्नियमाभावेऽपि निर्विवादत्वं ज्ञाप्यते। तत्रानन्दमयाधिकरणस्य पूर्वं वृत्तत्वात् तत्र सुज्ञानत्वमाशय्योदाहरति **सत्यमित्यादिना**। सत्यञ्चानृतञ्चेति चेतनाचेतनान्तर्यामित्वमुक्त्वा, 'यद्वै तत् सुकृतं रसो वै सः' इति कार्यवर्गान्तर्यामितयाऽऽनन्दमयं प्रदर्श्य, 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्........प्रतिष्ठाम्' इति विशिष्टध्यानवर्णनात्, आनन्दमयशब्दस्यापि वयोविद्याबलवित्तरूपमानुषानन्दरीत्या प्रियमोदप्रमोदाद्यनेका-

तदेवानुप्राविशत्। तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत् निरुक्तं चानिरुक्तं च, निलयनं चानिलयनं च, विज्ञानं चाविज्ञानं च, सत्यं चानृतं च सत्यमभवत्' इत्यादिषु भोक्तृशरीरतया, भोग्यभोगोपकरणशरीरतया चानुसन्धानम्। इहापि प्रकरणे तत् त्रिविधमनुसन्धानं युज्यत एवेत्यर्थः।

एतदुक्तं भवति—यत्र हिरण्यगर्भादिजीवविशेषाणां प्रकृत्याद्यचेतनविशेषाणां च परमात्मासाधारणधर्मयोगः, तदभिधायिनां शब्दानां परमात्मवाचिशब्दैः सामानाधिकरण्यं वा दृश्यते—तत्र परमात्मनः तत्तच्चिदचिद्विशेषान्तरात्मत्वानुसन्धानं प्रतिपिपादयिषितम्—इति। अतोऽत्रेन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टो जीवादर्थान्तरभूतः परमात्मैवेति सिद्धम् ॥ ३२ ॥

इति इन्द्रप्राणाधिकरणम् ॥ ११ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः।

* * *

नन्दात्मकविभूतिविशिष्टार्थकत्वौचित्याच्च चेतनाचेतनवैशिष्ट्यमुपास्यमिति ज्ञायत इति भावः। श्रुतानामपि जीवधर्माणामन्यार्थत्वकल्पनया जीवप्राणोपासनं बालाकिविद्यायां न स्वीकरिष्यते जगद्वाचित्वाधिकरणे; तद्वदत्र नेति वैलक्षण्यप्रदर्शनार्थम्, इह तद्योगादित्युक्तम्। 'तं मामायुरमृतमित्युपास्स्व' इति वाक्येन स्पष्टमेवेन्द्रान्तर्यामित्वप्राणान्तर्यामित्वामृतस्वरूपत्वानि वेद्यतयोक्तानीति भावः। ननु पूर्वमिन्द्रप्राणशब्दो न जीवमात्रपर इति प्राणशब्दार्थेऽपि इन्द्रघटनया विशिष्टपरत्वप्रत्यायनात् कथं ततोऽचिद्विशिष्टपरमात्मोपासनमिति चेत्-प्रणाल्याऽस्त्येवाचिद्वैशिष्ट्यम्। अथवा प्राणशब्दः उपस्थितेन्द्रसंबन्धिप्राणव्यक्त्युपस्थापकः साक्षादेव परमात्मविशेषणमित्येव तत्राप्यभिमतं स्यात्। सर्वथा चिदचितोरुपासने प्रवेश इष्ट एव ॥

एवंतर्हि चेतनाचेतनमात्रोपासनं क्वचिदपि न सिद्ध्येत्; अन्तर्यामिपर्यन्तस्य शब्दमुख्यार्थत्वे सर्वत्रैव तथात्वसंभवादित्यत्र व्यवस्थां दर्शयितुमाह एतदिति। **धर्मयोगो दृश्यते** इति; चेतनाचेतनरूपेऽवश्यगृहीतेऽर्थे परमात्मासाधारणधर्मस्यावश्यगृहीतस्याश्रयताप्रतीतिरापतती भवतीत्यर्थः। तेन आकाशप्राणादिवाक्ये उदाहृते परमात्मधर्मसत्त्वेऽपि योगेनैवाकाशादिपदनिर्वाहात् विशिष्टवाचित्वाभावेऽपि, 'विष्णुरेव भूत्वेमान् लोकानभिजयती'त्येवम्प्रायवाक्ये विष्णुसादृश्यादिना निर्वाह्ये कर्त्रादिपदस्य विशिष्टपरत्वाभावेऽपि च न क्षतिः। **प्रतिपिपादयिषितमिति**। अन्यथा परमात्मधर्मानन्वयेन बोधासंभवात् विशिष्टपरत्वं स्वीकार्यमिति विशिष्टोपासनमेव फलाय; अन्यत्र तु सत्यामपि शास्त्रव्युत्पत्तौ लोकमूलव्यवहारानुरोधेन चेतनाचेतनमात्रग्रहणेऽपासनमपि फलाय कल्पत इति न कश्चिद् दोष इति भावः। एतत्पादान्तिमाधिकरणेऽस्मिन् एतद्विषये वक्तव्यं शिष्टमनन्तरपादेऽन्तिमे वैश्वानराधिकरणे द्रष्टव्यम्।

तदेवं जडजीवोभयसाधारणशब्दानां प्रकरणश्रुतधर्मविशेषान्वययोग्यार्थे पर्यवसानात्, अन्यत्र रूढेष्वपि शब्देषु परमात्मधर्मानुसारेण व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनात्, रूढ्यर्थस्य श्रुतधर्मान्वयायावश्यकत्वेपि तद्विशिष्टपरमात्मरूपार्थसंभवात्, तादृशार्थग्रहणस्य लोकासिद्धत्वेपि शास्त्रसिद्धशरीरात्मभावतः संभवात् सर्वजगत्कारणं ब्रह्म वेदान्तवेद्यमस्तीति अस्मिन् पादे स्थितम्। शुभमस्तु ॥ इति प्रथमः पादः।

प्रथमाध्याये - द्वितीयः पादः

प्रथमे पादे अधीतवेदः पुरुषः कर्ममीमांसाश्रवणाधिगतकर्मयाथात्म्यविज्ञानः केवलकर्मणामल्पास्थिरफलत्वमवगम्य, वेदान्तवाक्येषु चाऽऽपातप्रतीतानन्तस्थिरफलब्रह्मस्वरूपतदुपासनः(न)समुपजातपरमपुरुषार्थलक्षणमोक्षापेक्षः अवधारितपरिनिष्पन्नवस्तुबोधनशब्दशक्तिः वेदान्तवाक्यानां परस्मिन् ब्रह्मणि निश्चितप्रमाणभावः तदितिकर्तव्यतारूपशारीरकमीमांसाश्रवणमारभेतेत्युक्तं शास्त्रारम्भसिद्धये ।१। अनन्तचिदचिद्विस्तरसरूपभोक्तृभोग्यभोगोपकरणभोगस्थानलक्षणनिखिलजगदुदयविभव[वि]लयमहानन्दैककारणं परं ब्रह्म, 'यतो वा इमानि' इत्यादिवाक्यं बोधयतीति च प्रत्यपादि ।२। जगदेककारणं परं ब्रह्म सकलेतरप्रमाणाविषयतया शास्त्रैकप्रमाणकमित्यभ्यधाम । ३ । शास्त्रप्रमाणकत्वं च ब्रह्मणः प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयविरहेऽपि स्वरूपेणैव परमपुरुषार्थभूते परस्मिन् ब्रह्मणि वेदान्तवाक्यानां समन्वयान्निरुद्यत इत्यब्रूम ।४। निखिलजगदेककारणतया वेदान्तवेद्यं ब्रह्म च ईक्षणाद्यन्वयात् आनुमानिकप्रधानादर्थान्तरभूत-

---

उपनिषदां जडजीवविलक्षणब्रह्मपरत्वायोगः संभावितसर्वप्रकारत आशंक्य प्रथमपाद एव व्यवच्छिन्न इति अन्ययोगव्यवच्छेद एव त्रिपाद्यर्थः। अत एव पूर्वपाद एव विलक्षणजगत्कारणत्वाप्रसिद्धेः परिहृतत्वादेव ब्रह्मणः सिद्धतया प्रथमसूत्र इह प्रसिद्धपदम्; उपरि प्रकरणाच्चेत्यादिसूत्रञ्च। इममर्थं ज्ञापयितुं प्रथमपादनिरूपितप्रकारान् सर्वान् संकलय्य दर्शयति प्रथमे इत्यादिना। प्रथमेपादे इत्यस्य प्रतिवाक्यं संबन्धः। यद्वा तदेवमित्यन्तिमवाक्यमात्रे इत्युक्तमित्यत्र तदन्वयः। तच्छेषभूतानि अधीतवेद इत्यादि वाक्यानि। प्रतिवाक्यं 'प्रथमेऽधिकरणे' 'द्वितीये' इति पूरणीयम्। ब्रह्मणि निश्चितप्रमाणभाव इति। सिद्धब्रह्मविषयकत्वेऽपि प्रामाण्यहानिर्न भवतीति निश्चितवानित्यर्थः।

शास्त्रारम्भसिद्धये उक्तमिति स्वरसप्रयोगे कार्ये व्यत्यस्य प्रयोगः अस्य चतुर्थ्यन्तस्य यथार्हमुत्तरवाक्येऽपि संबन्धाभिप्रायेण। तेन चतुरधिकरण्या उपोद्घातत्वस्य न क्षतिः। उत्तरवाक्ये चकारोऽप्येतदनुषङ्गदर्शी। न चैतद्वाक्ये एतत्प्रयोगमात्रेण प्रथमाधिकरणमात्रमुपोद्घात इति नयद्युमणौ मेघनादारिसूरिविमृष्टं युक्तम्-चतुःसूत्र्युपोद्घातत्वस्य बहुसंमतत्वात्। सूत्रभाष्यस्वारस्यमत्र लक्ष्यते। तथा हि अधिकरणचतुष्कस्यांशचतुष्टयस्थापकत्वेऽपि चतुःसूत्र्या एकपेटिकात्वे सूत्रस्वारस्यम्। द्वितीयसूत्रे पूर्वसूत्रैकवाक्यतायै यच्छब्दनिर्देशात्, तृतीयसूत्रे तदर्थविषय एव हेतुमात्रोपन्यासात्, चतुर्थे तस्थापकतयैव स्पष्टं समन्वयवचनाच्च हि समन्वयाधीनशास्त्रप्रमाणकत्वसिद्धनिर्विशितलक्षणवत्प्रतिपादनकब्रह्मजिज्ञासा कार्येति विशिष्टार्थोऽवसीयते। जगत्कारणस्य वेदान्तवेद्यत्वसंभवे विचारप्रवृत्तिः। तत्संभवश्च चतुःसूत्र्यायत्तः। अत एवात्रैव भाष्ये ईक्षत्यधिकरणार्थसंग्रहारम्भे वेदान्तवेद्यं ब्रह्म चेति चतुःसूत्रीसिद्धांशोऽन्ववादि। पूर्वञ्च यथा प्रथमाधिकरणे, 'वेदान्ताः ब्रह्मणि प्रमाणभावमनुभवितुमर्हन्ती' ति, तथा द्वितीयादिष्वपि यथार्हम्। तुरीये, 'शास्त्रप्रमाणकत्वं न संभवती'ति पूर्वपक्षोपन्यासरीतिश्चावधेया। एवं सामान्यतः शास्त्रवेद्यत्वसंभवे स्थिते पश्चाद् विशेषविचारः प्रवर्तते। अतएवेक्षत्यधिकरणारम्भ एव, "ब्रह्म जिज्ञास्यमित्युक्तम्। इदानीम्"

श्चेतनविशेष एवेत्युपपीपदाम । ५ । स च स्वाभाविकानवधिकातिशयानन्द-विपश्चित्त्व-निखिलचेतनभयाभयहेतुत्व-सत्यसङ्कल्पत्व-समस्तचेतनाचेतनान्तरात्मत्वादिभिर्बद्धमुक्तोभयावस्थात् जीवशब्दाभिलपनीयाच्चार्थान्तरभूत इति च समर्तिथामहि । ६ । स चाप्राकृताकर्मनिमित्तस्वासाधारणदिव्यरूप इत्युदैरिराम । ७ । आकाशप्राणाद्यचेतनविशेषाभिधायिभिर्जगत्कारणतया प्रसिद्धवद्निर्दिश्यमानः सकलेतरचेतनाचेतनविलक्षणः स एवेति समगरिष्महि । ८-९ । परतत्त्वासाधारणनिरतिशयदीप्तियुक्तज्योतिश्शब्दाभिधेयो द्युसंबन्धितया प्रत्यभिज्ञानात् स एवेत्यातिष्ठामहि । १० । परमकारणासाधारणामृतत्वप्राप्तिहेतुभूतः परमपुरुष एव शास्त्रदृष्टयेन्द्रादिशब्दैरभिधीयत इत्यब्रूमहि । ११ ।

तदेवमतिपतितसकलेतरप्रमाणसंभावनाभूमिः सार्वज्ञ्यसत्यसङ्कल्पत्वाद्यपरिमितोदारगुणसागरतया स्वेतरसमस्तवस्तुविलक्षणः परं ब्रह्म पुरुषोत्तमो नारायण एव वेदान्तवेद्य इत्युक्तम् । अतः परं द्वितीयतृतीयचतुर्थेषु पादेषु—'यद्यपि वेदान्तवेद्यं ब्रह्मैव, तथापि कानिचिद्वेदान्तवाक्यानि प्रधानक्षेत्रज्ञान्तर्भूतवस्तुविशेषस्वरूपप्रतिपादनपराण्येव' इत्याशङ्क्य तन्निरसनमुखेन तत्तद्वाक्योदितकल्याणगुणाकरत्वं ब्रह्मणः प्रतिपाद्यते । तत्रास्पष्टजीवादि-

---

इत्येवं चतुःसूत्र्या जिज्ञास्यत्वस्थापनम्, अथ जिज्ञासाप्रकारः' इत्यभाषि। वेदान्तसारे च, "ब्रह्म वेदान्ताः प्रतिपादयन्तीत्युक्तम्" इति प्रथमद्व्यार्थं प्रदर्श्य, "शास्त्रैकप्रमाणकत्वात्........परमपुरुषार्थत्वात् वेदान्ताः प्रतिपादयन्त्येवेति स्थिरीकृतम्। अतः परं पादशेषेण...." इति प्रथमाधिकरणसिद्धस्य शास्त्रारम्भस्यैव मुखान्तरप्राप्ताक्षेपपरिहारेण स्थिरीकरणमुपरीत्यादिवर्णनेन चतुःसूत्र्या उपोद्घातत्वमदर्शि। अतः चेतनाचेतनविलक्षण - परिनिष्पन्न - निमित्तोपादान - निरतिशयपुरुषार्थभूतपरब्रह्मविषयकापातप्रतीतेः शास्त्रजन्याया एव विचारारम्भप्रयोजकत्वात् तदुपपादनार्था चतुःसूत्री। ततो विचारारम्भः। एवंस्थितेऽत्र प्रथमाधिकरणमात्रे 'शास्त्रारम्भसिद्धये' इति कण्ठोक्तिः, प्रथमाधिकरणस्य शास्त्रारम्भमात्रं प्रयोजनम्; ब्रह्माब्रह्मसाधारण्येन सामान्यतो वाक्यस्य सिद्धवस्तुबोधकत्वासंभवशङ्कामात्रपरिहारकत्वात्। द्वितीयाद्यधिकरणानि तु जन्मस्थितिलयहेतुत्वाचिन्त्यचेतनत्वानवधिकपुरुषार्थत्वादिब्रह्मधर्मविशेषस्पर्शित्वात् ब्रह्मविचारतामप्यर्थाल्लभन्त इति ज्ञापयति। उपोद्घातत्वाकारः प्रधानम्। टीकायामप्युक्तमिदम्।

दीप्तियुक्तेत्यस्य अभिधेयेऽन्वयः। **हेतुभूत** इत्यत्र भावे क्तः। परमकारणासाधारणो हेतुभावो यस्येति बहुव्रीहिः। **अतिपतितेति।** **संभवनाभूमिः** संभावनाविषयवर्गः। तदतिपातश्च तदविषयत्वं तदन्यतमत्वाभावः। अत्रापि बहुव्रीहिः। **पुरुषोत्तमो नारायण एवेति।** सर्वपुरुषातिशयितेक्षणविशेषानन्दमयत्वादिभिः पुरुषोत्तमत्वं सिद्धम्। गतिसामान्य-आदित्यमण्डलान्तर्वर्त्यभिन्नानन्दमयत्व-पुण्डरीकाक्षत्व-वैश्वानरैक्य-सौबालशास्त्रदृष्ट्यादिभिर्नारायणत्वञ्च। अतः सूक्ष्मतरमतीनां सर्वव्याख्यानाधिकरणपर्यन्ता त्रिपादी एतन्निर्णयाय नापेक्षिता। तथापि तदुक्तिरन्याभिप्रायेणेति भावः।

अस्पष्टेत्युक्त्या प्रथमपादः अस्पष्टतरजीवादिलिङ्गकवाक्यविषय इति ज्ञाप्यत इति, 'अस्पष्टतरम-

लिङ्गकानि वाक्यानि द्वितीये पादे विचार्यन्ते; स्पष्टलिङ्गकानि तृतीये; तत्तत्प्रतिपादनच्छायानुसारीणि चतुर्थे ॥

सर्वत्रप्रसिद्ध्यधिकरणम् ॥ १ ॥ (छा. ३-१४)

12. सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् १। २। १॥

इदमाम्नायते छान्दोग्ये, (छा.३-१४) "अथ खलु क्रतुमयः पुरुषः। यथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति, तथेतः प्रेत्य भवति। स क्रतुं कुर्वीत—मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः" इत्यादि।

अत्र, स क्रतुं कुर्वीत इति प्रतिपादितस्योपासनस्योपास्यः, मनोमयः प्राणशरीरः इति निर्दिश्यत इति प्रतीयते। तत्र संशयः — किं मनोमयत्वादिगुणकः क्षेत्रज्ञः, उत परमात्मा—इति। किं युक्तम्? क्षेत्रज्ञ इति। कुतः? मनःप्राणयोः क्षेत्रज्ञोपकरणत्वात्; परमात्मनस्तु (मुं २-१) 'अप्राणो ह्यमनाः' इति तत्प्रतिषेधाच्च। न च, सर्वं खल्विदं ब्रह्म इति पूर्वनिर्दिष्टं ब्रह्मात्रोपास्यतया संबन्द्धुं शक्यते; "शान्त उपासीत" इत्युपासनोपकरणशान्तिनिर्वृत्त्युपायभूतब्रह्मात्मकत्वोपदेशायोपात्तत्वात्। न च, स क्रतुं कुर्वीत इत्युपासनस्योपास्यसाकांक्षत्वात् वाक्यान्तरस्थमपि ब्रह्म संबध्यत इति युक्तं वक्तुम्; स्ववाक्योपात्तेन मनोमयत्वादिगुणकेन

स्पष्टं स्पष्टं छायानुसारि च' इति पादचतुष्टयवैलक्षण्यं समग्राहि। स्पष्टब्रह्मलिङ्गकवाक्यविचारः प्रथम इत्युक्तं शाङ्करे। जीवादावसंभावितधर्मैकस्वरसवाक्यविचारः प्रथमे। तत्रापि संभावितधर्मबोधिवाक्यविचारो द्वितीये। जीवादिमात्रगधर्मस्वरसवाक्यं तृतीये। जीवाद्येकस्वरसमाहावाक्यं चतुर्थ इत्युक्तं भवति।

पादान्तरत्वान्नावान्तरसंगतिरिति कल्पतरुः। भवति तु-पूर्वाधिकरणे हितत्मोपासनस्यैव प्रक्रान्तत्वात् मामुपास्स्वेत्युपक्रमवाक्यस्य, स म आत्मेति विद्यादित्युपसंहारवाक्यस्य च विभिन्नविषयकोपासनपरत्वाशङ्कनायोगादन्यथानयनेऽपि इह, 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत' इति वाक्यस्य, 'स क्रतुं कुर्वीत' इत्यादेश्च विभिन्नविषयकत्वं स्वरसप्रतीतमादर्तुं युक्तम्। अत एव, 'अथ खलु' इत्यधिकारान्तरे इति वाक्यभेदशङ्कोत्थानात् संगतिः। इयञ्चोपासनभेदपक्षे। उपासनैक्यपक्षस्यैव प्रथमयोजनायामपि सत्त्वादेवमुत्थानं भाव्यम्—प्रतर्दनविद्यायां मामितीन्द्रस्येवात्र ब्रह्मण उपासिक्रियान्वयावश्यकत्वाभावात् ब्रह्मज्ञानस्य शान्तावेवोपयोगात्-उपक्रमभञ्जनरूपक्लेशस्याप्यभावात् पूर्वाधिकरणवदिहापि महावाक्यप्रतीतार्थपरत्वमेव युक्तमिति जीवोपासनमेव विवक्षितमस्त्विति। द्वितीययोजनायाञ्च महावाक्यानुसारस्य पूर्ववत् युक्तत्वात् पूर्ववत् उपक्रमोऽपि भञ्जनीय इत्येवं भाव्यम्। प्रथमयोजना शाङ्करवर्णिता।

संबन्द्धुं संबन्धयितुम्। इत्युपासनेनेति। स क्रतुं कुर्वीतेति वाक्यविहितमुपासनं 'शान्त उपासीत' इत्यनूद्य तदङ्गतया शान्तिगुणविधानात् तन्निष्पादकं सर्वब्रह्मात्मकत्वज्ञानं जनयितुं सर्वं खल्विदमिति वाक्यमित्यर्थः। एवं भाष्यार्थस्य स्पष्टत्वात परैरप्येवमेवोक्तत्वात् शान्त उपासीतेत्यस्य शान्तिकाम उपासीतेति नार्थः। टीकायां सोऽर्थ उक्तो न भाष्यार्थः। किंतु वक्ष्यमाणोपासनस्य पूर्वमनुवदनमित्यनभ्युपगम्य वक्ष्यमाणजीवात्मोपासनोपयोगिशमरूपेन्द्रियनिग्रहसंपत्त्यर्थस्य भगवदुपासनस्य गीतायां (२-६१)

निराकांक्षत्वात्; मनोमयः प्राणशरीरः इत्यानन्यार्थतया निर्दिष्टस्य विभक्तिविपरिणाममात्रेणो-भयाकाङ्क्षानिवृत्तिसिद्धेः। एवं निश्चिते जीवत्वे 'एतद् ब्रह्म' इत्युपसंहारस्थब्रह्मपदमपि जीव एव पूजार्थं प्रयुक्तमित्यध्यवसीयत इति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः-सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्—मनोमयत्वादिगुणकः परमात्मा। कुतः? सर्वत्र वेदान्तेषु परस्मिन्नेव ब्रह्मणि प्रसिद्धस्य मनोमयत्वादेरुपदेशात्। प्रसिद्धं हि मनोमयत्वादि ब्रह्मणः—यथा,(मु. २-२-८) "मनोमयः प्राणशरीरनेता",(तै. शी. ६) "स य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः। तस्मिन्नयं पुरुषो मनोमयः। अमृतो हिरण्मयः", (तै. ना. ११) "हृदा मनीषा मनसाऽभिक्लृप्तो य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति" (मु.३-१-८) न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा",(?) "मनसा तु विशुद्धेन"—तथा (के.१-२) "प्राणस्य प्राणः", (कौषी.३-२६) अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति", (छा. १-११. ५) "सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते" इत्यादिषु। मनोमयत्वं—विशुद्धेन मनसा ग्राह्यत्वम्। प्राणशरीरत्वं—प्राणस्याप्याधारत्वं नियन्तृत्वञ्च।

एवं च सति, "एष म आत्माऽन्तर्हृदये एतद्ब्रह्म" इति ब्रह्मशब्दोऽपि मुख्य एव भवति। 'अप्राणो ह्यमनाः' इति मनआयत्तं ज्ञानं प्राणायत्तां स्थितिं च ब्रह्मणो निषेधति।

अथवा (छा. ३-१४-१) "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत" इत्यत्रै-

---

वर्णनात् तादृशोपासनविधानं शान्तइति वाक्ये स्यादिति कस्यचिदभिप्रायो विचार्यत इति ध्येयम्। विभक्तिविपरिणाममात्रेणेति। ब्रह्मपदस्यान्वयेऽभिमते तदनुषङ्गः विपरिणाम इत्युभयं कल्प्यम्; ब्रह्मपदे आकांक्षापि कल्प्या; मनोमयादिपदगताकांक्षाया अशान्तिश्च; तदर्थं उपासनस्य तद्विषयकाकांक्षोत्थापनादिदोषोऽपि।

प्रसिद्धोपदेशात्। जीवस्यैव मनोमयत्वादि लोकप्रसिद्धमिति पूर्वपक्षी। अप्राणत्वादिविशिष्टस्य ब्रह्मणोऽपि मनोमयत्वादि श्रुतिप्रसिद्धमिति सिद्धान्ती। हृदा भक्त्या। मनीषेति तृतीयान्तम्; धृत्येत्यर्थः। मनोमय इत्यत्र मयडर्थो नाश्रयत्वरूपमनोवृत्तिप्राचुर्यम्; किन्तु शुद्धमनोवृत्तिविषयत्वप्राचुर्यम्।

परसंमतेयं रचना प्रकृतोपनिषद्वाक्ये एवं विचारस्यापि संभावितत्वमात्रेण भाष्येऽप्युल्लिखिता। वृत्त्यभिमतां तु वास्तवरचनामाद्रियते अथवेति। कुतो वृत्तौ तथोक्तिरिति चेत्, पूर्वपक्षोपनिषद्येव पूर्वपक्षस्य ज्यायस्त्वात् सूत्रकारस्याचेति भाव्यम्। तथा हि—उपासीत, क्रतुं कुर्वीतेति वाक्यद्वयेऽपि विधिप्रत्यये श्रूयमाणे प्रथमवाक्य एव समानपदश्रुत्या संभवत्युपासनविधाने पदान्तरार्थविधानमयुक्तम्। यथाक्रतुः इति उपरितनवाक्यारम्भात् यत्क्रतुरित्यारम्भाभावात् उपास्यमपि ज्ञातम्, तद्गतप्रकारविशेषो बुबोधयिषित इति च ज्ञायते। सूत्रकारश्चाधिकरणारम्भे प्रतिज्ञाघटकपक्षनिर्देशं कृत्वा परमात्मत्वं स्थापयतीति पूर्वापरसर्वाधिकरणसिद्धम्। अतः सर्वत्रेति पदं प्रतिज्ञाघटकं वाच्यम्। तत् सर्वंखल्विति वाक्यस्य विचार्यत्व एव घटते। मनोमयत्वादिगुणविषये विवक्षितगुणेत्येवमुपरि सूत्रणात् अत्र प्रसिद्धपदं न तत्परम्, किंतु खलुशब्देतिशब्दाभ्यां प्रसिद्ध्यभिप्रायमित्यपि ज्ञायते। न च प्रथमविधेर्विषयविशिष्टोपासनविधायकत्वे

वोपासनं विधीयते—सर्वात्मकं ब्रह्म शान्तस्सन् उपासीतेति। 'स क्रतुं कुर्वीत' इति तस्यैव गुणोपादानार्थोऽनुवादः। उपादेयाश्च गुणा मनोमयत्वादयः; अतः सर्वात्मकं ब्रह्म मनोमयत्वादिगुणकमुपासीतेति वाक्यार्थः। तत्र संदेहः—किमिह ब्रह्मशब्देन प्रत्यगात्मा निर्दिश्यते, उत परमात्मा—इति। किं युक्तम्? प्रत्यगात्मेति। कुतः? तस्यैव सर्वपदसामानाधिकरण्यनिर्देशोपपत्तेः। सर्वशब्दनिर्दिष्टं हि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं कृत्स्नं जगत्। ब्रह्मादिभावश्च प्रत्यगात्मनः अनाद्यविद्यामूलकर्मविशेषोपाधिको विद्यत एव। परस्य तु ब्रह्मणः सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेरपहतपाप्मनो निरस्तसमस्ताविद्यादिदोषगन्धस्य समस्तहेयाकरसर्वभावो नोपपद्यते। प्रत्यगात्मन्यपि क्वचित्क्वचिद् ब्रह्मशब्दः प्रयुज्यते। अत एव परमात्मा परं ब्रह्मेति परमेश्वरस्य क्वचित् सविशेषणो निर्देशः। प्रत्यगात्मनश्च निर्मुक्तोपाधेर्बृहत्त्वं च विद्यते; (श्वे.५-९) "स चानन्त्याय कल्पते" इति श्रुतेः। अविदुषस्तस्यैव कर्मनिमित्तत्वाज्जगज्जन्मस्थितिलयानां तज्जलानिति हेतुनिर्देशोऽप्युपपद्यते। तदयमर्थः—अयं जीवात्मा स्वतोऽपरिच्छिन्नस्वरूपत्वेन ब्रह्मभूतः सन् अनाद्यविद्यया देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरात्मनाऽवतिष्ठते—इति।

अत्र प्रतिविधीयते—सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्—सर्वत्र—(छा. "सर्वं खल्विदम्" इति निर्दिष्टे सर्वस्मिन् जगति ब्रह्मशब्देन तदात्मतया अभि(वि)धीयमानं परं ब्रह्मैव; न प्रत्यगात्मा। कुतः? प्रसिद्धोपदेशात्। "तज्जलानिति" इति हेतुतः सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति

पूर्वपक्षानुत्थितिरिति वाच्यम्; तदुत्थित्यर्थं स्वरसप्रतीतत्यागायोगात्। तदुत्थितिश्च दर्शितैव भाष्ये।

नोपासनमात्रस्य विधिः; किंतु उपास्यविशिष्टस्येति दर्शयति सर्वात्मकंब्रह्मेति। एतद्वाक्यजातात् सर्वात्मकत्वं नोपास्यतयोपादेयो गुणः, मनोमयत्वादय एव इत्येव ज्ञायते। खलुशब्दसद्भावात् तज्जत्वादिप्रयुक्तसार्वात्म्यप्रसिद्धिमत् ब्रह्मोपासीतेत्यर्थवर्णनात् प्रसिद्धिपर्यन्तस्योपलक्षणतयाऽन्वयः; न तु विशेषणतयेत्याशयो भाव्यः। सार्वात्म्यमपि विधेयमिति पक्षेपि मनोमयत्वादिविधानसंभवः टीकादिषु द्रष्टव्यः; अस्मत्परिष्कारे च। पूर्वोत्तरपक्षद्वयसंमतो वाक्यार्थांशः वाक्यार्थ इत्यन्तेनोक्तः। ननु ब्रह्मशब्दे सति कथं शङ्केत्यत्र तच्छब्दपूर्वमाविसर्वशब्दवलादित्याह तस्यैवेति। समष्टिकार्यकारणसर्वसामानाधिकरण्यं प्रत्यगात्मन्यप्यनुपपन्नमित्यत्र सर्वशब्दार्थं संकोचयति सर्वशब्दनिर्दिष्टहीति। ननूपास्य प्रत्यगात्मा शुद्धः, तस्य कथं ब्रह्मादिभाव इत्यत्राह ब्रह्मादीति। अनाद्यः प्रवाहानादयः अज्ञानस्य मूलभूताः कर्मविशेषाः। ननु परमात्मग्रहणे सर्वशब्दासंकोचः, तस्य चेतनाचेतनसर्वभावादित्यत्राह परस्य त्विति। ननु शास्त्रदृष्टेः पूर्वाधिकरणे उक्तत्वात् कथमेवं शंकेति चेत्—तदाक्षेपोऽप्यत्र मन्तव्यः। सर्वभावे सर्वभोगप्राप्तिरिति शंकासद्भावादेव हि, संभोगप्राप्तिरिति गुणसूत्रस्य प्रवृत्तिः। कामं पापप्रतिभटत्वशक्तिसंपन्नमन्विन्द्रवामदेवादिभावः स्यात्, न तु सर्वभाव इति च मन्यते। प्रयुज्यते; 'इदं ब्रह्मायाति', 'निर्दोषं हि समं ब्रह्म' इत्यादौ।

सर्वत्रेति। अनेन सौत्रपदेन सर्वंखल्विति श्रुतसर्वग्रहणम्। आनन्दमय इत्यादिवत् प्रथमान्ता-

प्रसिद्धवदुपदेशात्। ब्रह्मणो जातत्वात् ब्रह्मणि लीनत्वात् ब्रह्माधीनजीवनत्वाच्च हेतोः ब्रह्मात्मकं सर्वं खल्विदं जगदित्युक्ते, यस्माज्जगज्जन्मस्थितिलया वेदान्तेषु प्रसिद्धाः, तदेवात्र ब्रह्मेति प्रतीयते। तच्च परमेव ब्रह्म; तथा हि, (तै. भृ. १) "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति, तद् विजिज्ञासस्व; तद् ब्रह्म" इत्युपक्रम्य, "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्। आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादिना पूर्वानुवाकप्रतिपादितानवधिकातिशयानन्दयोगिनो विपश्चितः परस्माद् ब्रह्मण एव जगदुत्पत्तिस्थितिलया निर्दिश्यन्ते। तथा, (श्वे. ६-९) 'स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः' इति करणाधिपस्य जीवस्याधिपः परं ब्रह्मैव कारणं व्यपदिश्यते। एवं सर्वत्र परस्यैव ब्रह्मणः कारणत्वं प्रसिद्धम्। अतः परब्रह्मणो जातत्वात् तस्मिन् प्रलीनत्वात् तेन प्राणनात् तदात्मकतया तादात्म्यमुपपन्नम्। अतः सर्वप्रकारं सर्वशरीरं सर्वात्मभूतं परं ब्रह्म शान्तो भूत्वोपासीतेति श्रुतिरेव परस्य ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वमुपपाद्य तस्यैवोपासनमुपदिशति। परं ब्रह्म हि कारणावस्थं कार्यावस्थं सूक्ष्मस्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरतया सर्वदा सर्वात्मभूतम्। एवम्भूततादात्म्यस्य प्रतिपादने परस्य ब्रह्मणः सकलहेयप्रत्यनीककल्याणगुणाकरत्वं न विरुध्यते; प्रकारभूतशरीरगतानां दोषाणां प्रकारिणि आत्मनि अप्रसङ्गात्। प्रत्युत निरतिशयैश्वर्यापादनेन गुणायैव भवतीति पूर्वमेवोक्तम्।

यदुक्तं जीवस्य सर्वतादात्म्यमुपपद्यत इति—तदसत्: जीवानां प्रतिशरीरं भिन्नानामन्योन्यतादात्म्यासंभवात्। मुक्तस्या[प्य]नवच्छिन्नस्वरूपस्यापि जगत्तादात्म्यं जगज्जन्मस्थितिप्रलयकारणत्वनिमित्तं न संभवतीति(शारी० ४-४-६) "जगद्व्यापारवर्जम्" इत्यत्र वक्ष्यते। 'जीवकर्मनिमित्तत्वाज्जगज्जन्मस्थितिलयानां स एव कारणम्' इत्यपि न साधीयः; तत्कर्मनिमित्तत्वेऽपीश्वरस्यैव जगत्कारणत्वात्। अतः परमात्मैवाऽत्र ब्रह्मशब्दाभिधेयः। इममेव सूत्रार्थमभियुक्ता बहुमन्वते। यथाह वृत्तिकारः, "सर्वं खल्विति सर्वात्मा ब्रह्मेशः" इति ॥१॥

प्रयोगेण सर्वत्रेति सप्तमीनिर्देशेन प्रपञ्चस्य ब्रह्मणश्चैक्यरूपं तादात्म्यं वारयति। इदमिति निर्दिष्टाचेतनदेहतादात्म्यस्य प्रत्यगात्मन्यसंभवात् पूर्वपक्षिणापि सर्वमित्यस्य सर्वत्रात्मतया स्थितमित्येवार्थो वर्णनीयः; स सिद्धान्तिनः चेतनाचेतनसर्वग्रहणेन सम्यगू घटत इति च ज्ञापयति। तथाच सर्वत्र सर्वत्र स्थितं-सर्वात्मा परमात्मा सर्वात्मत्वसर्वजन्मस्थितिलयहेतुत्वरूपप्रसिद्धार्थोपदेशादिति सूत्रार्थः। सष्टृत्वमिव सामान्यतो जन्मस्थितिलयहेतुत्वमपि विज्ञानमयान्तव्यावृत्ततया ब्रह्मैकनिष्ठतया च तैत्तिरीयाद्युक्तमिति न जीवे तदुक्तिसंभव इति स्पष्टं दर्शयति तथाहीत्यादिना। परमात्मनि सर्वतादात्म्यस्वीकारे पूर्वपक्षिशंकितमनिष्टं परिहरति एवम्भूतेत्यादिना। यथा जीवस्य देवमनुष्यादितादात्म्ये उच्यमाने तत्तद्देहगतहेयाकारवत्त्वापत्तिर्न भवति, तथैवेति भावः। अथापि तत्प्रयुक्तभोगप्राप्तिरिति चेत्-तत्परिहारोऽन्तिमगुणसूत्रे।...

सर्वात्मा ब्रह्मेशः इति। सर्वं ब्रह्मेत्यस्य सर्वात्मा ब्रह्मेति पूर्वोत्तरपक्षसंमतोऽर्थः। तत्र पक्षे ईशत्वं

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च १। २। २॥

वक्ष्यमाणाश्च गुणाः परमात्मन्येवोपपद्यन्ते, "मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसङ्कल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः" इति। मनोमयः—परिशुद्धेन मनसैकेन ग्राह्यः। विवेकविमोकादिसाधनसप्तकानुगृहीत परमात्मोपासन-निर्मलीकृतेन हि मनसा गृह्यते। अनेन हेयप्रत्यनीककल्याणैकतानतया सकलेतरविलक्षण-स्वरूपतोच्यते; मलिनमनोभिर्मलिनानामेव ग्राह्यत्वात्। प्राणशरीरः—जगति सर्वेषां प्राणानां धारकः; प्राणो यस्य शरीरम् आधेयं विधेयं शेषभूतं च स प्राणशरीरः। आधेयत्वविधेय-त्वशेषत्वानि शरीरशब्दप्रवृत्तिनिमित्तानी(त्ति मि)त्युपपादयिष्यते। भारूपः—भास्वररूपः; अप्रा-कृतस्वासाधारणनिरतिशयकल्याणदिव्यरूपत्वेन निरतिशयदीप्तियुक्त इत्यर्थः। सत्यसङ्कल्पः—अप्रतिहतसङ्कल्पः। आकाशात्मा—आकाशवत् सूक्ष्मस्वच्छस्वरूपः; सकलेतरकारणभूतस्याऽऽका-शस्या[प्या]त्मभूत इति वा आकाशात्मा; स्वयं च प्रकाशते, अन्यानपि प्रकाशयतीति वा आकाशात्मा। सर्वकर्मा—क्रियत इति कर्म; सर्वं जगद्यस्य कर्म असौ सर्वकर्मा; सर्वा वा क्रिया यस्यासौ सर्वकर्मा। सर्वकामः—काम्यन्त इति कामाः—भोग्यभोगोपकरणादयः; ते परिशुद्धाः सर्वविधास्तस्य सन्तीत्यर्थः। सर्वगन्धः सर्वरसः—(कठ० १-३-१५) अशब्दमस्पर्शम्" इत्यादिना प्राकृतगन्धरसादिनिषेधादप्राकृताः स्वासाधारणाः निरवद्याः निरतिशयाः कल्याणाः स्वभोग्यभूताः सर्वविधा गन्धरसास्तस्य सन्तीत्यर्थः। सर्वमिदमभ्यात्तः—उक्तं रसपर्यन्तं सर्वमिदं कल्याणगुणजातं स्वीकृतवान्। अभ्यात्तः इति, 'भुक्ता ब्राह्मणाः' इतिवत् कर्तरि क्तः प्रतिपत्तव्यः। अवाकी—वाकः उक्तिः; सोऽस्य नास्तीत्यवाकी। कुत इति? आह—अनादर इति। अवाप्तसमस्तकामत्वेनादर्तव्याभावादादररहितः। अत एव अवाकी—

विधेयम्। यद्वा सर्वात्मेति पक्षः, 'अत एव च स ब्रह्म' इति सूत्रात् ब्रह्मशब्दाकर्षः। पूर्वपक्षिणाऽत्र ब्रह्मशब्दस्यार्थान्तरवर्णनात् तदपाकरणाय ईश इति॥ १॥

विवक्षितेत्यस्य वक्तुमिष्टेत्यर्थे वेदस्यापौरुषेयतया कस्येच्छेत्याक्षेपः प्राप्नोति। तात्पर्यविषयेत्युक्ता-वपि। मनोमयादिपदे वाच्यार्थत्यागेनार्थान्तरं गृह्यत इति भ्रमश्च भवेत्। अत इच्छायाः कार्यपूर्वभावित्वात् तस्य भविष्यत्त्वमत्र विवक्षितम्—यथा कूलं पिपतिषतीत्यत्र पतिष्यतीति इत्याशयेन विवक्षितपदस्य वक्ष्य-माणेत्यर्थमाह वक्ष्यमाणाश्चेति। अत्र सूत्रे उपपत्तेरिति, उपरितनसूत्रे अनुपपत्तेरिति च पदस्वारस्यात् 'मनोमयादिपदार्थभूतानां परमात्मन्यसंभवितया पूर्वपक्ष्यभिमतानामुपपत्तिरत्रोच्यते; अन्येषां सर्वकामत्वादीनां सर्वथा प्रत्यगात्मन्यनुपपत्तिरुपर्युच्यते' इति विभागो लक्ष्यते। तदपेक्षया मनोमयत्व-प्राणशरीरत्वादीनामपि प्रत्यगात्मन्यसंभवपरत्व एवोत्तरसूत्रभाष्यस्वारस्यम्। प्राणशरीरत्वं हि तस्य न भवत्येव। न हि प्राणः शरीरं तस्य। प्राणः शरीरे यस्येति विग्रहः क्लिष्टः। मनोमयत्वमपि न; विशिष्य मनोग्रहणे विशेषा-भावात्। तस्य सर्वेन्द्रियवृत्तिमत्त्वात्। शुद्धस्यैवोपास्यतया ईदृशहेयाकाराणां प्रस्तुततत्क्रतुन्यायविरोधेना-

अजल्पाकः ; परिपूर्णैश्वर्यत्वाद् ब्रह्मादि स्तम्बपर्यन्तं निखिलं जगत् तृणीकृत्य जोषमासीन इत्यर्थः। त एते विवक्षिता गुणाः परमात्मन्येवोपपद्यन्ते ॥ २ ॥

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ।१।२।३॥

तमिमं गुणसागरं पर्यालोचयतां खद्योतकल्पस्य शरीरसंबन्धनिबन्धनापरिमितदुःखसंबन्धयोग्यस्य बद्धमुक्तावस्थस्य जीवस्य प्रस्तुतगुणलेशसंबन्धोऽपि नोपपद्यत इति नास्मिन् प्रकरणे शारीरपरिग्रहशङ्का जायत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च १।२।४॥

"एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मि" इति प्राप्यतया परं ब्रह्म व्यपदिश्यते, प्राप्तृतया च जीवः। अतः प्राप्ता जीव उपासकः, प्राप्यं परं ब्रह्मोपास्यमिति प्राप्तुरन्यदेवेदमिति विज्ञायते ॥ ४ ॥

शब्दविशेषात् १।२।५॥

"एष म आत्माऽन्तर्हृदये" इति शारीरः षष्ठ्या निर्दिष्टः ; उपास्यस्तु प्रथमया। एवं समानप्रकरणे वाजिनां च श्रुतौ शब्दविशेषः श्रूयते जीवपरयोः, (अग्निरहस्य.) "यथा व्रीहिर्वा यवो वा श्यामाको वा श्यामाकतण्डुलो वा, एवमयमन्तरात्मन् पुरुषो हिरण्मयः ; यथा ज्योतिरधूमम्" इति। अत्र 'अन्तरात्मन्' इति सप्तम्यन्तेन शारीरो निर्दिश्यते ;

विवक्षावगमाच्च। मनोग्राह्यत्वरूपार्थे तु प्रीतिरूपापन्नात्यन्तशुद्धमनोवृत्तिविषयताप्राचुर्यं परस्मिन्नेव पुष्कलमित्येवं वक्तव्यगुणोपपत्तिः परमात्मन्येव, न शारीरे इति दृढीकरणमिति। गुणसागरं परमात्मानम्, यद्वा गुणसमुदायम् ॥ २-३ ॥

स्वात्मनोऽपि स्वात्मकर्तृकोपासनकर्मत्वस्येष्टत्वात् कर्मकर्तृव्यपदेशः कथं भेदसाधक इत्याक्षेपाभावाय प्राप्तिक्रियाकर्मकर्तृपरतया सूत्रं योजयति एतमित्यादिना। अभिसंभवितास्मि गन्तास्मि। गच्छतीत्यादौ कर्तृकर्मणोर्भेदस्यावश्यकत्वं हि सर्वेष्टम्। एतमिति पराङ्निर्देशोऽप्यत एव घटते। देशविशेषावच्छिन्नप्राप्तिरत्र विवक्षितेति इतःप्रेत्येत्यनेन सिद्धमेव। ननु प्राप्यप्राप्तृभेदोऽस्तु, जीवोपासनस्य किमायातमित्यत्र तत्क्रतुन्यायात् प्राप्योपास्यैक्यं दर्शयितुं उपासकः, उपास्यमिति ॥ ४ ॥

नन्वेक एवात्मा। स देहाद्युपाध्यवच्छिन्नो जीव आख्यायते ; अन्यादृशावच्छिन्नं च ब्रह्मेति। तत्र जीवरूपमनुपास्यम्, अन्यरूपमुपास्यमित्येव तत्त्वम्। तथा च सिद्धान्तेऽपि अभिसंभवनरूपगमनकर्मत्वं स्वाभिन्ने ब्रह्मण्यौपचारिकमेव देशभेदमादाय वाच्यम्। अतः कर्मकर्तृव्यपदेशो न हेतुरित्याशंकायाम्, सूत्रद्वयेनैकात्म्यवादं निरस्यति। एवं मध्यप्राप्तशंकापरिहारपरत्वादेवात्र सूत्रे चकाराभावः। प्रथमयेति। देहप्रदेश एवात्मद्वयस्य श्रुतत्वान्नैक्यमिति भावः। अन्तरात्मन्नित्यस्य लुप्तप्रथमान्तत्वे विवक्षितार्थालाभात् लुप्तसप्तम्यन्तत्वं प्रदर्श्य व्युत्पादयति अत्रेति। अन्तरात्मन्—शरीरान्तः जीवात्मनि ॥ ५ ॥

'पुरुषो हिरण्मयः' इति प्रथमयोपास्यः। अतः पर एवोपास्यः ॥ ५ ॥

इतश्च शारीरादन्यः—

स्मृतेश्च १।१।६॥

(गी० १४-१५) "सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनञ्च", (गी० १५-१९) "यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम्", (गी० १८-६१) "ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति। भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया। तमेव शरणं गच्छ" इति शारीरमुपासकम्, परमात्मानं चोपास्यं स्मृतिर्दर्शयति ॥ ६ ॥

अर्भकौकस्त्वात् तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न-निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च १।२।७॥

अल्पायतनत्वमर्भकौकस्त्वम्; तद्व्यपदेशः—अल्पत्वव्यपदेशः। "एष म आत्माऽन्तर्हृदये" इति अणीयसि हृदयायतने स्थितत्वात्, "अणीयान् व्रीहेर्वा यवाद्वा" इत्यादिनाऽणीयस्त्वस्य स्वरूपेण व्यपदेशाच्च नायं परमात्मा; अपितु जीव एव; (मु. १-१-६) "सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद् भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः" इत्यादिभिः परमात्मनोऽपरिच्छिन्नत्वागमात्, जीवस्य च आराग्रमात्रत्वव्यपदेशादिति चेत्—

नैतदेवम्; परमात्मैव ह्यणीयानित्येवं निचाय्यत्वेन व्यपदिश्यते। एवं निचाय्यत्वेन—एवं द्रष्टव्यत्वेन, एवमुपास्यत्वेनेति यावत्। न पुनरणीयस्त्वमेवास्य स्वरूपमिति। व्योमवच्चायं व्यपदिश्यते—स्वाभाविकं महत्त्वं चात्रैव व्यपदिश्यते, "ज्यायान् पृथिव्याः ज्यायानन्तरिक्षात् ज्यायान् दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः" इति। अत उपासनार्थमेवाल्पत्वव्यपदेशः।

इतश्च शारीरादन्य इति। शरीरे शारीरस्येवान्यस्यापि स्थितिविषये स्मृतेरपि सत्त्वात् नैकात्म्यमित्यर्थः। स्मृतेश्चेति चकारः मध्यप्राप्तशंकापरिहारकपूर्वहेतुसमुच्चयार्थः। यो मामेवमिति। एवम्—'परमात्मेत्युदाहृतः, यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः' इति। सर्वान्तर्वर्तित्वेन ईश्वरैकत्वस्य सर्वपदेन प्राणिरूपभूतानेकत्वस्य चावगमादिना भेदसिद्धिः ॥ ६ ॥

प्रधानपूर्वपक्षांशतत्परिहारविषयकमर्भकसूत्रम्। अर्भकशब्दोऽल्पपरिमाणार्थकः। तच्छब्दोऽल्पपरिमाणकत्वार्थकः। अल्पपरिमाणस्थानकत्वात् साक्षादल्पपरिमाणकत्वव्यपदेशाच्चेत्यर्थः। नेति; एतद्विद्योपास्यो न परमात्मेत्यर्थः। चेन्नेति। सर्वव्यापिनोऽर्भकौकस्त्वं न साक्षात्। अणीयस्त्वमपि जीवद्वारा। व्रीह्यादयोऽणवः; अणीयान् जीवः। तं प्रति अयमात्मेति अणीयानित्युच्यते। मे आत्मा अणीयानित्युक्त्या तद् व्यक्तम्। एवं निचाय्यत्वात् अर्भकौकस्त्वाणीयोजीवान्तरात्मत्वाभ्यामुपास्यत्वात्। ज्यायस्त्वमप्युक्तम्; तत् जीवपक्षे न घटत इत्यप्याह व्योमवच्चेति। ज्यायान्। 'प्रशस्यस्य श्रः' इति श्रम्, 'ज्य च' इति ज्यश्च प्रशस्यशब्दात् विधाय, 'वृद्धस्य च' इति वृद्धशब्दादपि ज्यविधानात् वृद्धेश्च परिमाणाधिक्यरूपतया देशपरिमाणाधिक्यस्येह ग्रहणात् महत्तर इत्यर्थः।

तथाहि—"सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत" इति सर्वोत्पत्तिप्रलय-कारणत्वेन सर्वस्याऽऽत्मतयाऽनुप्रवेशकृतजीवयितृत्वेन च सर्वात्मकं ब्रह्मोपासीतेत्युपासनं विधाय, "अथ खलु क्रतुमयः पुरुषः। यथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति, तथेतः प्रेत्य भवति" इति यथोपासनं प्राप्यसिद्धिमभिधाय, "स क्रतुं कुर्वीत" इति गुणविधानार्थमुपासनमनूद्य, "मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसङ्कल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः" इति जगदैश्वर्यविशिष्टस्य स्वरूपगुणांश्चोपादेयान् प्रतिपाद्य, "एष म आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीयान् व्रीहेर्वा यवाद्वा सर्षपाद्वा श्यामाकाद्वा श्यामाकतण्डुलाद्वा" इति उपासकस्य हृदयेऽणीयस्त्वेन तदात्मतयोपास्यस्य परमपुरुषस्योपासनार्थमवस्थानमुक्त्वा, "एष म आत्माऽन्तर्हृदये ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षात् ज्यायान् दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्य-

---

ननु, 'क्रतुं कुर्वीत मनोमय' इत्याद्युपासनवाक्यात् पृथक्, एष मे इत्यारम्भात् कथमनयोरुपासनार्थत्वम्। एष म आत्माऽन्तर्हृदये इति त्रिः पाठश्च कुतः? 'उपासीत, क्रतुमयः, क्रतुं कुर्वीत' इति त्रिरुपासनं कुत उक्तम्? सर्वकर्मेत्यारभ्य अनादर इत्यन्तं द्विः कुतः पठितम्। अल्पायतनत्वाणीयस्त्वयोरिव मनोमयत्वादीनाञ्च बहूनां गुणानां प्राप्तोपासनविषयब्रह्मानुवादेन विधाने वाक्यभेदश्च। उपासितमनोमयत्वादिपरब्रह्मधर्मवत्त्वस्य जीवात्मन्ययोगात् तथाभवतीति च कथमित्याशंकायां सर्ववाक्यार्थं संगृह्णाति तथाहीति। ब्रह्मोपासनस्य प्रथमं विधिः, पश्चात् फलकथनार्थं गुणविधानार्थञ्चानुवादः। सर्वकर्मेत्यादेः द्विः पाठः उपास्यत्वप्राप्यत्वरूपांशद्वयज्ञापनाय। त्रिहृदयावस्थानवचने च प्रथमम् उपासनार्थावस्थानबोधनार्थम्, द्वितीयं हृदयस्थितिर्न तन्महिमभञ्जिका, हृदयस्थ एव सन् एवम्भूत इति व्युत्पादनार्थम्, तृतीयञ्च तादृशो हन्त कारुण्येन हार्दरूपेणात्र संनिधत्त इति सौलभ्यज्ञापनार्थमित्येवंरीत्या परिहार इहाभिसंहितः। यथोपासनं प्राप्यसिद्धिमिति। क्रतुः उपासनम्। तन्मयः तत्प्रचुरः तत्प्रधानः। यथाक्रतुरित्यादिवाक्यस्य, 'तं यथायथोपासते तदे(थै)व भवति' इति बहुवचनैकवचनरूपकर्तृभेददर्शि श्रुत्यन्तरानुसारेण उपासिताकारविशिष्टवस्तुप्राप्तिमानित्यर्थः, न तु स्वयमुपासिताकारवानित्येवेति परिष्कारे विवृतं द्रष्टव्यम्। अत्र निगमनरूपेण, 'एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मी'ति वाक्येन उपासितवस्तुप्राप्तिरेवोच्यत इति स एव यथाक्रतुवाक्यार्थः, यत्प्रकारकोपासनवान्—फलभूतप्राप्ययादृशवस्त्ववच्छिन्नोपासनवान्, तादृशवस्त्ववच्छिन्नो भवति—तत्प्राप्तिमान् भवतीति। तत्र एतमित्यनेन मनोमय इत्यारभ्य एतद्ब्रह्मेत्यन्तेनोक्तसर्वगुणविशिष्टात्मानं परामृश्य, प्रायणानन्तरेदृशात्मप्राप्त्यनुसंधाननिश्चयवतः प्राप्तौ न संदेह इति कथनात् मनोमयत्वादिगुणानामर्थवादलब्धानामुपासनान्वयावगमात् टीकादर्शितरीत्या रात्रिसत्रन्यायेन 'एतस्य क्रतुं कुर्वीते'ति एकेनैव एतत्पदेन सर्वगुणविधानमिति न वाक्यभेददोषोपीत्यपि भाव्यम्। प्रकारान्तरं सर्वमुपनिषद्भाष्यपरिष्कारादौ। न च खलुशब्दसद्भावात् ब्रह्मपदं न द्वितीयान्तमिति मन्तव्यम्, 'इदं किलाव्याजमनोहरं वपुः' इति शाकुन्तल इवोपपत्तेः। स्वरूपगुणान्=भारूप इति

नादरः" इति अन्तर्हृदयेऽवस्थितस्योपास्यमानस्य प्राप्याकारं निर्दिश्य, "एष म आत्माऽन्तर्हृदये एतद् ब्रह्म" इति एवम्भूतं परं ब्रह्म परमकारुण्येनास्मदुज्जिजीवयिषयाऽस्मद्धृदये संनिहितमितीदमनुसन्धानं विधाय, "एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मि" इति यथोपासनं प्राप्तिनिश्चयानुसंधानं च विधाय, "इति यस्य स्यादद्धा न विचिकित्साऽस्ति" इति एवंविधप्राप्यप्राप्तिनिश्चयोपेतस्योपासकस्य प्राप्तौ न संशयोऽस्तीत्युपसंहृतम्।

अत उपासनार्थमर्भकौकस्त्वमणीयस्त्वं च ॥ ७ ॥

संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् १। २। ८॥

जीवस्येव परस्यापि ब्रह्मणः शरीरान्तर्वर्तित्वमभ्युपगतं चेत्, तद्वदेव शरीरसंबन्धप्रयुक्तसुखदुःखोपभोगप्राप्तिरिति चेत्—तन्न, हेतुवैशेष्यात्। न हि शरीरान्तर्वर्तित्वमेव सुखदुःखोपभोगहेतुः; अपि तु पुण्यपापरूपकर्मपरवशत्वम्। तत्तु अपहतपाप्मनः परमात्मनो न संभवति। तथा च श्रुतिः, (मुं. ३-१) "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन् अन्यो अभिचाकशीति" इति ॥ ८ ॥ इति सर्वत्रप्रसिद्ध्यधिकरणम् ॥ १ ॥

13. अत्त्रधिकरणम् ॥ २ ॥ (कठ. १-२-२५)

यदि परमात्मा न भोक्ता, एवं तर्हि सर्वत्र भोक्तृतया प्रतीयमानो जीव एव स्यादित्याशङ्क्याह—

अत्ता चराचरग्रहणात्। १। २। ९॥

कठवल्लीष्वाम्नायते, "यस्य ब्रह्म च क्षत्रञ्च उभे भवत ओदनः। मृत्युर्यस्योपसेचनम्, क इत्था वेद यत्र सः" इति। अत्रौदनोपसेचनसूचितोऽत्ता किं जीव एव, उत परमात्मेति

दिव्यरूपं धर्मोश्च। निश्चयानुसंधानम् निश्चयात्मकचिन्तनम्। उपसंहरति अत उपासनार्थमिति। अर्भकौकस्त्वं विग्रहद्वारकम्। अणीयस्त्वं जीवद्वारकमित्युभयमुपासनविषय इति भावः ॥ ७ ॥

संभोगेति। समित्येकीकारे। निरन्तरसंश्लेषमूलकभोगः। भोग इह सुखदुःखोभयविषयकः। स एव वा मिश्रभोगः संभोगः ॥ ८ ॥

अवान्तरसंगतिं दर्शयति यदि परमात्मेति। संभोगप्राप्तिसूत्रे भोक्तृत्वाभावस्योक्तत्वादिति भावः।

उपसेचनं ओदने भोज्यत्वाय सिच्यमानं दध्यादि। क इत्था वेद यत्र सः। यस्मिन् प्रकारे सोऽत्ता वर्तते, तं प्रकारं क इत्थमिति विशिष्य वेद। एवं वा—नाविरतो दुश्चरितादिति पूर्वमन्त्रे दुराचाराकृत्यकरणादौ सति प्रज्ञानेनाऽस्य प्राप्त्यसंभवस्योक्तत्वादुच्यते, यस्मिन्नुपाये सति स प्राप्यते, यं स उपायत्वेन स्वीकरोति, तं को वेद। उपायस्य लघुत्वे हि ब्रह्मक्षत्रे प्रायः संह्रियमाणतामनवाप्य मुक्तिभाजी भवेतामिति। अतएवाभिज्ञवर्णयोर्विशिष्य ग्रहणम्। वक्ष्यते चैतदर्थो भाष्ये, तत्प्रसादात् ऋते तस्य दुरवबोधत्वमिति। मन्त्रे अत्तृपदाभावात् कथं विषयवाक्यमिदं स्यादित्यत आह ओदनोपसेचनसूचित इति। आनन्दमय

संदिह्यते। किं युक्तम्? जीव इति। कुतः? भोक्तृत्वस्य कर्मनिमित्तत्वात् जीवस्यैव तत्संभवात्॥

अत्रोच्यते—अत्ता चराचरग्रहणात्। अत्ता परमात्मैव। कुतः? चराचरग्रहणात्। चराचरस्य कृत्स्नस्यात्तृत्वं हि तस्यैव संभवति। न चेदं कर्मनिमित्तंभोक्तृत्वम्; अपि तु जगज्जन्मस्थितिलयहेतुभूतस्य परस्य ब्रह्मणो विष्णोः संहर्तृत्वम्; (कठ.१-३-९) "सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्" इति अत्रैव दर्शनात्। तथा च, "मृत्युर्यस्योपसेचनम्" इति वचनात्, "ब्रह्म च क्षत्रं च" इति कृत्स्नं चराचरं जगदिहादनीयौदनत्वेन गृह्यते। उपसेचनं हि नाम स्वयमद्यमानं सत् अन्यस्या[प्य]दनहेतुः। अत उपसेचनत्वेन मृत्योरप्यद्यमानत्वात् तदुपसिच्यमानस्य कृत्स्नस्य ब्रह्मक्षत्रपूर्वकस्य जगतश्चराचरस्यादनमत्र विवक्षितमिति गम्यते।

इत्यादौ आनन्दमयशब्दार्थ इति पक्षनिर्देशः। अत्रात्तृशब्दाभावात् अत्तृत्वेनावगम्यमान इति पक्षो निर्देष्टव्यः। एतेन परमात्मनोऽत्तृत्वस्य सिद्धान्तेऽनिष्टेः संहर्तृत्वस्यैवेष्टेः कथमत्तृपदेन परमात्मग्रहणमिति निरस्तम्। अत्तृत्वेन प्रतीतेरक्षतेः। एवं प्रयुञ्जानः सूत्रकारः, 'गिरीन् पुनरुद्गिरति त्वदन्यः कः' इत्युक्तरीत्या प्रलये सर्वं भक्षयित्वा उदरे निधाय वटपत्रे शेत इति प्रसिद्धया अत्तृत्वमप्यस्तीत्याशयमुद्गिरति। अत्तेत्यनेन, "स यद्यदेवासृजत, तत्तदत्तुमध्रियत; सर्वं वा अत्तीति' (बृ. १-२-५) इति श्रुतिरपि सूच्यते। तत्संभवादिति। नन्वोदनभोक्तृत्वस्य जीवे संभवेऽपि ब्रह्मक्षत्रभोक्तृत्वं कथम्? अतः ब्रह्मक्षत्रयोरोदनत्वरूपणवत् ब्रह्मक्षत्रसंबन्धिकिञ्चित्कार्यकर्तरि अत्तृत्वरूपणमात्रमिति चेत्—उच्यते-रूपणोपयोगिसादृश्यमवान्तरेणान्तरङ्गेणाकारेण भवदेव ग्राह्यम्। ओदने च भुज्यमाने भोज्यत्वं भोग्यत्वं (संहार्यत्वरूपं) विनाश्यत्वञ्च सन्ति। तत्र पूर्वपूर्वमन्तरङ्गम्। अतो ब्रह्मक्षत्रभोजनकर्ता वा तद्भोगवान् वा भोक्तैव ग्रहीतुमुचितः; न तु संहर्ता। स च जीव एवेति। मृत्योर्भोग्यत्वञ्च भोक्तुर्भोगप्रतिबन्धकप्राणिमारणादिरूपसाहाय्यात् मृत्युक्रियमाणादिति भाव्यम्।

मृत्यूपसेचनत्वश्रवणात् सर्वब्रह्मक्षत्रतदन्यग्रहणावश्यकतां प्रदर्शयति कृत्स्नस्यात्तृत्वं हीति। भोजनकर्तृत्वं वा भोगवत्त्वं वा नाशकत्वं वा किमप्यस्तु, तत् चराचरविषयकं तस्य भवत्येव; तस्यैव च भवति। न च गलाधःसंयोगानुकूलव्यापारोऽदनम्; अतिव्याप्तेरव्याप्तेश्च। अस्तु वा परिणामविशेषार्थकुक्षिप्रवेशनमदनम्; तदप्यक्षतम्; 'वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति', 'लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्तात्' इति विश्वरूपे प्रदर्शनात्। ब्रह्म च क्षत्रश्चेत्यस्य समस्तचराचरसर्वोपलक्षकत्वसंभवेऽपि चराचरेत्युक्तिः मृत्योस्तत्रैवोपसेचनत्वसंभवात्। तस्योपसेचनत्वश्रवणात् तन्मूलसंहार्यसर्वग्रहणमावश्यकमिति न कतिपयब्रह्मक्षत्रभोग्यकत्वविवक्षेति भावः। ननु जगत्संहरणकार्यनियुक्तस्य मृत्युञ्जयस्य हरस्य जीवस्यात्र विवक्षा स्यादित्यत्राह अपित्विति। ब्रह्मरुद्रादेरपि संहर्तरि प्रकरणार्थे विष्णौ जाग्रति न तत्त्यागप्रसक्तिः। कामं मृत्युपदेन संहारकत्वात् तस्य ग्रहणमस्तु। अहं यस्योपसेचनमित्यनुक्त्वा मृत्युरिति प्रयोगस्य तुल्यातुल्यसर्वमृत्युग्रहणतात्पर्यकत्वसंभवादिति भावः। अमरत्वाकारस्यैव ग्रहणम्। सकलव्यापकं जिनश्वरत्वादिनि तत्रैव पर्यवसान-

ईदृशं चादनमुपसंहार एव। तस्मादीदृशं जगदुपसंहारित्वरूपं भोक्तृत्वं परमात्मन एव ॥९॥

प्रकरणाच्च १। २। १०॥

प्रकरणं चेदं परस्यैव ब्रह्मणः—(कठ. १-२-२२) "महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति", (कठ.१-२-२३) "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन। यमेवैष वृणुते, तेन लभ्यः; तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्" इति हि प्रकृतम्। "क इत्था वेद यत्र सः" इत्यपि हि तत्प्रसादादृते तस्य दुरवबोधत्वमेव पूर्वप्रस्तुतं प्रत्यभिज्ञायते ॥१०॥

अथ स्यात्—नायं ब्रह्मक्षत्रौदनसूचितः पुरुषोऽपहतपाप्मा परमात्मा; अनन्तरम्, (कठ. १-३-१) "ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्ध्ये। छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः" इति कर्मफलभोक्तुरेव सद्वितीयस्याभिधानात्। द्वितीयश्च प्राणः, बुद्धिर्वा स्यात्। ऋतपानं हि कर्मफलभोग एव। स च परमात्मनो न संभवति; बुद्धिप्राणयोस्तु भोक्तुर्जीवस्योपकरणभूतयोर्यथाकथञ्चित् पानेऽन्वयः संभवतीति तयोरन्यतरेण सद्वितीयो जीव एव प्रतिपाद्यते। तदेकप्रकरणत्वात् पूर्वप्रस्तुतोऽत्ताऽपि स एव भवितुमर्हति इति॥ तत्रोच्यते—

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् १। २। ११।

मिति विश्वरूपाद्यननुसंधानेऽपि न क्षतिरिति भावेनाह **ईदृशश्चादनमुपसंहार एवेति**। **चराचरग्रहणा-**दित्यस्य ब्रह्मक्षत्रपदाभ्यां चराचरोपलक्षणादित्यर्थः। यद्वा उपलक्षणमर्थसिद्धम्। अत्ता परमात्मा उपलक्षितचराचरग्रसनादित्यर्थः ॥ ९ ॥

ननु उत्तरमन्त्रैकवाक्यतैवास्यात्तृमन्त्रस्य किं न स्यात्। किञ्च पूर्वं परमात्मनः प्रकृतत्वेऽपि जीवस्यापि कर्तृत्वेन गृहीतत्वात्, 'नाविरतो दुश्चरितात्' इति तस्य निषिद्धवर्जनादेरुक्त्या, मृत्युमपि वशीकृत्य ब्रह्मक्षत्ररूपमहनीयभक्षणेऽपि प्रवृत्तस्यासुरप्रायस्य यादृशपापराशौ स्थितिः, तं को वेदेति पापप्रसक्तिरेवात्र जीवेऽत्तरि वर्ण्यताम्। समनन्तरमन्त्रे **पिबन्ताविति** पानकर्तुरुक्तत्वात्। अत्रैव हि पाता भवति। कर्मफलपानबोधनाच्च प्रागपि कर्मनिमित्तभोजनमेव ग्राह्यम्। पिबन्तं निर्दिश्य तेनापिबतोऽप्युपलक्षणात् पिबतः प्राधान्यम्, यथा छत्रिणो यान्ति इत्यादौ छत्र्यादेः। परमात्मग्रहणे च पिबत्प्राधान्यमपैति। अत उपरि परमात्माग्रहणात् इहात्ता जीव एव। तस्य दुश्चरितादिजन्यनरकाद्यनर्थ इहोच्यते; ऋतं पिबन्ताविति च स्वर्गादिहेयपारवश्यमसमाहितत्वप्रयुक्तमिति स्यादिति शंकते **अथस्यादिति**।

बुद्धिप्राणयोरिति। ज्ञानोपकरणेषु प्रधानं बुद्धितत्त्वम्, क्रियोपकरणेषु प्राणः। अध्यवसायस्य पूर्वभावित्वात् बुद्धिर्वेति तस्यामादरः; पैङ्गिरहस्यानुसारस्तदेत्याशयाच्च। छायेति स्त्रीलिङ्गाच्च। दम्पती पिबन्तौ। दम्पत्योः फलभाक्त्वं श्रुत्यादिप्रसिद्धम्। **गुहांप्रविष्टाविति**। पिबन्तौ जीवपरमात्मानौ गुहाप्रविष्टाभिन्नत्वात्; गुहाप्रविष्टौ आत्मानौ तथाश्रुतत्वादिति सूत्रार्थः। ननु विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति

न प्राणजीवौ बुद्धिजीवौ वा गुहां प्रविष्टौ ऋतं पिबन्तावित्युच्येते ; अपि तु जीवपरमात्मानौ हि तथा व्यपदिश्येते । कुतः ? तद्दर्शनात् । अस्मिन् प्रकरणे जीवपरयोरेव गुहाप्रवेशव्यपदेशो दृश्यते । परमात्मनस्तावत्, (कठ. १-२-१२), 'तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् । अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति" इति । जीवस्यापि, (कठ.४-७)"या प्राणेन संभवत्यदितिर्देवतामयी । गुहां प्रविश्य तिष्ठन्ती या भूतेभिर्व्यजायत" इति । कर्मफलानि अत्तीत्यदितिर्जीव उच्यते । प्राणेन संभवति—प्राणेन सह वर्तते । देवतामयी इन्द्रियाधीनभोगा । गुहां प्रविश्य तिष्ठन्ती—हृदयपुण्डरीकोदरवर्तिनी । भूतेभिर्व्यजायत—पृथिव्यादिभिर्भूतैः सहिता देवादिरूपेण विविधा जायते । एवं च सति, "ऋतं पिबन्तौ" इति व्यपदेशः 'छत्रिणो गच्छन्ति' इतिवत् प्रतिपत्तव्यः । यद्वा—प्रयोज्यप्रयोजकरूपेण पाने कर्तृत्वं जीवपरयोरुपपद्यते ॥ ११ ॥

विशेषणाच्च १ । २ । १२ ।

अस्मिन् प्रकरणे जीवपरमात्मानावेव उपास्यत्वोपासकत्वप्राप्यत्वप्राप्तृत्वविशिष्टौ सर्वत्र प्रतिपाद्येते । तथाहि—(कठ. १-१-१८) "ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यं विदित्वा निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति" इति । ब्रह्मजज्ञो जीवः ; ब्रह्मणो जातत्वात् ज्ञत्वाच्च । तं देवमीड्यं विदित्वा—जीवात्मानमुपासकं ब्रह्मात्मकत्वेनावगम्येत्यर्थः । तथा, (कठ.१-३-२) "यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत् परम् । अभयं तितीर्षतां पारं नाचिकेतं शकेमहि(सि)" इत्युपास्यः परमात्मोच्यते । नाचिकेतम्—नाचिकेतस्य कर्मणः प्राप्यमित्यर्थः । (कठ.१-३-३) "आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च" इत्यादिनोपासको जीव उच्यते । तथा, (कठ.१-३-९) विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः । सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद् विष्णोः परमं पदम्" इति

अकर्तर्यपि कारके प्राणादौ कर्तृत्वविवक्षया पिबन्ताविति निर्देशः पूर्वपक्षे उपपद्यते ; न तु सिद्धान्ते; परमात्मन्युपकरणत्वस्याप्यभावादित्यत्राह **एवञ्च सतीति** । किमनया लक्षणया ; पूर्वपक्षादपि सिद्धान्त एवाञ्जस्यम्, कर्तृकारकत्वस्यैव स्वरसत एव परमात्मनि सत्त्वादित्याह **यद्वेति** । ऋतपदेन कर्मफलस्वर्गादेरिव लीलारसस्यापि ग्रहणे तु पानकर्तृत्वमपि परमात्मनो भवति; 'एकस्तु पिबते देवः स्वच्छन्दोऽत्र वशानुगाम्' (मंत्रि) इति श्रवणात् ।

ननु छायातपाविति स्ववाक्ये श्रवणात् अप्रकाशस्वभावस्याचेतनस्य छायापदेन ग्रहणमिति न परमात्मना सद्वितीयत्वं प्रकृतमन्त्रार्थ इत्यत्र, कृत्स्नेऽपि प्रकरणे आत्मनोरेव व्यवहाराद् द्वितीयत्वेन तस्यैव ग्रहणं युक्तमित्याशयेन **विशेषणाच्चेति** प्रवृत्तम् । **यः सेतुरिति** । अत्रैश्वर्यकैवल्यापवर्गाणामेतदधीनत्वं पादत्रयविवक्षितं स्यात् । सर्वत्रोभयोरेवोपस्थित्या, उपक्रमेऽपि 'न जायते' इति जीवं प्रतिबोध्य परमात्मनः प्रोक्ततया, पिबन्ताविति कर्तृत्वौचित्यात्, गुहाप्रवेशकण्ठोक्तेश्च तयोरेव बुद्धिस्थत्वे छायाशब्दमात्रेण न तत्त्यागप्रसक्तिः । तर्हि छायाशब्देन कथं स्वप्रकाशजीवग्रहणमित्यत्राह इहापीति ।

प्राप्यप्राप्तारावभिधीयेते जीवपरमात्मानौ। इहापि, (कठ. १-३-१) "छायातपौ" इत्यज्ञत्वसर्वज्ञत्वाभ्यां तावेव विशिष्य व्यपदिश्येते ॥

अथ स्यात्—(कठ. १-१-२०) । "येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके नायमस्तीति चैके" इति जीवस्वरूपयाथात्म्यप्रश्नोपक्रमत्वा(क्रमा)त् सर्वमिदं प्रकरणं जीवपरमिति प्रतीयते—इति ॥ नैतदेवम्। न हि जीवस्य देहातिरिक्तस्यास्तित्वनास्तित्वशङ्कयाऽयं प्रश्नः; तथा सति पूर्ववरद्वयवरणानुपपत्तेः। तथा हि पितुः सर्ववेदसदक्षिणक्रतुसमाप्तिवेलायां दीयमानदक्षिणावैगुण्येन क्रतुवैगुण्यं मन्यमानेन कुमारेण नचिकेतसा आस्तिकाग्रेसरेण स्वात्मदानेनापि पितुः क्रतुसाद्गुण्यमिच्छता, (कठ. १-२-४) "कस्मै मां दास्यसि" इत्यसकृत् पितरं पृष्टवता, स्वनिर्बन्धरुष्टपितृवचनान्मृत्युसदनं प्रविष्टेन, स्वसदनात् प्रोषुषि यमे तददर्शनात् तत्र तिस्रो रात्रीरुपोषुषा, स्वोपवासभीततत्प्रतिविधानप्रवृत्तमृत्युप्रदत्ते वरत्रये आस्तिक्यातिरेकात् प्रथमेन वरेण स्वात्मानं प्रति पितुः प्रसादो वृतः। एतच्च सर्वं देहातिरिक्तमात्मानमजानतो नोपपद्यते। द्वितीयेन च वरेणोत्तीर्णदेहात्मानुभाव्यफलसाधनभूताऽग्निविद्या वृता। तदपि देहातिरिक्तात्मानभिज्ञस्य न संभवति। अतस्तृतीयेन वरेण यदिदं व्रियते, (कठ. १-१-२०) "येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके नायमस्तीति चैके। एतद् विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽहं वराणामेष वरस्तृतीयः" इति—अत्र परमपुरुषार्थरूपब्रह्मप्राप्तिलक्षणमोक्षयाथात्म्यविज्ञानाय तदुपायभूतपरमात्मोपासन-परावरात्मतत्त्वजिज्ञासया अयं प्रश्नः क्रियते। एवं च "येयं प्रेते" इति न शरीरवियोगमात्राभिप्रायम्; अपि तु सर्वबन्धविनिर्मोक्षाभिप्रायम्। यथा, (बृ. ४-४-१२)"न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति" इति। अयमर्थः—मोक्षा-

---

ऋतमन्त्रेऽपीत्यर्थः। तावेवेति। पञ्चाग्निशुश्रूषापरिशुद्धान्तःकरणैर्नाचिकेतानुवाकत्रयाध्ययनजन्यतत्त्वहितवेदनैः ब्रह्मविद्भिर्न हि परमात्मानं विहाय प्राणसद्वितीयजीवमात्रवर्णनप्रसक्तिरिति ज्ञापयितुमेवकारः।

ननु त्रिणाचिकेतानां जीवात्मनिरूपणैदम्पर्यमेव: तथैवात्र कठोपनिषद्यपि प्रतीतेः। कामं परमात्मा नापलप्यताम्—अथापि इन्द्रस्योपेन्द्र इव, वलदेवस्य कृष्ण इव च पिबतो जीवस्य सर्वसंभरणार्थं संनिहितः पर इति तदर्थं तत्प्रस्तावेऽपि उपनिषत्प्रधानप्रतिपाद्यो जीव एवेति शंकते अथ स्यादिति। सर्ववेदसेति। यद्यपि, "अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि" इति अन्नन्तात् असन्ताच्च तत्पुरुषात् छन्दस्येव टच्—अथापि अर्थप्रामाणिकत्वाय तत्रत्यपदानुकरणमिदम्। पितृवचनात्—पितृवचनपरिपालनार्थं श्रद्धया स्वत एव। यदिदमिति वरणक्रियाविशेषणम्। यच्छब्दप्रतिसंबन्धि उपरि अत्रेतिपदम्। तृतीयवररूपं यद् वरणम्—तदपेक्षितांशबोधकपदजातप्रयोगः, तस्मिन्नित्यर्थः। अस्य अयं प्रश्नः इत्यत्रान्वयः। एतत्पदजातप्रयोगाभिप्रेतः प्रायणानन्तरात्मसदसद्भावानुशासनविषयः प्रश्नः मोक्षयाथात्म्यज्ञानार्थपरावरतत्त्वपरोपासनरूपार्थत्रयज्ञानवाञ्छाप्रयुक्त इत्यर्थः। न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति—संज्ञेति देवादिदेहै[illegible] निर्दिश्य तदभावस्य मैत्रेयीं प्रति कथनात् प्रेत्येति चरमशरीरवियोगो

धिकृते मनुष्ये प्रेते सर्वबन्धविनिर्मुक्ते तत्स्वरूपविषयवादिविप्रतिपत्तिनिमित्ता अस्तिनास्त्यात्मिका येयं विचिकित्सा, तदपनोदनाय तत्स्वरूपयाथात्म्यं त्वयाऽनुशिष्टोऽहं विद्यां जानीयाम् इति।

तथा हि बहुधा विप्रतिपद्यन्ते—केचित् वित्तिमात्रस्याऽऽत्मनः स्वरूपोच्छित्तिलक्षणं मोक्षमाचक्षते। अन्ये वित्तिमात्रस्यैव सतोऽविद्यास्तमयम्। परे पाषाणकल्पस्याऽऽत्मनो ज्ञानाद्यशेषवैशेषिकगुणोच्छेदलक्षणं कैवल्यरूपम्। अपरे तु अपहतपाप्मानं परमात्मानमभ्युपगच्छन्तः, तस्यैवोपाधिसंसर्गनिमित्तजीवभावस्य उपाध्यपगमेन तद्भावलक्षणं मोक्षमातिष्ठन्ते। त्रय्यन्तनिष्णातास्तु—निखिलजगदेककारणस्य अशेषहेयप्रत्यनीकानन्तज्ञानानन्दैकस्वरूपस्य स्वाभाविकानवधिकातिशयासङ्ख्येयकल्याणगुणाकरस्य सकलेतरविलक्षणस्य सर्वात्मभूतस्य परस्य ब्रह्मणः शरीरतया प्रकारभूतस्य, अनुकूलापरिच्छिन्नज्ञानस्वरूपस्य परमात्मानुभवैकरसस्य जीवस्य अनादिकर्मरूपाविद्यातिरोहितस्वरूपस्य अविद्योच्छेदपूर्वकस्वाभाविकपरमात्मानुभवमेव मोक्षमाचक्षते। तत्र मोक्षस्वरूपं तत्साधनं च त्वत्प्रसादात् विद्यामिति नचिकेतसा पृष्टो मृत्युः, तस्यार्थस्य दुरवबोधत्वप्रदर्शनेन विविधभोगवितरणप्रलोभनेन चैनं परीक्ष्य योग्यतामभिज्ञाय परावरात्मतत्त्वविज्ञानम्, परमात्मोपासनम्, तत्पदप्राप्तिलक्षणं मोक्षं च, "तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टम्" इत्यारभ्य, "सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद् विष्णोः परमं पदम्" इत्यन्तेनोपदिश्य तदपेक्षितांश्च विशेषान् उपदिदेशेति सर्वं समञ्जसम्। अतः परमात्मैवात्तेति सिद्धम्॥ १२॥ इति अत्त्रधिकरणम्॥ २॥

ह्यभिमत इति भावः। उपनिषत्सु प्रायपदं प्रायो मोक्षार्थशरीरवियोगपरमेव। यथा, 'उताविद्वानमुं लोकं प्रेत्य', 'एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मि' इत्यादौ। इहापि पूर्वं 'तरति जन्ममृत्यू' इति, 'स मृत्युपाशान् पुरतः प्रणोद्य', 'येन पुनर्न जायते' इति श्रवणात् उपस्थितं प्रायगं चरमशरीरवियोग एवेति मन्तव्यम्। विद्यामिति तिङन्तम्। अस्तिनास्त्यात्मिकेति। नास्तीतिपक्षे नाधिको विचारः; अस्तीति पक्षे च किंरूपोऽस्तीति प्रश्नः प्रवर्तते; तत्र वैविध्यमिति बहुधेत्युक्तम्। केचित् माध्यमिकाः। अन्ये शाङ्कराः। परे तार्किकाः। वैशेषिकगुणाः विशेषगुणाः बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाः। अपरे भास्करीयाः। यादवप्रकाशपक्षस्तु स्वरूपोच्छित्तिसोदरः। त्रय्यन्तनिष्णाताः विशिष्टाद्वैतिनः। ब्रह्मणः इति शरीरतया प्रकारेत्यनेनान्वितम्। अनुकूलेति—अनुकूलमानन्दरूपं अपरिच्छिन्नधर्मभूतज्ञानकं स्वरूपं यस्य तस्येत्यर्थः। अनुभवमेवेति। 'अस्ति ब्रह्मेति चेद् वेद सन्तमेनं ततो विदुः' इति ब्रह्मज्ञानरूपा या श्रुतिसिद्धा सत्ता, तस्याः परां काष्ठामेवेत्येवकाराभिप्रायः। तत्साधनञ्चेति। मुमुक्षुणा मोक्षस्वरूपप्रश्नः क्रियमाणो हि तल्लाभार्थ एव। अतः एतदिति मन्त्रस्थं पदं परिप्रश्नकर्तुर्नचिकेतसोऽभिप्रेतप्राप्यप्राप्तृप्रापकत्रितयविषयकमिति भावः। परीक्ष्येति। तथाच परमपुरुषार्थपरत्वादस्य, परमपुरुषस्य प्रधानप्रतिपाद्यत्वात् तत्परत्वमेव ब्रह्मक्षत्रमन्त्रस्येति भावः। विशेषान् वशीकार्यवर्गादीन्। विशेषाच्चेत्यस्य आत्मनोर्द्वयोरेवात्र प्रकरणेऽनेकैर्विशेषणैर्विशेषितत्वाच्च ऋतमन्त्रोक्तावपि तावेवेत्यर्थः॥ १२॥

14. अन्तराधिकरणम् ॥ ३ ॥ (छा. ४-१५)

अन्तर उपपत्तेः १।२।१३॥

इदमामनन्ति च्छन्दोगाः(४. १५.)"य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते, एष आत्मेति होवाच,एतदमृतमभयम्; एतद्ब्रह्म" इति। तत्र संदेहः—किमयमक्ष्याधारतया निर्दिश्यमानः पुरुषः प्रतिबिम्बात्मा, उत चक्षुरिन्द्रियाधिष्ठाता देवताविशेषः, उत जीवात्मा, अथ परमात्मा इति। किं युक्तम्? प्रतिबिम्बात्मेति। कुतः? प्रसिद्धवन्निर्देशात्; 'दृश्यते' इत्यपरोक्षाभि-

---

तज्जलानिति कारणपरं वाक्यं जीवपरं न भवतीत्युक्तम्; ब्रह्मक्षत्रमन्त्रोऽपि संहारकारणपरो न तथेत्युक्तम्। अत्र कारणत्वव्याप्यमुक्तप्राप्यत्वविषयकवाक्यस्याऽऽन्यपर्यमपास्यते। पूर्वं 'तं दुर्दर्शम्': 'क इत्था वेद' इति दुर्ज्ञानत्वस्य,'गुहां प्रविष्टौ' इति हृदयप्रविष्टत्वस्य च परमात्मनि उक्ततया, दृश्यमानत्वेनाक्षिस्थत्वेन चोक्तस्तदन्य इति शङ्कयेदमधिकरणम्। उपकोसलविद्यायां लक्ष्यते — सत्यकामे चिरं ब्रह्मचर्यमुषितवान् उपकोसलो गुरौ प्रोषुषि विद्यानवाप्त्या खिन्नः परिचरणप्रीतैः त्रेताग्निभिः, 'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म' इति ब्रह्मविद्याम्, पश्चात् प्रत्येकं स्वस्वाग्निविद्याश्चोपदिश्य, आचार्यो गतिं वक्तेत्यनुगृहीतः, परावृत्तेनाचार्येण विज्ञाय प्रीतेनाक्षिपुरुषं प्रस्तुत्य मोक्षगतिमुपदिष्ट इति। तत्राचार्योपदेशवाक्यार्थविचारमुखेन पूर्णविद्याविचार इह। अग्न्युपदेशे ब्रह्मशब्देन परमात्मैव गृह्यताम्, मा वा। अथ पृथक्फलाग्निविद्याभिस्तिसृभिर्व्यवधानात् पूर्वविषयकत्वायोगात् आचार्योपदेशे वाक्योपक्रमस्वारस्यादन्य एव ग्राह्य इति पूर्वपक्षी। तदाह **किमयमित्यादिना**।

प्रतिबिम्बवत् दृश्यमानत्वाभावेऽपि अन्यत्र दृश्यस्य देवताविशेषस्याऽऽदित्यस्याक्ष्यन्तर्वर्तित्वमप्यधिष्ठानशक्तिबलात् संभाव्यते; न जीवस्य। शरीरावयवेषु सर्वेषु जीवाधिष्ठितेषु विशिष्याक्षिग्रहणाच्च जीवग्रहणपक्षो न स्वरस इति देवतापक्षस्य द्वितीयकोटितया निर्देशः। पूर्वपक्षोपन्यासे परिवर्तनं तु प्रत्यक्षानन्तरमनुमानम्, ततः शब्द इति प्रमाणक्रमचिन्तया; इतरावयवापेक्षया अक्ष्णो जीवस्थित्यनुमापकत्वसौकर्यचिन्तया च। एवमत्र पौर्वापर्ये न नैर्भर्यम्। कामं प्रतिबिम्बपक्ष एव वा दृश्यत इति पदस्वारस्यादाद्रियतामिति ज्ञापयितुमुपरि, **एष्वेव प्रसिद्धवन्निर्देशोपपत्तेरेषामेवान्यतम** इत्यधिकवाक्येनोपसंहारः। अत एवाधिकरणसारावलौ जीवदेवताप्रतिबिम्बरूपान्यादृशक्रमादरणेन प्रतिबिम्बपक्षप्रपञ्चनम्। अक्षिमूलमनुमानत इव प्रजापतिवाक्ये, 'य एषोक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति होवाच एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म' इत्येतदानुपूर्व्यैवात्रैव श्रवणात् श्रुतिप्रसिद्ध्या तत्रैवात्रापि जीव इति प्रथमः पक्षः। 'एष उ एव भामनिः; एष हि सर्वेषु लोकेषु भाति' इति अत्र श्रवणात् तस्यादित्य एवान्वयात् तस्यापि श्रुतिप्रसिद्ध्या देवतेति द्वितीयः पक्षः। दृश्यत इति पदस्वारस्यलङ्घने परमात्मन एव ग्राह्यत्वापत्त्या प्रतिबिम्ब एव ग्राह्य इति तृतीयः। **शाङ्करे** इह पूर्वपक्षदर्शितक्रम एव प्रतिरूपविज्ञानात्मदेवतात्मरूप आदृतः; न तु संशयावसरदर्शितः टीकानूदितः क्रमः। **भामत्याम्**—देवतादिपूर्वपक्षस्य अन्तस्तद्धर्मोपदेशादिति अन्तरधिकरणेनैव निरस्ततया तदुपमर्देनास्मिन् अन्तराधिकरणे पूर्वपक्षः दृश्यत इत्युपक्रमस्थपदस्वारस्याद्गिनैव वक्तव्य इति

धानाच । जीवात्मा वा । तस्यापि हि चक्षुपि विशेषेण संनिधानात् प्रसिद्धिरुपपद्यते । उन्मीलितं हि चक्षुरुद्वीक्ष्य जीवात्मनः शरीरे स्थितिगती निश्चिन्वन्ति । (बृ ७-५-१) "रश्मिभिरेषोऽस्मिन् प्रतिष्ठितः" इति श्रुतिप्रसिद्धया चक्षुःप्रतिष्ठो देवताविशेषो वा । एष्वेव प्रसिद्धवन्निर्देशोपपत्तेरेषामन्यतमः—

इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे—अन्तर उपपत्तेः । अक्ष्यन्तरः परमात्मा । कुतः ? "एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति । एतं संयद्वाम इत्याचक्षते । एतं हि सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति । एष उ एव वामनीः । एष हि सर्वाणि वामानि नयति । एष उ एव भामनिः । एष हि सर्वेषु लोकेषु भाति "इत्येषां गुणानां परमात्मन्येवोपपत्तेः ॥ १३ ॥

स्थानादिव्यपदेशाच्च १ । २ । १४ ॥

चक्षुपि स्थितिनियमनादयः परमात्मन एव, (बृ. ५-७-२२) "यश्चक्षुपि तिष्ठन्" इत्येवमादौ व्यपदिश्यन्ते । अतश्च, "य एषोऽक्षिणि पुरुषः" इति स एव प्रतीयते । अतः प्रसिद्धवन्निर्देशश्च परमात्मन्युपपद्यते । तत एव 'दृश्यते' इति साक्षात्कारव्यपदेशोऽपि योगिभिर्दृश्यमानत्वादुपपद्यते ॥ १४ ॥

सुखविशिष्टाभिधानादेव च १ । २ । १५ ॥

छायापुरुष इत्येव पूर्वपक्ष इति निष्कृष्टम्; तथेह सारावलावपीत्यलम् । संनिधानात् प्रसिद्धिरिति । चक्षुर्मूलं शीघ्रमवगमात् प्रसिद्धिरित्यर्थः । दृशेरुपलब्धिपर्यायत्वादानुमानिकमपि दर्शनं भवतीत्याशयः । रश्मिभिरिति । अत्र अस्मिन् इत्यस्याक्षिपुरुषे इत्यर्थेऽपि अक्षिणीति पर्यवसानं वाच्यम् ।

वामानि कल्याणानि । एषां गुणानामिति । ननु उपरितनवह्वनुरोधेनोपक्रमस्थं नेयमिति इन्द्रप्राणाधिकरणादौ सिद्धमिति कोऽत्र विशेष इति चेत्—तत्रोपक्रमप्रतीतार्थात्यागेनैव निर्वाहात् ब्रह्मपरत्वं युक्तम्, न त्विह, दर्शनभङ्गादिति शंकायाम्, दर्शनमपि योगिकर्तृकमिहापि घटत इति नोत्तरान्यथाकरणं युक्तमित्युच्यते । न च प्रतिबिम्बोऽप्येकेन दृश्यमानः परेण दृश्यते, तथा च एष दृश्यते इत्येतत्स्वारस्यं न लभ्यते । स्वारस्यभङ्गेऽप्युत्तरवह्वनुसार एव कार्य इति च तदुपपादनमेतदधिकरणार्थः ।

ननु योगिभिर्वा कथं दर्शनं चक्षुषि, हृदय एव तत्प्रसिद्धेरित्यत्रोत्तरं सूत्रम् । स्थानं स्थितिः । तिष्ठन्निति कथितेयम् । देशपरत्वे स्थानत्वादीति स्यात् । अनवस्थितेरिति उपरि व्यतिरेकाच्च स्थितिरेवार्थः । उपक्रमानुसार इति चायुक्तम् । अग्निकर्तृकब्रह्मोपदेशस्यैवोपक्रमोपक्रमत्वादित्याशयेनोपरि सूत्रम् । ननु तत्रोक्तस्य प्राणस्य सुखस्याकाशस्य चाक्षिण्यदृश्यत्वादपुरुषत्वाच्च कथं तत् एतच्चैकविषयमिति शङ्कानुन्मेषाय सुखविशिष्टेत्युक्तम् । कशब्दः विशिष्टपर इति भावः । प्राणविशिष्टेत्युक्तौ जीवव्यावृत्त्यसिद्धिरिति तदुपेक्षा । सुखेन विशिष्टः अतिशयित इत्यर्थात् अपरिच्छिन्नसुखवत्त्वस्य तत्र श्रुतस्योक्त्या जीवव्यावृत्तिः । उत्तरसूत्रे अतएवेति प्रयोगसौकर्याय चैवम् । एवकारः आनन्दमयाधिकरणप्रसिद्धमिदमेकं पर्याप्तमिति

इतश्चाक्ष्याधारः पुरुषोत्तमः ; (४-१०-५) " ' कं ब्रह्म खं ब्रह्म " इति प्रकृतस्य सुखविशिष्टस्य ब्रह्मणः उपासनस्थानविधानार्थं संयद्वामत्वादिगुणविधानार्थंश्च, 'य एषोऽक्षिणि पुरुषः' इत्यभिधानात् । एवकारो नैरपेक्ष्यं हेतोर्द्योतयति ।

नन्वग्निविद्याव्यवधानात्, ' कं ब्रह्म ' इति प्रकृतं ब्रह्म नेह संनिधत्ते । तथा हि— अग्नयः, " प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म " इति ब्रह्मविद्यामुपदिश्य, " अथ हैनं गार्हपत्योऽनुशशास " इत्यारभ्याग्नीनामुपासनमुपदिदिशुः । न चाग्निविद्या ब्रह्मविद्याङ्गमिति शक्यं वक्तुम् ; ब्रह्मविद्याफलानन्तर्गत-तद्विरोधि-सर्वायुःप्राप्ति-सन्तत्यविच्छेदादिफलश्रवणात् ।

उच्यते—" प्राणो ब्रह्म ", 'एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म' इति उभयत्र ब्रह्मसंशब्दनात्, " आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता " इत्यग्निवचनाच्च गत्युपदेशात्पूर्वं ब्रह्मविद्याया असमाप्तेः तन्मध्यगताऽग्निविद्या ब्रह्मविद्याङ्गमिति निश्चीयते ; " अथ हैनं गार्हपत्योऽनुशशास " इति ब्रह्मविद्याधिकृतस्यैवाग्निविद्योपदेशाच्च । किञ्च, " व्याधिभिः प्रतिपूर्णोऽस्मि " इति ब्रह्मप्राप्तिव्यतिरिक्तनानाविधकामोपहतिपूर्वक-गर्भजन्मजरामरणादिभवभयोपतप्ताय उपकोसलाय, " एषा सोम्य ! ते अस्मद्विद्या चाऽऽत्मविद्या च " इति समुच्चित्योपदेशात् मोक्षैकफलात्मविद्याङ्गत्वमग्निविद्यायाः प्रतीयते । एवञ्चाङ्गत्वेऽवगते सति फलानुकीर्तनमर्थवाद इति गम्यते । न चात्र मोक्षविरोधिफलं किञ्चिच्छ्रूयते, " अपहते पापकृत्याम्, लोकी भवति, सर्वमायुरेति, ज्योग् जीवति ; नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्ते ; उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्च " इत्यमीषां फलानां मोक्षाधिकृतस्यानुगुणत्वात् । अपहते पापकृत्याम्—ब्रह्मप्राप्तिविरोधि पापं कर्मापहन्ति । लोकी भवति—तद्विरोधिनि पापे निरस्ते ब्रह्मलोकं प्राप्नोति । सर्वमायुरेति-ब्रह्मोपासनसमाप्तेर्यावदायुरपेक्षितम्, तत् सर्वमेति । ज्योग्जीवति—व्याध्यादिभिरनुपहतो यावद्ब्रह्मप्राप्ति जीवति । नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्ते—अस्य शिष्यप्रशिष्यादयः पुत्रपौत्रादयोऽपि ब्रह्मविद एव भवन्ति । (मु. ३-२-९) " नास्याब्रह्मवित् कुले भवति " इति च श्रुत्यन्तरे ब्रह्मविद्याफलत्वेन श्रूयते । उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्च—वयम् अग्नयः तम् एनमुपभुञ्जामः-यावद्ब्रह्मप्राप्ति विघ्नेभ्यः परिपा-

---

सूचयति । ब्रह्मशब्दादित्युक्तौ तस्यात्र वाक्येऽपि सत्त्वात् पूर्ववाक्यस्थ एवेति न ज्ञायेतेति तदनुक्तिः । अग्निविद्यायाः व्यवधायकत्वशङ्कापरिहारार्थश्चैवकारः । अत एव तद्विषयं भाष्यमिहोपरि । एवं, ' गतिं वक्ता ' इत्यग्निवाक्यात् गतिमात्रमेव पूर्वविद्यासंबन्धि ; अन्यत्तु ततोऽन्यदेवेति शङ्कापरिहारकश्च । सूत्रे चकारः अक्षिवाक्यात् पूर्वम्, 'यथा पुष्करपलाशे आपो न श्लिष्यन्ते, एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते ' इति सर्वपापाश्लेषवचनरूपहेत्वन्तरं समुच्चिनोति ।

एकविद्यामध्यपातित्वफलान्तरविमुखोपदेश्यकत्वाभ्यामग्निविद्याया न पृथक्फलार्थत्वमित्याह उच्यत इति । अस्मन्मते अर्थवादे वाच्यार्थेपि तात्पर्यस्येष्टत्वात् कथं श्रुतत्याग इत्यत्राह नचात्रेति । अस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्चेति । अनेकलोकलभ्यानेकजन्मकत्वेऽपि न विद्याभङ्ग इति भावः ।

लयाम इति। अतोऽग्निविद्यायाः ब्रह्मविद्याङ्गत्वेन तत्संनिधानाविरोधात् सुखविशिष्टं प्रकृतमेव ब्रह्मेहोपासनस्थानविधानार्थं गुणविधानार्थञ्चोच्यते ॥

ननु, "आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता" इति गतिमात्रपरिशेषणादाचार्येण गतिरेवोपदेश्येति गम्यते ; तत् कथं स्थानगुणविध्यर्थतोच्यते ? ॥ तदभिधीयते—' "आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता" इत्यस्यायमभिप्रायः—ब्रह्मविद्यामनुपदिश्य प्रोषुपि गुरौ तदलाभादनाश्वांसमुपकोसलमुज्जीवयितुं स्वपरिचरणप्रीताः गार्हपत्यादयो गुरोरग्नयः तस्मै ब्रह्मस्वरूपमात्रं तदङ्गभूतां चाग्निविद्यामुपदिश्य,(छा. ४-९-३) "आचार्याद्धैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापत्" इति श्रुत्यर्थमालोच्य, 'साधुतमत्वप्राप्त्यर्थमाचार्य एवास्य संयद्वामत्वादिगुणकं ब्रह्म, तदुपासनस्थानमर्चिरादिकां च गतिमुपदिशतु' इति मत्वा, 'आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता' इत्यवोचन् । गतिग्रहणमुपदेश्यविद्याशेषप्रदर्शनार्थम् । अत एवाचार्योऽपि, (छा. ४-१४-३) "अहं तु ते तद् वक्ष्यामि—यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्ते, एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते" इत्युपक्रम्य संयद्वामत्वादिकल्याणगुणविशिष्टं ब्रह्म अक्षिस्थानोपास्यमर्चिरादिकां च गतिमुपदिदेश । अतः, 'कं ब्रह्म खं ब्रह्म' इति सुखविशिष्टस्य प्रकृतस्यैव ब्रह्मणोऽत्राभिधानात् अयमक्ष्याधारः परमात्मा ॥ १५ ॥

ननु च "कं ब्रह्म खं ब्रह्म" इति परं ब्रह्माभिहितमिति कथमवगम्यते, यस्येहाक्ष्याधारतयाऽभिधानं ब्रूषे ; यावता "कं ब्रह्म खं ब्रह्म" इति प्रसिद्धाकाशलौकिकसुखयोरेव

तदभिधीयत इति। गतेरग्निभिः सर्वात्मना स्वयमनुक्तत्वात् विशिष्य निर्देशः। अयमत्र संदर्भार्थः—अग्निविद्यामात्मविद्याञ्च श्रुत्वोपकोसलो मेने—अनेकलोकानेकजन्मानन्तायुस्साध्यता आत्मविद्यायाः अग्निविद्योपदेशतः प्रतीयते। एवंसति व्याधिभिः प्रतिपूर्णस्य नानात्ययकामभूमोपप्लुतस्य मे कदा मोक्षः ? पुण्यपापफलानुभवानन्तरमिति चेत्—अनादिकालार्जितानामनन्तानां कथमनुभवावसानम् ? प्रामादिकपापराशेरपि दुष्परिहरत्वे का कथा बुद्धिपूर्वाणाम् ? यथावदुपासनानुष्ठानेप्युत्तरं शल्यकर्म यथावन्न चर्येत चेत्—ततोपि स्याद् विलम्ब इत्यादि। तत्र—नैवं त्वरितव्यम्। अस्मदुक्तग्रहणमात्रेण ते गतिर्न भवति। आचार्य एव तु तां वक्ता। आत्मविद्याशेषभूतेयमग्निविद्येति प्रदर्शनार्थमात्मविद्याऽप्यस्माभिरीषद् दर्शितेति अग्न्युक्त्याशयः। आचार्योपदेशरीतिदर्शनादुन्नेयमिदं सर्वम्।

प्रोषुपि कृतप्रवासे सति। अनाश्वांसम्। 'उपेयिवान् अनाश्वान्....' इति सूत्रात् नञ्पूर्वादश्नातेरिदं रूपम्। अभुक्तवन्तमित्यर्थः। 'व्याधिभिः प्रतिपूर्णोऽस्मि नाशिष्यामि' इत्युक्त्वा हि सोऽनशितुमेव दध्रे। साधिष्ठमिति; साधुतमत्वमित्यर्थः। इष्ठन्नन्तसाधुशब्दरूपसाधिष्ठशब्दात् भावार्थे अण्प्रत्यये नैपुणमितिवत् साधिष्ठमिति रूपम्। अत्र आचार्यवाक्ये १-१५ ॥

उपक्रमोपक्रमस्यापि न ब्रह्मविद्यापरत्वमिति शङ्कते नन्विति। ब्रह्माभिहितमितीति; ब्रह्मैव स्वप्रधानविद्यान्वयितयाऽभिहितमितीत्यर्थः। यावतेति। प्रत्युतेति यावत्। प्रसिद्धेति; खकशब्दार्थ-

ब्रह्मदृष्टिर्विधीयत इति प्रतिभाति; (छा. ७-१-५; ७-३-२) "नाम ब्रह्म" "मनो ब्रह्म" इत्यादिवचनसारूप्यात्॥ तत्राह—

अत एव च स ब्रह्म। १। २। १६॥

यतस्तत्र, "यदेव कं तदेव खम्" इति सुखविशिष्टस्याऽऽकाशस्याभिधानम्, अत एव खशब्दाभिधेयः सः आकाशः परं ब्रह्म। एतदुक्तं भवति—अग्निभिः "प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म" इत्युक्ते उपकोसल उवाच, "विजानाम्यहं यत् प्राणो ब्रह्म; कं च तु खं च न विजानामि" इति।

अस्यायमभिप्रायः—न तावत् प्राणादिप्रतीकोपासनमग्निभिरभिहितम्; जन्मजरामरणादिभवभयभीतस्य मुमुक्षोर्ब्रह्मो[र्ममो]पदेशाय प्रवृत्तत्वात्। अतो ब्रह्मैवोपास्यमुपदिष्टम्।

तया प्रसिद्धयोरित्यर्थः। **नामब्रह्मेति**। ननु तत्र, नाम ब्रह्मेत्युपासीत इति इतिकरणादारोपप्रतीतेर्दृष्टिविधिः, न त्वत्रैवमिति चेत्—न; इतिकरणेऽपि, आत्मेत्येवोपासीतेत्यत्र दृष्टिविध्यभावात्। तस्मादभेदस्य बाधे आरोप इति प्रसिद्धमेतदिति हृदयम्।

अतएवेत्यस्य सुखविशिष्टाभिधानादेवेत्यर्थः। पूर्वं सुखविशिष्टब्रह्माभिधानं कंब्रह्मेति। अत्र यदेव कं तदेव खमिति सुखविशिष्टखाभिधानं विवक्षितम्। खे सुखविशिष्टत्वलाभश्च खशब्दस्य कशब्देन विशेषितत्वात्। खशब्दस्याकाशपरत्वमेवमवगतम्। तत् तदाकाशमिति सुखरूपाकाशानुवादाच्च ज्ञायते। न च भूताकाशस्य सुखरूपत्वसंभवः। अतः स आकाशशब्दार्थो ब्रह्मैव। आकाशशब्दः खशब्दश्चापरिच्छिन्नमिति गौणार्थपर इति सूत्रार्थः। चकारः, एषा सोम्य तेऽस्मद्विद्या चाऽऽत्मविद्या च' इति अग्निभिरस्या आत्मविद्यात्वकथनादपि न दृष्टिविधित्वमिति बोधनाय। तमात्मशब्दं मनसिकृत्यैव गुरुः; 'एष आत्मे'ति होवाच। ननु कंब्रह्मेत्यतोपि पूर्वं, प्राणो ब्रह्मेति प्राणवायौ ब्रह्मपदप्रयोगात् सर्वमिदमब्रह्मणि ब्रह्मबोधकमेव स्यादित्याशङ्काऽप्यर्थात् सूत्रकारेण शमिता। स इति पुंलिङ्गनिर्देशः प्राणस्यापि ग्राहकः। सुखविशिष्टस्याभिधानादत्र मुख्यब्रह्मण एव ग्राह्यतया प्राणोऽपि मुख्यब्रह्मैवेति। ननु कस्य खस्य चैकब्रह्मत्वेन दृष्टिकरणादेव मिथऐक्यमारोपितमग्निभिरुक्तमस्तु इत्यत्र आशयं विवृणोति **एतदुक्तं भवतीति**। नन्वेकस्य ज्ञातत्वमन्यस्याज्ञातत्वञ्च केनाभिप्रायेणोक्तवानित्यत्र विशदयति **अस्यायमभिप्राय** इति। एतद्वाक्यमध्ये **मुमुक्षोर्ममोपदेशायेति** कश्चित् पाठः। मुमुक्षोर्ब्रह्मोपदेशायेति पाठान्तरम्। द्वितीयपाठ एव टीकानुकूल इव। तदा **इत्युक्तवान्**, इत्युक्तवानिति वाक्यद्वयसमापनं सुलभम्। परंतु **अस्यायमभिप्राय** इति पदत्रयमनपेक्षितम्। प्रथमपाठे, **उपपद्यतइति** इत्यन्तेन **ब्रह्मणःस्यादिति** इत्यन्तेन चाभिप्रायाकारसमर्पणम्। तदुपरि अत इति पूरयित्वा उक्तवानिति वाक्यं पृथक्कार्यम्। अथवा **अस्येत्यस्य** उक्तश्रुतिवाक्यस्येत्यर्थः; न तु उपकोसलस्येति। उपकोसलस्येममाशयमित्युत्तरवाक्यैकरूप्यं नावश्यकम्। श्रुतिवाक्यञ्च **सहोवाचेत्यादि, नविजानामीत्यन्तमिष्टम्**; एवं 'सहोवाचे' त्यस्यात्र घटनात् **उक्तवानिति** तदर्थस्यापि घटनेन विवरणमिति। यद्वा **उपपद्यतइति, ब्रह्मणःस्यादिति** इत्येतदुभयानन्तरम्, येनाभि-

प्रसिद्धैः प्राणादिभिः समानाधिकरणं ब्रह्म निर्दिष्टम्। तेषु च प्राणविशिष्टत्वं जगद्विधरणयोगेन वा प्राणशरीरतया प्राणस्य नियन्तृत्वेन वा ब्रह्मण उपपद्यत इति, "विजानाम्यहं यत् प्राणो ब्रह्म" इत्युक्तवान्। तथा सुखाकाशयोरपि ब्रह्मणः शरीरतया तन्नियाम्यत्वेन विशेषणत्वम्, उतान्योन्यव्यवच्छेदकतया निरतिशयानन्दरूपब्रह्मस्वरूपसमर्पणपरत्वेन वा; तत्र पृथग्भूतयोः शरीरतया विशेषणत्वे वैषयिकसुख-भूताकाशयोर्नियामकत्वं ब्रह्मणः स्यादिति स्वरूपावगतिर्न स्यात्। अन्योन्यव्यवच्छेदकत्वे अपरिच्छिन्नानन्दैकस्वरूपत्वं ब्रह्मणः स्यादित्यन्यतरप्रकारनिर्दिधारयिषया, "कं च तु खं च न विजानामि" इत्युक्तवान्।

उपकोसलस्येममाशयं जानन्तोऽग्नयः, "यद्वाव कं तदेव खम्, यदेव खं तदेव कम्" इत्यूचिरे। ब्रह्मणः सुखरूपत्वमेवापरिच्छिन्नमित्यर्थः। अतः प्राणशरीरतया प्राणविशिष्टं यद् ब्रह्म, तदेवापरिच्छिन्नसुखरूपं चेति निगमितम्, "प्राणं च हास्मै तदाकाशं चोचुः" इति।

प्रायेणेति पूरणीयम्। यच्छब्दप्रतिसंबन्धि च **अयमभिप्राय** इत्यत्र अयमिति पदम्। एवञ्च **अस्येत्यस्य** उपकोसलस्येत्यर्थः। पाठो वा निरीक्ष्यः। **ब्रह्मोपदेशायेति** हेतौ ब्रह्मघटनञ्च व्यर्थम् अस्वरसञ्च। उपरि साध्यकोटिनिविष्टं च तत्। **प्राणविशिष्टत्वमिति**। ननु विधरणयोगपक्षे प्राणत्वमेव; न तु प्राणविशिष्टत्वमिति चेत्—प्राणपदविशेषितत्वमिति तदर्थः। तादात्म्येन वा प्राणस्य विशेषणत्वम्; उपरि तथा व्यवहारात्। **सुखाकाशयोरिति**। कखशब्दार्थयोरित्यर्थः। **समर्पणपरत्वेन** समर्पणार्थत्वेन। **निर्दिधारयिषयेति**। ननु कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति पृथक् ब्रह्मपदप्रयोगे सति अन्येन्यविशेष्यविशेषणभावपक्षः कथमुपकोसलेन भाव्येतेति चेत्—यदि पृथग्ब्रह्मशब्दप्रयोगेऽन्योन्यविशेषणत्वासंभवः, तर्हि अग्निभिः कथमन्योन्यविशेषणत्वे स्वाभिमते सति पृथक्तत्पदप्रयोग इति चिन्त्यताम्। अयं वा पक्षोऽस्तु, अन्यो वा। अर्थानिर्धारणेन तस्य प्रश्नः, विशेष्यविशेषणभावप्रतिबोधनेनोत्तरमित्येतावदलम्। शेषं **परिष्कारे**। न च यद्वाव कं तदेव खमित्यस्य, योऽसौ सोहम्, योहं सोसौ,' इत्यत्रेव कान्तर्यामिखान्तर्याम्यैक्यबोधकत्वमेवास्तु; किमिति खपदस्यापरिच्छिन्ने गौणी वृत्तिरिति शंक्यम्—तथासति कखपदयोर्मूर्धेन्द्रियाद्यनेकार्थकतयाऽर्थानिर्धारणतादवस्थ्यात्। तथासति प्राण एव कम्, प्राण एव खमित्युत्तरदानसंभवाच्च। **सुखरूपत्वमेवापरिच्छिन्नमिति**। ननु कमिति जीवोऽपि गृह्येतेति तद्वारणायापरिच्छिन्नमिति; जीवस्य परिच्छिन्नत्वाद्वारणम्। अपरिच्छिन्नं कालादिकमपि; कमित्यनेन तद्वारणम्। कं सत् स्वरूपेणापरिच्छिन्नं ब्रह्मैव, अपरिच्छिन्नं सत् कं च तदेवेति वक्तुं युक्तम्। तथाचापरिच्छिन्नमिति अनन्तमितिवत् ब्रह्मस्वरूपमुच्यते। अन्यथा तस्य सुखविशेषणत्वे अपरिच्छिन्नेत्यस्य विशेष्यतानर्हत्वेन यदेव खं तदेव कमिति निरूपणायोगात्। अतः सुखगतापरिच्छिन्नत्वं कथं लभ्यते। एवमपरिच्छिन्नसुखेति भाषणमपि कथमिति चेत्—न—सुखविशिष्टं प्रति अपरिच्छिन्नेत्यस्य विशेषणताया अप्यग्निभिर्दर्शिततया विशिष्टान्वयिनो विशेषणान्वयस्याप्यक्षततया तल्लाभात्। अतएवाग्निभिः कंखंब्रह्मेत्यनुक्त्वा कंब्रह्म खंब्रह्मेति ब्रह्मपदावर्तनम्। कमपि विशेष्यम्, खमपि विशेष्यम्। कस्य विशेष्यत्वे अपरिच्छिन्नत्वस्य सुखेऽपि

अतः, “कं ब्रह्म खं ब्रह्म” इत्यत्रापरिच्छिन्नसुखं ब्रह्म प्रतिपादितमिति परं ब्रह्मैव तत्र प्रकृतम्; तदेव चात्राक्ष्याधारतयाऽभिधीयत इत्यक्ष्याधारः परमात्मा ॥ १६ ॥

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च । १ । २ । १७ ॥

श्रुतोपनिषत्कस्य——अधिगतपरमपुरुषयाथात्म्यस्यानुसन्धेयतया श्रुत्यन्तरप्रतिपाद्यमाना अर्चिराधिका गतिर्या, तामपुनरावृत्तिलक्षणपरमपुरुषप्राप्तिकरीमुपकोसलाय अक्षिपुरुषं श्रुतवते “तेऽर्चिषमेवाभिसंभवन्ति, अर्चिषोऽह्नः, अह्न आपूर्यमाणपक्षम्” इत्यारभ्य “चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयति । एष देवपथो ब्रह्मपथः । एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते” इत्यन्तेनोपदिशति । अतोऽप्ययमक्षिपुरुषः परमात्मा ॥ १७ ॥

अनवस्थितेरसंभवाच्चनेतरः १ । २ । १८ ॥

प्रतिबिम्बादीनामक्षिणि नियमेनानवस्थानात्, अमृतत्वादीनां च निरुपाधिकानां तेष्वसंभवान्न परमात्मन इतरः छायादिः अक्षिपुरुषो भवितुमर्हति । प्रतिबिम्बस्य तावत् पुरुषान्तरसंनिधानायत्तत्वान्न नियमेनावस्थानसंभवः । जीवस्यापि सर्वेन्द्रियव्यापारानुगुणत्वाय सर्वेन्द्रियकन्दभूते स्थानविशेषे वृत्तिरिति, चक्षुषि नावस्थानम् । देवतायाश्च, “रश्मिभिरेषोऽस्मिन् प्रतिष्ठितः” इति रश्मिद्वारेणावस्थानवचनात् देशान्तरावस्थितस्यापीन्द्रियाधिष्ठानोपपत्तेर्न चक्षुष्यवस्थानम् । सर्वेषामेवैषां निरुपाधिकामृतत्वादयो न संभवन्त्येव । तस्मादक्षिपुरुषः परमात्मा ॥ इति अन्तराधिकरणम् ॥ ३ ॥

15. अन्तर्याम्यधिकरणम् ॥ ४ ॥(बृ. का. ५-७, मा.६-७)

(शारी. १-२-१४) “स्थानादिव्यपदेशाच्च” इत्यत्र, (बृ. ५-७-१८) “यश्चक्षुषि

लाभः । खस्य विशेष्यत्वे, अपरिच्छिन्ने विभुनि सुखान्वयात् सुखस्य सर्वप्रदेशावच्छिन्नत्वरूपव्याप्यवृत्तित्वलाभः । उभयथाऽप्यपरिच्छिन्नत्वं सुखस्येति भाष्याशयात् । शांकरे तु कंखंब्रह्मेति प्रयोगे गुणिवत् गुणस्य ध्येयत्वं न सिद्ध्येदिति ब्रह्मपदावृत्तिरित्युक्तम् । अलमधिकेन ॥ १६ ॥

श्रुतोपनिषत्केति सूत्रं अग्न्युपदिष्टस्याचार्योपदिष्टस्य चोभयस्य ब्रह्मविषयकत्वस्थापकम् : गतेराचार्योपदिष्टेन संबन्धः आनन्तर्यात् । पूर्वेण संबन्धस्तु आचार्यस्तु ते गतिं वक्तेत्युक्तत्वात् । अतश्चोभयमेकमिति । अत्रोपनिषत्पदं ब्रह्मविद्यापरम् । न तच्छ्रवणमात्रेण गतिलाभः; अतः श्रुतोपनिषत्कस्येति षष्ठ्यर्थः अनुसंधेयानुसंधातृभावः । न च प्रतिबिम्बादिध्यानेऽपि वचनबलात् तदिष्टिरिति वाच्यम्——तत्क्रतुनयविरोधात्; ‘नान्यः पन्थाः’ इति निषेधाच्चेति भावः ॥ १७ ॥

असंभवाच्चेत्यस्यार्थमाह सर्वेषामेवैषामिति । दार्ढ्याय व्यतिरेकमुखेनार्थवर्णनपरत्वात् सूत्रस्य न वैयर्थ्यम् । प्रतिबिम्बपक्षे तदातदा भिन्नपुरुषप्रतिबिम्बनात् कस्य वा ध्यानमित्यव्यवस्था । चाक्षुषरश्मिः प्रतिघातवशात् परावृत्तो बिम्बमेव गृह्णातीति वस्तुनः प्रतिबिम्बस्यैव कस्यचिदसंभवश्चेत्यपि ध्येयम् ॥ १८ ॥

अथ [illegible] अधिकरणम् । अवान्तरसंगतिमाह स्थानादीति ।

तिष्ठन्" इत्यादिना प्रतिपाद्यमानं चक्षुषि स्थितिनियमनादिकं परमात्मन एवेति सिद्धं कृत्वा अक्षिपुरुषस्य परमात्मत्वं साधितम्। इदानीं तदेव समर्थयते—

अन्तर्याम्यधिदैवाधिलोकादिषु तद्धर्मव्यपदेशात्। १। २। १९॥

काण्वाः माध्यन्दिनाश्च वाजसनेयिनः समामनन्ति, (बृ. ५-७-६) "यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति, एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः" इति। एवमम्ब्वग्न्यन्तरिक्षवायु-द्यु-आदित्यदिक्चन्द्रतारकाकाशतमस्तेजस्सु दैवेषु च(?), सर्वेषु भूतेषु, प्राणवाक्चक्षुश्श्रोत्रमनस्त्वग्विज्ञानरेतस्सु आत्मात्मीयेषु च तिष्ठन्तं तत्तदन्तरभूतं तत्तदवेद्यं तत्तच्छरीरकं तत्तत् यमयन्तं कञ्चिन्निर्दिश्य, "एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः" इत्युपदिश्यते। माध्यन्दिनपाठे तु—'यः सर्वेषु लोकेषु तिष्ठन्' 'यः सर्वेषु वेदेषु,' 'यः सर्वेषु यज्ञेषु' इति च पर्यायाः, "यो विज्ञाने तिष्ठन्" इत्यस्य पर्यायस्य स्थाने, "य आत्मनि तिष्ठन्" इति पर्यायः, "स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः" इति च विशेषः। तत्र संशय्यते—किमयमन्तर्यामी प्रत्यगात्मा, उत परमात्मा—इति। किं युक्तम्? प्रत्यगात्मेति। कुतः? वाक्यशेषे, "द्रष्टा श्रोता" इति करणायत्तज्ञानताश्रुतेः;

परमात्मन एवेति। नेदमधिकरणं परमात्मनोऽनन्तर्यामित्वशंकापरिहारकम्; सुबालतैत्तिरीयादिप्रसिद्धताया वक्ष्यमाणत्वात्। अन्ययोगव्यवच्छेदपादे वाक्यान्तरप्रमितपरमात्मधर्मापलापस्यानावश्यकत्वाच्च। किंतु बृंहदारण्यकान्तर्यामिब्राह्मणं परमात्मनोऽन्तर्यामित्वप्रतिपादकतयोदाहर्तुं शक्यं न वेति विचारपरमेव। तथा च चक्षुरन्तर्यामित्वमन्यस्याप्यवगम्यत इति पूर्वपक्षः। **वाजसनेयिनइति।** 'अन्नं वै वाजः' इति श्रुतिः। तस्य **सनिः** दानं यस्य महर्षेः, स वाजसनिः; तस्य पुत्रो वाजसनेयो याज्ञवल्क्यः; तत्प्रवक्तृकशाखाध्यायिन इत्यर्थः। इम एव वाजिनः, वाजसंबन्धात्; वाजिरूपधरादित्याध्यापितवेदाध्यायित्वाद्वा। **वायुद्यु-आदित्येति** भाष्यपाठः, श्रुत्युक्तेषु द्युमात्रस्य त्यागे कारणाभावात्। चन्द्रतारकपर्याय एकः। **विशेष इति।** पर्यायाधिक्यम्, विज्ञानपदस्थाने आत्मपदम्, एष इत्यत्र स इति च विशेष इत्यर्थः। प्रधानयुक्तिमाह **वाक्यशेषे इति।** अन्ते अन्तर्यामी विशेषितः, "अदृष्टो द्रष्टा, अश्रुतः श्रोता, अमतो मन्ता, अविज्ञातो विज्ञाता, नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा, नान्योऽतोऽस्ति श्रोता, नान्योऽतोऽस्ति मन्ता, नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता" इति अदृष्टत्वविशिष्टद्रष्टृत्वादिना द्रष्ट्रन्तरराहित्यादिना च। तदुभयं परमात्मनि न घटते। दर्शनं हि नाम चक्षुरिन्द्रियजन्यज्ञानम्। एवं तत्तदिन्द्रियजन्यज्ञानवत्त्वरूपस्य द्रष्टृत्वादेः करणनिरपेक्षे परस्मिन्नयोगात् इदमन्तर्यामिब्राह्मणं न तद्विषयकम्। न च—विषयमुखेनैव दर्शनादिपदार्थो निरुच्यताम्, न करणमुखेन; तथाच दर्शनं रूपसाक्षात्कारः, श्रवणं शब्दसाक्षात्कार इत्येवंभूतं ज्ञानं परमात्मनि निर्बाधमिति-वाच्यम्—तथासति द्रष्ट्रन्तरनिषेधायोगात्; रूपादिसाक्षात्कर्तुः परमात्मनोऽन्यस्य जीवजातस्य तादृशस्य सत्त्वात्। करणायत्तज्ञानतया निर्वचने तु द्रष्ट्रादिपदैः जीवजातग्रहणात् तदन्यः करणविशेषायत्तज्ञानविशेषवान् न भवतीति सुवचम्। न हि जीवातिरिक्तस्य ज्ञानं करणायत्तमस्तीति विशिष्यार्थः।

एवं द्रष्टुरेवान्तर्यामित्वोपदेशात्, "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा" इति द्रष्ट्रन्तरनिषेधाच्चेति—

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—अन्तर्याम्यधिदैवाधिलोकादिषु तद्धर्मव्यपदेशात्। अधिदैवाधिलोकादिपदचिह्नितेषु वाक्येषु श्रूयमाणोऽन्तर्यामी अपहतपाप्मा परमात्मा नारायणः। काण्वपाठसिद्धेभ्योऽधिदैवादिमद्भ्यो वाक्येभ्योऽधिकानि अधिलोकादिमन्ति वाक्यानि माध्यन्दिनपाठे सन्तीति ज्ञापनार्थमधिदैवाधिलोकादिष्वित्युभयोरुपादानम्। तदेवमुभयेष्वपि वाक्येष्वन्तर्यामी परमात्मेत्यर्थः। कुतः? तद्धर्मव्यपदेशात्। परमात्मधर्मो ह्ययम्, यदेक एव सन्

निषेधाच्चेति इति इतिशब्दः प्रकारवचनः। तेन वक्तव्यशेषग्रहणम्—याज्ञवल्क्यं प्रति उद्दालकप्रश्नोऽर्थद्वयविषयकः, 'वेत्थ नु त्वं....तत् सूत्रम्, येनायञ्च लोकः....संदृब्धानि भवन्ति' इत्युक्तसूत्रविषयकः, 'वेत्थ नु त्वं....तमन्तर्यामिणम्, य इमञ्च लोकं परञ्च लोकं सर्वाणि च भूतानि योऽन्तरो यमयति' इत्युक्तान्तर्यामिविषयकश्चेति। तत्र सूत्रं वायुरेवेति, यथा, 'वायुर्वै गौतम! तत् सूत्रम्; वायुना वै गौतम! सूत्रेणायञ्च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवन्ति' इत्येकेनैव वाक्येनोत्तरयति, न तथा अन्तर्यामिविषये; अपितु पृथिव्यवादिभेदेन पृथक्पृथगाह। अतः, यः काञ्च्यां स ते पुत्रः; यो वेंकटे स ते पुत्र इत्युक्तौ पुत्रभेदस्येवात्रान्तर्यामिभेदस्य प्रतीतिः। तथा सुबालोपनिषदीव नेह, एष सर्वभूतान्तरात्मेति सकृत्पाठोऽस्ति; किंतु 'एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत' इति प्रतिपर्यायमावर्तते। तेन तत्तदन्तर्यामी अन्य इति ज्ञायते। न च सर्वत्र ते अन्तर्यामीति कथनात्, उद्दालकरूपजीवातिरिक्तत्वावगमात्, अनेकेषां तदेकान्तर्यामित्वायोगाच्च एकः सर्वान्तर्यामी विवक्षित इति शंक्यम्—ते इत्यस्य त्वत्पृष्ट इत्यप्यर्थसंभवात्। सर्वान्तर्यामी काममन्योऽस्तु, त्वया पृष्टस्त्वयमिति। तवान्तर्यामीत्यर्थस्यानपेक्षितत्वाच्च। 'आत्मनि तिष्ठन्' इति आत्मशब्दश्च शरीरादिपरः स्यात्। प्रश्नवाक्ये, 'तमन्तर्यामिणम्, यः' इत्येकवचनं च जात्यभिप्रायकमिति पूर्वपक्षशेषः।

अधिदैवाधिलोकादिपदेति। अधिदैवमधिलोकमिति शब्दपरम्। अधिदैवताधिलोकशब्दौ आदी अधिभूतादिशब्दान्वितपर्यायतः प्राग्भूतौ येषु वाक्येषु, तेषूक्तोऽन्तर्यामीत्यर्थः। येषु इत्यस्य अधिदैवादावन्वयः। वाक्यघटकान्तर्यामिशब्दार्थ इत्यर्थवर्णने तु अन्तर्यामिपदलक्ष्यस्यान्तर्यामिशब्दार्थरूपार्थस्यैकदेशे शब्दे सप्तम्यर्थघटकत्वान्वयः स्यादिति तत्त्यागः। 'अधिगतं दैवमवयवितया यैः, अधिगतो लोकस्तथा यैः, ते अधिदैवा अधिलोकाश्च पदार्थाः; ते आदयो येषां तेषु वस्तुषु इत्यर्थस्य विवक्षितत्वे अधिपदं विनैव प्रयोगः कृतः स्यात्। अतः तत्तत्पदचिह्नवाक्यान्येव सूत्रकारविवक्षितानीत्याशयः। तत्तत्पदचिह्नितत्वञ्च पृथिव्यादिसर्वदैवपर्यायोक्त्यनन्तरम्, इत्यधिदैवतम्, इत्यधिभूतमित्युपसंहारात्। ज्ञापनार्थमिति। तेन 'अनुक्तमन्यतो ग्राह्यम्' इति न्यायेन सर्वग्रहणस्याभिमतत्वावगमात् शाखाद्वयानुक्तं सुबालोपनिषदाद्युक्तमप्येतदन्तर्यामित्वमिति न परिच्छिन्नशक्तिकः जीवविशेषो विधिशिवादिर्ग्राह्य इति सूत्रकारेणार्थात् ज्ञापितं भवति। तद्धर्मेति सौत्रपदेन सुबालतैत्तिरीयादिप्रसिद्धपरमात्मगतसर्वान्तरात्मत्व-स्वाभाविकामृतत्व-तादृश-द्रष्टृत्व-स्वभिन्ननियन्तृकत्वाभाव-श्रोतृजीवनिरूपितात्मत्वरूपाणां धर्माणां ग्रहणं भाष्येक्रमेण ज्ञाप्यते।

सर्वलोक-सर्वभूत-सर्वदेवादीन्नियमयतीति । तथा ह्युद्दालकप्रश्नः—"य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च भूतानि योऽन्तरो यमयति" इत्युपक्रम्य, "तमन्तर्यामिणं ब्रूहि" इति । तस्य चोत्तरम्, "यः पृथिव्यां तिष्ठन्" इत्यारभ्योक्तम् । तदेतत् सर्वान् लोकान् सर्वाणि च(१)भूतानि सर्वान् देवान् सर्वान् वेदान् सर्वांश्च यज्ञान् अन्तः प्रविश्य सर्वप्रकारनियमनम्, सर्वशरीरतया सर्वस्यात्मत्वं च सर्वज्ञात् सत्यसङ्कल्पात् पुरुषोत्तमादन्यस्य न संभवति । तथा हि (तै. आर. ११-२०) "अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा", (तै. आन. ६), "तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् । तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत्" इत्यादीन्यौपनिषदानि वाक्यानि परमात्मन एव सर्वस्य प्रशासितृत्वं सर्वस्याऽऽत्मत्वमित्यादीनि वदन्ति । तथा सुबालोपनिषदि, (७) "नैवेह किञ्चनाग्र आसीदमूलमनाधारमिमाः प्रजाः प्रजायन्ते । दिव्यो देव एको नारायणः । चक्षुश्च द्रष्टव्यं च नारायणः । श्रोत्रं च श्रोतव्यं च नारायणः" इत्यारभ्य, "अन्तश्शरीरे निहितो गुहायामज एको नित्यः । यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरे सञ्चरन् यं पृथिवी न वेद, यस्यापश्शरीरम्" इत्यादि । "यस्य मृत्युः शरीरं यो मृत्युमन्तरे सञ्चरन् यं मृत्युर्न वेद, एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः" इति परस्यैव ब्रह्मणः सर्वात्मत्वं सर्वशरीरत्वं सर्वस्य नियन्तृत्वं च प्रतिपाद्यते ।

स्वाभाविकं चामृतत्वं परमात्मन एव धर्मः ।

न च परस्यात्मनः करणायत्तं द्रष्टृत्वादिकम्; अपितु स्वभावत एव सर्वज्ञत्वात् सत्य-

---

उद्दालकप्रश्नइति । प्रश्नवाक्ये एकस्यान्तर्यामिणः सर्वसंबन्धिन एवावगमात् उत्तरवाक्यानि तद्वैशद्यार्थानि न नानान्तर्यामिपराणीति भावः । यच्छब्दावृत्तिस्तु, यः पृथिव्यां तिष्ठन्, यं पृथिवी न वेदेत्येवमेकैकपर्यायेऽप्यस्ति । 'एष त' इति एतच्छब्दावृत्तिरपि न भेदिका । यस्त्वया पृष्टोऽन्तर्यामी स एषः, एषः इति एकस्मिन्नेव सर्वतत्तच्छरीरकत्वरूपैतत्त्वस्यान्वयसंभवात् । सूत्रविषय इवान्तर्यामिविषये वाक्यैक्यं कुतो नेति चेत्-प्राणस्य सूत्रस्य प्राणनकारित्वं यथा कतिपयनिरूपितम्, तथान्तर्यामित्वमपि परिच्छिन्नमिति प्रतीत्यपनोदनाय । स्वाभाविकश्चामृतत्वमिति । किं सूत्रमिति प्रश्ने प्राणः सूत्रमितिवत्, कोऽन्तर्यामीति प्रश्ने अन्तर्यामिव्यक्तिनिर्देशमात्रमपर्याप्तम् । जीवो वाऽन्यो वा; अन्यत्वे कथं तत्तच्छरीरविश्लेषे तस्य मरणाभाव इत्यादिशंकायाम्, जीवासंभावितत्वज्ञापनायान्तर्यामिशब्दार्थविवरणपूर्वकम् अमृत इति प्रत्युत्तरणात् स्वाभाविकमेवामृतत्वं जीवव्यावृत्तं विवक्षितमिति ज्ञायते । श्रुत्यन्तरप्रसिद्धश्च तदिति भावः ।

द्रष्टृत्वादेरपि स्वाभाविकत्वं विवक्षितुमाह न चेति । यद्वा नन्वेवंसति परमात्मनः चक्षुरादिजन्यदर्शनादिकमेष्टव्यं भवति, अन्यथा द्रष्टेत्याद्यनन्वयादित्यत्र, नेष्यत एवेति प्रतिवक्ति न चेति । एतेन पूर्वपक्षिणैव परमात्मनि करणजन्यज्ञानाभावस्योक्तत्वेन किमित्यप्रसक्तप्रतिषेध इहेति शंका शमिता । आदिपदेन मन्तृत्वादिग्रहणम् । स्वभावत इति द्रष्टृत्वाद्यन्वयि, स्वत इति सर्वज्ञत्वाद्यन्वयीति टीकेष्टम् ।

सङ्कल्पत्वाच्च स्वत एव। तथा च श्रुतिः, (श्वे. ३-१९) "पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः। अपाणिपादो जवनो ग्रहीता' इति। न च दर्शनश्रवणादिशब्दाः चक्षुरादिकरणजन्मनो ज्ञानस्य वाचकाः; अपितु रूपादिसाक्षात्कारस्य। स च रूपादिसाक्षात्कारः कर्मतिरोहितस्वाभाविकज्ञानस्य जीवस्य चक्षुरादिकरणजन्मा; परस्य तु स्वत एव। "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा"

पूर्वं स्वाभाविकपदप्रयोगमनुसृत्यैवम्। उपरितनवाक्येषु स्वत एवेति पदमनुसृत्य स्वरसान्वयोऽपि भवति—स्वाभाविकसर्वज्ञत्वसत्यसंकल्पत्वाश्रयत्वात् द्रष्टृत्वादिकं स्वत एव, न तु करणायत्तमिति। ननु द्रष्टृत्वादिकं न करणायत्तमिति वाक्यं जननी वन्ध्येतिवत् व्याहतमित्यत्राह **न च दर्शनेति**। **रूपादीति**। रूपशब्दरसगन्धादिसाक्षात्कारस्यैव वाचका इत्यर्थः। अन्यथा—पश्यति शृणोति इति पूर्ववाक्यार्थासंभवः; नित्यमुक्तकर्तृकदर्शनाद्यनिर्वाहश्चेति भावः।

ननु 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः' इत्यत्र कथम्, तत्र रूपाभावात्, शब्दानात्मकत्वाच्चेति चेत्—पूर्वपक्षेपि तुल्यमेतत्; चक्षुःश्रोत्रजन्यज्ञानाविषयत्वात्। साक्षात्कारसामान्यं दर्शनम्, शब्दसाक्षात्कारजन्यार्थबोधश्च श्रवणमिति तत्र विवक्षितमुभयोरपि। अत्र तु स्वरसार्थे बाधकाभावान्न तथोच्यते। ननु अदृष्टः अश्रुतः इत्यस्य रूपसाक्षात्काराविषयत्वं शब्दसाक्षात्काराविषयत्वमित्यर्थः स्यात्॥ स्यात्; अनन्वयाभावात्॥ तर्हि तेन नीरूपत्वं शब्दानात्मकत्वञ्च सिद्ध्येत्। तत्र शब्दानात्मकत्वमप्रसक्तप्रतिषेधः स्यात्। विनाऽपि शास्त्रं यत् दृष्टं श्रुतञ्च भवति जीवात्मस्वरूपमानुमानिकप्रकृत्यादि च, तद्वैलक्षण्यकथनं तु युक्तम्। अतस्तत्र द्रष्टव्यः श्रोतव्य इत्यत्रेवार्थस्वीकारे द्रष्टा श्रोतेत्यत्रापि ऐकरूप्यं रक्षणीयम्। अस्तु काममिति चेत्—स्वाभाविकज्ञानं हि परस्य; कथं तस्य शब्दजन्यबोधाश्रयत्वमिति—उच्यते। स्वाभाविकं ज्ञानमीश्वरस्य सर्वविषयकमस्त्येव। शब्दसंपाद्यज्ञानस्य शब्दं विनैव भावात् शब्दजन्यज्ञानसजातीयज्ञानवत्त्वेन श्रोतृत्वोक्तिः। साजात्यं समानविषयकत्वरूपेण। एवमेव **मन्तेत्यादीनां** निर्वाहः; सर्वत्र साक्षात्कारस्यैवात्रेष्टेः।-सर्वमिदमभिप्रेत्य भाष्ये श्रवणं शब्दसाक्षात्कार इत्यनुक्त्वा **रूपादीत्यादिपदेन** श्रोतेत्येतद्धात्वर्थज्ञानविषयं निर्दिश्य यस्य कस्यापि विषयत्वेऽपि ज्ञानं परमात्मनः साक्षात्काररूपमेवेति दर्शितम्। तथाच **न च दर्शनेत्यादिभाष्यं** लोकप्रयुक्तदर्शनश्रवणादिशब्दविषयकं चेत्, **रूपादीत्यादिपदेन** शब्दरसादिग्रहणम्। इहेत्यध्याहारेण द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञातेति प्रकृतपदविषयकं चेत्, रूपादीत्यादिपदं श्रवणमननविज्ञानविषयपरमिति। तथा च सर्वैर्द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्योऽपि अन्यैरदृष्टोऽश्रुतोऽमतोऽविज्ञातः सन् अन्यदृष्टश्रुतादिविषयसाक्षात्काररूपज्ञानवानिति विशिष्टार्थः। तत्तत्पर्याये,' न वेद ' ' यमयति ' इत्युक्तार्थद्वयकथनमेवम्। ब्रह्मविद्भिः कतिपयैः श्रवणमनननिध्यानदर्शनविषयीकृतत्वेऽपि कार्त्स्न्येन तद्विरहादेवमुक्तिः। सुसूक्ष्ममिति श्रुत्या अचेतनतश्चेतनतश्चाग्राह्यत्वातिशयोऽस्यैवेति अतिशयेनादृष्टत्वादिकमत्रैवेति मन्तव्यम्।

नान्य इति वाक्यस्य सिद्धान्ते निर्वाहासंभवं परिहरति **नान्य** इति। अन्यशब्दस्य सदृशभूतालोकन्यीमांसादिव्यवस्थासिद्धत्वात् एतत्सदृशस्यान्यस्य नास्ति इत्यर्थस्यैवलाभात् जीवानां चक्षुरायत्तायपरस्यां

इत्येतदपि, पूर्ववाक्योदितात् नियन्तुर्द्रष्टुरन्यो द्रष्टा नास्तीति वदति। "यं पृथिवी न वेद," "यमात्मा न वेद" इत्येवमादिभिर्वाक्यैः पृथिव्यात्मादिनियाम्यैरनुपलभ्यमान एव नियमयतीति यत् पूर्वमुक्तम्, तदेव "अदृष्टो द्रष्टा, अश्रुतः श्रोता' इति निगमय्य, 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादिना तस्य नियन्तुर्नियन्त्रन्तरं निषिध्यते॥

"एष त आत्मा" "स त आत्मा" इति च ते इति व्यतिरेकविभक्तिनिर्दिष्टस्य जीवस्यात्मतयोपदिश्यमानोऽन्तर्यामी न प्रत्यगात्मा भवितुमर्हति ॥ १९ ॥

न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापाच्छारीरश्च १। २। २० ॥

स्मार्तं प्रधानम्। शारीरः जीवः। स्मार्तं च शारीरश्च नान्तर्यामी ; अतद्धर्माभिलापात्— तयोरसंभावितधर्माभिलापात्। स्वभावत एव सर्वस्य द्रष्टृत्वम्, सर्वस्य नियन्तृत्वम्, सर्वस्याऽऽत्मत्वम्, स्वत एवामृतत्वं च तयोर्न संभावनागन्धमर्हति। एतदुक्तं भवति—यथा स्मार्तमचेतनं सर्वज्ञत्वनियन्तृत्वसर्वात्मत्वादिकं नार्हति, तथा जीवोऽपि, अतद्धर्मत्वात्-इति। अमीषां गुणानां परमात्मन्यन्वयः, प्रत्यगात्मनि व्यतिरेकश्च सूत्रद्वयेन दर्शितः ॥२०॥

निरपेक्षं च हेत्वन्तरमाह—

उभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते १। २। २१ ॥

उभये—माध्यन्दिनाः काण्वाश्च, अन्तर्यामिणो नियाम्यत्वेन वागादिभिरचेतनैः समम् एनं शारीरमपि विभज्याधीयते— "य आत्मनि तिष्ठन् आत्मनोऽन्तरो यमात्मा न

सत्त्वेपि न विरोधः। सादृश्यञ्च प्रकृतं ग्राह्यम्। अदृष्टत्वविशिष्टद्रष्टृत्वस्य प्रागुक्ततया तादृशद्रष्टृत्वेन साजात्यमपि भवेत्। तदपेक्षया अत इति पदस्य प्रकृतादन्तर्यामिणो नियन्तुरित्यर्थस्य वर्णनमेवोचितमिति तत्पदोपस्थापित-प्रधानप्रकृतनियन्तृत्वरूपसादृश्यमेव विवक्ष्यते। नियन्तृत्वविशिष्टद्रष्टृत्वादिमान् अन्यः कोपि नास्तीत्यर्थः। नियन्त्रन्तरनिषेधे पर्यवसानमिति भावः। ते इति शब्दस्य त्वत्पृष्ट इत्यर्थः क्लिष्टः; त्वन्निरूपितात्मत्वाश्रय इत्येव स्वरसार्थः। तेन सर्वपर्यायोक्तान्तर्याम्यैक्यं ज्ञाप्यते ; तवेव तत्तज्जीवस्य स्वयमन्तर्यामित्वाभावोऽनुभवसिद्ध इति च ज्ञाप्यते आत्मादीति ;आत्मादिरूपेत्यर्थः ।—१९

यथा स्मार्तमिति। अदृष्ट इति पदस्य दृष्टभिन्नो यो दृष्टसजातीयः, तदर्थकत्वौचित्यात् अचेतनत्वेन सजातीयः घटादिकारणभूतश्चाव्यक्तादिरेवार्थः किंन स्वीक्रियते। तथा द्रष्ट्रादिपदैर्जीवोऽपि न ग्राह्य इति भावः। एतदनन्वयसूचनार्थमेव अतद्धर्मस्याभिलापादिति व्याख्यातम्; न तु तद्धर्माभिलापाभावादिति। तथा हि सति तद्धर्माभिलापासंभवादित्यर्थः क्लेशेन वर्णनीयः स्यात्। अतद्धर्मादित्यनुक्त्वा अभिलापशब्दस्याधिकस्य प्रयोगाच्च, 'नानुमानमतच्छब्दात्' इत्यत्रेवाव्ययीभावो नादृतः॥ पूर्वसूत्रोक्तधर्माणामेवात्रापि धर्मपदेन ग्रहणात् पौनरुक्त्यमित्यत्राह अमीषामिति जीवव्यावृत्तद्रष्टृत्वादिविशेषावगमनार्थमिदंसूत्रम् ।-२०

निरपेक्षञ्चेति। पृथिव्याद्येकैकपर्यायस्य पर्यायान्तरनिरपेक्षतया न परमात्मत्वसाधकता, अचेतनैकैकान्तरात्मत्वस्य जीवेऽपि संभवात् सर्वान्तर्यामित्वोक्त्यैव तस्य व्यावर्तनीयत्वात्। 'य आत्मनि तिष्ठन्'

वेद यस्याऽऽत्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति, स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः" इति माध्यन्दिनाः, "यो विज्ञाने तिष्ठन्" इत्यादि च काण्वाः परमात्मनियाम्यतया तस्माद्विलक्षणत्वेनैनमधीयत इत्यर्थः। अतोऽन्तर्यामी प्रत्यगात्मनो विलक्षणोऽपहतपाप्मा परमात्मा नारायण इति सिद्धम् ॥ २१ ॥ इति अन्तर्याम्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

16. अदृश्यत्वादिगुणकाधिकरणम् ॥ ५ ॥ (मुण्डक.)

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः १।२।२२॥

आथर्वणिका अधीयते—(मु. १-१-५, ६) "अथ परा, यया तदक्षरमधिगम्यते। यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुश्श्रोत्रं तदपाणिपादम्। नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः' इति; तथोत्तरत्र, (मु. २-१-२) 'अक्षरात्परतः परः' इति। तत्र संदिह्यते-किमिहादृश्यत्वादिगुणकमक्षरम्, अक्षरात्परतः परश्च प्रकृतिपुरुषौ,

---

इति पर्यायस्तु पर्यायान्तरनिरपेक्ष एव जीवव्यावर्तक इति भावः। इत्यदीतिक्रियाविशेषणम्। तस्माद्विलक्षणत्वेनेति। विज्ञानशब्दः आत्मादौ प्रयुक्तः साधारणशब्दः। आत्मशब्दश्चेतने स्वरस इति एतदैककण्ठ्यात् विज्ञानपदमपि जीवात्मपरमिति सूत्रकृदाशयः।-२१

संगतिं पूर्वपक्षे सूचयिष्यति। सैवम्—' न च स्मार्तमिति सूत्रेण हीदं ज्ञापितम्—अदृष्टो द्रष्टा इत्यत्र द्रष्टृपदसामानाधिकरण्यात् प्रधानं ग्रहीतुं न शक्यते, अन्यथा तु दृष्टं कार्यजातं तद्भिन्नमदृष्टमित्युक्तौ तस्यैव धर्मिणः कारणावस्थापन्नस्याचेतनत्वाविशेषात् ग्रहणं युक्तम्, व्यक्तप्रपञ्चकारणस्याव्यक्तपदेन ग्रहणवदिति। एवञ्च मुण्डके अद्रेश्यमग्राह्यमिति वाक्ये द्रष्ट्रादिपदाभावात् स्मार्तमेव युक्तं ग्रहीतुम्। एवञ्च धीराः भूतयोनिं परिपश्यन्तीत्यनेन कपिलादयः सांख्याः यत् कारणत्वेन सम्यक्पश्यन्तीत्युच्येतेत्युत्थानादिह मुण्डकविचार इति। अनन्तरसूत्रे 'नेतरौ' इत्युभयनिषेधात् जीव इत्यपि पूर्वपक्षः प्रवर्तनीयः। न च—परमते अक्षरं प्रधानं वा जीवो वा परमात्मा वेति कोटित्रयोल्लेखादिह तथैव विचार्यताम्। युक्तञ्चैतत्, 'क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते' इति जीवेऽप्यक्षरशब्दप्रयोगात्। क्षरस्य बद्धस्य शुद्धावस्था अक्षरपदाभिमतेति अव्यक्तपदतौल्यादिति वाच्यम्—तथासति' 'अक्षरात् परतः पर' इति जीवात् परतया परमात्मनः जीवपूर्वपक्षे ग्राह्यत्वापातात्। तत्राक्षरशब्दः सर्वपक्षेऽपि प्रधानपर एवेति चेत्—संभवति अक्षरशब्दद्वयसमानार्थकत्वस्यापि पूर्वपक्षहेतुत्वे तत्त्यागायोगात्। किञ्च यत्र हि प्रकरणे सर्वं वाक्यजातमेकपरतयैव नीयते, तत्र प्रधानपरमिति प्रागुक्त्वा तदुपमर्देन जीवपरमिति सुवचम्। अत्र तु प्रधानमिति पक्षेऽपि, 'परतः परः' इति वाक्यं जीवपरतयैव निर्वाह्यम्। एवञ्चोभयविषयकत्वेनैव पूर्वपक्षे संभवति एवंवा तथावेति न विकल्प्यम्। न चाद्रेश्यमित्यादेः प्रधानपरत्वनिरासेन जीवपरत्वसाधकहेतुर्बलीयानस्ति। अचक्षुःश्रोत्रमित्यादिकमपि चक्षुःश्रोत्रादीन्द्रियाश्रयदेहभिन्नतत्सलक्षणप्रकृतिपरम्। अतो वाक्यान्तरं जीवपूर्वपक्षोपयोगि दर्शयति तथोत्तरत्रेति। सूत्रे पुलिङ्गनिर्देशादिदमवगम्यते। अद्रेश्यमित्यादौ हि क्लीबे सति पुलिङ्गनिर्देशः पुलिङ्गपदप्रतिपाद्यस्यादृश्यत्वादिगुणकत्वज्ञापनार्थः। तेन परतः पर इत्यस्य अदृश्यस्य

अथोभयत्र परमात्मैवेति। किं तावत् प्राप्तम्? प्रकृतिपुरुषाविति। कुतः? अस्याक्षरस्य (बृ. ५-७-२३) 'अदृष्टो द्रष्टा' इत्यादाविव न द्रष्टृत्वादिश्चेतनधर्मविशेष इह श्रूयते; 'अक्षरात्परतः परः' इति च सर्वस्माद्विकारात्परभूतादक्षरादस्मात् परः क्षेत्रज्ञसमष्टिपुरुषः प्रतिपाद्यते। एतदुक्तं भवति—रूपादिमत्स्थूलरूपाचेतनपृथिव्यादिभूताश्रयं दृश्यत्वादिकं प्रतिषिध्यमानं पृथिव्यादिसजातीयसूक्ष्मरूपाचेतनमेवोपस्थापयति। तच्च प्रधानमेव। तस्मात्परत्वं च समष्टिपुरुषस्यैव प्रसिद्धम्। तदधिष्ठितं च प्रधानं महदादिविशेषपर्यन्तं विकारजातं प्रसूते इति तत्र दृष्टान्ता उपन्यस्यन्ते, (मु. १-१-७), 'यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः संभवन्ति। यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि तथाऽक्षरात् संभवतीह विश्वम्' इति। अतोऽस्मिन् प्रकरणे प्रधानपुरुषावेव प्रतिपाद्येते—इति॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः—अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः—अदृश्यत्वादिगुणकः अक्षरात्परतः परश्च परमपुरुष एव; कुतः? तद्धर्मोक्तेः। 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' इत्यादिना सर्वज्ञत्वादिकास्तस्यैव धर्मा उच्यन्ते। तथा हि 'यया तदक्षरमधिगम्यते, इत्यादिना अदृश्यत्वादिगुणकमक्षरमभिधाय, 'अक्षरात् संभवतीह विश्वम्' इति तस्माद्विश्वसंभवं चाभिधाय, 'यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः। तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते' इति

चैकत्वसिद्धिः। अतएवादिपदं परतःपर इत्युक्तपरपरत्वस्यापि ग्राहकम्। नेतराविति सूत्रानुसारेण गृहीतयोरदृश्यत्वगुणकस्य परतःपरस्य च पूर्वपक्षे भेदः, सिद्धान्ते ऐक्यम्। तत्र द्विवचने वा एकवचने वा प्रयोक्तव्ये सिद्धान्तप्राधान्यात् साध्यभूतपरमात्मगतैकत्वानुसाराच्च एकवचननिर्देश इति।

तर्हि अक्षरात्परतःपर इति परमात्मपरमस्तु; तत्राह **तस्मादिति**। **समष्टिपुरुषः** जीवसमुदायः। अथापि **यथोर्णनाभिरिति** वाक्यं परमात्मपरम्, तत्राह **तदधिष्ठितश्चेति**। अचेतनविशिष्टचेतनं प्रदर्श्य, तावता अचेतनं नोपादानमिति न मन्तव्यम्, अचेतनोपादानत्व एव तात्पर्यमिति दर्शयितुं यथा पृथिव्यामित्युपन्यस्य, तेन लूतातन्तोरपि ऊर्णनाभिलालारूपाचिदंशोपादानकत्वमाविष्कृत्य, चेतनस्य संनिधानमात्रं पर्याप्तमिति दर्शयितुं 'यथा सतः' इति दृष्टान्तान्तरमुपन्यस्तम्। तेनात्र प्रकरणे सांख्यपुरुषवत् सृष्टिसंकल्परहितचेतन एव विवक्षित इति भावः। **प्रधानपुरुषावेवेति**। ननु कथमेतत्, 'स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठाम्' इत्युपक्रमात्। नैवम्—ब्रह्मशब्दस्य प्रकृतिपरत्वात्। इष्टं हीदम्, 'तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूपमन्नञ्च जायत' इत्युपरितनवाक्ये। अत एव, 'तपसा चीयते ब्रह्म' इत्यपि ज्ञानस्वरूपपुरुषसंनिधानाधीनं यत् प्रधानस्य कार्योन्मुख्यम्, तत्परमस्तु। ननु 'तस्मादेतत्' इति वाक्यपूर्वार्धम्, 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' इति परमात्मविषयम्। न। न ह्यत्र सार्वज्ञ्यं विधीयते; किंतु पुरुषस्य स्वयंप्रकाशस्यैव तदतिरिक्तज्ञानाभावेन स्थितं सर्ववस्तुप्रकाशकत्वमेवानूद्यते। जीवस्यापि सार्वज्ञ्यसिद्धिरिष्यत एव। सर्वतःपाणिपादत्वाच्च तस्य सर्वज्ञत्वं सुनिर्वहम्। 'तस्मात् प्रकृतिर्जायत' इति च, 'तस्य हेतोः=तदर्थम्—पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं च प्रधानसर्ग इत्यर्थकम्। अतः अस्मिन् प्रकरणे न परमात्मनः प्रतिपाद्यतेति।

भूतयोनेरक्षरस्य सर्वज्ञत्वादिः प्रतिपाद्यते। पश्चात्, 'अक्षरात्परतः परः' इति च प्रकृतमदृश्यत्वादिगुणकं भूतयोन्यक्षरं सर्वज्ञमेव परत्वेन व्यपदिश्यते। अतः, 'अक्षरात्परतः परः' इत्यक्षरशब्दः पञ्चम्यन्तः प्रकृतमदृश्यत्वादिगुणकमक्षरं नाभिधत्ते; तस्य सर्वज्ञस्य विश्वयोनेः सर्वस्मात्परत्वेन तस्मादन्यस्य परत्वासंभवात्। अतोऽत्राक्षरशब्दो भूतसूक्ष्ममचेतनं ब्रूते ॥ २२ ॥ इतश्च न प्रधानपुरुषौ—

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ १। २। २३ ॥

विशिनष्टि हि प्रकरणम्, प्रधानाच्च पुरुषाच्च भूतयोन्यक्षरं [व्यावर्तयतीत्यर्थः] एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपादनादिभिः [व्यावर्तयतीत्यर्थः ?]। तथा ताभ्यामक्षरस्य भेदश्च व्यपदिश्यते, "अक्षरात्परतः परः" इत्यादिना ॥

तथा हि— "स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह" इति सर्वविद्याप्रतिष्ठाभूता ब्रह्मविद्या प्रक्रान्ता। परविद्यैव च सर्वविद्याप्रतिष्ठा। तामिमां सर्वविद्याप्रतिष्ठां विद्यां चतुर्मुखाथर्वादिगुरुपरम्परयाऽङ्गिरसा प्राप्तां जिज्ञासुः शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ, 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' इति।

सर्वज्ञत्वादिः प्रतिपाद्यत इति। 'यः सर्वज्ञ' इति वाक्योपात्तस्य तपसः विश्वोत्पत्तेश्च पूर्ववाक्यसिद्धत्वादत्र सर्वज्ञत्वमेवाप्राप्तमिति तद्विधान एव वाक्यतात्पर्यम्; तदपि यच्छब्देनाक्षरमनूद्योच्यते इति अक्षरं परमेवेति। नन्वक्षरस्य सर्वज्ञत्वे, अक्षरात् परत इति वाक्येन तदधिकवस्तुसिद्ध्यापत्तिः। तत् सर्वज्ञः कथं पर इत्यत्राह अत इति। कारणवस्तुतोऽधिकस्य कस्यचिदभावात् तदनुरोधेन तत्रत्याक्षरपदस्य प्रकृतिपरत्वम्। एवमपि प्रथममक्षरं स एव। उपक्रमे स्वरसार्थस्यात्याज्यत्वात्, 'येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यम्' इति पुरुषोत्तमे अक्षरशब्दप्रयोगाच्चेति। तथाच सूत्रे धर्मपदेन सर्वज्ञ इत्युक्तसर्वज्ञत्वम् ज्ञानमयं तप इत्युक्तसत्यसंकल्पत्वम् एतदुपष्टम्भबलसिद्धानि निरतिशयनित्यत्वविभुत्वसर्वगतत्वसुसूक्ष्मत्वभूतयोनित्वानि निमित्तत्वम् अधिगम्यत इत्युक्तप्राप्यत्वञ्च विवक्षितुमर्हाणि ॥ २२ ॥

पूर्वसूत्रे धर्मपदेन साक्षात् धर्मतयाऽवगतानां सर्वज्ञत्वादीनां व्यावर्तकधर्माणां ग्रहणात् भेदव्यपदेशपदेन च भेदत्वेन भेदबोधकशब्दग्रहणात्, विशेषणपदं प्राकरणिकतत्तद्वाक्यावगतानामर्थविशेषाणां बलेन प्रकरणिनः प्रकृतिपुरुषव्यावृत्तिलाभपरम्। अपेक्षितव्यावृत्तिपर्यवसानहेतुभूतात् तत्तद्वस्तुनिष्ठतत्तद्धर्मकथनादिति यावत्। विद्यायाः ब्रह्मविषयकत्वं सर्वविद्याप्रतिष्ठात्वं श्रवणनिध्यानात्मना द्वैविध्यं विवेकादिनिष्पाद्यत्वं फलाभिसंधिरहितकर्माङ्गकत्वं विश्वस्रष्टृ-विश्वरूप-परमव्योमप्रतिष्ठित-परमपुरुष-तत्कल्याणगुणादिविषयकत्वं प्रणवकरणकत्वं भक्तिरूपत्वं परमात्मप्रसादहेतुत्वं प्रकृतिबन्धविमोकहेतुत्वं परमपुरुषपरमसाम्यापन्नानन्दवहत्वं चेति विशेषा इह भाष्यन्ते। न हि प्रकृतिविद्यायाः इमे धर्मा भवितुमर्हन्तीति अत्र प्रतिपाद्यमक्षरं ब्रह्मैव। व्यावर्तयतीत्यर्थ इति पाठो न टीकाकारदृष्ट इति टीकागमनिकयैव स्पष्टम्। अस्तु वा एकविज्ञानेति पदात् पश्चात्; न ततः प्राक्। तदा प्रकरणमित्यत्र वाक्यच्छेदः (आचम.)।

ब्रह्मविद्यायाः सर्वविद्याश्रयत्वाद् ब्रह्मविज्ञानेन सर्वं विज्ञातं भवतीति कृत्वा ब्रह्मस्वरूपमनेन पृष्टम्। तस्मै स होवाच, 'द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद् ब्रह्मविदो वदन्ति, परा चैवापरा च' इति। ब्रह्मप्रेप्सुना द्वे विद्ये वेदितव्ये—ब्रह्मविषये परोक्षापरोक्षरूपे द्वे विज्ञाने उपादेये इत्यर्थः। तत्र परोक्षं शास्त्रजन्यं ज्ञानम्; अपरोक्षं योगजन्यम्। तयोर्ब्रह्मप्राप्त्युपायभूतम् अपरोक्षज्ञानम्। तच्च भक्तिरूपापन्नम्; (मु. ३-२-३) 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः" इति अत्रैव विशेष्यमाणत्वात्। तदुपायश्च आगमजन्यं विवेकादिसाधनसप्तकानुगृहीतं ज्ञानम्, (बृ. ६-४-२२) "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन" इति श्रुतेः। आह च भगवान् पराशरः, 'तत्प्राप्तिहेतुर्ज्ञानं च कर्म चोक्तं महामुने! आगमोत्थं विवेकाच्च द्विधा ज्ञानं तथोच्यते" इति।

(मु. १-१-५) "तत्रापरा, ऋग्वेदो यजुर्वेदः" इत्यादिना, "धर्मशास्त्राणि" इत्यन्तेन आगमोत्थं ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुभूतं परोक्षज्ञानमुक्तम्; साङ्गस्य सेतिहासपुराणस्य सधर्मशास्त्रस्य समीमांसस्य वेदस्य ब्रह्मज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वात्। "अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते" इत्युपासनाख्यं ब्रह्मसाक्षात्कारलक्षणं भक्तिरूपापन्नं ज्ञानम्। 'यत्तदद्रेश्यमग्राह्यम्' इत्यादिना परोक्षापरोक्षरूपज्ञानद्वयविषयस्य परस्य ब्रह्मणः स्वरूपमुच्यते।

'सर्वविद्याश्रयत्वादित्याश्रयशब्देन प्रतिष्ठाशब्दार्थ उक्तः। ज्ञातव्ये ब्रह्मणि कृत्स्नज्ञातव्यान्तर्भावात् ब्रह्मज्ञाने कृत्स्नविषयज्ञानानि अन्तर्भूतानीत्यर्थः' इति **टीका**। तथाच सर्वविद्याश्रयत्वं नाम स्वान्तर्गतसर्वविद्याकत्वम्; सर्वविषयकत्वमिति यावत्। कथं ब्रह्मविषयकज्ञानस्य प्रकृतिपुरुषविषयकत्वम्, तत्त्वभेदादिति शंकापरिहाराय **कृत्स्नज्ञातव्यान्तर्भावादित्युक्तम्**। सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टब्रह्मण एवात्राक्षरशब्दविवक्षिततया कारणविषयकस्य कार्यविषयकत्वमप्यस्तीत्युक्तं भवति। अपरविद्याभूतस्य सर्वस्य शास्त्रस्य निष्ठा नारायण इति, तावच्छास्त्रमुखेन ब्रह्मज्ञाने सर्वार्थज्ञानमन्तर्गतं फलवत्तया प्रतिष्ठितञ्च भवति, ब्रह्मविद्यामाश्रित्य तदुपकारकतयैव विद्यान्तराणामिष्टेरित्याद्याशयोऽपि गम्य इह। **द्वे विद्ये वेदितव्ये**—द्वे ज्ञाने प्राप्तव्ये। **अत्रैव**—कठोपनिषदीवात्र मुण्डके षष्ठखण्डेपि। **विवेकादि....नुगृहीतमिति**। विवेकविमोकाभ्यासक्रियाकल्याणानवसादानुद्धर्षसहकृतमित्यर्थः। अत्र, 'भैक्षचर्यां चरन्तः', 'निर्वेदमायात्,' 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः', 'तान्याचरथ नित्यं सत्यकामाः', 'सत्येन लभ्यः', 'नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः' इत्यादिवाक्यजातमभिप्रेतम्। **तमेतमिति** बृहदारण्यके; अत्र वेदानुवचनेनेति श्रवण-अभ्यासादिज्ञानगर्भाध्ययनम्, यज्ञेनेति पञ्चमहायज्ञज्योतिष्टोमादि, तपसाऽनाशकेनेति कल्याणानवासादादि चेति विवेकादिलाभो भाव्यः। **विवेकाच्चेति**; विवेकादिजन्यश्चेत्यर्थः। **धर्मशास्त्राणि, सेतिहास...इत्यादिभाष्यात्** उपनिषद्वाक्यपाठोऽन्यादृशोऽभिप्रेत इति ज्ञायते। **टीकावाक्यानि च** कानिचिदत्राधिकरणेऽन्यादृशमुण्डकपाठं ज्ञापयन्ति। एवं **भाष्यटीकादर्शनेनान्विष्य** उपनिषद्ग्रन्थेष्वगृहीतान्यपि भाष्यप्रकाशिकातोऽधिगम्यास्मदीयपरिष्कारेण सहोपनिषदि अस्माभिः

" यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च " इत्यादिना यथोक्तस्वरूपात् परस्माद्ब्रह्मणोऽक्षरात् कृत्स्नस्य चेतनाचेतनात्मकप्रपञ्चस्योत्पत्तिरुक्ता; विश्वमिति वचनात्; नाचेतनमात्रस्य। "तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते। अन्नात् प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् " इति ब्रह्मणो विश्वोत्पत्तिप्रकार उच्यते। तपसा-ज्ञानेन ; (मु. १-१-९) "यस्य ज्ञानमयं तपः " इति वक्ष्यमाणत्वात्। चीयते उपचीयते। 'बहु स्याम्' इति सङ्कल्परूपेण ज्ञानेन ब्रह्म सृष्ट्युन्मुखं भवतीत्यर्थः। ततोऽन्नमभिजायते—अद्यत इत्यन्नम्। विश्वस्य भोक्तृवर्गस्य भोग्यभूतं भूतसूक्ष्ममव्याकृतं परस्माद्ब्रह्मणो जायत इत्यर्थः। प्राणमनःप्रभृति च स्वर्गापवर्गरूपफलसाधनभूतकर्मपर्यन्तं सर्वं विकारजातं तस्मादेव जायते। "यः सर्वज्ञः सर्ववित्" इत्यादिना सृष्ट्युपकरणभूतं सार्वज्ञ्यसत्यसङ्कल्पत्वादिकमुक्तम्। सर्वज्ञात् सत्यसङ्कल्पात् परस्माद्ब्रह्मणोऽक्षरात् एतत् कार्याकारं ब्रह्म नामरूपविभक्तं भोक्तृभोग्यरूपं च जायते।

(मु. १-२-१) " तदेतत् सत्यम् " इति परस्य ब्रह्मणो निरुपाधिकसत्यत्वमुच्यते। " मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यन् तानि त्रेतायां बहुधा संततानि। तान्याचरत(थ) नियतं सत्यकामाः " इति—सार्वज्ञ्यसत्यसङ्कल्पत्वादिकल्याणगुणाकरमक्षरं पुरुषं स्वतस्सत्यं नित्यं कामयमानाः तत्प्राप्तये फलान्तरेभ्यो विरक्ताः ऋग्यजुस्सामाथर्वसु कविभिर्दृष्टानि

कृतप्रकाशानि तत्रैव द्रष्टव्यानि। **यथोर्णनाभिरिति**। ऊर्णनाभिर्यथा स्वशरीरांशात् तन्तुं सृजति, तथा सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् तमसः प्रजाः सृजति इति प्रपञ्चदृश्यमानावस्थापूर्वावस्थाश्रयत्वं सूक्ष्मचेतनाचेतनांश एवेति ज्ञाप्यते प्रथमदृष्टान्तेन ; पृथिव्यामोषधय इत्यनेन सूक्ष्मस्थूलविशिष्टत्वरूपावस्थाग्रहणे साक्षादेव कार्यकारणभाव इति ; सतः पुरुषात् केशलोमानीत्यनेन (संकल्पत इव) स्वरूपसत्तयाऽपि कारणत्वमिति विवेकः। तत्त्वत्रयस्य मिलितस्य कारणत्वात् तदनुरूपदृष्टान्तत्रयमित्यपि ध्येयम्। **चीयते ब्रह्म**। ब्रह्मपदं पूर्वपक्ष इव न प्रकृतिपरम्; किंतु मुख्यार्थम्। **अन्नं** प्रकृतिः, यथा प्रश्नोपनिषदि रयिरिति। मुख्यान्नस्य, पृथिव्या वा ग्रहणे, 'अन्नात् प्राणो मनः' इति न घटेत। **सत्यं** भोक्तृदेहिवर्गः। कर्मसु लोका अमृतञ्चेत्यन्वयः। **अमृतस्य** नित्यविभूते र्मोक्षस्य वा तत्र शरीरग्रहादेर्वा प्रकृतिकार्यत्वाभावात् लोकरूपस्वर्गादि-अपवर्गरूपामृतोभयसाधनकर्माणि प्रकृतिकार्याणीत्याह **स्वर्गेति**। **उक्तमिति**। एतदेवाज्ञातमत्र ज्ञापितमित्यर्थः। **एतदिति** व्याख्येयम् ; **कार्याकारमिति** व्याख्यानम्। **ब्रह्मशब्दः** ; 'स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत्' इति सूत्रे, 'प्रधाने गौणतया प्रयुक्तः' इति भाषितत्वात् प्रधानपरः। परमात्मनो विशिष्टवेषेण कार्यत्वज्ञापकं सत् परमात्मपरमेव वा ; **एतदित्यादिना** विशिष्टलाभात्। **नामरूपमिति** अर्शआद्यच्। **अन्नशब्दः** कर्तरि कर्मणि च क्तप्रत्ययात् भोक्तारं भोग्यञ्च वदति। अथवा भोक्तृ भोग्यरूपमिति पूर्ववत्। अन्नपदं पृथिवीपरं तत्कार्यदेहिघटादिभोक्तृभोग्यविश्रान्तमिति वा।

द्वितीयखण्डार्थमादाय विशेषणं दर्शयितुमाह **तदेतत् सत्यमिति**। **त्रेतायाम्** अग्नित्रये। **सत्यकामा इति**। इत्यनेनेत्यर्थः। आचरतेति। अभिधायेति वक्ष्यमाणत्वेऽपि कर्म

वर्णाश्रमोचितानि त्रेताग्निषु बहुधा संततानि कर्माण्याचरतेति—(मु. १-२-१) "एष वः पन्थाः" इत्यारभ्य (मु. १-२-५) "एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः" इत्यन्तेन कर्मानुष्ठानप्रकारम्, श्रुतिस्मृतिचोदितेषु कर्मसु एकतरकर्मवैधुर्येऽपीतरेषामनुष्ठितानामपि निष्फलत्वम्, अयथानुष्ठितस्य चाननुष्ठितसमत्वमभिधाय,(मु. १-२-७)'प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपाः अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म। एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढाः जरामृत्यू ते पुनरेवापियन्ति" इत्यादिना फलाभिसन्धिपूर्वकत्वेन ज्ञानविधुरतया चावरं कर्माचरतां पुनरावृत्तिमुक्त्वा, "तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्ति" इत्यादिना पुनरपि फलाभिसन्धिरहितं ज्ञानिनाऽनुष्ठितं कर्म ब्रह्मप्राप्तये भवतीति प्रशस्य, "परीक्ष्य लोकान्" इत्यादिना केवलकर्मफलेषु विरक्तस्य यथोदितकर्मानुगृहीतं ब्रह्मप्राप्त्युपायभूतं ज्ञानं जिज्ञासमानस्य च आचार्योपसदनं विधाय,—(मु. २-१-१) 'तदेतत् सत्यम्; यथा सुदीप्तात्' इत्यादिना, 'सोऽविद्याग्रन्थिं विकिरतीह सोम्य' इत्यन्तेन पूर्वोक्तस्याक्षरस्य भूतयोनेः परस्य ब्रह्मणः परमपुरुषस्यानुक्तैः स्वरूपगुणैः सह सर्वभूतान्तरात्मतया विश्वशरीरत्वेन विश्वरूपत्वं तस्माद्विश्वसृष्टिं च विस्पष्टमभिधाय, "आविः संनिहितम्"

'एष वः पन्था इत्यस्यैतन्मन्त्रान्तर्गतत्वेपि उपर्यन्वयकथनम् उपर्यपि, एष वः पन्था इति वाक्यसत्त्वात् तदेकार्थत्वाय। काम्यकर्मणां यथावदनुष्ठाने नैष्फल्यं ह्युच्यते। निष्कामकर्मणां नेहाभिक्रमनाशोस्तीति वचनान्नैष्फल्यं न विद्यते। अथवा-व इति काम्यकर्मग्राहिण एव चेद् ग्राह्याः, तर्हि तान्याचरतेति पूर्वं निष्कामकर्मसु प्रेरणं केषाम्? ये प्रेर्यन्ते, त एव व इति ग्राह्या भवन्तु। एवञ्च मन्त्रे भागस्य कस्यचिन्न पृथक्कारः। उपरि,'एष वःपुण्यः' इति तु इदानीं तैरनुष्ठितजन्यफलकथनं हेयत्वाय। यद्वा तत्र एष इत्यादि नोपदेष्टृवाक्यम्; किंतु, 'प्रियां वाचमभिवदन्त्यः' इत्युक्ताहुतिकर्तृकवादानुकार एव। न च भाष्यविरोधः; इत्यारभ्येत्यस्य इति निष्कामकर्मप्रस्तावं पूर्वं कृत्वेत्यर्थः। अत्र, तान्याचरत नित्यं सत्यकामाः एष वः पन्था इत्यारभ्य इति विशिष्टलेखनमेव चिकीर्षितम्। मध्ये सत्यकामा इत्यन्तस्य विवरणाय तु तत्र इतिशब्दं प्रयुज्य स्थित्वा तदर्थमुक्त्वा पुनः इतिशब्देन तत् समाप्य शेषवाक्योदाहरणेन, इत्यारभ्येत्युक्तिरिति स्यात्। एवं तु चिन्तने आचरतेति इत्यस्य उपरि अभिधायेत्यत्र नान्वयः; अतएव टीकायाम् उच्यत इति पूर्वपदानुषङ्गः कृतः। एवञ्च इत्यारभ्य इत्यस्य इति निष्कामकर्मप्रस्तावं कृत्वेत्यर्थः। अष्टादशेति। षोडश ऋत्विजः पत्नी यजमानश्चाष्टादश; ते यज्ञरूपाः यज्ञनिरूपकाः। अर्थान्तरमन्यत्र द्रष्टव्यम्। तपःश्रद्धे। अनियमाधिकरणभाष्ये वाक्यान्तरे तपश्शब्दस्य ब्रह्मपरत्वमुक्तम्, तद्वदिहापि। अस्तु वा निष्कामकर्मैव प्रकृतभाष्यस्वारस्यात् तदर्थः। त्रेताग्निकार्यकर्मजातप्रस्तावः विस्तरेण गृहस्थेषु सकामानामपि सत्त्वात्। तप इत्यादिना निष्कामागृहस्थकथनम्। ज्ञानं जिज्ञासमानस्येतिः उपायभूतं ज्ञानमेवंरूपं वा ऽन्यरूपं वेति स्वयमेव वा विवादबलाद्वा संदिह्य विचारयितुमिच्छत इत्यर्थः।

तृतीयखण्डार्थमाह तदेतदिति। स्वरूपगुणैरिति। स्वरूपात्मकैः स्वरूपनिरूपकैः अमूर्तत्वअजत्वाप्राणत्वामनस्कत्वादिभिर्गुणैरित्यर्थः। चतुर्थखण्डार्थमाह आविरिति। आविर्भूय संनिहितमित्यर्थः।

इत्यादिना तस्यैवाक्षरस्याव्याकृतात्परतोऽपि पुरुषात् परभूतस्य परस्य ब्रह्मणः परमव्योम्नि प्रतिष्ठितस्यानवधिकातिशयानन्दस्वरूपस्य हृदयगुहायामुपासनप्रकारम् उपासनस्य च परभक्तिरूपत्वम्, उपासीनस्याविद्याविमोकपूर्वकं ब्रह्मसमं ब्रह्मानुभवफलं चोपदिश्योपसंहृतम् ।

अत एवं विशेषणाद् भेदव्यपदेशाच्च नास्मिन् प्रकरणे प्रधानपुरुषौ प्रतिपाद्येते । भेदव्यपदेशोऽपि हि ताभ्यां परस्य ब्रह्मणोऽत्र विद्यते, (मु. २-२-१) "दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः" इत्यादिभिः । अक्षराद्व्याकृतात् परो यः समष्टिपुरुषः, तस्मादपि परभूतोऽदृश्यत्वादिगुणकोऽक्षरशब्दाभिहितः परमात्मेत्यर्थः । अश्नुत इति वा, न क्षरतीति वा अक्षरम् । तत् अव्याकृतेऽपि स्वविकारव्याप्तया वा महदादिवत् नामान्तराभिलापयोग्यक्षरणाभावाद्वा अक्षरत्वं कथञ्चिदुपपद्यते ॥ २३ ॥

रूपोपन्यासाच्च १ । २ । २४ ॥

(मु. २-१-४) "अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाक् विवृताश्च वेदाः । वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा" इतीदृशं रूपं सर्वभूतान्तरात्मनः परमात्मन एव संभवति ; अतश्च परमात्मा ॥ २४ ॥

इति अदृश्यत्वादिगुणकाधिकरणम् ॥ ५ ॥

उपासनप्रकारम् प्रणवो धनुः—शरवत् तन्मयो भवेदित्युक्तम् । **परभक्तिरूपत्वमिति**, पञ्चमखण्डे जुष्टं यदा पश्यति, ज्ञानप्रसादेन इत्युक्तमभिप्रेत्य । षष्ठखण्डे नामरूपाद् विमुक्तः, ब्रह्मैव भवति, पुरुषमुपैति दिव्यम् इत्याद्यर्थ उच्यते उपरि ब्रह्मसममिति । ब्रह्मैवेत्येवकारस्य साम्यार्थकत्वात् । परमंसाम्यमिति वचनं तु पञ्चमखण्डस्थम् । एवं विशेषणपदार्थमुपवर्ण्य सूत्रस्य विशिष्टार्थं स्मारयति अत इति ।

भेदव्यपदेशं विवृणोति **भेदेति** । आदिना, 'अनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमित्यादिग्रहणम् । **ताभ्या मिति** । यथा प्रकरणे सर्वज्ञत्वादिधर्मोक्तिः विशेषणञ्च प्रकृतिपुरुषोभयभेदसाधकम्, तथा भेदव्यपदेशोऽपि, अक्षरात् परो यो जीवः तस्मात् परत्वं ह्युच्यमानं नाक्षर एवाऽऽनेतुं युक्तम् ; शिरोवेष्टनवैयर्थ्यादिति भावः । परशब्देन भेदकथनं हि सुसूक्ष्ममिति प्रागुक्तविवरणायोत्कर्षगर्भभेदकथनमेवेति नतरामक्षरे प्रधाने अक्षरपरपरत्वमित्यपि ध्येयम् । परतःपदं विशेष्यसाकांक्षत्वादक्षरपदविशेषणमिति पूर्वपक्षी । परत्वस्यावधिसापेक्षत्वात् अक्षरगतपरत्वस्यानाकांक्षितत्वात् अक्षरादित्येतदनन्तरं तत्पदसत्त्वाच्च अक्षरात् परं यत् तस्मादित्यर्थ एवोचित इति सिद्धान्ती । **अश्नुत इति** । "अक्षरं न क्षरं विद्यात् अश्नोतेर्वा सरोऽक्षरम्" इति द्विविधव्युत्पत्तिर्महाभाष्ये वर्णग्रहणार्थं दर्शिता । **नामान्तराभिलापेति** । सततपरिणामशीलायां प्रकृतौ प्रलयदशाभाविपरिणामानां समानां न हि नामान्तराणि सन्ति, यान्यादाय, महन्नष्टम् अहङ्कारो नष्ट इतिवत् क्षरणव्यवहारः स्यादिति ॥ २३ ॥

अग्निरिह द्युलोकः । पद्भ्याम् ; पादावित्यर्थः ॥ २४ ॥

(17. वैश्वानराधिकरणम् ॥ ६ ॥ (छा. ५.११ ; अग्नि 10-5-6.)

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् १। २। २५॥

इदमामनन्ति छन्दोगाः, (छा. ५-११-६) "आत्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रत्यध्येषि ; तमेव नो ब्रूहि" इति प्रक्रम्य, (छा. ५-१८-१) "यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते" इति। तत्र संदेहः—किमयं वैश्वानर आत्मा परमात्मेति शक्यनिर्णयः, उत नेति। किं प्राप्तम्? अशक्यनिर्णय इति। कुतः? वैश्वानरशब्दस्य

पूर्वाधिकरणे प्रधानं जीव इति द्वयोरपि कोट्योः वाक्यविशेषे व्यवस्थया स्वीकारेण पूर्वपक्षवर्णनानुकूलं वाक्यं विषयः ; अथानेककोटयव्यवस्थापूर्वपक्षानुकूलं वाक्यं विचार्यते। कारणत्वव्याप्य विश्वरूपकण्ठोक्तिमद्वाक्यघटितवाक्यं पूर्वं विषयः ; अथ तद्रूपपर्यवसायि वाक्यजातं विषयः। पुण्यपापे विधूयेति तत्रैव, अत्रापि, सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त इत्यस्ति। एवमुपस्थितवाक्यविचार इति संगतिः। ननु त्रैलोक्यशरीरकत्वस्य परमात्मनि प्रागुक्तत्वात्, तस्यात्र लाभे सति कथमपरमात्मत्वशंकेति चेत्—यद्यपि सर्वान्तरात्मत्वमन्यस्यासंभावितम्—अथापि द्युप्रभृतौ मूर्धत्वाद्यभावेन कल्पनामात्रतया परमात्मानं प्रतीव अन्यत् प्रत्यपि तत् शक्यं कल्पयितुमित्याक्षेपेण शङ्केति ध्येयम्। **आत्मानमेवेम**मिति; अस्माभिरुपास्यमानमात्मानमेवेत्यर्थः। संप्रतीत्यस्य ऋजु=सम्यक् इत्यर्थो वेदवाक्यादौ प्रसिद्ध इह ग्राह्यः। **तमेव नो ब्रूहि** ; न तु धनापेक्षाऽस्माकमिति भावः। **प्रादेशा**दिपदार्थ उपरि वक्ष्यते। सर्वत्राधिकरणे एककोटिनिर्णयेनैव पूर्वपक्षः प्रवर्तते; इह तु न तथा। कथं तर्हि संदेहस्य पूर्वपक्षस्य च भेद इति चेत्-शक्यनिर्णयत्वाशक्यनिर्णयत्वरूपकोटिद्वयक इह संदेहः। तत्राशक्यनिर्णयत्वकल्पेन पूर्वपक्षः, परेणोत्तरमिति। तदाह **तत्र संदेह** इति। नन्वेवमशक्यनिर्णयत्वे उपासनं किंविषयकतयाऽनुष्ठेयम्? यथारुचीति चेत्-तदयुक्तम्। सकृत् प्रयुक्तः शब्दः सकृदेवार्थं गमयतीति एकस्यैवार्थस्य प्रामाणिकतया अन्यथाऽनुष्ठानस्य नैष्फल्यध्रौव्यादिति चेत्-सत्यम्-न वयं वैश्वानरविद्यायां योपि कोऽप्युपास्यो भवतीति ब्रूमः ; एक एवोपास्यः, परं स वैश्वानरविद्यारूपप्रकृतवाक्यजातमात्रेण दुर्निर्णयः इत्येव। तेन वचनान्तरेण वा पारम्परिकोपदेशेन वा व्यक्तिनिर्णयोऽनुष्ठानाय भविष्यतीति। सिद्धान्तस्तु इतरनिरपेक्षमित एव निर्णय इति।

किं प्राप्तम् | अशक्यनिर्णय इतीति। अयं भावः—प्राचीनशालादयः पञ्च उद्दालकषष्ठाः अश्वपतिमुपसद्य निर्णयमलभन्तेति अत्र गम्यते। भूमज्यायस्त्वाधिकरणवक्ष्यमाणरीत्या सर्वांशमेलनेनैकमुपासनमिति कामं निर्णीयेत ; न तूपास्यव्यक्तिनिर्णयः। न च, 'को न आत्मा किं ब्रह्मे' ति उपक्रमवाक्य एव वैश्वानरविद्योपास्यस्याऽऽत्मत्वब्रह्मत्वयोः स्पष्टत्वात् न तद्विषये संदेहप्रसक्तिः; पूर्वपादेन ब्रह्मतत्त्वस्य, अन्तर्याम्यधिकरणेनात्मत्वस्य चावगमितत्वादिति वाच्यम्—प्रश्नार्थस्य विवेचनीयत्वात्। ब्रह्मण आत्मनश्चैकत्वात् क आत्मा किं ब्रह्मेति कथं द्वयप्रश्नः, व्यक्तिनिर्धारणे सति च क इति कथं प्रश्नः। अतोऽयमर्थः—न आत्मेत्यस्यासदन्तर्यामीति नार्थः; असदुपासनीयवैश्वानरात्मेत्यर्थः। स कः; आदित्यादिष्वन्यतमो वाऽन्यो वा। किं ब्रह्म—न वाऽस्यत्र; मुख्यगौणब्रह्मयोर्मध्ये किं ब्रह्मेदमिति। न तु

चतुर्ष्वर्थेषु प्रयोगदर्शनात्—जाठराग्नौ तावत्, (बृ. ७-९-१) अयमग्निर्वैश्वानरः, येनेदमन्नं पच्यते, यदिदमद्यते। तस्यैष घोषो भवति, यावदेतत् कर्णावपिधाय शृणोति। स यदोत्क्रमिष्यन् भवति, नैनं घोषं शृणोति" इति। महाभूततृतीये च (ऋ. सं. १०-८८-१२) 'विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवा वैश्वानरं केतुमह्नामकृण्वन्" इति। देवतायां च, (यजु. का. १-५-११; ऋ. सं. १-९८-१) "वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हिकं भुवनानामभिश्रीः" इति। परमात्मनि च, (यजु. अष्ट. ३ प्रश्न-११ अनु ८) "तदात्मन्येव हृदय्येऽग्नौ वैश्वानरे प्रास्यत्" इति, (प्रश्न. १-७) "स एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोऽग्निरुदयते" इति च। वाक्योपक्रमादिषूपलभ्यमानान्यपि लिङ्गानि सर्वानुगुणतया नेतुं शक्यानीति॥

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात्। वैश्वानरः पर एवात्मा। कुतः? साधारणशब्दविशेषात्। विशेष्यत इति विशेषः—साधारणस्य वैश्वानरशब्दस्य परमात्मा-

---

ब्रह्म कीदृशमित्यर्थः॥ किं शब्दबलान्निर्णयः, तदर्थान्वयिधर्मलिङ्गबलाद्वा। लिङ्गं हि सामर्थ्यं धर्मस्यान्वययोग्यता। नाद्य इत्युच्यते वैश्वानरशब्दस्येति। अन्त्ये वक्ष्यति वाक्योपक्रमादिष्विति। नन्वत्रात्मशब्द एव गृह्यताम्—उदाहृतेषु वचनेषु परमात्मवाक्य एव ह्यात्मशब्दो दृश्यते। तद्वचनं तदितरव्यावृत्त्यर्थमेव। 'आत्मानं वैश्वानरम्' इति च विशिष्यात्मशब्दप्रयोगो मुहुरिति चेत्-न; 'सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति' इति अत्रैवात्मशब्दस्य साधारणत्वावगमात् देवतादीनामप्यात्मत्वस्याक्षतेः। वस्तुतो वैश्वानरस्योपास्यस्यात्मनि प्राणाहुत्यर्थं भावनीयत्वस्योपरि वक्ष्यमाणत्वात् स्वात्मतया भाव्यत्वरूपातिशयादरेणैव मुहुरात्मशब्दप्रयोग इति नैष परमात्मत्वनिर्णायक इति। भुवनाय भुवनोपकाराय देवाः वैश्वानरमग्निं अह्नां केतुं सूर्यत्वेनाकल्पयन्नित्यर्थः। सुमतौ स्याम—शोभनमतिविषयीभवेम। हिकमित्यव्ययं (हीत्यर्थकं) प्रसिद्ध्यर्थकम्। अभिश्रीः। 'श्रियमिच्छेत् हुताशनात्'। तदात्मनीति। अत्र हिरण्यस्य कनत्तमत्वं परमात्मसंबन्धात् स्रष्ट्रा कृतादुच्यते। तत् हिरण्मयम्; हृदय्ये हृदयपुण्डरीकवर्तिनि। शेषं परिष्कारे। स एष इति; आदित्य इत्यर्थः। अस्मिन् विश्वरूपत्वस्य विभिन्नवस्त्वैक्यस्य च श्रवणात् परमात्मविषयमिदं वाक्यम्। वाक्योपक्रमेति; वाक्यजातरूपविद्योपक्रमेत्यर्थः। उपक्रमस्थलिङ्गं; 'को न आत्मा किं ब्रह्म' इति आत्मब्रह्मविषयकप्रश्नरूपम्; मध्यगतं लिङ्गम् आदित्यादेर्मूर्धादित्वम्; अन्तस्थं सर्वगतान्नादन-सर्वपाप्मदवनादि। आदित्यादिप्रत्येकोपासनफलतया किञ्चिदन्नादनं ह्युक्तम्, कृत्स्नोपासने सर्वान्नादनं युक्तमेव; न त्विदं ब्रह्मानुभवरूपम्। पाप्मदाहस्तु प्राणाग्निहोत्रफलम्; नोपासनस्य। अतो न संसारनिवृत्तिरूप इत्येवं भाव्यम्। अन्यथा द्युलोकादिपरिच्छिन्नत्व-प्राकृतपदार्थरूपमूर्धादिमत्त्व-प्राणाहुत्याधारत्वादीनां न समन्वय इति।

साधारणेति सौत्रपदेन शब्दसाधारण्यं पूर्वपक्षहेतुरिति ज्ञायते। साधारण्यस्यानिश्चयस्यैव प्रयोजकमिति अशक्यनिर्णयत्वं शङ्कितम्। विशेषान्तरबलेन तस्य शब्दस्य विशेषवाचित्वनिश्चयः। विशेषादिति। विशेष्यत इति कर्मणि व्युत्पादने विशेषः विशेष्यमाण इत्यर्थः स्यात्। तर्हि तस्य

साधारणैर्धर्मैर्विशेष्यमाणत्वादित्यर्थः। तथाहि—औपमन्यवादयः पञ्च [इमे] महर्षयः समेत्य, 'को न आत्मा ; किं ब्रह्म' इति विचार्य, 'उद्दालको ह वै भगवन्तोऽयमारुणिः संप्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति, तं हन्ताभ्यागच्छाम' इत्युद्दालकस्य वैश्वानरात्मविज्ञानमवगम्य तमभ्याजग्मुः। स चोद्दालकः एतान् वैश्वानरात्मजिज्ञासून् अभिलक्ष्य, आत्मनश्च तत्राकृत्स्नवेदित्वं मत्वा, तान् होवाच, 'अश्वपतिर्वै भगवन्तोऽयं केकयः संप्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति, तं हन्ताभ्यागच्छाम' इति। ते चोद्दालकपष्ठाः तमश्वपतिमभ्याजग्मुः। स च तान् महर्षीन् यथार्हं पृथगभ्यर्च्य, "न मे स्तेनः" इत्यादिना, "यक्ष्यमाणो ह वै भगवन्तोऽहमस्मि" इत्यन्तेन आत्मनो व्रतस्थतया प्रतिग्रहयोग्यतां ज्ञापयन्नेव ब्रह्मविद्भिरपि प्रतिषिद्धपरिहरणीयतां विहितकर्मकर्तव्यतां च प्रज्ञाप्य, 'यावदेकैकस्मा ऋत्विजे धनं दास्यामि, तावद् भगवद्भ्यो दास्यामि वसन्तु भगवन्तः' इत्यवोचत्। ते च मुमुक्षवो वैश्वानरमात्मानं जिज्ञासमानाः तमेवाऽऽत्मानमस्माकं ब्रूहीत्यवोचन्। तदेवं 'को न आत्मा, किं ब्रह्म' इति जीवात्मनामात्मभूतं ब्रह्म जिज्ञासमानैः तज्ज्ञमन्विच्छद्भिः वैश्वानरात्मज्ञसकाशमागम्य पृच्छ्यमानो वैश्वानरात्मा परमात्मेति विज्ञायते। आत्मब्रह्मशब्दाभ्यामुपक्रम्य पश्चात् सर्वत्रात्मवैश्वानरशब्दाभ्यां व्यवहाराच्च ब्रह्मशब्दस्थाने निर्दिश्यमानो वैश्वानरशब्दो ब्रह्मैवाभिधत्त इति विज्ञायते। किञ्च 'स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति', 'तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेत, एवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते' इति च वक्ष्यमाणं वैश्वानरात्मविज्ञानफलं वैश्वानरात्मानं परं ब्रह्मेति ज्ञापयति ॥ २५ ॥

साधारणशब्दं प्रति विशेषणत्वात् पूर्वनिपातः स्यादिति चेन्न—वृक्षविशेष इत्यादेरिव एवमेव प्रयोक्तव्यत्वात्। साधारणशब्दो नाम नानार्थशब्दः ; तद्विशेषो नाम अर्थविशेषशक्तत्वविशिष्टशब्द इति। यद्वा विशेष्यमाणत्वादिति भाष्यानुसारेण विशेष्यत इति भावे व्युत्पादनस्वीकाराद् विशेषणक्रियैव विशेषः। वैश्वानरशब्दार्थः परमात्मा तदन्वयार्हधर्मवत्तयोच्यमानत्वादिति विशिष्टार्थः। महर्षीणां वैशिष्ट्यम्, तदुपसन्नगौतममहर्षिज्ञानातिशयः, केकयराजस्य विद्यार्थकर्मानुष्ठानम्, एषां धनवैतृष्ण्यम्, विद्यार्थोपनयनवाञ्छयोपसर्पणमितीदं सर्वं ब्रह्मात्मविषयकविचारप्रक्रमवत् ब्रह्मविद्यात्वसाधकमित्यभिप्रायेणोपक्रमार्थं संगृह्णाति औपमन्यवादय इति। 'न मे स्तेन' इति श्लोकः राज्ञा नाहङ्कारेण प्रयुक्तः; किंतु कदाचिदिमे अन्यथाशङ्कया न प्रतिजिघृक्षेयुरिति मत्वा तत्त्वावेदनाय। तेनान्यदप्यर्थसिद्धमित्याह ब्रह्मविद्भिरपीति। तदेवमिति। अयं भावः—को न आत्मेत्यादिवाक्यार्थस्तावत् यः कश्चिदस्तु। आत्मब्रह्मशब्दप्रयोगः, वैश्वानरस्यात्मत्वं ब्रह्मत्वञ्च यथासंप्रदायं स्वयं निश्चित्य आदित्यादीनामेवोपास्यमानत्वात् एषाञ्चान्तर्यामित्वादब्रह्मत्वाच्च, कथञ्चिदात्मत्वादि किमेष्वेकत्र भाव्यम् अन्यत्र वेति कृतामेषां जिज्ञासां दर्शयति। तत्प्रयुक्तब्रह्मशब्दस्थाने वैश्वानरशब्दप्रयोगश्च तत्त्वं बोधयतीति। एवञ्च न आत्मेत्यस्य असदन्तर्यामी किमादित्यः अन्यो वेत्यर्थेऽपि न दोषः। विज्ञानफलमिति। 'सर्वेष्वात्मस्वन्न' मिति न पृथगुपासन-

इतश्च वैश्वानरः परमात्मा—

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ।१।२।२६॥

द्युप्रभृति पृथिव्यन्तमवयवविभागेन वैश्वानरस्य रूपमिहोपदिश्यते । तच्च श्रुतिस्मृतिषु परमपुरुषरूपतया प्रसिद्धम् । तदिह तदेवेदमिति स्मर्यमाणं प्रत्यभिज्ञायमानं वैश्वानरस्य परमपुरुषत्वे अनुमानं—लिङ्गमित्यर्थः । इतिशब्दः प्रकारवचनः । इत्थंभूतं रूपं प्रत्यभिज्ञायमानं वैश्वानरस्य परमात्मत्वेऽनुमानं स्यात् । श्रुतिस्मृतिषु हि परमपुरुषस्येत्थं रूपं प्रसिद्धम् । यथा आथर्वणे, (मु. २-१-४) 'अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाक् विवृताश्च वेदाः । वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा' इति । अग्निरिह द्युलोकः, (बृ. ८-२-९) 'असौ वै लोकोऽग्निः' इति श्रुतेः । स्मरन्ति च मुनयः (?) 'द्यां मूर्धानं यस्य विप्रा वदन्ति खं वै नाभिं चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे । दिशः श्रोत्रे विद्धि पादौ क्षितिं च सोऽचिन्त्यात्मा सर्वभूतप्रणेता" इति । यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्धा खं नाभिश्चरणौ क्षितिः । सूर्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रं तस्मै लोकात्मने नमः' इति च ।

जन्यात्वसमाहारः ; तेषां निन्द्यत्वात् । आत्मस्वत्वमिति सर्वात्मान्तर्वर्त्यन्नकथनाच्च तद् ब्रह्मैव । 'प्रदूयन्ते' इत्येतदनन्तरं, 'य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोती' ति वाक्यशेषः । तत्र प्राणाग्निहोत्रमात्रस्य नेदं फलम् असात्म्यभावात् । विद्याङ्गभूताग्निहोत्रव्यक्तिफलमित्यपि न ; अङ्गत्वादेव फलान्तरानपेक्षणात् । विद्याया घटने विद्याफलत्वस्यैव सम्यक्त्वात् । न च विद्याकर्मोभयफलत्वम्, केवलविद्याया अपि पाप्मदाहकत्वस्यान्यत्र श्रुतत्वात् । तस्मादङ्गिफलस्याङ्गेऽप्यारोपेण स्तुतिः, अग्निहोत्रस्यैवमननुष्ठाने नेयं विद्या कल्पत इति ज्ञापनायेति विद्वानिपदार्थ एव नैर्भर्यम् । अत एव, 'य इदमविद्वानग्निहोत्रं जुहोति' इति अवैदुष्यनिन्दनपूर्वं वैदुष्य-विधानमिति भावः । ॥ २५ ॥

हेत्वन्तरमाह स्मर्यमाणमिति । ननु श्रूयमाणमिति वक्तव्ये स्मर्यमाणमिति कुतः ; पूर्वाधिकरणे हि श्रुतिर्दर्शिता ; अनुमानमिति पदे च सति पुनः किमिति हेत्वर्थक इतिशब्दः ; स्यादिति च व्यर्थमिति शङ्कायाम्—यथावस्थितार्थं परभाष्यव्यावृत्तं दर्शयति द्युप्रभृतीत्यादिना । अग्निर्मूर्धेति पूर्वमन्त्र इवात्र एकेन वाक्येन परमात्मावयवतया सर्वाकथनात् विशिष्टरूपश्रवणमिह नास्ति । श्रुतरूपाणामेतत्सर्ववाक्यसमा-हारेणार्थचिन्तायां तदुपस्थितिर्जायत इति स्मर्यमाणमित्युक्तम् । इति इति इहावगम्यमानप्रकारपरम् : पूर्वं ग्रहणस्मरणसहभावात् प्रत्यभिज्ञानम् । स्यादिति च अग्न्यादेरपि द्युमूर्धकत्वादिकल्पनासंभवादनेन रूपेण कथं परमात्मसिद्धिरिति शंकापरिहाराय । यद्यपि मूर्धत्वादि कल्पनामात्रम्—अथापि द्युप्रभृतेः परमात्मानं प्रति शरीरतया तस्य चात्मतया तं प्रति तस्यावयवभावकल्पना घटते । अग्न्यादिकं प्रति तु अशरीरमेव सर्वमिति तत्र तत्कल्पनौचित्यं नास्तीति । इदं दर्शयितुमेव, अग्निर्मूर्धेति मन्त्रे, 'ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा' इत्युपपादनमिति ।

इह च द्युप्रभृतयो वैश्वानरस्य मूर्धाद्यवयवत्वेनोच्यन्ते। तथा हि—तैरौपमन्यवप्रभृतिभिर्महर्षिभिः, 'आत्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रत्यध्येषि, तमेव नो ब्रूहि' इति पृष्टः केकयः तेभ्यो वैश्वानरात्मानमुपदिदिक्षुः, विशेषप्रश्नान्यथानुपपत्त्या वैश्वानरात्मनि एतैः किञ्चित् ज्ञातं किञ्चिदज्ञातमिति विज्ञाय ज्ञाताज्ञातांशबुभुत्सया तान् एकैकं पप्रच्छ। तत्र 'औपमन्यव! कं त्वमात्मानमुपास्से' इति पृष्टे, 'दिवमेव भगवो राजन्' इति तेन चोक्ते, दिवि तस्य पूर्णवैश्वानरात्मबुद्धिं निवर्तयन् वैश्वानरस्य द्यौर्मूर्धेति चोपदिशन् तस्याः वैश्वानरांशभूताया दिवः सुतेजा इति गुणनामधेयं प्राचिख्यपत्। एवं सत्ययज्ञादिभिरादित्यवाय्वाकाशाप्पृथिवीनामेकैकेनैकैकमुपास्यमानतया कथितानां विश्वरूपः, पृथग्वर्त्मा, बहुलः, रयिः, प्रतिष्ठा इत्येकैकगुणनामधेयानि, वैश्वानरात्मनश्चक्षुःप्राणसंदेहवस्तिपादावयवत्वं चोपदिष्टम्। संदेहः मध्यकाय उच्यते। अत एवम्भूतद्युमूर्धत्वादिविशिष्टं परमपुरुषस्यैव रूपमिति वैश्वानरः परमपुरुष एव ॥ २६ ॥

पुनरप्यनिर्णयमेवाशंक्य परिहरति—

शब्दादिभ्योऽन्तः प्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न-तथादृष्ट्युपदेशात्; असंभवात्; पुरुषमपि चैनमधीयते १।२।२७॥

यदुक्तं वैश्वानरः परमात्मेति निश्चीयत इति—तन्न, शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च जाठरस्याप्यग्नेरिह प्रतीयमानत्वात्। शब्दस्तावत् वाजिनां वैश्वानरविद्याप्रकरणे, (अग्निरहस्य १०-५-६. ११) "स एषोऽग्निर्वैश्वानरः" इति वैश्वानरसमानाधिकरणतयाऽग्निरिति श्रूयते। अस्मिन् प्रकरणे च, (छा ५-१८-२) 'हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः' इति वैश्वानरस्य हृदयादिस्थस्याग्नित्रयकल्पनं क्रियते। (छा. ५-१९-१) "तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत् तत् होमीयम्। स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात् तां जुहुयात् प्राणाय स्वाहा"

गुणनामधेयम्। अवयवार्थमुखेनान्वर्थं नाम। एकैकमिति क्रियाविशेषणम्। बहुलः विपुलांशः। रयिः। रयसंपन्नं हि जलम्; तत एव धनतुल्यमिति वा रयिः। वस्तिः मूत्रस्थानम्; तत्स्थमूत्रमिह। संदेहो मध्यकाय इति। तस्योत्तराधरैकीकारकांशत्वात्। समित्येकीकारे। एकत्वमपृथग्भावः। १-२६

पूर्वसूत्रे स्यादिति पदाभिप्रेतं सूत्रद्वयेन शंकापरिहारमुखेन विशदीक्रियते। तत्र शब्दादिसूत्रमिदमपि नास्याः विद्यायाः जाठराग्निविषयकत्वावधारणेन शङ्कया प्रवृत्तम्। तथा सति पूर्वपक्षप्रक्रमविरोधात्, उत्तरसूत्रविरोधाच्चेति अनिर्णयपरतयैवावतारयति पुनरपीति। अग्निरहस्यस्थं विशेषमवलम्ब्य पूर्वपक्षः। तत्र नात्मब्रह्मशब्दोपक्रमः, "वैश्वानरं ह भगवान् संप्रति वेद; तं नो ब्रूहि" इत्येवोपक्रमात्। वैश्वानरशब्दः साधारणोऽपि असाधारणशब्दान्तरसमानाधिकरणत्वाज्जाठरे पर्यवस्यति; तत्रैव, 'स एषोऽग्निर्वैश्वानरः' इत्यग्निशब्दात्। अग्निशब्दस्य परमात्मव्यावर्तकत्वं स्पष्टम्। भूतादिव्यावृत्तिः आदिपदग्राह्यहेतुबलात्। तौ च हेतू त्रेताग्निकल्पनं प्राणाहुत्याधारत्वञ्च। तदुभयं प्रकृतच्छान्दोग्यवाक्यावगतमिति आदिपदेनैव ज्ञाप्यते; न कण्ठोक्त्या। यद्यपि हृदयादेरेव गार्हपत्याद्यभिता श्रूयते—अथापि सामानाधिकरण्यात् हृदयादेः गार्हपत्यादिस्थान-

इत्यादिना प्राणाहुत्याधारत्वं च वैश्वानरस्यावगम्यते। तथा वैश्वानरस्यास्मिन् पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठानं वाजसनेयिनः समामनन्ति, (अग्निर.) "स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेद" इति। अतोऽग्निशब्दसामानाधिकरण्यात्, अग्नित्रेतापरिकल्पनात्, प्राणाहुत्याधारभावात्, अन्तःप्रतिष्ठानाच्च वैश्वानरस्य जाठरत्वमपि प्रतीयत इति नैकान्ततः परमात्मत्वमिति चेत्—

तन्न, तथादृष्ट्युपदेशात्—पूर्वोक्तस्य त्रैलोक्यशरीरस्य परस्य ब्रह्मणो वैश्वानरस्य जाठराग्निशरीरतया तद्विशिष्टस्योपासनोपदेशात्। अग्निशब्दादिभिर्हि न केवलो जाठरः प्रतिपाद्यते; अपितु जाठराग्निविशिष्टः परमात्मा। कथमिदमवगम्यत इति चेत्-असंभवात्- जाठरस्य केवलस्य त्रैलोक्यशरीरत्वासम्भवात्। त्रैलोक्यशरीरतया प्रतिपन्नवैश्वानरसमानाधिकरणो जाठरविषयतया प्रतीयमानोऽग्निशब्दो जाठरशरीरतया तद्विशिष्टं परमात्मानमेवाभिदधातीत्यर्थः। यथोक्तं भगवता, (गी. १५-१४) "अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः। प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम्" इति; जाठरानलशरीरो भूत्वेत्यर्थः। अतस्तद्विशिष्टयोपासनमत्रोपदिश्यते। किञ्च पुरुषमपि चैनमधीयते वाजसनेयिनः, "स एषोऽग्निर्वैश्वानरः यत् पुरुषः" इति। न हि जाठरस्य केवलस्य पुरुषत्वम्। परमात्मन एव हि निरुपाधिकं पुरुषत्वम्; यथा, (पुरुषसू.) "सहस्रशीर्षा पुरुषः...पुरुष एवेदं सर्वम्" इत्यादौ ॥ २७ ॥

अत एव न देवता भूतञ्च ।१।२।२८॥

त्वकल्पनया तद्व्याप्तजाठराग्न्यंशस्य वैदिकाग्नित्वकल्पनं युक्तम्। एवं कल्पनञ्च आहुत्याधारत्वाय। प्राणाहुत्याधारता च जाठर एव प्रसिद्धा। किं छान्दोग्यं प्रति गमनेन; अत्रैवाग्निशब्दार्थनिर्णायकलिंगमस्ति शरीरान्तःप्रतिष्ठानम्। तदेवं जाठरपरत्वे प्रतीयमाने, आत्मब्रह्मशब्दादिना कथं ब्रह्मविषयत्वनिर्णय इति पूर्वपक्षः। **तथादृष्ट्युपदेशात्**-जाठराग्निशरीरकतया परमात्मोपासनस्याभिमतत्वात्। त्रैलोक्यशरीरकत्वं श्रुतिद्वयसिद्धं ब्रह्मपरत्वसाधकमित्याह असंभवादिति। नन्वग्निशब्दस्यानेकलिङ्गोपष्टब्धस्य केवललिङ्गेन कथं बाध इत्यत्र तत्रश्रुतावेव श्रूयमाणं परमात्मशब्दमेव दर्शयति **पुरुषमपिचेति**। अधीयते शतपथिन इति सूत्रार्थः। **पूर्वोक्तस्येति**। **स एषोग्निरिति** **तदेतच्छब्दाभ्यां** पूर्वं तत्तदनूदित-स्वोपदिष्टसर्वांशसिद्धत्रैलोक्यशरीरकत्वस्य परामर्शात् इन्द्रप्राणाधिकरणोक्तरीत्या अग्निशब्दस्याग्निविशिष्टपरत्वावसायादिति भावः। कथञ्चित् अग्निदेवतायां तेजोभूते च व्यापित्वमात्रमादाय त्रैलोक्यशरीरकत्वं कल्प्येत; जाठरे तत् सुतरामसंभवीत्याशयेनोक्तम् असंभवादिति पदं व्याख्यातुमुत्थापयति **कथमिति**। सर्वजठरवर्तित्वादत्रापि तत् भवेदिति पूर्वपक्षी मन्यते ॥ २७

अपरिच्छिन्नत्वात् त्रैलोक्यशरीरकत्वं देवतायां भूते च भवतीत्यधिकाशङ्कायामाह **अत एवेति**। देवतायाः परिच्छिन्नत्वं [illegible] इति तत्र

उक्तेभ्य एव हेतुभ्यो देवतायाश्च, तृतीयस्य महाभूतस्यापि न वैश्वानरत्वप्रसङ्गः ॥२८॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ।१।२।२९॥

वैश्वानरसमानाधिकरणस्याग्निशब्दस्य जाठराग्निशरीरतया तद्विशिष्टस्य परमात्मनो वाचकत्वम्, तथैव परमात्मन उपास्यत्वं चोक्तम्। जैमिनिस्त्वाचार्यः, वैश्वानरशब्दवदग्निशब्दस्यापि परमात्मन एव साक्षात् अव्यवधानेन वाचकत्वे न कश्चिद्विरोधः इति मन्यते॥

एतदुक्तं भवति—यथा वैश्वानरशब्दः साधारणोऽपि परमात्मासाधारणधर्मविशेषितो विश्वेषां नराणां नेतृत्वादिना गुणेन परमात्मानमेवाभिदधातीति निश्चीयते - एवमग्निशब्दोऽप्यग्रनयनादिना येनैव गुणेन योगात् ज्वलने वर्तते, तस्यैव गुणस्य निरुपाधिकस्य

क्रमः। नियमनं न सार्वकालिकम्; व्यापित्वमात्रं न शरीरत्वसाधनपर्याप्तम्; परमात्मशरीरत्वं त्रैलोक्ये क्लृप्तम्; मूर्धत्वादिमात्रं शरीरावयवेषु कल्प्यत इति लाघवं सिद्धन्ते इति भावः। अग्निशब्दस्यार्थत्रयपरत्वसंभवेऽपि जाठराग्निग्रहणेन तच्छरीरकत्वमेव विवक्षितम्-अन्यमात्रसाधारणधर्माभावात्। प्राणाहुत्याधारत्वादेश्वान्यत्राभावादित्यपि अत एवेति सूत्रविवक्षितम्। २८

एवं विशिष्टवाचित्वपक्षमुक्त्वा जैमिन्यभिमतं पक्षान्तरमाह साक्षादपीति। वैश्वानरशब्दवदिति। वैश्वानरशब्दस्यार्थचतुष्टयसाधारणत्वं हि पूर्वपक्ष एव विदितम्। तत्र च न शरीरात्मभावो विवक्षित इति परमात्मनः तच्छब्दार्थत्वविषये न विवाद इति भावः। ननु,'नरे संज्ञायाम्' इत्यनुशासनात् दीर्घे विश्वानरशब्दनिष्पत्तौ विश्वानर एव वैश्वानर इति तस्य संज्ञात्वावगमात् रूढ्या अग्निपरत्वं परमात्मपरत्वञ्चेति तद्वदेवाग्निशब्दस्य साक्षात् तदर्थकत्वे एकपदवैयर्थ्यम्, किञ्चाग्निशब्दस्य परमात्मनि रूढौ प्रमाणं न किञ्चिदस्तीति कथं वैश्वानरपदतुल्यतेत्यत्राह एतदुक्तं भवतीति। अयं भावः—संज्ञायामित्युक्तावपि नानार्थकल्पने प्रमाणाभावात् योगार्थनिरुक्तिदर्शनाच्चैकरूपयोगार्थग्रहणेन तन्मुखेन यत्रयत्र प्रसिद्धिः तत्तन्मात्रबोधनमेवेष्यते। अत एव मीमांसकैः पङ्कजादिपदेऽपि योगार्थस्य प्राचीनप्रयोगवशान्नियन्त्रणमेव रूढिरित्युक्तम्। अतो वैश्वानरपदे योगव्युत्पत्तिरस्त्येव। तद्वत् अग्निपदमपि योगेन परमात्मानं साक्षादभिधत्त इति। निरुक्तिरुभयत्र टीकायामनूदिता—"वैश्वानरः कस्मात्? विश्वान् नरान् नयति; विश्व एनं नरा नयन्तीति वा। विश्वानर एव वैश्वानरः। राक्षसो वायस इतिवत्। रक्ष एव राक्षसः, वय एव हि वायसः" इति, "अग्निः कस्मात्? अग्रणीर्भवति, अग्रं नीयते, अग्रं नयति नमयति, संनमनोक्तौ प्रसन्नो भवति" इति च। विश्वेषां वा अयं नर इति विश्वानर इति शांकरभाष्ये। नरः-नेतेति कल्पतरुः। नेतृत्वादिनेत्यादिपदेन नेयत्वविवक्षा। पूर्वपक्षे अग्निशब्दस्तेजसि रूढः, वैश्वानरपदं यौगिकम्। सिद्धान्ते जैमिनिमते उभयं यौगिकम्।

नन्वस्य बादरायणसंमतत्वं पश्चात्सूत्रणात् ज्ञायते। एवञ्च "तथादृष्ट्युपदेशात्' इति स्वयं न वक्तव्यम्। न च विकल्पो युक्तः; सकृत्प्रयुक्ते शब्देऽर्थद्वयायोगादिति चेत्—उच्यते। इन्द्रप्राणाधिकरणे अन्यलिङ्गसद्भावे तदन्वयानुरोधाय रूढ्यर्थस्यावश्यकताया उक्तत्वात् इहापि प्राणाहुत्याधारत्वान्तः—प्रतिष्ठानान्वयाय जाठराग्निमादाय इति [illegible] शरीरकपरमात्मार्थकत्वमिति बादरायण आह। जैमिनिस्तु—

काष्ठागतस्य परमात्मनि संभवादस्मिन् प्रकरणे परमात्मासाधारणधर्मविशेषितः परमात्मानमेवाभिधत्ते इति ॥ २९ ॥

"यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानम्" इति अपरिच्छिन्नस्य परस्य ब्रह्मणो द्युप्रभृतिपृथिव्यन्तप्रदेशसंबन्धिन्या मात्रया परिच्छिन्नत्वं कथमुपपद्यते ? तत्राह—

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः । १ । २ । ३० ॥

रूढ्यर्थस्यावश्यग्राह्यत्वं हि पदात् योगार्थस्य निरुक्त्याद्यभावेनास्फूर्त्या वा, व्युत्पत्तिनिमित्तमिदम्, न तु प्रवृत्तिनिमित्तमिति योगार्थस्योपेक्ष्यत्वाद्वा, 'मामुपास्स्व' 'मत्तः' इत्यादाविव सर्वनामतया विलक्षणव्यक्त्यर्थकत्वाद्वा, रूढ्यर्थान्वयिगुणकीर्तनवशाद्वा भवति। प्रकृते शब्दादिहेतुचतुष्टयं पूर्वपक्ष्युक्तम्। तत्र शब्दोऽप्रयोजकः ; योगादेव ज्वलनवचनान् परमात्मन्यपि तत्संभवात्। न च पुरःस्फुरितज्वलनव्यक्तित्यागो दोष इति वाच्यम्-योगार्थविचारे निरतिशयस्य पुष्कलस्याग्रनेतृत्वस्यैव पुरःस्फूर्तिकतया तत्त्यागरूपदोषस्य ज्वलनग्रहणपक्षे सत्त्वात्। त्रेताग्निकल्पनमप्यसाधकम् ; तस्य, 'अयमग्निर्वैश्वानरः' इति वाक्यं यत्र श्रुतौ, तत्राभावेन तन्मूलकतया ज्वलनविवक्षाया अप्रसक्तेः, एवं प्राणाहुत्याधारत्वमपि। अन्तःप्रतिष्ठानं तु जाठराग्न्यवस्थानमेवेति न सिद्धम्-तत्रान्यादृशं प्रादेशमात्रत्वमुपवर्ण्य विश्वरूपस्य परमात्मन एवोपासकशरीरे स्थितत्वस्य वर्णितत्वादन्तः प्रतिष्ठितमिति पदस्य तदर्थकत्वसंभवात्। होमशब्दस्याग्न्यधिकरणकप्रक्षेप इत्यर्थाभावात् आहुत्याधारतयाऽग्नेरेवापेक्षेति नियमस्य मीमांसकैरस्वीकाराच्च यद्यपि प्राणाहुतेरग्निहोत्रत्वकीर्तनात् अत्राग्न्यधिकरणकत्वस्यावश्यकता—तथापि हृदयादेर्गार्हपत्यत्वकल्पनैव पर्याप्तेति जाठरस्यैवाधारत्वं भावनीयमिति न नियमः। आत्मनि हैवास्य वैश्वानरे हुतं भवतीति च हुताधारत्वं परमात्मन एवोक्तम्। अतोऽनन्यथासिद्धं लिङ्गमपि नास्ति। अतो योग एवास्त्विति। एवञ्च पूर्वं तथादृष्ट्युपदेशादित्युक्तमिन्द्रप्राणाधिकरणार्थस्मारकमात्रम्, शब्दस्य लिङ्गस्य चानन्यथासिद्धत्वेऽपि समाधानस्योक्तत्वाच्चाक्षेपावसर इति ज्ञापनायेति-मन्यते। बादरायणाशयस्तु—उपासकानुपासकसर्वकर्तृकस्यापि आहुतिविशेषस्य प्राणाग्निहोत्रत्वेन प्रसिद्ध्यतिशयात् जाठराग्नौ होमादेव तथाव्यवहारात् तस्याधारत्वमवर्जनीयमिति तदनुपेक्षया तद्विशिष्टार्थकत्वमेव ज्यायः। यत्रैवं गमकं किमपि नास्ति, तत्र जैमिन्युक्तरीतिः ; यथा आकाशप्राणादिशब्देषु। सत्यामपि, 'गायति च त्रायते च' इति व्युत्पत्तौ सादृश्यनियामकाकारोक्तिमनुरुध्य गायत्रीशब्दस्य योगव्युत्पत्तिमन्तर्यामिरूढिञ्च विहाय गायत्रीसदृशार्थकत्वमपि स्वीकृतं ज्योतिरधिकरणे इत्यप्यवधेयमिति। २९ ॥

ननु तेजोभूतग्रहणपक्ष एव त्रिवृत्कृततेजोविकारद्युलोकादिसर्वपरिच्छिन्नत्ववर्णनं घटते। तस्य तदर्हत्वात् ; अग्निदेवताग्रहणपक्ष एव प्राकृतद्युलोकादिमूर्धादिमत्त्वं संगच्छते ; जाठरग्रहण एवोरःप्रभृतेर्वेद्यादित्वकल्पनया होमविधानं युज्यते। परमात्मनोऽपरिच्छिन्नत्वात्, अप्राकृतमूर्धादिमत्त्वात्, सर्वव्यापिनो होमसंपाद्यहुताधारत्वाभावाच्चेत्याक्षेपाणां परिहारायोपरि सूत्राणि। तत्रान्तिमाक्षेपपरिहारः सूत्रद्वयेनेति विवेकः। न तु शांकर इवैकस्यैवाक्षेपस्य तत्तदृष्यभिमतनानापरिहारप्रकारप्रदर्शनार्थानि सूत्राणि। ऋषिनामनिर्देशस्तु गौरवार्थः ; न तु स्वासंमतिसूचकः। अभिव्यक्तेरिति ; अपरिच्छिन्नस्य परिच्छिन्नत्वे सत्येव ध्यानसौकर्या-

उपासकाभिव्यक्त्यर्थं प्रादेशमात्रत्वं परमात्मनः इत्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते। द्यौर्मूर्धा, आदित्यश्चक्षुः, वायुः प्राणः, आकाशो मध्यकायः, आपो वस्तिः, पृथिवी पादौ इति द्युप्रभृतिप्रदेशसंबन्धिन्या मात्रया परिच्छिन्नत्वम् कृत्स्नमभिव्याप्तवतो विगतमानस्य ह्यभिव्यक्तेरेव हेतोर्भवति ॥ ३० ॥

मूर्धप्रभृत्यवयवविशेषैः पुरुषविधत्वं परस्य ब्रह्मणः किमर्थमिति चेत्—तत्राह—

अनुस्मृतेर्बादरिः । १ । २ । ३१ ॥

तथोपासनार्थमिति बादरिराचार्यो मन्यते। "यस्त्वेतमेवमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते, स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति" इति ब्रह्मप्राप्तये ह्युपासनमुपदिश्यते। एतमेवमिति; उक्तप्रकारेण पुरुषाकारमित्यर्थः। सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मसु वर्तमानं यद् अन्नं भोग्यं तदत्ति—सर्वत्र वर्तमानं स्वत एवानवधिकातिशयानन्दं ब्रह्मानुभवति। यत्तु सर्वैः कर्मवश्यैरात्मभिः प्रत्येकमनन्यसाधारणमन्नं भुज्यते, तत् मुमुक्षुभिस्त्याज्यत्वादिह न गृह्यते ॥ ३१ ॥

यदि परमात्मा वैश्वानरः, कथं तर्ह्युरःप्रभृतीनां वेद्यादित्वोपदेशः, यावता जाठराग्निपरिग्रह एवैतदुपपद्यत इत्यत्राह—

संपत्तेरिति जैमिनिः; तथा हि दर्शयति। १ । २ । ३२ ॥

अस्य परमात्मन एव वैश्वानरस्य द्युप्रभृतिपृथिव्यन्तशरीरस्य समाराधनभूतायाः उपासकैरहरहः क्रियमाणायाः प्राणाहुतेरग्निहोत्रत्वसंपादनाय अयमुरःप्रभृतीनां वेदित्वाद्युपदेश इति जैमिनिराचार्यो मन्यते। तथा हि परमात्मोपासनोचितमेव फलम्, प्राणाहुत्याः अग्निहोत्रसम्पत्तिश्च दर्शयतीयं श्रुतिः, (छा.५.२४) "स य इदमविद्वानग्निहोत्रं जुहोति, यथा अङ्गारानपोह्य भस्मनि जुहुयात्, तादृक् तत् स्यात्। अथ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति, तस्य सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मसु हुतं भवति। तद् यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेत, एवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते' इति ॥ ३२

आमनन्ति चैनमस्मिन् २.१२.३३

एनं परमपुरुषं द्युमूर्धत्वादिविशिष्टं वैश्वानरम् अस्मिन् उपासकशरीरे प्राणाहुत्याधारत्वाय आमनन्ति च, "तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाः" इत्यादिना।

दित्यर्थः। अनुस्मृतेरिति; मूर्धत्वादिकल्पनायामेवानुस्यूतस्मृतिनिष्पत्तेरित्यर्थः। संपत्तेरिति; अग्निहोत्रस्य वेद्यादिसापेक्षत्वात् केषाञ्चित् वेद्यादित्वकल्पनायां सत्यामेव प्राणाहुतेरग्निहोत्रत्वस्य संपत्तेः संपादनसंभवात्—कल्पनौचित्यादित्यर्थः। यदि होमः परमपुरुषस्याराधनाय, तर्हि कुत इह जाठरे होम इत्यत्राह आमनन्ति चैनमस्मिन् इति। उपासकशरीरे द्युप्रभृत्यवयवकपरमात्मसंनिधानस्य भाव्यमानत्वात् अत्र

अयमर्थः—" यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते" इति त्रैलोक्यशरीरस्य परमात्मनो वैश्वानरस्योपासनं विधाय, "सर्वेषु लोकेषु" इत्यादिना ब्रह्मप्राप्तिश्च फलमुपदिश्य, अस्यैवोपासनस्याङ्गभूतं प्राणाग्निहोत्रम्, "तस्य ह वा एतस्य" इत्यादिनोपदिशति; यः पूर्वमुपास्यतयोपदिष्टो वैश्वानरः, तस्यावयवभूतान् अग्न्यादित्यादीन् सुतेजोविश्वरूपादिनामधेयान् उपासकशरीरे मूर्धादिपादान्तेषु संपादयति। मूर्धैव सुतेजाः—उपासकस्य मूर्धैव सुतेजाः परमात्ममूर्धभूता द्यौरित्यर्थः। चक्षुर्विश्वरूपः—आदित्य इत्यर्थः। प्राणः पृथग्वर्त्मा—वायुरित्यर्थः। संदेहो बहुलः—उपासकस्य मध्यकाय एव परमात्ममध्यकायभूत आकाश इत्यर्थः। वस्तिरेव रयिः-अस्य वस्तिरेव तदवयवभूता आप इत्यर्थः। पृथिव्येव पादौ—अस्य पादावेव तत्पादभूता पृथिवीत्यर्थः। एवमुपासकः स्वशरीरे परमात्मानं त्रैलोक्यशरीरं वैश्वानरं संनिहितमनुसन्धाय स्वकीयानि उरोलोमहृदयमनआस्यानि प्राणाहुत्याधारस्य परमात्मनो वैश्वानरस्य वेदिबर्हिर्गार्हपत्य-अन्वाहार्यपचनाहवनीयान् अग्निहोत्रोपकरणभूतान् परिकल्प्य, प्राणाहुतेश्चाग्निहोत्रत्वं परिकल्प्य, एवंविधेन प्राणाग्निहोत्रेण परमात्मानं वैश्वानरमाराधयेदिति, 'उर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यः इत्यादिनोपदिश्यते। अतः परमात्मा पुरुषोत्तम एव वैश्वानर इति सिद्धम् ॥ ३२ ॥ इति वैश्वानराधिकरणम् ॥ ६ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये
प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

क्रियमाणा आहुतिस्तदाराधनमेवेति भावः। अत्र छान्दोग्यानुसारेण प्रादेशमात्रत्वं द्युप्रभृतिपदार्थरूपप्रदेश-(अवयव) कृतपरिच्छेदवत्त्वम्। एतत्पदार्थरूपपरमात्ममूर्धादिपादान्तावयवत्वभावना उपासकमूर्धादिपादान्ते छान्दोग्ये प्रतीयमाना। अग्निरहस्ये तु उपासकमूर्धादिचुबुकान्तकतिपयपदार्थग्रहणेन परमात्ममूर्धादिपादान्तभावना दर्शिता। तदा प्रादेशो नाम प्रसारिताङ्गुष्ठकनिष्ठिकान्तरालरूपं परिमाणमिति, तत् मूर्धचुबुकान्तरालस्यास्तीति तत्र परमात्मावयवभावनाकृतं तस्य प्रादेशमात्रत्वम्। न च छान्दोग्येऽपि अस्यैव विवक्षा; तस्य हवा एतस्य वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाः इत्यादिवाक्यवैयर्थ्यात्। सुतेजआदिशब्दवाच्य आदित्यादिः वैश्वानरस्य मूर्धादिरेव, न तु पूर्णवैश्वानर इत्यर्थो हि प्रागेवावगतः। उत्तरैकरस्याच्च भाष्योक्तं श्रेयः। उर एव वेदिरित्यादौ उपासकोरःप्रभृतेरेव ग्रहणात् मूर्धादिपदस्यापि तन्मूर्धादिपरत्वौचित्यात्। अनयोश्च भावनयोर्विरोधात् व्रीहियवयोरिव विकल्प इत्यादि अन्यत्र द्रष्टव्यम्। भावनाद्वयमप्यन्तिमसूत्रविवक्षितम् ॥ श्रीः ॥

इति भाष्यार्थदर्पणे प्रथमाध्यायद्वितीयपादः

प्रथमाध्याये तृतीयः पादः १८ द्युभ्वाद्यधिकरणम् १.३.१. (मुण्डक ४).

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् १-३-१

आथर्वणिका अधीयते (मु.) "यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः। तमेवैकं जानथात्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ अमृतस्यैष सेतुः" इति। तत्र संशयः, किमयं द्युपृथिव्यादीनामायतनत्वेन श्रूयमाणो जीवः, उत परमात्मेति। किं युक्तम्? जीव इति। कुतः? "अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः" इति परस्मिन् श्लोके पूर्ववाक्यप्रस्तुतं द्युपृथिव्याद्यायतनं यत्रेति पुनरपि सप्तम्यन्तेन परामृश्य तस्य नाड्याधारत्वमुक्त्वा, पुनरपि, "स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः" इति तस्य बहुधाजायमानत्वं चोच्यते। नाडीसंबन्धः देवादिरूपेण बहुधाजायमानत्वं च जीवस्यैव धर्मः। अस्मिन्नपि श्लोके, "ओतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः" इति प्राणपञ्चकस्य मनसश्चाऽऽ-

---

भाष्यार्थदर्पणः १. ३.

अन्ययोगव्यवच्छेदार्थायां त्रिपाद्यां पूर्वस्मिन् पादे अस्पष्टजीवादिलिङ्गकानि वाक्यानि जीवादिपरत्वनिषेधेन परमात्मपरतया स्थापितानि। तत्रादृश्यत्वादिगुणकाधिकरणे मुण्डकोपनिषत् परमात्मपरेति न्यरूपि। तत्र रूपोपन्यासे हेतुतयोक्ते तस्य रूपस्यापरमात्मविषयेऽपि श्रवणमस्तीति अस्पष्टजीवादिलिङ्गकवैश्वानरविद्याविचारः तदनन्तरं प्रवृत्तः। अस्पष्टजीवादिलिङ्गकवाक्यविचारे एवमवसिते स्पष्टजीवादिलिङ्गकवाक्यविचार इदानीमारभ्यते। तत्र पूर्वप्रसक्तमुण्डकोपनिषद्येव स्पष्टजीवलिङ्गदर्शनात् सैव प्रथमं गृह्यते। नैतावता प्राक्स्थापितार्थात्यन्तप्रतिषेधः; 'मुण्डके प्रथमखण्डत्रयस्य परमात्मपरत्वं काममस्तु; उपरितनभागो जीवपर एव; जीवलिङ्गस्य स्पष्टत्वात्' इतीह शङ्का। तन्निषेधेन परमात्मपरत्वस्थापनार्थं परमात्मपरत्वकोट्युल्लेखोपयोगिवाक्यांशज्ञापनं सूत्रकारेण प्रथमं द्युभ्वाद्यायतनमिति कृतम्। अतस्तद्व्यक्यं गृह्णाति आथर्वणिका इति। अदृश्यत्वादिगुणकाधिकरणे तदनन्तरमेव वा नैष विचारो युक्तः, स्पष्टजीवलिङ्गविषयत्वात्; पूर्वभागे विवादाभावाच्च। वैश्वानराधिकरणे आत्मनो ब्रह्मत्वे गमकसत्त्ववत् अत्र ब्रह्मभिन्नत्व एव गमकसत्त्वात् नायमात्मा परमात्मेति शङ्केत्यनन्तरसंगतिरपि सुस्पष्टा। मुण्डके कारणोपक्रमात् अत्र ओतत्ववचनाच्च विषयवाक्यं कारणविषयमेव। ननूत्तरमन्त्रे स्पष्टजीवलिङ्गसद्भावे ततःप्रभृति जीवपरत्वमस्तु। पूर्वमन्त्रस्तु पूर्वपरमात्मप्रकरणान्वितः स्यादित्यत्र, अस्यापि जीवपरत्वे स्पष्टतां दर्शयति अस्मिन्नपीति। अत्र द्युप्रभृत्याश्रयत्वं पूर्वं प्रतीतम्, मनःप्रभृत्युपकरणाश्रयत्वं पश्चात्। अत्रोपक्रमानुसारेण परमात्मपरत्वं चेदिष्यते, अराइवेति मन्त्रे उपक्रमानुरोधेन जीवपरत्वमिष्ट्वा, 'स्वस्ति वः पाराय' इत्युपसंहारोऽन्यथा नेयः। एवञ्च ओतं मनः सहेत्यारभ्योत्तरमन्त्रान्तैर्बहुभिरवगमितो जीव एव, यस्मिन् द्यौरित्युपक्रमभागेऽपि बह्वनुरोधाय ग्राह्य इति सूचनार्थं भाष्ये प्रथमत उत्तरमन्त्रग्रहणम्। पूर्वमन्त्रस्य संशयवहत्वाच्च। इदमप्यत्राभिप्रेतम्-यस्मिन् द्यौरिति यच्छब्दः पूर्वप्रकृतपरो युक्तः। पूर्वञ्च, 'प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते', 'आत्मानमरणिं कृत्वा देवं पश्येन्निगूढवत्' इति जीवदेवौ प्रकृतौ। तत्र जीवस्यैवात्मशब्देन निर्देशात् इहापि श्लोकद्वये

श्रयत्वमुच्यमानं जीवधर्म एव । एवं जीवत्वे निश्चिते सति द्युपृथिव्याद्यायतनत्वादिकं यथाकथञ्चित् सङ्गमयितव्यम्—इति ॥

एवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे-द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् । द्युपृथिव्यादीनामायतनं परं ब्रह्म ; कुतः ? स्वशब्दात्-परब्रह्मासाधारणशब्दात् । "अमृतस्यैष सेतुः" इति परस्य ब्रह्मणोऽसाधारणः शब्दः । (पु.सू.) "तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था अयनाय विद्यते" इति सर्वत्रोपनिषत्सु स एवामृतत्वप्राप्तिहेतुश्श्रूयते । सिनोतेश्च बन्धनार्थात् (र्थत्वात्) सेतुः । अमृतस्य प्रापक इत्यर्थः । सेतुरिव वा सेतुः । नद्यादिषु सेतुर्हि कूलस्य प्रतिलम्भकः ; संसारार्णवपारभूतस्यामृतस्यैष प्रतिलम्भक इत्यर्थः । आत्मशब्दश्च निरुपाधिकः परस्मिन् ब्रह्मणि मुख्यवृत्तः; आप्नोतीति

आत्मानमिति स एव विवक्षणीयः । अतः चतुर्थखण्डमारभ्य जीव एव प्राधान्येनोच्यते ; आत्मशब्देन निर्दिष्टस्य ब्रह्मभिन्नतायाः शरत्वलक्ष्यत्वादिधर्मभेदरूपलिङ्गगम्यत्वादिति । आयतनत्वादिकमित्यादिपदेन अमृतसेतुत्वादिग्रहणम् । यथाकथञ्चिदिति । भोगस्थानत्वादिनेत्यर्थः । जीवात्मनोऽमृतसेतुत्वमप्युपपन्नम् ; ब्रह्मवेधनशरत्वात् ; सेतोः प्राप्यभिन्नत्वाच । पारवान् हि सेतुः ; न तु पारमेव सेतुरिति ॥

सूत्रे भूशब्दप्रयोगः उच्चारणसौकर्याय, सर्वलोकोपलक्षणत्वज्ञापनाय, जीवस्यैकदा द्युभूरूपानेकदेशासंबन्धज्ञापनाय च । इहात्मशब्दो जीवे स्वरस इति पूर्वपक्ष्याशयात् स्वशब्दादिति सौत्रपदस्य अमृतसेतुपरत्वं प्रथममाह अमृतस्येति । अमृतत्वप्राप्तीत्यनेन, 'अमृत इह भवती'त्यत्रामृतत्वप्राप्तिहेतुत्वश्रवणात् अत्र अमृतस्यसेतुरितीदममृतपदममृतत्वपरमेव शांकरोक्तरीत्याऽस्तु । एवञ्च प्राप्यप्रापकभेदोऽप्यस्तीति सूच्यते । वस्तुत इहामृतपदं नामृतत्वपरमिति पारभूतस्यामृतस्येत्युपरितनभाष्येण ज्ञापितम् । ननु स्वस्यैव स्वयं कथं सेतुरिति चेत्-अमृतपदं नित्यविभूतिपरमस्तु ; मुक्तजीवस्वरूपपरं वा । अस्तु वा,'ब्रह्मैवेदममृतंपुरस्तात्' इति वक्ष्यमाणानुरोधात् स्वपरमेव । अत्र भेदाविवक्षणात् । पारवत्त्वमृद्दार्वादिमयत्वरूपसेतुत्वस्यात्र बाधेन पूर्वपक्षिणा तस्येवप्रमाणानुरोधेन भेदस्यापि त्यागात् । तर्हि कथं सेतुशब्दप्रयोग इति चेत्—योगेन गौण्या वृत्त्या वेति पक्षद्वयेन समाधानम् । तदाह सिनोतेरिति । षिञ्बन्धने । बन्धनं संबन्धनं प्रापणमिति । ननु गतिनिरोधो बन्धनमित्येव प्रसिद्धिः । सेतुश्च जलगतिनिरोधकः । न चायममृतस्य निरोधको भवति । किञ्चास्फुटावयवार्थानां पदानां रूढिभंगेन योगार्थेन निर्वाहो न युक्तः; गौर्वाहीक इत्यादौ गमनरूपयोगार्थास्वीकारात् ; गन्तृषु सर्वेषु गोशब्दाप्रयोगात् । तथेहापि पादबन्धनादौ सेतुशब्दाप्रयोगाच्चयोग इति शंकायां गौणीमेव वृत्तिं पूर्वपक्षिसिद्धान्त्युभयस्वीकार्यां दर्शयति सेतुरिववेति । मूले स्वशब्दादित्यस्य स्वबोधकात् शब्दादित्यर्थः । स्वजीवोभयसाधारणशब्दत्वे परमात्मस्वरूपसाध्यसाधकत्वायोगात् स्वासाधारणशब्दादित्यर्थपर्यवसानं प्रागेव भावितम् । अनेन सौत्रपदेन अमृतपदस्यार्थभूतं यत् स्वम् , तस्यैव सेतुपदेनापि शब्दनात् प्राप्यप्रापकभेदस्याविवक्षितत्वादित्यपि ज्ञाप्यत इत्याशयेन अमृतसेतुपदपरतया व्याख्याय आत्मशब्दस्य जीवस्वरसत्वमतिनिरासाय तत्परतयाऽपि व्याख्यातिआत्मशब्दश्चेति । निरुपाधिक इति । अस्य, तस्येति किञ्चिन्मात्राविशेषित इत्यर्थः । व्योमकालादेरपि व्याप्तिमत्त्वात् तद्वारणाय आप्तिविशेषविवक्षां कुर्वेत्याशयेनाह नियन्तृत्वे-

ह्यात्मा। स्वेतरसमस्तस्य नियन्तृत्वेन व्याप्तिस्तस्यैव संभवति। अतः सोऽपि तस्यैव शब्दः। "यः सर्वज्ञः सर्ववित्" इत्यादयश्चोपरितनाः परस्यैव ब्रह्मणश्शब्दाः। नाड्याधारत्वं तस्यापि संभवति; (तै.ना.) "संततं सिराभिस्तु लम्बत्याकोशसंनिभम्" इत्यारभ्य, "तस्याश्शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः" इति श्रवणात्। "बहुधा जायमानः" इत्यपि परस्मिन् ब्रह्मणि सङ्गच्छते; (तै-उ.ना.) "अजायमानो बहुधा विजायते। तस्य धीराः परिजानन्ति योनिम्" इति देवादीनां समाश्रयणीयत्वाय तत्तज्जातीयरूपसंस्थानगुणकर्मसमन्वितः स्वकीयं स्वभावम-जहदेव स्वेच्छया बहुधा विजायते परः पुरुष इत्यभिधानात्। स्मृतिरपि, (गी.४.) "अजोऽपि सन् अव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन्। प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया" इति। मनःप्रभृतिजीवोपकरणाधारत्वं च सर्वाधारस्य परस्यैवोपपद्यते॥ १॥

इतश्च परमपुरुषः—

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशाच्च १। ३। २॥

अयं द्युपृथिव्याद्यायतनभूतः पुरुषः संसारबन्धान्मुक्तैरपि प्राप्यतया व्यपदिश्यते, (मु.३.१.३.) "यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्म योनिम्। तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति", (मु.३-२.४.) "यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रे अस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय। तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात् परं पुरुषमुपैति दिव्यम्" इति। संसारबन्धनाद्विमुक्ता एव हि विधूतपुण्यपापाः निरञ्जना नामरूपाभ्यां विनिर्मुक्ताश्च।

नेति। पूर्वं, शरो ह्यात्मा इत्यत्र स्वरसार्थभङ्गेऽपि इह द्युपृथिव्यादिसमभिव्याहारात् एकशब्दाच्च सर्वनिरूपितात्मत्वमेव सुप्रतिपन्नमिति भावः। चतुर्थमुण्डकगतान् अन्यांश्च शब्दानाह यःसर्वज्ञ इति। द्युभ्वाद्यायतनमित्यस्य यस्मिन्निति वाक्येन द्युलोकाद्याधारत्वेन निर्दिष्ट इत्यर्थः। स्पष्टजीवलिङ्गानां परमत्मान्यपि घटनां दर्शयति नाडीति। संततमिति। सिराभिः नाडीभिः संततं व्याप्तं हृदयम् आकोशसंनिभ ईषद्विकसितपद्मतुल्यं लम्बत इत्यर्थः। व्यवस्थित इति पदानुरोधात् चरत इत्यस्य तिष्ठतीत्यर्थः। जीवोपकरणेति। मनःप्रभृतेर्जीवेन सहोपकरणोपकरणिभावः संबन्धो वाच्यः। परमात्मनस्तु द्युभ्वाद्यविशेषं मनःप्रभृतिनाप्येकरूप एव संबन्ध इत्यौचित्यमपि। न हीन्द्रियाधारत्वं जीवस्यास्तीति॥ (१)

पञ्चमे षष्ठे च खण्डे परमात्मन एव प्रतिपादनात् चतुर्थस्यापि तत्परत्वमेवेति वक्तुं द्वितीयसूत्रम्। पूर्वसूत्रोदाहृतमन्त्रद्वयगतं, 'अमृतस्यैष सेतुः', 'स्वस्ति वः पाराय तमसः परस्तात्' इति वाक्यद्वयं प्रकृतपञ्चमषष्ठखण्डवाक्यसमानार्थकं भवतीति द्युभ्वाद्यायतनस्य मुक्तोपसृप्यत्वव्यपदेशोऽस्तीति भावः। एवञ्च सूत्रार्थः—मुक्तोपसृप्यस्य उपरि व्यपदेशात् औचित्यादस्य तदैक्यमिति वा, मुक्तोपसृप्यस्य उपरि वक्ष्यमाणस्याव द्युमन्त्रादौ अन्तिमपादेन व्यपदेशादिति वा भवितुमर्हति। यस्मिन् द्यौरिति बद्धावस्थो जीव उच्यते; अमृतस्येति स एव शुद्धावस्थः; एकं जानथेत्यादिना च निर्विशेषज्ञानान्मुक्तिः इत्यद्वैतमतनिरासकं मुक्तोपसृप्यत्वमिति ज्ञापनाय तदर्थं विशदयति संसारेत्यादिना। (२)

(विमुक्ताश्च ।) पुण्यपापनिबन्धनाचित्संसर्गप्रयुक्तनामरूपभाक्त्वमेव हि संसारः । अतो विधूतपुण्यपापैः निरञ्जनैः प्रकृतिसंसर्गरहितैः परेण ब्रह्मणा परमं साम्यमापन्नैः प्राप्यतया निर्दिष्टो द्युपृथिव्याद्यायतनभूतः पुरुषः परं ब्रह्मैव ॥ २ ॥

परब्रह्मासाधारणशब्दादिभिः परमेव ब्रह्मेति प्रसाध्य, प्रत्यगात्मासाधारणशब्दाभावाच्चायं पर एवेत्याह—

नानुमानमतच्छब्दात् प्राणभृच्च । १ । ३ । ३ ।

यथाऽस्मिन् प्रकरणे [प्रधान]प्रतिपादकशब्दाभावात् प्रधानं न प्रतिपाद्यम्, एवं प्राणभृदपीत्यर्थः । अनुमीयत इत्यनुमानं परोक्षं प्रधानमुच्यते; अनुमानप्रमितत्वादानुमानमिति वा । अतच्छब्दात् तद्वाचिशब्दाभावादित्यर्थः । 'अर्थाभावे यदव्ययम्' इत्यव्ययीभावः ॥ ३ ॥

इतश्चायं न प्रत्यगात्मा—

भेदव्यपदेशात् । १ । ३ । ४ ।

(३) "समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नो अनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः" इत्यादिभिर्जीवाद्विलक्षणत्वेनायं व्यपदिश्यते । अनीशया भोग्यभूतया प्रकृत्या मुह्यमानः शोचति जीवः । अयं यदा स्वस्मादन्यं सर्वस्येशं प्रीयमाणम्, अस्य ईश्वरस्य महिमानं च निखिलजगन्नियमनरूपं पश्यति; तदा वीतशोको भवति ॥ ४ ॥

कारणे कार्यमोतमिति प्रसिद्धिसत्त्वात् द्युभ्वाद्यायतनत्वेन मूलप्रकृतिरेव कस्मान्न गृह्यते ? आत्मानमिति उपरितनपदानन्वयादिति चेत्—तथैव अमृतस्यैष इत्याद्यनन्वयात् जीवोपि न ग्राह्य इत्याविष्कर्तुं तृतीयसूत्रम् । तदवतारयति परेति । शब्दाभावादिति । यस्मिन्नित्यस्य प्रधानपरत्वे आत्मानमित्याद्यनन्वयात् नास्य प्रधानप्रतिपादकत्वमिति भावः । अतच्छब्दादित्यत्र तत्पुरुषस्वीकारेण अतस्य शब्दात् प्रधानादिभिन्नपरमात्मप्रतिपादकशब्दादित्यर्थवर्णने स्वशब्दादित्यादिपूर्वोक्ताविशेषः स्यादिति सूत्रस्यास्य, जीवमद्वारीकृत्यैव परमात्मपरोऽयमन्त्र इति व्यतिरेकमुखेन पूर्वोक्तार्थस्थापनपरत्वौचित्याय तच्छब्दाभावादित्यर्थ उक्तः । अर्थाभावे यदव्ययमिति । विभक्त्यर्थादिपरस्याव्ययस्येव अर्थाभावपरस्याप्यव्ययस्य सुबन्तेनाव्ययीभावसमासविधानात् अतच्छब्दादित्यव्ययीभावः ; न तु भिन्नाद्यर्थकेन नञा, 'नञ्' इति सूत्रविहितस्तत्पुरुषसमास इत्यर्थः । तर्हि कथं निर्मक्षिकमित्यत्रेव अम्भावो नोति चेत्—सुपोऽम्भावः पञ्चमीविभक्तिव्यतिरेके; न त्विह पञ्चम्यामिति । पूर्वपादाधिकरणेष्विवात्रापि द्युभ्वाद्यायतनमिति पक्षनिर्देशो परमात्मेति साध्यं स्वरससिद्धम् । पूर्वसूत्रेऽपि । अत्र न प्राणभृदिति साध्यम् ॥ ३

ननु समाने वृक्षे इति मन्त्रे जीवस्य प्राधान्येन निर्देशात् तदनन्तरः, यदा पश्य इति मन्त्रोऽपि जीवतत्पर एवास्तु इत्याशङ्कायां सोऽपि जीवभिन्नत्वेन परमात्मवचनैदम्पर इत्याह भेदव्यपदेशादिति । समाने एकस्मिन् । इति महिमानम् । [illegible]

प्रकरणात् । १ । ३ । ५ ॥

प्रकरणं चेदं परस्य ब्रह्मण इति, (शारी. १-२-५) "अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः" इत्यत्रैव प्रतिपादि (प्रदर्शि)तम् । नाडीसंबन्ध-बहुधाजायमानत्व-मनःप्राणाधारत्वैश्च प्रकरणविच्छेदाशङ्कामात्रमत्र पर्यहार्ष्म ॥ ५ ॥

स्थित्यदनाभ्यां च । १ । ३ । ६ ॥

(मु. ३.२.) "द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति" इत्येकस्य कर्मफलादनम्, अन्यस्य च कर्मफलमनश्नत एव दीप्यमानतया शरीरान्तस्स्थितिमात्रं प्रतिपाद्यते । तत्र कर्मफलमनश्नन्

ननु प्रतिमन्त्रं जीवपरमात्मोभयकथनेऽपि परमात्मपरत्वमेवेति कुतः । प्रजापतिवाक्ये जीवपरे तच्छेषतया, 'परं ज्योतिरुपसंपद्ये' ति परमात्मनिर्देशवदेवात्रापि स्यादित्यत्र प्रवृत्तं प्रकरणादिति सूत्रम् । अदृश्यत्वगुणकाधिकरणे मुण्डकत्रयस्य परमात्मपरत्वं निर्णीतम् । तदेकप्रकरणभूतेऽत्र परमात्मप्राधान्यवारकं किमपि नास्ति ; भ्रान्तं परमात्मानुवृत्तेर्विषयाभेदाभावादिति ।

ननु समाने वृक्षे इति मन्त्रात्पूर्वस्मिन् 'द्वासुपर्णा' इति मन्त्रे न परमात्मा कथ्यते; किन्तु बुद्धिर्जीवश्च । तत्र जीवस्य प्राधान्यम् ; तथैवोपर्यपि जीवप्राधान्यं स्यादित्यत्राह स्थित्यदनाभ्याञ्चेति । द्वौ सुपर्णौ सयुजौ सखायौ । सुपर्णौ शोभनपक्षवन्तौ । परमात्मनः पक्षौ ज्ञानं शक्तिश्च । जीवस्य कर्म विद्या च । सयुजौ । युज्यत इति युक् गुणः अपहतपाप्मत्वादिः । स उभयोः समानः । युगिति भोग्यं वा । एकभोग्यकत्वं सायुज्यम् । अथवा अत्र समानगुणकत्वं स्वरसम् । 'सायुज्यमाप्नोती'त्यादौ समानभोग्यकत्वं स्वरसम् । पिप्पलं पिप्पलवृक्षभूतशरीरफलम् ; कर्मफलमिति यावत् । सूत्रे स्थितिशब्दस्य घित्वात् पूर्वत्वेऽपि श्रुत्यनुरोधेन अदनञ्च स्थितिश्चेति विग्रहमभिप्रेत्य श्रुतिक्रमेण विवरणं भाष्ये । परिष्वङ्गरूपस्थितेरुभयसाधारण्यादनुपयोगात् अशनरूपव्यापाराभावविशिष्टोज्ज्वलस्थितिरिहाभिप्रेतेत्याशयेन अन्यस्यचेत्यादि ।स्थितेश्चेति वक्तव्ये स्थित्यदनाभ्यामिति कुतः । न ह्यदनं द्युभ्वाद्यायतनरूपपक्षनिष्ठम्, न च परमात्मत्वसाधकम् इति चेत्—अत्र सूत्रे सुपर्णौ जीवपरमात्मानौ अदनाभिकाशनकर्तृत्वादित्यनुमानं विवक्षितम् । तच्च मन्त्रोऽयं बुद्धिजीवपरः पैङ्गिरहस्ये तथाव्याख्यातत्वादित्याक्षेपपरिहारार्थम् । तत्र हि, "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति सत्त्वम् ; अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति इति ज्ञः । तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ " इति वाक्येन तृतीयपादस्य सत्त्वरूपान्तःकरणपरत्वं तुरीयपादस्य जीवपरत्वञ्च स्पष्टमुक्तमित्याक्षेप्तुराशयः । बुद्धेरन्त करणपदवाच्यायाः अदनकरणत्वेऽपि कर्तृत्वायोगात् अत्तीति कर्तुरुक्ततया तृतीयपादो जीवपर एव । सत्त्वपदञ्च जन्तौ प्रसिद्धम् । ज्ञक्षेत्रज्ञशब्दौ च, 'ज्ञाज्ञौ', 'सर्वावासं वासुदेवं क्षेत्रज्ञं विद्धि तत्त्वतः' इति परमात्मनि प्रयुक्तावेवेति न पैङ्गिरहस्यविरोध इति समाधातुराशयः । एवं जीवपरोभयपरत्वे सति मन्त्रस्यास्य ऋतंपिबन्ताविति मन्त्रस्येव उत्कृष्टपरमात्मैदम्परत्वावगमात् तदेकवाक्यतया पूर्वापरमन्त्राणामपि ब्रह्मपरतेति सूत्राशयः ।

दीप्यमान एव सर्वज्ञोऽमृतसेतुः सर्वात्मा द्युभ्वाद्यायतनं भवितुमर्हति; न पुनः कर्मफलमदन् शोचन् प्रत्यगात्मा । अतो द्युभ्वाद्यायतनं परमात्मेति सिद्धम् ॥ इति द्युभ्वाद्यधिकरणम् ॥ १ ॥

१९. भूमाधिकरणम् ॥ १.३.२. (छा. ७.)

भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् । १ । ३ । ७ ॥

इदमामनन्ति छन्दोगाः, (छा. ७-२४-१) "यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद् विजानाति, स भूमा । अथ यत्रान्यत् पश्यति अन्यच्छृणोति अन्यद्विजानाति, तदल्पम्" इति । अत्रायं भूमशब्दो भावप्रत्ययान्तो व्युत्पाद्यते । तथा हि—पृथ्वादिषु बहुशब्दः पठ्यते ; ततः, (अष्टा ५.१.१२२.) "पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा" इति इमनिच्प्रत्यये कृते

तथाच द्युपृथिव्यादिवाक्यं तत्खण्डगत-परमात्मपरशब्दैकवाक्यतया, मुक्तोपसृप्यपरपञ्चमषष्ठखण्डैक-वाक्यतया, जीवप्रतिपादकशब्दाभावात्, जीवभिन्नतया परमात्मप्रतिपादनार्थमन्त्रैकवाक्यतया, पूर्वमुण्डक-त्रयैकवाक्यतया, स्थित्यदनकर्तृपरत्वसिद्धपरजीवैकार्थकभाव-परप्रतिपादनेदम्परवाक्यैकवाक्यतया च परमात्मपरमेव, न जीवपरमिति सिद्धम् ॥ १.३.१.

पूर्वाधिकरणे परमात्मप्रकरणाविच्छेदात् परमात्मपरत्वं मुण्डकोत्तरभागस्योक्तम् ; तद्वत भूमविद्योत्तर-भागस्यापि जीवप्रकरणाविच्छेदात् जीवपरत्वमाशङ्क्यते । पूर्वं स्पष्टजीवलिङ्गमन्यथाकृत्य परमात्म-परत्वमुक्तम् । अत्र प्राणाख्यजीवलिङ्गान्यथाकरणासंभवेऽपि परमात्मपरत्वमुच्यत इति संगतिः ।

सनत्कुमारः आत्मजिज्ञासयोपसन्नं नारदं नामब्रह्मोपासनमुपदिशन् , नामतो भूयसि तेन पृष्टे वाचमुपक्षिप्य उपर्युपरि भूयोजिज्ञासायां वाक्संकल्पचित्तध्यानविज्ञानबलान्नजलतेजआकाशस्मरणाशाप्राणान् क्रमेणोपक्षिप्य, प्राणशब्दार्थो जीव इत्युपपाद्य, तदुपासकमतिवादित्वेन प्रशस्य, ततः सत्य-विज्ञान-मति-श्रद्धा-निष्ठा-कृति-सुख-भूम्नः जिज्ञास्यत्वेन प्रास्तौषीत् । तत्रान्ते उक्तो भूमा जीवः परो वेति विचार्यते । तत्र निष्कर्षकशब्दतया गुणवाचिनो भूमशब्दस्य गुणिवाचित्वस्यैवाभावे कथं जीवपरसंदेह इति शङ्कापरिहा-राय धर्मिपरत्वमुपपादयितुं तदुचितविषयवाक्यं प्रदर्शयति **यत्र नान्यदिति** । यत्रानुभूयमाने सति नान्यत् शृणोतीत्यर्थः । विस्तर उपरि भाष्ये । **अत्रायं भूमशब्द इति** । ननु सर्वत्र भूमशब्दस्य भावप्रत्ययान्त-त्वात् **अत्रायमिति** किमर्थमिति चेत्—**भूमशब्द इत्यस्य व्युत्पाद्यत इत्यत्रैव धर्मिपरश्च निश्चीयते** इत्यत्राप्यन्वयस्य विवक्षितत्वात् अत्रत्यभूमशब्दस्यैव धर्मिपरतया तदुपपत्तेः । अथवा **अत्राय-मिति** धर्मिनिरूपणगतः सुखशब्दसमानाधिकरणश्च सन्नपीत्यर्थः । व्युत्पत्तेर्भावविषयत्वेऽपि प्रकृते धर्मिपरोऽयमिति विशिष्टार्थः । **पृथ्वादिषु** । पृथ्वादिभ्य इमनिज्वेति सूत्रे आदिपदविवक्षितेषु । **ततः** पठ्यमानत्वादित्यर्थः । अस्य **कृते** इत्यत्रान्वयः । **बहोर्लोपो भू च बहोः** । बहुशब्दात् परस्य इमनिचो लोपः स्यात् ; बहुशब्दस्य च भू इत्यादेश इति सूत्रार्थः । तत्र, 'आदेः परस्य' इति सूत्रात् परस्य विहितं कार्यं तदादेर्भवतीति आद्यक्षरस्य इकारस्य परं लोपे भूमेति निष्पद्यते । **प्रकृतेर्विकारः** भू इत्या-देशः ; प्रत्ययस्य **विकार** आद्यक्षरलोपः । इमनिचो भावार्थकत्वम् , 'तस्य भावस्त्वतलौ' इति सूत्रात् ,

(अष्टा. ६-४-१५८) "बहोर्लोपो भू च बहोः" इति प्रकृतिप्रत्यययोर्विकारे भूमेति भवति। भूमा-बहुत्वमित्यर्थः। अत्र चायं बहुशब्दो वैपुल्यवाची; न संख्यावाची; "यत्रान्यत् पश्यति'''तदल्पम्" इत्यल्पप्रतियोगित्वश्रवणात्। अल्पशब्दनिर्दिष्टधर्मिप्रतियोगिप्रतिपादनपरत्वादेव धर्मिपरश्च निश्चीयते; न धर्ममात्रपरः। तदेवं भूमेति विपुल इत्यर्थः। वैपुल्यविशेष्यश्चेह आत्मेत्यवगतः; (छा. ७-१-३.) "तरति शोकमात्मवित्" इति प्रक्रम्य भूमविज्ञानमुपदिश्य, (छा. ७-२५-२.) "आत्मैवेदं सर्वम्" इति तस्यैवोपसंहारात्। अत्र संशय्यते —किमयं भूमगुणविशिष्टः प्रत्यगात्मा, उत परमात्मा—इति।

किं युक्तम्? प्रत्यागात्मेति। कुतः? (छा. ७-१-३.) "श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यः, तरति शोकमात्मविदिति" इत्यात्मजिज्ञासयोपसेदुषे नारदाय नामादिप्राणपर्यन्तेषु उपास्यतयोपदिष्टेषु, (छा. ७-१-५.) "अस्ति भगवो नाम्नो भूयः", (छा. ७-२-२.) "अस्ति भगवो वाचो भूयः" इत्यादयः प्रश्नाः, (छा. ७-२-१.) "वाग् वाव नाम्नो भूयसी", (छा. ७-३-१.) "मनो वाव वाचो भूयः" इत्यादीनि च प्रतिवचनानि प्राणात्प्राचीनेषु दृश्यन्ते; प्राणे तु न पश्यामः। अतः प्राणपर्यन्त एवायमात्मोपदेश इति प्रतीयते। तेनेह प्राणशब्दनिर्दिष्टः प्राणसहचारी प्रत्यगात्मैव; न वायुविशेषमात्रम्। (छा. ७-५५-१) "प्राणो ह पिता प्राणो ह माता" इत्यादयश्च प्राणस्य चेतनतामवगमयन्ति। (छा.७-१५-२.) "पितृहा·····मातृहा" इत्यादिना सप्राणेषु पितृप्रभृतिषु उपमर्दकारिणि हिंसकत्वनिमित्तोपक्रोशवचनात्, तेष्वेव विगतप्राणेष्वत्यन्तोपमर्दकारिण्यपि उपक्रोशाभाववचनाच्च हिंसायोग्यश्चेतन एव प्राणशब्दनिर्दिष्टः, अप्राणेषु स्थावरेष्वपि चेतनेषु उपमर्दभावाभावयोः हिंसातदभावदर्शनात् अयं हिंसायोग्यतया निर्दिष्टः प्राणः प्रत्यगात्मैवेति निश्चीयते। अत

'तस्य भावः' इत्येतदनुवृत्त्या सिद्धम्। अत्रचायमिति। एतत्प्रकरणे च भूमशब्दघटक इत्यर्थः। न च सर्वत्रैव भूमशब्दघटकस्य बहुशब्दस्य विपुलार्थकत्वात्, अत्रेति पदम्, उपरि अल्पप्रतियोगित्वश्रवणादिति हेतूपन्यासश्च न युज्यत इति शङ्क्यम्—तत्त्वदृष्टिपेटिकायां (मी. १-४-२७) भूमेति बहुत्वरूपसंख्यापरतया जैमिनिप्रयोगात्। परत्वादेवेति। यो वै भूमा तत् सुखमिति पूर्ववाक्यपर्यालोचने तु सुतरामिति भावः।

भगवद्दृशेभ्यः भगवत्तुल्येभ्यः; भवादृशेभ्य इति यावत्। तेन आत्मोपदेशस्य प्राणे समापनेन। सिद्धान्ते प्राणपर एवास्तु इत्यत्र तत्रापि जीवपरत्वसाधकं दर्शयति प्राणो ह पितेति। उपक्रोशाभाववचनादिति। 'यद्यप्येनान् उत्क्रान्तप्राणान् शूलेन समासं व्यतिसंदहेत्, नैनं ब्रूयुः पितृहाऽसी'त्यादिवाक्येनेत्यादिः। समासं सम्यक्प्रक्षिप्येत्यर्थः। णमुलन्तम्। ननु पञ्चवृत्तिप्राणसद्भावे हिंसावादः, न चेतनसद्भावे इत्यत्र तादृशप्राणरहितस्थलेऽपि हिंसा प्रमाणान्तरसिद्धेति दर्शयति अप्राणेष्विति। पञ्चवृत्तिप्राणरहितेष्वित्यर्थः। दर्शनादिति। सजीववृक्षलतादिच्छेदस्यापि शास्त्रैर्निषिद्धत्वादिति भावः। न चापञ्चवृत्तिप्राणस्याप्यभावे न हिंसेत्येवास्त्विति वाच्यम्; अदृश्यमानप्राणनिबन्धनत्ववत् चेतननिबन्धनत्वस्यापि सुस्वीकरत्वात्। तथा हिंसा

एव च अर (छा.७.१५.१.) नाभिदृष्टान्ताद्युपन्यासेन प्राणशब्दनिर्दिष्टः पर इति न भ्रमितव्यम्; परस्य हिंसाप्रसङ्गाभावात्; जीवादितरस्य तद्भोग्यभोगोपकरणभूतस्य कृत्स्नस्याचिद्वस्तुनो जीवायत्तस्थितित्वेन प्रत्यगात्मन्येवारनाभिदृष्टान्तोपपत्तेश्च ।

अयमेव च प्राणशब्दनिर्दिष्टो भूमा; 'अस्ति भगवः प्राणाद् भूयः' इति प्रश्नस्य, 'अदो वाव प्राणाद् भूयः' इति प्रतिवचनस्य चाभावाद्, भूमसंशब्दनात्प्रक्प्राणप्रकरणस्याविच्छेदात्। किञ्च प्राणवेदिनोऽतिवादित्वमुक्त्वा तमेव, "एष तु वा अतिवदति" इति प्रत्यभिज्ञाप्य "यः सत्येनातिवदति" इति तस्य सत्यवदनं प्राणोपासनाङ्गतयोपदिश्य, उपादेयस्य सत्यवदनस्य शेषितया पूर्वनिर्दिष्टप्राणयाथात्म्यविज्ञानं "यदा वै विजानाति, अथ सत्यं वदति" इत्युपदिश्य, तत्सिद्ध्यर्थं च मननश्रद्धानिष्ठाप्रयत्नान् उपदिश्य, तदारम्भाय च प्राप्यभूतप्राणशब्दनिर्दिष्टप्रत्यगात्मस्वरूपस्य सुखरूपताज्ञानमुपदिश्य, तस्य च सुखस्य विपुलता, "भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्यः" इत्युपदिश्यते । तदेवं प्रत्यगात्मन एवाविद्यावियुक्तं रूपं विपुलसुखमित्युपदिष्टमिति, "तरति शोकमात्मवित्" इत्युपक्रमाविरोधश्च। अतो भूमगुणविशिष्टः प्रत्यगात्मा। यत एवं भूमगुणविशिष्टः प्रत्यगात्मा, अत एवाहमर्थे प्रत्यगात्मनि, (छा.७.२५.) "अहमेवाधस्तादहमुपरिष्टात्" इत्यारभ्य, "अहमेवेदं सर्वम्" इति प्रत्यगात्मनो वैभव-(वैपुल्य) मुपदिशति । एवं प्रत्यगात्मत्वे निश्चिते सति तदनुगुणतया वाक्यशेषो नेतव्य इति ॥

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—भूमा संप्रसादादध्युपदेशात्। भूमगुणविशिष्टो न प्रत्यगात्मा;

च दुःखहेतुर्व्यापारः। पित्रादिपदानां चेतनपरत्वञ्च प्रसिद्धमेवेति। दृष्टान्तादीति। 'यथा वा अरा नाभौ समर्पिताः, एवमस्मिन् प्राणे सर्वं समर्पितम्' इत्युपन्यासेनेत्यर्थः। आदिपदेन प्राणे इति एकवचनान्तनिर्देशो विवक्षितः। एवं प्राणशब्दो जीवपर इति स्थापितम्। इदं सिद्धान्तिनोऽपीष्टम्। अथ तस्य भूमैक्यं दर्शयति पूर्वपक्षी अयमेवचेति। भूय इति विपुलतरप्रश्नः उपर्युपरिकृतः प्राणे विश्रान्तः। अतः स विपुलकाष्ठां गत इति स एव भूमशब्दार्हः। भूयश्शब्दप्रयोगं पूर्वकृतमनुरुध्य हि भूमशब्देनात्र तत्त्वकथनम्॥ प्रकरणविच्छेदवादिसिद्धान्त्याशयं निरसितुमाह किञ्चेति। यदि प्राणोपासकेऽतिवादित्वमनुक्त्वा सत्यविषयेऽतिवाद उक्तः स्यात्, तदा प्रकरणविच्छेदः स्यात्; न त्विदानीमिति भावः। नन्वणोर्जीवस्य विपुलत्वरूपभूमा बाधित इति न तदैक्यमित्यत्राह तस्यचेति। नात्र परिमाणरूपं वैपुल्यं विवक्षितमिति, यो वै भूमा तत् सुखमिति सुखसामानाधिकरण्यनिर्देशादेव ज्ञायत इति सुखरूपतोत्कर्ष एव विवक्षित इति भावः। परमात्मवेदनाभावे कथं शोकतरणमित्यत्राह तदेवमिति। न ह्यैश्वर्यानुभव इव कैवल्यानुभवो दुःखसंभिन्नः इति भावः। कैवल्ये वस्त्वन्तरानुभवाभावात्, यत्र नान्यत् पश्यतीत्यादिकमप्युपपन्नम्। तदत्रोपक्रमोपसंहाराभ्यामात्मप्रतिपादनार्थत्वावगमात् मध्ये प्राणस्यात्मत्वावधारणात् स जीव एव भूमा। प्रश्नप्रतिवचनशैल्याः प्राणे विश्रमात् स एव भूमा। तदुपासकेऽतिवादित्ववचनाच्च। सत्यप्रस्तावस्तु सत्यवदनाङ्गत्वात् तदुपासनस्येति पूर्वपक्षसारः। एतदधिकरणत्रयमधिकरणसारावलौ श्लोकत्रयेण विमृष्टम्।

अपितु परमात्मा। कुतः ? संप्रसादादध्युपदेशात्—संप्रसादः प्रत्यगात्मा ; (छा.७.१६) "एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" इत्युपनिषत्प्रसिद्धेः—संप्रसादात् प्रत्यगात्मनोऽधिकतया भूमविशिष्टस्य सत्यशब्दाभिधेयस्योपदेशादित्यर्थः। सत्यशब्दाभिधेयं च परं ब्रह्म। एतदुक्तं भवति—यथा नामादिषु प्राणपर्यन्तेषु पूर्वपूर्वाधिकतयोत्तरोत्तराभिधानात् पूर्वेभ्य उत्तरेषामर्थान्तरत्वम्, एवं प्राणशब्दनिर्दिष्टात् प्रत्यगात्मनोऽधिकतया निर्दिष्टः सत्यशब्दाभिधेयः तस्मादर्थान्तरभूत एव; सत्यशब्दनिर्दिष्ट एव भूमेति सत्याख्यं परं ब्रह्मैव भूमेत्युपदिश्यते—इति। तदाह वृत्तिकारः, "भूमा त्वेवेति भूमा ब्रह्म; नामादिपरम्परया आत्मन ऊर्ध्वमस्योपदेशात्" इति। प्राणशब्दनिर्दिष्टादधिकतया सत्यस्योपदेशः कथमवगम्यत इति चेत्—'स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नतिवादी भवति' इति प्राणविदोऽतिवादित्वमुक्त्वा, 'एष तु वा अतिवदति, यः सत्येनातिवदति' इति सत्यवेदित्वेनातिवादिनं तुशब्देन पूर्वस्मादतिवादिनो व्यावर्तयति। अत एव, 'एष तु वा अतिवदति' इत्यत्र प्राणातिवादिनो न प्रत्यभिज्ञा। अतोऽस्यातिवादित्वनिमित्तं सत्यं पूर्वातिवादित्वनिमित्तात् प्राणादधिकमिति विज्ञायते।

ननु च प्राणवेदिन एव सत्यवदनमङ्गत्वेनोपदिष्टम्; अतः प्राणप्रकरणाविच्छेद इत्युक्तम्॥ नैतद्युक्तम्—तुशब्देन ह्यतिवाद्येवान्यः प्रतीयते, न तु तस्यैवातिवादिनः सत्यवदनाङ्गविशिष्टतामात्रम्। "एष तु वा अग्निहोत्री, यः सत्यं वदति" इत्यादिषु अग्निहोत्र्यन्तराप्रतीतेः, प्रतीतस्यैवाग्निहोत्रिणः सत्यवदनाङ्गविधानमिति क्लिष्टा गतिराश्रीयते; अत्र तु अतिवाद्यन्तरत्वनिमित्तं सत्यशब्दाभिधेयं परं ब्रह्म प्रतीयते। सत्यशब्दश्च (तै. आनं १) "सत्यं

सूत्रे अधिशब्द उपरीत्यर्थकः। अधिकशब्दोऽपि तत एवाऽऽगतः। भूम्नि प्राणादधिकत्वस्योपनिषत्तोऽनवगमात् सत्यशब्दाभिधेयस्येति पूरितम्। सत्यशब्दवाच्यं विपुलतमं विपुलतरप्राणाधिकत्वेनोपदिष्टत्वात्। सत्यशब्दवाच्यश्च परमात्मा। अतः भूमा परमात्मा आत्माधिकत्वेनोपदिष्टसत्याभिन्नत्वादित्युक्तं भवति। अर्थान्तरभूतएवेति। अतिवादविषयभूतस्य जीवात्मन एव यथार्थोक्तिविषयतया सत्यत्वमिति नेत्यर्थः। शांकरे-संप्रसादशब्दः कालुष्याभावदशारूपसुषुप्तिवाची, अन्येन्द्रियादिषु उपरतेषु जाग्रत् यः प्राणः, तस्य सुषुप्तिसंबन्धित्वात् प्राणपरः। भूमविद्यायां प्राणशब्देन मुख्यप्राण एवोच्यते। एवञ्च संप्रसादादधि-प्राणाधिकतया आत्मन उपदेशात् इत्यर्थो वर्णितः। ईदृशार्थासंभवः पू° पूर्वपक्षे प्राणशब्दार्थशोधनेनैव ज्ञापितप्रायः। तत्र वृत्तिविरोधमपि दर्शयति तदाह वृत्तिकार इति। तुशब्देनेति। एषइत्येतच्छब्दस्य पूर्वोक्तपरत्वं वारयन् तुशब्दः यच्छब्दप्रतिसंबन्धितां दर्शयति। अग्निहोत्र्यन्तराप्रतीतेरिति। एकस्यैवाग्निहोत्रस्य विहितत्वात् तस्यानग्निहोत्रताया दुर्वचत्वात् तदनुष्ठात्रतिरिक्तस्याग्निहोत्रिणोऽप्रसिद्धत्वादित्यर्थः। अबाधितार्थसामान्यरूपस्य सत्यशब्दार्थस्य प्राणादिसाधारणत्वात् अतिवादाप्रयोजकत्वाच्चार्थान्तरं प्रसिद्धमिह सत्यशब्द—इति। ननु प्राणोपासकस्याप्यतिवादित्वस्य [illegible] कथं तुशब्देन

ज्ञानमनन्तं ब्रह्म'' इत्यादिषु परस्मिन् ब्रह्मणि प्रयुक्तः। अतस्तन्निष्ठस्यातिवादिनः पूर्वस्मादधिकत्वं संभवतीति वाक्यस्वरससिद्धमन्यत्वं न बाधितव्यम्। अतिवादित्वं हि वस्त्वन्तरात् पुरुषार्थतयाऽतिक्रान्तस्वोपास्यवस्तुवादित्वम्; नामाद्याशापर्यन्तोपास्यवस्त्वतिक्रान्त-स्वोपास्यप्राणशब्दनिर्दिष्टप्रत्यगात्मवादित्वात् प्राणविदोऽतिवादित्वम्। तस्यापि सातिशयपुरुषार्थत्वात् निरतिशयपुरुषार्थतयोपास्यपरब्रह्मवादिन एव साक्षादतिवादित्वमिति, "एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति" इत्युक्तम्। सत्येनेति इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया। सत्येन परेण ब्रह्मणोपास्येनोपलक्षितो योऽतिवदतीत्यर्थः। अत एवैवं शिष्यः प्रार्थयते, "सोऽहं भगवः सत्येनातिवदानि" इति; आचार्यश्च "सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यम्" इत्याह।

"आत्मतः प्राणः" इति च प्राणशब्दनिर्दिष्टस्याऽऽत्मन उत्पत्तिरुच्यते। अतः, "तरति शोकमात्मवित्" इति प्रक्रान्त आत्मा प्राणशब्दनिर्दिष्टादन्य इति गम्यते।

यदुक्तम्—'अस्ति भगवः प्राणाद्भूयः' इति प्रश्नस्य, 'अदो वाव प्राणाद्भूयः' इति प्रतिवचनस्य चादर्शनात् प्रक्रान्त आत्मोपदेशः प्राणोपदेशपर्यवसानो गम्यत इति—तदयुक्तम्; न हि प्रश्नप्रतिवचनाभ्यामेवार्थान्तरत्वं गम्यते; प्रमाणान्तरेणापि तत्संभवात्। उक्तश्च प्रमाणान्तरम्। अस्ति भगवः प्राणाद् भूयः इत्यपृच्छतोऽयमभिप्रायः—नामादिषु आशापर्यन्तेष्वचेतनेषु पुरुषार्थभूयस्तया पूर्वपूर्वमतिक्रान्तेष्वप्युत्तरोत्तरेषूपदिष्टेषु तत्तद्वेदिन आचार्येणातिवादित्वं नोक्तम्; प्राणशब्दनिर्दिष्टप्रत्यगात्मयाथात्म्यवेदिनस्तु पुरुषार्थभूयस्त्वातिशयं मन्वानेन, "स वा एष एवं पश्यन् एवं मन्वान एवं विजानन्नतिवादी भवति" इति अतिक्रान्तवस्तुवादित्वमुक्तम्। अतोऽत्रैवाऽऽत्मोपदेशः समाप्तः—[इति ?]। इति मत्वा

व्यवच्छेदः शक्य इत्यत्राह अतिवादित्वं हीति। ननु ब्रह्मणः सत्यशब्दार्थत्वे तस्यातिवदनकर्मत्वात् सत्यमिति द्वितीयैव युक्ता, न तृतीया। अस्माकं तु, 'यदावै विजानाति अथ सत्यं वदती'ति श्रुतं यत् सत्यवदनम्, तस्य सत्यशब्दार्थत्वात् अतिवादं प्रति सत्यवदनमङ्गतया तृतीयया विधीयते। अन्ततः प्राणोपासनाङ्ग वपर्यवसानमिति पूर्वपक्ष्याशये प्रत्याह सत्येनेतीति। ननु परशोरुद्यमनद्वारा द्वैधीभावं प्रतीव ब्रह्मणोऽप्युपासनद्वारा अतिवादं प्रति करणत्वसंभवात् कारकविभक्तिरेवास्तु इति चेत्—सत्यम्—पूर्वपक्षिणा सत्यवदनस्य प्राणोपासनाङ्गत्वस्यैवेष्टत्वात् अतिवादाङ्गत्वाभावात् तद्वारणाय सत्यवदनोपलक्षितोऽतिवदतीति उपलक्षणतृतीयैव वक्तव्या; तस्या इहाप्यविशेष इति ज्ञापनायैवमुक्तम्। एवं पुरुषविशेषणत्वे चोपासनरूपविशेषणस्य स्पष्टं लाभ इति। अतिवाद्यन्तरस्याविवक्षितत्वे, सत्यवदनस्याङ्गत्वे विधित्सिते, यः सत्यं वदतीति प्रयोग एव स्वरसः; यथाऽग्निहोत्रवाक्ये इति चध्येयम्। अतएवेत्यस्य प्रार्थयते, आहेत्युभयत्रान्वयः।

प्रक्रान्तस्यात्मनः प्राणभिन्नत्वादपि प्राणो न भूमेत्याह आत्मत इति। तथाच संप्रसादादधिकतया प्रक्रान्तात्मन उपदेशादित्यपि सूत्रार्थः। एवञ्च प्राणातिरिक्तत्वे प्रक्रान्तात्मनि ज्ञाते तस्यात्र प्रकरणे कुत्रोपदेशस्तस्य इत्यन्वेषणे, तुशब्दं दृष्ट्वा सत्यप्रस्तावप्रभृति तदुपदेश इत्यवसीयत इति भावः। एवं ज्ञापनायैव

शिष्यो भूयो न पप्रच्छ - आचार्यस्तु इदमपि सातिशयं मत्वा निरतिशयपुरुषार्थभूतं सत्यशब्दाभिधेयं परं ब्रह्म, "एष तु वा अतिवदति, यः सत्येनातिवदति" इति स्वयमेवोपचिक्षेप। शिष्योऽपि परमपुरुषार्थरूपे परस्मिन् ब्रह्मण्युपक्षिप्ते तत्स्वरूपतदुपासनयाथात्म्यबुभुत्सया, "सोऽहं भगवः सत्येनातिवदानि" इति प्रार्थयामास।

ततो ब्रह्मसाक्षात्कारनिमित्तातिवादित्वसिद्धये ब्रह्मसाक्षात्कारोपायभूतं ब्रह्मोपासनम्, "सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यम्" इत्युपदिश्य, तदुपायभूतं ब्रह्ममननम्, "मतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्या" इत्युपदिश्य, श्रवणप्रतिष्ठार्थत्वान्मननस्य, मननोपदेशेन श्रवणमर्थसिद्धं मत्वा, श्रवणोपायभूतां ब्रह्मणि श्रद्धाम् "श्रद्धा त्वेव विजिज्ञासितव्या" इत्युपदिश्य, तदुपायभूतां च तन्निष्ठाम्, "निष्ठा त्वेव विजिज्ञासितव्या" इत्युपदिश्य, तदुपायभूतां च तदुद्योगप्रयत्नरूपां कृतिमपि, "कृतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्या" इत्युपदिश्य, श्रवणाद्युपक्रमरूपकृतिसिद्धये प्राप्यभूतस्य सत्यशब्दाभिहितस्य ब्रह्मणः सुखरूपता ज्ञातव्येति, "सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यम्" इत्युपदिश्य, निरतिशयविपुलमेव सुखं परमपुरुषार्थरूपं भवतीति तस्यैव ब्रह्मणः सुखरूपस्य निरतिशयविपुलता ज्ञातव्येति, "भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्यः" इत्युपदिश्य, निरतिशयविपुलसुखरूपस्य ब्रह्मणो लक्षणमिदमुच्यते, "यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद् विजानाति स भूमा" इति—

अयमर्थः—अनवधिकातिशयसुखरूपे ब्रह्मण्यनुभूयमाने ततोऽन्यत् किमपि न पश्यत्ययमनुभविता; ब्रह्मस्वरूपतद्विभूत्यन्तर्गतत्वाच्च कृत्स्नस्य वस्तुजातस्य। अत ऐश्वर्यापरपर्यायविभूतिगुणविशिष्टं निरतिशयसुखरूपं ब्रह्मानुभवन् तद्व्यतिरिक्तस्य वस्तुनोऽभावादेव किमप्यन्यन्न पश्यति। अनुभाव्यस्य सर्वस्य सुखरूपत्वादेव दुःखं च न पश्यति। तदेव हि सुखम्, यत् अनुभूयमानं पुरुषानुकूलं भवति॥

सत्यशब्दार्थविचारमध्ये एतद्ग्रन्थप्रवृत्तिः। श्रद्धा त्वरा। निष्ठा व्यवसायः। उद्योगप्रयत्नरूपामिति; व्यवसायोत्पत्तिप्रतिबन्धकरजस्तमोहेतुपापनिबर्हणसद्धर्माचरणादिविषयकप्रयत्नरूपामित्यर्थः। विपुलतेति भूमशब्दवाच्यार्थ उक्तः। सुखपदसामानाधिकरण्यात् विपुलमित्येवार्थः। भूमशब्दार्थवैपुल्योपपादकं यत्र नान्यदिति वाक्यम्। ब्रह्मानुभवकालेऽन्यश्रवणादेरपि भावात् कथं तन्निषेध इत्यत्र तदर्थमाह अयमर्थ इति विपुलसुखरूपत्वोक्त्या सुखस्य एव वैपुल्यं विवक्षितमिति न; सुखरूपस्य ब्रह्मणो वैपुल्यस्योक्तत्वात्। भूमा वैपुल्यं महिमेति पर्यायाः। 'गोअश्वमिति महिमेत्याचक्षते' इति ऐश्वर्ये महिमशब्दमत्रैव श्रुतिर्वदति। ऐश्वर्यगुणश्च भूमा। अतः तद्विशिष्टो महानात्मा भूमशब्दार्थः। आत्मशब्दार्थघटकमात्मत्वमपि शोध्यमानमेवंरूपं स्यात्। एवं विशिष्टस्य सुखत्वोक्तौ सर्वं सुखमिति सिद्ध्यति। ब्रह्मणो निरतिशयसुखशालित्वमप्येवमैश्वर्यादिवैशिष्ट्यादेव। एवंच अत्र भूमनि सर्वविशिष्टे अनुभूयमाने तदनन्तर्गतवस्त्वभावात् नान्यत् पश्यतीत्युपपन्नम्। इदमैश्वर्यापरपर्यायविभूतिगुणविशिष्टमिति पदेन ज्ञापितम्। अन्तर्गतत्वाचे-

ननु चेदमेव जगत् ब्रह्मणोऽन्यतयाऽनुभूयमानं दुःखरूपं परिमितसुखरूपं च भवत् कथमिव ब्रह्मविभूतित्वेन तदात्मकतयाऽनुभूयमानं सुखरूपमेव भवेत् ॥ उच्यते—कर्मवश्यानां क्षेत्रज्ञानां ब्रह्मणोऽन्यत्वेनानुभूयमानं कृत्स्नं जगत् तत्तत्कर्मानुरूपं दुःखं च परिमितसुखं च भवति । अतो ब्रह्मणोऽन्यतया परिमितसुखत्वेन दुःखत्वेन च जगदनुभवस्य कर्मनिमित्तत्वात् कर्मरूपाविद्याविमुक्तस्य तदेव जगत् विभूतिगुणविशिष्टब्रह्मानुभवान्तर्गतं सुखमेव भवति ; यथा पित्तोपहतेन पीयमानं पयः पित्ततारतम्येनाल्पसुखं विपरीतं च भवति ; तदेव पयः पित्तानुपहतस्य सुखायैव भवति—यथैव(था च)राजपुत्रस्य पितुर्लीलोपकरणमतथात्वेनानुसन्धीयमानं प्रियत्वमनुपगतं तथात्वानुसन्धाने प्रियतमं भवति—तथा निरतिशयानन्दस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽनवधिकातिशयासङ्ख्येयकल्याणगुणाकरस्य लीलोपकरणं तदात्मकं चानुसन्धीयमानं जगत् निरतिशयप्रीतये भवत्येव । अतो जगदैश्वर्यविशिष्टमनवधिकातिशयसुखरूपं ब्रह्मानुभवन् ततोऽन्यत् किमपि न पश्यति, दुःखं च न पश्यति ।

एवदेवोपापदयति वाक्यशेषः, "स वा एष एवं पश्यन् एवं मन्वान एवं विजानन् आत्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः। स स्वराड् भवति; तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति। अथ येऽन्यथाऽतो विदुरन्यराजानः, ते क्षय्यलोका भवन्ति; तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति" इति। स्वराट् अकर्मवश्यः। अन्यराजानः कर्मवश्याः। तथा, (७-२६) "न पश्यो मृत्युं पश्यति, न रोगं नोत दुःखताम्। सर्वं ह पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वशः" इति च। निरतिशयसुखरूपत्वं च ब्रह्मणः, (शारी.१.१.६) "आनन्दमयोऽभ्यासात्" इत्यत्र प्रपञ्चितम्। अतः प्राणशब्दनिर्दिष्टात्प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतस्य सत्यशब्दाभिधेयस्य ब्रह्मणो भूमेत्युपदेशाद् भूमा परं ब्रह्म॥ ७ ॥

धर्मोपपत्तेश्च १ । ३ । ८ ।

अस्य भूम्नो ये धर्मा आम्नायन्ते; तेऽपि परस्मिन्नेवोपपद्यन्ते। "तदमृतम्" इति स्वाभाविकममृतत्वम्, "स्वे महिम्नि" इत्यनन्याधारत्वम्, "स एवाधस्तात्" इत्यादि "स एवेदं सर्वम्" इति सर्वात्मकत्वम्, "आत्मतः प्राणः" इत्यादि प्राणप्रभृतेः

ति चकारेणार्थान्तरमपि दर्श्यते—यत्रनान्यदिति वाक्यस्य नाद्वैतपक्षे स्वारस्यम्; तन्मते ब्रह्मज्ञाने सर्वनिवृत्त्या अन्यश्रवणादिमात्राभाववचनायोगात्। अनेन ब्रह्म-तदनुभव-तत्कर्तृ-तदन्यसर्वसद्भावः, अथाप्यन्याश्रवणादिकश्च ह्यवगम्यते। न हि नान्यदस्तीति श्रूयते। अत एवं वक्तव्यम्—यथा पुरुषार्थान्तरानुभवप्रवृत्तः तदतिशयितपुरुषार्थसद्भावमवगम्य तच्छ्रवणादौ प्रवर्तते; न तथा ब्रह्म अनुभूय; तदधिकसुखाभावात्। अतः समुद्रे गोष्पदस्येव सर्वस्य सुखस्यात्रान्तर्भावात् नान्यत् पश्यतीति। इममर्थं चकारेण ज्ञापयता विभूतिविशिष्टब्रह्मानुभवस्यैव मोक्षत्वात् भूमशब्दार्थशोधनलभ्यार्थस्वारस्यदृष्ट्या चार्थान्तरं कण्ठोक्तम्। जगदैश्वर्यविशिष्टमिति च भूमशब्दार्थाभिप्रायेण ॥ ७ ॥ इत्यादीति । इत्येतन्मूलकार्थः ।

सर्वस्योत्पादकत्वमित्यादयो हि धर्माः परमात्मन एव। यत्तु "अहमेवाधस्तात्" इत्यादिना सर्वात्मकत्वमुपदिष्टम्, तद् भूमविशिष्टस्य ब्रह्मणोऽहङ्ग्रहेणोपासनमुपदिश्यते ; "अथातोऽहङ्कारादेशः" इत्यहङ्ग्रहोपदेशोपक्रमात्। अहमर्थस्य प्रत्यगात्मनोऽपि ह्यात्मा परमात्मेत्यन्तर्यामिब्राह्मणादिषूक्तम्। अतः प्रत्यगर्थस्य परमात्मपर्यवसानादहंशब्दोऽपि परमात्मपर्यवसायीति प्रत्यगात्मशरीरकत्वेन परमात्मानुसन्धानार्थोऽयमहङ्ग्रहोपदेशः। परमात्मनः सर्वशरीरतया सर्वात्मत्वात् प्रत्यगात्मनोऽप्यात्मा परमात्मा। तदेव, "अथात आत्मादेशः" इत्यादिना "आत्मैवेदं सर्वम्" इत्यन्तेनोच्यते। एतदेवोपपादयितुं प्रत्यगात्मनोऽप्यात्मभूतात् परमात्मनः सर्वस्योत्पत्तिरुच्यते, "तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं विजानत आत्मतः प्राण आत्मत आकाशः" इत्यादिना। उपासकस्यान्तर्यामितयाऽवस्थितात् परमात्मनः सर्वस्योत्पत्तिरित्यर्थः। अतः परमात्मनः प्रत्यगात्मशरीरकत्वज्ञानप्रतिष्ठार्थमहङ्ग्रहोपासनं कर्तव्यम्। तस्माद् भूमविशिष्टः परमात्मेति सिद्धम्॥ ८॥ इति भूमाधिकरणम्॥ २॥

२०. अक्षराधिकरणम् १-३-३ (बृहदारण्यकम् ५-८)

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ।१।३।९॥

वाजसनेयिनो गार्गीप्रश्ने समामनन्ति, (बृ. ५-८-८) "स होवाचैतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति अस्थूलमनणु अह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायम्" इत्यादि। तत्र संशयः —किमेतदक्षरं प्रधानम्, जीवो वा, उत परमात्मेति। किं युक्तम्? प्रधानमिति। कुतः? "अक्षरात्परतः परः" इत्यादिष्वक्षरशब्दस्य प्रधाने प्रयोगदर्शनात्; अस्थूलत्वादीनां च तत्र समन्वयात्। "यया तदक्षरमधिगम्यते" इत्यादिषु परस्मिन्नप्यक्षरशब्दो दृश्यत इति चेत्-न,

---

अहंग्रहेण अहमिति बुद्ध्या ब्रह्मणोऽपि ग्रहणेन। ननु जीवब्रह्मणोर्भेदे सति यथातत्त्वमुपासनं कार्यम्, किमनेनाहंग्रहोपासनेनेत्यत्रोक्तं प्रत्यगात्मशरीरकत्वज्ञानप्रतिष्ठार्थमिति। पृथक्त्वेनैवोपासने राजभृत्यवासनया शरीरात्मभावः सर्वप्रकारपारतन्त्र्यं बुद्धौ दृढनिरूढं न स्यात्; शेष्यतिशयाधानार्थता स्वस्य स्वरूपमिति धीदार्ढ्यञ्च न स्यादिति भावः। धर्मोपपत्तेश्चेत्यस्य अमृतत्वादिधर्माणां तत्रैवोपपत्तेः, अहंग्रहेऽनुपपत्त्यभावाच्चेत्यर्थः। भूमा यदि परमात्मा न भवेत्, अमृतत्वादिमान्न भवेदित्येकोऽर्थः। भूमा यदि जीवो न भवेत्, अहमिति न गृह्येतेति तु न; अहंग्रहस्याजीवत्वेऽप्युपपत्तेरित्यन्योऽर्थः॥८॥

पूर्वाधिकरणे प्राणशब्दस्वरसार्थत्यागवत् अक्षरशब्दस्वरसार्थो न त्याज्यः। तथा भूमसुखशब्दमुख्यार्थग्रहणवत् अक्षरशब्दस्वरसार्थो ग्राह्यः। एवं पूर्वाधिकरणे जीवादधिकत्वे प्रमाणसत्त्वात् भूम्नः परमात्मत्वे स्वीकृतेऽपि अत्र तथा प्रमाणाभावात् अक्षरं न परमात्मा, प्रत्युत निकृष्टं प्रधानमेवेति शङ्कया संगतिः। अदृश्यत्वादिगुणकाधिकरणे प्रथममक्षरं परं ब्रह्म, 'अक्षरात् परतः पर' इत्यत्र तु अक्षरशब्दार्थो जीवः प्रधानमेव वेत्युक्तम्। तत् त्रिष्वपि सच्छब्दप्रसिद्धौ क्रमग्रहणमिहेत्यत्र, न

प्रमाणान्तरप्रसिद्धश्रुतिप्रसिद्धयोः प्रमाणान्तरप्रसिद्धस्य प्रथमप्रतीतेः ; प्रतीतपरिग्रहे विरोधाभावात्। किञ्च "यदूर्ध्वं गार्गि दिवो, यदर्वा(वा)क् पृथिव्याः" इत्यारभ्य सर्वस्य कालत्रितयवर्तिनः कारणभूताकाशाधारत्वे प्रतिपादिते, "कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्च" इत्याकाशस्यापि कारणं तदाधारभूतं किमिति पृष्टे प्रत्युच्यमानमक्षरं सर्वविकारकारणतया तदाधारभूतं प्रमाणान्तरप्रसिद्धं प्रधानमिति प्रतीयते। अतोऽक्षरं प्रधानम्—

इति प्राप्ते उच्यते—अक्षरमम्बरान्तधृतेः—अक्षरं परं ब्रह्म ; कुतः ? अम्बरान्तधृतेः ; अम्बरस्य आकाशस्य अन्तः—पारभूतम् अव्याकृतमम्बरान्तः; तस्य धृतेः। तदाधारतयाऽस्याक्षरस्योपदेशादिति यावत्। अयमर्थः—"कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्च" इत्यत्राकाशशब्दनिर्दिष्टं न वायुमदम्बरम्, अपितु तत्पारभूतमव्याकृतम्, अतस्तस्याव्याकृतस्याप्याधारत्वेनोच्य-

---

परमात्मेत्याह पूर्वपक्षी। प्रथमप्रतीतेरिति। प्रत्यक्षोपजीवि अनुमानम्, प्रत्यक्षानुमानोभयोपजीवी शब्दः। प्रधानञ्चानुमानिकम्। उपजीव्यप्रमाणसिद्धस्य ग्रहणसंभवे उपजीवकप्रमाणसिद्धग्रहणं न युक्तम्। तत्प्रतीतेः प्रथमत्वादिति भावः। विरोधाभावादिति। ननु, एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गीति, अदृष्टं द्रष्टृ इति च प्रशासितृत्वद्रष्टृत्वादिषु अक्षरे श्राव्यमाणेषु प्रधानपरत्वे कथमविरोध इति चेत्—अयमाशयः—यावत्यंशे कथिते प्रश्नस्योत्तरं भवितुमर्हति, तदधिकं तत्त्वं याज्ञवल्क्यो न ब्रवीति। अतएव पूर्वमिदानीञ्चोत्तरोत्तरगार्गीप्रश्नावकाशः। तदत्र यदि प्रधानकथनमात्रेण प्रश्नः समाहितो भवेत्, नैव परतत्त्वं स वक्तुमर्हति। न च प्रथमगार्गीप्रश्नमालायामन्ते याज्ञवल्क्येन देवताप्रस्तावकरणात् देवतैवाक्षरं भवितुमर्हतीति मन्तव्यम्। तत्रापि देवताप्रश्नानवगतेः। प्रष्टव्यतया पूर्वाभिमतमेव सा परतः पृच्छतीत्यत्र प्रमाणाभावाच्च। रीत्यन्तरस्यैवावगमाच्च। (परिष्कारो द्रष्टव्यः)। तदत्र भूताकाशतत्कारणप्रधानोभयकथनेनैव प्रश्नद्वयसमाधानसंभवे तदुपरितनं परतत्त्वं न महर्षिर्वक्ष्यतीति अक्षरं प्रधानमिति निश्चिते, पश्चात् स्वयं किञ्चित् तेन कथ्यमानं प्रशासनद्रष्टृत्वादिकं प्रधान एव चेतनत्वारोपेण, 'वर्षेण बीजं प्रतिसंजहर्ष' इत्यादाविव भवितुमर्हति। 'कामः संकल्पो विचिकित्सा—सर्वं मन एव' इत्यादिरीत्या च मनोरूपप्रधाने मन्तृत्वद्रष्टृत्वादिकं सुवचम्। सांख्यमते हि बुद्धेरेव द्रष्टृत्वादिकम्। अक्षरं जीव इति पक्षे तु नैवं क्लेशोऽपीति। ननु वर्णात्मकमक्षरं प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धं विहायानुमानिकप्रधानग्रहणमपि न युक्तमित्यत्र, तत्पक्षे शांकरे विरोधग्रहोपयोगिहेतुमुपन्यस्यति किञ्चेति। स्फोटस्य त्वप्रसिद्धत्वादप्रामाणिकत्वाच्च न तमादाय पूर्वपक्षप्रसक्तिः।

प्राणस्य भूमत्वे वाक्यानामनन्वयवत् अत्राक्षरस्यापरमात्मत्वे वाक्यानन्वय एवेत्याशयेन सिद्धान्त उच्यते। तत्र प्रधानस्याम्बरान्तपदेनोक्तिः अम्बरमाकाशशब्दार्थतया गृहीत्वा पूर्वपक्षः प्रवृत्त इति ज्ञापनाय। अन्तः अवधिः; पूर्वावधिः कारणम्। अहङ्कारादीनामपि कार्यवर्गनिविष्टतया तद्ग्रहणाय पारभूतमिति व्याख्यातम्। अम्बरस्य स्वकारणपरम्परया ऽन्ततो यत् लयस्थानम्, सोऽम्बरान्त इति वा। तस्य धृतेः तदाधारत्वादित्यर्थः।

मानमक्षरं नाव्याकृतं भवितुमर्हति— इति ॥ नन्वाकाशशब्दनिर्दिष्टो न वायुमानिति कथमवगम्यते ॥ उच्यते । "यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदर्वा(वा)क् पृथिव्याः, यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे, यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते, आकाश एव तदोतं च प्रोतं च" इत्युक्ते[ः!] त्रैकाल्यवर्तिनो विकारजातस्याधारतया निर्दिष्ट आकाशो न वायुमदाकाशो भवितुमर्हति; तस्यापि विकारान्तर्गतत्वात् । अतोऽत्राकाशशब्दनिर्दिष्टं भूतसूक्ष्ममिति प्रतीयते । ततस्तस्यापि भूतसूक्ष्मस्याधारभूतं किमिति पृच्छ्यते, "कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्च" इति । अतस्तदाधारतया निर्दिश्यमानमक्षरं न प्रधानं भवितुमर्हति ।

यत्तु—श्रुतिप्रसिद्धात् प्रमाणान्तरप्रसिद्धं प्रथमं प्रतीयत इति—तन्न, अक्षरशब्दस्यावयवशक्त्या स्वार्थप्रतिपादने प्रमाणान्तरानपेक्षणात् । सम्बन्धग्रहणदशायामर्थस्वरूपं येन प्रमाणेनावगम्यते, न तत् प्रतिपादनदशायामपेक्षणीयम् ॥ ९ ॥

एवं तर्ह्यक्षरशब्दनिर्दिष्टो जीवोऽस्तु; तस्य, भूतसूक्ष्मपर्यन्तस्य कृत्स्नस्याचिद्वस्तुन आधारत्वोपपत्तेः; अस्थूलत्वाद्युच्यमानविशेषणोपपत्तेश्च; (सुबा. २) "अव्यक्तमक्षरे लीयते"

प्रमाणान्तरप्रसिद्धस्य प्रथमं ग्रहणमिति पक्षेऽपि विरोधादत्र ग्रहणासंभव इति प्रधानपरत्वं निरस्तमेव । स पक्षोऽप्यनुपपन्न इति व्युत्पादयितुं तमनुवदति यत्त्विति । अक्षरशब्दस्येति । प्रधानत्वेन रूपेण तस्याक्षरशब्दवाच्यत्वे प्रधानत्वेन रूपेण तद्ग्राहकानुमानापेक्षा शक्तिग्रहकाले स्यात् । क्षरणशून्यत्वेन रूपेण किञ्चिद्वस्तुबोधकत्वादस्य यौगिकशब्दस्य न शक्तिग्रहकालेऽपि प्रधानग्रहणावश्यकता । यत्रैकं पदं प्रमाणान्तरप्रसिद्धश्रुतिप्रसिद्धानेकार्थरूढम्, तत्रापि प्रमाणान्तरसिद्धं प्रथमं ग्राह्यमित्यत्र न युक्तिरस्ति । न हि तत्र पदजन्यपदार्थोपस्थितौ प्रमाणान्तरमुपयुज्यते; तस्याः संस्कारमात्रजन्यत्वात् । संस्कारपाटवस्य चानुभवाभ्यासाधीनतया प्रमाणप्राथम्यस्य तत्रानुपयोगात् । नापि शाब्दबोधे तदपेक्षा । शब्दबोधस्य शब्दमात्रजन्यत्वात् । न ह्युभयप्रमाणजन्यमेकं ज्ञानम् । न च—गां शृङ्गे गृहीत्वा कश्चिद् गोशब्दं व्युत्पादयति चेत्, सैव गौः सर्वत्र गोशब्दतः प्रथमं गृह्यते । अतः अस्यायमर्थ इति शक्तिविषयकप्राथमिकग्रहकाले अस्येत्येतज्ज्ञानाय प्रमाणान्तरापेक्षायामपि न पश्चात् तस्य कश्चिदप्युपयोगः । सामान्यं पदार्थः, विशेषो वाक्यार्थ इति न्यायेनाविशेषेण सर्वोपस्थितौ अन्वयार्हव्यक्तिग्रहणेन शाब्दबोध इत्यर्थः । एवमत्र प्रकृतितत्त्वग्रहणासंभवः स्थितः ; तावन्मात्रेण गार्गीप्रश्नसमाधानायोगात् । प्रशासनादेर्गौणतया नयनञ्च क्लिष्टमिति स्पष्टमेव ॥ ९ ॥

ननु, 'अरा इव रथनाभौ प्राणे सर्वं समर्पितम्' इति भूमविद्यावाक्येन जीवतत्त्वस्य सर्वाधारत्वावगमात् तदेवाक्षरमस्तु इति उत्तरसूत्रमवतारयितुं शंकते एवंतर्हीति । अव्यक्तमक्षरे इति । नन्वव्यक्ताक्षरतमसामत्रोक्तानामचित्प्रभेदत्वात् कथमिदमक्षरशब्दस्य चेतनवाचित्वे प्रमाणमिति चेत्—उच्यते—मूलप्रकृतेः काष्ठाभूतावस्था तम इति विवक्षिता । तत्रापि जीवसमर्पिर्निर्विष्टैवास्ति । परन्तु

(सुबा. ७) "यस्याव्यक्तं शरीरं...यस्याक्षरं शरीरं" (गी. १५) "क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते" इत्यादिषु प्रत्यागात्मन्यप्यक्षरशब्दप्रयोगदर्शनात् इत्यत्रोत्तरम्—

सा च प्रशासनात् ।१।३।१०॥

सा चाम्बरान्तधृतिरस्याक्षरस्य प्रशासनादेव भवतीत्युपदिश्यते, "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः। एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः। एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि निमेषा मुहूर्ता अहोरात्राण्यर्धमासा मासा ऋतवः संवत्सरा इति विधृतास्तिष्ठन्ति" इत्यादिना। प्रशासनम् प्रकृष्टं शासनम्। न चेदृशं स्वशासनाधीनं सर्ववस्तुविधरणं बद्धमुक्तोभयावस्थस्यापि प्रत्यगात्मनः संभवति। अतः पुरुषोत्तम एव प्रशासित्रक्षरम्॥ १०॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ।१।३।११॥

अन्यभावः—अन्यत्वम्, प्रधानादिभावः। अस्याक्षरस्य परमपुरुषादन्यत्वं वाक्यशेषे व्यावर्त्य(र्त)ते, "तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृ अश्रुतं श्रोतृ अमतं मन्तृ अविज्ञातं विज्ञातृ। नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ, नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ, नान्यदतोऽस्ति मन्तृ, नान्यदतोऽस्ति विज्ञातृ। एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च" इति। अत्र द्रष्टृत्वश्रोतृत्वाद्युपदेशादस्याक्षरस्याचेतनभूतप्रधानभावो व्यावर्त्यते; सर्वैरदृष्टस्यैव सतः, सर्वस्य द्रष्टृत्वाद्युपदेशाच्च प्रत्यगात्मभावो व्यावर्त्यते। अत इयमन्यभावव्यावृत्तिरस्याक्षरस्य परमपुरुषतां द्रढयति।

अन्तर्मग्नजीवतत्त्वकं तत्। तदेव किञ्चिदुन्मग्नजीवतत्त्वकं यदा भवति, तदा अक्षरमिति व्यपदिश्यते। अतोऽक्षरशब्दार्थजीवमुखेनैव तद्बोधः। तदनन्तरावस्थायामव्यक्तमिति नाम; तदनन्तरस्य महन्नाम्नो बुद्धितत्त्वस्याध्यवसायात्मक सुप्रसिद्धव्यापारतया व्यक्तपदवाच्यत्वेन तत्संनिकृष्टतत्त्वरूपत्वात्। अक्षरावस्थाया अपि तमोवस्थादशायां क्षरणात् न साक्षादक्षरत्वम्, किंत्वक्षरजीवोन्मज्जकत्वादेवेत्याशय इति। कूटस्थोऽक्षर इति च जीववाचित्वं साक्षादवगतम्। ननु कथं प्रकृतितत्त्वाधारत्वं जीवतत्त्वस्य; न हि व्यष्टिजीवं प्रति देवाद्याकारस्य देहत्ववत् प्रकृतेर्देहत्वे प्रमाणमस्ति। जीवसमष्टेरनेकजीवरूपतया एकस्यानेकात्मकत्वायोगाच्च। तदा जीवचैतन्यप्रसराभावाच्च। अतः कस्मिन्नु खलु आकाश ओतः प्रोतश्चेति प्रश्नः न जीवमादाय समाधेय इति चेत्—एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गीत्यादिना उपरि कार्यावस्थायामेवाक्षरस्य धारकत्ववचनात् तदवस्थप्रकृतिधारणस्वरूपयोग्यतामादायैव ओतत्वप्रोतत्ववचनमिति पूर्वपक्षितात्पर्यात्।

सा च प्रकृतितत्त्वधृतिरपि प्रशासनाधीनैव विवक्षिता; तादृशधृतेरेव सूर्याचन्द्रमःप्रभृतिषु उपर्युपपादनात्। न च प्रकृतिं जीवस्तथा धारयति. नापि च सूर्यादिकमपि स तथा धारयति; सूर्यादीनां पतनाभावं प्रति तदन्तर्वर्तिजीवसंकल्पस्याहेतुत्वात्। प्रकृष्टश्च शासनं दण्डभूतः प्रयत्नः, अप्रतिहतः संकल्पो वा; न स जीवस्य। कथञ्चित् प्रकृतौ जीवे चाधारत्वरूपधृतेः संभवेऽपि स्वशासनाधीनधृतिरूपव्यक्तिविशेषस्यैव हेतुत्वात् न पूर्वोक्तहेतुरनैकान्तिक इति प्रकृतसूत्रविवक्षितम्। अतोऽत्राक्षरं न जीवः॥ १०॥

एवं वा अन्यभावव्यावृत्तिः। अन्यस्य सद्भावव्यावृत्तिरन्यभावव्यावृत्तिः ; यथैतदक्षरमन्यैरदृष्टं सत् अन्येषां द्रष्टृ च सत् स्वव्यतिरिक्तस्य समस्तस्याधारभूतम् , एवमनेनादृष्टमेतस्य द्रष्टृ च सत् एतस्याधारभूतमन्यन्नास्तीति वदन् , "नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ" इत्यादिवाक्यशेषः अन्यस्य सद्भावं व्यावर्तयन् अस्याक्षरस्य प्रधानभावं प्रत्यगात्मभावं च प्रतिषेधति ।

किञ्च, "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि ददतो मनुष्याः प्रशंसन्ति ; यजमानं देवाः; दर्वी पितरोऽन्वायत्ताः" इति, श्रौतं स्मार्तं च यागदानहोमादिकं सर्वं कर्म यस्याऽऽज्ञया प्रवर्तते, तदक्षरं परब्रह्मभूतः पुरुषोत्तम एवेति विज्ञायते। अपि च, "यो वा एतदक्षरं गार्गि अविदित्वाऽस्मिन् लोके जुहोति, यजते, तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राणि, अन्तवदेवास्य तद्भवति। यो वा एतदक्षरं गार्गि अविदित्वाऽस्माल्लोकात् प्रैति, स कृपणः। अथ य एतदक्षरं गार्गि विदित्वाऽस्माल्लोकात् प्रैति स ब्राह्मणः" इति यदज्ञानात् संसारप्राप्तिः, यज्ज्ञानाच्चामृतत्वप्राप्तिः, तदक्षरं परं ब्रह्मैवेति सिद्धम्. ११. इति अक्षराधिकरणम् ॥ ३ ॥

२१. ईक्षतिकर्माधिकरणम् १.३.४. (प्रश्न. ५.)

ईक्षतिकर्म व्यपदेशात् सः १.३. १२

आथर्वणिकाः सत्यकामप्रश्नेऽधीयते, (प्र.५.५.) "यः पुनरेतं त्रिमात्रेण ओमित्येतेनै-

---

अदृष्टं द्रष्टृ इत्येतद्व्याख्यानपरतया सूत्रं योजयित्वा, 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ' इत्येतद्व्याख्यानपरतयाऽपि योजयति एवंवेति। परमात्मनोऽन्यस्य द्रष्टुर्जीवस्य वर्तमानत्वात् यथाश्रुतानिर्वाहात् विवक्षितमर्थं दर्शयति यथैतदित्यादिना। अन्यपदस्य सदृशभूतान्यपरत्वस्यान्तर्याम्यधिकरण एवोक्तत्वात् एतत्सदृशमेतदन्यद् द्रष्टृ नास्तीति श्रुत्यर्थः। सादृश्यञ्चादृष्टत्वविशिष्टद्रष्टृत्वरूपं स्वव्यतिरिक्तसमस्ताधारत्वरूपञ्च पूर्ववाक्यप्रतिपन्नम्। अन्तर्याम्यधिकरणे अन्तर्नियन्तृत्वस्यैव प्रस्तुतत्वात् नियन्तृत्वरूपं सादृश्यमुक्तम् ; अत्र त्विदं प्रस्तुतमिति विशेषः। शेषं तत्रैव द्रष्टव्यम्। अनेनादृष्टमिति। स्वव्यतिरिक्तादृष्टत्व- स्वव्यतिरिक्तद्रष्टृत्व-स्वव्यतिरिक्तसर्वाधारत्वरूपसादृश्ये स्वपदेन परमात्मग्रहणे तेषां धर्माणां परमात्मन्यन्वयो निर्बाधः। अत्रैतत्समन्वयाय व्यतिरिक्तपदेन येषामर्थानां ग्रहणं क्रियते, तेषामेव स्वपदेन ग्रहणे तु नान्यत्र तावददृष्टत्व-तावद्द्रष्टृत्व-तावदाधारत्वानि सन्तीत्येतावदेवात्र वक्तव्यम्। एवं स्थिते किमिति परमात्मादृष्टत्व-परमात्मद्रष्टृत्व-परमात्माधारत्वरूपधर्मशालिवस्तुनिषेध इहोच्यत इति चेत्—अनेन, एतस्य, एतस्येतिपदानां व्यतिरिक्तजगत्परत्वमेवास्तु। अतो न दोषः। अथवा परमात्माधिकनिषेधस्यापि ज्ञापनार्थमेवैवमुक्तम्। सौत्रचकारविवक्षितं हेतुद्वयमन्यदाह किञ्चेत्यादिना। धृतिप्रयोजकशासनवत्त्वं प्रागुक्तम्, धृतिविशेषस्य हेतुत्वमिति ज्ञापनाय। अत्र सर्वप्रवृत्तिप्रयोजकशासनं पृथग्घेतुरुच्यते ; तथा संसारापवर्गप्रयोजकाज्ञानतत्त्वज्ञानविषयत्वविशेषोऽपि हेतुः। कृपणः शोच्यः, संसारमग्नत्वात्। ब्राह्मणः ब्रह्मानुभवशाली। अक्षरवेदिनो ब्रह्मानुभावित्वोक्त्याऽप्यक्षरं ब्रह्मेति ज्ञायते ; तदाह अक्षरं परं ब्रह्मैवेति. ११.

एवं गार्गीप्रश्नोत्तरे अक्षरशब्दस्य परब्रह्मपरत्वे निर्धारिते, प्रश्नोपनिषदि गार्ग्यप्रश्नोत्तरे तत्सच्छाय-

वाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत, स तेजसि सूर्ये संपन्नः, यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यते, एवं हवै स पाप्मना विनिर्मुक्तः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम्; स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते" इति। अत्र ध्यायतीक्षतिशब्दावेकविषयौ, ध्यानफलत्वादीक्षणस्य; (छा. ३.१४.) "यथाक्रतुरस्मिन् लोके पुरुषः" इति न्यायेन ध्यानविषयस्यैव प्राप्यत्वात्, "परंपुरुषम्" इति उभयत्र कर्मभूतस्यार्थस्य प्रत्यभिज्ञानाच्च।

तत्र संशय्यते—किमिह, "परं पुरुषम्" इति निर्दिष्टः जीवसमष्टिरूपोऽण्डाधिपतिः चतुर्मुखः, उत सर्वेश्वरः पुरुषोत्तमः इति। किं युक्तम्? समष्टिक्षेत्रज्ञ इति। कुतः? "स यो ह वै तद्भगवन् मनुष्येषु प्रायणान्तमोङ्कारमभिध्यायीत, कतमं वाव स तेन लोकं जयति" इति प्रकृत्य एकमात्रप्रणवमुपासीनस्य मनुष्यलोकप्राप्तिमभिधाय, द्विमात्रमुपासीनस्य अन्तरिक्षलोकप्राप्तिमभिधाय, त्रिमात्रमुपासीनस्य प्राप्यतयाऽभिधीयमानो ब्रह्मलोकोऽन्तरिक्षात्परो जीवसमष्टिरूपस्य चतुर्मुखस्य लोक इति विज्ञायते; तद्गतेन चेक्ष्यमाणः तल्लोकाधिपतिश्चतुर्मुख एव। "एतस्माज्जीवघनात्परात्परम्" इति च देहेन्द्रियादिभ्यः पराद् देहेन्द्रियादिभिस्सह घनीभूतात् जीवव्यष्टिपुरुषात् ब्रह्मलोकवासिनः समष्टिपुरुषस्य चतुर्मुखस्य परत्वेनोपपद्यते। अतोऽत्र निर्दिश्यमानः परः पुरुषः समष्टिपुरुषश्चतुर्मुख एव। एवं चतुर्मुखत्वे निश्चिते अजरत्वादयो यथा कथञ्चिन्नेतव्याः—

तत्रोपस्थिते, (४) 'स यो हवै तदच्छायमशरीरमलोहितं शुभ्रमक्षरं वेदयते........स सर्वज्ञः सर्वो भवति' इति वाक्येऽप्यक्षरं परं ब्रह्मेत्यवधारितम्। अथ तदनन्तरे सत्यकामप्रश्ने ओंकाररूपाक्षरध्यातृप्राप्यलोकजिज्ञासायामुत्तरमुच्यमानं पूर्वाक्षरविश्रान्तम्, उत तस्य प्रागेवोक्ततया तदन्यविषयकमिति विशये—वाक्यस्वारस्यपर्यालोचनयैवार्थस्य निर्धार्यत्वात्, पूर्वं गार्गीप्रश्ने आकाशपदस्य प्रसिद्धाकाशपरत्वेऽनुपपत्तिवत् अत्रान्तरिक्षपदस्य प्रसिद्ध-स्वर्गार्वाचीनलोकपरत्वेऽनुपपत्तेरभावात् एतदुत्तरं परब्रह्मेतरविषयकमित्युत्थितेः संगतिः। पादोदरः सर्पः। स सामभिरिति। सः एवं विनिर्मुक्त एव। ऋचां यजुषाञ्चाधो यत्किञ्चिल्लोकनेतृत्वं प्रागुक्तम्; तथाऽत्र साम्नामेतदुच्यते। अत्र सूत्रे ईक्षतिकर्मण एव परमात्मत्वसाधनात् ध्यायतिकर्म तदन्यदिति सिद्धान्तीष्टमिति मतिर्भवेत; अथवा ईक्षतिकर्मव्यपदेशादिति ऐकपद्याश्रयणे ध्यायतिकर्मण ईक्षतिकर्मत्वेन व्यपदिष्टत्वादुभयमेवं सिद्धान्ते स्थाप्यत इति तयोर्भेदस्वीकारेण पूर्वपक्ष इति शांकररीतिर्मन्येत। तदुभयं निरसितुमाह अत्र ध्यायतीति। ननु तत्क्रतुन्याये सत्यपि इन्द्राद्यन्तर्यामित्वेनोपासने परब्रह्मप्राप्तिवत् अत्र चतुर्मुखान्तर्यामितयोपासने परब्रह्मप्राप्तिरिति स्यादित्यतो हेत्वन्तरमाह परमिति। न च परात् परमित्यस्य केवलं परमित्यस्य च भेद इति शंक्यम्—परमित्यस्यैव परात् परमिति, पुरुषमित्यस्यैव पुरिशयं पुरुषमिति च विवरणमित्यैकरस्यसंभवे तत्त्यागायोगात्। परत्वेनेति। न च चतुर्मुखोऽपि व्यष्टिजीव एवेति वाच्यम्—अत्र ब्रह्मलोकश्चतुर्मुखलोक इति सिद्धे, तत्र चतुर्मुखस्यैव परत्वात्, तस्य कथं जीवघनात् परत्वमिति शङ्कायां घनशब्दस्य मूर्त्यर्थकत्वात् मूर्तजीवरूपव्यष्ट्यपेक्षया जीवसमष्टेः परत्वं कारणत्वात्,

इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे-ईक्षतिकर्म व्यपदेशात् सः। ईक्षतिकर्म स परमात्मा। कुतः? व्यपदेशात्। व्यपदिश्यते हीक्षतिकर्म परमात्मत्वेन। तथा हि ईक्षतिकर्मविषयतयोदाहृते श्लोके, 'तमोङ्कारेणैवायनेनान्वेति विद्वान् यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं च" इति। परं शान्तमजरमभयममृतमिति हि परमात्मन एवैतद्रूपम्; (छा.४.१५.) "एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म" इत्येवमादिश्रुतिभ्यः। "एतस्मात् जीवघनात्परात्परम्" इति च परमात्मन एव व्यपदेशः; न चतुर्मुखस्य; तस्यापि जीवघनशब्दगृहीतत्वात्। यस्य हि कर्मनिमित्तं देहित्वम्, स जीवघन इत्युच्यते; चतुर्मुखस्यापि तच्छ्रूयते (श्वे.६.१८) "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्" इत्यादौ।

यत् पुनरुक्तम्—अन्तरिक्षलोकस्योपरि निर्दिश्यमानो ब्रह्मलोकः चतुर्मुखलोक इति प्रतीयते; अतस्तत्रस्थश्चतुर्मुख इति—तदयुक्तम्; "यत्तच्छान्तमजरममृतमभयम्" इत्यादिनेक्षतिकर्मणः परमात्मत्वे निश्चिते सति, ईक्षितुः स्थानतया निर्दिष्टो ब्रह्मलोको न क्षयिष्णुश्चतुर्मुखलोको भवितुमर्हति। किञ्च "यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यते, एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्तः; स

तदाश्रयगुरुपश्च चतुर्मुख इति तस्यापि तद्द्वारा परत्वविवक्षणात्। तल्लोकग्रहणकारणञ्च—तस्य अन्तरिक्षसंसृष्टत्वात्, पूर्वलोकवत् प्राकृतत्वात्, भोगलोकसहकारमुपेक्ष्य मोक्षलोकग्रहणायोगाच्च; अग्रचप्रायन्यायात्। तथा मनुस्मृतौ (२-७६) भूर्भुवः स्वरिति व्याहृतित्रयस्य वेदत्रयजन्यत्वमुक्तम्। अत्र वेदत्रयसाध्यतयोक्तं नयनं तद्व्याहृतित्रयार्थभूतप्राकृतलोकविषयकमेव युक्तम्। पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौरिति च प्रसिद्धमिदमेव लोकत्रयमित्येवं भाव्यम्।

ईक्षतिकर्म स परमात्मेति। अत्र सः इति सौत्रपदस्य परमात्मेति व्याख्यानम्। इदं साध्यसमर्पकम्। न च प्रथमाधिकरणादावपि साध्यस्य वक्तव्यत्वादत्र परं कुत इति शंक्यम्—अत्र वा वक्तव्यम्, तत्र वेति न कश्चिद्विशेषः इति न्यायेनोपपत्तेः, अस्यैव पूर्वापराधिकरणेष्वप्याकर्षात्। यथा, 'भेदव्यपदेशाच्चान्यः', 'अत एव च स ब्रह्म' इति सूत्रगतयोरन्यपदब्रह्मपदयोः तत्तत्पादे सर्वत्र। अथवा **ईक्षतिकर्म सः** इति भाष्ये पक्षनिर्देशः; **परमात्मेति** अर्थप्राप्तसाध्यपूरणम्। स इत्यस्य पूर्ववाक्योक्तपरपुरुष इत्यर्थः। तेन ध्यायतिकर्मतया निर्दिष्टपरपुरुषाभिन्नः ईक्षतिकर्मभूतः परात्परः पुरुष इति पक्षनिर्देशात् ध्यायतीक्षतिकर्मणोर्भिन्नत्वशंका सूत्रतो व्यावर्त्यते। तदेतत् प्रागेव भाष्ये प्रत्यनोधि। **परश्चेति** इत्येतदनन्तरम् अस्तीति शेषः। **जीवघनात् परात् परमित्यस्य**, 'अक्षरात् परतः परः' इत्यत्रेव बद्धात् क्षरात् परो योऽक्षरः मुक्तः तस्मात् परं पुरुषोत्तममित्यर्थो युक्तः। पूर्वपक्षे तु पराज्जीवघनादिति परिवर्त्यान्वयः कर्तव्य आसीत्। **ईक्षितुः स्थानतयेति**। तत्रस्थश्चतुर्मुख इति प्रागुक्ततया ईक्षितस्य ईक्ष्यमाणस्य वा स्थानतयेति, तत्स्थानतयेति वा वक्तव्ये ईक्षितुरिति कथमिति चेन्न-तद्गतेन चेक्ष्यमाण इति पूर्वपक्षे उक्ततया एवमप्युक्तिसंभवात्। ननु यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परञ्चेति वाक्यस्य खण्डान्ते वर्तमानत्वात् पूर्वं चतुर्मुखलोकं प्राप्तस्य पश्चात् तत्रोपासनबलात् 'ब्रह्मणा सह ते सर्वे' इति न्यायेन क्रमभावी परब्रह्मलाभ उच्यतमिति। अत ईक्षतिकर्म चतुर्मुख एवेत्यत्र, उपक्रमस्य हेतुं दर्शयति किञ्चेति। चतुर्मुखलोकं पूर्वं गच्छति;

सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम्" इति सर्वपापविनिर्मुक्तस्य प्राप्यतयोच्यमानं न चतुर्मुखस्थानम्। अत एव चोदाहरणश्लोके इममेव ब्रह्मलोकमधिकृत्य श्रूयते, "यत्तत् कवयो वेदयन्ते" इति। कवयः सूरयः। सूरिभिर्दृश्यं च वैष्णवं पदमेव; (सुबा.६.) "तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः" इत्येवमादिभ्यः। न चान्तरिक्षात्परश्चतुर्मुखलोकः, मध्ये स्वर्गलोकादीनां बहूनां सद्भावात्।

अतः, "एतद्वै सत्यकाम! परं चापरं च ब्रह्म, यदोङ्कारः। तस्माद्विद्वानेतेनैवायनेनैकतरमन्वेति" इति प्रतिवचने, यत् अपरं कार्यं ब्रह्म निर्दिष्टम्, तत् ऐहिकामुष्मिकत्वेन द्विधा विभज्य एकमात्रं प्रणवमुपासीनानामैहिकं मनुष्यलोकावाप्तिरूपं फलमभिधाय, द्विमात्रमुपासीनानामामुष्मिकमन्तरिक्षशब्दोपलक्षितं फलं चाभिधाय, त्रिमात्रेण परब्रह्मवाचिना प्रणवेन परं पुरुषं ध्यायतां परमेव ब्रह्म प्राप्यतयोपदिशतीति सर्वं समञ्जसम्। अत ईक्षतिकर्म परमात्मा॥

इति ईक्षतिकर्माधिकरणम् १-६.४-

२२- दहराधिकरणम् १.३.५ (छा ८.)

दहर उत्तरेभ्यः। १। ३। १३॥

इदमामनन्ति च्छन्दोगाः (छा.८) "अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म,

---

पश्चात् परं ब्रह्मेति पक्षे तमिति चतुर्मुखलोकस्यैव ग्राह्यतया यत्तत्कवय इति तद्विशेषणमनन्वितमिति दोषान्तरमप्याह अत एव चेति। उदाहरणेतिपदेन श्लोकस्यास्यात्रोपनिषदि अपूर्वत्वाभावात्, खण्डान्तस्थत्वेन दौर्बल्यवर्णनमप्ययुक्तमिति सूच्यते। बहूनामिति। सप्तलोकीव्यवहारोऽपि हि प्रसिद्धः। लोकान्तरग्रहणे ब्रह्मलोकपदघटकब्रह्मपदानन्वय इति तेषां त्यागे, पूर्वोक्तयुक्तिभिश्चतुर्मुखलोकोऽपि त्याज्य एव। लोकान्तराणामप्योंकारप्राप्यत्वाय यदि अन्तरिक्षपदं तदुपलक्षणम्, तदा उपलक्ष्यतावच्छेदकं प्राकृतामुष्मिकलोकत्वमेवेति तेनैव चतुर्मुखलोककोडीकारात् तदन्यो ब्रह्मलोकः परब्रह्मलोक एवेत्याह अत इति। अन्यथा परंचापरंचब्रह्मेति उपक्रमे परब्रह्मकीर्तनविरोधोऽपीति दर्शयितुमुपक्रमवाक्यमप्युपात्तम्। सर्वं समञ्जसमिति। प्राकृतलोकभोगलोकसाहचर्यादिकं वस्तुविरोधात् न पूर्वपक्षसाधकम्। गार्ग्यप्रश्ने पूर्वमक्षरप्राप्तेरुक्तत्वेऽपि किं सा प्राप्तिरेव ओंकारसाध्या, उतान्यापीति सत्यकामप्रश्नावकाशात् तत्र मात्राभेदे फलभेदस्य प्रदर्शनेन त्रिमात्रेणैव तत्प्राप्तिकथनमिह घटते। मनुस्मृतौ प्राकृतलोकत्रयस्य वेदत्रयजन्यत्वकथनेऽपि तत्राकाराद्यक्षराणां वेदानाञ्च संबन्ध उक्तः, इह तु मात्राणामिति वैलक्षण्यवत् इदमपि वैलक्षण्यं युक्तमित्याशयः॥. १२.

पूर्वाधिकरणे सूर्यद्वारकब्रह्मलोकप्राप्तिपूर्वकामृताभयपरब्रह्मानुभवप्रतिपादकसत्यकामप्रश्नविचारः कृतः। अथ तथैवादित्य-ब्रह्मलोक-अमृताभयप्राप्तिपरा दहरविद्या विचार्यते; तथा किमाकाशशब्दार्थः उपास्यं ब्रह्म, उत तदन्तर्वर्तीति संशये पूर्वमन्तरिक्षपदस्य प्राकृतसर्वलोकोपलक्षणत्वमपि स्वीकृत्य यदि तदुपरिस्थितस्य परब्रह्मत्वमुक्तम्, तर्हि सुतरामाकाशपदस्य प्रसिद्धार्थापरित्यागेन तदुपरिस्थितस्य परब्रह्मत्वस्वीकरणं घटत इति शंकेति संगतिः। दहरम् अल्पम्। सूत्रे आकाश इति विशेष्यपदं विहाय दहर इति निर्देशः 'यावान्

दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः, तस्मिन् यदन्तः, तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्" इति। तत्र संदेहः—किमसौ हृदयपुण्डरीकमध्यवर्ती दहराकाशो महाभूतविशेषः, उत प्रत्यगात्मः, अथ परमात्मा इति। किं तावत् युक्तम्? महाभूतविशेष इति। कुतः? आकाशशब्दस्य भूताकाशे ब्रह्मणि च प्रसिद्धत्वेऽपि भूताकाशे प्रसिद्धिप्रकर्षात्; तस्मिन् यदन्तः तदन्वेष्टव्यम्" इत्यन्वेष्टव्यान्तरस्याधारतया प्रतीतेश्च—

इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते—दहर उत्तरेभ्यः। दहराकाशः परं ब्रह्म; कुतः? उत्तरेभ्यो वाक्यगतेभ्यो हेतुभ्यः। "एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः" इति निरुपाधिकात्मत्वमपहतपाप्मत्वादिकं सत्यकामत्वं सत्यसङ्कल्पत्वं चेति दहराकाशे श्रूयमाणा गुणाः दहराकाशं परं ब्रह्मेति ज्ञापयन्ति। (छा.८.१.६) "अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामान्, तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति" इत्यादिना, (८.२.१०) "यं कामं कामयते, सोऽस्य सङ्कल्पादेव समुत्तिष्ठति; तेन सम्पन्नो महीयते" इत्यन्तेन दहराकाशवेदिनः सत्यसङ्कल्पत्वप्राप्तिश्चोच्यमाना दहराकाशं परं ब्रह्मेत्यवगमयति।'

"यावान् वा अयमाकाशः, तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः" इत्युपमानोपमेयभावश्च दहराकाशस्य भूताकाशत्वे नोपपद्यते॥ हृदयावच्छेदनिबन्धनः उपमानोपमेयभाव इति चेत्—तथासति हृदयावच्छिन्नस्य द्यावापृथिव्यादिसर्वाश्रयत्वं नोपपद्यते॥ ननु च दहराकाशस्य परमात्मत्वेऽपि बाह्याकाशोपमेयत्वं न संभवति; (छा.३.१४) "ज्यायान् पृथिव्याः ज्याया-

---

वा अयमाकाशः' इति वाक्यस्थाकाशपदग्रहणभ्रमव्यवच्छेदार्थः। अन्वेष्टव्यम् मन्तव्यम्। विजिज्ञासितव्यम् निदिध्यासितव्यम्। सन् भोग्यत्वसूचनार्थः। उत्तरेभ्य इति सूत्रे प्रयोगः,—'तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्' इति पूर्ववाक्यस्य पूर्वपक्ष्यनुकूलतया प्रतीयमानत्वेऽपि उत्तरवाक्यानि सिद्धान्त्यनुकूलानीति ज्ञापयितुम्। वाक्यगतेभ्य इति। वाक्यशेषगतेभ्य इति शाङ्करम्। हेतवश्च बाह्याकाशोपमेयत्वद्युपृथिव्याद्याधारत्वापहतपाप्मत्वादयः। ननु तस्मिन् यदन्तरिति यच्छब्दनिर्दिष्टम् ब्रह्मैव। तदेव, 'एष आत्मा' 'य इहात्मान' मिति आत्मशब्देन निर्दिश्यताम्, आकाश एव निर्दिष्ट इति कुत इत्यत्र, यावान् वा अयमिति पूर्ववाक्यानुपपत्तिं दर्शयति यावान्वा इति। हृदयावच्छेदेति। नन्वस्य पूर्वपक्षिण उपमेयपराकाशशब्दस्यापि भूताकाशार्थकत्वाभिमतौ वाक्यकृत्यं किं दर्शितं भवति? एवं हि सति भूताकाशगतं द्यावापृथिव्यादिवस्तुजातमेवान्वेष्टव्यमिति वक्तव्यं स्यात्। तस्यैव तत्र समाहितत्वोक्तेरिति चेत्—'यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन् समाहितम्' इति वाक्यमिह लोकेऽननुभाव्यं सर्वं ब्रुवत् परमात्मानमपि क्रोडीकरोति। द्यावापृथिव्यादिकमपि भोग्यत्वाभिप्रायेणैवात्र कथ्यत इति तदाशयः। अनेनैवाशयेन अथस्यादिति उपरि शङ्किष्यते, परिहरिष्यते चायं विस्तरेण। सर्वाश्रयत्वमिति। न तावदिदं वाक्यमाकाशद्वयैक्यमात्रपरम्, तर्हि योऽयं, स एष इत्येव प्रयोगसंभवात् यावान्—तावानित्ययोगात्।

नन्तरिक्षात्" इत्यादौ सर्वस्माज्ज्यायस्त्वश्रवणात् ॥ नैवम् । दहराकाशस्य हृदयपुण्डरीकमध्यवर्तित्वप्राप्ताल्पत्वनिवृत्तिपरत्वादस्य वाक्यस्य; यथा अधिकजवेऽपि सवितरि 'इषुवद्गच्छति सविता' इति वचनं गतिमान्द्यनिवृत्तिपरम् ॥

अथ स्यात्—"एष आत्माऽपहतपाप्मा" इत्यादिना दहराकाशो न निर्दिश्यते; "दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्" इति दहराकाशान्तर्वर्तिनः ततोऽन्यस्यान्वेष्टव्यत्वेन प्रकृतत्वात्, इह "एष आत्माऽपहतपाप्मा" इति तस्यैवान्वेष्टव्यस्य निर्देष्टुं युक्तत्वात् ॥ स्यादेतदेवम्; यदि श्रुतिरेव दहराकाशं तदन्तर्वर्तिनं च न व्यभक्ष्यत्; व्यभाक्षीत्तु सा। तथा हि—"अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्" इति ब्रह्मपुरशब्देन उपास्यतया संनिहितपरब्रह्मणः पुरत्वेनोपासकशरीरं निर्दिश्य, तन्मध्यवर्ति च तदवयवभूतं पुण्डरीकाकारमल्पपरिमाणं हृदयं परस्य ब्रह्मणो वेश्मतयाऽभिधाय, सर्वज्ञं सर्वशक्तिमाश्रितवात्सल्यैकजलधिमुपासकानुग्रहाय तस्मिन् वेश्मनि संनिहितं सूक्ष्मतया ध्येयं दहराकाशशब्देन निर्दिश्य, तदन्तर्वर्ति चापहतपाप्मत्वादि स्वभावतो निरस्तनिखिलहेयत्वं सत्यकामत्वादिस्वाभाविकानवधिकातिशयकल्याणगुणजातं च ध्येयं "तदन्वेष्टव्यम्" इत्युपदिश्यते। अत्र तदन्वेष्टव्यम् इति तच्छब्देन दहराकाशं तदन्तर्वर्तिगुणजातं च परामृश्य तदुभयमन्वेष्टव्यमित्युपदिश्यते—"यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म" इत्यनूद्य, तस्मिन् दहरपुण्डरीकवेश्मनि यो दहराकाशः यच्च तदन्तर्वर्तिगुणजातम्, तदुभयमन्वेष्टव्यमिति विधीयत इत्यर्थः ॥ दहराकाशशब्दनिर्दिष्टस्य परब्रह्मत्वम्, "तस्मिन् यदन्तः" इति निर्दिष्टस्य च तद्गुणत्वम्, तच्छब्देनोभयं परामृश्योभयस्याप्यन्वेष्टव्यतया विधानं च कथमवगम्यत इति चेत्—तदवहितमनाश्शृणु— "यावान् वा अयमाकाशः तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः" इति दहराकाशस्यातिमहत्तामभिधाय, "उभे अस्मिन् द्यावा-

---

अतः साम्यविवक्षा। यदि स्वच्छत्वसूक्ष्मत्वादिनैव साम्यं स्यात्, तर्हि औपाधिकभेदमादायापि निर्वाहः स्यात्, सर्वाश्रयत्ववर्णनात्तु पूर्णाकाशस्यैव अन्तर्हृदय आकाश इत्यत्रापि ग्राह्यतया भेदाभावान्नोपमानोपमेयभाव इति भावः। इषुवदिति। "क्षितेषुरिव सर्पति" (२.८.१०) इति श्रीविष्णुपुराणम्। नन्वाकाशान्तर्वर्तिन एवान्वेष्टव्यत्वे स्पष्टमुच्यमाने आकाशस्यान्वेष्टव्यत्वमुच्यत इति कथं विरुद्धमुच्यत इत्यत्राह अत्रेति। तदन्वेष्टव्यमिति तच्छब्दः, स च तच्च तदित्येकशेषेणोभयग्राहीति भावः। इममर्थं स्पष्टयितुं यो दहराकाश इति यच्छब्दघटनेन स्ववाक्यमेव व्याख्याति यदिदमिति। व्युत्पादनार्थमेतावत्; न यच्छब्दोऽध्याहर्तव्य इति निर्बन्धः ॥ क्लेश एष किमर्थः; असदुक्तरीतौ को दोष इति पूर्वपक्षी शंकते दहराकाशेति। उपमानोपमेयभावायोगात् प्रथम आकाशः न भूताकाश इति प्रागेवोक्तम्। 'उभे अस्मिन्', 'सर्वं तदस्मिन्' इति अस्मिन्नित्यनेन स एव गृह्यत इति स्पष्टम्। अतः सर्वमिति शब्देन परमात्मकोडीकारो न भवति। अस्मिन्निति निर्दिष्टमेवोपरि, 'नास्य जरयैतज्जीर्यति' इति एतत्पदेन

पृथिवी अन्तरेव समाहिते ; उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्राणि" इति प्रकृतमेव दहराकाशम् अस्मिन्निति निर्दिश्य तस्य सर्वजगदाधारत्वमभिधाय, "यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन् समाहितम्" इति पुनरपि अस्मिन्निति तमेव दहराकाशं परामृश्य, तस्मिन् अस्य उपासकस्येह लोके यद्भोग्यजातमस्ति, यच्च मनोरथमात्रगोचरमिह नास्ति, सर्वं तत् भोग्यजातमस्मिन् दहराकाशे समाहितमिति निरतिशयभोग्यत्वं दहराकाशस्याभिधाय, तस्य दहराकाशस्य देहावयवभूतहृदयान्तर्वर्तित्वेऽपि देहस्य जराप्रध्वंसादौ सत्यपि परमकारणतयाऽतिसूक्ष्मत्वेन निर्विकारत्वमुक्त्वा, तत एव, "एतत् सत्यं ब्रह्म पुरम्" इति तमेव दहराकाशं सत्यभूतं ब्रह्माख्यं पुरं निखिलजगदावासभूतमित्युपपाद्य, "अस्मिन् कामाः समाहिताः" इति दहराकाशमस्मिन्निति निर्दिश्य, काम्यभूतांश्च गुणान् कामा इति निर्दिश्य तेषां दहराकाशान्तर्वर्तित्वमुक्त्वा, तदेव दहराकाशस्य काम्यभूतकल्याणगुणविशिष्टत्वं तस्याऽऽत्मत्वं च, "एष आत्माऽपहतपाप्मा" इत्यादिना "सत्यसङ्कल्पः" इत्यन्तेन स्फुटीकृत्य, "यथा ह्येवेह प्रजा अन्वाविशन्ति" इत्यारभ्य, "तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति" इत्यन्तेन तदिदं गुणाष्टकं तद्विशिष्टं दहराकाशशब्दनिर्दिष्टमात्मानं चाविदुषामेतद्व्यतिरिक्तभोग्यसिद्धये च कर्म कुर्वतामन्तवत्फलावाप्तिमसत्यसङ्कल्पत्वं चाभिधाय, "अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामान्, तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति" इत्यादिना दहराकाशशब्दनिर्दिष्टमात्मानं तदन्तवर्तिनश्च काम्यभूतान् अपहतपाप्मत्वादिकान् गुणान् विजानतामुदारगुणसागरस्य तस्य परमपुरुषस्य प्रसादादेव सर्वकामावाप्तिः सत्यसङ्कल्पता चोच्यते।

ग्राह्यम्। एतत् सत्यं ब्रह्म पुरमिति च तस्य ब्रह्मत्वं स्पष्टमुक्तम्। एष दहराकाश एव, 'अस्मिन् कामाः' इति वाक्ये अस्मिन्निति निर्दिश्यते। अतोऽन्वेष्टव्यानां कामानां तदाधारस्य च विभागः श्रुत्यैव कृत इति भावः। **तस्मिन्** भूताकाशोपमेयतया दर्शिते। **अस्मिन्** द्यावापृथिव्याद्याधारतयोक्ते। **अस्य** वाक्यस्य भोग्यत्वेन सर्वनिर्देशकत्वाभावे अस्येति श्रुतिगतं पदं व्यर्थं स्यादित्याशयेन **भोग्यजातमित्युक्तम्**। **काम्यभूतांश्च गुणानिति**। न च सर्वस्य प्राक् भोग्यत्वेन कीर्तनात् **कामा** इति पदमविशेषेण द्यावापृथिव्यादिसर्वपरमेवास्त्विति शंक्यम्—'त इमे सत्याः कामा अनृतापिधाना' इत्युक्त्या पिहितानामेव कामपदग्राह्यत्वात्। एषाञ्च स्पष्टदृष्टानामतथात्वात्। कथञ्चित् परमात्मसंबन्धित्वाकारेण काम्यमानतया हेयत्वाभावेन सत्यकामशब्दार्थान्तर्भावसंमतावपि अपहतपाप्मत्वादिश्रूयमाणगुणत्यागायोगेन कामशब्देन सर्वग्रहणं चिकीर्षितमिति। ननु यदन्तरित्येव परमात्मोच्यते ; दहरस्तु भूताकाश एव। दहरस्य कथं परमात्माधारत्वमिति शंकायाम्, तस्य बाह्याकाशैक्यात् द्यावापृथिव्यादिसर्वाधारत्ववत् परमात्माधारत्वमपि संभवतीति उपर्युपन्यस्तम्। अथ शरीरनाशे अन्तर्वर्तिनः परमात्मनो नाशशंकाम्, 'एतत् सत्यं ब्रह्मपुरम् ; अस्मिन् कामाः समाहिताः' इत्यनेन आकाशस्यैव ब्रह्मपुरत्वात् शरीरस्य जीर्यतस्तथात्वाभावात् आकाश एवास्मिन् कामानां समाधानान्न दोष इति परिहृत्य, 'किं तदत्र विद्यते' इति प्राक् पृष्टं

अतो दहराकाशः परं ब्रह्म, तदन्तर्वर्ति चापहतपाप्मत्वादि काम्यगुणजातम्, तदुभयमन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यमिति चोच्यत इति निश्चीयते। तदेतद् वाक्यकारोऽपि स्पष्टयति, "तस्मिन् यदन्तरिति कामव्यपदेशः" इत्यादिना।

अत एतेभ्यो हेतुभ्यो दहराकाशः परमेव ब्रह्म ॥ १३ ॥

इतश्च दहराकाशः परं ब्रह्म—

गतिशब्दाभ्याम्; तथाहि दृष्टम्; लिङ्गं च ।१।३।१४॥

(८.३.) "तद्यथा हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि सञ्चरन्तो न विन्देयुः, एवमेवेमाः सर्वाः प्रजाः अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति; अनृतेन हि प्रत्यूढाः" इति एतमिति प्रकृतं दहराकाशं निर्दिश्य तत्राहरहः सर्वेषां क्षेत्रज्ञानां गमनम्, गन्तव्यस्य तस्य दहराकाशस्य ब्रह्मलोकशब्दनिर्देशश्च दहराकाशस्य परब्रह्मतां गमयतः॥ कथमनयोरस्य परब्रह्मत्वसाधकत्वमित्यत आह तथाहि दृष्टम् इति। परस्मिन् ब्रह्मणि सर्वेषां क्षेत्रज्ञानामहरहस्सुषुप्तिकाले गमनमन्यत्राभिधीयमानं दृष्टम्—(छा.६.९) "एवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति संपद्य न विदुः, सति संपत्स्यामहे इति" इति, (छा.६.१०) "सत आगम्य न विदुः, सत आगच्छामह इति" इति च। तथा ब्रह्मलोकशब्दश्च परस्मिन् ब्रह्मणि दृष्टः, (बृ.६.३३) "एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति होवाच" इति। मा भूदन्यत्र ब्रह्मणि गमनदर्शनम्; एतदेव तु दहराकाशे सर्वेषां क्षेत्रज्ञानां प्रलयकाल इव निरस्तनिखिलदुःखानां सुषुप्तिकालेऽवस्थानं श्रूयमाणम्

विशदीक्रियते एष आत्मेतीत्यस्तु। अस्तु वा, 'एतत् सत्यं ब्रह्मपुरमिति वाक्यमपि परमात्मपरमिति। सर्वथा यदन्तरिति परमात्मैवोच्यतामित्याशंकायाम्, संप्रदायमपि प्राक्तनमत्र दर्शयति तदेतत् वाक्यकारोऽपीति। यावान् वा इति वाक्यस्य भूताकाशपरत्वं द्यावापृथिव्यादीनां भूताकाशाधेयत्ववर्णनञ्चाक्षरसमसंभवि च। न हि आकाशस्य सर्वाधारत्वमस्ति। तदसिद्धौ, तन्न्यायेन परमात्माधारत्वमपि भवितुमर्हतीति वर्णनमयुक्तमेव। आकाशस्याप्यनित्यतया देहवत् आत्माधारत्वायोग एवेत्यादिकमत्र हृद्गतम्॥ १३

'अत्र ह्यस्यैते सत्याः कामा अनृतापिधानाः' इति वाक्ये अत्रेति कामाधारं निर्दिश्य तस्य हिरण्यनिध्युपमेयस्य ब्रह्मलोकत्वाभिधानादपि कामाधार आकाश एव परमात्मा; न तु तदन्तर्वर्तीत्याहानन्तरसूत्रेण। ब्रह्मलोकशब्दः ब्रह्माधारहार्दाकाशपर एवास्तु इत्यत्र गतिवचनं गतिपरश्रुत्यन्तरैकरस्यं ब्रह्मलोकशब्दश्रवणं ब्रह्मलोकपदे कर्मधारयौचित्यं हिरण्यनिध्युपमेयत्वौचित्यञ्चात्र समाधानरूपतया विवक्षितम्। एतमिति निर्दिष्टः कामाधारः परमात्मा सर्वप्रजागतिकर्मत्वेन निर्दिष्टत्वात् सद्वत्; ब्रह्मलोकशब्दवाच्यत्वात्, एषब्रह्मलोक इत्यत्रैतच्छब्दार्थवदिति प्रयोगः। संपत्स्यामह इत्यस्य गत्यर्थकत्वज्ञापनाय 'सत आगम्ये'ति वाक्यमप्युपात्तम्। सम्राट् हे राजन् जनक। ननु श्रुत्यन्तरदर्शनमात्रेणात्राप्येवमिति कुत इति चेत्—औचित्यादेव। उभयस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतुत्वमपि भवतीत्याह लिङ्गमिति। प्रलयकालिकसर्वप्रजाधारवदिति दृष्टान्तः। यः परमात्मा न भवति, न स ह्ययाधारो भवतीति

अस्य परब्रह्मत्वे पर्याप्तं लिङ्गम्। तथा ब्रह्मलोकशब्दश्च समानाधिकरणवृत्त्याऽस्मिन् दहराकाशे प्रयुज्यमानः अस्य ब्रह्मत्वे प्रयोगान्तरनिरपेक्षं पर्याप्तं लिङ्गमित्याह लिङ्गं चेति। निषादस्थपतिन्यायाच्च षष्ठीसमासात् समानाधिकरणसमासो न्याय्यः।

अथवा,—" अहरहर्गच्छन्त्यः " इति न सुषुप्तिविषयं गमनमुच्यते; अपितु अन्तरात्मत्वेन सर्वदा वर्तमानस्य दहराकाशस्य परमपुरुषार्थभूतस्योपर्युपरि अहरहर्गच्छन्त्यः सर्वस्मिन् काले वर्तमानाः तमजानत्यः तं न विन्दन्ति—न लभन्ते ; यथा हिरण्यनिधिं निहितं तत्स्थानमजानानाः तदुपरि सर्वदा वर्तमाना अपि न लभन्ते, तद्वदित्यर्थः। सेयमेवमन्तरात्मत्वेन स्थितस्य दहराकाशस्योपरि तन्नियमितानां सर्वासां प्रजानामजानतीनां सर्वदा गतिरस्य दहराकाशस्य परब्रह्मतां गमयति। तथा ह्यन्यत्र परस्य ब्रह्मणोऽन्तरात्मतयाऽवस्थितस्य स्वनियाम्याभिः स्वस्मिन् वर्तमानाभिः प्रजाभिरवेदनं दृष्टम्। यथा अन्तर्यामिब्राह्मणे, (बृ.मा.६.७) " य आत्मनि तिष्ठन् आत्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्याऽऽत्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति " इति,(बृ.५.७) " अदृष्टो द्रष्टा अश्रुतः श्रोता " इति च। मा भूदन्यत्र दर्शनम् ; स्वयमेव त्वियं निधिदृष्टान्तावगतपरमपुरुषार्थभावस्यास्य हृदयस्थस्योपरि तदाधारतया अहरहः सर्वदा सर्वासां प्रजानामजानतीनां गतिरस्य परब्रह्मत्वे पर्याप्तं लिङ्गम् ॥ १४ ॥

इतश्च दहराकाशः परं ब्रह्म—

व्यतिरेकोऽपि विवक्षितः। अयं ब्रह्मलोकशब्दः परमात्मपरः तदर्थस्वरससमासकत्वात् ; यो यदर्थस्वरससमासकः स तत्परः ; यथा निषादस्थपतिशब्दः। न्याय्य इति। भेदगर्भसंबन्धे विशेषस्य विलम्बितप्रतीतिकत्वात् ; उत्तरपदश्रुतविभक्तेरेव पूर्वपदे ग्रहणे लाघवाच्च अत्र निषादरूपः स्थपतिर्गृह्यते। स्थपतिः राजा शिल्पी च। तद्वत् ब्रह्मरूपो लोकः ; आत्मानमेव लोकमुपासीतेति श्रुतेः॥

गतिशब्दाभ्यामित्यत्र गतिशब्दस्य चरणक्रियारूपार्थविवक्षया कृत्स्नं सूत्रं व्याख्याय दृष्टान्तावगतपुरुषार्थत्वानुरूपं प्राप्तिः स्थितिरित्यर्थविवक्षयाऽपि व्याख्याति **अथवेति**। पूर्वम् अहरहरित्यस्य अहोरात्रान्तर्गतनिद्राकालमात्रपरत्वम् ; इदानीं पूर्णाहोरात्रपरत्वमेव। विषयवाक्यं तु तदेव। **दृष्टमि**त्यत्र परं स्थितिपरं वाक्यान्तरमुदाहर्तव्यम्। शब्दशक्त्यव्याख्या तु नान्या। दृष्टं श्रुतम्। ननु प्रजाशब्दस्य देहविशिष्टजीवपरत्वात् हृदयमेव जीवस्थित्याधारत्वेनोक्तमस्तु, हार्दाकाशो वा ; न तु हृदयस्थः परमात्मेत्यत्र बाधकं दर्शयति **निधिदृष्टान्तेति**। तदिह सर्वप्रजाधारपरमात्माभिन्नत्वात् एष कामाधारः परमात्मा, न भूताकाश इत्युक्तं भवति। एवमेकैकं सूत्रमपि अन्तर्वर्तिनः परमात्मत्वनिषेधेनाकाशे तत्स्थापकं योजनीयम् ॥ १४

अनन्तरम्, 'स वा एष आत्मा हृदी'ति वाक्येन हृदयशब्दनिर्वचनेन हृदाधारकस्य परमात्मत्वमुक्तम्। तेन, 'पुण्डरीकं वेश्म ; दहरोऽस्मिन् अन्तराकाश' इति हृदाधारकः प्रतीत आकाशः पर इति सिद्धम्। तमेव, 'अथ य आत्मा' इति परामृश्य सेतुत्वादिकमुपरि कथ्यते इति नान्तर्वर्तिनः

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः । १ । ३ । १५ ।

"अथ य आत्मा" इति प्रकृतं दहराकाशं निर्दिश्य, "स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदाय" इति अस्मिन् जगद्विधरणं श्रूयमाणं दहराकाशस्य परब्रह्मतां गमयति ; जगद्विधरणं हि परस्य ब्रह्मणो महिमा ; (बृ.६.४) "एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय" इति, (बृ.५.८) "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः" इत्यादिभ्यः । स चायं तस्य परस्य ब्रह्मणो धृत्याख्यो महिमाऽस्मिन् दहराकाशे उपलभ्यते । अतो दहराकाशः परं ब्रह्म ॥ १५ ॥

प्रसिद्धेश्च । १ । ३ । १६ ॥

आकाशशब्दश्च परस्मिन् ब्रह्मणि प्रसिद्धः, (तै.आनं) "को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात्, यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्", (छा.१.९.) "सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते" इत्यादिषु । अपहतपाप्मत्वादिगुणसनाथा प्रसिद्धिर्भूताकाशप्रसिद्धेर्बलीयसीत्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

परमात्मत्वम्, किंत्वाकाशस्येत्याह धृतेश्चेति । अस्य परमात्मनो महिमभूतायाः धृतेः अस्मिन् दहराकाशे श्रुतेरिति सूत्रार्थः । दहराकाशः परमात्मा उक्तधृत्याश्रयत्वादिति । धृत्याश्रयस्य परमात्मत्वे प्रमाणमाह एष सर्वेश्वर इत्यादि । असंभेदः असांकर्यम्; परस्परासंघर्षः, तत्तत्स्वभावव्यवस्था च । "सामान्यात्तु" इति सूत्रभाष्यं द्रष्टव्यम् । श्रुतौ विधृतिपदे कर्तरि क्तिच् । सूत्रे तु भावे क्तिनेव । शांकरे धृतेरिति पञ्चमी । महिम्न इत्यादिर्धृतिसाधकहेतून्यासः । अस्य महिम्न इति समानाधिकरणम् । धृतिरूपमहिम्नः परमात्मनि श्रुत्यन्तरेषूपलब्धेरिति तदुक्तोऽर्थः । अत्र त्वेक एवान्वयः । बृहदारण्यके, 'य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः, तस्मिन् शेते सर्वस्य वशी—एष सेतुर्विधरणः' इति आकाशे शयाने धृतिश्रवणात् इहाप्याकाशान्तर्वर्तिनः सेति शंकाशमनाय महिम्नोस्यास्मिन् इत्युक्तम् । तत्राकाशशयनिष्ठत्वेनोक्तैव इहाकाशनिष्ठत्वेनोक्तेति आकाश एव परमात्मेति भावः ॥ १५

प्रसिद्धेश्च । ननु किमर्थमिदं सूत्रम् । पूर्वपक्षिणैव तदिष्टेः ; प्रागेव, आकाशस्तल्लिङ्गादित्यत्र सिद्धत्वादिति चेत्—आकाशशब्दस्य परमात्मपरत्वे सिंहमाणवकन्यायेन न गौणता, योगसंभवादिति ज्ञापनार्थम् । तेन, 'सकृद्विभातो ह्येष ब्रह्मलोकः' इत्युपरितनवाक्ये विभातपदेनाकाशशब्दावयवार्थाविष्करणात् योगार्थग्राहकप्रमाणबलादपि दहराकाशः परमात्मेति सूत्रविवक्षितमिति ध्येयम् । अपहतपाप्मत्वादिगुणश्रवणात् रूढ्यर्थे त्यक्ते अवयवार्थे चादृते जीवपरत्वशंका नोन्मिषति, तत्र प्रसिद्ध्यभावादिति चात्राभिप्रेतं भवति । एतदर्थमेव जीवपरत्वशंकागर्भसूत्रतः समनन्तरपूर्वमस्य हेतोः प्रस्तावः ॥

दहराकाशो जीव इति शंकितुः किं तदन्तर्वर्ति परं ब्रह्मेति विवक्षितम्, उत जीवगुणजातमेवेति । नाद्यः ; पूर्वमाकाशशब्देन प्रस्तुते कामाधार एष एष आत्मेत्यादिसर्वसमन्वयस्य कथितत्वात् तद्योगात् ।

एवं तावत् दहराकाशस्य भूताकाशत्वं प्रतिक्षिप्तम्। अथेदानीं दहराकाशस्य प्रत्यगात्मत्वमाशङ्क्य निराकर्तुमुपक्रमते—

इतरपरामर्शात् स इति चेन्नासंभवात् ।१।३।१७॥

यदुक्तं—वाक्यशेषवशात् दहराकाशः परं ब्रह्मेति—तदयुक्तम्, वाक्यशेषे परस्मादितरस्य जीवस्यैव साक्षात्परामर्शात्, "अथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते, एष आत्मेति होवाच, एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म" इति। यद्यपि, 'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः' इति हृदयपुण्डरीकमध्यवर्तितयोपदिष्टस्याकाशस्योपमानोपमेयभावाद्यसंभवाद् भूताकाशत्वं न संभवति, तथापि वाक्यशेषवशात् प्रत्यगात्मत्वं युक्तमाश्रयितुम्। आकाशशब्दोऽपि प्रकाशादियोगाज्जीव एव वर्तिष्यत इति चेत्—अत्रोत्तरं नासंभवात् इति। नायं जीवः; न ह्यपहतपाप्मत्वादयो गुणा जीवे संभवन्ति॥ १७॥

उत्तराच्चेत् आविर्भूतस्वरूपस्तु ।१।३।१८॥

उत्तरात् प्रजापतिवाक्यात् जीवस्यैवापहतपाप्मत्वादिगुणयोगो निश्चीयत इति चेत्—एतदुक्तं भवति—प्रजापतिवाक्यं जीवपरमेव। तथा हि, (छा.८.७) "य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः, सोऽन्वेष्टव्यः; स विजिज्ञासितव्यः। स सर्वांश्च लोकान् आप्नोति सर्वांश्च कामान्, यस्तमात्मानमनुविद्य विजानाति" इति प्रजापतिवचनमैतिह्यरूपेणोपश्रुत्य अन्वेष्टव्यात्मस्वरूपजिज्ञासया प्रजापतिमुपसेदुषे मघवते प्रजापतिः जागरितस्वप्नसुषुप्त्यवस्थं जीवात्मानं सशरीरं क्रमेण शुश्रूषुयोग्यतापरीचिक्षिषयोपदिश्य, तत्रतत्र भोग्यमपश्यते परिशुद्धात्मस्वरूपोपदेशयोग्याय तस्मै मघवते, (८.१२) "मघवन् मर्त्यं वा इदं शरीरमात्तं मृत्युना; तदस्यामृतस्याशरीरस्याऽऽत्मनोऽधिष्ठानम्" इति शरीरस्याधिष्ठानतामात्मनश्चाधिष्ठातृताम्, अशरीरस्य च तस्यामृतत्वस्वरूपतां चोक्त्वा, "न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति। अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः" इति कर्मारब्धशरीरयोगिनस्तदनुगुण-

---

नान्य इत्याह न ह्यपहतेति। न हि हृदयवर्तिनि बद्धे अपहतपाप्मत्वादि संभवति। उत्तरसूत्रगतशंकानुरोधेनात्रापहतपाप्मत्वादिगुणासंभवमात्रविवक्षा कृता; इतरपरामर्शः कथमुपपद्यत इति चेत्—उपरि सूत्रकृदेव वक्ष्यति॥ १७.

इति चेदित्यन्तस्य एतदित्यादिना इति चेदिति इत्यन्तेन विवरणम्। मघवते। विरोचनस्याप्युपसन्नत्वेऽपि जागरितावस्थोपदेशत एव तृप्ततया तस्य निवृत्तत्वात् तदनुक्तिः। मुक्तस्यापि 'जक्षत् क्रीडन् रममाणः' इति अत्रैव शरीरसद्भावस्य वक्ष्यमाणत्वात् कर्मारब्धेति विशेषितम्। जक्षत् हसन् भक्षयन् वा। रममाणः। भगवदनुभवकैङ्कर्यव्याप्त्येति शेषः। परमपदे ज्ञात्ययोगात् अवतरणदशाया-

सुखदुःखभागित्वरूपानर्थं तद्विमोक्षे च तदभावमभिधाय, "एवमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" इति जीवात्मनः स्वरूपमेव शरीरविमुक्तमुपदिदेश। "स उत्तमः पुरुषः। स तत्र पर्येति जक्षत् क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा नोपजनं स्मरन्निदं शरीरम्" इति प्राप्यस्य परस्य ज्योतिषः पुरुषोत्तमत्वम्, निवृत्ततिरोधानस्य परं ज्योतिरुपसंपन्नस्यास्य प्रत्यगात्मनो ब्रह्मलोके यथेष्टभोगावाप्तिम्, प्रियाप्रियाविमुक्त-कर्मनिमित्तशरीराद्यपुरुषार्थाननुसन्धानं चाभिधाय, "स यथा प्रयोग्यः आचरणे युक्तः, एवमस्मिन् शरीरे प्राणो युक्तः" इति यथोक्तस्वरूपस्यैव संसारदशायां कर्मतन्त्रं शरीरयोगं युग्यशकटयोगदृष्टान्तेनाभिधाय, "अथ यत्रैतत् आकाशमनु विषण्णं चक्षुः स चाक्षुषः पुरुषः, दर्शनाय चक्षुः। अथ यो वेद, इदं जिघ्राणीति, स आत्मा, गन्धाय घ्राणम्। अथ यो वेद इदमभिव्याहराणीति, स आत्मा, अभिव्याहाराय वाक्। अथ यो वेदेदं शृणवानीति, स आत्मा; श्रवणाय श्रोत्रम्। अथ यो वेदेदं मन्वानीति, स आत्मा; मनोऽस्य दिव्यं चक्षुः" इति चक्षुरादीनां करणत्वं रूपादीनां ज्ञेयत्वम्, अस्य च ज्ञातृत्वं प्रदर्श्य, तत एव शरीरेन्द्रियेभ्योऽस्य व्यतिरेकमुपपाद्य, "स वा एष एतेन दिव्येन चक्षुषा मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते, य एते ब्रह्मलोके" इति तस्यैव विधूत-कर्मनिमित्तशरीरेन्द्रियस्य मनश्शब्दाभिहितेन दिव्येन स्वाभाविकेन ज्ञानेन सर्वकामानुभवमुक्त्वा, "तं वा एतं देवा आत्मानमुपासते। तस्मात् तेषां सर्वे च लोका आत्ताः, सर्वे च कामाः" इति एवंविधमात्मानं ज्ञानिनो जानन्तीत्यभिधाय, "सर्वांश्च लोकान् आप्नोति सर्वांश्च कामान्, यस्तमात्मानमनुविद्य विजानाति—इति ह प्रजापतिरुवाच" इति एवंविधमात्मानं विदुषः सर्वलोकसर्वकामावाप्त्युपलक्षितं ब्रह्मानुभवं फलमभिधायोपसंहृतम्। अतस्तत्रापहतपाप्मत्वादिगुणको ज्ञातव्यतया प्रक्रान्तो जीव एवेत्यवगदम्। अतो जीवस्यापहतपाप्मत्वादयः संभवन्ति। अतो दहरवाक्यशेषे श्रूयमाणस्य जीवस्यापहतपाप्मत्वादिगुणसंभवात्स एव दहराकाश इति निश्चीयते—इति चेत्-इति।

तत्राह—आविर्भूतस्वरूपस्तु इति। पूर्वमनृततिरोहितापहतपाप्मत्वादिगुणकस्वस्वरूपः पश्चाद्विमुक्तकर्मबन्धः शरीरात् समुत्थितः परं ज्योतिरुपसंपन्नः आविर्भूतस्वरूपः सन् अपहतपाप्मत्वादिगुणविशिष्टस्तत्र प्रजापतिवाक्येऽभिधीयते; दहरवाक्ये तु अतिरोहितस्वभावापहतपाप्मत्वादिविशिष्ट एव दहराकाशः प्रतीयते। आविर्भूतस्वरूपस्यापि जीवस्यासंभावनीयाः

मत्वैषामन्वयः। स्त्रीभिरित्यादेः नोपजनमित्युत्तरत्रान्वयोऽपि स्यात्। उपजनम् कर्मकृतजननयुक्तम्; बन्धुजनसमीपस्थमिति वा; जनजन्यमिति वा। प्रयोग्यः युग्यः अश्वादिः। आचरणे चरणसाधने शकटे। प्राणः प्राणभृत्। यत्र यस्मिन् जीवे। आकाशमनु-आलोकरूपसहकारिकारणमनुसृत्य। चाक्षुषः चक्षुःकरणकः। दिव्यम् उत्कृष्टम्। अतिरोहितस्वभावेति। द्वहत्वे सत्येव, 'अभिचाकशीती 'तिवत्

सेतुत्वसर्वलोकविधरणत्वादयः सत्यशब्दनिर्वचनावगतं चेतनाचेतनयोर्नियन्तृत्वं दहराकाशस्य परब्रह्मतां साधयन्ति। सेतुत्वसर्वलोकविधरणत्वादय आविर्भूतस्वरूपस्यापि न संभवन्तीति. (शारी.४.४.१७) "जगद्व्यापारवर्जम्" इत्यत्रोपपादयिष्यामः ॥ १८ ॥

यद्येवम्, दहरवाक्ये (छा.८.३.४) "अथ य एष संप्रसादः" इत्यादिना जीवप्रस्तावः किमर्थः इति चेत्—तत्राह—

अन्यार्थश्च परामर्शः ।१।३।१९॥

दहराकाशस्यैव अपहतपाप्मत्वजगद्विधरणत्वादिवत्, मुक्तस्य तदुपसंपत्त्या अपहतपाप्मत्वादिकल्याणगुणविशिष्टस्वाभाविकरूपप्राप्तिकथनेन, तद्धेतुत्वरूपं परमपुरुषासाधारणं गुणमुपदेष्टुं प्रजापतिवाक्योक्तस्य जीवस्यात्र परामर्शः। प्रजापतिवाक्ये च मुक्तात्मस्वरूपयाथात्म्यविज्ञानं दहरविद्योपयोगितयोक्तम्; ब्रह्मप्रेप्सोर्हि जीवात्मनःस्वरूपं च ज्ञातव्यमेव; स्वयमपि कल्याणगुण एव सन् अनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणं परं ब्रह्मानुभविष्यतीति ब्रह्मोपासनफलान्तर्गतत्वात् स्वरूपयाथात्म्यविज्ञानस्य। (छा-१२.६) "सर्वांश्च लोकान् आप्नोति सर्वांश्च कामान्", (१२.३) "स तत्र पर्येति जक्षत् क्रीडन्" इत्यादिकं प्रजापतिवाक्ये कीर्त्यमानं फलमपि दहरविद्याफलमेव ॥ १९ ॥

अल्पश्रुतेरिति चेत्—तदुक्तम् ।१।३।२०॥

आकाशत्वश्रवणात् सर्वाधारत्वादिकथनाच्चातिरोहितत्वमवगम्यते। सेतुत्वेति। सेतुर्विधृतिरिति वाक्ये सेतुशब्दविवरणं विधृतिरिति। अतः सेतुत्वरूपविधरणत्वेत्यर्थः। अमृतस्यैष सेतुरित्यत्रैवार्थान्तरविवक्षा वा। आदिपदेन अन्धत्वविद्धत्वोपतापित्वानां निवर्तकत्वं नित्यप्रकाशाविष्कारकत्वमित्युक्तधर्मग्रहणम्। निर्वचनेति—सत् ति यम् इति विभज्य सत् चेतनम्, ति अचेतनम्, तदुभययन्तृ यम् इति कथनात्। जीवे भविष्यद्दशैवात्रापि दर्शिताऽस्तु इत्यत्राह सेतुत्वेति ॥ १८.

उत्तरसूत्रमवतारयति यद्येवमिति। ननु प्रधानतयैकस्य पदार्थस्य निरूपणे मध्ये तदुपयोगितया इतरप्रस्तावस्य शतशो दर्शनात्, 'कथमितरपरामर्शः' इति कोऽयमाक्षेपः,? किमर्थं वा पृथगिदं सूत्रमिति चेत्—उच्यते-सेतुत्वाद्यन्वययोग्यस्य जीवातिरिक्तस्यात्मपदार्थत्वे, अत्र, 'अथ य एष संप्रसादः इति यच्छब्देन जीवं निर्दिश्य, 'एष आत्मेति होवाच एतदमृत'मिति एतच्छब्देन तत्प्रति संबन्धिना जीवैक्यमुच्यमानं दुर्निर्वहमिति शंकितुराशयः। अत एव परामर्शपदम्। शंकान्तरपरिहारपरतयापि सूत्रं भाष्ये व्याख्यास्यते। तच्च—यदि प्रजापतिवाक्यं दहरविद्याङ्गभूतजीवात्मोपासनविधायकम्, तर्हि कथं प्रजापतिवाक्ये तदुपासनत एव परज्योतिःप्राप्तिरूपफलोपन्यास इत्येवंरूपम्। उपदेष्टुमिति। अथ यएष इति वाक्यस्य, एष संप्रसादः परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेण योऽभिनिष्पद्यते—यद्रूपः अपहतपाप्मत्वादिप्रागुक्ताकारविशिष्टयद्भावमापन्नः भवति, एष परमात्मेति रीत्याऽर्थो भाव्यः। य एष इत्येकीकरणे तु, एषआत्मेत्यत्र एतच्छब्दः एतदन्तर्याम्यर्थक इति भावः। सूत्रस्यार्थान्तरविवक्षयाऽऽह प्रजापतिवाक्ये चेति॥ १९.

" दहरोऽस्मिन् ' इत्यल्पपरिमाणश्रुतिः आराग्रोपमितस्य जीवस्यैवोपपद्यते, न तु सर्वस्माज्ज्यायसो ब्रह्मण इति चेत्—तत्र यत् उत्तरं वक्तव्यम्, तत् पूर्वमेवोक्तम्, (शारी.१.२.७) " निचाय्यत्वादेवम् " इत्यनेन। अतो दहराकाशः अनाघ्राताविद्याद्यशेषदोषगन्धः स्वाभाविकनिरतिशयज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजःप्रभृत्यपरिमितोदारगुणसागरः पुरुषोत्तम एव। प्रजापतिवाक्यनिर्दिष्टस्तु, (८.१०.२) " घ्नन्ति त्वेवैनं विच्छादयन्ति " इत्येवमादिभिरवगतकर्मनिमित्तदेहपरिग्रहः पश्चात् परं ज्योतिरुपसंपद्य आविर्भूतापहतपाप्मत्वादिगुणकस्वस्वरूप इति न [स] दहराकाशः ॥ २०

इतश्चैतदेवम्—

अनुकृतेस्तस्य च ।१।३।२१॥

तस्य दहराकाशस्य परस्य ब्रह्मणः अनुकारात् अयमपहतपाप्मत्वादिगुणको विमुक्तबन्धः प्रत्यगात्मा; न दहराकाशः। तदनुकारः—तत्साम्यम्। तथा हि प्रत्यगात्मनो विमुक्तस्य परब्रह्मानुकारः श्रूयते, (.३.१.३) " यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्। तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति " इति। अतोऽनुकर्ता प्रजापतिवाक्यनिर्दिष्टः, अनुकार्यं ब्रह्म दहराकाशः ॥ २१

अपि स्मर्यते ।१।३।२२॥

संसारिणोऽपि मुक्तावस्थायां परमसाम्यापत्तिलक्षणः परब्रह्मानुकारः स्मर्यते,(गी.१४.२)

प्रथमश्रुतदहरत्वानुसारेण जीव एव दहराकाश इति स्वीकृत्योत्तरं सर्वमन्यथा नेयमिति शंकते अल्पेति। तदुक्तमिति। ननु उक्तस्य पुनर्वचनं किमर्थमिति चेत्—अधिकाशंकापरिहारार्थम्। दहरत्वमत्रोपक्रमे श्रुतम्, तथा अन्तर्वर्तिन एवान्वेष्टव्यत्वादाकाशस्यानुपास्यत्वात् दहरत्वं नोपासनार्थमित्यधिकाशंका। उत्तरेभ्य इति बहुवचनेन बहुधर्मान्वयस्य कथिततया बह्वर्थमेकमुपक्रमस्थमप्यन्यथा कार्यमिति परिहारः। ननु प्रजापतिवाक्यमपि दहरविद्येव परमात्मपरं भवतु; केवलमाख्यायिकामुखेनोक्तार्थविशदीकरणायैव तत् प्रवृत्तमिति शंकां परिहरति प्रजापतिवाक्येति ॥ २०.

ननु किमित्येवं जीवपरभेदस्वीकारेण कलहः? अथ य एष संप्रसादः—एष आत्मेति होवाच ' इति उभयैक्यस्य कण्ठोक्तत्वात् स्वस्वरूपापत्तौ दहरजीवः पर एवेति स्यादिति शंकां बहुश्रुतिस्मृतिविरोधप्रदर्शनेन परिहर्तुमुपरि सूत्रद्वयम्। तदवतारयति इतश्चेति। मुखं पद्ममनुकरोतीत्यादिप्रयोगात् अनुकरोति इत्यस्य समो भवतीत्यर्थ इति अनुकारः साम्यमित्युक्तमिह। कृत्स्नार्थस्यापि रक्षणाय, 'जक्षत् क्रीडन्'इत्युक्तजक्षणादिक्रियापरं वाक्यं दहरविद्यास्थमेव दर्शितं सारे। उत्तरसूत्रस्य स्मृतिविषयकत्वात् अस्य सर्वश्रुतिविषयकत्वं युक्तमिति मुण्डकग्रहणमिह। मुक्तस्य तत्साम्यापत्तिपूर्वकतदभिप्रायानुविधायिकार्यवत्त्वस्य प्रकृताप्रकृतसर्वसमधिगतत्वाच्च तदैक्यसंभावनागन्ध इत्यर्थः ॥ २१.

अपि स्मर्यत इत्येतत्सूत्रानुसारात् संसारिणोऽपीत्यत्रत्यः अपिशब्दः स्मर्यते इत्यत्रान्वेति।

"इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः। सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च" इति ॥

केचित्—'अनुकृतेस्तस्य च', 'अपि स्मर्यते' इति सूत्रद्वयमधिकरणान्तरम्, (मुं.२.२.२०) "तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" इत्यस्याः श्रुतेः परब्रह्मपरत्वनिर्णयाय प्रवृत्तं वदन्ति। तत्तु, (शारी.१.२.५) "अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः", (शारी.१.३.१) द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात्, इत्यधिकरणद्वयेन तस्य प्रकरणस्य परब्रह्मविषयत्वप्रतिपादनात्, (शारी.१.१.१०)ज्योतिश्चरणाभिधानात्" इत्यादिषु परस्य ब्रह्मणो भारूपत्वावगतेश्च पूर्वपक्षानुत्थानादयुक्तम्; सूत्राक्षरवैरूप्यं च (स्याच्च) ॥ ११ ॥

इति दहराधिकरणम् ॥ ५ ॥

प्रमिताधिकरणम् १.३.६. (कठवल्ली)

शब्दादेव प्रमितः ।१।३।२३॥

कठवल्लीषु श्रूयते, (२.४.१३) "अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति। ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते। एतद्वै तत्", (.२.४.१३) "अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः। ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्वः। एतद्वै तत्", (२.६-१७) अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः। तं स्वाच्छरीरात् प्रवृहेन्मुञ्जादिवेषीकां धैर्येण। तं विद्याच्छुक्रममृतम्" इति। तत्र संदिह्यते—किमयमङ्गुष्ठमात्रप्रमितः प्रत्यगात्मा, उत परमात्मेति। किं युक्तम्? प्रत्यगात्मेति। कुतः? जीवस्यान्यत्राङ्गुष्ठमात्रत्वश्रुतेः, (श्वे.५.८.७)

पूर्वसूत्रभाष्ये विमुक्तस्येति श्रवणात् इहापि संसारिणो विमुक्तावस्थायामिति पाठः स्याद्वा ॥ २२.

शांकरयोजनां निरस्यति केचिदिति। 'न तत्र सूर्य' इति मन्त्रस्य द्युभ्वाद्यधिकरणविचारितवाक्यघटकत्वात् तदधिकरणमपि गृहीतम्। पूर्वपक्षस्य कथञ्चिदुत्थापनेऽपि तत्परिहारकांशस्येषदपि सूत्रादलाभात् तदयुक्तमित्याह सूत्राक्षरेति। वैरूप्यादित्यनेन सूर्यादेस्तदनुकारित्वात् तदपि ज्योतिरेव, न तु परमात्मेति पूर्वपक्ष एव सूत्रादुच्येतापीति ज्ञाप्यते। अनुमानादिति नास्ति, किंतु अनुकृतेरिति। ज्योतिरादिपदमपि न। अतो न तन्मन्त्रप्रत्यभिज्ञा। अधिकरणारम्भसूत्रे च प्रतिज्ञाखण्डेन भाव्यम्; चकारोपि न घटते। तस्येति च पूर्वप्रकृतपरम्। एतदपेक्षया ज्योतिर्दर्शनादिति सूत्रे एतद्विचारो युज्यते। अस्य मन्त्रस्य कठोपनिषदि श्वेताश्वतरे च सत्त्वात् किमिति मुण्डके परं विशिष्य शंकोत्थानम्। अन्यत्र निर्णयस्य जातत्वे स एवार्थ इहापि भविष्यतीत्यादि विमृश्यम् ॥ १. ३. ५.

उपासनार्थमल्पपरिमाणस्य परमात्मनि भावनेऽपि अङ्गुष्ठमात्रत्वं प्रसिद्धिबलात् जीवात्मन्येव युक्तमिति शंकया प्रमिताधिकरणारम्भः। कठवल्लीगतस्याङ्गुष्ठमात्रमन्त्रस्य परमात्मपरत्वेष्टौ जीवमात्रे तत्प्रसिद्धिभङ्गः स्यादिति मन्त्रत्रयमपि विचारविषयीकृतम्। अङ्गुष्ठमात्रः प्रमित इति पाठो वा। अङ्गुष्ठमात्रश्चासौ प्रमितश्चेति कर्मधारयो वा। अङ्गुष्ठमात्रपरिमित इति शांकरम्। अङ्गुष्ठमात्रहृदयप्रमित इत्यर्थो

प्राणाधिपः संचरति स्वकर्मभिः। अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः सङ्कल्पाहङ्कारसमन्वितो यः" इति। न चान्यत्रोपासनार्थतयाऽपि परमात्मनोऽङ्गुष्ठमात्रत्वं श्रूयते। एवं निश्चिते जीवत्वे ईशानत्वं शरीरेन्द्रियभोग्यभोगोपकरणापेक्षयाऽपि भविष्यति—

वा। जीवे प्रसिद्धिं श्वेताश्वतरवाक्ये दर्शयति **प्राणाधिप** इति। एवं तत्र प्रसिद्धिं भूतभव्येशानत्वं च दृष्ट्वा जीवः परो वेति संदिहानो विचारे प्रवर्तत इति भावः। श्वेताश्वतरे पूर्वं परमात्मानं प्रतिपाद्य जीवात्मनिरूपणार्थप्रवृत्तं मन्त्रजातमेवम्—गुणान्वयो यः फलकर्मकर्ता कृतस्य तस्यैव स चोपभोक्ता। स विश्वरूपस्त्रिगुणस्त्रिवर्त्मा प्राणाधिपः संचरति स्वकर्मभिः। अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः संकल्पाहङ्कारसमन्वितो यः। बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः' इत्यादि। अत इदमल्पपरिमाणं जीवस्यैवेति भावः। ननूपासनार्थमल्पपरिमाणं परमात्मनः प्रागुक्तमित्यत्राह **न चेति**। सत्यं दहरपरिमाणं तथा, न त्वङ्गुष्ठमात्रत्वम्; उपासनप्रकरणे एतददर्शनादित्यर्थः। ननु श्वेताश्वतर एव परमात्मनीदं श्रूयते, 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः। हृदा मनीषा मनसाभिक्लृप्तो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ती'ति; तत्र पूर्वं पश्चाच्च पुरुषसूक्तप्रत्यभिज्ञानेन परमात्मपरत्वनिर्णयादिति चेत्—अत्र पूर्वार्धं कठवल्लीतृतीयमन्त्राविशिष्टम्। उत्तरार्धे च **अभिक्लृप्तः** इति भूतकालनिर्देशात्, यो जीवात्मा ज्ञानयोगेन गृहीतः, **एतद्विदुः** एतज्जीवप्रकारकपरमात्मवेदनं ये लभन्ते, अमृतास्ते भवन्तीत्यर्थो वर्णनीयः। एवम्, "अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः अङ्गुष्ठञ्च समाश्रितः। ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभुक्" इति तैत्तिरीयमन्त्रोऽपि न परमात्मनोऽङ्गुष्ठमात्रत्वसाधकः; चकारश्रवणात् जीवः परमात्मा च प्रीणातीत्यर्थवर्णनसंभवात्। अङ्गुष्ठं च समाश्रित इत्यस्याङ्गुष्ठमात्रजीवाश्रित इत्यर्थस्य युक्तत्वात्। पूर्वोदाहृतश्वेताश्वतरमन्त्रयोस्तु गुणान्वयत्वादिरेकैकोऽपि धर्मो जीवैकगतः प्रतीत इति अङ्गुष्ठमात्रत्वमपि जीवासाधारणमिति ज्ञायते॥ कथं तस्याङ्गुष्ठमात्रत्वम्, आराग्रमात्र इति तत्रैवाणुत्वकथनात्; तत्रानन्तरेण वालाग्रेत्यादिनाऽत्यन्ताणुत्वकथनाच्च। यदि हृदयपरिमितत्वमङ्गुष्ठमात्रत्वम्, तद् दहराकाशेऽपि समानमिति चेत्—न तत्र हृदयमितत्वं विवक्षितम्, सर्वजन्तुहृदयस्याङ्गुष्ठमात्रत्वाभावात्। तदत्र, 'अथ सत्यवतःकायात् पाशबद्धं वशं गतम्। अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात्' इति महाभारते (व. १५.) यमनिष्कृष्यमाणस्य पुरुषस्याङ्गुष्ठमात्रत्वकथनात् पाशबद्धस्य परमात्मवशयमवश्यस्य तत्कृष्यमाणस्य सूक्ष्मदेहप्राणेन्द्रियसंघातरूपस्याङ्गुष्ठमात्रत्वमवसीयते। उत्क्रमणकाले च तेजोंशप्राधान्येन प्रयोगस्य, "प्राणस्तेजसि", "प्राणस्तेजसा युक्तः" इत्यादौ दर्शनात्, 'ज्योतिरिवाधूमकः' इति चोपपद्यते। अथवाऽत्र श्वेताश्वतरमन्त्रे बुद्धेर्गुणेन परिमाणेनाङ्गुष्ठमात्रः, आत्मगुणेन च आराग्रमात्र इति विभजनात् अङ्गुष्ठमात्रशब्दः अङ्गुष्ठपरिमाणबुद्ध्युपकरणकजीवपरः। परमात्मनश्चौपाधिकमुपास्यं परिमाणं हृदयपुण्डरीकसंबन्धि; न बुद्धिसंबन्धि। एवमङ्गुष्ठपरिमाणार्हतया जीव एवाङ्गुष्ठमात्रपदमुख्यार्थ इति, शब्दादसात् जीवपरा एवेमे मन्त्राः। भूतभव्येशान इति च न परमात्मासाधारणः शब्दः, तन्नियाम्यस्य चतुर्मुखादेरपि तदीशानत्वसत्त्वात्, अतो लिङ्गमिदं जीवत्वनिषेधाय स्यात्। श्रुत्या च लिङ्गं बाध्यम्। अतो जीवमेव

इति प्राप्ते ब्रूमः—शब्दादेव प्रमितः । अङ्गुष्ठ[मात्र]प्रमितः परमात्मा ; कुतः ? "ईशानो भूतभव्यस्य" इति शब्दादेव ; न च भूतभव्यस्य सर्वस्येशितृत्वं कर्मपरवशस्य जीवस्योपपद्यते ॥ २३ ॥

कथं तर्हि परमात्मनोऽङ्गुष्ठमात्रत्वमित्यत्राह—

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् । १ । ३ । २४ ॥

परमात्मनः उपासनार्थमुपासकहृदये वर्तमानत्वात्, उपासकहृदयस्याङ्गुष्ठप्रमाणत्वात् तदपेक्षयेदमङ्गुष्ठप्रमितत्वमुपपद्यते । जीवस्याप्यङ्गुष्ठप्रमितत्वं हृदयान्तर्वर्तित्वात् तदपेक्षमेव ; तस्याऽऽराग्रमात्रत्वश्रुतेः । मनुष्याणामेवोपासकत्वसंभावनया शास्त्रस्य मनुष्याधिकारत्वात् मनुष्यहृदयस्य च तत्तदङ्गुष्ठप्रमितत्वात् खरतुरगभुजगादीनामनङ्गुष्ठप्रमितत्वेऽपि न कश्चिद्दोषः ।

स्थितं तावदुत्तरत्र समापयिष्यते ॥ २४ ॥

२४ एतद्गर्भे देवताधिकरणम् १.३.७

तदुपर्यपि बादरायणः संभवात् ॥ १ । ३ । २५ ॥

गृहीत्वा कतिपयभूतभव्यदेहादिनिरूपितेशानत्वपरतया तत् योज्यमिति पूर्वपक्ष्याशयः । सिद्धान्त्याशयस्तु—रूढस्य, यौगिकस्य, पदसंघातरूपस्य वा, श्रवणमात्रेण विवक्षितार्थप्रतिपादनार्हस्य सर्वस्य श्रुतिरूपशब्दत्वात्, 'ईशानो भूतभव्यस्ये'त्ययं स्वरसतो निरुपाधिकसर्वभूतभव्येशानत्वरूपपरमात्मासाधारणधर्मबोधी श्रुतिरूपशब्द एव ; न तु त्वदुक्तस्तथेति शब्दादेव मन्त्रस्य परमात्मपरत्वम् । सूक्ष्मदेहस्याङ्गुष्ठमात्रत्वे च न किञ्चित् प्रमाणम् । भारतवाक्ये अङ्गुष्ठपरिमाणहृदयनिविष्टं जीवं कायादुच्चकर्ष सूक्ष्मदेहे पाशबन्धेनेत्यर्थवर्णनसंभवात् । अङ्गुष्ठमात्रप्रयोगस्थले 'मध्य आत्मनि', 'हृदये संनिविष्टः' इति हृदयनिविष्टत्वनिबन्धनमङ्गुष्ठमात्रत्वमित्यावेदनात् न बुद्ध्यवच्छेदकृतं तत् ; किंतु हृदयावच्छेदप्रयुक्तमेव । तच्च जीवात् परमात्मन्येवोपपन्नतरम् ; दहर इत्यादिवाक्यावगतञ्च । अङ्गुष्ठस्येव मात्रा परिमाणं यस्य हृदयनिविष्टत्वेन, सोऽङ्गुष्ठमात्र इत्युभयसाधारणं वा स्यात् । एवञ्चान्यश्वेताश्वतरतैत्तिरीयादिमन्त्रेष्वर्थः क्लेशं विनैव वाच्य इति ॥

सर्वत्र प्राणिदेहे हृदयस्याङ्गुष्ठमात्रत्वाभावात् कथं हृदयमादाय परमात्मपरतया तच्छब्दनिर्वाह इति शङ्कते **कथं तर्हीति** । **हृद्यपेक्षया** हृदये वर्तमानत्वमुपजीव्य । हृदीति सप्तमीनिर्देशः, 'हृद्ययमात्मा', 'प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः' इति श्रुतिसूचनेन जीवेऽपीदमेवाङ्गुष्ठमात्रत्वं सुवचमिति ज्ञापनाय । तुशब्दः प्रकारान्तरेणाङ्गुष्ठमात्रत्वव्यवच्छेदकः । **खरतुरगादीनामिति** । हृदयस्येति शेषः । **अनङ्गुष्ठप्रमितत्वेपीति** । अङ्गुष्ठपरिमाणस्यैकरूपत्वाभावात् हृदयस्यैकाङ्गुष्ठमादाय परिमाणवर्णनायोगात् तत्तदङ्गुष्ठमादाय तत्तद्धृदयपरिमाणं वाच्यम्—न च खरादीनामङ्गुष्ठोऽस्ति, यन्मात्रता तत्र वर्ण्येत । अङ्गुष्ठपदेन अरत्न्यादिपदेनेव नियतपरिमाणविशेषग्रहणेऽपि खरादिहृदयमधिकपरिमाणं तन्मात्रं न भवतीति भावः । **स्थितं तावदुत्तरत्र समापयिष्यते** इति । प्रमिताधिकरणनिरूपणीयमेतावति संप्रति स्थाप्यमानं प्रासङ्गिकाधिकरणद्वयसमाप्तौ बुद्धिस्थं भवत् पूर्वनिरूपणविषयीभविष्यतीत्यर्थः ॥

परस्य ब्रह्मणोऽङ्गुष्ठप्रमितत्वोपपत्तये मनुष्याधिकारं ब्रह्मोपासनशास्त्रमित्युक्तम्। तत्प्रसङ्गेनेदानीं ब्रह्मविद्यायां देवादीनामप्यधिकारो ऽस्ति नास्तीति विचार्यते। किं तावद्युक्तम्? नास्ति देवादीनामधिकार इति। कुतः? सामर्थ्याभावात्। न ह्यशरीराणां देवादीनां विवेकविमोकादिसाधनसप्तकानुगृहीतब्रह्मोपासनोपसंहारसामर्थ्यमस्ति। न च देवादीनां सशरीरत्वे प्रमाणमुपलभामहे। यद्यपि परिनिष्पन्नेऽपि वस्तुनि व्युत्पत्तिसंभावनया वेदान्तवाक्यानि परे ब्रह्मणि प्रमाणभावमनुभवन्ति—तथापि देवादीनां विग्रहवत्त्वप्रतिपादनपरं न किंचिदपि वाक्यमुपलभ्यते। मन्त्रार्थवादास्तु कर्मविधिशेषतयाऽन्यपरत्वात् न देवादिविग्रहसाधने प्रभवन्ति। कर्मविधयश्च स्वापेक्षितोद्देश्यकारकत्वातिरेकि देवतागतं किमपि न साधयन्ति।

तत्प्रसङ्गेनेति। स्पष्टान्यलिङ्गकवाक्यान्यपि यानि ब्रह्मपरत्वेन स्थाप्यानि, तादृशवाक्यविचारात्मनि पादे अधिकारविचारस्य हि न मुख्या संगतिरस्ति। न च प्रसंगसंभवेऽपि स्वस्थाने निरूपणप्रतीक्षणं युक्तमिति वाच्यम्—स्थानस्यान्यस्याभावात्। तृतीयचतुर्थे यतिविधुरादीनामधिकारविचारात् तदेव स्थानमिति चेन्न-तत्राधिकारविचाराभावात्। यत्यादिक्रियमाणाश्रमधर्मस्य ब्रह्मविद्याङ्गत्वसंभवासंभवविचारस्यैव तत्र करणात्। संगतेः प्रसंगमात्रत्वेऽपि अत्राध्याये एतद्विचारो युज्यते। देवतानां सिद्धौ, काम्यकर्माराध्यतत्कारणत्वानुग्राहकत्वादेः नानासृष्टिप्रलयहेतुत्व-अपौरुषेयवेदप्रवर्तकत्व-शूद्रादियथार्हानुग्राहकत्वादेश्च सिद्ध्याऽतिशयलाभात्। मनुष्येति पदप्रयोगात् जैमिनिसंमतो देवानामनधिकारो भवत्संमत इति, जैमिन्यसंमतः शूद्राधिकारो भवत्संमत इति च ज्ञायत इति प्रश्ने, बादरायणोऽधिकरणत्रयं प्रवर्तयति तत्खण्डनाय। तत्र देवताविषयमधिकरणद्वयम्, शूद्रविषयमन्त्यम्॥ विवेकविमोकादि लघुसिद्धान्ते। प्रतिपादनपरम्—आपातप्रतीतौ सत्यामपि तद्बोधनतात्पर्यकम्॥

वेदो द्विविधः विधिः, अविधिश्चेति। अविधिर्द्विविधः मन्त्रोऽर्थवादश्चेति। अविधित एव प्रायेण विग्रहादिसिद्धिः सिद्धान्त्यभिमतेति तन्निरासं प्रथमं करोति मन्त्रेति। प्रयोगसमवेतार्थस्मारकाः मन्त्राः। अनुष्ठानसंबन्धी अर्थो यद्यपि देवता-तथापि तस्याः विधिवाक्यावगतायाः स्मरणमेवैतत्कार्यम्; न त्वपूर्वविग्रहादिबोधनम्। अर्थवादाश्च विधिवाक्यावगतानां कर्मणां प्राशस्त्यमेव लक्षयन्तो न वाच्यार्थतात्पर्यका इति। किमपीति। देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागस्यैव यागरूपतया उद्देश्यत्वांशाभावे विध्यसिद्धिरिति तावन्मात्रविवक्षा; देवता किं किञ्चिदर्थभूता उत शब्द एव, अर्थरूपत्वेऽपि चेतना अचेतना वा, चेतनत्वेपि सविग्रहा अन्यादृशी वेत्यादिकमनपेक्षितमिति न तत्र विधेर्व्यापार इति भावः। देवतात्वं नाम त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वमात्रमिति ज्ञापनायात्र देवतापदप्रयोगः। इदञ्च देवपितृसुरादिसाधारणं यथाविधि। मनुष्याधिकारत्वादिति सौत्रपदे अधिकारशब्देन सामर्थ्यं प्राधान्येन विवक्षितम्; खरतुरगादीनामपि सुखार्थित्वसत्त्वेन सार्वकालिकसुखार्थित्वस्यापि सर्वात्मना तेषु प्रतिषेधायोगेन तद्व्यावृत्ताधिकारस्यैव वक्तव्यत्वात्। अपरिच्छिन्नब्रह्मोपासनसामर्थ्यविरहेण हृदवच्छिन्नतदुपासनं विधीयते सामर्थ्यसंपत्तये इति सामर्थ्यस्यैव प्रकृतत्वात्। अत देवादिषु सामर्थ्यं पूर्वं निराकृतम्, अथ अर्थित्वमपि निरस्यति अत

अत एव तासामर्थित्वमपि न संभवति। अतः सामर्थ्यार्थित्वयोरभावात् देवादीनामनधिकार इति—

एवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे—तदुपर्यपि बादरायणः संभवात्। तदुपर्यपि—तत् ब्रह्मोपासनम्, उपरि देवादिष्वपि संभवतीति भगवान् बादरायणो मन्यते, तेषामर्थित्वसामर्थ्ययोः संभवात्। अर्थित्वं तावत् आध्यात्मिकादिदुर्विषहदुःखाभितापात्, परस्मिन् ब्रह्मणि च निरस्तनिखिलदोषगन्धेऽनवधिकातिशयासङ्ख्येयकल्याणगुणगणे निरतिशयभोग्यत्वादिज्ञानाच्च संभवति। सामर्थ्यमपि पटुतरदेहेन्द्रियादिमत्तया संभवति।

देहेन्द्रियादिमत्त्वं च ब्रह्मादीनां सकलोपनिषत्सु सृष्टिप्रकरणेषु उपासनप्रकरणेषु च श्रूयते। तथा हि, (छा. ६.२.१) "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्...तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति। तत्तेजोऽसृजत" इत्यारभ्य सर्वमचेतनं तेजोऽबन्नप्रमुखावस्थाविशेषवत् व्याकृत्य, (छा. ६.३.२) "अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" इति संकल्प्य ब्रह्मादिस्थवरान्तं चतुर्विधं भूतजातं तत्तत्कर्मोचितशरीरं तदुचितनामभाक् च अयमकरोदित्युक्तम्। एवं सर्वत्र सृष्टिवाक्येषु देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरात्मना चतुर्विधा सृष्टिराम्नायते। देवादिभेदश्च तत्तत्कर्मानुगुण-ब्रह्मलोकप्रभृतिचतुर्दशलोकस्थफलभोगयोग्यदेहेन्द्रियादियोगायत्तः; आत्मनां स्वतो देवादित्वाभावात्। तथा, (छा ८.७.) "तद्धोभये देवासुरा अनुबुबुधिरे। ते होचुः।...इन्द्रो हवै देवानामभिप्रवव्राज, विरोचनोऽसुराणाम्। तौ हासंविदानावेव समित्पाणी प्रजापतिसकाशमाजग्मतुः। तौ ह द्वात्रिंशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यमूषतुः। तौ ह प्रजापतिरुवाच" इत्यादिना स्पष्टमेव शरीरेन्द्रियवत्त्वं देवादीनां प्रतीयते॥ कर्मविधिशेषभूतमन्त्रार्थवादेष्वपि, (तै. अ. २. ६. ७) वज्रहस्तः पुरन्दरः", (तै. कां २. ४. १२) "तेनेन्द्रो वज्रमुदयच्छत्" इत्यादिभिः प्रतीयमानं विग्रहादिमत्त्वं प्रमाणान्तराविरुद्धं तत्प्रमेयमेव।

एवेति। उपासने सामर्थ्यं सर्वत्रैकरूपम्; अर्थित्वं तु मधुविद्यादिभेदेन भिन्नमपीति वैषम्यादिदं पृथगुक्तम्। अत एव-शरीरस्यैवाभावादेव। सशरीरत्वे हि तापत्रयाभिहतिरस्ति, न वेति विचारप्रसक्तिरिति भावः॥

सूत्रे तदिति पृथक्पदम्। उपरि इति पदं देवादिषु सामर्थ्यातिशयमपि सूचयति। बादरायणपदं जैमिनेर्यादृशतादृशत्वेपि तत्र कतिपयमीमांसकर्षिविवादसद्भावसूचनाय। उपरीति अतिशयप्रदर्शनात् महाभोगमग्नानां तेषामर्थित्वप्रसक्तिरेव नेति शंका स्यादिति प्रथमतोऽर्थित्वं साधयति अर्थित्वं तावदिति। अर्थवादो द्विविधः कर्मविधिशेषस्तदन्यश्च। तत्रोत्तरत्र कर्मस्तुत्यर्थत्वनिबन्धनस्यान्यपरत्वस्य वर्णनायोगात् आदौ तमादाय साधयति सदेवेति। चतुर्विधमिति। चातुर्विध्यस्य देवसृष्टिसाधकस्य सद्विद्यायामकीर्तनेऽपि सृष्टिवाक्यान्तरानुरोधात्, 'सर्वाः प्रजाः' इति तावतां विवक्षेति भावः। सर्वत्र सृष्टिवाक्येषु -विद्यान्तरशाखान्तरवेदान्तरगतसृष्टिवाक्येषु। शरीरेन्द्रियवत्त्वमित्येतत् उपासनप्रवृत्तिमत्त्वाद्युपलक्षणम्। तत्प्रमेयमेव—अभिमत-तज्जन्यबोधविषय एव। तत्र तात्पर्याभावकल्पनया शुद्धदेवतास्वरूपकर्मप्राशस्त्य-

न च अनुष्ठेयार्थप्रकाशन-स्तुतिपरत्वाभ्याम्, प्रतीयमानार्थान्तराविवक्षा शक्यते वक्तुम्; स्तुत्याद्युपयोगित्वात्; तेन विना स्तुत्याद्यनुपपत्तेश्च। गुणकथनेन हि स्तुतित्वम्। गुणानामसद्भावे स्तुतित्वमेव हीयेत। न चासता गुणेन कथितेन प्ररोचना जायते। अतः कर्म प्ररोचयन्तो गुणसद्भावं बोधयन्त्येवार्थवादाः। मन्त्राश्च कर्मसु विनियुक्तास्तत्तत्र किञ्चित्करत्वायानुष्ठेयमर्थं प्रकाशयन्तो देवादिगतविग्रहादिगुणविशेषमभिदधत एव तत्र किञ्चित्कुर्वन्ति; अन्यथा इन्द्रादिस्मृत्यनुपपत्तेः। न च निर्विशेषा देवता धियमधिरोहति।

तत्र प्रमाणान्तराप्राप्तान् गुणान् स्वयमेव बोधयित्वा तैः कर्म प्ररोचयन्ति; गुणविशिष्टं वा प्रकाशयन्ति; प्राप्तांश्चानूद्य तैः प्ररोचनप्रकाशने कुर्वन्ति; विरुद्धत्वे तु तद्वाचिभिः शब्दैरविरुद्धान् गुणान् लक्षयित्वा कुर्वन्ति।

मात्रलाक्षणिकत्वेन तावन्मात्रबोधकल्पना न युक्तेति भावः। **अनुष्ठेयार्थेति**; अनुष्ठानान्वयिदेवतादिरूपार्थेत्यर्थः। **स्तुतिपरत्वेति**। मन्त्रेषु गुणकथनात् स्तुतिसिद्धावपि न तत्परत्वम्। तत् अर्थवादेष्वेव। **स्तुत्यादीत्यादिना** अर्थस्मरणग्रहणम्। स्तुत्यंशविवरणं **गुणेत्यादिना**; आदिपदार्थविवरणं **मन्त्राश्चेत्यादिना**। व्यतिरेकांशाभावेऽपि क्वचित् कारणत्वमस्ति, यथा ज्योतिष्टोमे स्वर्गं प्रति; न तथा प्रकृते; किंतु तदभावे तदभाव इति व्यतिरेकोऽपीत्याह **तेन विनेति**। **स्तुतित्वं** वाक्यस्य स्तुतिरूपत्वम्। न च कर्मार्थवादस्य कर्मविषयस्तुतिरूपतायां देवतागुणविग्रहवर्णनस्य क उपयोग इति शंक्यम्—कर्मार्थवादस्यैव देवताप्रतिपादकस्यात्र विषयत्वात्। वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेति हि वाय्वव्ययागार्थवादः। तस्य वायुदेवतास्तुतिमूलमेव कर्मप्राशस्त्यबोधकत्वात् वायुप्राशस्त्याभावे तदसिद्धेः। ननु गुणाः कथनीया इति सत्यम्; तावता तेषां तत्त्वतः सद्भावो नापेक्षित इत्यत्राह **गुणानामिति**। ननु विद्यमानगुणकथनं स्तुतिरिति न लक्षणम्; किंतु गुणकथनमित्येतावदेवेत्यत्राह **न चासतेति**। कथितगुणासद्भावज्ञाने रुचिर्न भवतीत्यर्थः। त्वदुपपादनसरण्या चासद्भावस्य निश्चितत्वाच्च कश्चित् कर्मणि प्रवर्तेतेति भावः। **बोधयन्त्येवेति**। बोधितश्च स्वतःप्रामाण्यादबाधित इति। ननु मन्त्रार्थवादानां गुणादिविषयप्रमितिजनकत्वं नानुगतम्। ज्ञातविषयेऽनधिगतार्थगन्तृत्वायोगात्; बाधितविषयस्थले बोधस्यैवायोगाच्च। अतः मन्त्राणां देवतास्मारकत्वं अर्थवादानाञ्च प्ररोचकत्वमित्येतावदेव स्वीकार्यमित्यत्राह **तत्रेति**। तत्र गुणादिसद्भावस्यावश्यकत्वे सति। **प्ररोचयन्ति** अर्थवादाः। **बोधयित्वेत्यन्तस्य गुणविशिष्टमिति** वाक्येऽप्यन्वयः। **गुणविशिष्टं** बोध्यमानगुणविशिष्टदेवतां तादृशदेतारूपगुणविशिष्टं कर्म वा **प्रकाशयन्ति** स्मारयन्ति मन्त्राः। **अनूद्येति**। अप्राप्तत्वे प्रमापकत्वम्, प्राप्तत्वे अनुवादत्वम्। याथार्थ्यं तु सर्वत्राविशिष्टमिति भावः। 'आदित्यो यूपः' इत्यादौ कथं याथार्थ्यमित्यत्र, लक्षणयेत्याह **विरुद्धत्वे त्विति**। **कुर्वन्ति** अर्थवादाः मन्त्राश्च यथाक्रमं प्ररोचनं प्रकाशनञ्च। नन्वग्न्यादिदेवतास्थले दृश्यमानवह्न्यादिरूपार्थस्यैवाग्न्यादित्वात् स धियमधिरोहत्येवेति किमर्थं विग्रहादि स्वीकर्तव्यम्, स्वीकृतं वा किमित्यनु-

कर्मविधेश्च देवताया ऐश्वर्यमपेक्षितमेव। कामिनः कर्तव्यतया कर्म विधीयमानं स्वयं क्षणप्रध्वंसि कालान्तरभाविनः फलस्य स्वर्गादेः साधकमपेक्षते। मन्त्रार्थवादयोश्च (तै.का. २-१) "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता। वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति। स एवैनं भूतिं गमयति" (तै. अ. २) "यदनेन हविषाऽऽशास्ते, तदश्यात्। तदृध्यात्। तदस्मै देवा राधन्ताम्" इत्यादिषु देवतायाः कर्मणाऽऽराधितायाः फलदायित्वं तदनुगुणं चैश्वर्यं प्रतीयमानमपेक्षितत्वेन वाक्यार्थे समन्वीयते॥ देवपूजाभिधायिनो यजिधातोश्च यागाख्यं कर्म स्वाराध्यदेवताप्रधानं प्रतीयते॥ तदेवं कृत्स्नवाक्यपर्यालोचनया वाक्यादेव विध्यपेक्षितं सर्वमवगतमिति नापूर्वादिकं व्युत्पत्तिसमयानवगतं कर्मविधिष्वभिधेयतया, कल्प्यतया वाऽऽश्रयितव्यम्॥

तथा सङ्कीर्णब्राह्मणमन्त्रार्थवादमूलेषु धर्मशास्त्रेतिहासपुराणेषु ब्रह्मादीनां देवासुरप्रभृतीनाञ्च देहेन्द्रियादयः, स्वभावभेदाः, स्थानानि, भोगाः, कृत्यानि चेत्येवमादयः सुव्यक्ताः

संधेयमित्यत्राह **कर्मविधेश्चेति**। इदञ्च फलाधिकरणे वक्ष्यमाणं प्रकृतोपयोगात् प्रतिबोधितम्। शंकापरिहारस्त्वेवमपि भवति-यथा मन्त्रार्थवादाभावेऽपि विधिबलादेव स्तुतिसरणयोर्लाभेऽपि तत्स्थित्यन्यथानुपपत्त्या तन्मूलस्तुतिसरणयोरेव कार्यकरत्वमिति नियमादृष्टकल्पना, तथा गुणविग्रहादिवर्णनात् तद्ग्रहणमूलकयोरेवाभ्युदयकरत्वमिति कल्पना कार्येति। **यत्** फलं **आशास्ते** अपेक्षते। **अश्यात्** यजमानः। **ऋद्ध्यात्** तत्फलमभिवर्धताम्। **राधन्तां** साधयन्तु। देवतैश्वर्यश्रवणस्थले परं तदन्यथानुपपत्त्या देवताप्रीतिकल्पनेति न; यजिधातुना सर्वत्र प्रीतेः कण्ठोक्तत्वमपीत्याह **देवेति**। ननु दानतपःप्रभृतिषु देवतानुद्देश्यकेषु कार्येषु देवताप्रीत्यभावात् कथं क्षणभङ्गुरेभ्यस्तेभ्यः फलम्। तत्र चेत् अपूर्वमवश्यम्—अविशेषात् सर्वत्र तथेति चेत्—अत्रैवं मन्तुमर्हसि—श्रुतायाः प्रीतेरपि द्वारत्वात् यागजन्यप्रीतिजन्यापूर्वतः तत्र फलम्। एवञ्च प्रीतेरपि क्षणभङ्गुरत्वेऽपि प्रीत्याश्रयस्यापायेऽपि न क्षतिः। प्रीत्यश्रवणे तु कर्मत एव साक्षादपूर्वमिति। वस्तुतः, 'द्रव्ययज्ञाः तपोयज्ञाः' इति सर्वेषां यज्ञत्वश्रवणात् सर्वं देवताराधनमेव। विशेषाश्रवणे साक्षादीश्वर एव शासिता प्रीणनीयः, विशेषश्रवणे तन्मुखेनेश्वर इति प्रीत्यैव फलसिद्धौ अपूर्वकल्पनं प्राक्तनासंमततया नूनमपूर्वमेवेत्याशयेनोपसंहरति **तदेवमिति**। **अपूर्वादिक**मित्यादिपदेन क्रियाशक्तिग्रहः। गामानयेति व्युत्पत्तिग्राहकवाक्यानवगतमपूर्वं वेदे लिङभिधेयं प्राभाकराः मन्यन्ते, भाट्टास्तु व्युत्पत्त्यनुरोधेन प्रवर्तनैवार्थ इति वदन्तोऽपि अपूर्वं कल्पयन्ति। तदुभयं निरस्यति **व्युत्पत्ती**त्यादिना। तदिदं **जिज्ञासाधिकरणभाष्यान्ते**ऽप्युक्तमेव॥

एवं श्रुतिप्रमाणमुपन्यस्तम्; स्मृतिमपि दर्शयति **तथेति**। स्मृत्युक्तांशप्रतिपादकवाक्यानि न तादृशानुपूर्व्या वेदे एकत्र द्रष्टुं शक्यानि; संकीर्णत्वात्। अतस्तदध्यापनेन तद्बोधनं दुष्करमिति संकल्य्य दर्शयितुं स्मृतय इति भावः। अनेन **संकीर्ण**पदेन स्मृतीनां कदाप्यनधीयमान-नित्यानुमेयवेदमूलकत्वं किञ्चित्कालाधीतत्वेऽपि कात्स्र्न्येनोत्सन्नकिञ्चिच्छाखामूलकत्वं यद्वाऽधीयमानशाखास्वेवानवधानवशात् तत्रतत्राध्ययनभ्रष्टवाक्यमूलकत्वमिति त्रिधापक्षत्रयच्छेदः, विप्रकीर्णत्वात् वाक्यानामधीयमानानेक-

प्रतिपाद्यन्ते। अतो विग्रहादिमत्त्वात् देवादीनामप्यधिकारोऽस्त्येव ॥ २५ ॥

विरोधः कर्मणीति चेन्न अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् । १ । ३ । २६ ॥

देवादीनां विग्रहादिमत्त्वाभ्युपगमे कर्मणि विरोधः प्रसज्यते ; बहुषु यागेषु युगपदेकस्येन्द्रस्य, विग्रहवत्त्वे (वतः) (तै. आ. ३-५) "अग्निमग्न आवह", (तै. आ. १-२) "इन्द्रागच्छ हरिव आगच्छ" इत्यादिना आहूतस्य [तस्य] संनिधानानुपपत्तेः। दर्शयति चाग्न्यादीनां तत्रतत्राऽऽगमनम्, (तै. कां. १-६) "कस्य वा ह देवा यज्ञमागच्छन्ति, कस्य वा न, बहूनां यजमानानाम्। यो वै देवताः पूर्वः परिगृह्णाति, स एनाः श्वोभूते यजते" इति। अतो विग्रहादिमत्त्वे कर्मणि विरोधः प्रसज्यत इति चेत्—तन्न—अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात्। दृश्यते हि सौभरिप्रभृतीनां शक्तिमतां युगपदनेकशरीरप्रतिपत्तिः ॥ २६ ॥

शब्द इति चेन्न—अतः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । १ । ३ । २७ ॥

विरोध इति वर्तते। मा भूत् कर्मणि विरोधः, अनेकशरीरप्रतिपत्तेः। शब्दे तु वैदिके

शाखान्तर्गतानामेवार्थनिष्कर्षः अस्मादृशैः समाहारेण दुष्कर इति स्मृतीर्निबन्धुरिति पक्षस्वीकारश्च ज्ञापितो भवति ॥ २५ ॥

ननु मन्त्रार्थवादोक्तसर्वस्वीकारे देवताः सविग्रहाः यत्रयत्राहूताः तत्रतत्र संनिधाय हविरादाय प्रीताः फलं प्रददते इत्यभ्युपगन्तव्यम्। नैतत् युक्तम्, युगपदेकस्यानेकदेशक्रियमाणकर्मसंनिधानस्य दुर्वचत्वात्। अतः, "विग्रहो हविरादानं युगपत्कर्मसंनिधिः। प्रीतिः फलप्रदानञ्च देवतानां न विद्यते" इति मीमांसकोक्तमेव सम्यगिति शंकामनूद्य परिहरति **विरोध** इति सूत्रेण। **विग्रहवत्त्वे** इति, **तस्य** इति च पाठे इन्द्रस्य विग्रहवत्त्वे, बहुषु यागेषु युगपदेकस्य........आहूतस्य तस्य संनिधानानुपपत्तेरिति योजना कार्या। विग्रहवत्त्वस्वीकारे आह्वानस्यापि यथार्थत्वमङ्गीकार्यमिति ज्ञापनाय **आहूतस्ये**त्यत्रापि तदन्वयः। **विग्रहवतः** इति तालकोशे पाठान्तरम् ; **तस्ये**ति च न। **अग्निमग्न आवह** इति वाक्यग्रहणमावहनारम्भवाक्यत्वात् अग्ने इति संबुद्धिग्रहाय। **इत्यादिने**त्यादिपदविवक्षितम् इन्द्रमावहेति वाक्यमिहोपयुज्यते। आहुत्याधारभूताग्ने! त्वमाह्वयेति आज्यभागप्रथमदेवताभूताग्निप्रभृति-अङ्गप्रधानान्वयिसर्वदर्शपूर्णमासदेवताह्वानमत्रोच्यते। '**इन्द्र! आगच्छे**'ति मन्त्रः सुब्रह्मण्यानिगदः ज्योतिष्टोमे सवनमुखीयैन्द्रयागाभ्यासाङ्गभूतः (पू. मी. ९. १-१५)। एवं देवताह्वानस्थले युगपत् तत्संनिधानायोगात् विरोध उक्तः। यत्र नाह्वानममूषाम् ; अग्निरेव हव्यमूढ्वाऽमुं लोकं नयतीति, तत्रापि विरोधः, एकेनाग्निना सविग्रहेण कतिपयभ्रातृयुक्तेनापि सर्वत्र संनिधाय स्वविग्रहेण हविर्वहनासंभवादिति ध्येयम्। **कर्मणि विरोधो** नाम कर्मसु आगमनहविर्वहनप्रतिपादकवाक्यार्थासामञ्जस्यम्, कर्मस्विन्द्रादिदेवतासंबन्धासंभवो वा। **पूर्वः**—पूर्वदिनस्थः। **सौभरी**ति। अयमृषिः पञ्चाशतं राजकन्याः परिणीय तावद्रूपग्रहणेन प्रत्येकं ताभिर्विजहारेति श्रीविष्णुपुराणे (४-२)। योगिनामप्येवं यदि, किमु वक्तव्यमाजानसिद्धानां देवानामिति भावः। '**कस्य वाह**' इति वाक्येनानेकशरीरपरिग्रहाशक्तिर्ज्ञायत इति चेन्न-तस्य पूर्वाह्वानविधानार्थतयाऽन्यपरत्वात् ॥

विरोधः प्रसज्यते ; अनित्यार्थसंयोगात् । विग्रहवत्त्वे हि सावयवत्वेनेन्द्रादेरर्थस्यानित्यत्वमनिवार्यम् । ततो देवदत्तादिशब्दवत् इन्द्राद्यर्थजन्मनः प्राक्, विनाशादूर्ध्वं चेन्द्रादिशब्दानां वैदिकानामर्थशून्यत्वम्, अनित्यत्वं वा वेदस्य स्यादिति चेत्—

तन्न ; अतः प्रभवात्—अस्मादिन्द्रादिशब्दादेव पुनःपुनरिन्द्राद्यर्थस्य प्रभवात् । एतदुक्तं भवति—न हि देवदत्तादिशब्दवत् इन्द्रादिशब्दाः वैदिकाः व्यक्तिविशेषमात्रे संकेतपूर्वकाः प्रवृत्ताः ; अपि तु स्वभावत एव गवादिशब्दवत् आकृतिविशेषवाचित्वेन । ततश्चैकस्यामिन्द्रव्यक्तौ विनष्टायाम्, अत एव वैदिकादिन्द्रशब्दात् मनसि विपरिवर्तमानात् अवगततद्वाच्यभूतेन्द्राद्यर्थाकारो धाता तदाकारमेवापरमिन्द्रं सृजति ; यथा कुलालो घटशब्दान्मनसि विपरिवर्तमानात् तदाकारमेव घटम्—इति । कथमिदमवगम्यते ? प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः ।

वैदिके विरोध इति । अपौरुषेये वेदे इन्द्रादिशब्दनिवेशासंभव इत्यर्थः । **विग्रहवत्त्वे हीति** । यदि देवताश्चेतनव्यक्तीः परमभ्युपगम्य विग्रहादिकं नाभ्युपगम्येत, तदा विग्रहायुधादिप्रतिपादकवाक्यराशिप्रणीतार्थपरित्यागः स्यादिति अनेकप्रतिपत्तिवादिभिः इन्द्रादिदेवताविग्रहोऽपि इन्द्रादिशब्दार्थ एषितव्यः । विग्रहाश्च सावयवत्वादवश्यमनित्या इति भावः । **विनाशादि**त्यत्र इन्द्राद्यर्थस्येति विभज्यानुषङ्गः । ऊर्ध्वं पश्चात् । **अर्थशून्यत्वम्** । अतस्तदा (पूर्वं पश्चाच्च) इन्द्र आगच्छेति प्रयोगायोगः ; कर्मवैगुण्यञ्चेति । ननु तदभावे तदुपलक्षितव्यक्ति-तदन्तर्यामिविवक्षया तत्प्रयोगोऽस्तु ; माभूद्वा कर्तुरभाव इवोद्देश्यव्यक्त्यभावेऽपि कर्मानुष्ठानमित्यत्र दोषान्तरमाह **अनित्यत्वं वेति** । इन्द्रोत्पत्त्यनन्तरमेवेन्द्रसंज्ञाया उदितत्वादिति भावः । एवम् 'इन्द्रो वज्रमुदयच्छत्' इति भूतकालिकक्रियानिर्देशस्तदुत्पत्त्यनन्तरमेव स्यादिति वेदस्यानादित्वभङ्ग इति । एतेन कथमर्थानित्यत्वे वेदानित्यत्वम् ; भूतभविष्यदर्थविषयकस्यापि शब्दस्य संभवात् । एवमेवंगुणाकारविशिष्टस्येदमिदं नाम कार्यमिति यदि कश्चित् विधिरस्ति, तथाविधश्च वस्तु अनादावपि संसारे यद्येकमेव भवति, तावता तन्नाम्नो वैदिकस्य कथमनित्यत्वमिति शंका निरस्ता । विग्रहवदिन्द्रादिव्यापाराणां भूतानां निर्देशेन तदनन्तरमेव तद्भावप्रोत्पत्तेरेष्टव्यत्वादिति । **अतः** इन्द्रादिशब्दात् **प्रभवात्** इन्द्रादेरुत्पत्तेः कथमर्थं प्रति शब्दस्य कारणत्वम् ? कथञ्च शंकापरिहारः ? शब्दादर्थोत्पत्तिस्वीकारे हि शब्दस्य कञ्चित्कालमर्थशून्यत्वमेवायातम् । तथा लोके चतुर्विधभूतजातान्तर्गततत्तद्व्यक्तिप्रभवस्यापि वेदाभिज्ञतानिबन्धनब्रह्मसंकल्पाधीनत्वात् कथमनित्यत्वपरिहारः इत्याशंकायाम्, इन्द्रादिशब्दानां स्थानविशेष-अधिकारिविशेषपरम्परागतानुगताकारवाचित्वप्रतिपादनमुखेनोपपादयति **एतदिति** । **स्वभावत एवेति** । तथाच जैमिनिः 'औत्पत्तिकः शब्दस्यार्थेन संबन्धः' इति । **औत्पत्तिकः** नैसर्गिकः ; अनादिरिति यावत् । देवदत्तस्त्वेकैव व्यक्तिरिति तस्यार्थस्यानित्यत्वात् तेन तच्छब्दस्य संबन्धः पुरुषसंकेतकल्पितः । नन्वीश्वरस्य नित्यसर्वज्ञस्य किमितीन्द्रशब्दस्मरणपूर्वं तदर्थानुसंधानमित्यत्रोक्तं **धातेति** । धाता चतुर्मुखः अधीतवेदशब्दानुसंधानैकावगम्यार्थगतविशेष इति । तथा चेन्द्रशब्दतद्घटितविप्रकीर्णानेकवाक्यसमाहारेण ईदृशज्ञानबलैश्वर्यसंपन्न इत्येवं तत्तद्देवतागतसर्वविशेषानुसंधानेन तत्तद्देवतासृष्टिर्धाता

श्रुतिस्तावत्, (तै. अ. २. ६.) "वेदेन रूपे व्याकरोत् सतासती प्रजापतिः" इति; तथा, (तै. अ. २. २.) "स भूरिति व्याहरत्, स भूमिमसृजत। स भुव इति व्याहरत्, सोऽन्तरिक्षमसृजत" इत्यादिः। वाचकशब्दपूर्वकं तत्तदर्थसंस्थानं स्मरन् तत्तत्संस्थानविशिष्टं तंतमर्थं सृष्टवानित्यर्थः। स्मृतिरपि, (भा. शां. २३१.) "अनादिनिधना ह्येषा वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा। आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रसूतयः" इति, (म. १. २१.) "सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक्पृथक्। वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्ममे" इति। संस्थाः संस्थानानि; रूपाणीति यावत्। तथा, (वि. पु. १. ५. ६३) "नाम रूपं च भूतानां कृत्यानां च प्रपञ्चनम्। वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीनां चकार सः" इति। अतो देवादीनां विग्रहवत्त्वेऽपि वैदिकशब्दानामानर्थक्यं वेदस्यादिमत्त्वं च न प्रसज्यते॥ २७॥

अत एव च नित्यत्वम्। १। ३। २८॥

यत एवेन्द्रवसिष्ठादिशब्दानां देवर्षिवाचिनां तत्तदाकारवाचित्वम्, तत्तच्छब्देन

क्रियत इति अर्थज्ञानोत्पादकशब्दज्ञानविषयत्वेनेन्द्रादिवैदिकशब्दस्य वस्तूत्पत्तिप्रयोजकतया **अतःप्रभवादि**त्युच्यत इति भावः। एवं शब्दमूलकत्वे सत्येवाकृतिविशेषवाचित्वमिन्द्रादिशब्दस्य स्यादिति तत्र प्रमाणं श्रुतिस्मृतिरूपमुपन्यस्यते **प्रत्यक्षानुमानाभ्यामि**ति। अधीयमानो वेदः श्रोत्रेण प्रत्यक्षेण गृह्यत इति प्रत्यक्षः। स्मृतेः समानार्थकश्रुत्यनुमापकतया प्रमाणत्वात् अनुमानपदेन स्मृतिरुच्यते। **वेदेन** तत्तद्वस्तुप्रतिपादकवेदभागतदर्थानुसंधानेन। **सतासती** सदसती-चेतनाचेतने रूपे वस्तुनी **व्याकरोत्** व्यष्टिरूपेणासृजत्। **व्याहरत्** अधीतशब्दमावर्तयत् सृज्यार्थगतविशेषाणामनुसंधानाय। **संस्थाः** आकृतीः। **आनर्थक्यम्** अर्थशून्यत्वम्। यथा गां ददाति, व्रीहीन् प्रोक्षतीत्येवं वैदिकशब्दोच्यमानानां गोव्रीह्यादिव्यक्तीनां देशकालभेदेन भिन्नत्वेपि विनाशित्वेऽपि गोत्वव्रीहित्वाद्याकृतिवाचितया तेषां शब्दानां नार्थशून्यत्वम्, तथैवेन्द्रादिदेवताशब्दानामपि तत्तदाकारवाचित्वात् एकव्यक्तिनाशेऽप्यपरव्यक्तिसद्भावात् नार्थशून्यत्वम्, न वा यागादावाह्वानभंगः। प्रलये कथमर्थाः सन्तीति चेत्-कथं शब्दाः सन्तीति तुल्यम्। शेषमनन्तरसूत्रे॥ २७॥

पूर्वमीमांसायाम्, "वेदांश्चैके संनिकर्षं पुरुषाख्याः", "अनित्यदर्शनाच्च" इति सूत्रद्वयेन, काठकं कालापकमित्येवं पुरुषकृतत्वावगमात्, "बबरः प्रावाहणिरकामयत" इत्यनित्यार्थप्रतिपादनाच्च वेदानां पौरुषेयत्वमाशंक्य परिहृतम्। तत्र, "उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम्" इति सूत्रम्, 'लिङ्गदर्शनाच्च' (१-१-२३) इति सूत्रोक्तवेदनित्यत्वादिप्रदर्शनेनापौरुषेयत्वप्रतिपादकम्, 'अतः प्रभवात्' इति प्रकृतबादरायणसूत्रार्थग्राहकमपि स्यात्, लिङ्गदर्शनसूत्रे अस्यापि विवक्षितत्वसंभवात्। अनन्तरे च, 'आख्या प्रवचनात्' इति सूत्रे वेदविभागानन्तरकालिकाऽऽद्यप्रवचनकारितया कठादेर्मुख्यतया काठकादिसमाख्यायाः कठादिप्रवचननिबन्धनत्वबोधनात् कठादीनामनित्यत्वे कथमनित्यार्थसंयोगस्य परिहार इति शंकायां कठादिशब्दानामाकृतिवाचित्वस्वीकारेणैव परिहारः कार्यः। अतः 'उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम्'

तत्तदर्थस्मृतिपूर्विका च तत्तदर्थसृष्टिः, तत एव(---) "मन्त्रकृतो वृणीते", (तै. अ. ७-१) "नम ऋषिभ्यो मन्त्रकृद्भ्यः", (तै. कां. ५-२-३) "अयं सो अग्निरिति विश्वामित्रस्य सूक्तं भवति" इत्यादिभिर्वसिष्ठादीनां मन्त्रकृत्त्वकाण्डकृत्त्वऋषित्वादौ प्रतीयमानेऽपि वेदस्य नित्यत्वमुपपद्यते। एभिरेव, "मन्त्रकृतो वृणीते" इत्यादिभिर्वेदशब्दैः तत्तत्काण्ड-सूक्त-मन्त्रकृतामृषीणामाकृतिशक्त्यादिकं परामृश्य तत्तदाकारान् तत्तच्छक्तियुक्तांश्च सृष्ट्वा प्रजापतिः तानेव तत्तन्मन्त्रादिकरणे नियुङ्क्ते। तेऽपि प्रजापतिना आहितशक्तयः तत्तदनुगुणं

इत्यत्र सोऽप्यर्थोऽभिमतः। एवञ्च योऽयोऽनित्योऽर्थ इव प्रतीयते वेदे, स सर्वः देवदत्तादिवन्नानित्यः। अतो न तद्वाचिशब्दानां सांकेतिकत्वम्। तस्मात् इन्द्रादिदेवतावाचिनां कठवसिष्ठविश्वामित्रादिमहर्षिवाचिनाम्, अन्येषाञ्चैवंविधानामाकृतिवाचित्वमेव। कठवसिष्ठादयोऽपि प्रवाहरूपेण तत्तद्व्यवस्थितकार्यनिर्वहणाय ब्रह्मणा प्रतिकल्पं यथापूर्वं सृज्यमानाः समानधर्माण इति। बबरः प्रावाहणिरित्यादि यत् मीमांसकोद्धृतं वाक्यम्, तत्र तैः 'परंतु श्रुतिसामान्यमात्रम्' (३१) इति सूत्रे एवं परिहार उक्तः, 'न बबरो नाम कश्चित् पुरुष उच्यते, यः प्रवाहणस्य पुत्र इति। अप्रसिद्धेः। किंतु प्रकृष्टवहनकर्ता सामान्येन प्रावाहणिरित्युच्यते। बबर इति वहनशब्दानुकरणम्' इति। इन्द्रकठादिवत् ऋतुलिङ्गन्यायेन प्रतियुगमनुवर्तमाना एव बबरादयः प्रवाहनित्या इति एकरूपमेव समाधानमसति बाधे स्वीकर्तुं युक्तम्। क्लिष्टार्थवर्णनं तु अगतिकविषयमिति बादरायणस्याभिसंधिः। तदत्र सर्वविधस्यानित्यार्थसंयोगनिबन्धनस्य पूर्वपक्षस्य अतःप्रभवादिति समाधिः सूत्रित इति। एतदभिप्रायेण इन्द्रवसिष्ठादिशब्दानामिति पूर्वं वसिष्ठादेरिन्द्रेण सह ग्रहणम्। वेदप्रतिपादितानामर्थानां वेदार्थानुसंधानपूर्वकसृष्टिविषयत्वादेव वसिष्ठादीनामपि मन्त्रकृत इत्यादिवाक्याधीनोत्पत्तिकत्वात् वसिष्ठादितः प्रागपि तत्सत्त्वात् तन्नित्यत्वमित्यर्थः॥

ननु किमर्थमिदं सूत्रम्, वेदनित्यत्वस्य पूर्वमीमांसायामेव सिद्धत्वात्; मन्त्रकृतो वृणीत इत्यादीनां निर्वाहस्य तत्रैव कृतप्रायत्वात्; वसिष्ठादिशब्दानामाकृतिवचनत्वस्यापि तत्रैव सिद्धत्वात्। मीमांसकैर्देवतापलापात्तु तत्रापि गवादिविषयन्यायमवतार्य तदनित्यत्वशंकापरिहरणार्थं पूर्वसूत्रं परमावश्यकमासीत्। न च वेदो नित्यः जगदुत्पत्तिहेतुत्वात् ईश्वरवदित्यनुमानतोऽपि नित्यत्वं साधयितुमिदमिति भामत्युक्तं युक्तम्---अनित्यत्वभङ्गभियैवेन्द्रादेर्विग्रहाभावपूर्वपक्षस्य प्राक् कृततया अतःप्रभवादिति तत्परिहारहेतूक्तौ ततो वेदनित्यत्वस्य तत्रैव सिद्ध्या पृथक्सूत्रकार्याभावादिति चेत्---उच्यते-मन्त्रार्थवादवाच्यार्थश्रद्धया देवादेर्विग्रहादिमतोऽङ्गीकारे, मन्त्रकृतो वृणीते इत्यादिप्रतीतवाच्यार्थश्रद्धया मन्त्रसूक्तादीनामपि कृतत्वमप्येष्टव्यमिति नित्यत्वभङ्गः। मीमांसकैस्तु वरणादिविधानमात्रे तात्पर्यमिति यथाश्रुतार्थः उपेक्ष्येत, न वेदान्तिभिरिति शंकापरिहारार्थमिदम्। मन्त्रकृतो वृणीत इत्यादिवाक्यत एव चिन्तितात् वसिष्ठादेः प्रभवात् वसिष्ठादौ मन्त्रनिर्मातृत्वायोगात् तदाविष्कर्तृत्वमेव वक्तव्यमिति नानित्यत्वप्रसक्तिः; प्रत्युत नित्यत्वमेवेति समाधिः। मन्त्रादिकरणे मन्त्राद्याविष्करणे।

सूत्रे एवकारेण वर्णनित्यत्वेन, वेदाध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकं वेदाध्ययनत्वात् अधुनातनाध्ययन-

तपस्तप्त्वा नित्यसिद्धान् पूर्वपूर्ववसिष्ठादिदृष्टान् तानेव मन्त्रादीन् अनधीत्यैव स्वरतो वर्णतश्चास्खलितान् पश्यन्ति। अतश्च वेदानां नित्यत्वम् , एषां च मन्त्रकृत्त्वमुपपद्यते ॥ २८ ॥

अथ स्यात्—नैमित्तिकप्रलयादिषु इन्द्राद्युत्पत्तौ वेदशब्देभ्यः पूर्वपूर्वेन्द्रादिस्मरणेन प्रजापतिना देवादिसृष्टिरुपपद्यतां नाम ; प्राकृतप्रलये तु स्रष्टुः प्रजापतेः, भूताद्यहङ्कारपरि-

---

वदित्यनुमानेन च वेदनित्यत्वं मीमांसकोक्तं निरस्यते । नित्यवर्णसमुदायात्मत्वस्य हेतुत्वे काव्यादेरपि नित्यत्वप्रसंगः। काव्यादौ तद्धेतुरिव द्वितीयहेतुरपि, चतुर्मुखकर्तृकाध्ययने तपोबलसाक्षात्कृतवेदमहर्षिविशेषकारिततच्छिष्यकर्तृकाध्ययने च व्यभिचरित इति । तथाऽयमेवकारः मीमांसकान् प्रति कठवसिष्ठाद्यनित्यार्थसंयोगादनित्यत्वे शंकिते यत् समाधानं तैर्वर्णनीयम् , तदेव देवादिसर्वविषयेऽप्यस्माभिरिति ज्ञापनार्थश्च । पूर्वसूत्रसिद्धस्यार्थशून्यत्वाभाववत्त्वस्य समुच्चायकश्चकारः । नित्यत्वमिदं वेदानां कीदृशमित्यनन्तरसूत्रभाष्ये विशदम् । वेदनित्यत्वस्य प्राधान्येनोक्तावपि वक्तव्यमन्यदपि नित्यत्वमत्र सूत्रेऽभिसंहितमेव । 'औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धः' इति हि जैमिनिना शब्दार्थयोः संबन्धः नित्य इत्युक्तम् । शब्दस्य वा अर्थस्य वा यद्यनित्यता, कथं संबन्धो नित्यः स्यादिति कृत्वा शब्दस्य वर्णात्मकस्य नित्यत्वमिवार्थस्यापि नित्यत्वम् आकृतेरेव वाच्यत्वादित्युक्तम् । देवदत्तादियदृच्छाशब्दानां व्यक्तिविशेषरूपानित्यार्थविषये संकेत एवेति न तत्र संबन्धस्यौत्पत्तिकतेति । अत्र पूर्वमिन्द्रादेर्विग्रहवत्त्वेनानित्यतया शब्दार्थसंबन्धस्याप्यनित्यता प्राप्ता ; अथ वसिष्ठादिकृततया शब्दानित्यता च प्राप्ता । तत्र वैदिकशब्दानुसंधानाधीनपूर्वेन्द्रवसिष्ठाद्यर्थानुसंधानपूर्वकसृष्टिविषयत्वस्येन्द्रवसिष्ठादौ वर्णनात् शब्दस्यार्थस्य च तस्यतस्य पूर्वपूर्वसद्भावसिद्ध्या शब्दोऽर्थस्तत्संबन्धश्च नित्य इति निश्चीयत इति सर्वनित्यत्वमेतत्सूत्राभिसंहितं भवितुमर्हतीति। एवमपि भाष्ये वेदमात्रनित्यत्ववचनात् अर्थस्य कादाचित्कत्वेऽपि शब्दार्थसंबन्धस्यानित्यता न भवति ; बोध्यबोधकभावस्यैव संबन्धत्वात् वस्त्वभावेऽपि ज्ञानघटितस्य तस्य संबन्धस्यानपायात् । इन्द्रादेरनित्यत्वे तु तदभावकाले तदाह्वानयागानुष्ठानाद्यभावप्रसंग इति परं दोषः स्यात् ; न संबन्धस्यानित्यत्वम् । तथा अतीततयेन्द्रादिकार्यप्रतिपादकवेदभागस्य तत्कार्यपश्चात्कालिकतया वेदनित्यत्वभङ्गश्च दोषः स्यादित्याशय उन्नीयते । ननु केयमाकृतिः, यस्य शब्दार्थतोच्यते । नैषा जातिः ; आकृत्यतिरिक्तनित्यजातिसद्भावे मानाभावात् । नित्यचेतनाचेतनवस्तुषु जातेरपरिगणनात् । नापि संस्थानम् ; 'नामरूपे व्याकरवाणि', 'संस्थाश्च निर्ममे' इत्यादिप्रमाण-प्रत्यक्षाद्यनुमतत्वेपि तस्यानित्यत्वेनार्थनित्यत्वस्यासिद्धेरिति चेत्-संस्थानमेवाकृतिः ; प्रतिव्यक्ति तस्य भिन्नत्वेऽपि सौसादृश्यादेकत्ववादः ; नित्यत्वञ्च प्रवाहनित्यत्वादेव वर्णविषये वेदविषयेऽपि च सिद्धान्ते। एवं नाकृतिमात्रे शक्तिः ; किंतु धर्मिपर्यन्ते । अयमेव चास्मन्मते आकृत्यधिकरणार्थ इत्यलम् ॥

पूर्वसूत्रे अत एवेत्येवकारेण गुर्वध्ययनपूर्वकत्वसाधकाध्ययनत्वादिहेतुदूषणमभिसंहितं न युक्तम् ; लोकव्यवहारस्य प्रवाहानित्यताया अवश्योपेयत्वात् ; अथवा देवादिर्न स्वीकर्तव्यः इत्याशयेन शंकते अथ स्यादिति। नैमित्तिकप्रलयः चतुर्मुखदैनन्दिनस्वापसामयिकः प्रलयः । आदिपदेन मन्वन्तरभेदग्रहणम् , तदाऽपीन्द्रादिभेदात् । प्राकृतप्रलयः [illegible] सर्वस्य प्रकृतौ [illegible] । भूतेति । चतुर्मुख-

णामशब्दस्य च विनष्टत्वात् कथं प्रजापतेः शब्दपूर्विका सृष्टिरुपपद्यते ? कथन्तरां विनष्टस्य वेदस्य नित्यत्वम् ? अतो वेदनित्यत्ववादिना देवादीनां विग्रहवत्त्वाभ्युपगमेऽपि लोकव्यवहारस्य प्रवाहानादिताऽऽश्रयणीयेति । अत्रोत्तरं पठति—

समाननामरूपत्वाच्चाऽऽवृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च ॥ १।३।२९ ॥

कृत्स्नोपसंहारे जगदुत्पत्त्यावृत्तावपि पूर्वोक्तात् समाननामरूपत्वादेव न कश्चिद्विरोधः । तथा हि—स भगवान् पुरुषोत्तमः प्रलयावसानसमये पूर्वसंस्थानं जगत् स्मरन्, (छा. ६-२-३) "बहु स्याम्" इति संकल्प्य, भोग्यभोक्तृजातं स्वस्मिन् शक्तिमात्रावशेषं प्रलीनं विभज्य, महदादि ब्रह्माण्डं (ण्ड ?) हिरण्यगर्भपर्यन्तं यथापूर्वं सृष्ट्वा, वेदांश्च पूर्वानुपूर्वीविशेषसंस्थितान् आविष्कृत्य हिरण्यगर्भायोपदिश्य, पूर्ववदेव देवाद्याकारजगत्सर्गे तं नियुज्य स्वयमपि तदन्त-

---

प्रलयेऽपि वेदः कुतो न स्यादिति न; शंकनीयम्, वर्णानां महाभूतकार्यत्वात् । महाभूतानामादिः कारणं योऽहङ्कारः तत्परिणामस्य शब्दतन्मात्रस्य लयानन्तरं शब्दसद्भावकथनायोगात् न तदा वर्णाः । तत्र सृष्टौ प्रत्युच्चारणं वर्णा उत्पद्यन्ते इति तार्किकपक्षो वा स्यात्, सृष्ट्यारम्भे वर्ण एकैक उत्पन्नः आप्रलयमवतिष्ठते, तत्तदुच्चारणभेदेनाभिव्यज्यते परमिति पक्षो वा; न सर्वथा प्रलये वर्णसद्भावः । वर्णव्यक्तिभेदपक्षे सृष्टिकाले वर्णानां प्रवाहानादिता, वर्णैक्यपक्षे स्वरूपेण स्थिरतेत्येतावानेव विशेषः । सर्वथा वेदान्तिमते प्रलये वर्णविनाशात् कथं वेदस्य नित्यता, कथञ्च तत्पूर्विका सृष्टिरिति । अभ्युपगमेऽपीति; विग्रहानभ्युपगन्तृमीमांसकपक्ष इव अभ्युपगमपक्षेऽपीत्यर्थः । प्रवाहानादितानाश्रयणे विग्रहासिद्धिरपीति । प्रवाहानादिता—'न कदाचिदनीदृशं जगत्' इति भूम्यादीनां लोकानाञ्चाविनाशेन व्यवहारस्य नित्यानुवृत्तिः । ननु काममेवमस्तु; प्रकृताधिकरणसाधनीयं देवादेर्विग्रहवत्त्वं तु सिद्धमेवेति चेत्—उच्यते—महाभूतादिसृष्टिप्रलयपरसर्ववाक्ययथाश्रुतार्थत्यागात् वरं देवादिविग्रहप्रतिपादकवाक्यमात्रापातार्थत्यागः इति कस्यचित् शङ्का । तथा अयुक्तश्च वेदनित्यत्वस्वीकारः सृष्टिप्रलयस्वीकारविरुद्धत्वात् तस्य । अत एव अतः प्रभवादित्युक्तहेतुरपि भग्न इति पूर्वपक्ष्याशयः ।

आवृत्तौ पुनः प्राकृतसृष्टौ । सूत्रे चकारः प्रथमः अतःप्रभवरूपहेतुसमुच्चायकः; अवधारणार्थो वा; पूर्वोत्तरसर्गगतवस्तुनोः समाननामरूपत्वस्य प्रागेव ज्ञाततापदर्शको वा । अयं भावः—प्राकृतसृष्ट्यारम्भेऽपि परमात्मसृष्टेन ब्रह्मणा तदुपदिष्टवेदवाक्यमूलकमेवेन्द्रादिः सृज्यत इति नातःप्रभवस्य भङ्गः । अथापि चतुर्मुखरूपदेवताविषये स हेतुर्दुर्वचः; परमात्मना सर्वज्ञेन वेदवाक्यविमर्शं विनैव चतुर्मुखस्यौपयिकगुणविभवादेर्ज्ञाततया वेदोपजीवनं विनैव तत्सृष्ट्युपपत्तेः । तावता प्रकृते न कश्चिद्विरोधः। अतःप्रभवस्य हेतुत्वकथनं हि, इन्द्रादिशब्दाः न व्यक्तिवचनाः, किंतु इन्द्रादिप्रवाहानुवृत्तेन्द्रत्वादिरूपसामान्यवचना इति ज्ञापनार्थम् । तदिदं समाननामरूपकत्वं चतुर्मुखशतमखादौ सर्वत्राक्षतमिति स एव हेतुविवक्षितः। स एव हि हेतुः वेदस्यार्थशून्यत्वमनित्यार्थसंयोगञ्च वारयति; 'इन्द्रो वज्रमुदयच्छत्' इत्यादिभूतकालनिर्देशस्य पूर्वपूर्वेन्द्रादिक्रियाग्रहणेन निर्वहणाच्च वेदनित्यत्वस्याप्यभङ्गं दर्शयतीति । तदन्तरात्म-

ह्यात्मतयाऽवतस्थे। अतो यथोक्तं सर्वमुपपन्नम्।

एतदेव च वेदस्यापौरुषेयत्वं नित्यत्वं च, यत्—पूर्वपूर्वोच्चारणक्रमजनितसंस्कारेण तमेव क्रमविशेषं स्मृत्वा तेनैव क्रमेणोच्चार्य[माण]त्वम्; तदस्मासु सर्वेश्वरेऽपि समानम्। इयांस्तु विशेषः—संस्कारानपेक्षमेव स्वयमेवानुसंधत्ते पुरुषोत्तमः।

तयाऽवतस्थे इति भाष्यगम् क्वचिदीश्वरेणैव सर्वसृष्टिवचनं ब्रह्मान्तर्यामितया स्थित्वा स्रष्टृत्वपरमिति ज्ञापनार्थम्; इन्द्रत्वाकारानुवृत्त्यन्यथाभावः कदाचिद् ब्रह्मणो भ्रान्तिवशात् स्यादिति संशयपरिहारार्थञ्च।

नन्वास्तामेतत्—महापुरुषेणान्यमूलकग्रहणं विनैव वेदोपदेशात् स्यादयं पौरुषेय एव, प्रलये विनाशाङ्गीकारादनित्यश्चेत्यत्र—नास्माभिस्तार्किकवत् पौरुषेयत्वमिष्यते, नापि मीमांसकमतप्रकारं नित्यत्वमित्याशयेन वेदान्तिमतं दर्शयति **एतदेव चेति। एतत्**—यदित्यादिना वक्ष्यमाणम्। **एव**कारः परोक्तप्रकारव्यवच्छेदार्थः। **च**कारः स्वाभिमतस्य तदभिमतत्वप्रकाशनार्थः। तथाहि—न तावत् पुरुषोच्चारितत्वमात्रं पौरुषेयत्वम्। अद्यतनशिष्याध्यापकाद्युच्चारणमादायापि वेदस्य पौरुषेयत्वापत्तेः। अतः पुरुषसंकल्पाधीनापूर्वक्रमविशिष्टोच्चारणविषयत्वं पौरुषेयत्वम्। इदं वेदेऽस्तीत्यत्र न प्रमाणम्; ईश्वरस्य पूर्वसृष्टिप्रचरितवेदोपस्थितौ सत्यां तं विहायापूर्वनिर्माणमेव तेन क्रियत इत्यत्र प्रमाणाभावात्। पुण्यपापानुरूपफलप्रदेनेश्वरेणाव्यवस्थया पुण्यस्य कदाचित् पापत्वं पापस्य कदाचित् पुण्यत्वञ्च परिकल्प्य लोकक्षोभो नैव क्रियत इति हि तत्तत्पुण्यपापविशेषहेतुकर्मकरणप्रकारोऽप्येकरूप एव सर्वदा भवितुमर्हति। अतः अङ्गान्तराणामिव मन्त्राणामपि अङ्गभूतानामानुपूर्व्येकत्वे स्थिते, तद्वदेव ब्राह्मणभागस्यापि समानानुपूर्वीकत्वमेव लाघवादिति पर्यालोच्यते। अत ईश्वरकृतः प्रतिसर्गारम्भमुपदेशः पूर्वक्रमविशिष्टोच्चारणरूप एवेति न पौरुषेयतेति। तथा मीमांसकसंमतं वर्णनित्यत्वं पदनित्यत्वं वा यदि वेदनित्यत्वसाधकम्, तदा रघुवंशादेरप्यपौरुषेयत्वप्रसंगः; वैदिकलौकिकपदैक्यस्य प्रामाणिकत्वात्। आनुपूर्वीनित्यत्वमिति चेत्—नित्यानां विभूनां वर्णानां तन्मते सर्वकालसर्वदेशस्थतया कालकृतं देशकृतं वा न ह्यानुपूर्व्यमस्ति; किं तु तदुच्चारणानुपूर्व्यमेव वक्तव्यम्। उच्चारणक्रिया च भिन्नभिन्नेति कथं तन्नित्यता? अतः पूर्वोच्चारणोत्तरोच्चारणयोः साजात्यमेव वाच्यम्। तदिदं वर्णादीनामनित्यत्वपक्षेऽपि घटते इति किं तन्नित्यत्वसमर्थनव्यसनेनेति। **क्रमजनितसंस्कारेणेति**; क्रमज्ञानजन्यसंस्कारेणेत्यर्थः। **तमेवे**त्येवकारस्य **स्मृत्वै**वेत्यन्वयः। **तेनैव क्रमेणेति**। तत्सजातीयेन क्रमेणेत्यर्थः। पूर्वोच्चारणक्रमज्ञानाधीनसंस्कारजन्यस्मृतिमात्राधीन-पूर्वक्रमसजातीयक्रमविशिष्टोच्चारणविषयत्वमित्युक्तं भवति। अत्र स्मृतेः पूर्वानुभवजन्यसंस्कारजन्यतायाः सिद्धत्वात् तन्निवेशस्यानावश्यकत्वेऽपि तत्कथनं नात्र स्मृतिप्रमोषः, सर्वांशस्मरणस्यानुभवसिद्धत्वादित्यावेदनाय। संस्कारजत्वत्वपर्यन्तस्य निवेशस्त्याज्यश्च। निवेशे ईश्वरोच्चारणमादाय समन्वयायोगात्। वक्ष्यति हि **संस्कारानपेक्षमेवे**त्यादि। संस्काराधीनस्मरणमूलकोच्चारणस्येश्वरेऽभावात् कथं **समान**मित्युच्यत इत्याशंकां परिहर्तुं हि **इयांस्त्व**ति। एवञ्च **तदस्मासु** इत्यत्र **तदि**त्यस्य पूर्वक्रमज्ञानपूर्वकत्वनियतताद्दशक्रमविशिष्टोच्चारणविषयत्वमित्येतावानेवार्थ इति भावः। **अनुसंधत्त** इति। अनुसंधानञ्चेदं न स्मरणम्;

कुत इदं यथोक्तमवगम्यत इति चेत्, तत्राह—दर्शनात् स्मृतेश्च । दर्शनं तावत्, (श्वे. ६-१८) "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै" इति । स्मृतिरपि मानवी, (मनु. ५-८-८, ९) 'आसीदिदं तमोभूतम्" इत्यारभ्य, "सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः। अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमपा(वा)सृजत् ॥ तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् । तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः" इति । तथा पौराणिकी, (नारसिं. ३-१) "तत्र सुप्तस्य देवस्य नाभौ पद्ममजायत । तस्मिन् पद्मे महाभाग ! वेदवेदाङ्ग-पारगः । ब्रह्मोत्पन्नः, स तेनोक्तः, प्रजाः सृज महामते ।", तथा, (वराह. पु. १०) "परो नारायणो देवस्तस्माज्जातश्चतुर्मुखः" इति । तथा (वराह पु. २) "आदिसर्गमहं वक्ष्ये" इत्यारभ्योच्यते—"सृष्ट्वा नारं तोयमन्तस्स्थितोऽहं येन स्यान्मे नाम नारायणेति । कल्पे-कल्पे तत्र शयामि भूयः सुप्तस्य मे नाभिजं स्यात् यथाऽब्जम् ॥ एवंभूतस्य मे देवि नाभि-पद्मे चतुर्मुखः । उत्पन्नः; स मया चोक्तः प्रजाः सृज महामते" इति ॥

अतो देवादीनामप्यर्थित्वसामर्थ्ययोगाद् ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्तीति सिद्धम् ॥२६॥

इति देवताधिकरणम् ॥ ७ ॥

नित्यप्रत्यक्षरूपेश्वरज्ञाने स्मरणत्वस्य दुर्वचत्वात् । किंतु स्वपूर्वकालावच्छिन्नग्रहणविषयविषयकोत्तरकाला-वच्छिन्नग्रहणमात्रम् । स्वपदं कालपरम् । उत्तरेति स्पष्टयायोक्तम् ।

नन्वपौरुषेयत्वं पौरुषेयत्वाभावः; नित्यत्वमुत्पत्तिविनाशाभावः । एतदुभयं मिथो भिन्नम् । एत-दुभयभिन्नञ्च उच्चारणविषयत्वम् । तत् कथं त्रयाणामैक्यभाषणमिति चेत्—भावान्ताराभाववादे शोधने सर्वमेकीभवतीत्याशयात् । तथा हि—पौरुषेयत्वं पुरुषसंकल्पाधीनापूर्वक्रमविशिष्टोच्चारणविषयत्वम् । तद-भावोऽपौरुषेयत्वम् । क्रमस्यापूर्वत्वञ्च पूर्ववत्तत्क्रमोऽयमिति ज्ञानानधीनत्वम् । द्वयोः पुरुषयोः समानानु-पूर्वीकप्रयोगेऽपि परस्परज्ञानाभावे तयोः स्वातन्त्र्यं ह्यावश्यकम् । अत्र पूर्ववत्तत्क्रमत्वज्ञानानधीनक्रमवि-शिष्टोच्चारणविषयत्वाभाव इति नञर्थद्वयनिवेशं विनैव पूर्वोच्चारणक्रमज्ञानमूलकतादृशक्रमविशिष्टोच्चारण-कर्मत्वमपौरुषेयत्वमित्युक्तौ रघुवंशादेर्द्वितीयोच्चारणमादाय तस्याप्यपौरुषेयत्वापत्तिरिति नञर्थद्वयनिवेशः । इदमत्र भाष्ये तमेवेति एवकारेण दर्शितम्; तस्य स्मृतवेत्यत्रान्वयस्वीकारात् । उच्चारणविषयत्वा-भावस्य घटपटादावपि सत्त्वात् तदपौरुषेयत्ववारणाय पूर्वक्रमस्मरणमात्राधीनतादृशक्रमकोच्चारणविषय-त्वमपौरुषेयत्वमिति वक्तव्यम् । तच्च स्वकीयक्रमत्वव्यापकपूर्वक्रमसजातीयत्वप्रकारकबुद्धिविषयताकोच्चारण-विषयत्वम् । स्वम्—उच्चारणम् । उच्चारणक्रमो वेदीयः सर्वोऽपि पूर्वोच्चारणक्रमसजातीयत्वेन बुद्ध्यमान एवास्तीत्युक्तं भवति । एवं नित्यत्वमित्यत्र प्रकृते अनादित्वस्योपपाद्यमानत्वात् नित्यत्वमादिरहितत्वं कारणरहितत्वं पुरुषरूपकारणाभावोऽपौरुषेयत्वमेवेति त्रयमेकमेवेति ।

कुतइदमिति । इदम् प्रथमेन्द्रादिसृष्टेरपि ब्रह्मणैव वेदमूलकमेव क्रियमाणत्वम्, पूर्वकल्पस्थस्य वेद-स्यैव तस्मै सर्वेश्वरेणोपदिश्यमानत्वञ्च । प्रहिणोतीति पदात् वेदस्य पूर्वस्थितत्वसिद्धिः । वीर्यं जीवसमष्टिम्॥

२५. मध्वधिकरणम् १-३-८ (छा. ३-१)

मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः ॥ १ । ३ । ३० ॥

ब्रह्मविद्यायां देवादीनामप्यधिकारोऽस्तीत्युक्तम्; इदमिदानीं चिन्त्यते—येषूपासनेषु या देवता एवोपास्याः, तेषु तासामधिकारोऽस्ति, न—इति । किं प्राप्तम्? नास्त्यधिकारस्तेषु मध्वादिष्विति जैमिनिर्मन्यते । कुतः? असंभवात्—न ह्यादित्यवस्वादिभिरुपास्याः आदित्यव-

---

देवादीनां विग्रहादिमत्त्वादर्थित्वादिसंभवाद् ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्तीति पूर्वाधिकरणेन स्थापितम् । अथ क्वचित् न भवतीति विशेषाक्षेपः । ननु क्वचिदिति का विद्या गृह्यते? मधुविद्यादिरिति चेत्—तस्याः ब्रह्मविद्यात्वं पूर्वपक्षीष्टं वा न वा । आद्ये, ब्रह्मण उपास्यत्वाराध्यत्वावगतौ अनधिकारशंका न भवति । अन्त्ये, ब्रह्मविद्याधिकारस्यैव प्रसक्तत्वादन्यत्र तत्सत्त्वासत्त्वविचार इह न युक्तः । अस्तु तर्हि ब्रह्मविद्यात्वेऽपि मधुविद्यादौ नाधिकार इत्येव पूर्वपक्ष इति चेन्न—तथा भाष्येऽधिकरणरचनाया अभावात् । ब्रह्मविद्यात्वे हि सति प्रतर्दनविद्याऽथर्वशिरोविद्यादौ इन्द्ररुद्रादिना ब्रह्मविशेषणतया स्वोपासनवत्, सद्विद्यादिष्वपि अहं ब्रह्मास्मीति स्वशरीरकब्रह्मोपसनवच्च वस्वादिना मधुविद्यानुष्ठानसंभवात् विचार एव न भवति । ब्रह्मविद्यात्वस्थापनमेव यद्यधिकरणकृत्यम्, तर्हि आनन्दमयाद्यधिकरणेष्विव, 'मध्वादित्यादिः संभवात्' इत्येव सूत्रयितव्यम् । तेन ब्रह्मविद्यात्वे स्थापिते प्रतर्दनविद्यादिष्विव देवाधिकारस्य सिद्धेः । अतोऽत्र अनधिकारमिति अधिकारतदभावचिन्ता कथमिति चेत्—उच्यते—पूर्वपक्षे मधुविद्यादेरब्रह्मविद्यात्वेऽपि सिद्धान्ते ब्रह्मविद्यात्वात्, 'पूर्वं ब्रह्मविद्यायामधिकारः सामान्येनोक्तः; अथ ब्रह्मविद्याविशेषेऽपि तत्स्थापनं क्रियत' इत्युक्तेर्नासंगतत्वम् । 'मध्वादित्यादिः संभवात्' इति यद्यपि सूत्रयितुं शक्यम्—अथापि तथा सूत्रणस्याधिकारप्रस्तावे इहायोगात् अन्यत्रैव तथा कार्यम् । तदपेक्षया, "न देवता देवतान्तराभावात्" इति जैमिन्युक्तांशपरीक्षणमर्थात् कृतं भवतीति अनधिकारपूर्वपक्षेणाधिकरणरचना । अनेन—पूर्वाधिकरणे देवानां विग्रहाद्यभावप्रयुक्तानधिकारपूर्वपक्षः न साक्षाज्जैमिनिकृतः; किंतु तदनुयाय्यर्वाग्जनकृत इति ज्ञापितं भवति । तदत्राब्रह्मविद्यात्वात् स्वस्य स्वोपास्यत्व-स्वाराध्यत्व-स्वसंप्रदानकफलप्रदानानामसंभवात् अब्रह्मात्मकस्वविषयकोपासने देवतानामनधिकार इति पूर्वपक्षः । ब्रह्मविद्यात्वात् ब्रह्मणि स्वाराध्यत्वादिसंभवादधिकारभाव इति सिद्धान्तः । ननु स्वस्य स्वोपास्यत्वं कुतो न? स्वात्मोपासनस्येष्टत्वादिति चेन्न—उपासनस्योत्कृष्टवस्तुविषयकत्वात् देहविशिष्टेन निकृष्टेन शुद्धस्वस्वरूपात्मकोत्कृष्टवस्तूपासनं तत्र क्रियते; अत्र तु वस्वादिना वस्वादिविग्रहविशिष्टोपासनमेव कार्यमिति वैषम्यात् । न च ब्रह्मविद्यात्वेऽपि वस्वादिना वस्वादिपदप्राप्तिरूपफलस्य लब्धत्वात् तदर्थित्वाभावात् अनधिकार इत्येव पूर्वपक्षोऽस्तु इति वाच्यम्—अब्रह्मविद्यात्वे सत्येव तदंशस्यापि पूर्वपक्षे घटनसंभवात् । ब्रह्मविद्यात्वे हि आराध्याद् ब्रह्मणः प्राप्तचरस्यापि फलस्य सजातीयस्य प्राप्तीच्छयाऽधिकारः सुवचः । अब्रह्मविद्यात्वे तु वस्वादिमात्रोपासनरूपत्वात् देवतोपासनानामुपासितदेवतानुग्रहलभ्यफलकत्वस्य प्राक् सिद्धतया तदनुग्रहार्थित्वस्य तत्तदेवोपासनविधिविचारसार्थक्यम्, स्वोपासनमूलस्वप्राप्तिफलप्राप्तीच्छा न भवतीति ना-

स्वादयोऽन्ये संभवन्ति। न च वस्वादीनां सतां वस्वादित्वं प्राप्यं भवति; प्राप्तत्वात्।

मधुविद्यायाम्-ऋग्वेदादिप्रतिपाद्यकर्मनिष्पाद्यस्य रश्मिद्वारेण प्राप्तस्य रसस्याश्रयतया लब्धमधुव्यपदेशस्यादित्यस्यांशानां वस्वादिभिर्भुज्यमानानामुपास्यत्वं वस्वादित्वं च प्राप्यं श्रूयते, (छा. ३-१-१) "असौ वा आदित्यो देवमधु" इत्युपक्रम्य, (छा. ३-६-१) तद् यत् प्रथमममृतं तद् वसव उपजीवन्ति" इत्युक्त्वा, स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको भूत्वाऽग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति" इत्यादिना ॥ ३० ॥

ज्योतिषि भावाच्च ॥ १। ३। ३१॥

(बृ. ६-४.१६) "तं देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्" इति ज्योतिषि परस्मिन्

धिकारप्रसक्तिरिति। एवं पूर्वपक्षे कृते मोक्षरूपफलस्याप्यत्रोच्यमानतया तस्य ब्रह्मोपासनमन्तरेणायोगात् ब्रह्मविषयकमुपासनमिति आन्तरालिकफलस्यापि तन्मूलकप्राप्तीच्छया सामग्र्येणाधिकारः स्थाप्यत इति निष्कर्षः। अन्ये संभवन्तीति। पूर्वकल्पस्थितवस्वादीनां नष्टत्वेनाराध्यत्वायोगात्, देवतोपासनानां देवताराधनरूपत्वस्यावश्यकत्वादिति भावः। वस्वादित्वमिति। मधुविद्यानिष्ठस्य क्रमेण वसुरुद्रादित्यादिपदप्राप्तिरत्रोच्यते। न चैकस्मिन् कल्प एव वसुभूतस्य रुद्रपदप्राप्तिरस्ति। उपास्याश्च वस्वादयः। न च वसुरेव वसुपदं दातुं प्रभवति। अतो वस्वादिसायुज्यमेवात्र विवक्षितम्। वसुश्च स्वसायुज्यमुपासकाय ददाति। तदत्र वसोरेव सतः वस्वादिसर्वसायुज्यापेक्षिणोऽपि कथं स्वस्मात् तल्लाभ इति भावः।

तेषामुपास्यत्वं तत्प्राप्तेःफलत्वञ्च प्रकृतमधुविद्याप्रघट्टकार्थप्रदर्शनेनोपपादयति मध्विति। आदित्यस्य मधुत्वं तद्रश्मीनां मधुनाडीत्वं वेदानां पुष्पत्वं वेदमन्त्राणां भ्रमरत्वं वेदविध्यन्वितद्रव्याणां पुष्परसत्वञ्च तत्र रूपितम्। 'अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते' इति हूयमानद्रव्याणां रश्मिद्वारा सूर्यप्राप्तिरपि प्रमाणसिद्धा। तदत्र मधुकराः पुष्पेभ्यो रसं मधुनाडीद्वारा मधुनि यथा निक्षिपन्ति, तथा वैदिकमन्त्राः वेदाख्यपुष्पगतं तत्तत्कर्मान्विताहुतिद्रव्यात्मकरसं रश्मिद्वारा नीत्वा आदित्ये निक्षिपन्ति। एवमृग्यजुस्सामाथर्व-ब्रह्मभागात्मकपुष्पगतरसाः यशइन्द्रियादिफलरूपेण परिणताः ऋग्यजुस्सामाथर्वमन्त्र-आदेशात्मकभ्रमरनीताः आदित्यस्य प्राग्दक्षिणप्रत्यगुत्तरोर्ध्वभागेषु पञ्चसु रोहित—शुक्ल-कृष्ण-अतिशयितकृष्ण-प्रस्फुरद्भागरूपपञ्चांशात्मनाऽवतिष्ठन्ते। तेषां यथाक्रमं वसुरुद्रादित्यमरुत्साध्याः यथावसरं दर्शनात्मकभोगभाजः। एवं वस्वादिभोग्यतयाऽऽदित्यमधूपासकानां वस्वादित्वप्राप्तिपूर्वकतादृशानुभवः फलमिति तत्रोक्तम्। इह गहनमुपनिषद्वाक्यार्थतत्त्वं विशदं परिष्कार एव द्रष्टव्यम्। सूत्रार्थस्तु मधुविद्यादिषु वस्वादीनां वस्वाद्युपासकत्वाराधकत्वानुग्राह्यत्वासंभवात् अनधिकारं जैमिनिर्मन्यते, "न देवता देवतान्तराभावात्" इति तदुक्तेरिति॥ ३०॥

मधुविद्याया अब्रह्मविद्यात्वं पूर्वपक्षीष्टमित्येतद् विशदयितुं पूर्वपक्षसूत्रान्तरम् ज्योतिषीति। ज्योतिः परं ब्रह्म। तद्विषय एवोपासनभावात्। देवा एव ज्योतिरुपासते, देवा ज्योतिरेवोपासते, देवाः ज्योतिरुपासत एवेत्यर्थत्रयं तदेवा इति वाक्यस्य संभावितम्। तत्र प्रथमो न युक्तः; मनुष्याणामप्युपास-

ब्रह्मणि उपासनं देवानां श्रूयते । देवमनुष्योभयसाधारणे परब्रह्मोपासने देवानामुपासकत्व-कथनं देवानामितरोपासननिवृत्तिं द्योतयति । अत एषु वस्वादीनामनधिकारः ॥ ३१ ॥

इति प्राप्तेऽभिधीयते—

भावं तु बादरायणः; अस्ति हि ॥ १ । ३ । ३२ ॥

आदित्यवस्वादीनामपि तेष्वधिकारभावं भगवान् बादरायणो मन्यते । अस्ति ह्यादित्यवस्वादीनामपि स्वावस्थब्रह्मोपासनेन वस्वादित्वप्राप्तिपूर्वकब्रह्मप्रेप्सासंभवः । इदानीं वस्वादीनामपि सतां कल्पान्तरेऽपि वस्वादित्वप्राप्तिश्चापेक्षिता भवति। अत्र हि कार्यकारणोभयावस्थब्रह्मोपासनं विधीयते, "असौ वा आदित्यो देवमधु" इत्यारभ्य, (छा. ३-११-१) "अथ तत ऊर्ध्व उदेत्य" इत्यतः प्राक् आदित्यवस्वादिकार्यविशेषावस्थं ब्रह्म उपास्यमुपदिश्यते; "अथ तत ऊर्ध्व उदेत्य" इत्यादिना आदित्यान्तरात्मतयाऽवस्थितं कारणावस्थमेव

कत्वात् । तृतीयोऽपि न ; अनुपासकानामपि देवानां सत्त्वात् । अतो मध्यम एवार्थ इति ब्रह्मेतरानुपासकत्वसिद्ध्या अत्रब्रह्मविद्यायामनधिकार एवेत्यर्थः । ननु एतद्विद्यान्ते, 'मा विराधिषि ब्रह्मणा' 'सकृद् दिवा हैवास्मै भवति, य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं वेद' इति एतदुपासकस्य ब्रह्मप्रियत्व-ज्ञानाविर्भावयोः, एतद्विद्याया ब्रह्मविद्यात्वस्य च श्रवणे सति कथमब्रह्मविद्येति पूर्वपक्षः । अतः प्रतर्दनविद्यादितुल्यत्वाद्विचार्यत्वमेवेति चेत्—उच्यते-तद्वाक्यस्यार्थान्तरपरत्वं पूर्वपक्षी मन्यते ॥ कथम् । इत्थम् ॥ अत्र ब्रह्मशब्दो वेदपरः । तदयमर्थः वस्वादिप्राप्तिफलबोधनानन्तरं श्रूयमाणस्य, 'अथततऊर्ध्वं' इति वाक्यस्य—लोके सूर्यस्योदयास्तमयव्यवहारे क्रियमाणेऽपि वस्तुगत्या नोदयः, नास्तमयः ; यद्देशावच्छेदेनोदितत्वप्रतीतिः, तद्देशे स्थितैस्तस्योच्चगतत्वेनानुभूयमानत्वात् । अत उदयास्तमयरहित एव सूर्यः । एवं तत्त्वग्रहे सत्येव ब्रह्मणा वेदेनास्मदाशयस्याविरोधः स्यात् । एवं यो वेदगुह्यं जानाति, तस्य सूर्यो नोदेति नास्तमेति । उदयास्तमयबुद्धिं स तत्त्वविन्न भजत इति । एष एवार्थः श्रीविष्णुपुराणे उपबृंहितः, "दिवसस्य रविर्मध्ये सर्वकालं व्यवस्थितः । नैवास्तमनमर्कस्य नोदयः सर्वदा सतः" इति । एवमधिकाराशङ्कया प्रवृत्तः पूर्वपक्ष इति ध्येयम् ॥ ३१ ॥

स्वावस्थेति ; वस्वादिशरीरकेत्यर्थः । ब्रह्मप्राप्तिरूपफलस्य, विद्यायाः ब्रह्मोपनिषत्त्वस्य च श्रवणात् उपासनस्य ब्रह्मविषयकत्वमावश्यकम् । तत्र वस्वादिभुज्यमानमधुरूप आदित्य इति वा आदित्यरूपमधुभोक्तारो वस्वादय इति वोपासनसंभवात् अविशेषात् 'आदित्यः', 'वसव' इत्युभये ब्रह्मात्मकत्वेनोपास्यन्त इति भावः । प्राप्तिपूर्वकेत्येतत् ब्रह्मप्रेप्सेत्यत्र सन्प्रकृत्यर्थप्राप्तिक्रियाविशेषणम् । ब्रह्मप्राप्तिरूपफलविवक्षायां प्रमाणं दर्शयति अत्र हीति । तत्फलाविवक्षायां कारणावस्थब्रह्मोपासनविधानं व्यर्थम्, तस्यांशस्य कार्यवस्वादिप्राप्तावनुपयोगादिति भावः । कारणावस्थमेवेति । अत्रादित्यरूपकार्यावस्थब्रह्मोपासनवत् पूर्वं वस्वादिकार्यावस्थब्रह्मोपासनस्य भाष्ये उक्तत्वेऽपि आदित्यान्तरात्मतयाऽवस्थितं कारणावस्थमेवेति भाष्यस्वारस्यात् आदित्यविषय एव कारणवस्थोपासनं ज्ञायते । अतः, 'तत ऊर्ध्वं' इति श्रुतौ आदित्यमात्रविषयकत्वं [illegible] । टीकायां तु वस्वादिविषयेऽपि कारणावस्थोपासन[illegible] । कारणावस्थमित्यत्र च

ब्रह्म उपास्यमुपदिश्यते । तदेवं कार्यकारणोभयावस्थं ब्रह्मोपासीनः कल्पान्तरे वस्वादित्वं प्राप्य तदन्ते कारणं परं ब्रह्मैवाप्नोति । (छा. ३-११-३) "न ह वा अस्मा उदेति, न निम्रोचति; सकृद्दिवा हैवास्मै भवति, य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं वेद" इति कृत्स्नायाः मधुविद्यायाः ब्रह्मोपनिषत्त्वश्रवणाद् ब्रह्मप्राप्तिपर्यन्तवस्वादित्वफलस्य श्रवणाच्च वस्वादिभोग्यभूतादित्यांशस्य विधीयमानमुपासनं तदवस्थस्यैव ब्रह्मण इत्यवगम्यते । अत एवंविधमुपासनमादित्यवस्वादीनामपि संभवति । एवञ्च ब्रह्मण एवोपास्यत्वात्, (बृ. ६-४-१६) "तं देवा ज्योतिषां ज्योतिः" इत्यपि उपपद्यते । तदाह वृत्तिकारः, "अस्ति हि मध्वादिषु संभवः ; ब्रह्मण एव सर्वत्र निचाय्यत्वात्" इति ॥ ३२ ॥ इति मध्वधिकरणम् ॥ ८ ॥

आदित्यस्य कारणदशा आदित्यरूपेण सृष्टेः पूर्वस्थिता सूक्ष्मजीवदशा विवक्षिता **टीकायाम्** । 'ऊर्ध्वः' इति श्रुत्यनुसारात् आदित्यभावपश्चाद्भावि-तदीयमुक्त्यवस्था **उपनिषद्भाष्याद्यभिमता** । स्वाप्ययसूत्रटीकायाम्, "कारणावस्थत्वं........महाप्रलये मुक्तौ च समानम्" इत्युक्तत्वात् मुक्त्यवस्थैव टीकायामप्यभिमता स्यात् । अत्रेदं बोध्यम्-'अथ तत ऊर्ध्व उदेत्य नैवोदेता नास्तमेता ; एकल एव मध्ये स्थाता' इति श्रुतिवाक्यम् । अस्यात्र विवक्षितोऽर्थ एवम्—आदित्यः स्वदशायामुदयास्तमयकार्यनिर्वर्तको भूत्वा ऊर्ध्वः पश्चात्कालावच्छिन्नः उदेत्य कार्यदशातो निष्क्रम्य उदयास्तमयौ न करोति । एकाकार एव सर्वबन्धमुक्तो वर्तत इति । एवमुपासकविषयताऽपि भवितुमर्हति । पूर्वम् अभिसंविशति उदेतीति उपासकगतोदयास्तमययोरुक्तत्वात् उपासकः वस्वादिर्भूत्वा फलानुभवं विधायाथ ऊर्ध्वं उदेत्य पूर्वोक्तोदयास्तमयरहितो भवतीति । एवं सति इदं वाक्यं मुक्तिरूपफलपरं स्यात् । परं तत् पश्चात् कथयिष्यत इति अत्र न विवक्ष्यत इव । तथापि पूर्वपक्षिणा विष्णुपुराणानुसारेणोक्तोऽर्थः कस्मान्न स्वीक्रियत इति चेत्—पूर्वोपात्तश्लोकापेक्षया श्लोकान्तरस्य तत्र स्थितस्य, "नोदेता नास्तमेता च कदाचिच्छक्तिरूपधृत् । विष्णुर्विष्णोः पृथक् तस्य गणः सप्तविधोऽप्ययम्" इत्यस्य श्रुतिगतपदघटिततयैतत्प्रत्यभिज्ञानादुपबृंहणत्वं श्रेयः इति । तथाचायं श्रुत्यर्थः—आदित्यान्तर्गतो विष्णुः कार्यावस्थः ऊर्ध्वं उदेत्य उपरि परमपदे परवासुदेवरूपेण प्राकृतकार्याव्यापृततया स्थितः उदयास्तमयरहित इति । एवञ्च भाष्ये **कार्यावस्थमिति** आदित्यमण्डलान्तर्वर्तिविष्णुरूपग्रहणम्; ऊर्ध्वं इति वाक्ये तत्कारणभूतवासुदेवरूपग्रहणमिति सुवचम् । एवमुपबृंहणानुसारेणैवाधिकाशङ्कापरिहारात् सिद्धं ब्रह्मविद्यात्वम् । ब्रह्मशब्दश्च स्वरसात् सत्यपदसामानाधिकरण्याच्च परब्रह्मपर एवेति न पूर्वपक्ष्युक्तार्थप्रसक्तिरिति । **कार्यकारणोभयावस्थं ब्रह्मेत्यादि** सर्वं भाष्यमेवमर्थस्वीकारेऽपि न विरुध्यते । **आदित्यांशस्येति** आदित्यीयप्राग्दक्षिणादिभागस्येत्यर्थः । **नहवा** इति । अस्मै उपासकाय सूर्यो नोदेति नास्तमेति । अहरादिकालपरिच्छेदो मुक्तस्य नास्ति । **सकृद्दिवा भवति** मुक्ते ज्ञानप्रकाशस्याविर्भूतस्य नैव भङ्ग इत्यर्थः ॥ **शांकरादिभाष्यं वृत्तिविरुद्धमिति दर्शयितुमाह तदाहेति** । शांकरे मध्वधिकरणं न पृथक् । देवताधिकरणमेकमेव सर्वम् । मधुविद्यादावेवानधिकारस्य सूत्रनिर्दिष्टत्वेऽपि तत्रैव सर्वत्रानधिकारः विग्रहाद्यभावादित्येव जैमिनिरिति—ज्योतिषि भावादित्यत्र

२६. अपशूद्राधिकरणम् १-३-९. (छा. ४)

शुगस्य तदनादरश्रवणात् तदाद्रवणात् सूच्यते हि ॥ १ । ३ । ३३ ॥

ब्रह्मविद्यायां शूद्रस्याप्यधिकारोऽस्ति, न वेति विचार्यते। किं युक्तम्? अस्तीति। कुतः? अर्थित्वसामर्थ्यप्रयुक्तत्वादधिकारस्य, शूद्रस्यापि तत्संभवात्। यद्यप्यग्निविद्यासाध्येषु

ज्योतिःपदं मण्डलपरम्। अचेतने मण्डलेऽपि आदित्यादिपदप्रयोगात् चेतन एवादित्य इत्यत्र न प्रमाणमिति—**भावं तु** इति सूत्रेण देवानां विग्रहादिमत्त्वाधिकारित्वादिस्थापनेति च तदुक्तम्। सर्वमिदं सूत्रस्वारस्यविरुद्धं पुनरुक्तञ्च। मधुविद्यायां देवानामनधिकार एव सिद्धान्तेऽपि शाङ्करेष्टः। स च वृत्तिविरुद्धः। न केवलमेतावत्। **शांकरोपनिषद्भाष्ये** 'अथ तत ऊर्ध्वं' इत्यादिवाक्यजातं मधुविद्यानिष्ठस्य मुक्त्याविर्भावपरमेव व्याख्यातम्। **आनन्दगिरिणा** च, "क्रमेण मुक्तिफलपर्यवसायित्वं तस्या दर्शयितुमनन्तरवाक्यमवरुध्याह" इत्यवतारितम्। **ब्रह्मणा** इत्यस्य शुद्धब्रह्मपरत्वमेवाभिमतम्। परन्तु तन्मते वस्वादिप्राप्तिरूपमिथ्याफल-मुख्यमुक्तिरूपसत्यफलयोरेकविद्यासंपाद्यत्वायोगात् अन्यादृशक्रममुक्तिरिष्टा। अतस्तदनुसारेण **ब्रह्मोपनिषदमित्यस्य** उभयविद्यासाधारण्याय वेदगुह्यमित्यर्थो वर्णनीय आसीत्। तथाच ब्रह्मशब्दयोरैकार्थ्याभावोऽपि दोषः। तथा सर्वमिदं वृत्तिविरुद्धम्, मधुविद्यारूपोपासनस्य मुक्त्यर्थब्रह्मोपासनरूपताया एव तत्र स्पष्टं कीर्तनादिति ॥

नन्वेवमधिकरणद्वयेन देवताधिकारनिर्णयस्य क्रियमाणस्य किं फलम्; अस्मदीयप्रवृत्तौ एतदनुपयोगात्। देवताकर्तृकोपासनप्रवृत्तेः स्वतस्सिद्धतयाऽधिकरणानपेक्षणादिति चेत्—सर्वदेवतास्रष्टृत्वतदुपास्यत्वतदनुग्राहकत्वादिरूपब्रह्मगतबृहत्त्वसिद्धिः फलम्। इन्द्राद्यन्तर्यामितयोपासनानां विधीयमानानां विषयसत्त्वनिर्णयः, तद्विषयासत्यत्वे तथोपासनविधावप्यर्थवादत्वधीमूलानाश्वासस्य निवृत्तिरित्यादि भाव्यम् ॥ ३२ ॥

मनुष्याधिकारत्वादित्यत्र मनुष्यशब्दस्येतरोपलक्षकत्वमुक्तम्; संकुचितत्वमप्यावश्यकमिति ज्ञाप्यते। अध्ययनं विना प्रकारान्तरप्राप्तं ज्ञानं यदि देवानामधिकारसंपादकम्, शूद्राणामपि तथा स्यादिति पूर्वपक्षोत्थानम्। अत्र संवर्गविद्यागतशूद्रशब्दार्थशोधनस्यैव सूत्रे क्रियमाणतया तद्विद्यामात्रे शूद्राधिकार एव पूर्वपक्षयितव्यः; न तु पूर्वतन्त्रसिद्धस्यानधिकारस्य सामान्येनाक्षेप इति न मन्तव्यम्—अधिकरणान्ते सामान्यतःशूद्रानधिकारसाधकप्रमाणानामपि सूत्रैरुपन्यासात् सामान्यतः पूर्वपक्षस्यैव सूत्रकृदिष्टत्वादित्याशयेन विचाराकारं दर्शयति **ब्रह्मविद्यायामिति**। पूर्वतन्त्रे, "अपिवा वेदनिर्देशादपशूद्राणां प्रतीयेत" इति अपशूद्राणामेवाधिकारसमर्थनात् कथमेवमित्यत्र तदनूद्य निरसनेनाधिकाशंकां व्युत्पादयति **यद्यपीत्यादिना**। **अग्निः** आहवनीयादिराधानजनितः; **विद्या** अध्ययनजन्यमर्थज्ञानम्। **अनग्निविद्यत्वादिति**। 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत' इत्यादिभिः शूद्रातिरिक्तान् प्रत्येवाधानविधानात्, 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत' इत्यादिना त्रैवर्णिकानामेवोपनयनं विधाय, तमध्यापयेदिति तेषामेवाध्ययने विनियोगाच्चेति भावः। **यद्यपीत्यनेन** कर्मस्वधिकारोऽप्याशंक्येत शक्यत इति सूच्यते—यस्य हि आहवनीयादिवैदिका-

कर्मसु अनग्निविद्यत्वात् शूद्रस्यानधिकारः—तथापि मनोवृत्तिमात्रत्वाद्ब्रह्मोपासनस्य, तत्राधिकारोऽस्त्येव। शास्त्रीयक्रियापेक्षत्वेऽप्युपासनस्य, तत्तद्वर्णाश्रमोचितक्रियाया एवापेक्षितत्वात् शूद्रस्यापि स्ववर्णोचितपूर्ववर्णशुश्रूषैव क्रिया भविष्यति। (तै. का. ७-१-१) "तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः" इत्यपि, अग्निविद्यासाध्ययज्ञादिकर्मानधिकार एव न्यायसिद्धोऽनूद्यते।

ननु अनधीतवेदस्याश्रुतवेदान्तस्य ब्रह्मस्वरूपतदुपासनप्रकारानभिज्ञस्य कथं ब्रह्मोपासनं संभवति? उच्यते—अनधीतवेदस्याश्रुतवेदान्तवाक्यस्यापि इतिहासपुराणश्रवणेनापि

वैदिकोभयविधाग्निप्रसक्तिः, तद्विषये, 'यदाहवनीये जुहोति' इति वाक्येन वैदिको नियम्यताम्। यस्य खल्ववैदिक एवाग्निः, तस्य नाहवनीयादिप्रसक्तिरिति लौकिक एवाग्नौ भवतु कर्म। विद्याविषये तु अध्ययनजन्यार्थज्ञानमात्रस्याङ्गत्वग्राहकवाक्याभावात्, प्रत्यवायपरिहारार्थं कैश्चिदध्ययने कृते तदधीनज्ञानस्यार्थात् तत्कृतकर्माचरणे उपयोगेऽपि अन्ये प्रकारान्तरलब्धज्ञानेनापि कर्म कर्तुमर्हन्तीति रीत्या शङ्कासंभवात्। **मनोवृत्तिमात्रत्वादिति।** अग्निसाध्यांशाभावात्, मनोवृत्तेः स्वयं ज्ञानतया ज्ञानरूपविद्यासाध्यत्वाभावाच्चेत्यर्थः। ननु प्रधानांशेऽग्निविद्यानपेक्षायामपि तदङ्गकर्मविषयेऽस्त्येव तदपेक्षेत्यत्राह **शास्त्रीयेति।** युक्तिसिद्धस्योपासने शूद्राधिकारस्योपष्टम्भकं कर्मकाण्डवाक्यमप्यस्तीत्याह **तस्मादिति।** यद्यपि वाक्यमिदं तस्मादिति हेतूपन्यासात् न यज्ञेऽनधिकारविधायकम्; किंत्वाधानाध्ययनविध्यविषयतया शूद्रस्याग्निविद्याविरहप्रयुक्तस्यानधिकारस्य सिद्धस्यानुवादमात्रम्। अतः कथमुपासनानधिकारवारकं स्यादिति मन्येत-अथापि न्यायप्राप्तानुवादत्वेऽपि अवयुत्यानुवादत्वकल्पने मानाभावात् अत्रत्ययज्ञशब्दः, 'कर्मवारणविषय एव न्यायोऽपि प्रवर्तते, न विद्यावारणविषये' इत्यर्थसूचकः सन् विद्याधिकारज्ञापक इति भावः। एवमभिप्रत्योक्तम्, **यज्ञादिकर्मानधिकार एव न्यायसिद्ध इति।**

प्रधानमुपासनमपि विद्यासापेक्षमेव, योगादेर्मनोवृत्तिरूपस्यापि ध्येयार्थोपदेशजविद्यापेक्षत्वदर्शनादिति शंकते **नन्विति।** **अश्रुतवेदान्तस्य** श्रोतव्यो मन्तव्य इत्युक्तार्थश्रवणरहितस्य। **वाक्यस्यापीत्यपिना** वेदाध्ययन-वेदान्तार्थश्रवणसंभवोऽपि ज्ञाप्यते। तदेवम्—यज्ञेऽनधिकारः अग्न्यभावादित्युक्तमात्रेण; वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेत्यादिवाक्यैः त्रैवर्णिककर्तृकतयैवाधानस्य विहितत्वादिति तदाशयः। बादरिस्तु ब्राह्मणादिकर्तृकाधाने वसन्तादिकालविधानं तैर्वाक्यैर्मन्यते स्म। तदा, 'य एवं विद्वानग्निमाधत्ते' इति वाक्यमाधानविधायकम्। तदविशेषात् शूद्रमप्यधिकरिष्यति। तत्र जैमिनिनोक्तम्, किमनेन विचारेण; आधानेऽनधिकारोऽपि यज्ञादिष्विवाध्ययनजन्यज्ञानाभावादेवेति। 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत', 'तमध्यापयेत्' इति ब्राह्मणादीनामेवोपनयनविधानात् अध्ययने विनियोगाच्चेति तदाशयः। अत्र ब्रूमः-अष्टवर्षादिवाक्यमपि ब्राह्मणादेरुपनयनकालविधायकमेव। अतः 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इति वाक्यं सर्वार्थेऽध्ययनविधायकम्। अतः कालनियमं विना शूद्रमधिकरिष्यत्यध्ययनविधिः। तथा पठनादिकमपि अर्थज्ञानाय पर्याप्तम्। एवं वेदान्तवाक्यश्रवणमपि युक्तम्—गार्गीमैत्रेयीप्रभृतीनां स्त्रीणामुपासनाधिकारावगमेनोपनयनादेरनपेक्षितत्वावसायादिति। विध्यधीनज्ञानस्यैव विहितानुष्ठाने उपयोग इति पक्षेऽपि स्वपक्षसिद्धिं दर्शयति इति-

ब्रह्मस्वरूपतदुपासनज्ञानं संभवति। अस्ति च शूद्रस्यापि इतिहासपुराणश्रवणानुज्ञा, (भा. शा. मो ?) "श्रावयेत् चतुरो वर्णान् कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः" इत्यादौ। दृश्यन्ते चेतिहासपुराणेषु विदुरादयो ब्रह्मनिष्ठाः। तथोपनिषत्स्वपि संवर्गविद्यायां शूद्रस्यापि ब्रह्मविद्याधिकारः प्रतीयते—शुश्रूषुं हि जानश्रुतिमाचार्यो रैक्वः शूद्रेत्यामन्त्र्य तस्मै ब्रह्मविद्यामुपदिशति, (छा. ४-२-५) "आजहारेमाः शूद्र! अनेनैव मुखेनालापयिष्यथाः" इत्यादिना।

अतः शूद्रस्याप्यधिकारः संभवति—

इति प्राप्ते उच्यते—न शूद्रस्याधिकारः संभवति, सामर्थ्याभावात्। न हि ब्रह्मस्वरूपतदुपासनप्रकारमजानतः तदङ्गभूतवेदानुवचनयज्ञादिष्वनधिकृतस्य उपासनोपसंहारसामर्थ्यसंभवः। असमर्थस्य चार्थित्वसद्भावेऽप्यधिकारो न संभवति। असामर्थ्यं च वेदाध्ययनाभावात्। यथैव हि त्रैवर्णिकविषयाध्ययनविधिसिद्धस्वाध्यायसंपाद्यज्ञानलाभेन कर्मविधयो

ह्मसेति। इतिहासादिजन्यज्ञानस्य वैदिकोपासनाङ्गत्वे गमकं दर्शयति तथेति। संवर्गविद्यायामिति। वायुर्वाव संवर्ग इत्यादिनोपदेक्ष्यमाणसंवर्गविद्याशेषभूते पूर्वोपाख्याने इत्यर्थः। आजहार—आजहर्थ। इमाः गाः कन्याश्च। अनेनैव मुखेन पुष्कलधनप्रदानद्वारैव। आलापयिष्यथाः मामुपदेष्टारं करिष्यसे।

एवं शूद्रस्य सर्वविद्याधिकारपूर्वपक्षे प्राप्ते सूत्रकृत् जैमिन्यपशूद्राधिकरणेनैव सर्वं समाहितमित्याशयमाविष्कर्तुं स्वयमादौ उपनिषदि शूद्राधिकारप्रतीतिशंकापरिहारमारभमकरोत् शुगस्येत्यादिना। अतः सूत्रकृदभिप्रेतमधिकाशङ्कापरिहारं पूर्वं प्रदर्श्य पश्चात् सूत्रार्थं वक्ष्यन् आरभते न शूद्रस्येति। सामर्थ्यं त्रिविधम्—ज्ञानं शक्तिः शास्त्रानुमतिश्चेति। तत्र शास्त्रानुमत्यभावे युक्तिर्जैमिनिदर्शिता। प्रमाणमपि दर्शयिष्यति। ज्ञानमपि नेति जैमिन्याशयमनुरुध्याह न हीति। यागादिष्वनधिकृतस्येति कथनम्—येन न्यायेन यज्ञादावनधिकारः, तेनैवोपासनेऽपीति ज्ञापनार्थम्।

यथैव हीति। अयमर्थः—यज्ञादीनामग्निविद्यासापेक्षत्वेऽपि अग्न्यर्थाधान—विद्यार्थाध्ययनप्रेरकत्वं नास्ति; आधानविधेरध्ययनविधेश्च स्वतन्त्रत्वात्, किञ्चित्प्रकरणाप्रवृत्तित्वात्। आधाने शूद्रस्यानधिकारश्च ब्राह्मणादीन् प्रत्येव तद्विधानात्, अध्ययनजन्यज्ञानाभावाच्च। न चाहवनीयाद्यभावेऽप्यन्यत्राहुतिः कर्तुं साम्प्रतम्; विष्णुक्रमाज्यावेक्षणाद्यङ्गवैकल्य इव काम्यस्य नैष्फल्यात्। विष्णुक्रमाद्यसमर्थब्राह्मणादेरिव आहवनीयसंपत्त्यनर्हस्य शूद्रस्याप्यनधिकारस्यैव युक्तत्वात्। न हि, आहवनीये त्रैवर्णिको जुहोतीति वर्णविशेषश्रवणमस्ति। एवं यज्ञानधिकारेऽपि अनग्निसाध्ये कर्मणि कस्मान्नाधिकारः? उच्यते। विहिताध्ययनजन्यज्ञानस्येवोपायान्तरजन्यज्ञानस्यापि समानविषयकत्वेन अनुष्ठानसिध्यर्थं पुंसां तद्विषयज्ञानोपायं किं स्वयमाक्षिपन्ति=कल्पयन्ति, किं वा सिद्धज्ञानपुरुषग्रहणेन चरितार्थाः विधयः' इति विचारे, आद्यः पक्षो न युक्तः, आक्षेपं विनैव विधिवैयर्थ्यपरिहारे तत्कल्पनानुपपत्तेः। सन्ति च तैरनाक्षेपेपि सिद्धज्ञानाः पुरुषाः अध्ययनोपनयनविधिप्रवर्तिताः। ते च लब्धज्ञानकार्याकांक्षाः, विधयश्च ज्ञानाकांक्षा इत्युभयाकांक्षया तन्मेलनम्। ते च त्रैवर्णिका एवेति न शूद्रस्यावसरः। अध्ययनस्य प्रत्यवायपरिहारार्थमेव कृतत्वेऽपि तदधीनार्थ-

ज्ञानतदुपायादीन् अपरान् न स्वीकुर्वन्ति, तथा ब्रह्मोपासनविधयोऽपि। अतोऽध्ययनविधि-सिद्धस्वाध्यायाधिगतज्ञानस्यैव ब्रह्मोपासनोपायत्वात् शूद्रस्य ब्रह्मोपासनसामर्थ्यासंभवः।

इतिहासपुराणे अपि वेदोपबृंहणं कुर्वती एवोपायभावमनुभवतः; न स्वातन्त्र्येण। शूद्र-स्येतिहासपुराणश्रवणानुज्ञानं पापक्षयादिफलार्थम्; नोपासनार्थम्। विदुरादयस्तु भवान्तराधि-गतज्ञानाप्रमोषात् ज्ञानवन्तः प्रारब्धकर्मवशाच्चेदृशजन्मयोगिन इति तेषां ब्रह्मनिष्ठत्वम्।

यत्तु—संवर्गविद्यायां शुश्रूषोः शूद्रेति संबोधनं शूद्रस्याधिकारं सूचयतीति—तन्नेत्याह—शुगस्य तदनादरश्रवणात् तदाद्रवणात् सूच्यते हि। शुश्रूषोर्जानश्रुतेः पौत्रायणस्य ब्रह्म-

---

ज्ञानस्य लब्धस्योपयोगाकांक्षा तावत् भवत्येव। न च पाठाद्युपायजन्यार्थज्ञानवन्तं शूद्रमप्यविशेषेण कर्म-विधयः किं न गृह्णीयुरिति शंक्यम्—तस्य पाठादौ प्रवृत्तिः प्रथमं यादृशलौकिककार्योद्देशेन; तेनैव शान्ताकांक्षतया कर्मविध्यन्वयायोगात्। अध्ययनं तु विहितत्वात् लौकिककार्यानुद्देशेनैव कृतमिति तदधीनार्थज्ञानस्य कार्यापेक्षायां साकांक्षविधिसंबन्धः कल्प्यत इति न्याय्यम्। वैदिककर्मविध्यपेक्षिते सति ज्ञाने, वैदिकाध्ययनविधिविषयपुरुषनिष्ठस्य ज्ञानस्य ग्रहणे संनिकर्षाच्च। किञ्च शूद्रस्य वेदश्रवणपठनादेर्नि-षिद्धत्वेन तदधीनज्ञानस्य दुष्टत्वेन निर्दोषसाकांक्षाध्ययनजज्ञानलाभेन कृतार्थाः विधयः तद् ज्ञानं न स्वी-कुर्युः, निषिद्धस्याङ्गत्वायोगात्। न चैवं देवतानामध्ययनजन्यज्ञानं नास्तीति मन्तव्यम्; जन्मान्तरकृताध्ययन-जन्यज्ञानाप्रमोषस्य तत्र स्वीकारेण तज्ज्ञानस्याध्ययनाधीनत्वानपायात्। तपोबलसाक्षात्कृतवेदजन्यज्ञानं तर्हि नाङ्गं स्यादिति चेन्न-विधिबलप्रेरितपुरुषसंपादितस्या ज्ञानस्याविशेषेण ग्राह्यत्वात्। विधेश्च भगवदनु-ग्रहार्थतया तदनुग्रहाधीनवेदसाक्षात्काराणां तदनुग्रहमूलं वेदजन्यज्ञानं कर्माङ्गं भवितुमर्हतीति तु स्यात्, न निषेधोल्लङ्घिपुरुषकृतपाठादिजन्यज्ञानमपि तथा। एवमनग्निसाध्येऽपि समन्त्रके कर्मणि नाधिकार-प्रसक्तिः; अध्ययनातिरिक्तोपायलब्धानां मन्त्राणां व्यर्थत्वस्य, अनर्थप्रदत्वस्य च स्मृतत्वात्। एवञ्चो-पासनेऽपि शूद्रस्य नाधिकारः, प्रतिविद्यं मन्त्रसद्भावात्॥ यत्र तान्त्रिकमन्त्रे शूद्रस्याधिकारः, तदङ्गकतान्त्रि-कोपासनं तस्यास्तु इति चेत्-काममस्तु; वैदिकोपासनविषय एवात्र विचारस्य क्रियमाणत्वादिति।

ज्ञानतदुपायादीन् अपरान्—वेदग्रहणार्थविध्यविषयपुरुषनिष्ठज्ञान-तदर्थविचार-पठन-पाठनादीन्।

अननुमतवेदश्रवणाधीनज्ञानस्यानुपयोगेऽपि अनुमतेतिहासादिमूलज्ञानस्याङ्गत्वसंभवादधिक्रियता-मित्यत्राह **इतिहासेति**। वेदं समुपबृंहयेदिति श्रवणात् वेदजनितज्ञानपौष्कल्यसंपादनद्वारैव इतिहासादि-जन्यज्ञानस्य कर्माङ्गत्वावसायात् शूद्रे तदभावात् तस्य तज्ज्ञानं न कर्माङ्गम्। न च तर्हि श्रवणविधिवैयर्थ्यम्-पापक्षय-तादात्विकभगवदनुभव-भक्त्युद्रेक-तन्मूलानेककैङ्कर्याद्यनेकफलदर्शनेन अनधीतवेदत्रैवर्णिकक्रिय-माणेतिहासादिश्रवणस्यैव साफल्यात्।

संवर्गविद्यागतः शूद्रशब्दः न तद्विद्याविशेषेऽपि शूद्राधिकारसंपादनासमर्थः; कुत एव सर्वत्र तदधिकारगमकता तस्येत्याशयेन तमंशमनूद्य खण्डयति **यत्त्वित्यादिना**। सूत्रार्थस्तु—अस्यं जानश्रुतेः हंसकर्तृकस्वानादरश्रवणाज्जाता शुक् तदैव रैक्वं प्रति आद्रवणात् ज्ञाता, हि यस्मात् रैक्वः शूद्रेत्यामन्त्र-

ज्ञानवैकल्येन हंसोक्तानादरवाक्यश्रवणात् तदैव ब्रह्मविदो रैक्वस्य सकाशं प्रति आद्रवणात् शुक् अस्य सञ्जातेति हि सूच्यते ; अतः स शूद्रेत्यामन्त्र्यते ; न चतुर्थवर्णत्वेन । शोचतीति हि शूद्रः ; (उणादि. १७६) "शुचेर्दश्च" इति रक्(र)प्रत्यये धातोश्च दीर्घे चकारस्य च दकारे शूद्र इति भवति । अतः शोचितृत्वमेवास्य शूद्रशब्दप्रयोगेण सूच्यते ; न जातियोगः ।

जानश्रुतिः किल पौत्रायणो बहुद्रव्यप्रदो बह्वन्नप्रदश्च बभूव । तस्य धार्मिकाग्रेसरस्य धर्मेण प्रीतयोः कयोश्चिन्महात्मनोः, अस्य ब्रह्मजिज्ञासामुत्पिपादयिषतोः हंसरूपेण निशाया-मस्याविदूरे गच्छतोरन्यतर इतरमुवाच—(छा. ४-१-२) "भो भोऽयि भल्लाक्ष ! भल्लाक्ष ! जानश्रुतेः पौत्रायणस्य समं दिवा ज्योतिराततम् । तन्मा प्रसाङ्क्षीः। तत् त्वा मा प्रधाक्षीत्" इति । एवं जानश्रुतिप्रशंसारूपं वाक्यमुपश्रुत्य परो हंसः प्रत्युवाच—"कम्वरे एन-मेतत्सन्तं सयुग्वानमिव रैक्वमात्थ" इति । कं सन्तमेनं जानश्रुतिं सयुग्वानं रैक्वं ब्रह्मज्ञमिव गुणश्रेष्ठमेतदात्थ ; स ब्रह्मज्ञो रैक्व एव लोके गुणवत्तरः ; महता धर्मेण संयुक्तस्या-प्यस्य जानश्रुतेरब्रह्मज्ञस्य को गुणः ; यद्गुणजनितं तेजो रैक्वतेज इव मां दहेदित्यर्थः । एवमुक्तेन परेण, कोऽसौ रैक्व इति पृष्टः, 'लोके यत् किंचित् साध्वनुष्ठितं कर्म,

---

णेन सूच्यते ज्ञाप्यते, अतः संवर्गविद्यागतः शूद्रशब्दः न जातिवचनः, किंतु जानश्रुतिगतशोकवचन इति । शुचं प्रति अनादरश्रवणं कारकहेतुः ; आद्रवणं ज्ञापकहेतुः । प्रथमतच्छब्दः हंसपरामर्शी ; द्वितीयो रैक्वस्य । तदा इति वा छेदः । सूच्यते इत्यत्र रैक्वेणेति शूद्रेत्यामन्त्रणेनेति वा कर्त्रध्याहारः । जातिपुरस्कारेण शूद्रेत्यामन्त्रणं व्यर्थम् ; निकर्षद्योतनेन निन्दापर्यवसानादयुक्तञ्च । उपदेशमनिच्छन् निन्दत्येवेति चेन्न-शूद्रस्याप्यधिकारवादिपूर्वपक्षिमते तज्जात्युल्लेखमात्रेण उपदेशसंमतिद्योतनायोगात् । तथासति पुनरागमनायोगाच्च । 'अह हारेत्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्तु' इति प्रथमं शूद्रपदप्रयोगस्य तथा निर्वाहेऽपि, 'आजहारेमाः शूद्रानेनैव मुखेनालापयिष्यथाः' इत्युपदेशोद्योगावसरे तदयोगाच्च । शोकप्रदर्शने तु, 'त्वं पात्रमिति जानामि' इति ज्ञापनात् तस्य विद्याप्राप्त्यसंभवशंकानिवर्तनेन पुनरागमन-प्रवृत्तिसंधुक्षणात् सार्थत्वम् । अतोऽवश्यं यौगिकमेव शूद्रपदमित्यर्थं सूचयितुं सूत्रे सूच्यत इत्यधिकांशघटनम् । शूद्रशब्दस्य शुचा द्रवतीत्यर्थमुक्त्वा तदाद्रवणादिति सौत्रपदेन स उच्यत इति शांकरे दर्शितम् । अन्यथैव व्याकरणव्युत्पत्तिरिति तदुपेक्षया योगार्थमन्यं दर्शयति शोचतीति हीति । रक् प्रत्यये इति पाठः । रप्रत्यय इति पाठे तु ककारस्य लोपमालोच्योपेक्षेति मन्तव्यम् । 'सुसेरक्' इत्येव पूर्वं सूत्रदर्शनात् । शुचेर्दश्चेति सूत्रे चकारेण रक् प्रत्ययः, अर्देर्दीर्घश्चेति सूत्रात् उपधादीर्घश्च गृह्यते ।

सूत्रार्थवैशद्याय वक्ष्यमाणसूत्रार्थवैशद्याय चोपाख्यानं संगृह्णाति जानश्रुतिः किलेति । भल्लाक्ष भल्लायुधसमनेत्र ! दिवा समम् अहःकालतुल्यम् । तन्मा प्रसांक्षीः । तत्सङ्गं माप्नुहि-तत्समीपं न गच्छेः । मा प्रधाक्षीत्—मा दहेत् । कम्वरे । कम् उ अरे इति छेदः । कं सन्तं कीदृशमहिमयुक्तम् । सयुग्वानम् । युग्वा शकटम् । तद्युक्तम् । एतदात्थ । एतदिति वचनक्रियाविशेषणम् । एतेन वचनेन

यच्च सर्वचेतनगतं विज्ञानम्, तदुभयं यदीयज्ञानकर्मान्तर्भूतम्, स रैक्व' इत्याह। तदेतत् हंसवाक्यं ब्रह्मज्ञानविधुरतया आत्मनिन्दागर्भं तद्वत्तया च रैक्वप्रशंसारूपं जानश्रुतिरुपश्रुत्य, तत्क्षणादेव क्षत्तारं रैक्वान्वेषणाय प्रेषयन् तस्मिन् विदित्वा आगते, स्वयमपि, रैक्वमुपसद्य गवां षट्छतं निष्कमश्वतरीरथं च रैक्वायोपहृत्य रैक्वं प्रार्थयामास, "अनु मे एतां भगवो देवतां शाधि, यां देवतामुपास्से" इति। त्वदुपास्यां परां देवतां ममा(माम)नुशाधीत्यर्थः। स च रैक्वः स्वयोगमहिमविदितलोकत्रयो जानश्रुतेर्ब्रह्मज्ञानविधुरतानिमित्तानादरगर्भहंसवाक्यश्रवणेन शोकाविष्टतां तदनन्तरमेव ब्रह्मजिज्ञासया उद्योगं च विदित्वा अस्य ब्रह्मविद्यायोग्यतामभिज्ञाय, चिरकालसेवां विना द्रव्यप्रदानेन शुश्रूषमाणस्यास्य यावच्छक्तिप्रदानेन ब्रह्मविद्या प्रतिष्ठिता भवतीति मत्वा तमनुगृह्णन्, तस्य शोकाविष्टतामुपदेशयोग्यताख्यापिकां शूद्रशब्देनाऽऽमन्त्रणेन ज्ञापयन्निदमाह, (छा.४-२-३) "अह हारेत्वा शूद्र! तवैव सह गोभिरस्तु" इति। सह गोभिरयं रथस्तवैवास्तु; नैतावता मह्यं दत्तेन ब्रह्मजिज्ञासया शोकाविष्टस्य तव ब्रह्मविद्या प्रतिष्ठिता भवतीत्यर्थः। स च जानश्रुतिर्भूयोऽपि स्वशक्त्यनुगुणमेव गवादिकं धनं कन्यां च प्रदायोपससाद। स रैक्वः पुनरपि तस्य योग्यतामेव ख्यापयन् शूद्रशब्देनामन्त्र्याह—(छा. ४-२-५) "आजहारेमाः शूद्र! अनेनैव मुखेनाऽऽलापयिष्यथाः" इति। इमानि धनानि शक्त्यनुगुणानि आजहर्थ; अनेनैव द्वारेण, चिरसेवया विनाऽपि, मां त्वदभिलषितं ब्रह्मोपदेशरूपवाक्यमालपयिष्यसीत्युक्त्वा तस्मा उपदिदेश। अतः शूद्रशब्देन विद्योपदेशयोग्यताख्यापनार्थं शोक एवास्य सूचितः; न चतुर्थवर्णत्वम्॥ ३३॥

क्षत्रियत्वगतेश्च। १। ३। ३४॥

"बहुदायी" इति दानपतित्वेन, "बहुपाक्यः" इत्यादिना, "सर्वत एव मे अन्नमत्स्यन्ति" इत्यन्तेन बहुतरपक्वान्नप्रदायित्वप्रतीतेः, "स ह संजिहान एव क्षत्तारमुवाच" इति क्षत्तृप्रेषणात्, बहुग्रामप्रदानावगतजनपदाधिपत्याच्चास्य जानश्रुतेः क्षत्रियत्वप्रतीतेश्च न चतुर्थवर्णत्वम्॥ ३४॥

ब्रवीषीत्यर्थः। लोके यत्किञ्चिदिति भाष्यवाक्येन "यत्किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्ति सर्वं तमभिसमेति, यस्तद् वेद यत् स वेद" इति श्रुत्यर्थ उक्तः। विवृतमिदं लघुसिद्धान्त एव। शुश्रूषमाणस्य ब्रह्मविद्यां श्रोतुमिच्छतः। प्रदानेन प्रदानेनैव। गुरुशुश्रूषया विद्या पुष्कलेन धनेन वेति शास्त्रादिति भावः। अह हारेत्वा। अहेत्यव्ययम्। हारेत्वा हारेण सहितः इत्वा रथः। निष्कमश्वतरीरथमिति निष्कस्यानीतस्य हारशब्देन निर्देशः। निष्करुचकपदकशब्दाः पर्याया इति परिमले॥ ३३॥

अयं शूद्रशब्दः शोकाश्रयवचनः, न जातिवचनः; उपदेशकालिकामन्त्रणशब्दत्वादित्युक्तमधस्तात्; अथ क्षत्रियवाचित्वादिति हेत्वन्तरविवक्षयाऽऽह क्षत्रियत्वेति। जानश्रुतिः क्षत्रियः बहुदायित्वादेरिति तत्साधनम्। पक्वान्नेति। शूद्रस्य पक्वान्नदानं निषिद्धम्; आमं शूद्रस्य पक्वान्नमिति तत्स्थाने

तदेवमुपक्रमगताख्यायिकायां क्षत्रियत्वप्रतीतिरुक्ता ; उपसंहारगताख्यायिकायामपि क्षत्रियत्वमस्य प्रतीयत इत्याह—

उत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् । १ । ३ । ३५ ॥

अस्य जानश्रुतेरुपदिश्यमानायामस्यामेव संवर्गविद्यायामुत्तरत्र कीर्त्यमानेन अभिप्रतारिनाम्ना चैत्ररथेन क्षत्रियेण अस्य क्षत्रियत्वं गम्यते ॥ कथम् ? (छा. ४-३-५) "अथ ह शौनकं च कापेयम् अभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी बिभिक्षे" इत्यादिना, (छ. ४-३-७) "ब्रह्मचारिन्नेदमुपास्महे" इत्यन्तेन कापेयाभिप्रतारिणोः, भिक्षमाणस्य ब्रह्मचारिणश्च संवर्गविद्यासंबन्धित्वं प्रतीयते । तेषु चाभिप्रतारी क्षत्रियः, इतरौ ब्राह्मणौ ; अतोऽस्यां विद्यायां ब्राह्मणस्य, तदितरेषु च क्षत्रियस्यैवान्वयो दृश्यते ; न शूद्रस्य । अतोऽस्यां विद्यायामन्वितात् रैक्वाद् ब्राह्मणादन्यस्य जानश्रुतेरपि क्षत्रियत्वमेव युक्तम् ; न चतुर्थवर्णत्वम् । नन्वस्मिन् प्रकरणे अभिप्रतारिणश्चैत्ररथत्वं क्षत्रियत्वं च न श्रुतम् ; तत् कथमस्याभिप्रतारिणश्चैत्ररथत्वम्, कथं वा क्षत्रियत्वम् ? तत्राह लिङ्गात् इति । "अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिम्" इत्यभिप्रतारिणः कापेयसाहचर्याल्लिङ्गात् अस्याभिप्रतारिणः कापेयसंबन्धः प्रतीयते ; अन्यत्र च, (ताण्ड्य. महाब्रा. २०-१२-५) "एतेन वै चि(चै)त्ररथं कापेया अयाजयन्" इति कापेयसंबन्धिनः चि(चै)त्ररथत्वं श्रूयते ; तथा चैत्ररथस्य क्षत्रियत्वम्, "तस्माच्चैत्ररथीनामेकः (रथो नामैकः) क्षत्रपतिरजायत" इति ; अतोऽभिप्रतारिणश्चैत्ररथत्वं क्षत्रियत्वं च गम्यते ॥ ३५ ॥

आमस्यैव ततो ग्राह्यत्वात् । क्षत्तृप्रेषणादिति । वैश्यात् ब्राह्मणकन्यायां क्षत्ता नाम प्रजायते । जीविकावृत्तिरेतस्य राजान्तःपुररक्षणमिति तस्य राजपरिचरत्वावगमादिति भावः ॥ ३४ ॥

उत्तरत्रेति । संवर्गविद्यापूर्वभागश्रुतजानश्रुतिः क्षत्रियः संवर्गविद्यागतत्वे सति ब्राह्मणभिन्नत्वात् तदुत्तरभागश्रुताभिप्रतारिवत् । अभिप्रतारी क्षत्रियः चैत्ररथत्वात् । स चित्ररथान्वयभवः कापेययाज्यत्वात् । चैत्ररथः क्षत्रियः तथाश्रूयमाणत्वादित्येवमनुमानानि ग्राह्याणि । परिविष्यमाणौ भोजनार्थमुपविष्टौ सूदकर्तृकान्नादिपरिवेषणोद्देश्यभूतौ । एतदुपाख्यानविषयः संवर्गविद्यास्वरूपश्चोपनिषत्त एवावगन्तव्यम् । कापेया अयाजयन्निति याजकत्वात् कापेयस्य ब्राह्मण्यम् । चैत्ररथस्य याज्यत्वेपि क्षत्रियत्वनिर्णयासंभवादुपरितनवाक्यं दर्शयितुमाह तथा चैत्ररथस्येति । "चैत्ररथीनामेकः' इति (ताण्ड्यब्राह्मण) शुद्धपाठः ; न तु चैत्ररथो नामैक इति । चैत्ररथ इत्यस्यानामत्वाच्च । चित्ररथ इत्यस्यैव नामत्वात् । "एतेन वै चित्ररथं कापेया अयाजयन् । तमेकाकिनमन्नाद्यस्याध्यक्षमकुर्वन् । तस्माच्चैत्ररथीनामेकः क्षत्रपतिर्जायते । नुलुम्ब इव द्वितीयः" इति तत्रानुपूर्वी । एतेन द्विरात्रेण । कापेयाः कपिगोत्रोत्पन्ना महर्षयः । चैत्ररथीनां चित्ररथपुत्राणां मध्ये । नुलुम्बः (अनुलम्बः ?) अनुचरः । पूर्वमाङ्गिरसो द्विरात्र उक्तः ; अयं चैत्ररथो द्विरात्रः । चित्ररथानुष्ठितत्वाच्चैत्ररथः । अभिप्रतारी चित्ररथयाजककापेययाज्यत्वात् चित्ररथवंश्य इति

तदेवं न्यायविरोधिनि शूद्रस्याधिकारे लिङ्गं नोपलभ्यत इत्युक्तम्ः इदानीं न्यायसिद्धः शूद्रस्यानधिकारः श्रुतिस्मृतिभिरनुगृह्यत इत्याह—

संस्कारपरामर्शात् तदभावाभिलापाच्च । १ । ३ । ३६ ॥

ब्रह्मविद्योपदेशप्रदेशेषूपनयनसंस्कारः परामृश्यते, (छा. ४-४-५) "उप त्वा नेष्ये", (आप. श्रौ.) "तं होपनिन्ये" इत्यादिषु । शूद्रस्य चोपनयनादिसंस्काराभावोऽभिलप्यते—(मनु. १०-१२६) "न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति", (—?) "चतुर्थो वर्ण एकजातिर्न च संस्कारमर्हति" इत्यादिषु ॥ ३६ ॥

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः । १ । ३ । ३७ ॥

(छा. ४-४-५) "नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति । समिधं सोम्याहर" इति शुश्रूषोर्जा-

---

चैत्ररथः । नन्वप्रयोजकोऽयं सौत्रो हेतुः ; उत्तरत्र कस्यचित् क्षत्रियत्वे पूर्वत्रापि तथेति नियमासिद्धेः । अन्यथा यथायथं कापेयत्वचैत्ररथत्वादेरप्यापत्तेरिति चेत्-अभ्युच्चययुक्तिरियम् ; पूर्वसूत्रेणैव क्षत्रियत्वसिद्धेः॥

न्यायविरोधिनी यनेन विधिमूलवेदग्रहणाधीनज्ञानाभावान्नाधिकार इति जैमिनिदर्शितमप्रधृष्यमिति ज्ञाप्यते । नन्वष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीतेत्यत्र ब्राह्मणोद्देशेनाष्टवर्षत्वविधानमेव युक्तम्—अष्टवर्षत्वब्राह्मणत्वोभयस्य पदद्वयोपात्तस्योद्देश्यनिवेशे वाक्यभेदात् । अतः कालविधिरेवायमिति चेन्न-तमध्यापयेदित्यत्र तच्छब्देन एकेनाष्टवर्षत्वब्राह्मणत्वोभयविशिष्टस्याध्ययने विनियोगात् उपनयनेऽपि तदंशस्यार्थसिद्धतायाः मीमांसकैरुक्तत्वात् । अस्मन्मते तु समानाधिकरणपदैरेकविशिष्टार्थप्रत्यायनस्वीकारात् कारकद्वयस्य पृथक्क्रियान्वयाभावात् नैव वाक्यभेदप्रसक्तिः । अतः स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति वाक्यमुपनीतत्रैवर्णिकान्वयेन प्रत्यक्षश्रुतेन शान्ताकांक्षत्वात् नान्यस्य कर्तृत्वमाक्षिपति । जैमनिनैव, 'तथाचान्यार्थदर्शनम्' इति बहूनि गमकानि सूचितानि । 'तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः' इति च सर्वांशानधिकारमेव हेतुं कृत्वा प्रकृतयज्ञकर्तृत्वाभावानुवादः ॥

प्रथमादिसूत्रं पूर्वपक्षिदर्शितगमकासिद्धिदर्शकम् । इदम् , उपरितनञ्च सूत्रमुपनिषत्सु शूद्राधिकारप्रतीतिशंकाया उपनिषदमादायैव परिहारकम् । अथ सामान्यतः सर्वत्र तदधिकारवारकप्रमाणोपन्यास इति विवेकः । ब्रह्मविद्या नोपनयनसापेक्षा स्त्रीषु तदुद्दृष्टेरिति शङ्का, ब्रह्मविद्या प्रथमोपनयनमिव उपनयनान्तरमप्यपेक्षत इति निरूप्यात्र परिह्रियते । पातकम्-संस्काराध्ययनाद्यभावप्रयुक्तम्; वृथामांसोच्छिष्टभक्षणादिप्रयुक्तं वा । न च, 'तान् हानुपनीयैव प्रोवाच 'इति अनुपनीयैव ब्रह्मविद्याप्रवचनमपि श्रूयत इति शंक्यम्-उच्चवर्णोपनयनं नीचवर्णेन न कार्यमित्यस्य तत्रैव व्यक्तत्वात्, अन्यविषये तदावश्यकत्वावसायात् । अनुपनीय शुश्रूषादिप्रयोजकगुरुशिष्यभावहेतुं संस्कारविशेषमकृत्वा । 'न च संस्कारमर्हति' इत्यत्र संस्कारपदमविशेषात् प्राथमिकोपनयनब्रह्मविद्योपनयनोभयविषयकम् ; असंकोचात् । अनेन वचनेन, अष्टवर्षत्वादिव्यवस्थां विना शूद्रस्याप्युपनयनमस्त्विति पूर्वकृता शङ्कापि परिहृता । एवमुत्तरसूत्रेऽपि ॥ ३६॥

नैतदब्राह्मण इति । नाहं गोत्रं वेदाति शुक्रमुपनेयेन सत्यकामेन । तेन, गोत्रमस्ति, तत्र

बालस्य शूद्रत्वाभावनिर्धारणे सत्येव विद्योपदेशप्रवृत्तेश्च न शूद्रस्याधिकारः ॥ ३७ ॥

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् । १ । ३ । ३८ ॥

शूद्रस्य वेदश्रवण-तदध्ययन-तदर्थानुष्ठानानि प्रतिषिध्यन्ते, (—?) "पद्यु ह वा एतच्छ्मशानं यच्छूद्रः । तस्माच्छूद्रसमीपे नाध्येतव्यम्", (—?) "तस्माच्छूद्रो बहुपशुरयज्ञीयः" इति । बहुपशुः पशुसदृश इत्यर्थः । अनुपश्रृण्वतोऽध्ययन-तदर्थज्ञान-तदर्थानुष्ठानानि न संभवन्ति । अतः तान्यपि प्रतिषिद्धान्येव ॥ ३८ ॥

स्मृतेश्च । १ । ३ । ३९ ॥

स्मर्यते च श्रवणादिनिषेधः, (गौत. ध. १२-३) "अथ हास्य वेदमुपश्रृण्वतः त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणमुदाहरणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेदः" इति, (—?) "न चास्योपदिशेद्धर्मं न चास्य व्रतमादिशेत्" इति च । अतः शूद्रस्यानधिकार इति सिद्धम् ॥ ३९ ॥

ये तु—निर्विशेषचिन्मात्रं ब्रह्मैव परमार्थः; अन्यत् सर्वं मिथ्याभूतम्; बन्धश्चापारमार्थिकः; स च वाक्यजन्यवस्तुयाथात्म्यज्ञानमात्रनिवर्त्यः; तन्निवृत्तिरेव मोक्षः—इति वदन्ति—तैर्ब्रह्मज्ञाने शूद्रादेरनधिकारो वक्तुं न शक्यते; अनुपनीतस्य अनधीतवेदस्याश्रुतवेदान्तवाक्यस्यापि यस्मात् कस्मादपि, 'निर्विशेषचिन्मात्रं ब्रह्मैव परमार्थः; अन्यत् सर्वं तस्मिन् परिकल्पितं मिथ्याभूतम्' इति वाक्यात् वस्तुयाथात्म्यज्ञानोत्पत्तेः; तावतैव बन्धनिवृत्तेश्च । न च तत्त्वमस्यादिवाक्यैनैव ज्ञानोत्पत्तिः कार्या, न वाक्यान्तरेणेति नियन्तुं शक्यम्; ज्ञानस्यापुरुषतन्त्रत्वात्; सत्यां सामग्र्यामनिच्छतोऽपि ज्ञानोत्पत्तेः । न च वेदवाक्यादेव वस्तुयाथात्म्यज्ञाने सति बन्धनिवृत्तिर्भवतीति शक्यं वक्तुम्; येनकेनापि वस्तुयाथात्म्यज्ञाने सति भ्रान्तिनिवृत्तेः । पौरुषेयादपि, निर्विशेषचिन्मात्रं ब्रह्म परमार्थः; अन्यत् सर्वं मिथ्याभूतमिति वाक्यात् ज्ञानोत्पत्तेस्तावतैव भ्रमनिवृत्तेश्च । यथा पौरुषेयादप्याप्तवाक्यात् शुक्तिकारजतादिभ्रान्तिर्ब्राह्मणस्य शूद्रादेरपि निवर्तते—तद्वदेव शूद्रस्यापि वेदवित्संप्रदायागत-

---

जानामीत्येवोक्तमिति ज्ञायते; न तु गोत्रमेव नास्तीति । सेयं वचनव्यक्तिरब्राह्मणे गोत्राभावान्न संभवतीत्यर्थः । 'किंगोत्रो नु' इति प्रश्नात् गोत्ररहितो नोपदेष्टव्य इति ज्ञायते । शूद्रश्च गोत्ररहितः । एवमशूद्रत्वं निर्धार्य तस्य शिष्यत्वकरणात् न शूद्रस्याधिकार इति । अस्तु तर्हि उपनयनं विनैवाध्यापनम्; स्वत एव वा वेदपाठोऽनुमतः स्यादित्यत्राह श्रवणेति । पद्यु पादयुक्तम् जङ्गममिति यावत् । बहुपशुरित्यत्र बहुच्प्रत्ययः । अनुपश्रृण्वत इति । यः समीपे स्थित्वाऽपि श्रोतुं नार्हति; स कथं श्रावयितव्यः स्यात्, कथंतरां बोधयितव्यः, कथंतमाञ्चानुष्ठापयितव्यः । श्रुतिर्हि सा; न सा श्रवणादन्येनोपायेन प्राप्नोति । सूत्रे अर्थशब्दः अध्ययनफलपरः । तत्फलञ्चार्थज्ञानमनुष्ठानञ्च । तदुभयम् 'बहुपशुः' 'अयज्ञीय' इति पदाभ्यां क्रमेण प्रतिषिद्धमिति द्वयमपि भाषितम् ।

वाक्यात् वस्तुयाथात्म्यज्ञानेन जगद्भ्रमनिवृत्तिरपि भविष्यति । "न चास्योपदिशेद्धर्मम्" इत्यादिना, वेदविदः शूद्रादिभ्यो न वदन्तीति च न शक्यं वक्तुम्; तत्त्वमस्यादिवाक्यावगतब्रह्मात्मभावानां वेदशिरसि वर्तमानतया दग्धाखिलाधिकारत्वेन निषेधशास्त्रकिङ्करत्वाभावात् । अतिक्रान्तनिषेधैर्वा कैश्चिदुक्तात् वाक्यात् शूद्रादेः ज्ञानमुत्पद्यत एव । न च वाच्यम्—शुक्तिकादौ रजतादिभ्रमनिवृत्तिवत् पौरुषेयवाक्यजन्यतत्त्वज्ञानसमनन्तरं शूद्रस्य जगद्भ्रमो न निवर्तत इति; तत्त्वमस्यादिवाक्यश्रवणसमनन्तरं ब्राह्मणस्यापि जगद्भ्रमानिवृत्तेः ॥ निदिध्यासनेन द्वैतवासनायां निरस्तायामेव तत्त्वमस्यादिवाक्यं निवर्तकज्ञानमुत्पादयतीति चेत्—पौरुषेयमपि वाक्यं शूद्रादेस्तथैवेति न कश्चिद्विशेषः। 'निदिध्यासनं हि नाम ब्रह्मात्मभावाभिधायि वाक्यं यदर्थप्रतिपादनयोग्यम्, तदर्थभावना। सैव विपरीतवासनां निवर्तयति इति दृष्टार्थत्वं निदिध्यासनविधेर्ब्रूषे। वेदानुवचनादीन्यपि विविदिषोत्पत्त्यावेवोपयुज्यन्ते-इति शूद्रस्यापि विविदिषायां जातायां पौरुषेयवाक्यात् निदिध्यासनादिभिर्विपरीतवासनायां निरस्तायां ज्ञानमुत्पत्स्यते; तेनैवापारमार्थिको बन्धो निवर्तिष्यते ।

अथवा तर्कानुगृहीतात् प्रत्यक्षादनुमानाच्च निर्विशेषस्वप्रकाशचिन्मात्रप्रत्यग्वस्तुनि अज्ञानसाक्षित्वं तत्कृतविविधविचित्रज्ञातृज्ञेयविकल्परूपं कृत्स्नं जगच्चाध्यस्तमिति निश्चित्य, एवम्भूतपरिशुद्धप्रत्यग्वस्तुनि अनवरतभावनया विपरीतवासनां निरस्य तदेव प्रत्यग्वस्तु साक्षात्कृत्य शूद्रादयोऽपि विमोक्ष्यन्त इति मिथ्याभूतविचित्रैश्वर्यादिविलसद्दृष्टाद्यलौकिकानन्तविशेषावलम्बिना वेदान्तवाक्येन न किञ्चित्प्रयोजनमिह दृश्यत इति शूद्रादीनामेव ब्रह्मविद्यायामधिकारः सुशोभनः । अनेनैव न्यायेन ब्राह्मणादीनामपि ब्रह्मवेदनसिद्धेरुपनिषच्च तपस्विनी दत्तजलाञ्जलिस्स्यात् ।

न च वाच्यम्—नैसर्गिकलोकव्यवहारे भ्राम्यतोऽस्य केनचित्, अयं लौकिकव्यवहारो भ्रमः, परमार्थस्त्वेवमिति समर्पिते सत्येव प्रत्यक्षानुमानवृत्तबुभुत्सा जायत इति तत्समर्पिका श्रुतिरप्यास्थेयेति; यतो भवभयभीतानां साङ्ख्यादय एव प्रत्यक्षानुमानाभ्यां वस्तुनिरूपणं कुर्वन्तः प्रत्यक्षानुमानवृत्तबुभुत्सां जनयन्ति; बुभुत्सायां च जातायां प्रत्यक्षानुमानाभ्यामेव विविक्तस्वभावाभ्याम्, 'नित्यशुद्धस्वप्रकाशाद्वितीयकूटस्थचैतन्यमेव सत्, अन्यत् सर्वं तस्मिन्

किङ्करत्वाभावादिति। "दग्धाखिलाधिकारत्वात् ब्रह्मज्ञानाग्निना मुनिः। वर्तमानः श्रुतेर्मूर्ध्नि नैव स्याद् वेदकिङ्करः" इति हि तदीयनैष्कर्म्यसिद्धौ । उक्ताद्वाक्यादिति; तत्त्वमसिवाक्याद्वा तस्याध्ययनविधिविषयपुरुष एव कार्यकरत्वेऽपि अन्यस्मादपि वा लौकिकादित्यर्थः । तदर्थभावनेति । न तु विधिविहितं संकल्प्य कर्तव्यं किञ्चिद् भवन्मते इति भावः ।

यत्किञ्चिद्वाक्यजन्यमेव ज्ञानं मुक्तिहेतुरित्यपि नियन्तुमशक्यम् । अतो मानान्तराधीनज्ञानादपि मुक्तिः स्यादित्याह अथवेति । प्रत्यक्षादिति । प्रत्यक्षस्य सन्मात्रग्राहित्वं हि तर्केण साधितं दैरधस्तात् ।

अध्यस्तम्' इति सुविवेचम्। एवम्भूते स्वप्रकाशे वस्तुनि श्रुतिसमधिगम्यं विशेषान्तरं च नाभ्युपगम्यते; अध्यस्तातद्रूपनिवर्तिनी हि श्रुतिरपि त्वन्मते। न च सत आत्मनः आनन्दरूपताज्ञानायोपनिषदास्थेया, चिद्रूपताया एव सकलेतरातद्रूपव्यावृत्ताया आनन्दरूपत्वात्॥

यस्य तु—मोक्षसाधनतया वेदान्तवाक्यैर्विहितं ज्ञानमुपासनरूपम्; तच्च परब्रह्मभूतपरमपुरुषप्रीणनम्; तच्च शास्त्रैकसमधिगम्यम्; उपासनशास्त्रं चोपनयनादिसंस्कृताधीतस्वाध्यायजनितं ज्ञानं विवेकविमोकादिसाधनानुगृहीतमेव स्वोपायतया स्वीकरोति; एवंरूपोपासनप्रीतः पुरुषोत्तमः उपासकं स्वाभाविकात्मयाथात्म्यज्ञानदानेन कर्मजनिताज्ञानं नाशयन् बन्धान्मोचयति—इति पक्षः, तस्य यथोक्तया नीत्या शूद्रादेरनधिकार उपपद्यते॥

इति अपशूद्राधिकरणम्॥ ९॥

प्रमिताधिकरण ६. शेषः

तदेवं प्रसक्तानुप्रसक्ताधिकारकथां परिसमाप्य प्रकृतस्याङ्गुष्ठप्रमितस्य भूतभव्येशितृत्वावगतपरब्रह्मभावोत्तम्भनं हेत्वन्तरमाह—

कम्पनात् १। ३। ४०

(कठ. २-४-१२) "अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति", (कठ. २-६-१७) अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा" इत्यनयोर्वाक्ययोर्मध्ये, (कठ. २-६-२) "यदिदं किञ्च जगत् सर्वं प्राण एजति निस्सृतम्। महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति। भयादस्याग्निस्तपति भयात् तपति सूर्यः। भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः" इति कृत्स्नस्य जगतोऽग्निसूर्यादीनां चास्मिन् अङ्गुष्ठमात्रे पुरुषे प्राणशब्दनिर्दिष्टे स्थितानां सर्वेषां ततो निस्सृतानां तस्मात् सञ्जातमहाभयनिमित्तम् एजनं—कम्पनं श्रूयते। तच्छासनाति-

---

अनुमानञ्च जगन्मिथ्या दृश्यत्वादित्यादि। सुविवेचमिति। तथा हि तैरुक्तमिति तद्दृशेति भावः। ननु तादृशनिरूपणस्यानुपपन्नत्वनिश्चये का गतिरिति चेत्-वेदादद्वैतज्ञानोत्पत्तिनिरूपणप्रकारस्याप्यनुपपन्नत्वे का गतिरिति भाव्यतान्। जगच्चाध्यस्तमितीति; जगदध्यस्तमिति चेत्यन्वयः। चः साक्षित्वसमुच्चये।

स्वपक्षे अपशूद्राधिकरणस्यास्य सामञ्जस्यं सम्यगदर्शयति यस्यत्विति। अस्य पक्ष इत्यत्रान्वयः॥

प्रमिताधिकरणं सूत्रचतुष्टयात्मकम्। तत्र [illegible]ीयसूत्रोपरि प्रसक्तमधिकरणत्रयम्। तदवसाने शिष्टं सूत्रद्वयं व्याख्यातुमवतारयति तदेवमिति। कम्पनाच्चेति चकाराप्रयोगः अपशूद्राधिकरणनिवेशभ्रमव्यावृत्त्यर्थः। यद्वा, 'अव्यक्तात् तु परः पुरुषः' इति प्रकृत्यधिकजीववचनादङ्गुष्ठमात्रो जीव इति शंकायां तत्पूर्वश्रुतमन्त्रसिद्धं परमात्मपरत्वमित्याह कम्पनादिति। प्राण एजति निःसृतम्। प्राणे इति सप्तम्या आधारत्वकथनात् पदत्रयेण प्राणस्य लयाधारत्व-स्थितिप्रवृत्तिहेतुत्वोत्पत्तिहेतुत्वलाभः। महद्भयं वज्रमुद्यतमित्यस्य [illegible] लक्षणा। यद्यपि नास्ति, अथापि सामानाधिकरण्यकारत्वाभावात्,

वृत्तौ किं भविष्यतीति महतो भयात्, वज्रादिवोद्यतात्, कृत्स्नं जगत् कम्पत इत्यर्थः। (कठ. २-६-३) "भयादस्याग्निस्तपति" इत्यनेनैकार्थ्याद् "महद्भयं वज्रमुद्यतम्" इति पञ्चम्यर्थे प्रथमा। अयञ्च परस्य ब्रह्मणः स्वभावः; (बृ. ५-८-९) एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः" (तै. आनं. ८) "भीषाऽस्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः। भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः" इति परस्य ब्रह्मणः पुरुषोत्तमस्यैवंविधैश्वर्यावगतेः॥

इतश्चाङ्गुष्ठप्रमितः पुरुषोत्तमः—

ज्योतिर्दर्शनात् १। ३। ४१॥

तयोरेवाङ्गुष्ठप्रमितविषययोर्वाक्ययोर्मध्ये परब्रह्मासाधारणं सर्वतेजसां छादकं सर्वतेजसां कारणभूतमनुग्राहकं चाङ्गुष्ठप्रमितस्य ज्योतिर्दृश्यते—(कठ. २-१-११) "न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः। तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" इति। अयमेव श्लोक आथर्वणे (मुं. ४-११) परं ब्रह्माधिकृत्य श्रूयते। परंज्योतिष्ट्वं च सर्वत्र परस्य ब्रह्मणः श्रूयते। यथा—(छा. ८-१२-२) "परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते", (बृ. ६-४-१६) "तं देवा ज्योतिषां

एजतीत्यत्र हेतोर्वक्तव्यत्वाच्च, भयादस्येति श्रुत्यन्तरशैल्या च उद्यतात् वज्रादिव महतो भयादिति व्याख्यातम् ॥ ४० ॥

नन्वङ्गुष्ठप्रमितविषयमन्त्रत्रये द्वयं चतुर्थवल्लीस्थम्; तृतीयः षष्ठवल्ल्यन्तर्गतः। षष्ठवल्लीप्रथमश्रुतस्य, 'यदिदं किञ्च जगत्' इति मन्त्रस्यानुसारेण परमात्मपरत्वमत्रोक्तम्। पञ्चमवल्ल्यन्तश्रुतस्य, 'न तत्र सूर्य' इतिमन्त्रस्यानुरोधेन जीवपरत्वमेव कस्मान्न भवति। न ह्ययं परमात्मपरो भवितुमर्हति; अत्र पूर्वार्धस्य परमात्मप्रकाशकत्वं सूर्यादीनां नास्तीत्यर्थवर्णनेऽपि उत्तरार्धस्यार्थो हि दुर्वचः। परमात्मज्ञाने सत्येव सूर्यादिज्ञानं भवतीति न हि वक्तुं शक्यते। अतो जीवपरत्वमेव। अर्थस्तु—'नतद्भासयते सूर्यः' इति गीतारीत्या आत्मप्रकाशकत्वं सूर्यादेर्नास्तीति पूर्वार्धं पूर्ववत् सुगमम्। उत्तरार्धार्थश्च—प्रत्यगात्मानं प्रकाशमानमनुसृत्यैव सूर्यादिर्भाति; अहं सूर्यं जानामीति अहमर्थग्रहणेन सहैव सूर्यादेर्ग्रहणात्। 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाती'त्यस्य च प्रत्यगात्मगतधर्मभूतज्ञानेन सूर्यादि प्रकाश्यते, न ज्ञानाभावे तत्प्रकाश इति—इत्याशङ्कायां प्रवृत्तं सूत्रमवतारयति इतश्चेति। एवमाशङ्कापरिहारार्थत्वादेव सूत्रे चकारप्रयोगः। तयोरेव कम्पनादिति सूत्रदर्शितयोरेव। यदिदमिति। यत् किञ्च जगत्, इदं सर्वमित्यन्वयः। जगत् जङ्गमम्। सूत्रे ज्योतिःपदप्रयोगः—नतत्रेति मन्त्रे न परमात्मस्वरूपमात्रग्रहणम्; किन्तु ज्योतिषः ज्योतिरधिकरणविषयवाक्यादिमसिद्धस्य तद्दिव्यमङ्गलविग्रहस्य ग्रहणम्; अङ्गुष्ठमात्रमन्त्र एवात्र, 'ज्योतिरिवाधूमकः' इति ज्योतिर्दर्शनादपि तत्तुल्यज्योतिर्ग्रहणमेव युक्तम्। 'न तत्र सूर्यः' इति मन्त्रेऽपि ज्योतिषामेव निर्देशदर्शनात् घटादेरज्योतिषो निर्देशाभावादपि तथेति ज्ञापनार्थः। यदि जीवात्मप्रकाशेन सह सूर्यादिप्रकाशोऽत्र विवक्षितः, स घटपटादेरपि तुल्य इति किं ज्योतिषामेव

ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्", (छा. ३-१३-७) "अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते" इत्यादिषु । अतः अङ्गुष्ठप्रमितः परं ब्रह्म ॥ ४१ ॥ इति प्रमिताधिकरणशेषः ॥ ६ ॥

२७. अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाधिकरणम् १-३-१० (छा. ८-१४)

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् १ । ३ । ४२ ॥

छान्दोग्ये श्रूयते, (छा. ८-१४-१) "आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता, ते यदन्तरा । तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मा" इति । तत्र संशयः—किमयमाकाशशब्दनिर्दिष्टो मुक्तात्मा, उत परमात्मा—इति । किं युक्तम्? मुक्तात्मेति । कुतः? । (छा. ८-१३-१) "अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात् प्रमुच्य । धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामि" इति मुक्तस्यानन्तरप्रकृतत्वात्; "ते यदन्तरा" इति च नामरूपविनिर्मुक्तस्य तस्याभिधःनात् । "नामरूपयोर्निर्वहिता" इति च स एव पूर्वावस्थयोपलिलक्षयिषितः। स एव हि देवादिरूपाणि नामानि च पूर्वमबिभः(भृत) । तस्यैव नामरूपविनि-

---

ग्रहणेन । पूर्वार्धस्य सूर्याद्यभास्य इत्यर्थवर्णनमपि क्लिष्टम्; सूर्याद्यभानहेतुत्वस्यैव शब्दार्थत्वात् । अतोऽयमर्थः—परमात्मदिव्यविग्रहस्य कोटिसूर्यप्रकाशस्य पुरस्तात् सूर्यादिर्न प्रकाशते, सूर्यस्य पुर इव चन्द्रादिः । 'चक्षोः सूर्यो अजायत' इतिरीत्या तत एव ज्योतींषि जायन्ते । अप्राकृतज्योतिःसंबन्धात् प्राकृतज्योतिरुत्पत्तिर्यथाप्रमाणमेष्टव्या । सूर्यमण्डलान्तर्वर्ति हिरण्मयपुरुषानुगृहीत एव सूर्यः, तदधीनप्रकाशा अन्ये च प्रकाशन्त इति । तदिह ज्योतिषो विग्रहस्यैव ग्रहणमिति परमात्मैवाङ्गुष्ठमात्र इति अङ्गुष्ठमात्रः परमात्मा तज्ज्योतिःपरमन्त्रैकवाक्यभूतवाक्यार्थत्वादित्युक्तं भवति ॥ ४१ ॥

पूर्वाधिकरणान्तिमसूत्रविषयवाक्ये 'नतत्रसूर्यः' इत्यत्र ज्योतिर्ग्रहणबलेन जीवात्मरूपार्थत्यागेऽपि प्रकृतच्छान्दोग्यवाक्ये जीवग्रहणमेव; आकाशशब्दस्य दिव्यमङ्गलविग्रहे प्रसिद्ध्यभावात् प्रकाशमान इत्यर्थमादायैव परमात्मपरतायाः बाच्यतया तस्य जीवात्मन्यपि संभवात्; जीवपरत्वे पूर्ववाक्यप्रधानार्थग्रहणादिरूपयुक्तिसद्भावाच्चेत्युत्थितेः संगतिः । दहरविद्याशेषत्वविमर्शस्य भाष्ये क्रियमाणत्वात् दहराधिकरणमादयापि संगतिं ब्रूयुः । रोमाणि विधूय-रोमाणि गात्रधूननेन निष्क्रान्तधूलीनि कृत्वा । अथवा निष्कास्यानि दुर्बलरोमाणि निरस्य । एवमुक्तं सारे वृद्धिह्राससूत्रे । अश्वो रोमाणीव पापं विधूय, चन्द्रो राहोर्मुखात् स्वात्मानं प्रमुच्येव अहं प्रमुच्य शरीरं धूत्वेत्यन्वयक्रमः । स्थूलसूक्ष्मद्विविधशरीरधूननमप्यत्र भाव्यम् । अकृतम् अनादिमिति ब्रह्मलोकविशेषणम् । प्रकृतत्वात् कर्तृतया प्राधान्येन निर्दिष्टत्वात् । ब्रह्मणस्तु अप्रधानलोकविशेषणतयाऽत्यन्तोपसर्जनत्वमिति भावः । ते नामरूपे अन्तरा विहायेत्यर्थः । तदाह नामरूपविनिर्मुक्तस्येति । 'अन्तराऽन्तरेण युक्ते' इति सूत्रे अन्तराशब्दस्य मध्यवाचित्वमेव दर्शितम्; न तु विनार्थकत्वम् । तथापि नामरूपयोर्मध्ये इत्यस्य नामरूपरहितस्थले इत्यर्थे सति तन्निर्मुक्तमिति विनार्थ एव पर्यवसानम् । तस्येति । आकाशस्येत्यर्थः। ननु आकाश इति पुलिङ्गानुसारात्, ते योऽन्तरेति वक्तव्ये यदन्तरेति श्रवणात् पूर्वपरामर्शकत्वं यच्छब्दस्य नास्तीति ज्ञायते । अतः आकाशः नामरूप-

मुक्ता साम्प्रतिकी अवस्था, "तद्ब्रह्म तदमृतम्" इत्युच्यते। आकाशशब्दश्च तस्मिन्नपि असङ्कुचितप्रकाशयोगादुपपद्यते॥ ननु दहरवाक्यशेषत्वादस्य स एव दहराकाशोऽयमिति प्रतीयते; तस्य च परमात्मत्वं निर्णीतम्॥ मैवम्—प्रजापतिवाक्यव्यवधानात्। प्रजापतिवाक्ये च प्रत्यगात्मनो मुक्त्यवस्थान्तं रूपमभिहितम्; अनन्तरं च, "विधूय पापम्" इति स एव मुक्तावस्थः प्रस्तुतः। अतोऽत्राकाशो मुक्तात्मा—

इति प्राप्ते उच्यते—आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्—इति। आकाशः परं ब्रह्म; कुतः? अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्। अर्थान्तरत्वव्यपदेशस्तावत्—"आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता" इति नामरूपयोर्निर्वोढृत्वं बद्धमुक्तोभयावस्थात् प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरत्वमाकाशस्योपपादयति। बद्धावस्थः स्वयं कर्मवशात् नामरूपे भजमानो न नामरूपे निर्वोढुं शक्नुयात्; मुक्तावस्थस्य जगद्व्यापारासंभवात् नतरां नामरूपनिर्वोढृत्वम्; ईश्वरस्य तु सकलजगन्निर्माणधुरन्धरस्य नामरूपयोर्निर्वोढृत्वं श्रुत्यैव प्रतिपन्नम्, (छा. ६-३-२) "अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि", (मु. १-१-९) "यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः। तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते", (पु. सू.) "सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो

निर्वोढा जीव एवास्तु। तन्निर्मुक्तं यत् तद्ब्रह्मेति ततोऽन्यस्यैव ग्रहणम्। अथवा ते नामरूपे यद् ब्रह्म चान्तरा मध्ये नामरूपनिर्वोढा भवत्याकाशः, तद् ब्रह्मेति वा स्यादर्थः। तत् कथमिदं ब्रह्माऽऽकाशः? कथञ्चास्य वाक्यस्य सर्वस्य जीवपरत्वशङ्केति चेत्—उच्यते। नामरूपनिर्वोढा आकाशो जीवः; यत् यस्मात् कारणात् ते नामरूपे अन्तरा मुक्तवान् भवति, तत् तस्माद् ब्रह्म भवतीत्यर्थ इह विवक्षितः। सिद्धान्ते एतदर्थस्त्वन्यः। अतः पदद्वयोपात्तैक्यसंभवे भेदकल्पना न युक्ता अन्यथा आकाशपरामर्शस्य वैयर्थ्यञ्चेति भावः। एवंशंकापरिहारायैव तस्येत्युक्तम्। निर्वहिता बद्धावस्थायां निःशेषेण वोढा। न च निर्वहणं नितरां वहनमित्यप्रसिद्धोऽर्थ इति वाच्यम्—प्रजापतिवाक्यरूपपूर्वप्रकरणैकरस्याय पदस्यास्य अवयवार्थग्रहणे विरोधाभावात्। अन्यथा आकाशशब्दो भूताकाशपर एव किं न स्यादिति भावः। सांप्रतिकी संप्रति निरूप्यमाणा; प्रकृतघट्टप्रतिपाद्येत्यर्थः। उच्यत इति। अयं भावः—वाक्यैकवाक्यतास्थले तत्तद्वाक्यार्थे पृथक्पृथगवधार्य एकवाक्यता परिशीलनीया। तत्र स्ववाक्यार्थावधारणकाले स्वरसप्रतीतोऽर्थो यद्येकवाक्यताभञ्जकःस्यात्, तदैवार्थान्तरं पर्यालोचनीयम्। इह च निर्वहण-नामरूपशून्यत्व-ब्रह्मत्वादीनि परब्रह्मपरतामेव प्रत्याययन्ति; आकाशशब्दप्रसिद्धिञ्च रक्षन्तीति न जीवपरत्वमिति। नतरामिति। वोढृत्वमपि हि मुक्ते नास्तीति भावः। यस्मादिति। अनेन श्रुतौ यदिति न तच्छब्दप्रतिसंबन्धि; किंतु निर्वोढृत्वे हेतुसमर्पकं यस्मादित्यर्थकमिति स्पष्टम्। ननु व्याकरवाणीत्याद्यनुसारेण कर्तृत्वं नामरूपोत्पादकत्वमित्यर्थोऽपि न युक्तः; उत्पादके मातापित्रादौ निर्वोढृशब्दाप्रयोगात्। अयं देशनिर्वाहक इत्यादौ सत्ताविशेषप्रयोजकत्वरूपमेव तत् दृष्टम्। तत् प्राणेन्द्रियादिसंघातमध्ये जीवेऽपि तुल्यम्। तदुत्क्रान्तौ नामरूपापायादिति चेन्न-सत्ताविशेषप्रयोजक-

नामानि कृत्वाऽभिवदन् यदास्ते" इत्यादिषु। अतो निर्वाह्यनामरूपात् प्रत्यगात्मनो नामरूपयोर्निर्वोढाऽयमाकाशोऽर्थान्तरभूतः परमेव ब्रह्म। तदेवोपपादयति, "ते यदन्तरा" इति। यस्मादयमाकाशो नामरूपे अन्तरा—ताभ्यामस्पृष्टोऽर्थान्तरभूतः—तस्मात् तयोः निर्वोढा [निर्वहिता?] अपहतपाप्मत्वात् सत्यसङ्कल्पत्वाच्च निर्वहिते(निर्वोढे)त्यर्थः। आदिशब्देन ब्रह्मत्वात्मत्वामृतत्वानि गृह्यन्ते। निरुपाधिकब्रह्मत्वादयो हि परमात्मन एव संभवन्ति; तेनात्राकाशः परमेव ब्रह्म। यत् पुनरुक्तम्, "धूत्वा शरीरम्" इति मुक्तोऽनन्तरप्रकृतः इति—तन्न; "ब्रह्मलोकमभिसंभवामि" इति परस्यैव ब्रह्मणोऽनन्तरप्रकृतत्वात्। यद्यपि अभिसंभवितुर्मुक्तस्याभिसंभाव्यतया परं ब्रह्म निर्दिष्टम्, तथापि अभिसंभवितुर्मुक्तस्य नामरूपनिर्वोढृत्वाद्यसंभवादभिसंभाव्यं परमेव ब्रह्म तत्र प्रत्येतव्यम्।

किञ्च आकाशशब्देन प्रकृतस्य दहराकाशस्यात्र प्रत्यभिज्ञानात्, प्रजापतिवाक्यस्याप्युपासकस्वरूपकथनार्थत्वात् उपास्य एव दहराकाशः प्राप्यतयेहोपसंह्रियत इति युक्तम्। आकाशशब्दश्च प्रत्यगात्मनि न क्वचित् दृष्टचरः। अतोऽत्राकाशः परं ब्रह्म॥ ४२॥

अथ स्यात्—प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतमात्मान्तरमेव नास्ति; ऐक्योपदेशात्, द्वैतप्रतिषेधाच्च। शुद्धावस्थ एव हि प्रत्यगात्मा, परमात्मा परं ब्रह्म परमेश्वर इति च व्यपदिश्यते;

बुद्धिपूर्वव्यापारस्यैव निर्वाहरूपत्वात् तस्य जीवे नामरूपविषये अभावात्। अर्थान्तरत्वं भिन्नवस्तुत्वं जीवावृत्तिर्निर्वोढृत्वादिधर्मः। नामरूपभजनानर्हत्वरूपस्यातन्त्वं ते यदन्तरेत्यत्र विवक्षितम्। नामरूपवहनतदभावोभयकीर्तनात् जीवग्रहणं युक्तमिति पूर्वपक्ष्यभिप्रायं परासितुं अर्थान्तरत्वपदेन विशिष्य तद्वास्तवार्थो विवक्षितः; ब्रह्मादिशब्दः परमात्मनि स्वरस इति पूर्वपक्ष्येव जानातीति ज्ञापयितुमादिना तद्ग्रहणम्। पूर्ववाक्यप्रस्तुतस्य कर्तुरेव ग्रहणमिति तदा कथञ्चित् स्यात्, यदि स इति तच्छब्दः श्रूयेत; अत्राकाश इति शब्दान्तरप्रयोगादर्थान्तरत्वमेव युक्तमिति सूत्रेऽर्थान्तरत्वपदस्येममप्यर्थं मनसिकृत्याह तत्रप्रत्येतव्यमिति। वैनामेति प्रसिद्धिः पूर्वप्रकृतविषये हि युक्तेत्यत्राह किञ्चेति। प्रजापतिवाक्ये आख्यायिकासमाप्त्याऽवान्तरप्रकरणं विच्छिन्नमिति स्पष्टम्। अतः तदुत्तरस्य महाप्रकरणात् परमात्मपरत्वमिति भावः। इह आकाशवाक्ये। न क्वचिदिति। 'य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः तस्मिन् शेते' इत्यत्रापि आकाशशब्दः भूताकाशपर एव; न जीवपर इति भावः॥ ४२॥

उत्तरसूत्रद्वयमवतारयति अथस्यादिति। ननु मुक्तः परमात्मा वेति भेदनिश्चयपूर्वकविचारार्थेऽधिकरणे अभेदशङ्कारूपपूर्वपक्षस्य का प्रसक्तिः। अयमंशोऽपि विचार्यश्चेत्-तर्हि पृथगधिकरणं भवतु। छान्दोग्यविचारमध्ये बृहदारण्यकवाक्यविचारपरैतदनन्वयाच्च परमत इव पृथगधिकरणत्वं युक्तम्। कारणवाक्यसमन्वयार्थेषु अधिकरणेषु एवमैक्यानैक्यविचारस्य पृथगवसरो न भवतीति चेत्—यत्र भवति, तत्र निवेश्यतामिति—उच्यते। फलफलिभावे उपयोगाभावेऽपि प्रासङ्गिकोऽयं विचारः। जीवब्रह्मभेदसिद्धान्ती बादरायणः अभेदपक्षस्य प्राधान्येन विचारानर्हतां फल्गुतामभ्यवयन् यत्रयत्रोपनिषद्वाक्ये संशयाङ्कुरः संभाव्यते, तत्रतत्र

अतः प्रकृतान्मुक्तात्मनोऽभिसंभवितुरर्थान्तरमभिसंभाव्यो ब्रह्मलोकः ; अतो नामरूपयोः निर्वहिता आकाशोऽपि स एव भवितुमर्हति—इति । अत उत्तरं पठति—

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन १ । ३ । ४३ ॥

व्यपदेशादिति वर्तते । सुषुप्त्युत्क्रान्त्योः प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरत्वेन परमात्मनो व्यपदेशात् प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतः परमात्माऽस्त्येव । तथा हि वाजसनेयके, (बृ. ६-३-७) "कतम आत्मेति । योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु" इति प्रकृतस्य प्रत्यगात्मनः सुषुप्त्यवस्थायाम् अकिञ्चिज्ज्ञस्य सर्वज्ञेन परमात्मना परिष्वङ्ग आम्नायते—(बृ. ६-३-२१) "प्राज्ञेनाऽऽत्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद, नान्तरम्" इति । तथोत्क्रान्तावपि,(बृ. ६-३-३५) "प्राज्ञेनाऽऽत्मनाऽन्वारूढ उत्सर्जन् याति" इति । न च स्वपतः उत्क्रामतो वाऽकिञ्चिज्ज्ञस्य तदानीमेव स्वेनैव सर्वज्ञेन सता परिष्वङ्गान्वारोहौ संभवतः । न च क्षेत्रज्ञान्तरेण ; तस्यापि सर्वज्ञत्वासंभवात् ॥ ४३ ॥

इतश्च प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतः परमात्मेत्याह—

पत्यादिशब्देभ्यः १ । ३ । ४४ ॥

अयं परिष्वञ्जकः परमात्मा उत्तरत्र पत्यादिशब्दैर्व्यपदिश्यते, (बृ. ६-४-२२) "सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः । स न साधुना कर्मणा भूयान्, नो एवासाधुना कनीयान् । एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपालः एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय ।

विनैवालस्यं गुणसूत्रैरेव भेदं स्थापयति ; यथा सर्वत्रप्रसिद्धयधिकरणे, दहराधिकरणे च । अत्र बृहदारण्यकवाक्योपन्यासश्च तटस्थशङ्कानुसारेण । एवमियं शङ्का—नन्वर्थान्तरत्वादीत्ययुक्तम् ; मुक्तादीश्वरस्यार्थान्तरत्वाभावात् । एक एवात्मा । तस्य बद्धावस्था, मुक्तावस्था, ईश्वरावस्थेत्यवस्थात्रयम् । आकाशवाक्ये मुक्तावस्थानिरूपणं वा इतरावस्थानिरूपणं वेति विचारः क्रियत इति चेत्-काममस्तु । तत्रार्थान्तरत्वकथनं न घटते । अत एव अवस्थारूपं ब्रह्मत्वादि मुक्तात्मन्यपि सुस्थम् । न तु तदवस्थापन्नस्य कारणत्वमिष्यते । ऐक्यसाधकवाक्यञ्च, 'य एष संप्रसादः-एष आत्मेति होवाच' इति दहरविद्यागतमिव बृहदारण्यकगतमप्यन्यत् । छान्दोग्यविद्यायाः अस्याः याज्ञवल्क्योपदिश्यमानप्रकृतसूत्रद्वयविषयवाक्यविद्यायाश्च दहरविद्यात्वेन कामाद्यधिकरणरीत्या एकतया तत्रत्यैक्यबोधकवाक्यमुपस्थिततरं शंकां जनयति । तत्र हि, "स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः" इत्यैक्यं स्पष्टमुक्तमिति । एवं बृहदारण्यकमूलशंकायां तद्वाक्यपूर्वापरग्रहणेनैव भेदं स्थापयति सूत्रकारः । विभिन्नोपनिषद्गतयोरपि वाक्ययोरेकविद्यानिविष्टत्वादप्यैक्याधिकरणविचार्यत्वं युक्तम् ; किमुतैवं शंकायाम् । ऐक्योपदेशात् ; पूर्वोक्तबृहदारण्यकवाक्यादिषु । उपष्टम्भकतयाऽन्यदप्याह द्वैतेति ॥

ऐक्यश्रुतिपूर्ववाक्यमादाय विरोधं प्रदर्श्य उत्तरवाक्यतोऽपि दर्शयति पत्यादीति । वशी, ईशान इति पदद्वये प्रथमश्रुतं विहाय पतिपदग्रहणं तस्य द्विः प्रयुक्ततया भेदकधर्मस्वादरातिशयः श्रुतेः

तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति...एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति। एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति", (बृ. ६-४-२४) "स वा एष महान् अज आत्माऽन्नादो वसुदानः", (बृ. ६-४-२५) "अजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म" इति। एते च पतित्वजगद्विधरणत्वसर्वेश्वरत्वादयः प्रत्यगात्मनि मुक्तावस्थेऽपि न कथञ्चित् संभवन्ति। अतो मुक्तात्मनोऽर्थान्तरभूतो नामरूपयोर्निर्वहिताऽऽकाशः। ऐक्योपदेशस्तु सर्वस्य चिदचिदात्मकस्य ब्रह्मकार्यत्वेन तदात्मकत्वायत्त इति, (छा. ३-१४-१) "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान्" इत्यादिभिर्वाक्यैः प्रतिपाद्यत इति पूर्वमेव समर्थितम्। द्वैतप्रतिषेधश्च तत एवेत्यनवद्यम् ॥ ४३ ॥

इति अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाधिकरणम् ॥ १० ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

रस्तीति ज्ञापनार्थम्। अन्नादः। आर्षो दीर्घः। ननु मुक्त्यवस्थायां भेद इह कस्मात् सूत्रकारेण नोक्त-इति शंकायाम्—बृहदारण्यकवाक्यमादाय शंकायाः बृहदारण्यकवाक्यत एव परिहारः कर्तव्य इत्याशयादेतावदेवोक्तम्। मुक्त्यवस्थायामपि भेदः छान्दोग्यदहरविद्यायामेव व्यक्तः। तेन तत्रत्याभेदवाक्यस्यान्यथानिर्वाहोऽपि सिद्धः। सूत्रितञ्च, 'अनुकृतेस्तस्य च' इति प्रागेव। आस्तामेतत्। यावदिहोक्तम्, तावताऽपि तदापि भेदः सिद्ध्यत्येवेत्याशयेनाह एते चेति। आकाशवाक्यस्य मुक्त्यवस्थाविषयकत्ववादिना आत्मैक्यस्वीकारे एवं भेदनिर्देशो न घटते। पूर्वं भिन्नयोरेव पश्चादैक्यमिति चेत्—'अन्यद् द्रव्यं हि नैति तद्द्रव्यताम्' इतिन्यायात् तथापि न भवति। न चाभिन्नस्यैव भेदः प्रवाहनित्योपाधिकृतो मुक्तावपीति शंक्यम्; इतरव्यपदेशाधिकरणपूर्वपक्षापरिहारप्रसंगादिति भावः। तत एवेति। 'द्वैतमिव भवति' इत्यस्य ऐक्याभाव इव भवतीत्यर्थः। ऐक्यस्य ब्रह्मान्तर्यामिकत्वरूपत्वात् तदभावरूप एव भेदो निरस्यते पूर्वोक्तैक्यस्थापनार्थम्। न तु तत्तद्वस्तूनां तदन्तर्यामित्वस्य च अपलापपर्यवसाय्यर्थवर्णनं मृषावाद्युक्तं युक्तम्। न चाखिलहेयप्रत्यनीके सकलहेयास्पदत्वापादको भास्करादिनिर्वाहोऽपि युक्त इति भावः। तथाचैकात्म्यासंभवात् मुक्तब्रह्मणोरपि भेदस्यावश्यकतया प्रकृतमाकाशवाक्यं मुक्तजीवपरम्, उत परमात्मपरमिति विचारो घटते। अत्र पूर्वपक्षे निर्वहितेत्यस्यार्थान्तरवर्णनात् जीवे कारणत्वशंकायाः साक्षादभावेऽपि जीवस्यैव ब्रह्मत्वामृतत्वादिसिद्धौ अन्यस्यैव ब्रह्मत्वादीति पूर्वसिद्धब्रह्मस्थापनप्रकारेऽनाश्वासावसरो भवतीत्येषोऽपि विचार इह प्रसक्त आसीत् ॥

तदेवं विस्पष्टजीवलिङ्गक-जगत्कारणविषयवाक्यानामपि सिद्धं तद्विलक्षणब्रह्मपरत्वम् ॥ श्रीः ॥

इति अभिनवदेशिक-श्रीवात्स्यसञ्चक्रवर्ति-वीरराघवाचार्यविरचिते

भाष्यार्थदर्पणे प्रथमाध्यायतृतीयपादः ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः

प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः

२८. आनुमानिकाधिकरणम् १-४-१. (कठ. ३)

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न-शरीररूपकविन्यस्त-गृहीतेः दर्शयति च । १ । ४ । १ ॥

उक्तं परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षसाधनतया जिज्ञास्यं जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्म अचिद्वस्तुनः प्रधानादेः चेतनाच्च बद्धमुक्तोभयावस्थात् विलक्षणं निरस्तसमस्तहेयगन्धं सर्वज्ञं सर्वशक्ति सत्यसङ्कल्पं समस्तकल्याणगुणात्मकं सर्वान्तरात्मभूतं निरङ्कुशैश्वर्यमिति । इदानीं कापिलतन्त्रसिद्धाब्रह्मात्मकप्रधानपुरुषादिप्रतिपादनमुखेन प्रधानकारणत्वप्रतिपादनच्छायानुसारी-

---

भाष्यार्थदर्पणः १. ४.

प्रणवाकारत्वस्य भाष्ये स्थापकेन मध्यमाक्षरेणावतरणमारभते उक्तमिति । परब्रह्मान्यविषये लिङ्गमस्पष्टं स्पष्टञ्चोपलभ्य कृतं कतिपयोपनिषद्वाक्यान्यपरत्ववर्णन पूर्वत्र पराकृतम् । अन्यदेव कण्ठोक्तं यत्र लक्ष्यते, तस्य वाक्यजातस्याप्यन्यपरत्वासंभवः क्वचिदिति चतुर्थे पादे प्रतिपाद्यते । न केवलमेतत् ; प्रतिपादितब्रह्मनिषेधस्याप्यवगम्यमानत्वात परमतमेवात्र संमतमित्यप्याशङ्क्यते । अत इहान्ययोगव्यवच्छेदार्थेऽपि पादे ब्रह्मप्रतिपादकतया पूर्वं स्थापितेष्वपि वाक्येषु तत्परत्वनिर्णये शैथिल्यमधिकमापाद्यते, ब्रह्मनिषेधस्य क्वचिदवगमात् । अन्ययोगशंकया प्रवृत्तेऽपि पादेऽयोगव्यवच्छेदं पूर्वकृतमवधूयायोगशंकैव अत एव कारणत्वाधिकरणादिषु स्पष्टं भविष्यति ।

तत्रादौ ब्रह्मनिषेधादिवशादब्रह्मात्मकप्रकृतिपर एव कश्चित् कठोपनिषद्भाग इति प्रत्यवस्थानम् । पूर्वमत्त्रधिकरणप्रमिताधिकरणाभ्यां ब्रह्मपरतया स्थापितौ कौचिद् भागौ । भागान्तरे इह शङ्का । एवं सांख्यतन्त्रसिद्धतत्त्वक्रमपरतयेव प्रतीयमानं वाक्यमत्र विषयः । पूर्वपादान्तिमेऽर्थान्तरत्वाधिकरणे मुक्तादप्यर्थान्तरत्वं ब्रह्मण्युक्तम् । परस्य निषेधात् तन्न युक्तमित्याक्षेपोऽवान्तरसंगतिः ।

सूत्रे आनुमानिकमपीत्यपिना ब्रह्मकारणत्वसमुच्चयादन्ययोगव्यवच्छेद एवेह चिकीर्षितः, नायोगव्यवच्छेद इति ज्ञाप्यते । ननु पूर्वं पादद्वयमप्येतादृशमेवेति द्वितीयपादारम्भ एवैतदवगमयितव्यम् ; न त्वत्र । प्रत्युत अत्रैवैवंनिर्देशात् पूर्वयोरन्ययोगव्यवच्छेदपरत्वाभाव एव मन्येतेति चेन्न— द्वितीयपादारम्भेऽन्ययोगव्यवच्छेदस्य सूत्राभिमतताया: प्रदर्शितत्वात् । अत्रायमपिः अस्यापि तथात्वं दर्शयतीत्येतावदेवावगन्तव्यम् । यद्वा कारणत्वाधिकरणादौ अयोगशङ्कायाः करिष्यमाणत्वात् पादोऽयमारम्भेऽन्ययोगपरः पश्चादयोगपर इति विशेषसद्भावादारम्भे अपिशब्दः । अथवा आनुमानिकमपीत्यस्य आनुमानिकमपि कण्ठोक्तमित्यर्थः । तेन 'पूर्वपादयोरिव लिङ्गमात्रेण नोन्नयः ; कण्ठोक्तिरप्यस्ती'ति ज्ञापयता 'प्रधानपुरुषादिप्रतिपादनमुखेन....प्रतिपादनच्छायानुसारीणि' इति भाष्यदर्शितार्थप्रदर्शनम् । एकेषामिति षष्ठ्यर्थः कण्ठोक्तत्वपर्यवसायी । एतत्पादविषयवाक्येषु प्रधानं कारणमिति प्रतिपादनमपि क्वचित् । क्वचित् सांख्योक्त-

यद्यपि कानिचित् वाक्यानि कासुचिच्छाखासु सन्तीत्याशङ्क्य ब्रह्मैककारणत्वस्थैर्म्ने तन्निराक्रियते। कठवल्लीष्वाम्नायते—(कठ. ३-१०) "इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः। मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः। महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः। पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः" इति। तत्र संदेहः—किं कापिलतन्त्रसिद्धमब्रह्मात्मकं प्रधानमिहाव्यक्तशब्देनोच्यते, उत न—इति। किं युक्तम्? प्रधानमिति। कुतः? 'महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः" इति तन्त्रसिद्धतत्त्वप्रक्रियाप्रत्यभिज्ञानेन तस्यैव प्रतीतेः; "पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः" इति पञ्चविंशकपुरुषातिरिक्ततत्त्वनिषेधाच्च। अतोऽव्यक्तं कारणमिति प्राप्तम्। तदिदमुक्तम्—आनुमानिकमप्येकेषामिति चेत् इति—एकेषां शाखिनां शाखास्वानुमानिकं प्रधानमपि कारणमाम्नायत इति चेत्—

अत्रोत्तरम्—नेति। नाव्यक्तशब्देनाब्रह्मात्मकं प्रधानमिहाभिधीयते। कुतः? शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः—शरीराख्य-रूपकविन्यस्तस्य अव्यक्तशब्देन गृहीतेः—आत्मशरीरबुद्धिमनइन्द्रियविषयेषु रथिरथादिभावेन रूपितेषु रथरूपणेन विन्यस्तस्य शरीरस्यात्राव्यक्तशब्देन ग्रहणादित्यर्थः। एतदुक्तं भवति—पूर्वत्र हि, (कठ. १-३-३) "आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च। बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च। इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयां-

---

प्रधानादितत्त्वानां बहूनां कयाऽपि रीत्या स्पष्टं कथनात् प्रधानकारणत्वमेवाभिमतमिति ज्ञायते इत्याशयः। तत् आशंकनम्।

इन्द्रियेभ्य इत्यादि। शाङ्कर इव महतः परमिति मन्त्र एव प्रधानविषयवाक्यम्। पूर्वपक्षिणा तावन्मात्रस्य सम्यगुपपादनात्। इन्द्रियेभ्य इत्यादिकं सिद्धान्तकथनोपयुक्तम्। सांख्याभिमतपदार्थास्तत्रापि सन्तीति तत्पठनम्। अत्र पूर्वपक्षे परत्वं क्वचित् कारणत्वात्, क्वचित् प्रकारान्तरादिति यथायथं भाव्यम्। महतः कारणमव्यक्तं ततः परम्। अव्यक्तस्याचेतनस्य परार्थत्वात् चेतनः पुरुषः ततः परः। बुद्धिशब्दोऽहङ्कारपर इह भाव्यः; मनसः स कारणमिति परः। ततश्च महान् परः। महत आत्मत्वं व्यापित्वात्; आत्मत्वेनाभिमन्यमानत्वाच्च। महदात्मनोर्भेदाग्रहात् किल तन्मते संसारः। महदात्मनोर्मध्ये महत एव विशेष्यत्वम्, अशब्दमस्पर्शं—महतः परं ध्रुवमिति वाक्यादपि ज्ञायते। तच्च प्रधाने स्वरसं वाक्यम्। इन्द्रियार्थमनसां मुख्यकार्यकारणभावाभावेऽपि इन्द्रियाणां पृथिव्यादिपदार्थैराप्यायितत्वात् अर्थानां मनोधीनप्रवृत्तिनिष्पाद्यत्वाच्च प्रयोजकत्वनिबन्धनं परत्वमिति। प्रधानमितीति। प्रधानमुच्यत इति युक्तमित्यर्थः। आम्नायते इति। साक्षात् कथ्यते; न तु लिङ्गबलात् कल्प्यत इति पूर्वपादत इह विशेषः।

रूपकं यथा, तथा विन्यस्तं रूपकविन्यस्तम्। रूपकत्वं रूपवत्तापादकत्वम्। शरीरादीनि रथादिभिः स्वगतरूपेण रथत्वादिना रूपवत्तयाऽऽपाद्यन्त इति रथादीनां रूपकत्वम्। रूपवत् करोतीति रूपकम्। शरीराभिन्नं तत् रूपकविन्यस्तं शरीररूपकविन्यस्तम्। कथं शरीरस्य विशेषणत्वम्, येन पूर्वनिपात इति चेत्—सामान्यविशेषभावात्। रथिरथादीनि बहूनि रूपकविन्यस्तानि सन्तीति तत्र

स्तेषु गोचरान्" इत्यादिना, "सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्" इत्यन्तेन संसाराध्वनः पारं वैष्णवं पदं प्रेप्सन्तमुपासकं रथित्वेन, तच्छरीरादीनि च रथरथाङ्गत्वेन रूपयित्वा, 'यस्यैते रथादयो वशे तिष्ठन्ति, स एवाध्वनः पारं वैष्णवं पदमाप्नोति' इत्युक्त्वा, तेषु रथादिरूपितशरीरादिषु यानि येभ्यो वशीकार्यतायां प्रधानानि, तान्युच्यन्ते, "इन्द्रियेभ्यः पराः" इत्यादिना। तत्र हयत्वेन रूपितेभ्य इन्द्रियेभ्यः गोचरत्वेन रूपिताः विषयाः वशीकार्यत्वे पराः; वश्येन्द्रियस्यापि विषयसंनिधाविन्द्रियाणां दुर्निग्रहत्वात्। तेभ्योऽपि परं प्रग्रहरूपितं मनः; मनसि विषयप्रवणे विषयासन्निधानस्याप्यकिञ्चित्करत्वात् तस्मादपि सारथित्वरूपिता बुद्धिः परा; अध्यवसायाभावे मनसोऽप्यकिञ्चित्करत्वात्। तस्या अपि रथित्वरूपित आत्मा कर्तृत्वेन प्राधान्यात् परः; सर्वस्य चास्यात्मेच्छायत्तत्वात् आत्मैव महानिति च विशेष्यते। तस्मादपि रथरूपितं शरीरं परम्, तदायत्तत्वात् जीवात्मनः सकलपुरुषार्थसाधनप्रवृत्तीनाम्। तस्मादपि परः सर्वान्तरात्मभूतोऽन्तर्यामी अध्वनः पारभूतः परमपुरुषः; यथोक्तस्याऽऽत्मपर्यन्तस्य समस्तस्य तत्सङ्कल्पायत्तप्रवृत्तित्वात्। स खल्वन्तर्यामितयोपासनस्यापि निर्वर्तकः। (शारी. २-३-४०) "परात्तु तच्छ्रुतेः" इति हि जीवात्मनः कर्तृत्वं परमपुरुषायत्तमिति वक्ष्यते। वशीकार्योपासननिर्वृत्त्युपायकाष्ठाभूतः परमप्राप्यश्च स एव। तदिदमुच्यते, "पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः" इति। तथा चान्तर्यामिब्राह्मणे, (बृ. मा. ७-६) "य आत्मनि तिष्ठन्" इत्यादिभिः सर्वं साक्षात्कुर्वन् सर्वं नियमयतीत्युक्त्वा, "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा" इति नियन्त्रन्तरं निषिध्यते। भगवद्गीतासु च, (गी. १८-१४) "अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम्। विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम्" इति। दैवमत्र पुरुषोत्तम एव; (गी. १५-१४) "सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च" इति वचनात्। तस्य च वशीकरणं तच्छरणागतिरेव। यथाह, (गी. १८. ६१,६२) "ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति। भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया। तमेव शरणं गच्छ" इति। तदेवम्, "आत्मानं

सामान्ये शरीराख्यवि[illegible]ग्रहणात् घटद्वयमित्यत्रेव समास उचित एव। रथाङ्गत्वेन—रथापेक्षितसारथिहयप्रग्रहत्वादिना। सारथिभूता बुद्धिश्च न महत्तत्त्वम्; किन्तु विषयादौ हेयत्वाद्यध्यवसायः। प्रग्रहो रश्मिः। वशीकार्यत्वे पराः-प्रथमं वशीकार्याः—इन्द्रियासंनिहिताः कार्याः। मनसो वशीकरणं विषयतो निवर्तनम्। बुद्धेरध्यवसायस्य वशीकरणं दोषचिन्तनानुवृत्तिसंपादनम्। आत्मनो वशीकरणम् अध्यवसायार्थेच्छादिसंपादनम्। महानिति च विशेष्यत इति चकारेण पर इत्येतत्समुच्चयः। महत्त्वमात्मनः कर्तृत्वात् इच्छाद्यष्टादिपरिकरवत्त्वाच्च। तदायत्तत्वादिति। शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनमिति भावः। स्वपरिगृहीतशरीरगतसत्त्वादिगुणानुगुणा चात्मनः प्रवृत्तिः। शरीरवशीकरणञ्च अदुष्टान्नग्रहणादिना शोधनम्। वशीकार्येति। वशीकार्याः ये उपासनोपायाः तेषु काष्ठावत् अवधिवत् काष्ठेति, परम-

रथिनं विद्धि" इत्यादिना रथ्यादिरूपकविन्यस्ता इन्द्रियादयः, "इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः" इत्यत्र स्वशब्दैरेव प्रत्यभिज्ञायन्ते, न रथरूपितं शरीरमिति परिशेषात् तत् अव्यक्तशब्देनो-च्यत इति निश्चीयते। अतः कापिलतन्त्रसिद्धस्य प्रधानस्य प्रसङ्ग एव नास्ति।

न चात्र तत्तन्त्रसिद्धप्रक्रियाप्रत्यभिज्ञा, "इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः" इतीन्द्रियेभ्यो-ऽर्थानां शब्दादीनां परत्वकीर्तनात्। न हि शब्दादय इन्द्रियाणां कारणभूतास्तद्दर्शने। "अर्थेभ्यश्च परं मनः" इत्यपि न तत्तन्त्रसङ्गतम्; अकारणत्वादेव। तथा, "बुद्धेरात्मा महान् परः" इत्यप्यसङ्गतम्; बुद्धिशब्देव महत्तत्त्वस्याभिधानाभ्युपगमात्। न हि महतो महान् परःसंभवति। महत आत्मशब्देन विशेषणं च न सङ्गच्छते। अतो रूपकविन्यस्ता-नामेव ग्रहणम्।

दर्शयति च तदेव, "एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते। दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः॥ "यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञः तद्यच्छेत् ज्ञान आत्मनि। ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत् तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि" इति। अजितबाह्याभ्यन्तरकरणैरस्य परमपुरुषस्य दुर्दर्शत्वमभिधाय हयादिरूपितानामिन्द्रियादीनां वशीकारप्रकारोऽयमुच्यते। यच्छेद्वाङ्मनसी। वाचं मनसि नियच्छेत्—वाक्पूर्वकाणि कर्मेन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि च मनसि नियच्छेदित्यर्थः। वाक्छब्दे द्वितीयायाः, (अष्टा. ७-१-३९) "सुपां सुलुक्" इति लुक्। मनसी इति सप्तम्याश्छान्दसो दीर्घः। तद्यच्छेत् ज्ञान आत्मनि। तत् मनो बुद्धौ नियच्छेत्। ज्ञानशब्देनात्र पूर्वोक्ता बुद्धिरभिधीयते। ज्ञान आत्मनि इति व्यधिकरणे सप्तम्यौ। आत्मनि वर्तमाने ज्ञाने नियच्छेदित्यर्थः। ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत् बुद्धिं कर्तरि महत्या-त्मनि नियच्छेत्। तद्यच्छेत् शान्त आत्मनि—तं कर्तारं परस्मिन् ब्रह्मणि सर्वान्तर्यामिणि नियच्छेत्। व्यत्ययेन तदिति नपुंसकलिङ्गता। एवम्भूतेन रथिना वैष्णवं पदं गन्तव्य-मित्यर्थः॥ १॥

प्राप्यत्वात् परा गतिरिति चोच्यते। रथ्यादिरूपकविन्यस्ता इन्द्रियादय इति। इन्द्रियस्य रथित्वा-भावेपि आत्मानं रथिनमिति वाक्ये रथिन आदित्वात् इन्द्रियेभ्य इति वाक्ये चेन्द्रियाणामादित्वात् एव-मुक्तिः। एतदुक्तं भवतीत्यारब्धस्य इतिनिश्चीयत इत्यन्त वा दर्शयति चेति खण्डग्रहणात् प्राग्वा समाप्तिः।

एवं पूर्वसंदर्भानुसारात् विषयवाक्यवास्तवार्थ उक्तः। पूर्वपक्ष्युक्तस्यार्थस्य प्रकृतवाक्यार्थत्वासंभवा-दपि नैवमित्याह न चात्रेति। उत्तरवाक्यानुसाराच्चैवमिति दर्शयिष्यति दर्शयति चेति खण्डव्याख्याने। शान्ते कामक्रोधादिषडूर्मिमुखहेयप्रत्यनीके। नियच्छेत् परमात्ममात्रस्य शेषं कुर्यात्। अत्र मन्त्रे विषयाणां शरीरस्य च परित्यागः, 'इन्द्रियाणि विषयेषु नियच्छेत्, आत्मानञ्च शरीरे' इत्युक्त्यसंभवात्। एवम्भूतेनेति। अनेन रथेन रथी भक्तिरूपाध्वनः काष्ठां याति। विष्णोः पदमप्यध्वपारभूतम्; तदुपरि लोकाभावात्॥ १॥

अव्यक्तशब्देन कथं व्यक्तस्य शरीरस्याभिधानम्? तत्राह—

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥ १ । ४ । २ ॥

भूतसूक्ष्ममव्याकृतं हि अवस्थाविशेषमापन्नं शरीरं भवति । तदव्याकृतमिह शरीरावस्थमव्यक्तशब्देनोच्यते । तदर्हत्वात्—तस्याव्याकृतस्याचिद्वस्तुन एव विकारापन्नस्य रथवत् पुरुषार्थसाधनप्रवृत्त्यर्हत्वात् ॥ २ ॥

यदि भूतसूक्ष्ममव्याकृतमभ्युपगम्यते; कापिलतन्त्रसिद्धोपादाने कः प्रद्वेषः; तत्रापि हि भूतकारणमेवाव्यक्तमित्युच्यते; तत्राह—

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ १ । ४ । ३ ॥

परमकारणभूतपरमपुरुषाधीनत्वात् प्रयोजनवत् भूतसूक्ष्मम् । एतदुक्तं भवति—न वयमव्यक्तं तत्परिणामविशेषांश्च स्वरूपेण नाभ्युपगच्छामः; अपितु परमपुरुषशरीरतया तदात्मकत्वविरहेण । तदात्मकत्वेनैव हि प्रकृत्यादयः स्वप्रयोजनं साधयन्ति; अन्यथा स्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदाः तेषां न स्युः; तथाऽनभ्युपगमादेव तन्त्रासिद्धप्रक्रियानिरसनम्—इति । श्रुतिस्मृत्योर्हि जगदुत्पत्तिप्रलयवादेषु परमपुरुषमहिमवादेषु च प्रकृतिविकृतिपुरुषास्तदात्मकाः संकीर्त्यन्ते; यथा, (सुबाल. २.) "पृथिव्यप्सु लीयते" इत्यारभ्य, "तन्मात्राणि भूतादौ लीयन्ते । भूतादिर्महति लीयते । महानव्यक्ते लीयते । अव्यक्तमक्षरे लीयते । अक्षरं तमसि लीयते । तमः परे देवे एकीभवति"; तथा, (सुबाल ७) "यस्य पृथिवी शरीरं यस्यापश्शरीरं यस्य तेजश्शरीरं यस्य वायुः शरीरं यस्याकाशश्शरीरं यस्याहङ्कारश्शरीरं यस्य बुद्धिश्शरीरं यस्याव्यक्तं शरीरं यस्याक्षरं शरीरं यस्य मृत्युः शरीरम्, एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः"; तथा (गी. ७-४-७) "भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च । अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् । जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय । अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय । मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव" इति; (वि. १-२-१८) व्यक्तं विष्णुस्तथाऽव्यक्तं पुरुषः

सूक्ष्मम्-अव्यक्तं हि शरीरीयसूक्ष्मावस्थाविशिष्टम् । तस्मादभेदात् अव्यक्तपदेन शरीरं गृह्यते । ननु शरीरपदेनैवाव्यक्तं गृह्यताम्; प्रकृतिसंबन्धस्यैवात्मनो मुख्यप्रतिबन्धकत्वात् ॥ नैवम्; शरीरस्यैव प्रकृतविवक्षितपुरुषार्थसाधनार्हत्वादिति सूत्रार्थः। सूक्ष्मपदेन, प्रधानस्येव शरीरस्यापि सत्त्वरजस्तमस्तारतम्यादिबहुदुर्ग्रहाकारवत्तया सूक्ष्मत्वात् व्यक्तत्वाभावादव्यक्तपदप्रयोग उचित इत्यपि ज्ञाप्यते ॥ २ ॥

ननु प्रधानं श्रौतं वा भवतु, आनुमानिकं वा । प्रकृतवाक्यस्य रूपकविन्यस्तपरत्वेऽपि शरीरादेः प्रधानकारणकत्वस्य भवतोऽपीष्टत्वे ब्रह्मकारणकत्वभङ्ग एवेति सिद्धं नः समीहितमिति शंकते यदीति । अर्थवत् कार्यकरम् । आनुमानिकं ब्रह्मात्मकम्; न च तथाभूतस्य कार्यकरत्वसंभवः । अतः प्रधान-

काल एव च " इति, (वि. ६-४-३९) " प्रकृतिर्या मयाऽऽख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी। पुरुषश्चाप्युभावेतौ लीयेते परमात्मनि। परमात्मा च सर्वेषामाधारः परमेश्वरः " इति च ॥३॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च । १ । ४ । ४ ॥

यदि तन्त्रसिद्धमिहाव्यक्तमविवक्षिष्यत्, ज्ञेयत्वमवक्ष्यत्; व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात् मोक्षं वदद्भिस्तान्त्रिकैः तेषां सर्वेषां ज्ञेयत्वाभ्युपगमात्। न चास्य ज्ञेयत्वमुच्यते; अतो न तन्त्रसिद्धस्येह ग्रहणम् ॥ ४ ॥

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् । १ । ४ । ५ ॥

(कठ. १-३-१५) "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत्। अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते" इति अव्यक्तस्य ज्ञेयत्वमनन्तरमेव वदतीयं श्रुतिरिति चेत्—तन्न। प्राज्ञः परमपुरुष एव ह्यत्र श्लोके निचाय्यत्वेन प्रतिपाद्यते; "विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान् नरः। सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्", "एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते। दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः" इति प्राज्ञस्यैव प्रकृतत्वात्। अत एव, "पुरुषान्न परं किञ्चित्" इति न पञ्चविंशकपुरुषातिरिक्ततत्त्वनिषेधः। तस्य च परमपुरुषस्याशब्दत्वादयो धर्माः, (मु. १-६) " यत्त-

कारणकत्वस्य प्रधानविशिष्टब्रह्मकारणकत्वरूपत्वान्न मतद्वैयमिति। दीपसारयोस्त्वन्यथाऽवतार्य व्याख्यातम्। तद् यथा—'इन्द्रियेभ्यः परा' इति मन्त्रे यदि रूपकविन्यस्तानामेव ग्रहणम्, कुतस्तर्हि अतथाभूतस्य पुरुषस्य प्रस्ताव इत्यत्राह तदधीनत्वादिति। सर्वस्यापि रूपकविन्यस्तस्य परमपुरुषाधीनतयैव प्रयोजनवत्त्वमिति दर्शयितुमिति भावः ॥ ३ ॥

नन्वास्तामात्मादीनां रथित्वादिना पूर्वं रूपणम्। अत्रापि तद्ग्रहणमेवेति कुतः। अन्यथा परत्वोपपादनं न भवतीति चेत् — नैवम्। सांख्यमते इन्द्रियाद्युपासकापेक्षया अर्थाद्युपासकेऽधिककालफलानुभवस्य संमततया तन्निबन्धनस्य परत्वस्य विवक्षासंभवात्। स्मर्यते हि, 'दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः। भौतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिकाः। बौद्धा दश सहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः। पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः। पुरुषं निर्गुणं प्राप्य कालसंख्या न विद्यते' इति। अभिमानोऽहंकारः। बुद्धिर्महान्। पुरुषो जीवः। अत एवात्र श्रुतावपि पुरुषपदं जीवपरमेव। न च मनसोऽर्थोपासनाधिकफलहेतुत्वमत्र न स्मृतमिति वाच्यम्—अस्मरणेऽपि श्रुतेस्तादृशफलसद्भावाभिमतिसंभवादित्यत्राह ज्ञेयत्वेति। न ह्यत्र प्रकरणे सांख्यपदार्थानां ज्ञेयत्वमुपास्यत्वं फलार्थमुच्यते इत्यर्थः। नचिकेतसो मुमुक्षुत्वादपि नान्यफलकथनसंभवः। आनन्दमयाधिकरणे, हेयत्वावचनाच्चेत्युक्तम्। अत्र पुरुषार्थित्वबुद्ध्या ज्ञेयत्वेति। तथा, 'तद्विपरीतः श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात्' (ईश्व. का. २) इति प्रकृतिपुरुषान्यत्वाध्यवसायलाभार्थं व्यक्तानामव्यक्तस्य ज्ञस्य च विज्ञानं सांख्येष्टमप्यत्र नोच्यते। अतः रूपितवस्तुनिरूपणप्रकरण[illegible] ॥ ४ ॥

दद्रेश्यमग्राह्यम्" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धाः। "महतः परम्" इत्यपि, "बुद्धेरात्मा महान् परः" इति पूर्वप्रकृताज्जीवात्मनः परत्वमेवोच्यते॥ ५॥

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च । १ । ४ । ६ ॥

अस्मिन् प्रकरणे ह्युपायोपेयोपेतॄणां त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः—ज्ञेयत्वेनोपन्यासः, तद्विषयश्च प्रश्नो दृश्यते; नान्यस्याव्यक्तादेः। तथा हि नचिकेता मुमुक्षुस्सन् मृत्युप्रदत्ते वरत्रये प्रथमेन वरेणाऽऽत्मनः पुरुषार्थयोग्यतापादिनीमात्मनि पितुः सुमनस्कतां प्रतिलभ्य, द्वितीयेन वरेण मोक्षोपायभूतां नाचिकेताग्निविद्यां वव्रे—(कठ. १-१-१६) "स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि तं श्रद्दधानाय मह्यम्। स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्ते एतद् द्वितीयेन वृणे वरेण" इति। स्वर्गशब्देनात्र परमपुरुषार्थलक्षणो मोक्षोऽभिधीयते, "अमृतत्वं भजन्ते" इति तत्रस्थस्य जननमरणाभावश्रवणात्; उत्तरत्र क्षयिफलकर्मनिन्दादर्शनाच्च; (कठ. १-१-१७) "त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य सन्धिं त्रिकर्मकृत् तरति जन्ममृत्यू" इति च प्रतिवचनात्। तृतीयेन वरेण मोक्षस्वरूपप्रश्नद्वारेण उपेयस्वरूपमुपेतृस्वरूपमुपायभूतकर्मानुगृहीतोपासनस्वरूपं च पृष्टम्—(कठ. १-१-२०) "येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके नायमस्तीति चैके। एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽहं वराणामेष वरस्तृतीयः" इति। एवं मोक्षे पृष्टे, तदुपदेशयोग्यतां परीक्ष्योपदिदेश, (कठ. १-२-१२) "तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम्। अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति" इति। तदेवं सामान्येनोपदिष्टे, नचिकेताः प्रीतस्सन् "देवं मत्वा" इत्युपास्यतया निर्दिष्टस्य प्राप्यभूतस्य देवस्य, "अध्यात्मयोगाधि-

---

आत्मन इत्यनुक्त्वा महत इत्युक्त्या महत्तत्त्वमेव ग्राह्यमित्यत्राह महतः परमित्यपीति। मुक्त्यर्थाध्यवसायोपयोगिशास्त्रार्थज्ञानादिमहत्त्वविशिष्टवेषेणाप्यस्य तादात्विकशरीरापेक्षया निकृष्टत्वं विवक्षित्वा महत्पदप्रयोग इति भावः॥ ५॥

ननु, 'या दृष्टाऽस्मीति पुनर्न दर्शनमुपैति पुरुषस्य' इति सांख्योक्त्या प्रकृतिदर्शनं पुरुषदर्शनञ्च मोक्षायापेक्षितम्। अतः प्रकृतिपुरुषद्वयमेव कृत्स्नप्रकरणार्थः स्यादित्यत्राह त्रयाणामेव चेति। प्रधानमिह नोच्यते। जीवात्मकपुरुषः, तद्व्यतिरिक्तः परमपुरुषः, तत्प्राप्त्युपायभूतविज्ञानञ्चेति त्रयमेवोच्यते। अतो जीवातिरिक्तापलापो दुष्कर इति। त्रयाणामिति न वरत्रयविवक्षा; तावता प्रकृतिज्ञेयत्वनिषेधासिद्धेः। मोक्षार्थं नैव प्रकृतिज्ञेयत्वकथनसंभवात्। प्राप्यप्राप्तृप्रापकाणां त्रयाणामेव तृतीयप्रश्नोत्तरावसरे उपन्यासः, अत एव तृतीयप्रश्नोऽपि त्रितयविषयक एवेति सूत्रार्थः। ननु यथा 'येयं प्रेते' इति तृतीयवरे पृष्टे, तं दुर्दर्शमित्यादिना चोपन्यस्ते सत्यपि, वरत्रयातिरेकेण अन्यत्रधर्मादिति प्रश्नान्तरम्, तथा मृत्युना तदपृष्टमपि प्रधानमुपन्यस्यतामित्यत्र, पूर्वपृष्टस्यैव पुनर्विशदाय प्रश्नात् उपन्यस्तमपि नान्यदित्याह तदेवं सामान्येनेति। ननु प्राप्य-प्राप्तृ-प्राप्त्युपाय-तत्फल-प्राप्तिविरोधिरूपार्थपञ्चके येयंप्रेत इति मोक्षे फले पृष्टे उपन्यस्तानीति, तच्छेषतया प्राप्यप्राप्त्युपायानामिव प्राप्तिविरोधिनोऽप्युपन्यासे को दोषः? अतः, 'असम्भ-

गमेन " इति वेदितव्यतया निर्दिष्टस्य प्राप्तुः प्रत्यगात्मनश्च, " मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति " इति निर्दिष्टस्य ब्रह्मोपासनस्य च स्वरूपविशोधनाय पुनः पप्रच्छ, (कठ. १-२-१४) "अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात्। अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत् पश्यसि तद्वद" इति। एवं सकलेतर-अतीतानागतवर्तमानसाध्य-साधन-साधकविलक्षणे त्रये पृष्टे, प्रथमं प्रणवं प्रशस्य तद्वाच्यं प्राप्यस्वरूपं तदन्तर्गतं च प्राप्तृस्वरूपं वाचकरूपं चोपायं पुनरपि सामान्येन ख्यापयन् प्रणवं तावदुपदिदेश, "सर्वे वेदा यत् पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति। यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत् ते पदं संग्रहेण ब्रवीमि॥ ओमित्येतत्" इति। एवमुपदिश्य पुनरपि प्रणवं प्रशस्य प्रथमं तावत् प्राप्तुः प्रत्यगात्मनस्स्वरूपमाह, " न जायते म्रियते वा विपश्चित् " इत्यादिना। प्राप्यस्य परस्य ब्रह्मणो विष्णोः स्वरूपम्, "अणोरणीयान्" इत्यादिना, "क इत्था वेद यत्र सः" "इत्यन्तेनोपदिशन् मध्ये, " नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन " इत्यादिनोपायभूतस्योपासनस्य भक्तिरूपतामप्याह। (कठ. १-३-१) "ऋतं पिबन्तौ" इति चोपास्यस्योपासकेन सहावस्थानात् सूपासतामुक्त्वा, "आत्मानं रथिनं विद्धि" इत्यादिना, "दुर्गं पथस्तत् कवयो वदन्ति" इत्यन्तेनोपासनप्रकारमुपासीनस्य च वैष्णवपरमपदप्राप्तिमभिधाय, " अशब्दमस्पर्शम् " इत्यादिनोपसंहृतम्। अतस्त्रयाणामेवात्र ज्ञेयत्वेनोपन्यासः प्रश्नश्च। तस्मान्नेह तान्त्रिकस्याव्यक्तस्य ग्रहणम्॥

मस्पर्शम्---मृत्युमुखात् प्रमुच्यते ' इति तत् कथ्यताम्, हर्षशोकौ जहातीत्येतद्विवरणरूपतया-इत्याशङ्कायाम्-अन्यत्रधर्मादिति पुनःप्रश्नरीतिर्न प्रकृतिं स्पृशतीति दर्शयति पुनः पप्रच्छ अन्यत्रधर्मादित्यादिना। धर्माधर्मतत्फलविलक्षणस्य पृष्टत्वात् धर्माधर्मतत्फलरूपं प्राप्तिविरोधि न पृच्छ्यत इति व्यक्तम्। प्रकृतिप्राकृतानां हेयानां ज्ञातत्वात् तदतिरिक्तमेव जिज्ञासते नचिकेता इति भावः। एवं सकलेति। यत्र मोक्षस्वरूपे स्थितं कार्यजातं ' हर्षशोकौ जहाती 'ति त्याज्यतयोक्तहर्षशोककारणभूतधर्माधर्मात्मकं तत्कार्यानित्यफलात्मकञ्च न भवति, तद् वदेति परि प्रष्टुः, अत्र तत्साधकस्य प्राप्तुः प्राप्यस्य प्राप्त्युपायस्य च संगृहीतस्य वैशद्यविधानप्रश्न एव तात्पर्यम्। अत एवोपरि, ' एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ', ' न जायते म्रियते वा ', ' अणोरणीयान् ' इति त्रयाणामेवोपन्यासः। व्यक्ताव्यक्तज्ञानस्य वक्तव्यत्वे तु सशब्दं सस्पर्शं सरूपमित्यपि निर्दिश्येतेति भावः। अन्यत्रधर्मादिति मन्त्रार्थस्तु-हर्षशोककारणभूतधर्माधर्म भूतभवद्भविष्यत्तत्फलानात्मकं पृष्टपूर्वं मोक्षतत्त्वं किञ्चिदुपदिष्टं यथा त्वं पश्यसि विशदं साक्षात्करोषि, तथा मे वद व्यक्तं ब्रूहीति। त्रयस्यात्र विशिष्यानिर्देशेऽपि एवं प्रश्नस्य विलक्षणत्रयप्रश्न एव पर्यवसानात् विलक्षणे त्रये पृष्टे इति भाषितम्। तपांसि तपःप्रतिपादकारण्यकभागाः। भक्तिरूपतामपीति। प्राप्यस्य सिद्धोपायत्वरूपप्रापकत्वशेषतया तामप्याहेति भावः। उपसंहृतमिति। देवं मत्वेत्युक्तं मननेन, [illegible] पश्यति, यमेवैष वृणुते, वस्तु विज्ञानवान् भवति, निचाय्य तम् इति

महद्वच्च । १ । ४ । ७ ॥

यथा, " बुद्धेरात्मा महान् परः " इत्यत्रात्मशब्दसामानाधिकरण्यान्न तन्त्रसिद्धं महत्तत्त्वं गृह्यते, एवमव्यक्तमप्यात्मनः परत्वेनाभिधानान्न कापिलतन्त्रसिद्धं गृह्यत इति स्थितम् ॥

इति आनुमानिकाधिकरणम् ॥ १ ॥

२९. चमसाधिकरणम् १-४-२ (श्वे. ४)

चमसवदविशेषात् । १ । ४ । ८ ॥

अत्रापि तन्त्रसिद्धप्रक्रिया निरस्यते; न ब्रह्मात्मकानां प्रकृतिमहदहङ्कारादीनां स्वरूपम्; श्रुतिस्मृतिभ्यां ब्रह्मात्मकानां तेषां प्रतिपादनात् ।

यथा आथर्वणिका अधीयते (मंत्रि. १) "विकारजननीमज्ञामष्टरूपामजां ध्रुवाम् । ध्यायतेऽध्यासिता तेन तन्यते प्रेर्यते पुनः। सूयते पुरुषार्थं च तेनैवाधिष्ठिता जगत् । गौरनाद्यन्तवती सा जनित्री भूतभाविनी । सिताऽसिता च रक्ता च सर्वकामदुघा विभोः। पिबन्त्येनामविषमामविज्ञाताः कुमारकाः। एकस्तु पिबते देवः स्वच्छन्दोऽत्र वशानुगाम् । ध्यानक्रियाभ्यां भगवान् भुङ्क्तेऽसौ प्रसभं विभुः । सर्वसाधारणीं दोग्ध्रीं पीड्यमानां तु यज्वभिः", (२-५) "चतुर्विंशतिसङ्ख्यातमव्यक्तं व्यक्तमुच्यते" इति । अत्र प्रकृत्यादीनां स्वरूपमभि-

---

पदैर्विव्रियते इति तत्कर्म ब्रह्मैव । प्रकृतिपरत्वे महतः परं ध्रुवमिति ध्रुवत्वेन प्रशंसनमप्यनुपयुक्तमिति च ध्येयम् ॥ ६ ॥

आत्मशब्दसामानाधिकरण्यादिति । बुद्धिशब्दस्य सांख्यमते महत्तत्त्वपरत्वात् तद्ग्रहणे ततः परत्वं महति दुर्वचम् । बुद्धिशब्दस्यार्थान्तरवर्णने च सांख्यप्रसिद्धित्यागः; आत्मशब्दरूढित्यागश्च । अस्माकं तु महच्छब्दशक्यार्थत्यागो नास्ति; तस्य सांख्यमहन्मात्रवाचित्वाभावात् । अत एवात्मनोऽन्यत्वात् पुरुषः श्रुतः पर एवेति नात्राब्रह्मात्मकं किञ्चिदुच्यते । एवमुपक्रमे बह्वन्यथाकरणात् वरमव्यक्तपदस्य परमोपक्रमस्थशरीरपदाभिहितार्थपरतयैकरस्यादरणमिति भावः ॥ ७ ॥

मा भूत् महदव्यक्तादिशब्दानां सांख्यप्रसिद्धार्थासंभवात् कठोपनिषदः सांख्यपरत्वम्; यत्र प्रधानपरत्वं सिद्धान्तिनोऽपीष्टम्, तत एव सांख्यपरत्वमुपनिषदः प्रदर्शयाम इति शङ्कयाऽधिकरणान्तरारम्भः। सांख्यैरनुमानत एव प्रकृतिमहदहङ्कारादेः साधनात् अनुमानस्य चाप्रतिष्ठानात् तदस्वीकारेण भूतभौतिकमात्रमद्वैतिष्वपि केचिदभ्युपयन्ति । तथा तन्निरासो दुष्कर इति दर्शयितुमाह न ब्रह्मात्मकानामित्यादि । इदमत्राद्वैतखण्डनावसरे श्रुतिप्रसिद्धाया इति पदेन सूचयिष्यते । अष्टरूपाम् प्रकृतिमहदहङ्कारतन्मात्ररूपाम् एषां द्वितीयान्तानां पिबन्त्येनामित्यत्रान्वयः । ध्यायते संकल्पविषयीक्रियते । अध्यासिता अधिष्ठिता । तन्यते पञ्चभूतरूपेण । प्रेर्यते व्यष्ट्यर्थम् । सूयते इति कर्तरि प्रयोगः; पुरुषार्थभूतं जगदुत्पादयतीत्यर्थः । असिता कृष्णा । अविषमाम् कर्मानुगुणमविशेषेण सर्वजीवार्थाम् । अविज्ञाताः विज्ञानरहिताः । कर्तरि क्तः । यज्वभिः कर्मिभिः । चतुरिति । अव्यक्तं प्रधानं महदादि व्यक्तञ्च मिलितं

हितम्। यदात्मकाश्चैते प्रकृत्यादयः, स परमपुरुषोऽपि, (२-४) "तं षड्विंशकमित्याहुः सप्तविंशमथापरे। पुरुषं निर्गुणं साङ्ख्यमथर्वशिरसो विदुः" इति प्रतिपाद्यते।

अपरे चाथर्वणिकाः, (गर्भोप.) "अष्टौ प्रकृतयः षोडश विकाराः" इत्यधीयते।

श्वेताश्वतराश्चैवं प्रकृतिपुरुषेश्वरस्वरूपमामनन्ति, (श्वे. १-८-१०) संयुक्तमेतत् क्षरमक्षरं च व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीशः। अनीशश्चात्मा बध्यते भोक्तृभावात् ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः॥ ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशावजा ह्येका भोक्तृभोगार्थयुक्ता। अनन्तश्चात्मा विश्वरूपो ह्यकर्ता त्रयं यदा विन्दते ब्रह्ममेतत्॥ क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः। तस्याभिध्यानात् योजनात् तत्त्वभावाद् भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः", (श्वे. ४-९-१०) "छन्दांसि यज्ञाः क्रतवो व्रतानि भूतं भव्यं यच्च वेदा वदन्ति। अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत् तस्मिंश्चान्यो मायया संनिरुद्धः। मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्। तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत्" इति। तथोत्तरत्रापि, (श्वे. ६-१६) "प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः संसारमोक्षस्थितिबन्धहेतुः" इति।

स्मृतिरपि, (गी.)(१३-१९-२१) "प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि। विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान्। कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते। पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते। पुरुषः प्रकृतिस्थोऽपि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान्। कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु", (१४-५) "सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः। निबध्नन्ति

चतुर्विंशतिसंख्यमित्यर्थः। परमपुरुषोपीति। पूर्ववाक्येऽप्यधिष्ठाता कश्चिदुक्त एव। परन्तु अप्रधानतया। एवं तत्र स जीवविलक्षण इति न ज्ञातम्। अत्र पृथक्संख्यानात् स्पष्टं तदवगम इति भावः। षड्विंशम्। कालरूपद्रव्यस्य पृथग्गणनादेवम्। निर्गुणं सत्त्वरजस्तमोगुणावश्यम्। सांख्यम् जीवाधिकत्वेन संख्येयम्। षोडश पञ्च भूतानि एकादशेन्द्रियाणि च। क्षरम् क्षरणस्वभावं व्यक्ताव्यक्तमचेतनम् अक्षरञ्च चेतनम्। अकर्ता। 'तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम्' इति हि गीतम्। त्रयम् उक्तं त्रयं भिन्नभिन्नत्वेन विन्दते जानाति, तदा ब्रह्म भवति-मुक्तो भवति। यद्वा त्रिविधं ब्रह्ममेतदिति वक्ष्यमाणत्वात् यदा त्रयं ब्रह्म जानाति, तदा एतत् 'मुच्यते सर्वपाशैः' इति पूर्वमन्त्रोक्तं फलं भवतीत्यर्थः। हरः भोगाय सर्वहरणपरः जीवः। अभिध्यानात् संशीलनात्। योजनात् धारणाध्यानरूपात्। तत्त्वभावात् तत्त्वाविर्भावात्। भूयः पुनः अन्ते च तत्त्वभावात् अन्तिमप्रत्ययाच्च क्रमजातात्। अस्मादिति। अस्मात् तस्मिन् इति पदद्वयोक्तस्य मायाभिन्नत्वस्य वाक्ये स्वरसतः प्रतीतेः स्त्रीलिङ्गाभावाच्च पूर्वार्धोक्तं वेदवैदिककर्मजातं तत्पदद्वयार्थः। वेदो वैदिककर्म च मायिकर्तृकसृष्टिविषयस्य विश्वस्य प्रभवः; 'अतः प्रभवात्' इति हि सूत्रम्। तत्र जीवाश्च निरुद्धा इत्यर्थः। अवयवभूतैः अंशभूतैः शरीरभूतैर्जीवैः। गुणेशः सकलकल्याणगुणः; सत्त्वरजस्तमोगुणनियन्ता वा। संसारात् मोक्षः, तस्य स्थितिः स्थैर्यम्; तत्र, यद्वा संसारमोक्षे संसारस्थितिरूपे बन्धे च हेतुः। कार्येति। शरीरेन्द्रियाधीनव्यापाराणामाश्रयतया हेतुः प्रकृतिः। सूयते जनयति।

महाबाहो देहे देहिनमव्ययम्"; तथा (९-७-१०) "सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम्। कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम्॥ प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः। भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात्॥ ....मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम्। हेतुनाऽनेन कौन्तेय जगद्धि परिवर्तते" इति।

तस्मादब्रह्मात्मकत्वेन कापिलतन्त्रसिद्धाः प्रकृत्यादयो निरस्यन्ते।

श्वेताश्वतरोपनिषदि श्रूयते, (श्वे. ४-५) "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः। अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः" इति। तत्र सन्देहः—किमस्मिन् मन्त्रे केवला तन्त्रसिद्धा प्रकृतिरभिधीयते, उत ब्रह्मात्मिका—इति। किं युक्तम्? केवलेति। कुतः? "अजामेकाम्" इति अस्याः प्रकृतेरकार्यत्वश्रवणात्, "बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः" इति स्वातन्त्र्येण सरूपाणां बह्वीनां प्रजानां स्रष्टृत्वश्रवणाच्च इति।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—चमसवदविशेषात्। [नात्र तन्त्रसिद्धा प्रकृतिरभिधीयते;] न जायत इत्यजेत्यजात्वमात्रप्रतिपादनात् तन्त्रसिद्धाब्रह्मात्मकाजाग्रहणे विशेषाप्रतीतेः। चमसवत्। यथा, (बृ. ४-१) "अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः" इत्यस्मिन् मन्त्रे चमसस्य भक्षणसाधनत्वमात्रं चमसशब्देन प्रतीयत इति न तावन्मात्रेण चमसविशेषप्रतीतिः;

अथाधिकरणरचनामारभते श्वेतेति। श्वेताश्वतरवाक्यं विषयः। सरूपं तैत्तिरीयवाक्यं तु सिद्धान्ती स्वपक्षानुकूलतया दर्शयिष्यति। न चोभयमेव विषयवाक्यं भवतु; विपरिवर्तो वेति शङ्क्यम्-श्वेताश्वतरीयस्य स्वपक्षानुकूलत्वमिति पूर्वपक्ष्याशयात्। व्यक्तीभविष्यतीदम्। केवला अब्रह्मात्मिका। अकार्यत्वेति। अजेतिपदादकार्यत्वं स्पष्टमवगम्यते। ब्रह्मात्मकत्वे च तत्कार्यत्वमावश्यकम्-अत्र 'अतश्च विश्वा ओषधयो रसाश्च येनैष भूतस्तिष्ठत्यन्तरात्मा' इति अन्तरात्मतायाः कार्यतां प्रति प्रयोजकत्वश्रवणात्। लोके च मृन्मयं हिरण्मयम्, मृदात्मकं हिरण्यात्मकमिति उपादानमेवात्मत्वेन प्रतिपन्नमिति भावः। तैत्तिरीये अजाया अपि जातत्वोक्तिरस्ति; नेहेति एतद्वाक्यग्रहणम्। तैत्तिरीये जनयन्तीमिति पदम्, अत्र तु सृजमानामिति। सृजिधातुश्च स्वतन्त्रकर्तृविषय एव प्रयुज्यत इति प्रकृतेः स्वातन्त्र्यं स्पष्टम्। शानचा च सृष्टिफलस्य परगामित्वाभावज्ञापनात् प्रकृतेः परमात्मशेषत्वं नास्तीति ज्ञायते इति पूर्वपक्ष्याशयः।

नात्रेत्यादि प्रतिज्ञावाक्यं क्वाचित्कं टीकाकृद्दृष्टमपि स्वरसमिति भावप्रकाशिकायाम्। चमसः साधर्म्यदृष्टान्तः। स्ववाक्यतोऽर्थविशेषनिर्धारणायोग उभयत्र तुल्यः। तदाह यथेति। साधनत्वमात्रमिति। न तु शिर एवेह चमस इति व्यक्तिविशेषावगम इत्यर्थः। ननु सोमरसग्रहणार्थमुपयुक्तेषु पात्रेषु केषाञ्चित् ग्रहनामकत्वम्, अन्येषाञ्च चमसनामकत्वं प्रसिद्धम्। तस्य चमसस्य ग्रहणप्रसक्तौ, 'अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न'इति तद्बाध्यते। तस्योर्ध्वबिलतिर्यग्बुध्नवत्त्वात्। अतः तत्र यथा लक्ष्यार्थविशेषप्रतीतिः, तथात्र विशेषप्रतीतिर्नास्तीति वैधर्म्यदृष्टान्त एव स्यादिति चेन्न—मीमांसकैः

यौगिकशब्दानामर्थप्रकरणादिभिर्विनाऽर्थविशेषनिश्चयायोगात्। तत्र यथा, "इदं तच्छिरः; एष ह्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः" इत्यादिना वाक्यशेषेण शिरसश्चमसत्वनिश्चयः; तथाऽत्राप्यर्थप्रकरणादिभिरेवाजा निर्णेतव्या। न चात्र तन्त्रसिद्धाजाग्रहणहेतवोऽर्थप्रकरणादयो दृश्यन्ते। न चास्याः स्वातन्त्र्येण स्रष्टृत्वं प्रतीयते; "बह्वीः प्रजाः सृजमानाम्" इति स्रष्टृत्वमात्रप्रतीतेः। अतोऽनेन मन्त्रेण नात्रब्रह्मात्मिकाऽजाऽभिधीयते ॥

ब्रह्मात्मकाजाग्रहण एव विशेषहेतुरस्तीत्याह—

ज्योतिरुपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके। १। ४। ९॥

तुशब्दोऽवधारणार्थः; ज्योतिरुपक्रमैवैषाऽजा। ज्योतिः ब्रह्म; (बृ. ६-४-१६) "तं देवा ज्योतिषां ज्योतिः", (छा. ३-१३-७) "अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धेः। ज्योतिरुपक्रमा ब्रह्मकारणिकेत्यर्थः। तथा ह्यधीयत एके—हीति हेतौ; यस्मादस्या अजाया ब्रह्मकारणकत्वमेके शाखिनः तैत्तिरीया अधीयते, (तै-नारा. १२) "अणोरणीयान् महतो महीयान् आत्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः" इति हृदयगुहायामुपास्यत्वेन संनिहितं ब्रह्माभिधाय, "सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्" इत्यादिना सर्वेषां लोकानां ब्रह्मादीनां च तत उत्पत्तिमभिधाय, सर्वकारणीभूताऽजा तत उत्पन्नाऽभिधीयते, "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीं प्रजां जनयन्तीं सरूपाम्। अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः" इति। सर्वस्य तद्व्यतिरिक्तस्य वस्तुजातस्य तत उत्पत्त्या तदात्मकत्वोपदेशे प्रक्रियमाणेऽभिधीयमानत्वात् प्राणसमुद्रपर्वतादिवदेषाऽप्यजा बह्वीनां सरूपाणां

चमसशब्दो न रूढः, किंतु यौगिकः; चमु भक्षण इति धातोरसुच्प्रत्यये भक्षणसाधनरूपार्थे निष्पन्न इत्युक्तत्वात् पात्रविशेषमात्रवाचित्वाभावात्। यद्यपि अर्वाग्बिलत्वादिना ऊर्ध्वबिलादिव्यावृत्तिः, अथाप्यभिमतविशेषपर्यवसानं न भवति, द्वारपिधानेन भोज्यपेयावस्थापनायाऽर्वाग्बिलपात्राणामपि भक्षणार्थानां संभवादिति। यौगिकशब्दानामिति। अत्र यौगिकपदप्रयोगः चमसपदं यौगिकमिति प्रकृताभिप्रायेण। व्यक्तिविशेषरूढव्यतिरिक्तानामिति विवक्षितम्। वैधर्म्यदृष्टान्ततामपि दर्शयति तत्र यथेति। स्रष्टृत्वमात्रेति। सांख्यमते कर्तृत्वं प्रकृतेर्वा जीवस्य वा। आद्ये, उत्तरार्धवाक्यद्वयप्रतीतकर्तृत्वद्वयमुख्यं स्यात्। अन्त्ये, प्रकृतेः कुतः स्वातन्त्र्यम्। सत्यपि कर्तृत्वे पराधीनकर्तृत्वस्यापि संभवान्न विशेषलाभः। शानच न साधकः; प्रकृतेरचेतनायाः सर्वथैव जीवार्थतया कर्त्रभिप्रायफलायोगात् ॥ ८ ॥

अब्रह्मात्मकत्वरूपविशेषावधारणं नास्तीत्युक्तम्। अथ चमस इव ब्रह्मात्मकत्वरूपविशेषावधारणमस्तीति वक्तुं सूत्रान्तरम्। ज्योतिरात्मिकेत्यनुक्त्वा ज्योतिरुपक्रमेति कथनं तदात्मकत्वे तज्जन्यत्वापत्तिरिति पूर्वपक्षे इष्टापत्तिप्रदर्शनार्थम्। श्वेताश्वतरे उपक्रमे देवात्मशक्तिमित्यादिना तदात्मकत्वावगमेपि तज्जन्यत्वकण्ठोक्त्यभावात् अजाशब्दबलेनाजन्यत्वरक्षणाय तदनात्मकत्वावश्यकतायाः पूर्वपक्ष्युक्तत्वात् जन्यत्वप्रत्यायकं तैत्तिरीयं दर्शयति तथाहीति। तत्र सप्त प्राणाः प्रभवन्तीत्यादिना सर्वो-

प्रजानां सृष्टौ कर्मवश्येनाऽऽत्मना भुज्यमाना अन्येन विदुषाऽऽत्मना त्यज्यमाना च ब्रह्मात्मिकाऽवगन्तव्येत्यर्थः। अतो वाक्यशेषात् चमसविशेषवत् शाखान्तरीयादेतत्सरूपात् प्रत्यभिज्ञायमानार्थात् वाक्यात् नियमिताऽजा ब्रह्मात्मिकेति निश्चीयते। इहापि प्रकरणोपक्रमे, (श्वे. १-१) "किं कारणं ब्रह्म" इत्यारभ्य, (श्वे. १-३) "ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निरूढाम्" इति परब्रह्मशक्तिरूपाया अजाया अवगतेः, उपरिष्टाच्च, (श्वे.४-१०, ११) अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत् तस्मिंश्चान्यो मायया संनिरुद्धः॥ मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्......यो योनिं (?) योनिमधितिष्ठत्येकः" इति च तस्या एव प्रतीतेर्नास्मिन् मन्त्रे तन्त्रसिद्धस्वतन्त्रप्रकृतिप्रतिपत्तिगन्धः॥ ९॥

कथं तर्हि ज्योतिरुपक्रमाया लोहितशुक्लकृष्णरूपाया अस्याः प्रकृतेरजात्वम्, अजाया वा कथं ज्योतिरुपक्रमात्वमित्यत्राह—

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः। १। ४। १०॥

प्रसक्ताशङ्कानिवृत्त्यर्थश्चशब्दः। अस्याः प्रकृतेरजात्वं ज्योतिरुपक्रमात्वं च न विरुध्यते। कुतः? कल्पनोपदेशात्। कल्पनं क्लृप्तिः; सृष्टिः। जगत्सृष्ट्युपदेशादित्यर्थः। यथा (तै. नारा. १-१३) "सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्" इति कल्पनं सृष्टिः। अत्रापि, (श्वे. ४-९) "अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्" इति जगत्सृष्टिरुपदिश्यते। स्वेनाविभक्तादस्मात् सूक्ष्मावस्थात् कारणान्मायी सर्वेश्वरः सर्वं जगत् सृजतीत्यर्थः। अनेन कल्पनोपदेशेनास्याः प्रकृतेः कार्यकारणरूपेणावस्थाद्वयान्वयोऽवगम्यते। सा हि प्रलयवेलायां ब्रह्मतापन्ना अविभक्तनामरूपा सूक्ष्मरूपेणावतिष्ठते; सृष्टिवेलायां तु उद्भूतसत्त्वादिगुणा विभक्तनामरूपा व्यक्तादिशब्दवाच्या तेजोबन्नादिरूपेण च परिणता लोहितशुक्लकृष्णाकारा

त्पत्तिवर्णनमारभ्य, ब्रह्मा देवानाम्, अजामेकाम्, हंसः शुचिषत् इति बहून् प्रस्तुत्य, 'यस्माज्जाता न परा नैव किञ्चनास' इति तेषामपि तज्जन्यत्वस्य तदजन्याभावस्य च कथनात् अजायामपि तदुपक्रमत्वमवश्याभ्युपेयमिति भावः। तदात्मकत्वतदुत्पन्नत्वोभयं तैत्तिरीयसिद्धम्। तदात्मकत्वं तु श्वेताश्वतरेऽपीत्याह इहापीति। अततदुत्पन्नत्वानिष्टावपि तदात्मकत्वं दुरपलपमिति भावः। योनिर्योनिमिति पाठ एव टीकासंमतश्च। उपनिषद्भाष्ये योनिंयोनिमिति। तत्तत्कार्योपादानं सर्वमित्यर्थः॥ ९॥

अजात्वश्रवणादसंभवि ज्योतिरुपक्रमात्वमिति शंकते कथं तर्हीति। लोहितशुक्लकृष्णेत्यस्य रजस्सत्त्वतमोगुणेति पूर्वपक्ष्यभिमतोऽर्थः। सृष्टिस्थितिसंहाररूपार्थक्रमानुसारी गुणपाठक्रमः। तेजोबन्नरूपपरिणामार्हत्वर्थेऽपि न दोषः। सिद्धान्ते द्वितीयार्थग्रहणे जन्यत्वोपपादनं सुकरमिति तदिष्टिः। कल्पनाशब्दस्य भ्रान्तिज्ञानपरतां व्युदस्यति सृष्टिरिति। संज्ञामूर्तिक्लृप्तिरिति क्लृप्तिरेव कल्पना। मूलप्रकृतिद्रव्य एव महदादिपृथिव्यन्तानामवस्थानामुत्पत्त्या तत्तदवस्थस्य तस्य परमात्मजन्यत्वं निराबाधम्। यदा च महान् प्रकृतौ लीयते, तदा वैषम्यावस्थां विहाय साम्यावस्थां प्राप्नोतीति सापि साम्यावस्था जायमानैवेति

चावतिष्ठते । अतः कारणावस्थाऽजा, कार्यावस्था ज्योतिरुपक्रमेति न विरोधः । मध्वादि- वत्—यथेश्वरेण आदित्यस्य कारणावस्थायामेकस्यैवावस्थितस्य कार्यावस्थायामृग्यजुस्सामाथर्वप्रतिपाद्यकर्मनिष्पाद्यरसाश्रयतया वस्वादिदेवताभोग्यत्वाय मधुत्वकल्पनमुदयास्तमयकल्पनं च न विरुध्यते । तदुक्तं मधुविद्यायाम्, (छा. ३-१-१) "असौ वा आदित्यो देवमधु" इत्यारभ्य, (छा. ३-११-१) "अथ तत ऊर्ध्वं उदेत्य नैवोदेता नास्तमेता; एकल एव मध्ये स्थाता" इत्यन्तेन । एकलः एकस्वभावः । अतोऽनेन मन्त्रेण ब्रह्मात्मिकाऽजैवाभिधीयते, न कापिलतन्त्रसिद्धेति सिद्धम् ॥

अन्ये तु—अस्मिन् मन्त्रे, 'तेजोबन्नलक्षणाऽजैकाभिधीयते' इति ब्रुवते । ते प्रष्टव्याः—किं तेजोबन्नान्येव तेजोबन्नात्मिकाऽजैका; उत तेंजोबन्नरूपं ब्रह्मैव; किं वा तेजोबन्नकारणभूता काचित्—इति । प्रथमे कल्पे तेजोबन्नानामनेकत्वात्, "अजामेकाम्" इति विरुध्यते । न च वाच्यम्-तेजोबन्नानामनेकत्वेऽपि त्रिवृत्करणेनैकतापत्तिरिति; त्रिवृत्करणेऽपि बहुत्वानपगमात्; (छा. ६-३-२) "इमास्तिस्रो देवताः" (छा. ६-३-३) "तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि" इति प्रत्येकं त्रिवृत्करणोपदेशात् । द्वितीयः कल्पो विकल्प्यः—किं तेजोबन्न-

---

तत्र परमात्मैव कारणमिति प्रकृतिरपि ज्योतिरुपक्रमैव । तस्याः साम्यावस्थायाः महत्त्वावस्थानन्तरभावित्वेऽपि महत्त्वावस्थापूर्भाव्यवस्थाजातीयत्वात् महज्जन्यत्वायोगेऽपि परमात्मजन्यत्वं भवत्येव । न हि प्रकृतिगतावस्थाया अनादित्वम्; येनाजन्यत्वं स्यात् । सृष्टिश्रुतिविरोधात् । तर्हि अजेति कथमुक्तमिति चेत्—उपादानकारणविरहात् । रसाश्रयतया—मधुत्वकल्पनं रसाश्रयत्वरूपमधुत्वसंपादनम् । पूर्वं पश्चाच्च रसानाश्रयस्याऽऽदित्यजीवस्य रसाश्रयत्व-वस्वादिदृश्यमानत्वादृश्यमानत्वानि वस्वादिभोग्यत्वाय यथा परमात्मा घटयति, तथा सर्वजीवभोग्यत्वाद्यर्थं प्रकृतौ अवस्थाः घटयति स इत्यर्थः । सृष्टिकालिकतदितरकालिक-कर्माधीनस्वाभाविकावस्थाभेदस्वरूपसाम्यघटनाय मधुपर्यन्तगमनम् । एकस्यैवेत्युक्तविवरणाय अथ तत इति वाक्यम् ।

शाङ्करे सांख्यप्रकृतिरजेत्याशंक्य प्रथमसूत्रे अर्वाग्बिलत्वादिविशिष्ट-भक्षणसाधननानोपकरणसाधारणत्वात् अवाग्बिलवाक्यस्य ततो यथा न विशेषप्रतिपत्तिः, तथा बहुप्रजाजनकयत्किञ्चित्परत्वसंभवात् अजेयं प्रकृतिरेवेति न प्रतिपत्तिरित्युक्त्वा, तत्र वाक्यान्तरात् शिरोरूपचमसप्रतीतिवत् ज्योतिरबन्नत्रयग्रहणं लोहितशुक्लकृष्णामित्यतोऽवगम्यत इति उत्तरसूत्रस्यार्थम्, "यदग्ने रोहितं रूपमिति श्रुतिप्रदर्शनेनोपवर्ण्य श्वेताश्वतरेपि देवात्मशक्तिरूपैवाजाऽवगम्यत इत्यप्यभिधाय, तस्याः लोहितादिरूपाया अजात्वं छागस्त्रीसादृश्यादारोपितमिति कल्पनासूत्रार्थो वर्णितः । तत्र प्रकृतेरप्रामाणिकत्वाभावात् अजापदेनान्यग्रहणमिति न कथनीयम्, अजात्वारोपोऽपि नापेक्षित इति वक्तुमाह अन्येत्विति । तेजोबन्नत्रयग्रहणे एकत्वं बाधितम् । 'तत् तेजोऽसृजते'ति सद्विद्यायाः प्रदर्शितत्वात् तेजोबन्नकल्पनाधिष्ठानस्य ब्रह्मणः सेत्युक्तस्य अजापदेन ग्रहणे तेजोबन्नात्मककल्पनं व्यर्थं भवति । ब्रह्मणि सत्कर्यत्वमप्ययुक्तम् । उत्तरार्धान्वयश्च

रूपेण विकृतं ब्रह्मैवाजैका, किं वा स्वरूपेणावस्थितमविकृतमिति। प्रथमः कल्पो बहुत्वानपायादेव निरस्तः। द्वितीयेऽपि, "लोहितशुक्लकृष्णाम्" इति विरुध्यते। स्वरूपेणावस्थितं ब्रह्म तेजोवन्नलक्षणमिति वक्तुमपि न शक्यते। तृतीये कल्पेऽपि, अजाशब्देन तेजोवन्नानि निर्दिश्य तैस्तत्कारणावस्था उपस्थापनीयेत्यास्थेयम्। ततो वरमजाशब्देन तेजोवन्नकारणावस्थायाः श्रुतिप्रसिद्धाया एवाभिधानम्॥ यत् पुनः—अस्याः प्रकृतेरजाशब्देन छागत्वपरिकल्पनमुपदिश्यत इति—तदप्यसङ्गतम्; निष्प्रयोजनत्वात्। यथा, (कठ. १-३-३) "आत्मानं रथिनं विद्धि" इत्यादिषु ब्रह्मप्राप्त्युपायताख्यापनाय शरीरादिषु रथादिरूपणं क्रियते, यथा चाऽऽदित्ये वस्वादीनां भोग्यत्वख्यापनाय मधुत्वकल्पनं क्रियते, तद्वदस्यां प्रकृतौ छागत्वपरिकल्पनं क्वोपयुज्यते? न केवलमुपयोगाभाव एव; विरोधश्च। कृत्स्नजगत्कारणभूतायाः स्वस्मिन् अनादिकालसंबद्धानां सर्वेषामेव चेतनानां निखिलसुखदुःखोपभोगापवर्गसाधनभूताया अचेतनायाः अत्यल्पप्रजासर्गकर-आगन्तुकसंगमचेतनविशेषैकरूपात्यल्पप्रयोजनसाधन-स्वपरित्यागाहेतुभूत - स्वसंबन्धिपरित्यागसमर्थचेतनविशेषरूपच्छागस्वभावख्यापनाय तद्रूपत्वकल्पनं विरुद्धमेव। "अजामेकाम्", "अजो ह्येकः", 'अजोऽन्यः" इत्यत्राजाशब्दस्य विरूपार्थपरिकल्पनं च न शोभनम्। सर्वत्र च्छागत्वं परिकल्प्यत इति चेत्, "जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः" इति विदुष आत्यन्तिकप्रकृतिपरित्यागं कुर्वतः अनेन वाऽन्येन वा पुनरपि संबन्धयोग्यच्छागत्वपरिकल्पनमत्यन्तविरुद्धम्॥ १०॥

॥ इति चमसाधिकरणम्॥ २॥

स्पष्टो ब्रह्मपक्षे। अविद्यादिशब्दवाच्यदेवशक्तिरजेति पक्षेऽपि प्रकृतिव्यतिरिक्तेऽजात्वकल्पनस्य तदिष्टत्वात् अजाशब्देनाजात्वारोपविषयतेजोवन्नानि गृहीत्वा तत्र लोहितशुक्लकृष्णवर्णान्वयमपि स्वीकृत्य, अथ एकत्वान्वयायाजापदेनैव तेजआदिमुखेनाविद्याशक्तेरपि ग्रहणमिति वर्णनापेक्षया साक्षात् प्रकृतावेवाजात्वकल्पनं वरम्। वस्तुतः कल्पनाऽपि न; 'अजोपि सन्नव्ययात्मा', 'ज्ञाज्ञौ द्वावजौ', 'विकारजननीमज्ञामष्टरूपामजां ध्रुवाम्' इत्यादिपरश्शतप्रयोगसत्त्वेन जायमानत्वाभावरूपाजशब्दार्थविवक्षया चमसवत् यौगिकत्वसंभवेऽनन्वितार्थान्तरग्रहणस्यानावश्यकत्वात्, मुक्तादौ हेयच्छागत्वकल्पनानुपपत्तेश्चेति समाधानसारः। ननु 'द्वा सुपर्णा सयुजा' इति अनन्तरमन्त्रे पक्षित्वादिकल्पन इव केवलमर्थावगतिवैशद्यमेवास्तु; तत्राह विरोधश्चेति। तत्र वृक्षपिप्पलादिशब्देष्विवात्राजाशब्दे यौगिकार्थास्फूर्तिर्नास्ती-त्यपि ध्येयम्। विरोधं साधयति कृत्स्नेति। स्वस्मिन् इति क्लीबनिर्देशः, 'स्वो ज्ञातावात्मनि स्वम्' इति कोशानुसारात्। अनेन वाऽन्येन वेति पुंलिङ्गता चेतनविशेषेति पदानुरोधात्॥ १०॥

सांख्योक्तप्रकृत्यादिकमङ्गीकृत्याब्रह्मात्मकत्वं निरस्तम्। पञ्चविंशतिसंख्यया तत्त्वपरिगणनात् तदतिरिक्तं नेष्यत इति बृहदारण्यकमादाय शङ्कयाऽधिकरणान्तरम्। ननु पञ्चजनशब्दो मनुष्ये रूढः, 'स्युः पुमांसः पञ्चजनाः' इति। अतः निषादपञ्चमाः चत्वारो वर्णाः पञ्चजनाः। चत्वारो वर्णाः संकर-

30. संख्योपसंग्रहाधिकरणम् 1-4-3 (बृ. ६. 4-17. मा. 7-2)

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ १ । ४ । ११ ॥

वाजसनेयिनः समामनन्ति, (बृ. ६-४-१७) "यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः । तमेव मन्य आत्मानं विद्वान् ब्रह्मामृतोऽमृतम्" इति । किमयं मन्त्रः कापिलतन्त्रसिद्धतत्त्वप्रतिपादनपरः, उत नेति संदिह्यते । किं युक्तम्? तन्त्रसिद्धतत्त्वप्रतिपादनपर इति । कुतः? पञ्चशब्दविशेषितात् पञ्चजनशब्दात् पञ्चविंशतितत्त्वप्रतीतेः । एतदुक्तं भवति—"पञ्चजनाः" इति समासः समाहारविषयः । पञ्चानां जनानां समूहाः पञ्चजनाः; पञ्चपूल्य इतिवत् । पञ्चजना इति लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः । ते च समूहाः कतीत्यपेक्षायां पञ्चजनशब्दविशेषणेन प्रथमेन पञ्चशब्देन समूहाः पञ्चेति प्रतीयन्ते; यथा पञ्च पञ्चपूल्य इति । अतः "पञ्च पञ्चजनाः" इति पञ्चविंशतिपदार्थावगतौ, ते कतमे इत्यपेक्षायां मोक्षाधिकारात् मुमुक्षुभिः ज्ञातव्यतया स्मृतिप्रसिद्धाः प्रकृत्यादय एव ज्ञायन्ते । (सां. का.) "मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः" इति हि कापिलानां प्रसिद्धिः । अतस्तन्त्रसिद्धतत्त्वप्रतिपादनपरः—

इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे—न सङ्ख्योपसंग्रहादपि—इति । "पञ्चजनाः" इति पञ्चविंशतिसङ्ख्योपसङ्ग्रहादपि न तन्त्रसिद्धतत्त्वप्रतीतिः। कुतः? नानाभावात्—एषां पञ्चसङ्ख्याविशेषितानां पञ्चजनानां तन्त्रसिद्धेभ्यस्तत्त्वेभ्यः पृथग्भावात्—"यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः" इति एतेषां यच्छब्दनिर्दिष्टब्रह्माश्रयतया ब्रह्मात्मकत्वं हि प्रतीयते । "तमेव-

---

जातिश्चेति वा । गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसि च वा पञ्चजनाः । तत् कथं सांख्योक्तमेवेत्यत्र विवृणोति **एतदुक्तमिति** । **मोक्षाधिकारादिति** । गन्धर्वादिग्रहणे पञ्चेति व्यर्थम् । व्यक्ताव्यक्तविलक्षणात्मज्ञानादेव मोक्ष इति तत्र मनुष्यादिकतिपयमात्रप्रतिष्ठाज्ञानमनपेक्षितत्वादग्राह्यम् । अत एवेन्द्रियपरत्वेन संकोचोऽप्ययुक्तः । सर्वविषयकत्वलाभाय पञ्चजना इति लिङ्गव्यत्ययोऽपि सोढव्यः। न च यस्मिन्निति, आकाश इति च पञ्चविंशत्यतिरिक्ततत्त्वकथनान्न सांख्यमतमिहेति मन्तव्यम्; संख्यानिर्देशस्वारस्यादधिकाभावसिद्ध्या तदनुगुणार्थवर्णनसंभवात् । कथम्? इत्थम् । प्रकृतेः सत्त्वरजस्तमस्त्रयरूपतया सप्तविंशतौ तत्त्वेषु आत्मन आकाशस्य च पृथग्वचनात् अवशिष्टानि पञ्चविंशतिरिति । अथवा यस्मिन् आत्मनि पञ्चविंशतिस्तत्त्वानि प्रतिष्ठितानीत्यस्य, व्यक्ताव्यक्तविलक्षणतया ज्ञस्यात्मनो विज्ञाने व्यावर्त्यतया अचेतनानां स्वरूपतः स्वस्य च विषयतया पञ्चविंशतिर्विषय इत्यर्थः । चैतन्यरूपस्यात्मनः स्वस्वेतरसर्वप्रकाशकत्वात् । अत एव तत्रात्मनि आकाशः प्रकाशरूपता च प्रतिष्ठितेत्यर्थः । तमात्मानं ब्रह्मामृतं विद्वान् **अन्यः** प्रकृत्यादिविविक्तः अमृतो भवतीति श्रुत्यर्थ इति ।

नानाशब्दः पृथक्पर्यायः; पृथग्विनानानाभिरित्युक्तेः । पृथग्भावश्च ब्रह्मात्मकत्वं यस्मिन्निति दर्शितम् । प्रकृतेस्त्रित्वेन गणनञ्चाप्रसिद्धम् । सत्त्वादीनामद्रव्यत्वादप्ययुक्तमिदम् । यज्ज्ञाने सर्वमन्तर्गत-

मन्य आत्मानं विद्वान् ब्रह्मामृतोऽमृतम्" इत्यत्र तमिति परामर्शेन यच्छब्दनिर्दिष्टं ब्रह्मेत्यवगम्यते। अतस्तेभ्यः पृथग्भूताः पञ्चजना इति न तन्त्रसिद्धा एते। अतिरेकाच्च। तन्त्रसिद्धेभ्यस्तत्त्वेभ्योऽत्र तत्त्वातिरेकोऽपि भवति; यच्छब्दनिर्दिष्ट आत्मा आकाशश्चात्रातिरिच्येते। अतः (मन्त्रि.) "तं षड्विंशकमित्याहुः सप्तविंशमथापरे" इति श्रुतिप्रसिद्धसर्वतत्त्वाश्रयभूतः सर्वेश्वरेश्वरः परमपुरुषोऽत्राभिधीयते॥ 'न सङ्ख्योपसंग्रहादपि' इति अपिशब्दस्य, "पञ्च पञ्चजनाः" इत्यत्र पञ्चविंशतितत्त्वप्रतिपत्तिरेव न संभवतीत्यभिप्रायः। कथम्? पञ्चभिरारब्धसमूहपञ्चकासंभवात्। न हि तन्त्रसिद्धतत्त्वेषु पञ्चसुपञ्चसु अनुगतं तत्सङ्ख्यानिवेशनिमित्तं जात्याद्यस्ति; न च वाच्यम्—पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्च महाभूतानि, पञ्च तन्मात्राणि, अवशिष्टानि पञ्च इत्यवान्तरसङ्ख्यानिवेशनिमित्तमस्त्येव—इति; आकाशस्य पृथङ्निर्देशेन पञ्चभिरारब्धमहाभूतसमूहासिद्धेः। अतः, "पञ्चजनाः" इत्ययं समासो न समाहारविषयः; अयं तु, (अष्टा. २-१-१०) "दिक्सङ्ख्ये संज्ञायाम्" इति संज्ञाविषयः। अन्यथा पञ्चजनाः इति लिङ्गव्यत्ययश्च। पञ्चजना नाम केचित् सन्ति; ते च पञ्चसङ्ख्यया विशेष्यन्ते, पञ्च पञ्चजनाः इति; सप्त सप्तर्षय इतिवत्॥

के पुनस्ते पञ्चजनाः इत्यत आह—

प्राणादयो वाक्यशेषात् १। ४। १२॥

(बृ. मा. ७-२) "प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुः" इति वाक्यशेषाद्ब्रह्माश्रयाः प्राणादय एव पञ्च पञ्चजनाः इति विज्ञायन्ते॥ १२॥

अथ स्यात्—काण्वानां माध्यन्दिनानां च, "यस्मिन् पञ्च पञ्चजनाः" इत्ययं

मित्याद्यर्थवर्णनञ्च क्लिष्टम्। अस्मन्मते तत्त्वानां सप्तविंशतित्वात् ब्रह्म-भूताकाशव्यतिरिक्तानि सन्ति तत्त्वानि पञ्चविंशतिः। आकाशशब्दः परमाकाशभूतनित्यविभूतिपरः सन् लीलाविभूतिभोगविभूत्युभयप्रतिष्ठाभूतब्रह्मप्रतिपादनार्थश्च स्यात्। अतः संख्योपसंग्रहे सांख्यमतबाध एव। लिङ्गविरोधाच्च संख्योपसंग्रहो न युक्तः। न च पञ्च पञ्चाशत इत्यादाविव पञ्चपञ्चेति जनशब्दात् पृथक्कृत्य पञ्चविंशतिसंख्यासंपादनं युक्तम्; पञ्चत्वरूपधर्मे पञ्चत्वान्वयाभावात्; द्रव्य एव तदन्वयात्। पञ्चपञ्चाशत इत्यत्र सहस्रसंवत्सरमिति गणनानुसारेण क्लेशसहनात्। 'पञ्चानां त्वा पञ्चजनानां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि' इति पञ्चजनशब्दस्य समस्तस्यैव दर्शनाच्च। अत एव देवाः पितरो गन्धर्वा दैत्या दानवाः राक्षसा भूताः प्रेताः पिशाचाः चत्वारो वर्णाः षडनुलोमाः षट् प्रतिलोमाः इति जनशब्दस्वारस्यमनपोह्य पञ्चविंशतिग्रहणमपि न; एकैकपञ्चकमात्रानुगतधर्माभावात्। अतोऽनुशासनानुरोधात् संज्ञात्वमेव। अनेकार्थसंशयास्पदस्य पदस्य पूर्वापरदर्शितैकरस्येनार्थवर्णनं युक्तमिति च प्राणादय एव पञ्चजना इति। जनत्वस्य जायमानत्वरूपस्य सर्वसाधारणत्वेऽपि केषाञ्चित् सप्तर्षित्ववत् केषाञ्चित् पञ्चजनत्वमिष्यते। आकाशस्येत्युपलक्षणम्, आत्मनोपि पृथङ्निर्देशात्। यथेति। 'अत्र सप्तजना नाम मुनयः संशितव्रताः। सप्तैवासन्' इति रा. कि. १३-१८॥

मन्त्रः समानः ; "प्राणस्य प्राणम्" इत्यादिवाक्यशेषे काण्वानाम् (६-४-१८) अन्नस्य पाठो न विद्यते ; तेषां पञ्च पञ्चजनाः प्राणादय इति न शक्यं वक्तुम्—इति ॥ अत्रोत्तरम्—

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने । १ । ४ । १३ ॥

एकेषां काण्वानां पाठे असति अन्ने ज्योतिषा पञ्चजनाः इन्द्रियाणीति ज्ञायन्ते । तेषां वाक्यशेषः प्रदर्शनार्थः । एतदुक्तं भवति—"यस्मिन् पञ्च पञ्चजनाः" इत्यस्मात् पूर्वस्मिन् मन्त्रे, "तं देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्" इति ज्योतिषां ज्योतिष्ट्वेन ब्रह्मण्यभिधीयमाने, ब्रह्माधीनस्वकार्याणि कानिचित् ज्योतींषि प्रतिपन्नानि ; तानि च विषयाणां प्रकाशकानीन्द्रियाणीति, "यस्मिन् पञ्च पञ्चजनाः" इत्यनिर्धारितविशेषनिर्देशेनावगम्यन्ते—इति ॥ "प्राणस्य" इति प्राणशब्देन स्पर्शनेन्द्रियं गृह्यते, वायुसंबन्धित्वात् स्पर्शनेन्द्रियस्य । मुख्यप्राणस्य ज्योतिश्शब्देन प्रदर्शनायोगात् । चक्षुष इति चक्षुरिन्द्रियम् ; श्रोत्रस्येति श्रोत्रेन्द्रियम् ; अन्नस्येति घ्राणरसनयोस्तन्त्रेणोपादानम् ; अन्नशब्दोदितपृथिवीसंबन्धित्वाद् घ्राणेन्द्रियमनेन गृह्यते ; अद्यतेऽनेनेत्यन्नमिति रसनेन्द्रियमपि गृह्यते ; मनस इति मनः । घ्राणरसनयोस्तन्त्रेणोपादानमिति पञ्चत्वमप्यविरुद्धम् । प्रकाशकानि मनःपर्यन्तानीन्द्रियाणि पञ्चजनशब्दनिर्दिष्टानि । तदविरोधाय घ्राणरसनयोस्तन्त्रेणोपादानम् । तदेवम्, "यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः" इति पञ्चजनशब्दनिर्दिष्टानीन्द्रियाणि आकाशशब्दप्रदर्शितानि महाभूतानि च ब्रह्मणि प्रतिष्ठितानीति सर्वतत्त्वानां ब्रह्माश्रयत्वप्रदिपादनान्न तन्त्रसिद्धपञ्चविंशतितत्त्वप्रसङ्गः । अतः सर्वत्र वेदान्ते सङ्ख्योपसङ्ग्रहे, तदभावे वा, न कापिलतन्त्रसिद्धतत्त्वप्रतीतिरिति स्थितम् (सिद्धम्)॥

इति सङ्ख्योपसंग्रहाधिकरणम् ॥ ३ ॥

न शक्यं वक्तुमिति । पञ्चजनशब्दार्थवर्णनार्थं चेत् प्राणवाक्यम्, तर्हि काण्वपाठेऽपि पञ्चकं श्रूयेत । तदभावान्नायमर्थ इति शङ्का ।

ज्योतिषा ज्योतिषामिति ज्योतिश्शब्देन । प्रदर्शनार्थः - अन्यस्याप्युपलक्षकः । अत्र आयुः-शब्देन प्राणवायुग्रहणात् तत्सहचरितानि ज्योतींषि न सूर्यादीनि ; किंतु इन्द्रियाण्येव । कानि तानीति जिज्ञासायाम् प्राणादिवाक्यं ज्योतिर्निर्णायकम् । अत एव प्राणशब्द इह न प्राणवायुपरः । प्राणसञ्चारस्थले एव सर्वत्रैव त्वगिन्द्रियं कार्यकरमिति तत् प्राण इत्युच्यते । ज्योतिषां ज्ञानेन्द्रियाणां मध्ये बहिरिन्द्रियमात्रग्रहणे मनःपाठविरोधात् सर्वग्रहणे च पञ्चत्वविरोधात् षट्सु पञ्चत्वसंपत्तये अन्नपदेनैकेन घ्राणरसनयोः क्रोडीकारः । घ्राणे पृथिव्याप्यायितत्वस्य रसने पृथिवीरूपान्नादनसाधनत्वस्य च स्थितस्य भाष्ये प्रदर्शनमुभयानुगतैकधर्मोपलक्षणार्थम् । स धर्मोऽन्नग्राहित्वम् । आघ्राणस्याप्यदनतुल्यत्वात् । अत एव घ्रातस्य वस्तुनो न नैवेद्यता । एवमृतुषट्के पञ्चत्वव्यवहारवत् इन्द्रियषट्के पञ्चत्वव्यवहार इति । श्रुतिषु मुमुक्षूपयोगितया वाक्प्राणचक्षुश्श्रोत्रमनांसि पञ्च अत्यादरेण निर्दिश्यन्त इति परिष्कारादावुक्तम् ।

31. कारणत्वाधिकरणम् १-४-४ (तै. आनं. ब्र. ३-४)

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः । १ । ४ । १४ ॥

पुनः प्रधानकारणवादी प्रत्यवतिष्ठते—न वेदान्तेष्वेकस्मात् सृष्टिराम्नायते इति जगतो ब्रह्मैककारणत्वं न युज्यते वक्तुम्। तथाहि—(छा. ६-२-१) "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इति सत्पूर्विका सृष्टिराम्नायते; (तै. आनं. ७) असद्वा इदमग्र आसीत्" इत्यसत्पूर्विका च;

तेषामत्र पञ्चजनत्वं नेष्यते, ज्योतिश्शब्दैकरस्यभङ्गो मा भूदिति ॥ १३ ॥

पूर्वपादद्वयस्येवास्यापि अन्ययोगव्यवच्छेदपरत्वम्, 'आनुमानिकमपी'ति अपिशब्देन सूचितम्। तत् एतावत्पर्यन्तम्। इतःपरमयोगव्यवच्छेद एव प्रबलपूर्वपक्षप्राप्त्या कर्तव्यो भवतीति सूत्रस्वारस्यादेव ज्ञायते। ईक्षत्यधिकरणानन्दमयाधिकरणादौ कारणं यथा व्यपदिष्टम्, तथा तत्र शक्यं स्वीकर्तुमित्याक्षेपे हि यथाव्यपदिष्टमेवोच्यत इत्युपपादनं प्राप्तावसरम्। तदनुगुणं पूर्वपक्षं प्रवर्तयति न वेदान्तेष्वित्यादिना। न चायं विचारः प्रथमपाद एवास्त्विति वाच्यम्—परमतच्छायानुसारिवाक्यविषयकत्वादत्रैव संगतेः। अनेन सूच्यते, अन्ययोगशंकिनामपि ब्रह्मकारणकत्वानाश्वासविधानैर्भयादयोगशंकापर्यवसानमेवेति। अयोगान्ययोगविभजनं प्रायिकम्; अस्पष्टस्पष्टेत्यादिविभाग एवेष्ट इत्यप्याहुः। यद्यपि, 'केचिदाहुः असदेवेदमग्र आसीदिति....कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादिति होवाच, कथमसतः सज्जायेतेति। सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीत्' इति असत्पक्षखण्डनपूर्वकसत्पक्षस्थापनात् मिथोव्याहतार्थवादित्वमेवेत्यप्रामाण्यं वेदान्तवाक्यानां वक्तुं न साम्प्रतम्; कृत्स्नप्रामाण्यस्य पूर्वमीमांसायामेव स्थितत्वात्—अथापि ब्रह्मकारणकत्वावधारणं न भवतीत्यर्थः। तर्हि संशयेऽप्यप्रामाण्यमेवेत्यत्राह प्रत्युतेति। स्मृतिन्यायसहकारेण प्रधानकारणकत्वपरत्वमुपरितनाध्याये उद्भावयिष्यते। इह तु श्रुतिवाक्यमादायैव तदवस्थापनमाशंक्यते। अयं पूर्वपक्ष्याशयः—

ईक्षत्यधिकरणे सत्पदं सामान्यत्वात् चेतनविशेषे पर्यवस्यतीत्युक्तम्। तदा सत्पदस्य कोऽर्थः? अबाधितमिति वा, वर्तमानमिति वा; अर्थक्रियाकारीति वा। सर्वोऽपि न; सत्पदविवक्षितार्थभिन्नत्वस्यैवासत्पदेन विवक्षणीयतया, असदेवेदमग्र आसीदित्यत्र तथोक्तौ मिथोव्याघातात्; बाधिते अवर्तमाने अकारणे च 'इदमासीत्' इति दृश्यमानजगत्तादात्म्यायोगाच्च। अतः सदसच्छब्दार्थनिर्णयः अव्याकृतशब्दानुसारेणैव कार्यः। व्याकृतत्वं नामरूपभाक्त्वम्, तदभावोऽव्याकृतत्वम्। अव्याकृते, 'तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत' इति पश्चान्नामरूपभाक्त्वं कथ्यते। न च निर्विकारे ब्रह्मणि नामरूपप्रसक्तिः। अतः परिणामास्पदं प्रधानमेवाव्याकृतम्। व्याक्रियतेत्यत्र कर्त्रन्तरानिर्देशात् कर्मकर्तरिप्रयोग इति चेतननिरपेक्षत्वमप्यवगम्यते। 'तदात्मानं स्वयमकुरुते'ति श्रुत्यन्तरेण च कर्त्रन्तरराहित्यं स्पष्टमवगमितम्। एवमव्यक्ताव्याकृतशब्दार्थेऽवधारिते असत्पदमपि नामरूपविभागराहित्यपरमेव। सदित्यस्य नामरूपविभागवदित्येवार्थः। न च सदेव सोम्येदमिति प्रलये तदयोग इति वाच्यम्—'असद्वा इदमग्र आसीत् ततो वै सदजायत' इति असतः सदुत्पत्तेः ततः प्रपञ्चोत्पत्तेश्च कथनात् तादृशमध्यदशाया एव सद्विद्यावाक्यार्थत्वौचित्यात्। तेजआदिसृष्टेरेवोपरि कथनाच्च सत्पदेन महदादिकार्यविवक्षा खलु युक्तैव। एवञ्च

अन्यत्र, (छा. ३-१९-१) "असदेवेदमग्र आसीत्। तत् सदासीत्। तत् समभवत्" इति च। अतो वेदान्तेषु स्रष्टुरव्यवस्थितेः जगतो ब्रह्मैककारणत्वं न निश्चेतुं शक्यम्; प्रत्युत प्रधान-कारणत्वमेव निश्चेतुं शक्यते। (बृ. ३-४-७) "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्" इति अव्याकृते प्रधाने जगतः प्रलयमभिधाय, "तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत" इत्यव्याकृतादेव जगतः सृष्टिश्चाभिधीयते। अव्याकृतं ह्यव्यक्तम्। नामरूपाभ्यां न व्याक्रियते—न व्यज्यत इत्यर्थः। अव्यक्तं प्रधानमेव। अस्य च स्वरूपनित्यत्वेन परिणामाश्रयत्वेन च जगत्कारणवादिवाक्य-गतौ सदसच्छब्दौ ब्रह्मणीव अस्मिन् न विरोत्स्येते। एवमव्याकृतकारणत्वे निश्चिते सति, ईक्षणादयः कारणगताः सृष्ट्यौन्मुख्याभिप्रायेण योजयितव्याः। ब्रह्मात्मशब्दावपि बृहत्त्व-व्यापित्वाभ्यां प्रधान एव वर्तेते। अतः स्मृतिन्यायप्रसिद्धं प्रधानमेव जगत्कारणं वेदान्त-वाक्यैः प्रतिपाद्यते—

इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे—कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः—चशब्दः तु-शब्दार्थे। सर्वज्ञात् सर्वेश्वरात् सत्यसङ्कल्पात् निरस्तनिखिलदोषगन्धात् परस्मात् ब्रह्मण एव जगदुत्पद्यत इति निश्चेतुं शक्यते। कुतः? आकाशादिषु कारणत्वेन यथाव्यपदिष्ट-

---

परिणामार्हद्रव्यैक्यमादायैव एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्योपपादनीयत्वात् चेतनस्य च तदसंभवात् तर्कानु-गृहीतसदसदव्याकृतश्रुत्यनुरोधेन तदननुगृहीत-ब्रह्मात्मादिकारणपरवाक्यानामन्यथाकरणमेव युक्तम्। 'कथमसतः सज्जायेते'ति श्रुतिस्तु सिद्धान्तिनेव पूर्वपक्षिणाऽपि असत्कार्यवादनिरासपरतयैव व्याख्ये-येत्यन्यदेतदिति पूर्वपक्ष्याशयः।

स्रष्टुरव्यवस्थितेरिति। एकरूपेण सृष्टिकारणनिरूपणाभावादित्यर्थः। स्रष्टृपरमात्मैकनिरूपण-मिति व्यवस्थाया अभावादिति वा। न व्याक्रियते न व्यज्यत इति। सांख्यमते व्याकृतिरूपोत्पत्तिरभि-व्यक्तिश्चैकैव। स्वरूपनित्यत्वेनेति। द्रव्यसत्तामात्रेण सदिति व्यवहारः, कार्यावस्थायास्तु तदानीम-भावादसदिति। यद्वा भोगार्थपरिणामाश्रयत्वात् सदिति, तदभावदशापन्नस्वरूपमादाय चासदिति। ब्रह्मणीवेति वैधर्म्यदृष्टान्तः; निर्विकारे ब्रह्मणि परिणामरूपोत्तरावस्था-तत्पूर्वावस्थारूपे सदसत्त्वे दुर्वचे इति। प्रधान एवेति। चेतने उपादानत्वायोगात् अवश्यस्वीकार्य-चलसद्द्रव्यत एव निर्वाहाच्चेति भावः। स्मृति-न्यायप्रसिद्धमिति। एवं तर्कोपबृंहितश्रुतिपक्षानुकूलौ कापिलस्मृतितत्कथितन्यायौ इति भावः।

चशब्दस्तुशब्दार्थ इति। उपास्यत्वप्राप्यत्वाभ्यामिवाऽऽकाशादिकारणत्वेनाप्युक्तेरित्यर्थसंभवेऽपि अपेक्षितत्वात् त्वर्थः स्वीकृतः। ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादि हि कारणत्वप्रस्तावं विनैव सत्यत्वविपश्चित्त्वादि-रूपेण ब्रह्म निरूप्य तस्योपास्यत्वं प्राप्यत्वञ्चाह। तत्रोपक्रमनिर्णीतं तत्त्वमेव तस्माद्वा एतस्मादात्मन इति उपा-दानत्वेनोक्तम्; एवमानन्दमय आत्मैव सोऽकामयतेति वाक्येपि। आकाशादिषु इति सौत्रपदस्य आका-शादीन् प्रतीत्यर्थः। आकाशादिपदचिह्नितवाक्येष्विति दीपोक्तार्थश्च। आदिना, 'तत् तेजोऽसृजत', 'एतस्माज्जायते प्राणः' इत्यादिग्रहणम्॥ १४॥

स्योक्तेः—सर्वज्ञत्वादिविशिष्टत्वेन, ‘जन्माद्यस्य यतः” इत्येवमादिषु प्रतिपादितं ब्रह्म यथाव्यपदिष्टमित्युच्यते । तस्यैकस्यैवाकाशादिषु कारणत्वेनोक्तेः । (तै. आनं. १) “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः”, (छा. ६-७) “तत् तेजोऽसृजत” इत्यादिषु सर्वज्ञं ब्रह्मैव कारणत्वेनोच्यते । तथा हि—“सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म...सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता” इति प्रकृतं विपश्चिदेव ब्रह्म, “तस्माद्वा एतस्मात्” इति परामृश्यते । तथा “तदैक्षत बहु स्याम्” इति निर्दिष्टं सर्वज्ञं ब्रह्मैव, “तत् तेजोऽसृजत” इति परामृश्यते । एवं सर्वत्र सृष्टिवाक्येषु द्रष्टव्यम् । अतो ब्रह्मैककारणं जगदिति निश्चीयते ॥१४॥

ननु “असद्वा इदमग्र आसीत्” इति असदेव कारणत्वेन व्यपदिश्यते; तत् कथमिव सर्वज्ञस्य सत्यसङ्कल्पस्य ब्रह्मण एव कारणत्वं निश्चीयत इति । अत आह—

समाकर्षात् । १ । ४ । १५ ॥

“असद्वा इदमग्र आसीत्” इत्यत्रापि विपश्चिदानन्दमयं सत्यसङ्कल्पं ब्रह्मैव समाकृष्यते ॥ कथम्! ॥ “तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः”, “सोऽकामयत । बहु स्यां प्रजायेयेति । ...स इदं सर्वमसृजत, यदिदं किंच । तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् । तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत्” इत्यादिना ब्राह्मणेनाऽऽनन्दमयं ब्रह्म सत्यसङ्कल्पं सर्वस्य स्रष्टृ सर्वानुप्रवेशेन सर्वात्मभूतमभिधाय, “तदप्येष श्लोको भवति” इति उक्तस्यार्थस्य सर्वस्य साक्षित्वेन ह्युदाहृतोऽयं श्लोकः, “असद्वा इदमग्र आसीत्” इति । तथोत्तरत्र, “भीषाऽस्माद्वातः पवते” इत्यादिना तदेव ब्रह्म समाकृष्य सर्वस्य प्रशासितृत्व-निरतिशयानन्दत्वादयोऽभिधीयन्ते । अतोऽयं मन्त्रस्तद्विषय एव । तदानीं नामरूपविभागाभावेन तत्सम्बन्धितयाऽस्तित्वाभावात् ब्रह्मैवासच्छब्देनोच्यते ॥ (छा. ३-१९-१) “असदेवेदमग्र आसीत्” इत्यत्राप्ययमेव निर्वाहः ॥ यदुक्तम्, “तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्” इति प्रधानमेव जग-

---

ननु तर्कोपबृंहितासदव्याकृतश्रुतिप्राबल्यमुक्तमित्यत्र समाकर्षादिति सूत्रम् । असदादिश्रुतिस्थलेऽपि चेतनस्यैव पूर्वोत्तरसंदर्भानुसारेण ग्राह्यतया यथाव्यपदिष्टमेव सर्वत्र विवक्षितमिति । कथमवस्थानाश्रयस्योपादानत्वमिति चेत्—सर्वश्रुत्युक्तार्थापरित्यागाय परम्परया तदाश्रयत्वमिष्ट्वा निर्वहणीयमिति पूर्वोत्तरबह्वधिकरणज्ञेयमेतत् । एवञ्च कर्मकर्तरिप्रयोगः, आत्मानं स्वयमकुरुतेत्यादिकमपि निरूढम् । एवं प्रमेयेऽवधारिते सत्पदस्य नानार्थत्वात् सदेवेत्यत्र सत्पदेन असदेवेति पदघटकसत्पदार्थ एव स्वीकर्तव्य इति न निर्बन्धः । ‘कथमसतः सज्जायेते’त्यत्रैव योग्यार्थग्रहणसंभवात् । तत्र सदसच्छब्दौ अव्याकृतशब्दवत् सूक्ष्मचेतनाचेतनविशिष्टवचनौ भवितुमर्हतः । इदमसच्छब्दविषये, (१३. १२) ‘न सत् तन्नासदुच्यते’ इति गीतावाक्ये भाषितम् । सदसच्छब्दौ यथाक्रमं चेतनाचेतनपरतयाऽपि प्रसिद्धौ । तमसोऽक्षरोत्पत्तिरपि ततो वै सदजायतेत्यत्रोक्ता स्यात् । युक्तं तु सर्वत्र चिदचिदुभयग्रहणम् । श्लोको भवतीति इतिशब्दस्य उदाहृत इत्यत्रान्वयः । आसीदितीत्यस्य अयमित्यत्र । पश्यन् चक्षुरिति चेतनाचेतनोभयान्तर्या-

त्कारणत्वेनाभिधीयत इति—नेत्युच्यते। तत्राप्यव्याकृतशब्देनाव्याकृतशरीरं ब्रह्मैवाभिधीयते; (बृ. ३-४ ७) "स एष इह प्रविष्ट आ नखाग्रेभ्यः पश्यंश्चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं मन्वानो मनः। आत्मेत्येवोपासीत" इत्यत्र, स एषः इति तच्छब्देनाव्याकृतशब्दनिर्दिष्टस्यान्तःप्रविश्य प्रशासितृत्वेनानुकर्षात्; "तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्", (छा. ६-३-२) "अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" इति स्रष्टुः सर्वज्ञस्य परस्य ब्रह्मणः कार्यानुप्रवेशनामरूपव्याकरणप्रसिद्धेश्च। (तै.आ.१-३-२१) "अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा" इति नियमनार्थत्वादनुप्रवेशस्य प्रधानस्याचेतनस्यैवंरूपोऽनुप्रवेशो न संभवति। अतः अव्याकृतम् अव्याकृतशरीरं ब्रह्म—तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत इति तदेवाविभक्तनामरूपं ब्रह्म सर्वज्ञं सत्यसङ्कल्पं स्वेनैव विभक्तनामरूपं 'स्वयमेव व्याक्रियते'त्युच्यते। एवं च सति-ईक्षणादयो मुख्या एव भवन्ति। ब्रह्मात्मशब्दावपि निरतिशयबृहत्त्वनियमनार्थव्यापित्वाभावेन प्रधाने न कथंचिदुपपद्येते। अतो ब्रह्मैककारणं जगदिति स्थितम्॥ इति कारणत्वाधिकरणम्॥ ४॥

३२. जगद्वाचित्वाधिकरणम् १-४-५ (कौषी. ४)

जगद्वाचित्वात्। १। ४। १६॥

पुनरपि साङ्ख्यः प्रत्यवतिष्ठते—यद्यपि वेदान्तवाक्यानि चेतनं जगत्कारणत्वेन प्रतिपादयन्ति—तथापि तन्त्रसिद्धप्रधानपुरुषातिरिक्तं वस्तु जगत्कारणं वेद्यतया न तेभ्यः प्रतीयते। तथा हि भोक्तारमेव पुरुषं कारणं वेद्यतयाऽधीयते कौषीतकिनो बालाक्यजात-

---

मित्वमुच्यते। नेति। तन्नेत्यर्थः। एवंरूपः नियमनविशिष्टः। अव्याकृतशरीरमिति। इदं तर्ह्यव्याकृतमासीदित्यस्य इदं जगदग्रे नामरूपव्याकरणक्रियाजन्यफलानाश्रयवस्तु आसीदित्यर्थः। तद् वस्तु पश्चात तत्फलाश्रय आसीदित्युपरितनवाक्यस्यार्थः। तद्वाक्यानुसारेण योगव्युत्पत्त्यैव श्रुतिनिर्वाहे संभवति अव्याकृतपदस्य प्रधाने रूढिर्न संमन्तव्या। अतोऽस्य वाक्यस्य न प्रधानशरीरकमिति शब्दार्थवर्णनैदम्पर्यम्; किंतु भवता व्याकरणकर्मत्वाभाववत्तया यदभिमतम्, तच्छरीरकं ब्रह्मैव तथाभूततयाऽस्माभिरिष्यते। तच्च वस्तुतः सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टब्रह्मैवेति तदुभयविशिष्टब्रह्मैव व्याकरणफलराहित्यमुखेनाव्याकृतपदेनोच्यते इति। आत्माधिकरणभाष्यमप्यत्रानुसंधेयम्। 'नामरूपविभागाभावेन तत्संबन्धितयाऽस्तित्वाभावात् ब्रह्मैवासच्छब्देनोच्यते' इति असच्छब्दार्थवर्णनपरपूर्वभाष्यरीतिरव्याकृतपदेऽपि भाव्या॥ १५॥

ईक्षत्यधिकरणपूर्वपक्ष्यनुयायिनिरासः कृतः। आनन्दमयाधिकरणपूर्वपक्ष्यनुयायिनिरास आरभ्यते। पूर्ववत् अयोगव्यवच्छेदपरत्वाशयेन यद्यपि वेदान्तवाक्यानीति सामान्यनिर्देशः। बालाकिविद्यामात्रस्य जीवपरत्वशंकेति सुवचत्वेऽपि अयोगव्यवच्छेदस्य प्रस्तुतत्वादेकरीत्यादरणम्। ब्रह्म ते ब्रवाणीत्यारभ्य ब्रह्मणस्तस्यैव कर्मसंबन्धकथनात् जीवब्रह्माभेदावगमादपि तथा। बृहदारण्यकेऽपि बालाकिसंवादसद्भावेऽपि जगद्वाचिविषयवाक्यस्य कौषितकिस्थत्वात् तदेव प्रधानविषयवाक्यम्। बालाकिना आदित्यगतपुरुषस्य ब्रह्मत्वे कथिते अजातशत्रुणा तन्निरासे चन्द्रमस्स्थ... पुरुषस्तेनोपन्यस्तः। एवं क्रमेणानेकेषु

शत्रुसंवादे, (कौषी. ४-४) "ब्रह्म ते ब्रवाणि" इत्युपक्रम्य, "यो वै बालाके एतेषां पुरुषाणां कर्ता, यस्य वैतत्कर्म, स वै वेदितव्यः" इति। उपक्रमे वक्तव्यतया बालाकिनोपक्षिप्तं ब्रह्माजानते तस्मा एवाजातशत्रुणा, "स वै वेदिव्यः" इति ब्रह्मोपदिश्यते। "यस्य वैतत्कर्म" इति कर्मसंबन्धात् प्रकृत्यध्यक्षो भोक्ता पुरुषो वेदितव्यतयोपदिष्टं ब्रह्मेति निश्चीयते; नार्थान्तरम्; तस्य कर्मसंबन्धानभ्युपगमात्। कर्म च पुण्यापुण्यलक्षणं क्षेत्रज्ञस्यैव संभवति। न च वाच्यम्—क्रियत इति कर्मेति व्युत्पत्त्या प्रत्यक्षादिप्रमाणोपस्थापितं जगत् एतत्कर्मेति निर्दिश्यते; यस्यैतत् कृत्स्नं जगत् कर्म, स वेदितव्य इति क्षेत्रज्ञादर्थान्तरमेव प्रतीयते—इति; "यो वै बालाके एतेषां पुरुषाणां कर्ता, यस्य वैतत्कर्म" इति पृथङ्निर्देशवैयर्थ्यात्। कर्मशब्दस्य च लोकवेदयोः पुण्यपापरूप एव कर्मणि प्रसिद्धेः। तत्तद्भोक्तृकर्मनिमित्तत्वाज्जगदुत्पत्तेः, एतेषां पुरुषाणां कर्तेति च भोक्तुरेवोपपद्यते। तदयमर्थः—एतेषामादित्यमण्डलाद्यधिकरणानां क्षेत्रज्ञभोग्यभोगोपकरणभूतानां पुरुषाणां यः कारणभूतः, एतत्कारणभावहेतुभूतं पुण्यापुण्यलक्षणं च कर्म यस्य, स वै वेदितव्यः—तत्स्वरूपं प्रकृतेर्विविक्तं वेदितव्यम्-इति। तथोत्तरत्र,(३०)"तौ ह सुप्तं पुरुषमीयतुः...तं यष्ट्या चिक्षेप" इति सुप्तपुरुषागमनयष्टिघातोत्थापनादीनि च भोक्तृप्रतिपादन एव लिङ्गानि। तथोपरिष्टादपि भोक्तैव प्रतिपाद्यते,(४४)" तद्यथा श्रेष्ठी स्वैर्भुङ्क्ते यथा स्वाः श्रेष्ठिनं भुञ्जन्ति(भुञ्जते)

पुरुषेषु ब्रह्मतया तेनोपन्यस्तेषु अजातशत्रुणा च निरस्तेषु बालाकिमेवाजातशत्रुः प्रतिबोधयति, 'यो वै बालाके एतेषां पुरुषाणां कर्ते'त्यादिना। स कर्ता जीवः, कर्मवत्त्वोत्थाप्यमानत्वभोक्तृत्वसुषुप्त्याधारत्वानां क्रमेण वर्णितानां तत्रैवान्वयादिति पूर्वपक्षः। अनभ्युपगमादिति। ब्रह्मजीवैक्ये तु स स्यात्; तत्तु ते नेष्टमिति भावः। सिद्धान्त्यभिमतमर्थमाशङ्क्य परिहरति न च वाच्यमिति। पृथङ्निर्देशेति। पूर्वमुत्तरं वा वाक्यमेकं परमात्मबोधनायालमिति भावः। दोषान्तरमाह कर्मशब्दस्य चेति। प्रसिद्ध्यतिशय एव हि सर्वत्र रूढिस्थापकः। सोऽत्रापि समानः—'तौ ह यदूचतुः, कर्म हैव तदूचतुः—कर्म हैव तत् प्रशशंसतुः। पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति; पापः पापेन' (बृ. ५-२-१३), 'नाभुक्तं क्षीयते कर्म' इत्यादिभ्यः। ननु, 'तद् यथेह कर्मचितः' इति लौकिककर्मण्यपि प्रयोगोऽस्ति। क्रियासामान्यं कर्म च तार्किका भूरि व्यवहरन्ति। शाब्दिकाश्च कर्मकारकमिति शङ्कापरिहाराय लोकवेदयोरिति पुण्यादौ प्रसिद्ध्यतिशयो दर्शितः। जीवस्य कर्तृत्वासंभवं परिहरति तत्तदिति। तत्कारणभावहेतुभूतमित्यनेन एतत्कर्मेति समस्तं सत् एतत्पुरुषजातसंबन्धिकर्म भोगोपकरणभूततत्पुरुषोत्पत्तिप्रयोजकं कर्मेत्यर्थकमिति सूच्यते इव। पृथक्पदत्वेपि प्रकृतपुरुषजातोपस्थितिद्वारा तत्कारणतया बुद्धिस्थे तत्कारणमेव परामृश्यते। यष्टीति। यष्ट्या चिक्षेपेति कौषीतक्युक्तम्। पाणिनापेषं बोधयाञ्चकारेति बृहदारण्यके। स्वैः ज्ञातिभिः। भुञ्जते अनुभवन्ति। भुञ्जन्तीति पाठे परिपालयन्तीति। उपर्यर्थानुवादादयथापाठः। ननु सुषुप्तोत्थापितस्याधारतया कस्यचित् [illegible] स्वानुकूलत्वमाह

एवमेवैष (?) प्रज्ञात्मा एतैरात्मभिर्भुङ्क्ते ; एवमेवैत आत्मान एनं (?) भुञ्जन्ति" इति । तथा (३५) "क्वैष एतद्बालाके पुरुषोऽशयिष्ट ? क्व वा एतदभूत् ? कुत एतदागात् ?" इति पृष्टमर्थमजानते तस्मै स्वयमेवाजातशत्रुरुवाच, "हिता नाम हृदयस्य नाड्यः...तासु तदा भवति, यदा सुप्तः स्वप्नं न कथंचन पश्यति अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति । तदैनं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येति...मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येति । स यदा प्रतिबुध्यते, यथाऽग्नेः[ज्वलतः सर्वा दिशो] विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्, एवमेवैतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते ; प्राणेभ्यो देवाः ; देवेभ्यो लोकाः" इति । सुषुप्त्याधारतया, स्वप्नसुषुप्तिजागरितावस्थासु वर्तमानं वागादिकरणाप्ययोद्गमस्थानमेव जीवात्मानम्, "अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति" इत्युक्तवान् । अस्मिन् जीवात्मनि । प्राणभृत्त्वनिबन्धनोऽयं प्राणशब्दः ; "स यदा प्रतिबुध्यते" इति प्राणशब्दनिर्दिष्टस्य प्रबोधश्रवणात् । मुख्यप्राणस्येश्वरस्य च सुषुप्तिप्रबोधयोरसंभवात् । अथवा "अस्मिन् प्राणे" इति व्यधिकरणे सप्तम्यौ ; अस्मिन् आत्मनि वर्तमाने प्राण

तथाक्वेत्यादिना । अस्मिन् प्राण इति न परमात्मपरम् ; पूर्वोत्तरवाक्यार्थसंबद्धजीवपरामर्शित्वात्, शयनप्रबोधरूपपूर्वोत्तरार्थयोः परमात्मन्यनन्वयादित्यर्थः । 'क्वैष' इत्यादिवाक्यजातस्य पूर्वपक्षेऽर्थस्तावत्—

एष जीवः क्वाशयिष्टेत्यस्य नाडीषु इत्युत्तरं समानं सिद्धान्तेऽपि । क्व वा एतदभूदित्यत्र एष इत्यनुवृत्तेरनावश्यकत्वात् एतत् इति पदस्वारस्याच्च करणजातं क्वाभूदित्येव प्रश्नः । एवमेव कुत एतदागादित्यत्रापि । अत्र शयनाधारप्रश्नस्य स्वप्नाधारप्रश्नरूपत्वे, तासु तदा भवतीत्यस्य स्वप्नाधारतया नाडीनिर्देशपरत्वात्, 'यदा सुप्तः स्वप्नं न कथञ्चन पश्यती'त्यग्रिमवाक्यस्यात्रान्वयासंभवात् तदुपरितनेन अथास्मिन्नित्यनेनैवान्वयो वाच्यः । तदा, यदाशब्दघटितवाक्यार्थकर्तुरेव अथेतिवाक्यार्थेपि कर्तृत्वमुचितमिति अस्मिन्निति सप्तम्यन्तेन जीवग्रहणं न स्यात् । अतः पूर्वपक्षी एवमाह—प्रथमप्रश्नः सुषुप्त्याधारप्रश्न एव । यदासुप्त इति वाक्यस्य चाधस्तादेवान्वयः । एवञ्च अथास्मिन्निति वाक्ये करणग्रामस्यैव कर्तृत्वं प्रश्नानुसारि युक्तमिति । इदं तृतीयसूत्रभाष्येऽनुवादबलादवसेयम् । तर्हि इह स्वप्नसुषुप्तिजागरितावस्थासु इति स्वप्नकथनं कथमिति चेत् ; 'यदा स्वप्नं ने'ति निषेधबलात् पूर्वं स्वप्नसंबन्धस्याप्यवगमात् तस्यापि कथनम् ।

सुषुप्त्याधारतयेत्यस्य उक्तवानित्यत्रान्वयः । सुषुप्तिः करणग्रामाप्ययः । सुषुप्त्यवस्थानुवृत्तिकथनं हिता नाम नाड्य इत्यारभ्य । 'स यदा प्रतिबुध्यत' इत्यारभ्य जागरितावस्थायाः । बृहदारण्यके एतद्द्वयस्यैवोक्त्याऽत्रापि स्वप्नप्रस्तावो नेति युक्तम् । प्राणशब्दश्च न प्रथमान्तः ; सुषुप्तौ तस्य कार्यकरत्वेनाप्ययासंभावात् । अतः करणजातमेवैकधाभवनकर्तृ । तदिदं ; तदैनं वागिति विवरणवाक्यवशात् ज्ञायते । एतद्विवरणरूपत्वाभावे च वागाद्यप्ययकथनमपृष्टप्रस्तावः स्यात् । तर्हि, 'एतस्मादात्मनः प्राणाः' इति प्राणानां निष्क्रमणवर्णनं कथम्, तेषां लयाभावादिति चेत्—न ; बहुवचनबलात् तत्तेन्द्रियप्रवृत्त्यनुकूलप्राणव्यापाराणामेव ग्रहणात् तदप्ययस्य सुषुप्ताविष्टत्वात् । अत्र तु प्राणशब्द एकवचनान्त इति ॥ व्यधिकरणत्वे अस्मिन्निति परमात्मैव गृह्यतामिति चेन्न तस्मिन्ने [illegible] । तत्र स यदा प्रति-

एवैकधा भवति वागादिकरणग्राम इति । प्राणशब्दस्य मुख्यप्राणपरत्वेऽपि जीव एवास्मिन् प्रकरणे प्रतिपाद्यते ; स्वतः प्राणस्य जीवोपकरणत्वात् । अतो वक्तव्यतयोपक्रान्तं ब्रह्म पुरुष एवेति तद्व्यतिरिक्तेश्वरासिद्धेः, (द्धिः ।) कारणगताश्चेक्षणादयश्चेतनधर्मा अस्मिन्नेवोपपद्यन्त इति एतदधिष्ठितं प्रधानमेव जगत्कारणम्—

इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे—जगद्वाचित्वात् । अत्र पुण्यापुण्यपरवशः क्षुद्रः क्षेत्रज्ञः स्वस्मिन् प्रकृतिधर्माध्यासेन तत्परिणामहेतुभूतः पुरुषो नाभिधीयते ; अपितु निरस्तसमस्ताविद्यादिदोषगन्धोऽनवधिकातिशयासङ्ख्येयकल्यणगुणगणनिधिर्निखिलजगदेककारणभूतः पुरुषोत्तमोऽभिधीयते । कुतः? "यस्य वैतत् कर्म" इत्यत्रैतच्छब्दान्वितस्य कर्मशब्दस्य परमपुरुषकार्यभूतजगद्वाचित्वात् । एतच्छब्दो ह्यर्थप्रकरणादिभिरसङ्कुचितवृत्तिरविशेषेण प्रत्यक्षादिप्रमाणोपस्थापितनिखिलचिदचिन्मिश्रजगद्विषयः । न च पुण्यापुण्यलक्षणं कर्मात्र कर्मशब्दाभिधेयम् । "ब्रह्म ते ब्रवाणि" इत्युपक्रम्य ब्रह्मत्वेन बालाकिना निर्दिष्टानामादित्यमण्डलाद्यधिकरणानां पुरुषाणामब्रह्मत्वेन,(२५)"मृषा वै खलु मा संवादयिष्ठाः" इति तमब्रह्मवादिनमपोद्य तेनाविदितब्रह्मज्ञानायाजातशत्रुणेदं वाक्यमवतारितम्, "यो वै बालाके" इत्यादि । पुण्यापुण्यलक्षणकर्मसंबन्धिनः आदित्याद्यधिकरणाः तत्सजातीयाश्च पुरुषाः तेनैव विदिता इति तदविदितपुरुषविशेषज्ञापनपरोऽयं कर्मशब्दो न पुण्यापुण्यमात्रवाची ; क्रियामात्रवाची वा ; अपि तु कृत्स्नस्य जगतः कार्यत्ववाची । एवमेव खल्वविदितोऽर्थ उपदिष्टो भवति । पुरुषस्य कर्मसंबन्धोपल

बुध्यते' इति भाविप्रतिबोधत्वासंभव ... वाच्य । एवं प्राणप्रस्तावमात्रेणाजातशत्रुप्रतिपिपादयिषितः प्राण एवेति परोक्तपूर्वपक्षान्तरं तु न ; तस्य कर्तृत्व-कर्मवत्त्व-यष्टिघातोत्थाप्यत्व-शयितत्व-सुप्तिसुषुप्तिमत्त्वाद्यसंभवात् जीवोपकरणतयैव तस्य निरूप्यत्वादित्यभिप्रेत्याह प्राणशब्दस्येति ।

प्रकृतिधर्माध्यासेनेत्यने पुरुषस्य सांख्यमते कर्तृत्वं मात्रयापि न भवति, कुत एवाऽऽदित्यादिपुरुषकर्तृत्वमिति ज्ञाप्यते । एतच्छब्दान्वितस्येत्यनेन कार्यभूतेत्यनेन च, अन्विताभिधानविधया विशिष्टपरत्वम् ; तत्र एतच्छब्दो जगद्वाची, कर्मशब्दः कार्यवाचीति ज्ञापितम् । तत् स्पष्टयति एतच्छब्दो हीति । अत्र कर्मशब्देत्यनेन तस्य पुण्यापुण्यरूढत्वेऽप्यत्र बाधादग्रहणमितिज्ञाप्यते । मृषा वै किल मा संवादयिष्ठाः—त्वदुक्तं मिथ्या ; मा मत्संवादमत्र कारयेत्यर्थः । पुण्यापुण्यमात्रेति मात्रशब्दः कार्यसामान्यवाचित्वे पुण्यापुण्ययोरपि तदन्तर्गततया वाच्यत्वं स्यादित्याशयेन । पुण्यापुण्यकर्मणोः परं पृथग् रूढिर्न युक्ता । व्यक्तिवचनानामर्थप्रकरणादिभिर्विशेषे पर्यवसानसंभवात् क्रियासामान्ये क्लृप्तरूढ्यैव निर्वाहात् । उपचितपुण्यहिरण्यगर्भादिजीवविशेषस्य च आदित्यादिपुरुषनिर्माणविषये अदृष्टार्थकर्मातिरिक्तलौकिकक्रियाया अपि संभवेन तत्त्यागे कारणाभावेन क्रियासामान्यग्रहणमेव युक्तम् । अस्तु तथैवेति चेन्न-परमपुरुषस्यापि क्रियासंभवेन कर्मशब्देन तदवारणात् । वस्तुत एतच्छब्दो जगद्वाची

तमप्यर्थं बाधत इत्याशयेनाह क्रियामात्रवाची वेति । स इत्यस्य कर्मविशिष्टवाचिनः कर्तृयथाव-

क्षितस्वाभाविकस्वरूपस्याज्ञातस्य वेदितव्यत्वोपदेशे च लक्षणा; कर्मसंबन्धमात्रस्यैव वेदितव्यस्वरूपलक्षणत्वात्, यस्य कर्म स वेदितव्य इत्येतावतैव तत्सिद्धेः, "यस्य वैतत् कर्म" इत्येतच्छब्दवैयर्थ्यं च। 'य एतेषां कर्ता यस्य वैतत् कर्म' इति पृथङ्निर्देशस्य चायमभिप्रायः—ये त्वया ब्रह्मत्वेन निर्दिष्टाः पुरुषाः, तेषां यः कर्ता—ते यत्कार्यभूताः—किं विशिष्याभिधीयते, कृत्स्नं जगद् यस्य कार्यम्—उत्कृष्टा अपकृष्टाश्चेतना अचेतनाश्च सर्वे पदार्थाः यत्कार्यत्वे तुल्याः, स परमकारणभूतः पुरुषोत्तमो वेदितव्यः—इति। जगदुत्पत्तेर्जीवकर्मनिबन्धनत्वेऽपि न जीवः स्वभोग्यभोगोपकरणादेः स्वयमुत्पादकः, अपि तु स्वकर्मानुगुण्येनेश्वरसृष्टं सर्वं भुङ्क्ते। अतो न तस्य पुरुषान् प्रति कर्तृत्वमुपपद्यते। अतः सर्ववेदान्तेषु परमकारणतया प्रसिद्धं परं ब्रह्मैवात्र वेदितव्यतयोपदिश्यते ॥ १६ ॥

स्थितस्वरूपमित्यर्थे दोषः लक्षणेति। जीवस्वरूपस्य विवक्षितत्वे च सुषुप्तजीवस्वरूपस्यैव आदित्यादिपुरुषभावोपलक्षितस्वरूपस्यैव तथात्वसंभवेन तत्कर्तृत्वादिनोपलक्षणं व्यर्थम्। लक्षणत्वात् ज्ञापकत्वात्। एतच्छब्दवैयर्थ्यञ्चेति। पक्षान्तराभावात् वाशब्दानन्वयोऽपि बोध्यः। सिद्धान्ते तु उक्ततावत्पुरुषमात्रकर्तृत्वव्युदासेन सर्वजगत्कर्तृत्वोक्तिः। पूर्ववाक्येनैवोपलक्षितस्वरूपसिद्ध्या एतद्वाक्यस्य पूर्ववाक्यस्य वा स्वन्मतेऽपि वैयर्थ्यञ्च। स्वपक्षे वाक्यवैयर्थ्यं परिहरति य एतेषामिति। प्रथमवाक्ये यच्छब्दार्थस्य प्राधान्यम्, द्वितीयवाक्ये कर्मण इति वैषम्यमकिञ्चित्करम्; प्रथममपि, 'यस्यैते पुरुषाः कार्यभूताः' इत्येतत्पर्यवसाय्येवेति दर्शयितुं ते यत्कार्यभूताः इति विवृतम्। कर्मशब्दस्य पुण्यापुण्यकर्मार्थकत्वं दुर्ग्रहम्; पुरुषाणां कर्तेति प्रथमगृहीतकर्तृत्वविरोधात्। न हि वस्तुहेतुपुण्यकर्तरि वस्तुकर्तृत्वव्यवहारः; नतरां पापकर्तरि। किं बहुना; लौकिकबीजावापकर्ताऽपि नाङ्कुरकर्तृत्वेन व्यवह्रियते। अतोऽदृष्टद्वारककृतिसाक्षाद्विधेयविषय एव कर्तृत्वमित्याह जगदुत्पत्तेरिति। जगद्वाचित्वादिति सूत्रस्य एतच्छब्दस्य जगद्वाचित्वात् तत्समानाधिकरणं कर्मपदं कार्यार्थकम्, न पुण्यापुण्यार्थकमिति स इति पदं जीवातिरिक्तपरमेवेत्यर्थः। एतत्कर्मेति समस्तपदत्वम्, षष्ठीसमासकल्पनम्, एतस्य कर्मेति षष्ठ्यर्थपरम्परासंबन्धवर्णनञ्च क्लिष्टम्। पुरुषाणामिति षष्ठीकथितं कृतिकर्मत्वमेव पुरःस्फूर्तिकं समन्वितञ्चेति भावः। एतेन—यच्छब्दः प्राणवाची, कर्मशब्दः चेष्टार्थकः; प्राणचेष्टारूपलौकिकालौकिकनानाकर्माधीनोत्पत्तिस्थितिकत्वादादित्यादिदेवानामपि, तं 'स वै वेदितव्य' इति प्रस्तुत्य तदुपकरणकः तद्विलक्षणो जीव उपर्युच्यते इति पक्षोऽपि एतत्कर्मेत्येतदर्थशोधनेन सूत्रकारेण निरस्तः। इदमपि, 'न तस्य पुरुषान् प्रति कर्तृत्वमुपपद्यते' इति निगमनभाष्येण, 'न क्रियामात्रवाची' इति पूर्वभाष्येण च ज्ञापितम् ॥ १६ ॥

इन्द्रप्राणाधिकरणे परमात्मलिङ्गभूयस्त्वे सति तदविरोधेन जीवादिलिङ्गानामन्यथानिर्वाहः कार्य इत्युक्तम्। अत्र बालाकिविद्यायां परमात्मलिङ्गभूयस्त्वमेव न, जीवस्यैव कर्मादिशब्दार्थान्वयबलेन प्राबल्यात् तस्यैव ब्रह्मत्वावगमात्; कर्मशब्दादेः पुण्यादिरूढतया परमात्मलिङ्गासमर्पकत्वादित्याक्षेपे तत्परिहारः प्रथमसूत्रेण कृतः। एवञ्च जीवादिलिङ्गं पूर्वोक्तरीत्या निर्वोढव्यमिति सिद्धम्। तत्र कश्चिद्विशेषं दर्शयितु

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्——तद्व्याख्यातम् । १ । ४ । १७ ॥

अथ यदुक्तम्——जीवलिङ्गात् मुख्यप्राणसंकीर्तनाच्च लिङ्गात् भोक्तैवास्मिन् प्रकरणे प्रतिपाद्यते ; न परमात्मेति——तद्व्याख्यातम्——तस्य निर्वाहः प्रतर्दनविद्यायामभिहितः। एतदुक्तं भवति——यत्रोपक्रमोपसंहारपर्यालोचनया ब्रह्मपरं वाक्यमिति निश्चितम्, तत्रान्यलिङ्गानि तदनुरोधेन वर्णनीयानीति तत्र प्रतिपादितम् । अत्राप्युपक्रमे, 'ब्रह्म ते ब्रवाणि' इति ब्रह्म उपक्षिप्तम् ; मध्ये च, "यस्य वैतत्कर्म" इति निर्दिष्टं न पुरुषमात्रम् ; अपि तु निखिलजगदेककारणं ब्रह्मैवेत्युक्तम् । उपसंहारे च, "सर्वान् पाप्मनोऽपहत्य सर्वेषां भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येति, य एवं वेद" इति ब्रह्मोपासनैकान्तं सर्वपापापहतिपूर्वकं स्वाराज्यं च फलं श्रुतम् ; अतोऽस्य वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वनिश्चयेन जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्यपि तत्परतया वर्णनीयानि इति ॥ १७ ॥

प्रातर्दनेह्युपासात्रैविध्येन जीवमुख्यप्राणलिङ्गानां ब्रह्मपरत्वमुक्तम् ; अत्रापि "अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति" इति, सामानाधिकरण्यसंभवे वैयधिकरण्यसमाश्रयणायोगात्

शङ्कोत्तररूपेण इन्द्रप्राणाधिकरणोक्तार्थं स्मारयति जीवेतिसूत्रेण । जीवलिङ्गमिह यष्टिघातोत्थान——सुषि-
सुषुप्तिजागरितावस्थानुगमादि । श्रेष्ठिदृष्टान्तवाक्ये जीवलिङ्गाभावात् भोगस्य कर्मानधीनस्य परमात्मन्यपि सत्त्वा-
दुपेक्ष्यम् । प्राणलिङ्गमायुर्बलादिकं प्रतर्दनविद्यायाम् ; अत्र तु, 'अथास्मिन् प्राणे' इति प्राणशब्दसंकीर्तनाधि-
कस्याभावात् तदेव प्रकृते लिङ्गमित्याह प्राणसंकीर्तनाच्चेति । तर्हि लिङ्गादिति कुत उक्तमिति चेत्-प्राण-
शब्दो मुख्यप्राणपरः 'अस्मिन् प्राणे 'इति जीवनिष्ठत्वरूपधर्मान्वयलिङ्गादिति गमयितुम् । उक्तमित्यनुक्त्वा
व्याख्यातमिति शब्दप्रयोगः तत्र नानाप्रकारसंभवप्रदर्शनस्य सूत्र एव सम्यक्कृतत्वात् । तर्हि कतरः
प्रकार इहेति शङ्कायाम्, तदुपपादनार्थमुपरि सूत्रम् । अन्यसंबन्धिलिङ्गं विशेषणतयोपलक्षणतया वाऽन्यस्य
तत्रतत्र परमात्मसंबन्धसत्त्वान्न व्याहन्यते ; अत्र तु उपलक्षणत्वमेवेति निष्कर्षः । उपासात्रैविध्यमेव तत्र
सूत्राभिप्रेतमिति आपाततो मन्येरन् । तन्मतिनिरासाय तत्र सूत्रे एतदुक्तंभवतीत्यारभ्योक्तमेवेहापि
दर्शयति एतदुक्तंभवतीति । अत्र परमात्मलिङ्गभूयस्त्वमाह अत्रापीति । स्वाराज्यम् अकर्मवश्यत्वम् ।
श्रैष्ठ्यमाधिपत्यञ्च सत्यसंकल्पत्वप्रयुक्तमवतारदशायामिति अप्राधान्यात् चकारेण गृहीतम् ॥ १७ ॥

ननु तत्परतया वर्णनं किंरूपम् ? तत्र हि पूर्वमुपासात्रैविध्यमुक्त्वा 'इह तद्योगात्' इत्यनेन, 'संभवात् तत्स्वीकारः ; अन्यथा प्रकारान्तरेण निर्वाह 'इति दर्शितम् । तदत्रोपासात्रैविध्यं भवति, न वेति विमर्शे 'अस्मिन् प्राणे 'इत्यत्र तत्संभावनाऽस्ति, न तु जीवविषये ; जीववाचिपदस्य परमात्मवाचिपदसामानाधिकरण्येन प्रयोगस्य वा, जीवे परमात्मगुणान्वयस्य वाऽत्र प्रघट्टेऽनुपलम्भात् । अतोऽत्र कीदृशो निर्वाह इति प्रश्नः प्राप्तः । तमवतारिकया दर्शयति प्रातर्दनेहीत्यादिना । अत्र किं वाक्यमारभ्यावतरणग्रन्थं टीकेष्टमिति विचार्य निर्धार्यम् । समाश्रयणायोगादिति । एकधाभवतीत्यस्य पूर्वप्रकृत-

जीवकर्तृकत्वस्यावश्यकतया अस्मिन्निति जीवनिर्देशायोगात् अस्मिन्नित्यस्य पुरुषाणांकर्तेत्यादिनोक्ते जीव-

प्राण्येव प्राणशब्दप्रयोगनिश्चयेन च प्राणशरीरकब्रह्मोपासनार्थं प्राणसंकीर्तनं लिङ्गं युज्यते ; जीवलिङ्गानां पुनः कथं ब्रह्मपरत्वमित्यत्राह—

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्याम् अपि चैवमेके । १ । ४ । १८ ॥

तुशब्दो जीवसंकीर्तनेन वाक्यस्य तत्परत्वसंभावनाव्यावृत्त्यर्थः । अन्यार्थं—जीवसंकीर्तनं जीवातिरिक्तब्रह्मस्वरूपप्रतिबोधनार्थमिति जैमिनिराचार्यो मन्यते । कुतः ? प्रश्नव्याख्यानाभ्याम् । प्रश्नस्तावत्, "तौ ह सुप्तं पुरुषमीयतुः" इत्यादिना सुप्तस्य प्रबुद्धप्राणस्यैव प्राणनामभिः आमन्त्रणाश्रवण-यष्टिघातोत्थापनाभ्यां प्राणादिव्यतिरिक्तं जीवं प्रतिबोध्य, पुनः जीवव्यतिरिक्तब्रह्मप्रतिबोधनपरो दृश्यते, "क्वैष एतद् बालाके ! पुरुषोऽशयिष्ट, क्वा

विलक्षणे इत्यर्थसंभवात् परमात्मग्रहणे सिद्धे, परमात्मनि वर्तमाने प्राणे इत्यर्थस्य क्रियाया अश्रवणात् कारकसप्तमीविभक्त्ययोगेनास्वरसत्वादित्यर्थः । **निश्चयेन चेति** । योगेन अपर्यवसानवृत्त्या च प्रयोगस्य तत्रतत्र निश्चितत्वेन चेत्यर्थः । **युज्यत** इत्यनेन, 'यःप्राणेन प्राणिती'त्यत्रैव वा प्राणयतीति वा योगव्युत्पत्तेरिवापर्यवसानवृत्तेरप्यबाधो ज्ञाप्यते । **कथं ब्रह्मपरत्वमिति** । सर्वात्मना नेत्यर्थः । तथाच जीवविषये विशिष्टोपासनस्य दुर्वचत्वात् प्रकरणे प्रतर्दनविद्यायामुपक्रममात्रे जीवलिङ्गश्रवणात् अत्रादिमध्यान्तेषु सर्वत्र तद्दर्शनात् जीवपरत्वमावश्यकमिति प्राणनिरूपणमपि तदुपकरणतयैव भवत्विति शंकितुराशयः ।

जीवस्य ब्रह्मत्वं बालाकिमतम् । अतिरिक्ते ब्रह्मत्वनिरूपणार्थमेव जीवस्य यष्टिघातोत्थापनादिकं क्रियते । अतः अध्यात्मशास्त्रे देहादिप्रतिपादनवत् ज्ञातव्यव्यतिरेकप्रतियोगिसमर्पणार्थं जीवसंकीर्तनम्, न तूपास्याकारसमर्पकमिति जैमिन्याशयः । अत्र भाष्ये जीवसंकीर्तनस्यैवान्यार्थत्ववर्णनात् प्राणसंकीर्तनस्य विशिष्टोपासनार्थत्वयोगः अवतारिकायामुक्तः इष्ट इति ज्ञायते ॥ प्रष्टसमाधानमात्रमुक्तम् । प्राणविशिष्टोपासनमप्यविवक्षितमेव । न हि 'य एषोन्तर्हृदय आकाशः तस्मिन् शेते'इत्यत्राकाशशरीरकब्रह्मविवक्षा । अतः प्राणाकाशशब्दौ अविशेषात् परमात्मव्यक्तिमात्रसमर्पकावित्यभिमतमिति निर्वाहान्तरम् । **प्रबुद्धप्राणस्येत्यादिकं** जैमिन्यभिमतदृष्टान्तज्ञापनाय । अत्र हि सुप्तपुरुषसमीपमागम्य, 'बृहन् पाण्डरवासः सोमराजन्'इत्यामन्त्रणं कृतम् ! एवमामन्त्रणानुत्थानवर्णनस्य किञ्चित् प्रयोजनं वर्णनीयम् । यथाश्रुते इदं न भवति । अतः प्राणवायोः ज्यैष्ठ्यसत्त्वात्, शुक्लवर्णतया प्रसिद्धपाथोवस्त्रकत्वस्य आपोवास इत्युक्तत्वात् सप्तान्नब्राह्मणे (बृ. ३-५) प्राणस्य सोमराजशब्दवाच्यचन्द्रसंबन्धप्रतीतेश्च प्राणस्यैवेदमामन्त्रणम् । अत एवमामन्त्रणेऽपि सुप्तो नोत्तिष्ठति । अतः स प्राणातिरिक्त इति ज्ञायते । स एव चेत् जीवः, तस्य प्रबुद्धतया चैतन्यवत्तया आमन्त्रणश्रवणमावश्यकम् । अतः सोऽचेतनः, अन्य एव चेतन इति निश्चीयते । प्राणस्य प्रबुद्धता चोच्छ्वासनिश्वासदर्शनात् प्रत्यक्षा । प्रश्नोपनिषदि च, "प्राणाग्नय एव जाग्रति" इति सुषुप्तिकाले जाठराग्नेरिव प्राणवायोर्जागरणमुक्तम् । तदेवं प्राणनिरूपणं यथा प्राणातिरिक्ततया जीवनिरूपणार्थम्, तथा जीवनिरूपणमपि तदतिरिक्ततया परमात्मनिरूपणार्थमेवेति ।

एतदभूत् कुत एतदागात्" इति। व्याख्यानमपि, "यदा सुप्तः स्वप्नं न कथञ्चन पश्य... अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति। एतस्मादात्मनः प्राणाः यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते; प्राणेभ्यो देवाः; देवेभ्यो लोकाः" इति जीवादर्थान्तरभूतपरमात्मपरमेव। सुषुप्तस्य हि जीवस्य यत्रोदितस्य जागरितस्वप्नदशासंबन्धिविचित्रसुखदुःखानुभवकालुष्यविरहेण संप्रसन्नस्य स्वस्थतापत्तिः, पुनरप्यस्य यस्माद्भोगाय निष्क्रमणम्, सोऽयं परमात्मा। तथा हि (छा. ६-८-१) "सता सोम्य तदा संपन्नो भवति", (बृ. ६-३-२१) "प्राज्ञेनाऽऽत्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम्" इति सुषुप्त्याधारतया प्रसिद्धो जीवादर्थान्तरभूतः प्राज्ञः परमात्मा। अतः प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां जीवसंकीर्तनं जीवादर्थान्तरभूतपरमात्मप्रतिपादनार्थमिति निश्चीयते।

यदुक्तम्—प्रश्नव्याख्याने जीवपरे; सुषुप्तिस्थानं च नाड्य एव; करणग्रामश्च प्राणशब्दनिर्दिष्टे जीव एवैकधा भवति—इति—तदयुक्तम्; नाडीनां स्वप्नस्थानत्वात्; उक्तरीत्या ब्रह्मण एव सुषुप्तिस्थानत्वात्, प्राणशब्दनिर्दिष्टे ब्रह्मण्येव जीवस्य तदुपकरणभूतवागादिकरणग्रामस्य चैकतापत्तिविभागवचनाच्च।

यदा सुप्त इत्यारभ्य वाक्यपाठादिदं पूर्ववाक्यान्वयि न भवतीति ज्ञाप्यते। 'हिता नाम नाड्य' इत्यादिवाक्यजातस्य पूर्वपक्ष्युक्तमर्थं दूषयितुमनुवदति यदुक्तमिति। नाड्य एवेति। न तु परमात्माऽपीति तदाशयः। नाडीनां स्वप्नस्थानत्वादिति। यद्यपि बृहदारण्यके इह च सुषुप्तौ नाडीप्रस्तावोऽस्ति। सुबालोपनिषदि च नाडीनां सुषुप्तिस्थानत्वमप्युक्तं प्रदेशभेदेन। 'तदभावो नाडीषु' इति च सूत्रम्—अथापि इह नाडीप्रस्तावः स्वप्नाधारतयैवेति भाष्याशयः। स्वप्न एव नाडीनां साक्षादाधारत्वात्। अन्यथा 'अथास्मिन्' इति अथशब्दोपि न स्वरसः, 'यदा सुप्तः स्वप्नं न' इति वाक्यस्योत्तरान्वयस्वारस्यभङ्गश्चेति। 'अथ यदा स्वप्नं न पश्यति, तदाऽस्मिन् प्राणे एकधा भवती'त्यन्वयः। तत्रैकधाभवनकर्तृत्वं जीवस्यैवोचितम्, संदर्भात्; न तु करणजातस्य; एतच्छब्देन तदुपस्थापनायोगाच्च; अप्रस्तुतत्वात्। एतदिति पदं तु 'क्वैष एतद् बालाके पुरुषोऽशयिष्ट' इति पूर्ववाक्ये एतत्पदमिव क्रियाविशेषणम्। इदं जीवकर्तृकत्वम्, 'क्वैष तदाऽभूत्' इति बृहदारण्यके एष इति जीवनिर्देशात् व्यक्तम्। वागादिकरणग्रामवर्णनञ्च जीवाप्ययस्य सुषुप्तिरूपस्य वैशद्यविवक्षया। वाक् स्वकीयनामव्यवहारशक्त्या सहाप्येति, चक्षुरादि च रूपादिदर्शनशक्तिसहिततयेति। एतस्मादात्मनः प्राणा इति जागरवर्णनवाक्येऽपि आत्मन इति परमात्मैव गृह्यते। प्राणाः जीवात्मानः; देवाः इन्द्रियाणि; लोकाः तत्कार्याणि दर्शनादीनि। शयनभवनाऽऽगमनविषयप्रश्नत्रयस्य स्वप्नसुप्त्यापजागररूपविभिन्नविषयत्वं युक्तम्। बृहदारण्यके प्रश्नद्वये सत्यपि अत्र प्रश्नत्रयात्। अत्र बालाकिना सुप्तपुरुषस्यापि ब्रह्मतयोपास्यत्वस्य विशिष्योक्तत्वात् तद्वैलक्षण्यज्ञप्तयेऽत्र परं स्वप्नप्रस्तावः। बृहदारण्यकेऽपि स्वप्नप्रस्तावोऽस्त्येव; परं सुषुप्तेरूर्ध्वं जागरवर्णनावसरे; अत्र तु प्रागिति विशेषः।

अपिचैवमेके—वाजसनेयिनोऽस्मिन्नेव बालाक्यजातशत्रुसंवादे सुषुप्तात् विज्ञानमयाद् भेदेन तदाश्रयभूतं परमात्मानमामनन्ति, (बृ. ४-१-१६-१७) "य एष विज्ञानमयः पुरुषः क्वैष तदाऽभूत् कुत एतदागात्,...यत्रैष एतत् सुप्तोऽभूत् य एष विज्ञानमयः पुरुषः, तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः, तस्मिञ्छेते" इति। आकाशशब्दश्च परमात्मनि प्रसिद्धः, (छा. ८-१-१) "दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः" इति।

अतोऽत्र जीवसंकीर्तनं तस्मादर्थान्तरभूतस्य प्राज्ञस्य परस्य ब्रह्मणः प्रतिबोधनार्थमित्यवगम्यते। तस्मादस्मिन् वाक्ये पुरुषादर्थान्तरभूतस्य निखिलजगत्कारणस्य परस्यैव ब्रह्मणो

जीवव्यतिरेकप्रदर्शनार्थं जीवनिरूपणमिति यत् जैमिन्युक्तम्; तद् बृहदारण्यके जीवव्यतिरेकस्य स्पष्टमवगमात् दृढीकृतमिति दर्शयितुमाह अपिचैवमेके इति। एवं जीवाधारतया जीवभिन्नत्वेन। यत्रेत्यादि। यत्र यदा। य एष विज्ञानमयः पुरुषः, एष जीवः—यदा सुप्तोऽभूत् सुषुप्तो भवति, तदा प्राणानाम्-इन्द्रियाणां यत् कार्यं विज्ञानम्, तेन सर्वेण सह विज्ञानं मनः धर्मभूतज्ञानं वाऽऽदाय—इन्द्रियाणि धर्मभूतज्ञानञ्चोपरतानि कृत्वा आकाशे परमात्मनि हार्दे शेते इत्यर्थः। जीवस्यात्र कर्तृत्वम्, न करणजातस्य; परमात्मन एवाधारत्वम्, न जीवादेरिति स्पष्टमत्र। जैमिनिपदप्रयोगो गौरवात्; यद्वा तस्य 'साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः' इति साक्षान्निर्वाहपक्षपातित्वात् प्राणशब्देऽपि विशिष्टपरत्वं नेष्टमिति द्योतनं स्यात् तत्प्रयोगफलम्। तर्हि जैमिनिपक्षस्य स्वाभिमतत्वे, 'जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्-अन्यार्थं प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपिचैवमेके' इति एकमेव सूत्रं युक्तम्। सूत्रभेदात् विशिष्टोपासनमेव व्यासाभिमतमिति वक्तव्यम्। तस्य जीवविषये दुर्वचत्वेऽपि प्राणविषयेऽपि यदि तन्नेष्यते, सूत्रभेदः सर्वथाऽनुपपन्न इति चेत्—यथा प्रातर्दने, मामुपास्व आयुरिति इति प्राणेन्द्रविशिष्टतयोपासनं कण्ठोक्तम्, न तथाऽत्र। 'स वै वेदितव्य' इति जगत्कारणत्वेनोपासनस्यैव श्रवणात्। 'अस्मिन् प्राण' इति वाक्यमपि जीवव्यतिरेकप्रदर्शकवाक्यमध्यनिविष्टं न प्राणान्तर्यामित्वाकारस्योपास्यतामवश्यं स्थापयेत्। प्राणसंकीर्तनेऽपि प्राणप्राधान्यं पूर्वपक्षे नास्ति; तथा सिद्धान्ते प्राणस्योपास्यत्वमपि न। तद् व्याख्यातमिति प्रयोगस्तु अन्यार्थत्वांशस्यापि तत्रैवोक्तत्वज्ञापनाय। तद्विवक्षितांशवैशद्याय च तृतीयं सूत्रमिदम्। अधिकरणसारावल्याद्यर्थवर्णनं कौषीतकिपरिष्कारे द्रष्टव्यम्। अस्तु वा प्राणविशिष्टोपासनमत्र; जीवविशिष्टोपासनवर्णनं पुनर्भाष्यटीकासारावल्याद्यनभिमतमेव।

तत्र तत्र श्रुतौ प्रायः प्राणवाक्चक्षुःश्रोत्रमनसां समाहारस्य दर्शनात् इह वाक्त्वक्चक्षुःश्रोत्रमनःसामप्ये वर्ण्यमाने प्रयुक्तः 'अस्मिन् प्राणे' इति प्राणशब्दः मुख्यप्राणमुखेन परमात्मपर एव युक्तः। यद्यपि जीवस्य मुख्यप्राणो न लयस्थानम्, अथापि जैववागादिलयस्थानतामात्रेण तदुक्तिः। वागादीनां तत्र लयो नाम वागादिकार्योपयोगिमुख्यप्राणव्यापारस्याभावात् उच्छ्वासनिश्वासमात्रत्वादुपपद्यते। एवं मुख्यप्राणग्रहणे औचित्यादेव बृहदारण्यकेऽत्र सुषुप्तौ, 'गृहीत एव प्राणो भवति, गृहीता वाक्' इत्यत्र मुख्यप्राणस्य शरीरस्थित्युपयोगाङ्गचलनाद्यौपयिकचेष्टानिरोधभाजः सुग्रहतया न प्राणशब्दस्य

वेदितव्यतयाऽभिधानात् न तन्त्रसिद्धस्य पुरुषस्य, तदधिष्ठितस्य वा प्रधानस्य कारणत्वं क्वचिदपि वेदान्ते प्रतीयत इति स्थितम् (सिद्धम्) ॥ १८ ॥ इति जगद्वाचित्वाधिकरणम् ॥ ५ ॥

३३. वाक्यान्वयाधिकरणम् १-४-६ (बृ. ६-५; ४-४)

वाक्यान्वयात् । १ । ४ । १९ ॥

अत्रापि कापिलतन्त्रसिद्धपुरुषतत्त्वावेदनपरं वाक्यं क्वचिद्दृश्यत इति तदतिरिक्त ईश्वरो नाम न कश्चित् संभवतीत्याशङ्क्य निराकरोति । बृहदारण्यके मैत्रेयीब्राह्मणे श्रूयते—(बृ. ६-५-६) "न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति" इत्यारभ्य—"न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति; आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेयि! आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितम्" इति । तत्र संशयः—किमस्मिन् वाक्ये द्रष्टव्यतयोपदिश्यमानः तन्त्रसिद्धः पुरुष एव, अथवा सर्वज्ञः सत्यसङ्कल्पः सर्वेश्वरः इति । किं युक्तम्? पुरुष इति । कुतः? आदिमध्यावसानेषु पुरुषस्यैव प्रतीतेः—उपक्रमे तावत् पतिजायापुत्रवित्तपश्वादिप्रियत्वयोगात् जीवात्मैव प्रतीयते; मध्येऽपि, (बृ. ४-४-१२) "विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति; न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति" इति उत्पत्तिविनाशयोगात् स एवावगम्यते; तथाऽन्ते च (बृ. ६-५-१२) "विज्ञातारमरे केन विजानीयात्" इति स एव ज्ञाता क्षेत्रज्ञ एव प्रतीयते; नेश्वरः । अत-

प्राणपरत्वम् । अतः प्राणशब्दस्य नात्र प्राणयतीति योगव्युत्पत्तिरिति सूत्रकृदाशयः । एवमपि तस्योपास्यकोटिप्रवेशः कुतः? यदि स इष्यते, जीवानामपि स्यात् । बृहदारण्यके एतद्विद्यान्ते, 'तस्योपनिषत् सत्यस्य सत्यमिति । प्राणा वै सत्यम्; तेषामेष सत्यम्' इति प्राणसत्यपदविवक्षितजीवातिशयित-निर्विकारस्वरूपसत्यत्वरूपरहस्यनामार्थानुसंधानस्योक्ततया जीवोपासनस्यापि सत्त्वात् ॥ सत्यं सर्वे जीवा अनुसंधीयन्ते; न तु तावदन्तर्यामित्वेनोपासनं तत्रोच्यते इति चेत्-सर्वप्राणान्तर्यामित्वेनोपासनं परं कुतः । रहस्यनामत्वे सत्यपि यदि न तदर्थोपासनम्, नतरामत्रोपासनप्रसक्तिः । व्यतिरेकप्रदर्शनमात्रार्थत्वात् प्रकरणस्येति ॥ अस्तु । किमुपासनविचारेण । अनुपास्यत्वेऽपि अपर्यवसानवृत्त्या विशिष्टार्थकत्वं प्राणविषयेऽस्तीत्येतावत एवात्र विवक्षितत्वादित्यलम् ॥ १८ ॥

कर्मशब्दस्य पुण्यपापरूपकर्मैकपरत्वायोगेन जीवव्यतिरेकप्रतिपादकवाक्यबाहुल्येन च बालाकिविद्यायाः जीवपरत्वं निरस्तम् । मैत्रेयीविद्यायां पतिजायादिप्रतिसंबन्धितया जीवात्मनोऽवश्यग्राह्यत्वात्, तस्य, अमृतत्वोपायस्य सर्वविज्ञानरूपैकविज्ञानविषयस्य वेदलोकादिविधातृश्रैष्ठ्यप्रतीतेः स्पष्टत्वाच्च जीवातिरिक्तब्रह्मासिद्धिरेवेत्याक्षेपेणाधिकरणारम्भः । मैत्रेयीब्राह्मणद्वयमप्यत्र विषयवाक्यम् । **विज्ञानघन** इति । पाञ्चभौतिकदेहेन सहोत्पत्तिविनाशवर्णनं प्रेत्येतिप्रायणकथनञ्च जीव एव हि घटत इति भावः । **विज्ञातार**मिति । केन विजानीयादिति कर्तृत्वेनोक्त एव हि विज्ञाता विज्ञप्तिपदेन ग्राह्य इति भावः । स्वयंप्रकाशतया

स्तन्त्रसिद्धपुरुषप्रतिपादनपरमिदं वाक्यमिति निश्चीयते ।

ननु "अमृतत्वस्य तु नाऽऽशाऽस्ति वित्तेन" इत्युपक्रमात् अमृतत्वप्राप्त्युपायोपदेशपरमिदं वाक्यमित्यवगम्यते । तत् कथं पुरुषप्रतिपादनपरत्वमस्य वाक्यस्य ॥ तदुच्यते । अत एव ह्यत्र पुरुषप्रतिपादनम् । तन्त्रे ह्यचिद्धर्माध्यासवियुक्तपुरुषस्वरूपयाथात्म्यविज्ञानमेवामृतत्वहेतुत्वेनोच्यते । अतः जीवात्मनः प्रकृतिवियुक्तं स्वरूपमिहामृतत्वाय, "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः" इत्यादिनोपदिश्यते ।

सर्वेषामात्मनां प्रकृतिवियुक्तं स्वरूपमेकरूपमिति प्रकृतिवियुक्तस्यात्मयाथात्म्यविज्ञानेन सर्व एवात्मानो विदिता भवन्तीति आत्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुपपन्नम् । देवादिस्थावरान्तेषु सर्वेषु भूतेष्वात्मस्वरूपस्य ज्ञानैकप्रकारत्वात्, "इदं सर्वं यदयमात्मा" इत्यैकात्म्योपदेशः; देवाद्याकाराणामनात्माकारत्वात्, "सर्वं तं परादात्" इत्यादिनाऽन्यत्वनिषेधश्च । "यत्र हि द्वैतमिव भवति" इति च नानात्वनिषेधेन एकस्वरूपे ह्यात्मनि देवादिप्रकृतिपरिणामभेदेन नानात्वं मिथ्येत्युच्यते । "अस्य (तस्य ह वा एतस्य) महतो भूतस्य निश्श्वसितमेतत् यदृग्वेदः" इत्याद्यपि (६-५-११) प्रकृतेरधिष्ठातृत्वेन पुरुषनिमित्तत्वाज्जगदुत्पत्तेरुपपद्यते ।

एवमस्मिन् वाक्ये पुरुषपरे निश्चिते सति, तदैकार्थ्यात् सर्वे वेदान्ताः तन्त्रसिद्धं पुरुषमेवाभिदधतीति तदधिष्ठिता प्रकृतिरेव जगदुपादानम्; नेश्वरः— इति—

एवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे वाक्यान्वयात्—इति । सर्वेश्वर एवास्मिन् वाक्ये प्रतीयते; कुतः?

ज्ञानविपर्यस्वरूपं ज्ञेयत्वं न भवतीति सांख्यहृदयम् । **नाऽऽशाऽस्ति** आशा नास्ति । **उपपन्नमिति** । साम्यादिति भावः । **ज्ञानैकप्रकारत्वात्** शुद्धचैतन्यरूपत्वात् । तन्मते धर्मभूतज्ञानं नास्ति । **ऐकात्म्यम्** एकजातीयात्मकत्वम् । सर्वस्य ब्रह्मक्षत्रदेवादिदेहरूपस्य दृश्यमानार्थस्याऽऽत्मान्यत्वेन ज्ञानं तत्त्वज्ञानमेवेति स्थिते, कथं तद्वेदकस्य हिंस्यत्वम्, सर्वं तं परादात् योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदेति श्रुतमुपपद्यत इत्यत्र तदर्थमाह **देवादीति** । देवादिदेहाकाराणामात्माकारत्वाभावात् आत्मा देवो मनुष्यो जात इत्यादिव्यवहारानुरोधेन देवादिशब्दानामात्मपर्यन्तत्वात् आत्मपर्यन्तस्यैव च वस्तुत्वात् तादृशं कृत्स्नं वस्तु देवादिशब्दव्यपदेश्यं य आत्मान्यत्वेन मन्यते, सः विपरीततया गृहीतेन वस्तुना हिंस्यते. तद् विपरीतज्ञानं त हिनस्तीत्यर्थ इत्युक्तं भवति । **यत्रही-त्यादि** । देह एवात्मेति देहभेदेनात्मभेदं यो मन्यते, स ब्रूयात्, अहमनेनेन्द्रियेणेममात्मानमपश्यम्, अस्पृशमित्यादि । सर्वमात्मपर्यन्तमेव वस्तु इति यो विविनक्ति, स कमात्मानं केनेन्द्रियेण द्रष्टुमर्हति, कस्मिन् देहे आत्मव्यवहारं कुर्यात् प्रकृतिपरिणामभेदस्यात्मनानात्वरूपत्वाभावादित्यर्थः । **प्रकृतेः**-प्रकृतिं प्रति । सतः पुरुषात् केशलोमादिकस्येव चेतनसांनिध्यात् प्रकृतेः शब्दतदर्थरूपसर्वप्रपञ्चस्योत्पत्तिः । अतः सर्वस्यैतद्बुद्धिपूर्वकत्वाभावादेव निःश्वसितमिति निर्देश इति ।

सांख्यैरपि [illegible] इति । स्वानुकूलानि

एवमेव हि वाक्यावयवानामन्योन्यान्वयः समञ्जसो भवति। "अमृतत्वस्य तु नाऽऽशाऽस्ति वित्तेन" इति याज्ञवल्क्येनाभिहिते, "येनाहं नामृता स्याम्, किमहं तेन कुर्याम्। यदेव भगवान् वेद, तदेव मे ब्रूहि" इत्यमृतत्वानुपायतया वित्ताद्यनादरेण अमृतत्वप्राप्त्युपायमेव प्रार्थयमानायै मैत्रेय्यै तदुपायतया द्रष्टव्यतोपदिष्टोऽयमात्मा परमात्मैव; (श्वे. ३-८) "तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति", (पु.सू.) "तमेवं विद्वानमृत इह भवति; नान्यः पन्थाः" इत्यादिभिरमृतत्वस्य परमपुरुषवेदनैकोपायतया प्रतिपादनात्। परमपुरुषविभूतिभूतस्य प्राप्तुरात्मनः स्वरूपयाथात्म्यम् अपवर्गसाधनपरमपुरुषवेदनोपयोगितयाऽवगन्तव्यम्; न स्वत एवोपायत्वेन। अतोऽत्र परमात्मैवामृतत्वोपायतया, "द्रष्टव्यः" इत्यादिनोपदिश्यते।

तथा. "अस्य (तस्य ह वा एतस्य) महतो भूतस्य निश्श्वसितमेतत् यदृग्वेदः" इत्यादिना कृत्स्नस्य जगतः कारणत्वमुच्यमानं परमपुरुषादन्यस्य कर्मपरवशस्य, मुक्तस्य निर्व्यापारस्य च पुरुषमात्रस्य न संभवति। तथा, (बृ. ४-४-५) "आत्मनो वा अरे दर्शनेन" इत्यादिना एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमभिधीयमानं सर्वात्मभूते परमात्मन्येवावकल्पते।

यत्त्वेतत्—एकरूपत्वादात्मनामेकात्मविज्ञानेन सर्व(र्वात्म)विज्ञानमुच्यत इति—तदयुक्तम्; अचेतनप्रपञ्चज्ञानाभावेन सर्वविज्ञानाभावात्। प्रतिज्ञोपपादनाय च, "इदं ब्रह्मेदं क्षत्रम्" इत्युपक्रम्य, "इदं सर्वं यदयमात्मा" इति प्रत्यक्षादिसिद्धं चिदचिन्मिश्रं प्रपञ्चम् 'इदम्' इति निर्दिश्य 'एतत् अयमात्मा' इत्यैकात्म्योपदेशश्च परमात्मन एवोपपद्यते। न हि इदंशब्दवाच्यं चिदचिन्मिश्रं जगत् पुरुषेणाचित्संसृष्टेन, तद्वियुक्तेन स्वरूपेण वाऽवस्थितेन चैक्यमुपगच्छति। अत एव "सर्वं तं परादात् योऽन्यत्राऽऽत्मनः सर्वं वेद" इति व्यतिरिक्तत्वेन सर्ववेदननिन्दा च। तथा प्रथमे च मैत्रेयीब्राह्मणे (बृ. ४-४-१२) "महद्भूतमनन्तमपारम्" इति श्रुताः महत्त्वादयो गुणाः परमात्मन एव संभवन्ति। अतः स एवात्र प्रतिपाद्यते।

यत्तूक्तम्—पतिजायापुत्रवित्तपश्वादिप्रियान्वयिनो जीवात्मनः उपक्रमे त्वन्वेष्टव्यतया

वाक्यखण्डानि सर्वाणि दर्शयति अमृतत्वस्येत्यादिना। पतिजायाद्युपक्रमोऽप्युपक्रमस्थमिदं वाक्यम्। प्रजापतिवाक्ये जीवात्मज्ञानस्यापि मोक्षहेतुत्वोक्तेः कथं तन्निरास इत्यत्राह परमपुरुषेति। पुरुषमात्रस्य सर्वस्य जीवस्य। परमात्मन्येवेति। एकविज्ञानस्यैव हि सर्वविज्ञानरूपत्वं श्रुत्यभिमतम्। तच्च कार्यकारणभूतधर्म्यैक्यमादायोपपादनीयम्। न चैको जीवात्मा सर्वो भवतीति भावः। तदुक्तं निर्वाहमपि निरस्यति यत्त्वेति। अस्तु सर्वमेवम्; पतिजायावाक्यकदम्बान्वयदौर्घट्यं भवत इत्यत्र तन्मत एव तद्दौर्घट्यमुपपादयितुमनुवदति यत्तूक्तमिति। सर्वं परित्यज्य आत्माऽन्वेष्टव्य इति प्रकृतवाक्यविवक्षितोऽर्थः। सर्वेषां स्वेष्टसिद्ध्यर्थत्वोपपादने, तदर्थं सर्वेषामुपादेयत्वमेव स्यात्, न हेयत्वम्। उपादातुः आत्मनो द्रष्टव्यता च नोपपादिता भवति। सर्वप्रीतयोगमात्रं प्रति आत्मनः प्रधानादेरनपेक्षितत्वादिति भावः। अत आत्मनः कामायेत्यात्म-

...पादनात् तद्विषयमेवेदं वाक्यमिति— तदयुक्तम्; 'आत्मनस्तु कामाय" इत्यात्मशब्देन जीवात्मसंशब्दने तस्य, "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः" इत्यनेनानन्वयप्रसङ्गात्। "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः" इत्यात्मनो द्रष्टव्यत्वोपयोगितया, "आत्मनस्तु कामाय" इत्युपदिष्टमिति प्रतीयते। आत्मनस्तु कामाय—आत्मनः कामसंपत्तये। काम्यत इति कामः। आत्मन इष्टसंपत्तय इति यावत्। न च "जीवात्मन इष्टसंपत्तये पत्यादयः प्रिया भवन्ति" इत्युक्ते सति, तस्य जीवस्य स्वरूपमन्वेष्टव्यं भवति। प्रियमेव ह्यन्वेष्टव्यम्; न तु प्रियं प्रति शेषिणः प्रियवियुक्तं स्वरूपम्। यस्मादात्मन इष्टसंपत्तये पत्यादयः प्रिया भवन्ति, तस्मात् पत्यादि प्रियं परित्यज्य तद्वियुक्तमात्मस्वरूपमन्वेष्टव्यमित्यसंगतं भवति। प्रत्युत, न पत्यादिशेषतया पत्यादीनां प्रियत्वम्; अपित्वात्मनः शेषतया पत्यादीनां प्रियत्वमित्युक्ते, स्वशेषतया त एवोपादेयास्स्युः। "आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति" इत्यस्य परेणानन्वये, वाक्यभेदः प्रसज्यते। अभ्युपगम्यमानेऽपि वाक्यभेदे, पूर्ववाक्यस्य न किञ्चित् प्रयोजनं दृश्यते।

अतः पत्यादि सर्वं प्रियं परित्यज्यात्मन एवान्वेष्टव्यत्वं यथा प्रतीयते, तथा वाक्यार्थो वर्णनीयः। सोऽयमुच्यते—"अमृतत्वस्य तु नाऽऽशाऽस्ति वित्तेन" इति वित्तादीनां नित्यनिर्दोषनिरतिशयानन्दरूपामृतत्वप्राप्त्यनुपायतामुक्त्वा, 'वित्तपुत्रपतिजायादीनां सातिशयदुःखमिश्रकादाचित्कप्रियत्वमनुभूयमानं न पत्यादिस्वरूपप्रयुक्तम्, अपितु निरतिशयानन्दस्वभावपरमात्मप्रयुक्तम्। अतो य एव स्वयं निरतिशयानन्दस्सन् अन्येषामपि

शब्दे परमात्मपरे वाक्यान्वय इत्याह सोऽयमिति। वित्तादीनां स्वतःप्रियत्वं वा फलान्तरार्थतया प्रियत्वं वा अमृतत्वहेतुतया प्रियत्वं वा। आद्यं तु न। अन्यदपि प्रियत्वं कादाचित्कमेव दुःखमिश्रञ्चापूर्णञ्चानुभूयते इति ततो विरक्तिसंपादनार्थमिदं वाक्यजातम्। पतिप्रतिसंबन्धिनः जायाप्रतिसंबन्धिनश्च जीवस्यैकत्वाभावात् आत्मपदेन विभिन्नजीवग्रहणं कार्यम्। परमात्मग्रहणे तु न स क्लेशः। पत्यादिप्रतिसंबन्धी जीवोऽर्थसिद्धः। तथा च जीवस्य तस्य तस्य स्वस्वपतिजायादिषु यत् प्रियत्वमनुभूयमानम्, तन्न पत्यादिगतफलार्थम्; तथासति सर्वदैव पत्यादिः प्रियो भवेत्। स्वगतफलार्थमिति तु युक्तम्; तथैवानुभवात्। तत्र स्वस्य पत्यादितः फललाभेच्छा कदाचिदेव भवति, कदाचिन्नेति कुतः?। कर्मानुसारादिति वक्तव्यम्। कर्म च परमात्मसंकल्प एव। एवञ्च परमात्मनः संकल्पवशात् सर्वं प्रियं भवतीति कर्मानुगुणाल्पास्थिरप्रियत्वार्हं सर्वं विहायानल्पस्थिरं प्रियमेवादर्तव्यम्। तच, 'तदेतत् प्रेयः पुत्रात् प्रेयो वित्तात् प्रेयोऽस्मात् सर्वस्मात्' इति श्रुतं ब्रह्मैकमेवेति प्रियतमस्य तस्य दर्शनमेव संपाद्यम्; अथ तत्रोपायचिन्तायाम्—पत्यादिप्रियत्वमपि हि तत्समाराधनफलमेव; केवलध्यानादितः फलान्तरं भवेदपि; दर्शनसमानाकारध्यानमेव तु तक्रतुनयेन तत्प्रापकं ग्राह्यमिति तस्य प्राप्यतमत्वज्ञापनाय द्रष्टव्य इति पूर्वमुच्यते। पत्यादिष्विव तस्मिन् प्रियत्वमौपाधिकं न भवति; तस्यात्मत्वात्—शेषित्वात्। शेष्यतिशयाधानार्थमेव हि शेषसद्भावः। शेषी च स्वार्थ एव शेषं योजयितुमिच्छति। तदर्थमेव परेषपि प्रियत्वापादकः स इति स्वस्मिन् निरुपाधिकप्रियत्व-

प्रियत्वलेशास्पदत्वमापादयति, स परमात्मैव द्रष्टव्य' इत्युपदिश्यते। तदयमर्थः—"न [illegible] अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति"—न हि पतिजायापुत्रवित्तादयो मत्प्रयोजनायाहमस्य प्रियः स्यामिति स्वसंकल्पात् प्रिया भवन्ति; अपित्वात्मनः कामाय। परमात्मनः स्वाराधक-प्रियप्रतिलम्भनरूपेष्टनिर्वृत्तय इत्यर्थः (?)। परमात्मा हि कर्मभिराराधितः तत्तत्कर्मानुगुणं प्रतिनियतदेशकालस्वरूपपरिमाणमाराधकानां तत्तद्वस्तुगतं प्रियत्वमापादयति। "एष ह्येवाऽऽ-नन्दयाति" इति श्रुतेः। न तु तत्तद्वस्तु स्वरूपेण प्रियमप्रियं वा। यथोक्तम् (वि. पु. २.६) "तदेव प्रीतये भूत्वा पुनर्दुःखाय जायते॥ तदेव कोपाय यतः प्रसादाय च जायते। तस्माद् दुःखात्मकं नास्ति न च किञ्चित् सुखात्मकम्" इति।

"आत्मनस्तु कामाय" इत्यस्य जीवात्मपरत्वेऽपि, "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः" इति तु परमात्मविषयमेव। तत्रायमर्थः—यस्मात् पत्यादीनामिष्टसंपत्तये तत्परवशेन पत्यादयः प्रियत्वेन नोपादीयन्ते, अपित्वात्मेष्टसंपत्तये स्वतन्त्रेण स्वप्रियत्वेनोपादीयन्ते—तस्मात् य एवाऽऽत्मनो निरुपाधिकनिर्दोषनिरवधिकप्रियः परमात्मा, स एव हि द्रष्टव्यः; न दुःख-मिश्राल्पसुखदुःखोदर्काः परायत्ततत्तत्स्वभावाः पतिजायापुत्रवित्तादयो विषयाः—इति।

अस्मिंस्तु प्रकरणे जीवात्मवाचिशब्देनापि परमात्मन एवाभिधानात्, "आत्मनस्तु

मपि तदभिमतम्। तदभिलक्ष्य, अन्यदर्शनध्यानादि विसृज्य स एवात्मा द्रष्टव्यो ध्यातव्यो मन्तव्यः श्रोतव्य इति विवक्षितार्थः।

इष्टनिर्वृत्तय इति। अनेन पूर्वपक्ष इव सिद्धान्तेऽपि काम्यमानसंपत्तय इत्येवार्थः। परमात्मसंकल्पा-दित्यर्थस्यार्थतः सिद्धिमभिलक्ष्य स्वसंकल्पादिति भाषितम्। कामशब्दस्य संकल्पार्थकत्वस्वीकारेण कामाय संकल्पं सफलीकर्तुमित्यर्थवर्णनमप्युपनिषद्भाष्यादौ द्रष्टव्यम्। ननु आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्युपरितन-वाक्यैककण्ठ्याय प्रथमप्रतीतार्थत्यागो न युक्तः; पत्यादिशब्दानां सप्रतिसंबन्धिकत्वात् तत्प्रतिसंबन्धिनः स्वस्यै-वाऽऽत्मशब्दात् प्रथमं प्रतीतत्वादित्यत्राह आत्मनस्तु कामायेत्यस्येति। भिन्नविषयकत्वेऽन्वयः कथमि-त्यत्र तं दर्शयति तत्रेति। न च पत्यादिबाह्यविषयापेक्षयाऽतिशयितत्वात् प्रत्यगात्मरूपपुरुषार्थ एव प्रेर्य-ताम्, आत्मशब्दार्थैक्यसंभवादिति वाच्यम्—निरतिशयपुरुषार्थलिप्सया पत्यादि त्यजतः स्वातिशयित-पुरुषार्थे प्रामाणिकेऽवगम्यमाने सति स्वात्मकपुरुषार्थे प्रेरणायोगात्। दुःखमिश्रेति। दुःखमिश्राल्प-सुखाः दुःखोदर्काश्चेत्यर्थः। नन्वेवमसंजातविरोध्युपक्रमप्राबल्येन प्रथमस्यात्मपदस्य जीवात्मपरत्वे सत्येवार्थ-निर्वाहे किमिति पूर्वं परमात्मपरतया व्याख्यानमादृतमित्यत्राह अस्मिंस्तु प्रकरणे इति। जीवात्मेति। 'एवं वा अरेऽयमात्मा' इत्युक्तात्मशब्द-विज्ञानघनशब्द-प्रज्ञानघनशब्दा इमे इति उपरिवाक्यार्थनिरूपण-भाष्यादवगम्यते। अतो बहुशब्दानुरोधेन आत्मनस्तुकामायेति आत्मशब्दोपि परमात्मविषय एव युक्तः। अर्थपौष्कल्यञ्च दर्शितम्। एकविषयाविति। उपरितनात्मादिशब्दवत् अपर्यवसानवृत्त्या वा साक्षाद्वेत्य-न्यदेतदिति भावः। शेषं परिष्कारे। आत्मशब्दस्य स्वविशिष्टपरमात्मार्थकत्वे प्रथमप्रतीतस्वकामरूपार्थ-

"कामाय", "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः" इति पूर्वोक्तप्रक्रियया उभयत्राऽऽत्मशब्दौ एकविषयौ ॥

मतान्तरेणापि जीवशब्देन परमात्माभिधानोपपादनायाह—

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः । १ । ४ । २० ॥

एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञासिद्धेरिदं लिङ्गम्, यत् जीवात्मवाचिशब्दैः परमात्मनोऽभिधानमित्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते स्म । यद्ययं जीवः परमात्मकार्यतया परमात्मैव न भवेत्, तदा तद्व्यतिरिक्ततया, परमात्मविज्ञानादेतद्विज्ञानं न सेत्स्यति । (ऐ. १-१) "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" इति प्राक् सृष्टेरेकत्वावधारणात्, (मु.२-१) "यथा सुदीप्तात् पावकाद् विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाऽक्षराद् विविधाः सोम्य! भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति" इत्यादिभिर्ब्रह्मणो जीवानामुत्पत्तिश्रवणात् तस्मिन्नेव लयश्रवणाच्च जीवानां ब्रह्मकार्यत्वेन ब्रह्मणैक्यमवगम्यते; अतो जीवशब्देन परमात्माभिधानमिति ॥ २० ॥

उत्क्रमिष्यत एवम्भावादित्यौडुलोमिः । १ । ४ । २१ ॥

यदुक्तम्—जीवस्य ब्रह्मकार्यतया ब्रह्मणैक्येनैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपादनार्थं

स्यापरित्यागसंभवात् नोपक्रमभङ्गोऽपि ॥ १९ ॥

एतं तावत् जीवपरयोर्भेदस्वारस्येन जीवात्मलिङ्गानां परमात्मलिङ्गानाञ्च मध्ये जीवात्मलिङ्गान्यथाकरणमेव युक्तमित्युक्तम् । कथं तर्ह्युपरि, 'अनन्तमपारं विज्ञानघन एव' इति परमात्मजीवात्मनोरभेदनिर्देशः; भूतैर्देहाकारपरिणतैः सहोत्पत्तिविनाशादिकथनेन विज्ञानघनशब्दस्य जीवपरत्वस्यावश्यकत्वादित्याशङ्कायाम्—तत्प्रयोगनिर्वाहे पक्षत्रयमृषित्रयाभिमतं दर्शयति सूत्रकारः। तत्र द्वयमवतारयति मतेति। ननु प्रागेव शास्त्रदृष्टिर्दर्शितैव सूत्रकृता । सत्यम् । सैव कीदृशीति विचार्यते इह । अत्र तृतीयपक्षस्यैव बादरायणाभिमतत्वात् प्रथमं पक्षद्वयं मतान्तरमित्याशयेन मतान्तरेणापीत्युक्तम् । प्रतिज्ञासिद्धेरिति । प्रतिज्ञा एकविज्ञानेनसर्वविज्ञानविषयिका, 'आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितम्' इति वाक्यरूपा । सा कार्यकारणभावमूलकैक्यास्वीकारे न सिध्यति । इयं प्रतिज्ञा न सिध्यति जीवपरयोर्भेदादिति शंकायाम्, इयं सिध्यति जीवपरयोः समानाधिकरणनिर्देशात् इत्यनुमानेन तत्परिहारात् निर्देशरूपमिदमभिधानं सिद्धिलिङ्गमित्यर्थः । प्रतिज्ञायाः सिद्धिर्निष्पत्तिः, प्रतिज्ञाविषयसर्वविज्ञानसिद्धिर्वा येन कार्यकारणभावमूलकैक्येन, प्रतिज्ञया वा सिद्धिःअवगमो यस्य तादृशैक्यस्य, तस्येदमभिधानं साधकमित्यर्थोपि भवितुमर्हति । अक्लिष्टयोजना प्रागुक्ता । आश्मरथ्यमतं परमात्मतो जीवोपि जायत इति; यत् यादवप्रकाशोऽप्याह ॥ २० ॥

द्वितीयं मतान्तरमुच्यते उत्क्रमिष्यत इति । इदानीं संसरतः तत्त्वज्ञानानन्तरं देहादुत्क्रमिष्यतः उत्क्रमणानन्तरं भविष्यति य एवम्भावः परमात्मैक्यम्, तमादायाभेदनिर्देश इति औडुलोमिः । प्रथमपक्षानादरणे कारणं वक्तुमाह यदुक्तमिति । कारणप्राप्तेः कारणे परमात्मनि स्वलयस्य ॥ २१ ॥

ब्रह्मणो जीवशब्देन प्रतिपादनमिति—तदयुक्तम्—(कठ. २-२-१९) "न जायते म्रियते वा विपश्चित्" इत्यादिनाऽजत्वश्रुतेः; जीवात्मनां प्राचीनकर्मफलभोगाय जगत्सृष्ट्यभ्युपगमाच्च; अन्यथा विषमसृष्ट्यनुपपत्तेश्च; ब्रह्मकार्यस्य जीवस्य ब्रह्मतापत्तिलक्षणो मोक्षः आकाशादिवदवर्जनीय इति तदुपायविधान-अनुष्ठानानर्थक्याच्च; घटादिवत् कारणप्राप्तेर्विनाशरूपत्वेन मोक्षस्यापुरुषार्थत्वाच्च। जीवात्मन उत्पत्तिप्रलयवादोपपत्तिरुत्तरत्र प्रपञ्चयिष्यते; अतः, (छा. ८-३-४) "एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते", (मु. ३-२-८) "यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रे अस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय। तथा विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः परात् परं पुरुषमुपैति दिव्यम्" इत्युत्क्रमिष्यतः परमात्मभावात् जीवशब्देन परमात्मनोऽभिधानमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते स्म॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः। १। ४। २२॥

यदुक्तम्—उत्क्रमिष्यतो जीवस्य ब्रह्मभावाद् ब्रह्मणस्तच्छब्देनाभिधानमिति—तदप्ययुक्तम्; विकल्पासहत्वात्—अस्य जीवात्मन उत्क्रान्तेःपूर्वमनेवम्भावः किं स्वाभाविकः, उतौपाधिकः; तत्रापि पारमार्थिकः, अपारमार्थिको वेति।

स्वाभाविकत्वे, ब्रह्मभावो नोपपद्यते; भेदस्य स्वरूपप्रयुक्तत्वेन स्वरूपे विद्यमाने तदनपायात्॥ अथ भेदेन सह स्वरूपमप्यपैतीति—तथा सति विनष्टत्वादेव तस्य न ब्रह्मभावः; अपुरुषार्थत्वादिदोषप्रसङ्गश्च।

पारमार्थिकौपाधिकत्वे, प्रागपि ब्रह्मैवेति, 'उत्क्रमिष्यत एवम्भावात्' इति विशेषो न युज्यते वक्तुम्। अस्मिन् पक्षे ह्युपाधिब्रह्मव्यतिरेकेण वस्त्वन्तराभावात् निरवयवस्य ब्रह्मण उपाधिना छेदाद्यसंभवाच्चोपाधिगत एव भेद इति उत्क्रान्तेः प्रागपि ब्रह्मैव।

औपाधिकस्य भेदस्यापारमार्थिकत्वे, 'कस्यायमुत्क्रान्तौ ब्रह्मभावः' इति वक्तव्यम्॥

स्वाभिमतं काशकृत्स्नमतमाह अवस्थितेरिति। 'अनवस्थितेरसंभवाच्च' इति सूत्र इवावस्थितिः वर्तमानता। जीवात्मनि परमात्मनः स्थितत्वात् जीवपरमात्मसमानाधिकरणनिर्देश इत्यर्थः। विकल्पासहत्वात् संभावितविविधकल्पान्तर्गतैककल्परूपत्वस्याप्यभावेन विकल्पसहनाननुगुणत्वात्। तत्रापीति। औपाधिकत्वपक्षेपि इत्यर्थः। तदनपायादिति। वर्णितमिदम् 'परमात्मात्मनोर्योगः परमार्थ इतीष्यते। मिथ्यैतत्' इति पराशरवाक्यव्याख्यानावसरे जिज्ञासाधिकरणे। अपुरुषार्थत्वादीति। मोक्षस्यापुरुषार्थत्वं स्यात् विनाशरूपत्वादित्यर्थः। आदिना अप्रवृत्ति-शास्त्रवैयर्थ्यादिपरिग्रहः। पारमार्थिकौपाधिकत्वे-घटाकाशस्येव परमार्थभूतोपाधिकल्पितत्वे। अस्मिन् पक्षेऽपि भेदोऽपारमार्थिक एव। परंतु अभेदज्ञाने सत्येवान्यगतोऽयं घटाकाश इवाऽऽरोपितोऽपि भवतीति विशेषः। औपाधिकस्य भेदस्यापारमार्थिकत्वे उपाधिना सह भेदस्यापरमार्थत्वे। कस्येति। कल्पितस्य जीवस्य वा, ब्रह्मणो वा। नाद्यः; कल्पितस्य तत्त्वज्ञाननिवर्त्यतया परमार्थैक्याभावोपपत्तिरिति भावः। द्वितीये आह ब्रह्मण एवेति।

ब्रह्मण एवाविद्योपाधितिरोहितस्वस्वरूपस्येति चेन्न; नित्यमुक्तस्वप्रकाशज्ञानस्वरूपस्याविद्योपाधितिरोधानासंभवात्। तिरोधानं नाम वस्तुस्वरूपे विद्यमाने तत्प्रकाशनिवृत्तिः। प्रकाश एव वस्तुस्वरूपमित्यङ्गीकारे तिरोधानाभावः, स्वरूपनाशो वा स्यात्। अतो नित्याविर्भूतस्वस्वरूपत्वात् तस्योत्क्रान्तौ ब्रह्मभावे न कश्चिद्विशेष इति 'उत्क्रमिष्यतः' इति विशेषणं व्यर्थमेव।

"अस्मात् शरीरात् समुत्थाय" इति पूर्वमनेवंरूपस्य न तदानीं ब्रह्मतापत्तिमाह; अपितु पूर्वसिद्धस्वरूपस्याविर्भावम्। तथा हि वक्ष्यते, (शारी- ४-४-१) "संपद्याविर्भावः स्वेनशब्दात्" इत्यादिभिः।

अतः, (छा. ३-६-२) "अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य", (बृ. १-७-२२) "य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्माऽत्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति, स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः", (सुबाल- ७) "योक्षरमन्तरे सञ्चरन् यस्याक्षरं शरीरं यमक्षरं न वेद, एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः", (तै. आ. १-३-२१) "अन्तः प्रविष्टःशास्ता जनानां सर्वात्मा" इति स्वशरीरभूते जीवात्मन्यात्मतयाऽवस्थितेर्जीवशब्देन ब्रह्मप्रतिपादनमिति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते स्म। जीवशब्दश्च जीवस्य परमात्मपर्यन्तस्यैव वाचकः, न जीवमात्रस्येति पूर्वमेवोक्तम्, (छा. ६-३-२) "नामरूपे व्याकरवाणि" इत्यत्र।

एवमात्मशरीरभावेन तादात्म्योपपादने परस्य ब्रह्मणोऽपहतपाप्मत्वसर्वज्ञत्वादिगोचराः, जीवस्याविदुषश्शोचतो ब्रह्मोपासनान्मोक्षवादिन्यः, जगत्सृष्टिप्रलयाभिधायिन्यः, जगतो ब्रह्मतादात्म्योपदेशपराश्च सर्वाः श्रुतयः सम्यगुपपादिता भवन्तीति काशकृत्स्नीयमेव मतं सूत्रकारः स्वीकृतवान्॥

ननु समुत्थायेति श्रुतिमनुसृत्यास्माभिरुक्तमित्यत्र, श्रुत्यर्थोऽन्य इत्याह अस्मादिति। ननु, 'उत्क्रमिष्यत एवम्भावात्' इत्युक्तिर्न घटत इत्येव काशकृत्स्नस्यारम्भः। तदभिमतञ्च, जीवस्य ब्रह्मभावेन सर्वदैवावस्थितेः उभयैक्यस्य सार्वकालिकत्वात् समानाधिकरणनिर्देशः समञ्जस इत्येव। अयमेव चैतत्सूत्रार्थ इति चेन्न-आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यत्र शुद्धजीवस्वरूपोपासनमुच्यते, उत परमात्मोपासनमिति विशये परमात्मोपासनमेवेति सिद्धान्ते च कृते, कथं जीवसमानाधिकरणनिर्देश इत्याशङ्कायां सार्वकालिकाभेदादिति कथं ब्रूयात्; असिद्धेः। अभेदे सति विशयस्य विचारस्य चानवकाशात्। भेदस्य दुरपह्नवत्वं निश्चित्याभेदस्यान्यथानिर्वाहं किलात्र सूत्रकार आह। सार्वकालिकैक्यवादिभास्करशाङ्करादिपक्षाश्च पूर्वं निरस्ता एवेति नैव तेषामवकाश इति च ध्येयम्। महाभारते च बादरायणेन याज्ञवल्क्यमतमुपन्यस्तम्, 'तत्स्थत्वादनुपश्यन्ति ह्येक एवेति साधवः' इति। अतोऽत्र याज्ञवल्क्याभिप्रायोऽयमेवेति साधु काशकृत्स्नं निर्दिश्योपपादितवान् अन्तर्यामितादात्म्यमिति।

ननु सांख्यादिमतो जीवभेदः, अन्यमतो जीवेश्वरभेदश्च न मेलयाविधार्थः। किंतु जीवब्रह्मैक्य-

अयमत्र वाक्यार्थः—अमृतत्वोपाये मैत्रेय्या पृष्टे याज्ञवल्क्यः—"आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः" इत्यादिना परमात्मोपासनममृतत्वोपायमुक्त्वा, "आत्मनि खल्वरे दृष्टे" इत्यादिनोपास्यलक्षणम्, दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैश्चोपासनोपकरणभूतमनःप्रभृतिकरणनियमनं च सामान्येनाभिधाय, "स यथाऽऽर्द्रैधाग्नेः" इत्यादिना, "स यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनम्" इत्यादिना चोपास्यभूतस्य परस्य ब्रह्मणो निखिलजगदेककारणत्वम्, सकलविषय[प्र]वृत्तिमूलकरणग्रामनियमनं च विस्तीर्णमुपदिश्य, "स यथा सैन्धवघनः" इत्यादिना अमृतत्वोपायप्रवृत्तिप्रोत्साहनाय जीवात्मस्वरूपेणावस्थितस्य परमात्मनोऽपरिच्छिन्नज्ञानैकाकारतामुपपाद्य, तस्यैवापरिच्छिन्नज्ञानैकाकारस्य संसारदशायां भूतपरिणामानुवृत्तिम्, 'विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति" इत्यभिधाय, "न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति" इति मोक्षदशायां स्वाभाविकापरिच्छिन्नज्ञानसङ्कोचाभावेन भूतसङ्घातैनैक्यीकृत्याऽऽत्मनि देवादिरूपज्ञा-

---

रूपैकात्म्यवाद एव । 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्यादीनां स्वोपासन-जगत्कारणत्व-द्वैतनिषेधादिवाक्यानामाञ्जस्यमत्र पक्ष एवेति मतिमप्यपाचिकीर्षुः वाक्यान्वयादिति विवक्षितमन्वयं विशदयति—अयमत्र वाक्यार्थ इति । उपास्यलक्षणमिति । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानोक्त्या हि कार्यकारणभावोऽवगत इति जगत्कारणत्वरूपलक्षणं सूचितं भवति । एतद्विवरणं 'स यथाऽऽर्द्रैधाग्नेः' इति । करणनियमनविवरणं 'स यथा सर्वासाम्' इति । प्रथममैत्रेयीब्राह्मणापेक्षया वाक्याधिक्यमभिलक्ष्य द्वितीयब्राह्मणवाक्यानामेवात्र विवरणात् सैन्धवघन इत्युक्तम् । प्रथमे तु सैन्धवखिल्यपदम् । तत्र जगति परमात्मव्याप्तिदृष्टान्ततया सद्भिरोक्ता उदकेलवणव्याप्तिरुक्ता । इह तु लवणे रसव्याप्तिः ज्ञानगुणकत्वोपमानतार्हा । आत्मस्वरूपेणावस्थितस्येत्यनेन, 'एवं वाऽरे अयमात्मा, इत्यत्रात्मशब्दोऽपि अपर्यवसानवृत्त्या जीवविशिष्टपर इति ज्ञापितम् । अपरिच्छिन्नेति । आत्मस्वरूपेणावस्थिते अपरिच्छिन्नज्ञानत्वस्य लवणरसदृष्टान्तेनोपपादनं नाम जीवात्मस्वरूपे तदुपपादनमेव । अपरिच्छिन्नज्ञानेति प्रज्ञानघनशब्दार्थः । आत्मान्तर्यामी, प्रज्ञानघनान्तर्यामी इतीहार्थः । अयञ्चार्थः, 'महद् भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एव' इति अनन्तशब्दवाच्यपरमात्मैक्यस्य विज्ञानघने कथनात् तन्निर्वाहाय स्वीकार्यः । साक्षात्परमात्मैव प्राज्ञः प्रज्ञानघनः स्यादिति तु न; समुत्थायानुविनश्यतीति देहेन सहोत्पत्तिविनाशकर्तृतया निर्दिष्टत्वात् । विज्ञानघन इति पदं प्रज्ञानघन इत्येतत्स्थाने प्रथमब्राह्मणगतम् । तस्यात्रोपादानम्—द्वितीयब्राह्मणे आत्मेति पदस्यानुविनश्यतीत्यत्र कर्तृपदत्वसंभवेऽपि प्रथमब्राह्मणे विज्ञानघनशब्दस्यैव जीवविशिष्टवाचितया कर्तृपदत्वमिति ज्ञापनाय । तेन प्रज्ञानघनशब्दस्यापि विशिष्टपरत्वं स्थिरीकृतं भवति । मोक्षदशायामिति । समुत्थायेति पौनःपुन्येन जननोक्त्या देहात्मभ्रमस्वतन्त्रात्मभ्रमरूपसंज्ञानुवृत्तिः सूचिता । तदुच्छेदः कदेत्यत्र, अमृतत्वरूपप्रकृतार्थकरप्रायणानन्तरं सा न भवतीति नप्रेत्येत्यनेनोच्यते ; 'अविनाशी वा अरे अयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा' इति तस्याविनाशित्ववत् तद्धर्मभूतज्ञानस्याप्यनुच्छित्तेरुक्तत्वादिति भावः । 'पुंस्त्वादिवत्' इति सूत्रे आत्मनो जन्मविनाश[illegible]ऽप्येतदर्थं उक्तः । [illegible]—यत-

..भावमुक्त्वा, पुनरपि, "यत्र हि द्वैतमिव भवति" इत्यादिना अब्रह्मात्मकत्वेन नानाभूतवस्तुदर्शनमज्ञानकृतमिति, निरस्तनिखिलाज्ञानस्य ब्रह्मात्मकं कृत्स्नं जगदनुभवतो ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वन्तराभावेन भेददर्शनं निरस्य, "येनेदं सर्वं विजानाति, तं केन विजानीयात्" इति च, 'जीवात्मा स्वात्मतयाऽवस्थितेन येन परमात्मना आहितज्ञानस्सन् इदं सर्वं विजानाति, अयं तं केन विजानीयात्, न केनापि' इति परमात्मनो दुरवगमत्वमुपपाद्य, "स एष नेति नेति" इत्यादिना अयं सर्वेश्वरः स्वेतरसमस्तचिदचिद्वस्तुविलक्षणस्वरूप एव सर्वशरीरः सर्वस्याऽऽत्मतयाऽवस्थित इति स्वशरीरभूतचिदचिद्वस्तुगतैर्दोषैर्न संस्पृश्यत इत्यभिधाय, "विज्ञातारमरे केन विजानीयादित्युक्तानुशासनाऽसि मैत्रेयि! एतावदरे खल्वमृतत्वम्" इति 'समस्तवस्तुविसजातीयं निखिलजगदेककारणभूतं सर्वस्य विज्ञातारं पुरुषोत्तममुक्तप्रकारादुपासनात् ऋते केन विजानीयादिति, इदमेवोपासनममृतत्वोपायः; ब्रह्मप्राप्तिरेव चामृतत्वमभिधीयते' इत्युक्तवान्। अतः, परं ब्रह्मैवास्मिन् वाक्ये प्रतिपाद्यत इति परमेव ब्रह्म जगत्कारणम्, न पुरुषस्तदधिष्ठिता च प्रकृतिरिति स्थितम् ॥ इति वाक्यान्वयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

३४. प्रकृत्यधिकरणम् १-४-७ (छा. ६-१)

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्। १। ४। २३ ॥

हिद्वैतमिति। उपक्रमे एकविज्ञानेनसर्वविज्ञानमुक्त्वा, 'जगतो नानाभूतस्य ब्रह्मतोऽन्यत्वात् कथमिदम्' इत्याशंकायाम्, 'सर्वं तं' इत्यादिना सर्वत्र ब्रह्मण आत्मतयाऽवस्थानात् सर्वस्यात्मान्तर्भावेनैव वस्तुत्वात् आत्मैवेदं सर्वमिति जगद्ब्रह्मणोरैक्यमेकमुपपादितम्। तत्रोपपादितस्यैक्यस्य दृढीकरणाय तादृशैक्यप्रत्यनीकं द्वैतमत्र निषिध्यते। अन्यथा स्वोक्तसर्वनिषेधे उन्मत्तवाक्यत्वापत्तेः। अतः तदैककण्ठ्याय तत् द्वैतमब्रह्मात्मकत्वरूपं सिध्यति। अब्रह्मात्मकत्वज्ञाने सति द्रष्टृदृश्यदर्शनसाधनादीनां भिन्नभिन्नत्वं स्यात्। तत्त्वज्ञाने सति तु ब्रह्मार्पणमिति न्यायेन सर्वमपि ब्रह्मैवेत्यवगम्यत इति भावः। येनेदमित्यादेः—येन ज्ञानेन सर्वं गृह्णाति, तत् अन्येन न गृह्यते, किंतु स्वयम्प्रकाशमात्रमिति नार्थः; 'यदेव भगवान् वेद' 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्युपक्रमादिविरोधादिति भावेनाह येनेति। नेतिनेतीति न सर्वनिषेधः; किंतु नेति-अचेतनसलक्षणं न भवति, नेति-चेतनसलक्षणमपि न भवतीत्यर्थः। तेन विकारापुरुषार्थोभयविधहेयराहित्यमुक्तम्। विज्ञातारमिति व्युपसृष्टज्ञातृपदेन चेतनाचेतनसर्वविषययथार्थज्ञानवत्त्वस्य ज्ञानमात्रत्वाभावस्य च स्पष्टत्वादपि परमतप्रतिषेधसिद्धिरित्युपपादयति विज्ञातारमित्यादिना॥ सर्वस्यविज्ञातारमित्यनेन परमात्मसार्वज्ञ्यं विवक्षितमिति स्पष्टम्। ज्ञाधिकरणे जीवज्ञातृत्वप्रस्तावे एतद्वाक्योदाहरणात् इदमपि विज्ञानघनादिपदवत् ज्ञातृजीवविशिष्टपरमित्यभिमन्येत; मा वा ॥ २२ ॥

अयोगस्यान्ययोगस्य च व्यवच्छेदेन श्रुतिवाक्यानां ब्रह्मैककारणत्वे तत्तद्विषयवाक्यार्थवर्णनेन निरूप्यमाणे पुनः सर्वमेव कारणवाक्यं गृहीत्वा, ब्रह्मकारणत्वमपि निमित्तत्वरूपमभ्युपगम्य, 'सांख्याभिमतप्रकृतेर्वेदान्तेष्वभ्युपेतत्वादुपादानत्वं तस्या एव' सत्कार्यपक्षं हितश्रुतिभिरितरश्रुत्यन्यथाकरणेनाऽऽशं-

एवं निरीश्वरसाङ्ख्ये निरस्ते सति सेश्वरसाङ्ख्यः प्रत्यवतिष्ठते—यद्यपीक्षणादिगुणयोगात् सर्वज्ञमीश्वरं जगत्कारणत्वेन वेदान्ताः प्रतिपादयन्ति, तथापि वेदान्तैरेव जगदुपादानतया प्रधानमेव प्रतिपाद्यत इति प्रतीयते। न हि वेदान्ताः सर्वज्ञस्यापरिणामिनोऽधिष्ठातुरीश्वरस्य अधिष्ठेयेनाचेतनेन परिणामिना प्रधानेन विना जगतः कारणत्वमवगमयन्ति।

तथा ह्यपरिणामिनमेनं प्रकृतिं चैतदधिष्ठितां परिणामिनीमधीयते—(श्वे. ६-...) "निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्" (बृ. ६-४-२५) "स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरः", (मन्त्रि) "विकारजननीमज्ञामष्टरूपामजां ध्रुवाम्" ॥ ध्यायतेऽध्यासिता तेन तन्यते प्रेर्यते पुनः। सूयते पुरुषार्थं च तेनैवाधिष्ठिता जगत् ॥ गौरनाद्यन्तवती सा जनित्री भूतभाविनी" इति। तथा प्रकृतिमुपादानभूतामधिष्ठायैवेश्वरो विश्वं जगत् सृजतीति श्रूयते, (श्वे. ४ ६-९) अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत् ... मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्" इति। स्मृतिरपि. (गी. ९-१०) "मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिस्सूयते सचराचरम्" इति।

एवमश्रुतेऽपि प्रधानोपादानत्वे ब्रह्मणो जगत्कारणत्वश्रुत्यन्यथानुपपत्त्यैव प्रधानस्वरूपं तस्येश्वराधिष्ठितस्य जगदुपादान[कारण]त्वं च सिद्ध्यति। एवमेव हि लोके निमित्तोपादानयोरत्यन्तभेदो दृश्यते। मृत्सुवर्णादेरचेतनस्य घटकटकाद्युपादानत्वम्, चेतनस्य कुलालसुवर्णकारादेर्निमित्तत्वं च नियतमुपलभ्यते। कार्यनिष्पत्तिश्च नियमेनानेककारकसव्यपेक्षा दृष्टा। एवं निमित्तोपादानयोर्भेदनियमं कार्यनिष्पत्तेरनेककारकसव्यपेक्षत्वनियमं चातिक्रम्य, एकमेव ब्रह्म उपादानं निमित्तं च प्रतिपादयितुं न प्रभवन्ति वेदान्तवाक्यानि।

अतो ब्रह्म निमित्तकारणमेव, नोपादानम्। उपादानं तु तदधिष्ठितं प्रधानमेव—इति-

---

...यते। सांख्यशास्त्रानुयायिभिर्निरीश्वरवादे क्रियमाणेऽपि पुराणेषु कपिलादिभिरीश्वरोपदेशात् सेश्वरसांख्यस्यापि सत्त्वात् तदनुरोधेन पूर्वपक्षः। चमसाधिकरणकारणत्वाधिकरणादिसिद्धार्थं स्वानुकूल्याय दर्शयति न हीति। ध्यायतेऽध्यासिता तेन-पुरुषेणाधिष्ठिता कार्यहेतुतया चिन्त्यते। अत्र वाक्ये उपादानं प्रकृतिरिति, निमित्तमीश्वर इति च व्यक्तिनिर्धारणाभावात् तदनुरूपं वाक्यमाह तथेति। सृजत इति निमित्तत्वेनोक्तस्य सांख्यपुरुषविलक्षणमहेश्वरत्वं तदधिष्ठितमायायाः प्रकृतित्वं चेह स्पष्टम्। श्रुति...मुपन्यस्तम्; श्रुत्यन्यथानुपपत्तिमपि दर्शयति एवमिति। अन्यथानुपपत्त्येति। कार्यस्योपादान...निष्पत्त्यभावात् ब्रह्मणो निर्विकारस्य निमित्तमात्रत्वादिति भावः। एवं ब्रह्म नोपादानम् निर्वि...दित्युक्तम्। अथ तत् नोपादानम्, निमित्तत्वादित्यनुमानमभिप्रयन् व्याप्तिं दर्शयति एवमेव हीति। ...पु निमित्तं सदेवोपादानमपि स्यात, अविशेषात् सहकारिरूपान्यविधकारणमपि भवेत्। न ...; कार्योत्पत्त्ययोगात्। यत् कार्यं तत् कारणकलापरूपसामग्रीजन्यमिति नियमात्। अन्यथा ...कस्य ...स्य सर्वविधकारणत्वे सर्वं सर्वदा स्यादिति विवक्षन् आह कार्येति।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते-प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्-इति । प्रकृतिश्च—उपादानं च । न निमित्तकारणमात्रं ब्रह्म, उपादानकारणं च ब्रह्मैवेत्यर्थः । कुतः ? प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् । एवमेव हि प्रतिज्ञादृष्टान्तौ नोपरुध्येते । प्रतिज्ञा तावत्, "स्तब्धोऽस्युत तमादेशमप्राक्ष्यः, येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्" इति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानविषया । दृष्टान्तश्च, "यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यात्...यथा सोम्यैकेन लोहमणिना... यथा सोम्यैकेन नखनिकृन्तनेन" इति कारणविज्ञानात्कार्यविज्ञानविषयः । यदि निमित्तकारणमेव जगतो ब्रह्म, तदा तद्विज्ञानात् न समस्तं जगत् विज्ञातं स्यात् । न हि कुलालादिविज्ञानेन घटादिर्विज्ञायते । अतः प्रतिज्ञादृष्टान्तयोर्बाध एव । ब्रह्मण एवोपादानत्वे उपादानभूतमृत्पिण्ड-लोहमणि-नखनिकृन्तनविज्ञानेन घटमणिक-कटकमुकुट-वासीपरश्वथादितत्कार्यविज्ञानवत् निखिलजगदुपादानभूते ब्रह्मणि विज्ञाते तत्कार्यं निखिलं जगत् विज्ञातं (तमेव) स्यात् । कारणमेवावस्थान्तरापन्नं कार्यम्, न द्रव्यान्तरमिति कार्यकारणरूपेणावस्थितमृत्तद्विकारादिनिदर्शनेन प्रतिज्ञासमर्थनाद् ब्रह्म जगदुपादानं चेति निश्चीयते ।

यत्तु निमित्तोपादानयोर्भेदः श्रुत्यैव प्रतीयत इति—तदसत्, निमित्तोपादानयोरैक्यप्रतीतेः, "उत तमादेशमप्राक्ष्यः येनाश्रुतं श्रुतं भवति" इति ; आदिश्यते प्रशिष्यतेऽनेनेत्यादेशः ; (बृ. ५-८) "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि" इत्यादिश्रुतेः । साधकतमत्वेन कर्ता विवक्षितः । तमादेष्टारमप्राक्ष्यः, येनाश्रुतं श्रुतं भवति=येनाऽऽदेष्ट्राऽधिष्ठात्रा श्रुतेनाश्रुतमपि श्रुतं भवतीति निमित्तोपादनयोरैक्यं प्रतीयते ; "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेव" इति प्राक्सृष्टेरेकत्वावधारणात्, अद्वितीयपदेनाधिष्ठात्रन्तरनिवारणाच्च ।

नन्वेवं सति (मन्त्रि) "विकारजननीम्", "गौरनाद्यन्तवती" इत्यादिभिः

प्रकृतिश्चेति । ननु आनन्दमयः परमात्मेत्येवं पूर्वसर्वाधिकरणरीतिदर्शने प्रकृतिः परमात्मेत्यर्थः स्यात् । प्रकृतिशब्दघटितश्रुतिश्चान्वेषणीया ॥ नैवम् । तस्याः रीतेरेतत्पादारम्भ एव त्यक्तत्वात् । चकारेण निमित्तत्वसमुच्चयादपि सौत्रं प्रकृतिपदमुपादानपरम् । अतो न मूलप्रकृत्युपादानत्वादिकमप्येतत्सूत्रार्थः । तथासत्येवेति हेतौ पूरणीयम् । लोहमणिः सुवर्णम् । नखनिकृन्तनपदेनायस्सामान्यं लक्ष्यते । साधकतमत्वेनेति । ननु कर्तुः करणत्वविवक्षा निकर्षाय ; करणस्य कर्तृपरतन्त्रत्वात् ॥ नैवम् । चक्राद्यायुधेषु सत्स्वपि नृसिंहो हिरण्यं स्वेनैव जघानेति करणत्वविवक्षायाः उत्कर्षवहत्वदर्शनात् प्रमातरि आप्ते आप्तप्रामाण्यादिति प्रमाकरणत्वं न्यायसूत्रोक्तम् । 'तदयोगव्यवच्छेदः प्रामाण्यम्' इति उदयनाचार्यः । साधकतमस्य फलायोगव्यवच्छेदात् । तेन प्रशासनस्य सार्वकालिकत्वसिद्धिः । कर्ताऽप्ययं जीवकर्मानुगुणादेशकरत्वादकर्ता भवति परतन्त्र इवेति ज्ञापनमपि कर्तृत्वत्यागफलम् । आदेशशब्दस्य उपदेश्यमित्यर्थस्तु न । उपक्रमस्थप्रातिपदिकवाच्यार्थाभेदेन प्रत्ययार्थान्यथाकरणस्यैव न्याय्यत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । पराक्रान्तमिह प्राच्यैः ।

प्रकृतेराद्यन्तविरहेण नित्यत्वं जगदुपादानत्वं च श्रूयमाणं कथमुपपद्यते॥ तदुच्यते-तत्राप्य-विभक्तनामरूपं कारणावस्थं ब्रह्मैव प्रकृतिशब्देनाभिधीयते ; ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वन्तराभावात्। तथा हि श्रुतयः, (बृ. ६-५ ७) "सर्वं तं परादात्, योऽन्यत्राऽऽत्मनः सर्वं वेद", (बृ.६-५-१५) "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्, तत्केन कं पश्येत्" इत्याद्याः ; (छा. ३-१४-१) "सर्वं खल्विदं ब्रह्म", (छा. ६-९-७) "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्" इति कार्यावस्थं कारणावस्थं च सर्वं जगद् ब्रह्मात्मकमिति श्रवणाच्च।

एतदुक्तं भवति—(सुबा. ७) "यः पृथिवीमन्तरे सञ्चरन् यस्य पृथिवी शरीरं यं पृथिवी न वेद" इत्यारभ्य, "योऽव्यक्तमन्तरे सञ्चरन् यस्याव्यक्तं शरीरं यमव्यक्तं न वेद, योऽक्षरमन्तरे सञ्चरन् यस्याक्षरं शरीरं यमक्षरं न वेद", "यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति" इत्यारभ्य, "य आत्मनि तिष्ठन् आत्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्याऽऽत्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति, स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः" इति च सर्वचिदचिद्वस्तुशरीरतया सर्वदा सर्वात्मभूतं परं ब्रह्म कदाचिद्विभक्तनामरूपम्, कदाचिच्चाविभक्तनामरूपम्; यदा विभक्तनामरूपं तदा तदेव बहुत्वेन कार्यत्वेन चोच्यते; यदा चाविभक्तनामरूपं तदेकमद्वितीयं कारणमिति च। एवं सर्वदा चिदचिद्वस्तुशरीरस्य परस्य ब्रह्मणोऽविभक्तनामरूपा या कारणावस्था, सा, "गौर-नाद्यन्तवती", "विकारजननीमज्ञाम्" 'अजामेकाम्" इत्यादिभिरभिधीयते—इति।

ननु च, (सुबा. २) "महानव्यक्ते लीयते ; अव्यक्तमक्षरे लीयते" इति प्रलयश्रुतेर-व्यक्तस्योत्पत्तिप्रलयौ प्रतीयेते; तथा च महाभारते, (शान्ति. ३४७-३१) "तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम...अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन् निष्क्रिये संप्रलीयते" इति॥ नैष दोषः, अचिद्वस्तु-शरीरस्य ब्रह्मणोऽव्यक्तशब्दवाच्यायाः त्रिगुणावस्थायाः कार्यत्वात्। (—) "यदा तमस्तन्न दिवा

आद्यन्तविरहेण नित्यत्वमिति। परमात्मनः प्रकृतेश्च जगदुपादानत्वं श्रूयमाणं जगदुपादान-प्रकृत्युपादानत्वस्य परमात्मनि स्वीकारेणोपपादनीयम्, तथाच प्रकृतिनित्यत्वश्रवणमनुपपन्नमिति भावः। प्रकृत्युपादानत्वश्रुतेः प्रकृतिविशिष्टब्रह्मोपादानत्वार्थकत्वात् न विरोध इत्याह तत्रापीति। व्यतिरिक्तेति; पृथग्भूतेत्यर्थः। शरीरात्मभावस्पष्टीकरणार्थमेकत्वश्रुतिनिर्वाहार्थञ्चाह एतदुक्तमिति। इति चेत्यस्य शरीर-...न्वयः। नन्वनुपपन्नमेवाजात्वम्, लयश्रवणादिति कश्चित् पृच्छति ननुचेति। अजां गौरित्या-...यक्तपरम्, किंतु तमःपरम्। तदेव मूलप्रकृतिरित्याह अचिदिति। त्रिगुणावस्थायाः गुण-...क्तस्वप्रत्यनीकगुणत्रयसाम्यावस्थायाः। अव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणमित्युक्तत्वादेवम्। अक्षरादौ ...विवेको दुर्ग्रह इत्याशयः। एतदव्यक्तावस्थापूर्वावस्था अक्षराख्या, यत्राक्षरशब्दवाच्यजीवसंसर्गोऽपि ...ति। तत्पूर्वावस्था तम इत्युच्यते। तदपि द्विविधं विभक्तमविभक्तञ्चेति। यदा परमात्मन्येकी-...अरणावग्निरिव तदविभक्तं अत्यन्तसूक्ष्मावस्थं भवति; तदूनसूक्ष्मावस्था विभाग इत्यु-

...न स्यात्" इति कृत्स्नप्रलयदशायामपि ब्रह्मात्मकस्यातिसूक्ष्मस्याचिद्वस्तुनः स्थित्यभिधानात् जगत्कारणस्य परस्य ब्रह्मणः प्रकारभूतमतिसूक्ष्मं चाचिद्वस्तु नित्यमेवेति तत्प्रकारं ब्रह्मैव, "गौरनाद्यन्तवती" इत्यादिष्वभिधीयते। अत एव च, (सुबा. २) "अक्षरं तमसि लीयते तमः परे देव एकीभवति" इति तमस एकीभावमात्रमेव श्रूयते; न तु लयः। एकीभाव इति तमोभिधानातिसूक्ष्माचित्प्रकारस्य ब्रह्मणोऽविभक्तनामरूपतयाऽवस्थानमभिधीयते। (य. ब्रा. २-८-९) "तम आसीत् तमसा गूढमग्रे प्रकेतम्... तमसस्तन्महिनाऽजायतैकम्" इत्याद्यप्येतदेव वदति। तथा च मानवं वचः, (मनु. १-५) "आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्। अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः" इति। "अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्" इत्यादि अनन्तरमेवोपपादयिष्यते; ब्रह्मणोऽपरिणामित्वश्रुतयश्च।

यत्तु—एकस्य निमित्तत्वमुपादानत्वं च न संभवति, एककारकनिष्पाद्यत्वं च कार्यस्य; लोके तथा नियमदर्शनात्। अतोऽग्निना सिञ्चेदितिवत् वेदान्तवाक्यानि एकस्मादेवोत्पत्तिं प्रतिपादयितुं न प्रभवन्तीति—अत्रोच्यते—सकलेतरविलक्षणस्य परस्य ब्रह्मणः सर्वशक्तेः सर्वज्ञस्यैकस्यैव सर्वमुपपद्यते। मृदादेरचेतनस्य ज्ञानाभावेनाधिष्ठातृत्वायोगात्, अधिष्ठातुः

च्यते। तमसस्तन्महिनाजायतैकमिति—तमसस्तत्राविभागेन व्याप्तत्वात् तदेकमेवाभूदित्यर्थः। अप्रज्ञातम् प्रपञ्चवत् प्रत्यक्षागोचरः। कुतः अलक्षणम्, रूपादिप्रपञ्चलक्षणरहितम्। अप्रतर्क्यम् आरणेयाग्नेरिव परमात्मन्येकीभावात्। प्रसुप्तमिव जीवव्यापारलेशस्याप्यभावात् प्रस्वापतुल्यम्। पूर्वपक्षिदर्शितश्रुतिनिर्वाहमधिकृत्याह अस्मादिति। श्रुतयश्चेति। उपपादयिष्यन्त इति विपरिणम्यानुषङ्गः। श्रुत्युपष्टम्भकतया दर्शितं तर्कं निरसितुमाह यत्त्विति। निष्पाद्यत्वञ्चेत्यत्रापि न संभवतीत्यस्य संबन्धः। अतः प्रत्यक्षविरोधादनन्वयात्। अत्रोच्यत इति। द्रवद्रव्यकार्यं सेकः अद्रवद्रव्येणाग्निना न साध्यत इति तत्रानन्वयो विदितः; तद्वत् निमित्तत्वोपादानत्वयोर्न विरोधः; भावाभावरूपत्वाभावात्। लोके तयोरेकत्रादर्शनेऽपि विलक्षणशक्तिके वस्तुन्युभयसमाहारसंभवात् हेतुरप्रयोजक इति।

यदि ब्रह्म उपादानं सदेव निमित्तं स्यात्, मृदपि तथा स्यादिति नापादनीयम्। निमित्तत्वविशेषव्यापकज्ञातृत्वाभावे तदयोगात्। न चोपादानकारणभिन्नत्वमिति निमित्तलक्षणम्; घटादिनिमित्तकारणस्य हस्तकुलालादेः देहसुखाद्युपादानकारणत्वात्। अत उपादानकारणताभिन्नकारणतावत्त्वं निमित्तत्वम्। तदेकस्मिन् कारणताद्वयसमावेशसंभवादसाधकम्! लोके च पुरुषः स्वप्रयत्नेन स्वस्मिन् ज्ञानपुण्यसुख[illegible] संपादको दृष्टः। तत्र तस्य तत्समवेतज्ञानादिकं प्रति निमित्तत्वमुपादानत्वञ्च दृश्यत इति हेतुरप्रयोजकश्च। नोपादानं निमित्तत्वादित्यत्रोपादानताशक्तिराहित्यमुपाधिः। तच्छक्तिमत्त्वादेव [illegible]रुपादानता चेतने लक्ष्यते। ब्रह्म न निरपेक्षकारणं कारणत्वादित्यनुमाने सत्यसंकल्पत्वाभाव [illegible]न किञ्च ब्रह्मणोऽपि प्रकृति-जीव-पुण्यपापादिसापेक्षकारणतया बाध एव। स्वतन्त्रकारणनिरपेक्षं भवतीति साध्यत इति चेत्—किमिदं [illegible] कुलालस्यापि स्वपरतन्त्रमृदादिस एव का[illegible] ग-

कुलालादेर्विच्छिन्नपरिणामशक्तिविरहादसत्यसङ्कल्पतया च तथा दर्शननियमः । अतो ब्रह्मैव जगतो निमित्तमुपादानं च ॥ २३ ॥

अभिध्योपदेशाच्च । १ । ४ । २४ ॥

इतश्चोभयं ब्रह्मैव ; (तै. आनं. ६-२) "सोऽकामयत, बहु स्यां प्रजायेयेति" (छा. ६-२-३) "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय" इति स्रष्टुर्ब्रह्मणः स्वस्यैव बहुभवनसङ्कल्पोपदेशात् । विचित्रचिदचिद्रूपेणाहमेव बहु स्याम्, तथा प्रजायेयेति सङ्कल्पपूर्विका हि सृष्टिरुपदिश्यते ॥ २४ ॥

साक्षाच्चोभयाम्नानात् । १ । ४ । २५ ॥

न केवलं प्रतिज्ञादृष्टान्ताभिध्योपदेशादिभिरयमर्थो निश्चीयते, ब्रह्मण एव निमित्तत्वमुपादानत्वं च साक्षादाम्नायते, (अष्ट. २-८-७) "किं स्विद्वनं क उ स वृक्ष आसीत् यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः । मनीषिणो मनसा पृच्छत इदु तत् यदध्य-

---

व्याप्यभावात् ॥ स्वानात्मकत्वं स्वातन्त्र्यमिति चेत्-स्वात्मकतायाः कारणताभञ्जकत्वस्य, स्वानात्मकतायाः
कारणताव्यापकत्वस्य वा जगत्यदर्शनात् तद्विशेषणस्याप्रयोजकत्वात् । अत एव ब्रह्म न कारणं कारणा-
न्तरासहकृतत्वादित्यनुमानमपि पराहतम् ; प्रकृत्यादिकारणसत्त्वात् । स्वानात्मकत्वदलस्य च कारणान्तरे
निवेशस्य व्यभिचारावारकतया निवेशासंभवाच्च । अत उपादानत्वाभावानुग्राहकतर्काभावात् तदुपादानत्व-
श्रुतयो न बाध्याः ॥ अचेतनस्येत्यनेन चेतने जीवेऽपि क्वचिदुभयसमावेशः प्रत्यक्ष इति ज्ञाप्यते ॥२३॥

अभिध्येति । ब्रह्म प्रकृतिश्चेत्यनुषङ्गः । अभितो ध्यानम् अभिध्या । परमिव स्वमपि विषयी-
कुर्वत् ध्यानम् । तथा च स्वकर्तृकभवनविषयकसंकल्पवत्त्वादिति हेतुलाभः । स्वकर्तृकत्वानिवेशे प्रकृतित्व-
साधनायोगात् अभीत्युक्तम् ॥ तथाशब्दः व्यष्ट्या सह समष्टिसमुच्चयार्थः । सूत्रे चकारः पूर्वसूत्रोक्तसमुच्चा-
यकः । इदं सदिति कार्यकारणैक्य-अद्वितीयत्वोपदेशाद्यनुक्तसमुच्चायको वा ; अत एवोत्तरसूत्रे उप-
देशादिभिरिति आदिशब्दप्रयोगः ॥ २४ ॥

साक्षादिति । श्रुत्यर्थापत्तिमात्रं न ; श्रुतिरपीत्याशयः । आम्नानादित्यस्य पर्याप्तत्वेऽपि नेदं
रामकृष्णादिभवनोपादानत्वम् ; किंतु सर्वप्रपञ्चनिरूपितम् ; तथा नेदममुख्यमिति व्यक्तये साक्षा-
त्पदम् । उभयेति—अधिष्ठातृत्वरूपनिमित्तत्वस्याधिष्ठेयाभेदस्य चेत्यर्थः । अधिष्ठेये उपादानमुपकरणादि
...श्रुति । किं स्विदिति मन्त्रे कार्योत्पत्तिदेशः कार्योपादानं कार्योपकरणञ्चेति त्रयमधिष्ठेयं पृष्टम् ।
...तः ...रयन्निति अनूदितम् ; तद्विषये निश्चयात् । यद्वा उभयस्यैव प्रकृतत्वात् उभयेत्युक्तमिति
...षा...नत्वोभयेत्येवार्थः । पृच्छतेदु । इत् उ इति चावधारणे । वनं वृक्षश्च किमिति पृच्छतैव ।
...सा विचारयतैव, भुवनधारक ईश्वरः यत्कर्मकाधिष्ठानमकरोत्, तत् उपकरणजातमपि मनसा
... । मनीषिण इति संबोधनं यथायथमुत्तरवक्तृप्रष्टृविषयकम् । निष्टतक्षुरिति बहुत्वमविवक्षि
...न्तव्यूहाभिप्रायं वा । धारयन् इति दिव्यमङ्गलविग्रहविशिष्टमहापुरुषनिर्देशः । ब्रह्मेति

...नि धारयन्। ब्रह्म वनं ब्रह्म स वृक्ष आसीत् यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः। मनीषिणो मनसा विब्रवीमि वो ब्रह्माध्यतिष्ठद्भुवनानि धारयन्" इति। अत्र हि स्रष्टुर्ब्रह्मणः किमुपादानं कानि चोपकरणानीति लोकदृष्ट्या पृष्टे, सकलेतरविलक्षणस्य ब्रह्मणः सर्वशक्तियोगो न विरुद्ध इति ब्रह्मैवोपादानमुपकरणानि चेति परिहृतम्। अतश्चोभयं ब्रह्म ॥ २१ ॥

आत्मकृतेः। १। ४। २६ ॥

(तै. आनं. ६-२) "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय" इति सिसृक्षुत्वेन प्रकृतस्य ब्रह्मणः, "तदात्मानं स्वयमकुरुत" इति सृष्टेः कर्मत्वं कर्तृत्वं च प्रतीयत इत्यात्मन एव बहुत्वकरणात् तस्यैव निमित्तत्वमुपादानत्वं च प्रतीयते। अविभक्तनामरूप आत्मा कर्ता, स एव विभक्तनामरूपः कार्यमिति कर्तृत्वकर्मत्वयोर्न विरोधः। स्वयमेवाऽऽत्मानं तथाऽकुरुतेति निमित्तमुपादानं च ॥ २६ ॥

(तै. आनं. १-१) "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" (तै. भृ. ६) "आनन्दो ब्रह्म" (छा. ८-१-२) "अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः" (श्वे. ६-१९) "निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्" (बृ. ६-४-२५) "स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरः" इति स्वभावतो निरस्तसमस्तचेतनाचेतनवर्तिदोषगन्धस्य निरतिशय-

---

सर्वव्याप्तचहंपरमात्मस्वरूपनिर्देशः। ननु अनेकमहदादिकदम्बभूतप्रकृतिरूपमहावनान्तर्गतमहदादिसमष्ट्यात्मकैकवृक्षजन्यत्वे ब्रह्माण्डरूपकार्यविशेषस्य परमात्माधीने प्रामाणिके सति कुत एवं प्रश्नः। उच्यते। एतदधिकरणपूर्वपक्षितुल्यानां तर्कमूलशंकां मनसिकृत्यैवायं प्रश्नः—कथं निमित्तमुपादानञ्च ब्रह्म; तदनात्मककारणकलापाभावाच्च कथं सृष्टिरिति। तदनात्मकत्वमप्रयोजकम्; एकमेव च सर्वविधकारणं भवतीति परिहारः। स वृक्ष इत्यस्य द्यावापृथिव्यादिसर्वकार्योपादानभूतवृक्ष इत्यर्थात् उपादानत्वस्यापि साक्षादाम्नानम्। ब्रह्माध्यतिष्ठदिति। ब्रह्मेति कर्म। ननु धारयतोऽपि निमित्तस्य ब्रह्मत्वात् स्वाधिष्ठेयत्वं स्वस्य कथम्? उच्यते। ब्रह्मशब्दः कालकर्माद्युपकरणविशिष्टब्रह्मपरः। अधिष्ठानकर्मत्वस्य विशेष्ये बाधाद्विशेषणे पर्यवसानम्। अधिष्ठेयमपि (अधिष्ठेयान्तर्याम्यपि) ब्रह्मेति यावत्। आत्मेश्वरमितिवद्वा उपकरणान्तराभावपरम् ॥ २५ ॥

नन्वन्तर्यामिसंकल्पायत्तत्वादुपकरणानामुपकरणत्वस्य, तस्मिन्नुपकरणवाचोयुक्तिः; तद्वदेवोपादानत्वस्याव्यक्तनिष्ठस्य तदधीनत्वात् स उपादानमिति व्यवहारमात्रम्। अतो वनं प्रकृतिः; वृक्षो महदादीत्यत्र साक्षादुपादानत्वं स्थापयति आत्मकृतेरिति। स्वस्य क्रियमाणत्वरूपोपादेयत्वश्रवणात् कार्यकारणैक्य... दानत्वमप्यस्तीत्यर्थः। ननु कर्तुरेव कथं कार्यत्वम्, सिद्धसाध्यविरोधादिति चेत्—उपादानस्यै... देयत्वम्; तत एव विरोधात्। भाव्यवस्थाविशिष्टतया साध्यत्वं भवतीति तु समानं ॥ एतदभिप्रायेणाह अविभक्तेति। शंकापरिहाररूपत्वादत्र सूत्रे न चकारः। एवमुपर्यपि ॥ २६ ॥

ननु ब्रह्मणः कार्यत्वायोगात् आत्मानमिति पदं शरीरमित्यर्थकं स्यात्। कार्यत्वे हि... श्रयत्वापत्तिः। तच्च निर्विकारे न घटते इति शंकायां प्रकृतमुत्तरसूत्रमवतारयति सत्यमिति।

ज्ञानानन्दैकतानस्य परस्य ब्रह्मणो विचित्रानन्तापुरुषार्थास्पदचिदचिन्मिश्रप्रपञ्चरूपेणाऽऽत्मना बहुभवनसङ्कल्पपूर्वकं बहुत्वकरणं कथमुपपद्यत इत्याशङ्क्याह—

परिणामात् । १ । ४ । २७ ॥

परिणामस्वाभाव्यात् । नात्रोपदिश्यमानस्य परिणामस्य परस्मिन् ब्रह्मणि दोषावहत्वं स्वभावः ; प्रत्युत निरङ्कुशैश्वर्यावहत्वमेवेत्यभिप्रायः । एवमेव हि परिणाम उपदिश्यते । अशेषहेयप्रत्यनीककल्याणैकतानं स्वेतरसमस्तवस्तुविलक्षणं सर्वज्ञं सत्यसङ्कल्पमवाप्तसमस्तकामम् अनवधिकातिशयानन्दं स्वलीलोपकरणभूतसमस्तचिदचिद्वस्तुजातशरीरतया तदात्मभूतं परं ब्रह्म, स्वशरीरभूते प्रपञ्चे तन्मात्राहङ्कारादिकारणपरम्परया तमश्शब्दवाच्यातिसूक्ष्माचिद्वस्त्वेकशेषे सति, तमसि च स्वशरीरतयाऽपि पृथङ्निर्देशानर्हातिसूक्ष्मदशापत्त्या स्वस्मिन्नेकतामापन्ने सति तथाभूततमश्शरीरं ब्रह्म, पूर्ववद्विभक्तनामरूपचिदचिन्मिश्रप्रपञ्चशरीरं स्यामिति सङ्कल्प्य, अप्ययक्रमेण जगच्छरीरतया आत्मानं परिणमयतीति सर्वेषु वेदान्तेषु परिणामोपदेशः ।

तथैव बृहदारण्यके कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मशरीरत्वं ब्रह्मणस्तदात्मत्वं चाम्नायते, (५-७) "यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति, एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः" इत्यारभ्य, "यस्याऽऽपः शरीरम्" "यस्याग्निश्शरीरं" "यस्यान्तरिक्षं शरीरम्" "यस्य वायुश्शरीरम्" "यस्य द्यौश्शरीरम्" "यस्यादित्यः शरीरम्" "यस्य दिशश्शरीरम्" "यस्य चन्द्रतारकं शरीरम्" "यस्याकाशश्शरीरम्" "यस्य तमश्शरीरम्" "यस्य तेजश्शरीरम्" "यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरम्" "यस्य प्राणश्शरीरम्" "यस्य वाक् शरीरम्" "यस्य चक्षुः शरीरम्" "यस्य श्रोत्रं शरीरम्" "यस्य मनः शरीरम्" "यस्य त्वक् शरीरम्" "यस्य विज्ञानं शरीरम्" "यस्य रेतः शरीरम्" इत्येवमन्तेन काण्वपाठे । माध्यन्दिने तु पाठे विज्ञानस्थाने, 'यस्याऽऽत्मा शरीरम्' इति विशेषः ; लोकयज्ञवेदानां परमात्मशरीरत्वमधिकम् ।

सर्वहेयग्रहणम् अपुरुषार्थेति । परिणामात् । अपरिणामित्वश्रुत्यादिविरोधशंकापरिहारोऽनेन सूत्रेण । शरीरांशे विकार इति तु न ; शरीरभाजोऽपि शरीराधीनकिञ्चिद्विकारवत्त्वादि स्यादिति शंकाऽप्येतत्सूत्र-...ष्येऽन्ते शमयिष्यते । ब्रह्मणि परिणामस्य स्थितत्वात् कार्यत्वमुपादानत्वञ्च सुस्थमिति सूत्रार्थः । न च हेय-...ि: ; जडजीवयोरेतच्छरीरमात्रत्वादेतदभेदाभावात् तद्गतहेयानामत्रापादनायोगात् । न च परिणा-...नं...षादस्यापि हेयत्वम् ; अप्रयोजकत्वात्, श्रुतिविरोधाच्चेति तद्भावः । तमिमं स्पष्टयितुं परिणा-...व्यादित्युक्तम् । चिदचिद्गतहेयानास्पदत्वस्य स्वयं परिणामास्पदत्वस्य चोपपादनार्थं सर्वदा विशिष्टत्वं ...विवृणोति एवमेव हीति । तमश्शरीरं ब्रह्मेति सूक्ष्मविशिष्टब्रह्मभवदित्यर्थः । अप्ययक्रमेणेति । ...स्तक्रमेणेति स्यात् । अप्ययश्रुतिसूचितोत्पत्तिक्रमेणेति वाऽर्थः । परमात्मशरीरत्वम् परमात्म-

सुबालोपनिषदि च (७) पृथिव्यादीनां तत्त्वानां परमात्मशरीरत्वमभिधाय वाजसनेयकेऽनुक्तानामपि तत्त्वानां शरीरत्वम्, ब्रह्मण आत्मत्वं च श्रूयते, "यस्य बुद्धिः शरीरम्" "यस्याहङ्कारश्शरीरम्" "यस्य चित्तं शरीरम्" "यस्याव्यक्तं शरीरम्" "यस्याक्षरं शरीरम्" "यो मृत्युमन्तरे सञ्चरन् यस्य मृत्युश्शरीरम्, यं मृत्युर्न वेद, एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः" इति। अत्र मृत्युशब्देन परमसूक्ष्ममचिद्वस्तु तमश्शब्दवाच्यमभिधीयते, "अव्यक्तमक्षरे लीयते अक्षरं तमसि लीयते" इति तस्यामेवोपनिषदि क्रमप्रत्यभिज्ञानात्। सर्वेषामात्मनां ज्ञानावरणानर्थमूलत्वेन तदेव हि तमो मृत्युशब्दव्यपदेश्यम्। सुबालोपनिषद्येव ब्रह्मशरीरतया तदात्मकानां तत्त्वानां ब्रह्मण्येव प्रलय आम्नायते, "पृथिव्यप्सु प्रलीयते, आपस्तेजसि लीयन्ते, तेजो वायौ लीयते, वायुराकाशे लीयते, आकाशमिन्द्रियेष्विन्द्रियाणि तन्मात्रेषु, तन्मात्राणि भूतादौ लीयन्ते, भूतादिर्महति लीयते, महानव्यक्ते लीयते, अव्यक्तमक्षरे लीयते, अक्षरं तमसि लीयते; तमः परे देव एकीभवति" इति। अविभागापत्तिदशायामपि चिदचिद्वस्तु अतिसूक्ष्मं स्वकर्मसंस्कारं तिष्ठतीत्युत्तरत्र वक्ष्यते(ति)(शारी. २-१-३२) "न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यते च" इति।

एवं स्वस्माद्विभागव्यपदेशानर्हतया परमात्मनैकीभूतात्यन्तसूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरादेकस्मादेवाद्वितीयात् निरतिशयानन्दात् सर्वज्ञात् सत्यसङ्कल्पाद्ब्रह्मणो नामरूपविभागार्हस्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरतया बहुभवनसङ्कल्पपूर्वको जगदाकारेण परिणामः श्रूयते, (तै. आ. १-१) "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म...तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः... एष ह्येवानन्दयाति...सोऽकामयत बहु स्याम्, प्रजायेयेति। स तपोऽतप्यत। स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत, यदिदं किञ्च। तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्; तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत्। निरुक्तं चानिरुक्तं च निलयनं चानिलयनं च विज्ञानं चाविज्ञानं च सत्यं

शरीरत्वाम्नानम्। लीयते इति पूर्वं पश्चाच्च पाठात् आकाशमिन्द्रियेषु इन्द्रियाणि तन्मात्रेषु इत्यत्र तत्पाठाभावात् अत्र लयाविवक्षा स्पष्टा। अतः भूतान्तरेषु लीनेषु आकाशमात्रं स्वलयपर्यन्तमिन्द्रिये आप्यायकभूतेष्वेकत्वात् संसृष्टमस्ति। इन्द्रियाणि च तन्मात्रेण सहाहङ्कारे लयार्थमवतिष्ठन्त इत्यर्थः। उपात्त एकीभाववाक्ये चेतनसद्भावस्यास्पष्टत्वात् सूत्रदर्शितार्थापत्त्या तत्राविवादं दर्शयति अविभागेति। त[illegible] अचित्प्रस्तावाभावेऽपि चिदचिद्वस्तु इति कथनं चितां तदा सत्त्वसिद्धौ उदाहृतवाक्ये [illegible]वे इशब्दादिकं चिन्मिश्राचिद्वस्तुपरमिति प्रतिबोधनाय। अत एव वस्त्विति एकवचननिर्देशः। त[illegible] कथनार्थमेवैतद्वाक्यारम्भ इति। सोकामयतेति। सः सूक्ष्मचिदचिच्छरीरक आनन्दमयः। स त[illegible]न सः यथासंकल्पसृष्टसमष्टिशरीरकः। निरुक्तमित्यादि वाक्यान्तरं पूर्ववाक्यार्थविवरणा[illegible]म- सत्यत्वविधायकम्। निरुक्तनिलयनशब्दयोः [illegible] शं-

-न्नृतं च सत्यमभवत्" इति। अत्र तपश्शब्देन प्राचीनजगदाकारपर्यालोचनरूपं ज्ञानमभिधी-यते; (मु. १-१-६) यस्य ज्ञानमयं तपः" इत्यादिश्रुतेः। प्राक्सृष्टं जगत्संस्थानमालोच्येदानीमपि तत्संस्थानं जगदसृजदित्यर्थः; तथैव हि ब्रह्म सर्वेषु कल्पेष्वेकरूपमेव जगत् सृजति, (तै. नारा. ६-२४) "सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्। दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो सुवः", (वि. पु. १-५-६५) "यथर्तुष्वृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये। दृश्यन्ते तानितान्येव तथा भावा युगादिषु" इति श्रुतिस्मृतिभ्यः (श्याम्)।

तदयमर्थः—स्वयमपरिच्छिन्नज्ञानानन्दस्वभावोऽत्यन्तसूक्ष्मतयाऽसत्कल्पस्वलीलोपकरणचिदचिद्वस्तुशरीरतया तन्मयः परमात्मा विचित्रानन्तक्रीडनकोपादित्सया स्वशरीरभूतप्रकृतिपुरुषसमष्टिपरम्परया महाभूतपर्यन्तमात्मानं तत्तच्छरीरकं परिणमय्य तन्मयः पुनस्सत्त्यच्छब्दवाच्यविचित्रचिदचिन्मिश्रदेवादिस्थावरान्तजगद्रूपोऽभवत्—इति। (तै. आनं. ६-३) "तदेवानुप्राविशत्। तदनुप्रविश्य" इति, कारणावस्थायामात्मतयाऽवस्थितः परमात्मैव कार्यरूपेण विक्रियमाणद्रव्यस्याप्यात्मतयाऽवस्थाय तत्तदभवदित्युच्यते।

एवं परमात्मचिदचित्संघातरूपजगदाकारपरिणामे परमात्मशरीरभूतचिदंशगताः सर्व एवापुरुषार्थाः; तथाभूताचिदंशगताश्च सर्वे विकाराः; परमात्मनि कार्यत्वम्; तदवस्थयोस्तयोर्नियन्तृत्वेनात्मत्वम्; परमात्मा तु तयोः स्वशरीरभूतयोर्नियन्तृतयाऽऽत्मभूतः तद्गतापुरुषार्थैर्विकारैश्च न स्पृश्यते; अपरिच्छिन्नज्ञानानन्दमयः सर्वदैकरूप एव जगत्परि-

---

मनुष्यादिशब्दमुख्यार्थः; मम देवः इत्येवं शरीरमात्रे देवादिशब्दप्रयोगाभावात्। शरीरं प्रति आधारोऽपि स एव॥ तपः कृत्वा सृजतः कथं कर्मफलाननुभव इत्यत्र तपश्शब्दार्थमाह तप इति। पर्यये पुनःपुनः [संवत्सर] प्राप्तौ। ननु अकामयत अतप्यतेति इदं द्वयं किम्? स्वत आनन्दमयस्य च किमर्था सृष्टिः? इत्यत्र तैत्तिरीयवाक्यार्थमाह तदयमर्थ इति। क्रीडनकेति। व्यष्टिपदार्थेति विवक्षितम्। प्रकृतिपुरुषसमष्टीति। महदादिपृथिव्यन्तानामेव जीवगर्भत्वात् प्रकृतिपुरुषसमष्टित्वम्। आत्मानं महाभूतपर्यन्तं तच्छरीरकं प्रकृतिपुरुषसमष्टिभूतया परम्परया परिणमय्य इत्यन्वयः। तन्मय इति स तप इत्यत्र स इत्यस्यार्थः। सर्वदैव अन्तःस्थितस्य कोऽयं पश्चादनुप्रवेश इत्यत्र तदर्थमाह तदेवान्विति। सृष्ट्वेत्युत्तरकालो न विवक्षितः; वैशद्यार्थं पृथक्कृत्योच्यते। कार्यानुप्रवेशो नाम कारणावस्थवस्तु-[illegible]पितात्मत्वातिरिक्त कार्यावस्थतन्निरूपितात्मत्वमेव; कार्यावस्थावच्छिन्ननिरूपकताकसंबन्धस्य प्राग-[illegible]न। तच्च तदवस्थनियमनाद्यनुगुणः परमात्मधर्मभूतज्ञानकल्याणपरिणामविशेषो वितत इत्युक्तम-[illegible]ष्कारे। उपादानत्वविवेचनं मुण्डकोपनिषद्भाष्यपरिष्कारे परमार्थभूषणे चास्मदीये द्रष्टव्यम्। [illegible] विशिष्टकार्यकारणभावमुपपाद्य ब्रह्मणो विवक्षितं निर्विकारत्वमाह एवमिति। नन्वात्मनः [illegible]हीनकिञ्चिद्विद्वाक्त्वं दृष्टम्। ततोऽस्य सविकारत्वमिति शंकां सत्यमभवदित्यर्थप्रदर्शनेन [illegible]रिच्छिन्नेति। ज्ञानानन्दयोः संकोचे हि हेयप्रसक्तिः। रसान्तरमेव तु लभत इति

सुग्धतनलीलयाऽवतिष्ठते। तदेतदाह, "सत्यं चानृतं च सत्यमभवत्" इति। विचित्रचिद्-चिद्रूपेण विक्रियमाणमपि ब्रह्म सत्यमेवाभवत्—निरस्तनिखिलदोषगन्धमपरिच्छिन्नज्ञाना-नन्दमेकरूपमेवाभवदित्यर्थः।

'सर्वाणि चिदचिद्वस्तूनि सूक्ष्मदशापन्नानि स्थूलदशापन्नानि च परस्य ब्रह्मणो लीलोप-करणानि; सृष्ट्यादयश्च लीला' इति भगवद्द्वैपायनपराशरादिभिरुक्तम्, (वायु पु. उत्तर ख. ३६-६६) "अव्यक्तादिविशेषान्तं परिणामर्धिसंयुतम्। क्रीडा हरेरिदं सर्वं क्षरमित्युपधार्य-ताम्', (वि. पु. १-२-१८) "क्रीडतो बालकस्येव चेष्टां तस्य निशामय" (भा. सभा. ४०-७८.), "बालः क्रीडनकैरिव" इत्यादिभिः। वक्ष्यति च (शारी. २-१-३३) "लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्" इति।

(श्वे.) "अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत् तस्मिंश्चान्यो मायया संनिरुद्धः" इति च ब्रह्मणि जगद्रूपतया विक्रियमाणेऽपि तत्प्रकारभूताचिदंशगताः सर्वे विकाराः तत्प्रकारभूतक्षेत्र-ज्ञगताश्चापुरुषार्था इति विवेक्तुं प्रकृतिपुरुषयोर्ब्रह्मशरीरभूतयोः तदानीं तथा निर्देशानर्हातिसू-क्ष्मदशापत्त्या ब्रह्मणैकीभूतयोरपि भेदेन व्यपदेशः; (तै. आ. ७) "तदात्मानं स्वयमकुरुत" इत्यादिभिरैकार्थ्यात्। तथा च मानवं वचः, (मनु. १-८) "सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिसृ-क्षुर्विविधाः प्रजाः। अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमपासृजत्" इति। अत एव ब्रह्मणो निर्दोषत्वनिर्विकारत्वश्रुतयश्चोपपन्नाः।

अतो ब्रह्मैव जगतो निमित्तमुपादानञ्च ॥ २७ ॥

योनिश्च हि गीयते। १। ४। २८॥

इतश्च जगतो निमित्तमुपादानञ्च ब्रह्म, यस्मात् योनित्वेनाप्यभिधीयते, (मु. ३-१-३) "कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्म योनिम्" इति, (मु. १-१-७) "यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः"

भावः। सदैकरूपत्वे प्रमाणमुक्तम; लीलायां प्रमाणमाह सर्वाणीति।

पूर्वपक्षिदर्शितश्रुतेः स्वपक्षे सामञ्जस्यं संपादयति अस्मान्मायीति। अस्मादिति तस्मिन्निति च प्रधानपरम्; वस्त्वभिप्रायेण क्लीबतेति भावः। पूर्वार्धोक्तवेदवैदिककर्मजातं वा तदर्थः। अस्मादिति ईदृशात् स्वस्मादित्यर्थकं वा। तस्मिन्निति च विश्वस्मिन्निति। सर्वथा नातो मायामात्रोपादानत्व-प्रसक्तिः। विलक्षणत्वाधिकरणे शरीरगतावस्थायाः परम्परया सत्त्वप्रदर्शनेन कार्यत्वमुक्तम्। अत्र नामसूत्रे जीवधर्मभूतज्ञान इव कार्यतोपयोगिपरिणामो ब्रह्मधर्मभूतज्ञाने दर्शितः साक्षादेवावस्थोप[illegible] भावे तदेवं परिणामस्याप्रामाणिकत्वं वा निष्फलत्वं वा नेति सिद्धमुपादानत्वम् ॥ २७ ॥

ब्रह्म निमित्तत्वविशिष्टोपादानतावत् योनिशब्दोक्तत्वादित्याह योनिरिति। 'यो योनिं [illegible] ॥ तिष्ठत्येकः' इति योन्यधिष्ठातृत्ववत् योनित्वस्यापि कर्तारं योनिमिति कर्तृत्वातिरिक्त[illegible]नेन भावः। योनिर्योनिमिति अथर्वशिरःपाठः। ननु शास्त्रयोनित्वादित्युक्तम्। न हि शास्त्रं ब्रह्[illegible]स्याभि-[illegible]ऽऽश-

इति च। योनिशब्दश्चोपादानवचन इति (सु. १-१-७) "यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च" इति वाक्यशेषादवगम्यते ॥ २८ ॥ इति प्रकृत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

३५. सर्वव्याख्यानाधिकरणम् १-४-८ ॥

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः । १ । ४ । २९ ॥

एतेन पादचतुष्टयोक्तन्यायकलापेन, सर्ववेदान्तेषु जगत्कारणप्रतिपादनपराः सर्वे वाक्य-

---

अतः शब्दोऽयं स्थानादिपरः स्यादित्यत्राह योनिशब्दश्चेति। योनिशब्द उत्पत्तिस्थानपरः; तच्चोपादानमेव मुख्यम्। अदूरविप्रकर्षादिनाऽन्यत्र देशेऽपि तत्प्रयोगः। अत्र चोर्णनाभिदृष्टान्तात्, तत्र यादृशम् तादृशमत्र ग्राह्यम्। तच्च निमित्तत्वविशिष्टोपादानत्वरूपम्। न तु तदन्यत्, तत्रैकदेशमात्रं वा। न चोर्णनाभिकार्यस्य तन्तोरूर्णनाभ्यात्मकत्वाभावात् कथं विशिष्टस्य कार्यस्य विशिष्टं कारणमित्युपादानोपादेयभाव इति वाच्यम्-दृष्टान्तप्रदर्शनस्यान्याभिप्रायकत्वात्। यथोर्णनाभिर्जन्तुः स्वशरीरादेव तन्तुं सृजति, न तु स्वस्वरूपात्—तथा ब्रह्मापि सूक्ष्मचेतनाचेतनविशेषणरहितस्वरूपान्न सृजतीति न निर्विकारत्वादिभङ्ग इति। भाष्ये निमित्तमुपादानञ्चेत्युभयमेलनमूर्णनाभिनिदर्शनाभिप्रायेण। ननु तन्तुत्वप्रागभूतोर्णत्वावस्था न तज्जन्तोरात्मस्वरूपे साक्षात्; नापि परम्परया; ऊर्णनाभौ ऊर्णेतिव्यवहारापत्तेः। अतः स कथमुपादानमिति चेत्-ऊर्णनाभिदृष्टान्तेन शरीरवैशिष्ट्ये सिद्धे तस्य वैशिष्ट्यस्य प्रकृते कार्यावस्थायामपि सत्त्वे विमृष्टे उपादानत्वस्य सुगमत्वात्। किञ्च नात्रोर्णनाभिमात्रं विवक्षितम्; वाक्यशेषादिति सामान्येनोक्तेः। ऊर्णनाभिदृष्टान्तात् निमित्तत्वस्योपादानशरीरकत्वस्य च सिद्धिः, 'यथा पृथिव्याम्-'इत्युदाहरणान्तरात् साक्षादुपादानत्वसिद्धिः। "पृथिवी योनिरोषधिवनस्पतीनाम्" इति हि भाष्यान्तरोक्तं प्रसिद्धम्। 'यथा सतः पुरुषात्' इति जीवच्छरीरनिदर्शनेनोपादानत्वस्येव तत्र चित्संनिधानस्यापि सिद्धिरिति चेतनाचेतनविशिष्टब्रह्मोपादानकत्वं वाक्यशेषावगम्यमिति भावः ॥ २८ ॥

पूर्वोक्तसर्वाधिकरणन्यायातिदेशाभिप्रायेण प्रवृत्तत्वादन्त एवास्यावसर इति संगतिः। प्रकृत्यधिकरणानन्तरत्वात् तन्न्यायमात्रातिदेश इति वा, प्रतिज्ञादृष्टान्तेत्यादिना पूर्वं सद्विद्यानन्दमयविद्याक्षरविद्यादिमात्रप्रदर्शनात् विद्यान्तरादीन्यपि उपादानत्वपराण्यत्र दर्श्यन्त इति वा न मन्तव्यम्, अर्थपौष्कल्यहानेरित्याशयेन एतेनेत्यस्य पादचतुष्टयोक्तन्यायकलापेनेत्यर्थमाह। कारणाध्यायत्वात् सर्वे इत्यस्य सर्वकारणवाक्यमात्रविषयकता; न तूपासनादिविषयकता। सर्वे इत्यनेन तेषां भिन्नभिन्नार्थपराणां परस्परघातात् [illegible]क्तबहुवाक्यान्तरैककण्ठ्यं युक्तमित्यपि ज्ञाप्यते। अतस्तत्तद्वाक्यमादाय पुनः प्रधानकारणत्वं वा परमाणु[illegible] वा चेतनसामान्यकारणत्वं वा प्रकृतिकार्याद्यचेतनविशेष-ब्रह्मरुद्रादिचेतनविशेषकारणत्वं वा न [illegible]त्युच्यते। अत्रेक्षणविशेषानन्दविशेषादितत्तत्सूत्रोक्तहेतुसत्त्वे ब्रह्मपरत्वस्य निश्चितत्वात् अतिदेश[illegible]नैरावश्यकं स्यादिति ईक्षणाद्यनभिधायिवाक्यजातं विषयः। अथवेक्षणादिश्रुतावपि युक्त्यन्तरेण [illegible]णेन पूर्वपक्षः। सद्विद्यायाम्, 'न्यग्रोधफलमद आहरेति। भिन्धीति। किमत्र पश्यसीति। [illegible]ण्व्यम्[illegible]ना इति' इति अणुप्रस्तावादणुकारणत्वशंकाऽपि भवतीत्युक्तं कल्पतरौ। तत्र, 'आसा-

सूत्रम् ।। २९ ।। ..चेतनविलक्षणसर्वज्ञसर्वशक्तिब्रह्मप्रतिपादनपराः व्याख्याताः । व्याख्याताः इति पदाभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तिद्योतनार्थः ।। २९ ।। इति सर्वव्याख्यानाधिकरणम् ।। ८ ।।

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ।। १.४ ।।

इति प्रथमोध्यायः । श्रीमते रामानुजाय नमः । श्रीरस्तु ।।

मेकां भिन्धि' इति एकाणुत एव वृक्षोत्पत्तिवचनात् न परमाणुद्व्यणुकादिवादोक्तिरिति सा परिहार्या । एतेनेति पदेन च पूर्वोक्तन्यायातिदेशस्यैव क्रियमाणत्वादधिकाशंकां विना तदभावात् तदनुगुणवाक्यजातमात्रमत्र विषयः । तत्र प्राधान्यात् ब्रह्मरुद्रकारणत्वनिराकरणैदम्पर्यं भाव्यते । ननु नारायणकारणत्वनिराकरणमेवाभिमतमस्तु ; भाष्ये सर्वज्ञसर्वशक्तिब्रह्मेति सामान्योक्त्या सामान्यतस्तद्भिन्नमेव निषेध्यमस्तु इति चेन्न-सामान्यस्य कस्मिंश्चिद्विशेषे पर्यवसानस्यावश्यकत्वात्, 'ब्रह्मणि श्रीनिवासे' 'पुरुषोत्तम एवाभिधीयते' इति प्राक् भाषितत्वात्, 'वेदे भूरिप्रयोगाच्च गुणयोगाच्च शार्ङ्गिणि । तत्रैव तु ब्रह्मशब्दो मुख्यवृत्तो महामुने' इत्यादिप्रमाणाच्च ब्रह्मशब्दो हि नारायणपरः । आनन्दमयाधिकरणे चतुर्मुखातिशाय्यानन्दं ब्रह्मोक्तम् ; अन्तरधिकरणे तस्य पुण्डरीकाक्षत्वम् ; ज्योतिरधिकरणे पुरुषसूक्तोक्तज्योतिर्भूतश्रीपत्यैक्यम् ; अत्त्रधिकरणे, 'सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद् विष्णोः परमं पदम्' इति विष्णुत्वम् ; अन्तर्याम्यधिकरणे सुबालाद्यैकरस्यात् नारायणत्वम् ; वैश्वानराधिकरणे विष्णुसंबन्धितया प्रसिद्धविश्वरूपवत्त्वम् ; द्युभ्वाद्यधिकरणे नारायणनिष्ठतया प्रसिद्धं मोक्षप्रदत्वं बहुधाजायमानत्वादि चेत्येवंरीत्या पूर्वाधिकरणैर्विवक्षितो नारायण एवेत्यस्य निष्प्रकम्पत्वात् तत् तथैव ज्ञात्वा, 'कथमेवं नारायणकारणकत्वमिष्यते, 'हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे', 'न सन्न चासद् शिव एव केवलः' इत्यन्यस्यापि कारणत्वश्रुतेः । चतुर्मुखादेरिन्द्राद्यतिशयितत्वेन विष्णुत आधिक्यस्य वा साम्यस्य वा ऐक्यस्य वा स्वीकरणं कस्मान्न भवति' इत्यधिकाशंकायाम्—तयोरपि कर्मवश्यत्वं प्रदर्श्य तत्तत्पदस्यार्थान्तरं कथ्यते । 'एको ह वै नारायण आसीत् न ब्रह्मा नेशानः' इतीतरनिषेधाच्च । 'हिरण्यगर्भ इत्यष्टौ' इति समुद्रशायिनारायणपरत्वाच्च हिरण्यगर्भसूक्तस्य । रमणीयोदर इति तदर्थः । शिवशब्दो मङ्गलवचनः । 'एको रुद्रो न द्वितीयाय' इत्यत्र रुद्रपदं संसाररुद्रावकनारायणपरम् । अथर्वशिरसि मोक्षार्थोपासनविषयत्वं च न रुद्रमात्रस्य ; किंतु प्रतर्दनविद्यायामिन्द्रान्तर्यामिण इव रुद्रान्तर्यामिण इति तत्रैव व्यक्तम्—इत्येवंरीत्या आकाशाद्यधिकरणन्यायैरेव शब्दार्थनिष्कर्षादिकं ग्राह्यमिति सिद्धान्त इह निगूढ इति ।। २९ ।।

श्रीरङ्गलक्ष्मणमुनीन्द्रपदाब्जभक्तश्रीवीरराघवसुधीहृदि लब्धभासः ।
योगीन्द्रदेशिकवशस्य हयाननस्य हेपारवप्रथमलक्षणरूपमेवम् ।। श्रीः ।।

इति श्रीमद्वेदान्तरामानुज-यतीन्द्र-महादेशिकचरणारविन्दचञ्चरीकस्य श्रीमद्रङ्गरामानुज मुनीन्द्र-पदपद्मसेवासमधिगतसर्ववेदान्तार्थस्य वात्स्यश्रीशैल-सच्चक्रवर्तिनो वीरराघवाचार्यस्य अभिनवदेशिकस्य कृतिषु श्रीभाष्यव्याख्याने भाष्यार्थदर्पणे प्रथमोऽध्यायः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः । शुभमस्तु ।।

…र्थ प्रथमाध्याय विषयसूची

...चेतनविलक्षणसर्वज्ञसर्वशक्तिब्रह्मप्रतिपादनपराः व्याख्याताः । व्याख्याताः इति
...दाभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्ति

इति श्रीभ...

॥ शुभमस्तु ॥

श्रीः

संगतिसंग्रहः

प्रसङ्गावसराक्षेपाः दृष्टान्तः प्रत्युदाहृतिः ।
अपवादोऽतिदेशश्चोपोद्घातादिश्च संगतिः ॥ १ ॥

निर्वाहकैक्यं कार्यैक्यं हेतुत्वञ्चापि तार्किकाः ।
उपस्थितस्योपेक्षाया अनर्हत्वं प्रसङ्गिता ॥ २ ॥

स्थानप्राप्तिस्त्ववसरः आक्षेपस्त्वथ संगतिः ।
यत्र पूर्वस्थापितस्यासंभवः शङ्क्यते पुनः ॥ ३ ॥

पूर्वाधिकरणन्यायमुपजीव्य तथाविधे ।
स्थलान्तरे पूर्वपक्षे दृष्टान्तः संगतिर्भवेत् ॥ ४ ॥

पूर्वाधिकरणोद्दिष्टयुक्त्यप्रसरयुक्तितः ।
विधान्तराविष्करणे प्रत्युदाहरणं भवेत् ॥ ५ ॥

पूर्वाधिकरणोपात्तविषये क्वचिदन्यथा ।
सिद्धान्तवर्णने भाव्या त्वपवादाख्यसंगतिः ॥ ६ ॥

यत्र पूर्वोत्तरौ पक्षावधिकाशङ्कया पुनः ।
आनीयेते प्राङ्नयस्थौ अतिदेशोऽत्र संगतिः ॥ ७ ॥

चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं विदुर्बुधाः ।
एवमन्याश्च भाव्याः स्युरानन्तर्यप्रयोजिकाः ॥ ८ ॥

॥ शुभमस्तु ॥

तथाः द... चेतनविलक्षणामर्न ... ताः । ... ख्याता

...व

... ॥

...नेन

...ाभि-

...ऽऽशं-

त- …धीः द… चेतनविलक्षणमर्वज्ञसर्व [illegible] प्रतिपादनपरा व्याख्याताः । व्याख्यात
…दाभ्यासे व्यार…

मु० तिवारी डीह
पो० खरडीहा
जि० गाजीपुर बिहार " हजारी लाल "

...चेतनविलक्षणसर्वज्ञस... ...प्रतिपादनपराः व्याख्याताः । व्याख्यात
...दाम्याः —

SAMSKRIT

		Rs.	
1.	Paramartha Bhushanam		
2.	Vaiseshika Darsana with Rasayana	7	00
3.	Nyaya Kusumanjali	6	00
4.	[illegible]sangraha Sukhapravesini	1	00
5.	Sr[illegible]shya with Bhashyartha Darpana Part I	12	00
6.	Vedanta Dipa with Tamil and English Translations	15	00
7.	Gitarthasangraha with Translations	3	50

Postage Extra. Other Books are out of Stock.

TAMIL DIVYA PRABANDHAS.

1.	பெரியாழ்வார் திருமொழி — [illegible]	பிரபந்தரக்ஷையுடன்	12	00
2.	[illegible]ருப்பாவை	,,	3	50
3.	நாச்சியார் திருமொழி	,,	4	00
4.	பெருமாள் திருமொழி	,,	1	50
5.	திருச்சந்த விருத்தம்	,,	2	00
6.	திருமாலை, திருப்பள்ளியெழுச்சி, கண்ணிநுண் சிறுத்தாம்பு, அமலனாதிபிரான்	,,	3	00
7.	1, 2, 3 திருவந்தாதிகளும், நான்முகன்திரு[illegible]ந்தாதியும்	,,	6	50

திருப்பாவை முதல் திருவந்தாதிகள் வரையிலான திவ்யப்ரபந்தங்களின் விலை ரு [illegible]0-50. இவற்றில் 5 ஸெட் சேர்ந்து வாங்குகிறவர்களுக்கு ஒரு ஸெட் இனாமாக அளிக்கப்படும்.

ஸ்ரீபாஷ்யம் 2வது பாகத்தில் பூர்த்தியாகி மார்ச்சு மாதம் வெளியாகும். இரண்டு பாகங்களும் சேர்ந்து விலை ரூ. 24. முன் பணமாக ரூ. 18/- அனு[illegible]வர்களுக்கு இரண்டு பாகங்களும் அனுப்பப்படும். தபால் செலவு வேறு. வித்தியார்[illegible]ந்து சேர்ந்து ரூ. 100/- முன் பணமாக அனுப்பினால் 6 காபிகள் அனுப்பப்படும். இ[illegible] ஏற்பா[illegible] டெல்லாம் பிப்ரவரி 15வுக்குள் பணம் அனுப்புகிறவர்களுக்கு மாத்தி[illegible]து.

இதில் கண்ட புத்தகங்கள் நீங்கலாக மற்றவற்றை, 7, ந[illegible] 17. விசிஷ்டாத்வைத ப்ரசாரிணி சபை மூலம் பெறுக.

Address —

Sri Uttamur T. Viraraghavacharya,

Ubhayavedanta Granthamala,

[illegible] mur St., T. Nag[illegible]

...तावे
...२ ॥
...र्णनेन
...ख्यामि-
...ष्ठिस्सश-